সিদ্ধান্তকৌমুদী সহিত তত্ত্ববোধিনী

Siddhanta Kaumudi Tatva bodhi

॥ श्रीकाशीजीमे महल्ला घुघुरानासामाकी गली श्रीयुत बाबूहरखचंदजीके वाडेमे दुर्गाप्र॥
॥ सादकटारे के गणेशयंत्रालयमे सिद्धांतकोमुदीतत्वबोधिनीटीकासंयुक्त छापीगई लिखाम
महेस पांडेने छापनेवाला गोपाल जिसेलेना होय सो चांदनीचौकमे कुंजगलीके पच्छिम फाटक
॥ केपास दुर्गाप्रसाद पोथीवालेकी दुकानमे मिलैगी ॥

सि. कौ.
टी. त.
१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ नत्वा गजाननं देवं शारदां च गुरून्निजान् ॥ बालानां बोधकर्त्रीयं लिख्यते तत्त्वबोधिनी १ नत्वा विश्वेश्वरं सांबं कृत्वा च गुरुवंदनं [illegible] टीका [illegible] ख्यते तत्त्वबोधिनी १ विघ्नविघातायकृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥ मुनित्रयमित्यादिना । त्रयोऽवयवा यस्य तत्त्रयं [illegible] यो द्विविधा [illegible] वृत्तेस्त्वयप् च । मंतारो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगंतारो मुनयः मनेरुच्चेत्यौणादिकसूत्रेण मनेरत उकारो मनिः परे ऽप्रत्ययश्च गुणस्तु नेह भवति । कित्त्वात् [illegible] कार [illegible] द्या । वेशेषपाणिनिकात्यायनपतंजलीनां त्रयं मुनित्रयं ॥ ननु स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्रेवात्रापि नमः स्वस्तिरित्यादिना चतुर्थी स्यादिति चेन्नैवम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति वक्ष्यमाणत्वात् नमस्करोतीति देवानिति वद्द्वितीयायाः एव युक्तत्वात् । किंच जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे नमः शब्दस्यात्र निरर्थकत्वात्तद्योगे चतुर्थी न भवतीत्यर्थवत्त्ग्रहणपरिभाषयाः [illegible] स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवं मनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थीति मूले एव स्फुटीभविष्यति नचैवं नमः [illegible] मः पदं व्यर्थं [illegible] मुरूत्य त्र तु हरिमनुकूलयितुमित्यर्थाविवक्षितेसंबंधसामान्यषष्ठ्याः प्राप्तायां तदपवादतया तस्यावश्यकत्वात् । न तूक्तिरिति तेषां पाणि

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ पाणिनये नमः ॥ मुनित्रयन्नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

न्यः [illegible] मुनीनां सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः तस्य मुनित्रयस्योक्तीरिति व्याख्यानेऽपि मुनिसमुदायेन सूत्रं वार्तिकं भाष्यं च नोक्तमिति समुदायिनां मुनीनामेवोक्तीरित्यर्थं पर्यवस्यति ॥ परिभाव्येति पर्यालोच्येत्यर्थः । न च परिपूर्वस्य भवतेस्तिरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थतेति शंक्यं परीत्यस्य भावीति चुरादिणिजंतेन योगात् ॥ केचित्तु भवतिनापि योगमभ्युपेत्याहुः परो भुवोऽवज्ञाने इति विशेषणान्न तिरस्कारार्थत्वनियमः । मनसा परिभाव्य किंचिदित्यादिश्रीहर्षप्रयोगाच्च । अतोऽस्वत्रास्य प्रयुक्तत्वदोषशंकापि नास्तीति । अन्ये तु अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्परिपूर्वकाद्भवतेर्घञंतादेव तिरस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्याशंकैवात्र नास्ति न्याहुः तन्मंदम् । परिभूय परिभवतीत्यत्रापि तिरस्कारप्रतीतेः वैय्याकरणेति व्याकरणमधीयते विदंति वा वैय्याकरणाः तत्सिद्धान्तानां कौमुदी प्रकाशिकेत्यर्थः ॥ निदुष्टसकलजनाल्हादकत्वसाम्येन कौमुदीशब्दप्रयोगः । करिष्यमाण [illegible] पके [illegible] मुख्यासंनिधापितत्वादियमित्यं गृत्यानिर्देशः । विरच्यत इति मयेति शेषः रच प्रतियत्ने प्रतियत्नो गुणाधानं वि पूर्वादस्माद्वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः ॥

सूत्रे परे भुवऽवस्यावज्ञाने इति ४

3749

ऽइउण्। णानुबंधोऽण्संज्ञार्थः। या या संज्ञा सा सा फलवती॥ ऋलृक्। ककारस्त्वक् इक् उक् संज्ञार्थः। एओङ्। इति ङकार एङ्संज्ञार्थः। ऐऔच्। इति चकारस्त्वच् इच् एच् ऐच् संज्ञार्थः
वर्णानामसंदिग्धत्वेन बोधनाय [illegible]हितानाय। अविवक्षणादेतस्य संधिः। स्वराणां चादिषु पाठाच्चादयोऽसत्त्व इति निपातसंज्ञायां निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न संधिरि
त्यन्ये। स्यादेतत्। अकाराद्युपदेशे न यथा तस्य वर्णो नाम [illegible]कारादीनां लाभात्पृथगाकारादयो नोपदिष्टास्तथा ऋलृवर्णयोरपि सावर्ण्यादृकारोपदेशेनैव [illegible] मयसिद्धेः। किं पृथ
गुपदेशेन। न च [illegible] नेयपक्षे ऋलृवर्णयोः पृथगुपदेश आवश्यक इत्ययोर्भिन्नजातित्वादिति वाच्यं। सावर्ण्याद्वैकजात्युपदेशे जात्यंतरस्यापि लाभात्। ऋलृवर्णयोः अन्यकृतिं
[illegible]तः संज्ञा[illegible] सवर्णस्येति सूत्रे [illegible]ग्रहणस्य जातिपक्षेप्य[illegible]वश्यकत्वादिति चेदत्राहुः। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं उभयोर्निर्देशः। न तत्फलं तु [illegible]कृत्वायस्येति
[illegible] संबोधने [illegible]मपि खनितु [illegible]। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्यानित्यत्वे तु अनृत इति पर्युदासादृकारस्येव लृकारस्यापि प्लुतो न स्यादिति समाधानांतरम[illegible]इत्यत्र दर्शय॥

अइउण्। ऋलृक्। एओङ्। ऐऔच्। हयवरट्। लण्। ञमङणनम्। झभञ्। घढधष्। जबगडदश्। खफछठथचटतव्। कपय्। शषसर्। हल्। इति
माहेश्वराणि सूत्राणि। अणादिसंज्ञार्थानि। [illegible] लण्सूत्रेऽकारश्च। हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः। हलन्त्यम्। १।३।३। हलिति सूत्रे
[illegible] आदिरन्त्येन सहेता। १।१।७१। अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्। इति हलसंज्ञायां॥ [illegible] हकारः [illegible]नुबंधोऽस

ज्ञार्थः। हकारस्य [illegible] अश् हश् [illegible] हकार[illegible]र्थः। अर्हण। अड्व्यवायेपीति णत्वं देवा हसंति भोभगोऽघोअपूर्वस्य योशि इति यत्वे देवा हसति [illegible] लिलिहि दे
लिलिहिध्वे विभाषेट इति वा ढत्वं। लण्। णकारानुबंधोऽण् इण् यण् संज्ञार्थः। नन्वणिति पूर्वणकारेण [illegible] कश्चिन्नु परणकारेण। इणिति तु परणकारे[illegible]
संदेहाप[illegible]नुबंधांतरमेव कर्तुमुचितं। सत्यम्। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति परिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारानुबंध इति स्थितमा[illegible]
मकारस्तु [illegible] यम् ञम् ङम् संज्ञार्थः। झभञ्। ञकारो यञ् संज्ञार्थः। घढधषिति षकारस्तु झष् भष् संज्ञार्थः। जबगडदशिति शानुबंधोऽश् हश् वश् झश् जश् बश् [illegible]
[illegible] खफछठथचटतव् इति सूत्रे वकारस्तु छव् संज्ञार्थः॥ कपयिति यकारो यय् मय् झय् खय् चय् संज्ञार्थः॥ शषसरिति रेफस्तु यर् झर् खर् चर् शर् संज्ञार्थः। हलिति लकारस्तु [illegible]
वल् रल् झल् शल् संज्ञार्थः। पुनर्हकारोपदेशस्तु वल् रल् झल् [illegible] हकारग्रहणार्थः। रुदिहि। स्वपिहि। रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादिलक्षण इट्। [illegible]

सडिति निषेधं बाधित्वा रलो व्युपधादिति वा कित्वं। अदाग्धाम् घ लस्यासिद्धत्वेपि हकारस्य झल्त्वात् झलो झलीति सलोपः। अलिक्षत्। शल इति क्सः। ननु पुनः हकार[illegible]
शर्मध्ये हलं पठित्वा। अलोन्त्यस्य हलोनन्तराः संयोगः। झलो झलि शल इगुपधेत्यादिसूत्राणि यावंति लानुबंधानि तानि अलोन्त्यस्य हलोनन्तरा इत्येवं रूपेण [illegible] क
त्वा हलिति [illegible] सूत्रेन्त्यमित्यन्यमां। मैवं। तथाहि संति हरिहे सति हरिहे शरित्यादि मसिध्येत्। तत्र खरवसानयोर्विसर्जनीयो वा शरीत्यादिप्रसंगात्। नो हलिति सूत्र[illegible] व ह ले
तिसूत्रे त्यमिति न[illegible]माणग्रंथोपि स्वरसतः संगच्छते। अणादिसंज्ञार्थानीति। अणादिसंज्ञार्थः प्रयोजनं येषां तानि इति विग्रहः। अणादिसंज्ञाप्य इमानीत्यस्य पदविग्रहो [illegible] नित्यस
मासो विशेष्यलिंगतां चेति वक्ष्यमाणत्वात्। एषामंत्या इत इति एषां सूत्राणामंत्याः णादयो हलंत्यमित्यनुपदं वक्ष्यमाणेनेत्संज्ञका इत्यर्थः। लण्सूत्रेऽकारश्चेति। अनंत्यत्वात् पृथगु
क्तिः। वचनविपरिणामेन इष्यते इति संबध्यते इत्संज्ञा चास्योपदेशेऽजनुनासिक इत्यनेन। एवं चणादिभिरिङ्भिरादिरंत्येनेति वक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रहणं [illegible] संज्ञार्थानीति य
दुक्तं तार्थं [illegible] इति भावः। अकार उच्चारणार्थ इति। ननु लण्सूत्रस्याकार इव प्रयोजनार्थ इत्यर्थः। हलंत्यं। अंते वसाने भवमंत्यम्। दिगादित्वाद्यत्। उपदेशेऽनुनासिक
इदित्यत उपदे[illegible]ति चात्रानुवर्तते। आदिरंत्येनेति सूत्रे [illegible] न्याश्रयमाशंक्य आवृत्त्या तं परिहरति। हलिति सूत्रेंत्यमिति हलि अंत्यमिति योगविभागात् सुप्सुपेति वा स
मास इति भावः। यत्र षष्ठी तत्पुरुषोयं। हलिति सूत्रस्यान्त्यमित्यादिति व्याख्यानसंभवात्। आदिरंत्येन सहेता। अंत्येनेति किं। सुडिति प्रत्याहारस्तृतीयैकवचनेन [illegible] इति काशि
का[illegible] कारांत[illegible] टाट कारोप्यंतो भवति तथाप्यंतेनेति ग्रहणसामर्थ्यादंत्यत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेनैव प्रत्याहारः। न हि ठाठ कारे हलंत्यमिति त्संज्ञा प्रवर्तते। न चैवं प्रत्याहा
रासिद्धिः। लण्सूत्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनंत्येनापि इता प्रत्याहारात्तत्सिध्यतीति काशिकाकाराशयः। निष्कर्षस्त्विह स्वौजसमौडिति सूत्रे दर्शयिष्यते विस्तरस्तु
शब्दकौस्तुभे [illegible] इते ति किं। इ प्रत्याहारो यथा स्यात्। सत्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनंत्येनापि गृह्यत इत्युक्तं। न चैतदिनेत्यस्य विरहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितं। अ
वावयवाभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपत्त्वस्य प्रयोगाभावात् दवयवेष्ववतरंती संज्ञा मध्यगेष्वविश्राम्य तिनत्वाद्यंतयोः संज्ञा स्वरूपांतर्भावेन तयोः प्राप्य
निर्लक्ष्यं [illegible] दित्याशयेनाह। मध्यगा[illegible]ति स्वस्य चेति स्वरूपामित्यनुवर्तत इति भावः। स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नांत्यस्य। अंत्येनेत्यप्रधाने तृतीया विदेशात्। सर्वनाम्नः उत्सर्गतः प्रधानपरा
मार्शित्वात्। ननु स्वमिति अस्यानुवृत्तौ कः संज्ञी स्यात् कां स्यायाः शांतत्वादवयव्याक्षेपो न स्यात्। तथा चेको यणचीत्यादाविकारस्य स्थाने यकारः स्यादकारे यो इत्येवमर्थः स्यात्। मैवं। आदेरेव संज्ञीत्वे
तु आदिरंत्येनेति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। किं च। अण अक अच अम अशादीनां पृथक् निर्देशोपि व्यर्थः स्यात्। सर्वत्र अकारस्यैव संज्ञित्वादिति दिक्। शब्दकौस्तुभे तु आद्यंता[illegible]

उपदेशेऽन्त्यं हलिति उपदेशे किम् अग्निचित् सोमसुत् इति काशिका अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यात् न च तुकोवैयर्थ्यं आगत्येत्यादौ चरितार्थत्वात् न च क्विपः पित्त्वस्य वैयर्थ्यं अग्निचि
तः पित्यादौ चरितार्थत्वादिति हृदनः अन्त्यं किं मनिनो मकारस्य मा भूत् सत्यां हीत्संज्ञायां मंत्य पदत्वः परः स्यात् वेश्म सद्म सर्वधातुभ्यो मनिन् हलिति किं भूसत्तायां भविता न च प्रयो
जनाभावान्नेत्त्वमिति वाच्यं सत्यां नित्संज्ञायां मूर्द्धितद्वृत्तिवृद्धिकल्पापत्तेः अन्ये तु विरिणोति जिरिणोतीति इह धातो रत्नस्य मा भूत् सत्यामित्संज्ञायामिद्वितृ इति नुम् स्यादित्याहुः आद्यो
च्चारणमिति आद्योच्चारणविषयीभूतो यः शब्दस्तस्यांत्यं हलित्स्यादिति फलितोऽर्थः उपदेशेऽजनु उपदेशनमुपदेशो भावे घञ् उपदेशे किं अभ्य आ अपः सप्तम्यर्थे द्योतको आङ्
आङोऽनुनासिकश्छन्दसीत्याकारोऽनुनासिकः यद्यप्यत्र उञः ऊँ इत्यत्रैवानुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचं तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणस्य स्वप्रतिप
त्तये इहैव कृतं अच् किम् मनिनो मकारस्य मा भूत् न च हलंत्यमित्यत्र ग्रहणसामर्थ्याद् नंत्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यं आलच् इत्यत्रालच्प्रत्ययादाववतिप्रसंगवारणे
न तस्य चरितार्थत्वात् अनुनासिक इति किं ईक्ष दर्शने ईक्षितः सत्यां हीत्संज्ञायां श्वीदितो निष्ठायामितीण्न स्यात् यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनामिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता

**हलन्त्यम् ॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् ॥ उपदेश आद्योच्चारणं ततो णः अच् इत्यादिसंज्ञासिद्धौ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ ३ ॥ उपदे**
**शेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा प्रत्याहारेष्वि**

तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मंदप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तं न चैवं यरोऽनुनासिक इत्यत्र यरः तान्त्रग्रहणं .
दंतस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः प्रसज्येत स्वं रूपमिति परिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणे तु अशब्दसंज्ञेति निषेधान्नायं दोष इति वाच्यं उक्तपरिभाषाया
भाष्ये प्रत्याख्यानात् उपान्मंत्रकरणे पुंक्षु भांडची वराश्वि उ ऊँ मुक्षि पमित्यादिनिर्देशेन स्वं रूपमिति परिभाषाया अनुपस्थितिकल्पनात्सूत्रमतेपि दोषाभावात् नन्वत्र निर्दे
शाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवमिति चेत् अत एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मंदप्रयोजनमित्युक्तं प्रतिज्ञाय तस्येति प्रतिज्ञा आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ् अनुनासिकत्वं [illegible] आ
नुनासिक्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः [illegible] ष्यञ् प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः किंचित्तु प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञं अर्शआद्यच् प्रतिज्ञं आनुनासिक्यं येषा
मिति विग्रहं [illegible] ति यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक्स्थितं इत्यनुमीयत इति भावः पाणिनीय इति पाणि

निनाप्रोक्तंपाणिनीयं वृद्धाच्छः तदधीयतेविदंतिवापाणिनीयाः तदधीतेइत्यण प्रोक्ताल्लुगितिलुक् ननुरलयोरितिनूनं टकारस्यापिमध्यगत्वादतआह प्रत्याहारेष्विति॥ः।
अनुनासिकइत्यादीति आदिशब्देनपापाणकेकुत्सितैरेङःपदांतादतिइत्यादिग्राह्यं प्रत्याहारशब्देनेति प्रत्याह्रियंतेसंक्षिप्यंतेवर्णायत्रेतिप्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति
ल्युटिप्राप्ते कृत्यल्युटोबहुलमितिबहुलग्रहणादधिकरणेघञ् यद्यपियोगमात्रमकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापियोगरूढिरितिभावः ऊकालोच् ह्रस्वदीर्घप्लुतइत्यसमा
हारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वं ऊइतित्रयाणांप्रश्लेषेणनिर्देशइत्याह उश्चऊश्चऊ३श्चेति वः वामिति त्रयाणांसवर्णदीर्घेकृतेजसिपरतोयणिवः आमितुवांकालइवकालोयस्येति
कथनमिदं विग्रहस्तुवःकालोयस्येतिबोध्यः उशब्देनस्वोच्चारणकालोलक्ष्यते अच्किम् संयोगस्यमाभूत् प्रतक्ष्य प्रक्ष्य कषयोरेकमात्रत्वेनह्रस्वसंज्ञायांह्रस्वस्यपितिकृतीतितु

अनुनासिकइत्यादिनिर्देशात् नह्यत्रककारेपरेऽच्कार्यंदृश्यते आदिरंत्येनेत्येतत्सूत्रेणकृताःसंज्ञाःप्रत्याहारशब्देनव्यवह्रियंते॥ऊका
लोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुतः१।२।२७।उश्चऊश्चऊ३श्चवः वांकालइवकालोयस्यसोच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञस्स्यात् सप्रत्येकमुदात्तादिभेदेन
त्रिधा॥उच्चैरुदात्तः१।२९ ।ताल्वादिषुसभागेषुस्थानेषूर्ध्वभागेनिष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञःस्यात् आयेनी॥नीचैरनुदात्तः१।२।३०।स्यष्टं।अर्वाङ् समाहा
रः स्वरितः१।२।३१ ।उदात्तानुदात्तत्वेवर्णधर्मौसमाह्रियेतेयस्मिन् सोऽच्स्वरितसंज्ञःस्यात् ॥६॥

त्याकारउदात्तः यच्छ ब्दस्तफिषइत्यंतोदात्तः ततःपरस्यजसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं त्यदाद्यत्वेपररूपत्वेशीभावेआद्गुणेचसति एकादेशउदात्तेनेत्येकारउदात्तः ॥कुस्यात् आयेइति निपातास्रायुदात्ताइ
तमंचतीति अर्वाङ् ऋत्विगादिनाअंचतेः सुप्युपपदेक्विन् ऋटगताविस्मस्मात्स्तामदिपद्यर्तीत्यादिनावनिपि गुणेचनिष्पन्नोर्वन्शब्दोधातुस्वरेणाद्युदात्तः अर्वाङिति अर्वे
दोतत्वात् अंचतेरकारोपिधातुस्वरेणपित्स्वरेणवाउदात्तः उपपदमतिङितिसमासेकृतेसमासस्येतिस्वरेणतदपवादभूतेनगतिकारकोपपदात्कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रेणवाअंचतेरकारउदात्तः वनोनलोपेसवर्णदीर्घेचकृतेएकादेशउदात्तेनेत्याकारउदात्तइति अनुदात्तंपदमेकवर्जमितिशेषनिघाताद्याकारोऽनुदात्तः एतच्चसंभवाभिप्रा
॥येणोक्तं वेदभाष्ये अर्वाङ् अभिमुखइतिस्थितं अतंत्रमिति अविवक्षितमित्यर्थः॥६॥

तस्मान्नोदात्तस्वरितपरत्वमिति उदात्तस्वरितौ [illegible] यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन्सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धं अनुदात्तं तस्य श्रवणं स्य
[illegible]मित्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वाभावे [illegible]त्तिकिमोत् तित्स्वरितं वइति अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारादनुदात्तः अश्वाइति अशेःक्वनिनित्स्वरेणाद्युदात्तं संहिता
यांत्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः [illegible]त्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितोदाहरणमाह रथानांनयोरिति अग इति पदद्वयमपि फिट्स्वरेणान्तोदात्तं त्वमेकादे
शः [illegible]स्वरितः स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्युक्तेः स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह शतचक्रमिति यइति फिट्स्वरेणान्तोदात्तः ततः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे कृते आद्गुणश्च उदात्तेन ।

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वं १।२।३२ ह्रस्वग्रहणमतंत्रं स्वरितस्यादितोर्द्धं उदात्तं बोध्यं उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तं तस्य चोदात्तस्वरित
परत्वे श्रवणं [illegible] अन्यत्र [illegible]त्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः [illegible] वोश्वाः रथानांनयेराः शतचक्रं योत्य इत्यादिष्वनुदात्तः अ
ग्निमीले पुरोहितमित्यादा[illegible]त्तश्रुतिः स नवविधोपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावचनोनुनासि
कः १।१।८ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णो [illegible]नुनासिकः संज्ञः स्यात् ॥ तदित्थं अ इ उ ऋ एषां प्रत्येकमष्टादशभे
दाः ऌवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् [illegible]मपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ ॥ कादेशादोकार उदात्तः अत्यइति स्वरितान्तत्वादकारस्य

शप्निघातत्वे उकारेण सह एकादेश [illegible] स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्योकारः स्वरितः कथमत्यस्य स्वरितान्तत्वमिति चेत् अत्राहुः अहव्याप्राविस्य स्मात्[illegible]
[illegible]तितस्वरितं तद्धभावस्तसंज्ञ पूर्वकाविपरीतत्वादिति अग्निमीलइति ईकारस्वरितः लेइति तु प्रचेयापरपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटीभ
विष्यति [illegible]नासिका मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह मुखसहितेति नासिकयोच्चार्यैति फलितार्थकथनमिदं [illegible]
तेनेति वचनं मुखनासिकावचनमस्येति [illegible] ग्रहः तुल्यास्य आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह ताल्वादीति आभ्यंतरेति एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते ओष्ठात्प्रभृ

तुल्यास्यंकिं तप्तं अत्र पकारस्य तकारे परे झरोझरीति लोपो माभूत् प्रयत्नग्रहणं किं वाकश्च्यो ततिइति शस्य लोपो न अमङणनानामिति नासिकाचेति चकारो ऽस्वस्ववर्गा
नुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तत्कालग्रहणार्थं तेनप्लुतस्यापि संग्रहः चतुर्द्धेति निष्कर्षपक्षेतु पंचधा ऊष्मणामीषद्विवृतप्रयत्न उपगम
त् स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति एतेषामाभ्यंतरत्वं वर्णोत्पत्ति प्राग्भावित्वात् तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणोनाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरः प्रभृती नि स्थानान्याहंति ततो वर्णस्य तदभि
व्यंजकध्वनेर्वा उत्पत्तिः तत्रोत्पन्नेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक स्पृशंति तदा स्पृष्टता ईषद्यदा स्पृशंति तदा ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थानम्

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं ।१।१।९। ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् अकुहविसर्जनीयानां कंठः इ
चुयशानां तालु ऋटुरषाणां मूर्द्धा लृतुलसानां दंताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङणनानां नासिका च एदैतोः कंठतालु ओदौतोः
कंठोष्ठं वकारस्य दंतोष्ठं जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्य इति स्थानानि ॥ यत्नो द्विधा आभ्यंतरो बाह्यश्च आद्यश्चतु
र्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां विवृतमूष्मणां स्वराणां च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे
संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितं तथाहि अ अ ।८।४।६८। विवृतमनूद्य संवृतो ऽनेन विधीय
ते अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव तथा च सूत्रं ॥१॥ ॥ संवृतता दूरत्वे विवृतता अतएव इचुयशा

नां तालव्यताविशेषेपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां च वर्णोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक्स्पर्शः यकारे ईषत्स्पर्शः शकारेकारयोस्तु दूरेवस्थितिरित्याद्यनुभवं शिक्षाकारोक्तिं
चानुसृत्य विवेचनीयं विवारः संवारादयस्तु वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्द्धि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायावुत्पद्यंत इति बाह्या इत्युच्यंते गलबिलस्य संकोचात्संवारः।
तस्यैव विकासाद्विवारः एतौ च संवृतविवृतरूपाभ्यामाभ्यंतराभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयं अत्र सुपामिति विभक्त्योर्लुक् आद्यो विवृतः
॥द्वितीयस्तु संवृतस्तदाह विवृतमनूद्येति विवृतस्य स्थान इत्यर्थः विवृतत्वमस्त्येवेति तेन दंडानयनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिद्ध्यतीति भावः॥

पूर्वत्रासिद्धं यद्ययं स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धेत्येव लभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यात् तथा च प्रशानित्यत्र मो नो धातोरिति नत्वस्य सिद्धत्वान्नलो-
पः स्यात् नत्वविधेः संबुद्धौ चरितार्थत्वात् तथाऽनड्वानित्यत्र संयोगांतलोपस्य सिद्धत्वान्नलोपः स्यात् नुम्विधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वात् अत आह अधिकारोऽयमिति त्रिप-
द्यां विहितं कार्यमिति कार्यासिद्धिपक्षे तु अमू अमुमित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः यथा चैतन्न सिध्यति तथाऽदःशब्दव्याख्यावसरेऽस्माभिरुपपादयिष्यते एकादशधेति य-
द्यपि भाष्ये ष्टावुक्ता उदात्तादयस्तु नोक्तास्तथापि कैयटोक्तिमनुसृत्यैकादशोक्ता इति बोध्यं खयां यमा इति बालबोधनाय बाह्यप्रयत्नाः कैश्चित्सुगमोपायेनोपनिबद्धाः तद्यथा

पूर्वत्रासिद्धं ।८।२।१। अधिकारोयं तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादश-
धा विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति खयां यमाः खयः ᳵकᳶपौ विसर्गः शर एव च स
ते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वति कंठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः। वर्गेष्वाद्या-
नां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः पलिक्क्नीः चख्ख्नतुः अग्ग्निः घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे त-
त्सदृशा एव यमास्तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः तथा तेषामेव यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च अ-
न्येषां तु संवारो नादो घोषश्च वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययमौ यवलाश्चाल्पप्राणाः अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः बाह्यप्रयत्नाश्च यद्य-
पि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यांतरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यंत इति बोध्यं॥ ९॥ खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च हशः संवारा नादा घोषाश्च व-
र्गाणां प्रथमतृतीयपंचमा यणश्चाल्पप्राणाः वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इति एते श्वासानुप्रदाना इति श्वासप्रयत्नका इत्यर्थः विवृण्वते कंठमिति।
विवारमेषां प्रयत्न इति भावः अन्ये [illegible] हशो हशां यमा अनुस्वारश्च नादेति नादभागिनो नादप्रयत्नवंत इत्यर्थः अयुग्मा इति प्रथमतृतीयपंचमा वर्गेष्वयुग्माः वर्गे यद्युग्म इति
गाय मगा इत्यर्थः अस्वा इति अल्पासवोऽल्पप्राणाः पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा इत्यमरः अनुपयुक्ता इति अन्यथा कखगघादीनां परस्परं सावर्ण्यं न स्यादिति भावः आंतरतम्यपरी-

यामिति परीक्षा च अघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य सस्य तादृशो वर्गचतुर्थ इत्याद्यमूलएव स्फुटो भविष्यति।—।कादयइति लोकप्रसि
द्धपाठापेक्षमिदं चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात् कपाभ्यां प्रागिति एतच्चोपलक्षणं खफाभ्यां प्रागित्यपि बोध्यं अर्द्धविसर्गेति—सादृश्यमुच्चारणे तेन खेनेच बोध्यं ऋॡवर्णा
योरिति ऋत्यक इति प्रकृतिभावः विग्रहस्तु आ च ॡवर्णश्च ऋॡवर्णौ तयोरित्येके मनोरमायां तु आ च आ च र लौ तौ च तौ वर्णौ चेत्यादिस्थितं नाज्झलौ आकारसहित इति कां
लसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशः आकारप्रश्लेषे लिंगं युणादिकमिति शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः इह असेधदित्यादौ होढ इति ढत्वं नित्यपिमुत्वं च इणाइति सस्यषत्व

कादयो मावसानाः स्पर्शाः यरलवा अंतस्थाः शेषसहा ऊष्माणः अचः स्वराः ≍क≍प इति कपाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयोपध्मा
नीयौ अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ इति प्रयत्नविवेकः "ऋॡवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् अकारहकारयोरिकारशकारयोः ऋकारष
कारयोर्ॡकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते "नाज्झलौ ।१।१।१०।आकारसहितोऽच् आ च स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः तेन दधी
त्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच् त्वं स्यात् तथा हि आ
णुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।१।१।६९।प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः "अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् अत्राण् परेण णकारेण तदे
मर्थ्यात् तेनैच श्चतुर्विंशतेः संज्ञा स्युरिति नापादनीयं ॥६॥ मपिनेतितु नसुवचं ढत्वं प्रति तस्या—सिद्धत्वादिति दिक् अन्यथेति नाज्झलावित्यस्यानारंभे
ग्रहणकशास्त्रबलादिति अयं भावः दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यकारादिवाच्यत्वेऽभ्युपगमे स्यच त्वं स्यात् प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्येनिरूढलक्षणाभ्युपगमादिति अवि
धीय—मानोऽणिति तेन रुद्धमइग इत इत्यत्र त्रिमात्र इकारो न भवति उदिच्चेति इहाविधीयमान इति न संबध्यते उदित्करणसामर्थ्यात् तेन विधीयमानोप्युदित्सवर्णान् गृह्णात्येव।
कुहोश्चुः ज्ञगाद् ज्ञगदे परेणणकारेणेति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः उपसर्गादृति ऋत उदित्यादौ तपरकरणलिंगाच्च यदि पूर्वेणस्यात्तर्हि तपरत्वमित्यनर्थकं स्यात् ऋकार

स्थानसाम्यत्वेन सवर्णग्राहकत्वात् एवं च तपरत्वाद्दीर्घेण उपऋकारीयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपि संगच्छते एवं लृकारोपि इति त्रिंशतः संज्ञेत्यनुषज्यते एतच्च न्यायसाम्यादुक्तं व स्तुतो लृकारस्य ऋकारग्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते सूत्रारंभसामर्थ्यादिति सतितु सावर्ण्ये एकारेणैकारग्रहणादोकारेणौकारग्रहणादेओजिति सूत्रारंभो वृथा स्यादिति भावः नापादनीयमिति तेन ग्लावं ग्लाव इत्यत्र ओतोम्शसोरिति न प्रवर्तत इति मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ यद्यपीति ग्रहणकशास्त्रस्याव्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः एतच्चाकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र । व्युत्पादयिष्यामः आद्येति आक्षराणां समाम्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमाम्नायिकाः वहूचां नोदात्तादिति ढत्वं होढ इति न भवतीति ति यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयो गान्तलोप एव प्राप्नोति न तु ढत्वं तस्यासिद्धत्वादतोत्र संयोगान्तलोपो न भवतीति वक्तुमुचितम् तथापि कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरंगे वहिरंगपरिभाषायाः प्रवृत्तेरं तरंगे ढत्वे कर्तव्ये बहिरंगः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके अन्ये तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लोपस्य वारणं कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढत्वेनेत्युक्तमित्याहुः विश्वपा

नाज्झलौ ॥ इति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याकारेण सवर्णः तत्राप्याकारस्य प्रश्लिष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं न भवति अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञां तपरस्तत्कालस्य ।१।१।७०। तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा ऋत् इति द्वादशानां वृद्धिरादैच् ।१।१।१। आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् अदेङ् गुणः ।१।१।२। अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

तिदित्यत्रेत्युपलक्षणं विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति होढ इत्युपलक्षणं ऐचमात्[illegible]दोरूपयोरह इत्या कारस्य चकारो नेति दिक् यदि तु विश्वजमक्षणामित्यत्र ईषच्छृष्टमित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्व[illegible]मिति प्रयत्नभेदो[illegible]स्यायोगो न दानाक्ष लावितिसूत्रं च प्रत्याख्यातुं शक्यमित्याकरे स्थितं अननुनासिकास्त इति ये त्वाक्षरसमाम्नायिकास्त एव सवर्णानां संज्ञां जनयन्तीति भावः एवं च रेफोष्मकारस्य[illegible]प्रत्याहारान्तर्गतोपि न कस्यापि संज्ञा न तु वर्णान्तरस्याभावादिति बोद्धव्यम् स च तात्परश्चेति तेनादिना उभयं विवक्षितमिति भावः वृद्धिरादैच् आच्चैच्चेति इतरेतरयोगद्वंद्वः सुपां सुलुगिति ङेः सुः लुग्वा छन्दसि समा हारद्वंद्वः न वर्द्धते द्वंद्वाच्चुदषहान्तात्समाहार इति टच् स्यादिति वाच्यं समासान्तविधेरनित्यत्वात् तत्र प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः अथवा आदित्यसमस्तमेवास्तु वृद्धिशब्दः तेनैकत्वाद्वा यो जनीयः अयमपादित्वेन भत्वाभावा[illegible]ऐजिह वृद्धिमात्रे एव तात्परत्वात् तेन कुम्भकारमिति त्रिमात्रान् वृद्धिप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः अदेङ् गुणः तपरकरणमिह सरूपार्थं ते[illegible]गोदकमि

त्यत्र त्रिमात्रेण तरतीत्यत्र त्वकार एव न तु कदाचिदाकारः न च प्रमाणान्तरान्तर्येण नियमसिद्धिः परत्वे कृते एकस्याध्यर्द्धमात्रत्वात् अपरस्या र्द्धतृतीयमात्रत्वात् गुणप्रदेशास्तु अदेङ्गुणः अतो गुण इत्यादयः ॥ ~ ॥ भूवादयइति भूश्च वाश्च भूवौ इति द्वन्द्वः आदिशब्दो व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी येषामिति विग्रहः भूप्रभृतयो वासदृशाश्च दृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिन इति क्रियावाचिन इति किं याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वमाभूत् सति हि तस्मिन्नातो धातोरित्याकारलोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायां भ्वादयवि-हिरुक् पृथक् इत्याद्यव्ययानां शिष्य इति भावार्थे तिङः तस्य माभूत् सम्वादीनां उदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते चुलुम्पादीनां बहुलमेतन्निदर्शनमिति गणसूत्रेण संग्रहः "प्राग्रीश्वरा-त् रेफविशिष्टग्रहणं किं ईश्वरे तोसुन्कसुनावित्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधित्वं माभूत् इति यदि तु प्रत्यासत्त्यैवाधिरीश्वर इत्यस्य पूर्वावधित्वसिद्धिरित्युच्यते नहि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु चा-दयः "अद्रव्यार्थाः किं पशुः लिंगसंख्यान्वितं द्रव्यं इह तु स्यादेव लोधं नयति पशु मन्यमानाः पश्विति सम्यगर्थे गतिश्च उपसर्गसंज्ञायां समावेशार्थश्चकारः अन्यथा आकडारादिति

**भूवादयो धातवः १।३।१ क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः १।४।५६। इत्यधिकृत्य चादयोऽसत्त्वे १।४।५७ अद्रव्यार्था-श्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः प्रादयः १।४।५८। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा उपसर्गाः क्रियायोगे १।४।५९। गतिश्च १।४।६० प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञास्तु गतिसंज्ञाश्च प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः नवेति विभाषा १।१।४४ निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात्**

एवंपयः स्यात् फलं तु प्रणायमित्यादावुपसर्गाद्समासेऽपीति णत्वं गतिकारकेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक् निस्निर्दुस्दुर् इति उपसर्गस्यायतावितिनिर्दुरोर्लत्वं निलयते दुलयते निसो दुसश्च रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वाभावः निरयते दुरयते नवेति विभाषा नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह निषेधविकल्पयोरिति विभाषाश्वेरित्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते शुशाव शिश्वायेत्यत्राप्राप्तो विकल्पः । शुशुवतुः । शिश्वियतुरित्यादौ तु वचिस्वपीति नित्यप्राप्ताविति विवेकः अत्रेदं बोध्यं इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते स च पदार्थविपर्यासकृत् तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञि विभाषाशब्दार्थो विकल्पः संज्ञा उभयत्र विभाषार्थं चेदं सूत्रं प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयोगः प्राप्तविभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाग्रहणस्यापक्षे भवतिभावांशमनूद्य पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणात् अप्राप्तविभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूद्य पक्षे भवती भावांशमात्रकरणात् विभाषाश्वेरित्यु

न्तुभयत्र नित्यविभाषायां तु यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव संप्रसारणविकल्पः स्यात् किन्तु यजादित्वात् रुचिस्वपीति नित्यमेव स्यात् अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्स्वेव प्रवृत्तिः स्यात्
न तु पित्सु न च पित्सु विधिमुखेन किन्तु निषेधमुखेनेत्युभयथापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् वैलक्षण्येन वाक्यभेदप्रसंगात् संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति प्रतिषेधः प्रथमं किन्तु प्रवृत्तिर्नि
ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि एकरूपेणापि ते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्तते इतीति किं घुसंज्ञावत्तु स्वरूपमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा माभूत् न वेति हि सति विभाषेत्
इत्यस्य न भाशब्दः श्रूयते देशादित्यर्थः स्यात् इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते तथा हि लोके स्वार्थप्रधानः शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्द रूपपरः संपद्यते व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परि
भाषणात् स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इतिशब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरत्वमिति विशेषः इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम संज्ञात्वर्थस्येव न तु विभाषाशब्दस्येति व्याख्यानस्य ल्कोऽरत्यन्तरस्यां
स्यादौ वैरूप्योद्धारः फलं उभयत्र विभाषा हितं तत्सूत्रं अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वादिकारार्थस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदारंभात् उ
दाहरणं तु भाष्ये प्रापितं वत् अभ्यवहारयति सैंधवान् अभ्यवहारयति सैंधवैः विकारयति [illegible] सैंधवान् विकारयति सैंधवैः अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तं हारयति भारं देवदत्तेन करोति कटं दे

**स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥१।१।॥ इह शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥१।१।७२॥ विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥**

वदत्तः कारयति कटं देवदत्तं कारयति कटं देवदत्तेनेति दिक् ॥ ॥ स्वं रूपं शब्दस्य अग्नेर्ढक् आग्नेयं आग्नेयमहः आय
कौते आहते इह अग्नि आरु यमहन् एतएव संज्ञिनः न त्वग्न्यादि वा आदं गारादेर्ढगादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्याद्यधिकारात् किमनेन सूत्रेणेति चेत् सत्यं
अग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो वह्न्यादिभ्यो माभूदिति सूत्रस्याशयः नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरंगत्वान्नियतोपस्थितिक
त्वाच्च अर्थो हि प्रतीतौ संबंधग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्यायनात् साधारणः पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहिरंगः अनुकरणादशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन रूपग्र
हणेन उच्यते इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितेऽरूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणं तेनार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति तत्रोक्तज्ञापकादर्थोऽग्राह्यः स्वमिति वचनाद्रूपं चेति सामर्थ्या
दर्थवतो रूपस्य ग्रहणं तेन काशेकुशेऽइत्यत्र [illegible] इत्यपि प्रगृह्यसंज्ञा न भवति मादूह्यो ढ इत्यत्र ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेश इत्यन्यत्र विस्तरः अशब्दसंज्ञेति किं उपस
र्गेघोः किः दाधाभ्यो यथा स्यात् घुधातोः [illegible]ब्दार्थकान्मा भूत् न च दाधाघ्वदाबिति संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यं घुमास्थेत्यादिनात्र ईत्व विधौ संज्ञाकरणस्या

वश्यकत्वयासामर्थ्यापक्षयात् इहशब्दस्य संज्ञाशब्दसंज्ञेति न षष्ठीसमासः कर्मकरणमित्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः किंतु शब्दशास्त्रे तत्र संज्ञाशब्दसंज्ञेति सप्तमीसमा
सः इह शब्दशास्त्रे क्रियासंज्ञेति येन विधिः विधिरित्यत्र उपसर्गे घोः किरिति कर्मणि किः प्रत्ययः येनेति करणे तृतीयानुकर्तरि तस्यां कृद्योगषष्ठ्याबाधात् न चोभयप्राप्तौ कर्मणीति
नियमेन निर्वाहः कर्मणा उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् तथा चात्र करणे तृतीयैव करणं च परतंत्र कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् एवं चेह तृतीयया पारतंत्र्यं लक्ष्यते न च एरजित्यादि
कारादीनां पारतंत्र्यं धात्वादीनां च स्वातंत्र्यं वास्यादीनामिव तक्षादीनामिव संभवति किंतु वैवक्षिकं तेन निशेषणमप्रधानं तच्चात्मा तस्य संज्ञेति फलितं भेदितदात् विशेषणानंद तस्येति
स्वरूपे चेति स्वरूपमित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते एवं इकारांतादिकारूपाच्च धातोरच् । चयः । अयः । समासप्रत्ययविधाविति कष्टंश्रितः कष्टश्रितः द्वितीयाश्रितातीतेति तिग्र्गतास्य सप्रा
प्तेः द्वितीयांतश्रितादिप्रकृतिकैः सुबंतैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः नह कष्टसमुपाश्रितः नडादिभ्यः फक् नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः नेह सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः अनुश
तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥१॥ उगिद्वर्णेति ——————— उगिद्वर्णग्रहणं वर्जयित्वा उगिद्वर्णग्रहणवर्जे द्वितीयायां चेति णमुल् महांतमतिक्रांतो अतिमहा

उगिद्वर्णग्रहणवर्जं विरामोऽवसानं १।४।११ वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् परः सन्निकर्षः संहिता १।४।१० वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् सुप्तिङन्तं पदं १।४।१४ सुबंतं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥८॥ तीमहच्छब्दस्य गौणादित्वेप्युपसर्जने विज्ञेरेति ङीषोऽप्रवृत्तेः उगितश्चेत्यनु ङीप्
त इत्यनुवृत्तिः न चेह सामर्थ्यात् तदन्तविधिः अस्यापत्यं इः कामदृत्यत्र चरितार्थत्वात् न चैवमिञोऽजित्वं व्यर्थमिति वाच्यं बह्वादिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं बह्वादिषु दत्ताभ्यां चरितार्थत्वात् तथा
मपि ओषधिविशेष्याद्रवेव अन्तश्च स्यात् न तु ब्राह्मणिरित्यादौ अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेन्न वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः विरामोवसानं विरमणं विरामः भावे घञ्
शब्दानुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति संज्ञाप्रदेशोवावसाने इत्यादयः अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव प्रत्युच्चरितप्रध्वंसिनां नित्यविभूनां वा वर्णानां यत्र विरम्यतेऽने
नेति विरामः वातुलकर्णेरणो घञ् यदुच्चारणानन्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते सोऽन्त्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः अस्मिंस्तु पक्षे खरवसानयोरित्यैकापि सप्तमी विषयभेदात् भिद्यते खरिपरे रे
फस्य विसर्गः अवसाने च रेफस्यानिनीति सुप्तिङन्तं पदं अन्तग्रहणं अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन गौरी इत्यादि द्विवचनं प्रगृह्यमिति न द्विवचनान्तस्य
प्रगृह्यत्वं अन्यथा कुमार्य्यौ इत्यत्र कुमार्य्यो गार इत्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहमिति चेत् अत्राहुः कृत्तद्धितेति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते

हलोनंतराः संयोगः लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यायां संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञापनार्थं संयुज्यन्तेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति तेनेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु
गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं तथाहि सति दृषद्भिमत्ती स्यन्नबकारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्त लोपः स्यात् निर्यायादित्यत्र यकारः संयोग इति वा न्यायं संयोगादिरित्यत्वं
स्यात् सिद्धान्ते तु चोरहाभ्याममिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेत्वमत्र न भवति हल इति जातौ बहुवचनं जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमिति वचनात् [illegible] रपि संयोगसंज्ञा
भवतीति शिक्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्ध्यति यत्र बहवो हलः संश्लिष्टाः तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संज्ञेति स्थितमाकारे यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि [illegible]मान् करोतीत्य
त्र मतुप्सकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् हलः किं तितउभ्यां अत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउप्रत्ययः सन्वद्भावाद्द्वित्वं सन्यत इतीत्वं च व्यवधानाण्णासामर्थ्याद्गुणः
भावः यदि त्वचोरप्यनंतरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि दृहसंयोगान्तस्येत्युकारलोपः स्यात् अनंतरा इति किं पनसम्यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति सलो

**हलोऽनंतराः संयोगः १।१।७ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ह्रस्वं लघु १।४।१० संयोगे गुरु १।४।१२ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्**
**दीर्घं च १।४।१२ इति संज्ञाप्रकरणम् इको गुणवृद्धी १।१।३ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।**
**अचश्च १।२।२५ ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥** ((पः स्यात्॥ इति संज्ञाप्रकरणं इको गुणवृद्धी यत्र [illegible]॥

स्थानीन निर्दिष्टः सार्वधातुकार्धधातुकयोः सिचि वृद्धिरित्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते नचाचो ञ्णितीत्यादौ स्थानिनिर्देशात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एतच्च पूर्वसूत्रा
भ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति [illegible]नयालभ्यते तेनेह न त्यदादीनामः इमं दिव औत् द्यौः विधीयत इति यत्त्वनुवादे [illegible]द्धिर्यस्याचामादिरित्या
दौ नेक इति नोपतिष्ठते अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितिरिति भावः अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः अनुपस्थितौ [illegible] चादीचामातःस्था
न इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते षष्ठ्यन्तमिति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणान्न शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात् स्वमोर्लुक् किं त्वसंतस्येति दीर्घो नेति भावः पदमिति नचासंभवति सामानाधि
करण्ये इगन्तस्यांगस्येत्यादिक्रमेणान्वयोऽस्तु मिदेर्गुणः मृजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवान्मिदिमृज्योरन्त्यस्येक इति संबध्यते अचश्च [illegible] दीर्घेत्यादि एतच्च अ
काले ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सूत्राद् ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योजनया लभ्यते ह्रस्वेत्यादि किं दिव उत् द्युभ्यां अष्टन आ विभक्तौ [illegible] अष्टाभ्य औशित्यत्र

कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकाज्जश्शसोर्विषये प्रवर्त्तमानस्याष्टनइत्यात्वस्याचःस्थानिकत्वेसतिनैतत्सिध्येदितिदिक् षष्ठ्यंतंपदमिति तच्चसतिसंभवेसामानाधिकरण्येनैवसं
बध्यतेनैवैयधिकरण्येन तेनह्रस्वोनपुंसके इत्यजंतप्रातिपदिकस्यैवह्रस्वः श्रीपं नेह सुवाक्ब्राह्मणकुलं १ शाममष्टानांदीर्घइत्यत्रतुसामानाधिकरण्यासंभवात् शमादी
नामचइतिसंबध्यते तेनशाम्यतीत्यादिसिद्धम् वाक्यस्पेठः प्लुतइत्यत्रसामानाधिकरण्यसंभवेपिटेर्ग्रहणसामर्थ्यादेवखवयवस्याचःप्लुतइतिव्याख्यायते अन्यथा अलो
न्त्यस्याचश्चेतिपरिभाषाभ्यामेहिकृष्णेत्यादिवाक्यांतस्याचः प्लुतसिद्धौ किमनेनटेर्ग्रहणेन तेनआयुष्मानेधीन्द्रवर्म— नइत्यादिसिद्ध्यतिइतिदिक् ॥ ॥ आद्यंतौटकितौ
भविता आर्द्धधातुकस्येट् पाययति शाच्छासाह्वेत्यादिनायुक् पुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगत्वस्यायमपवादः प्रत्ययःपरश्चेत्यनेनतुपरत्वादयंबाध्यते तेनचरेष्टःग
पोष्टकइत्यादयःप्रासवभवंति मिदचोंत्यात्परः स्थानेयोगत्वस्यपरश्चेतिपरत्वस्याचायमपवादः यशांसिवनानि नपुंसकस्यझलचइतिनुम् रुणद्धि रुधादिभ्यःश्नम् ननु
पूर्वयोरप्ययमपिपुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगमात्रस्यापवादोस्त्वितिचेन्न बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्यस्वविषयेप्राप्तंसर्वंबाध्यतेइतीहाभ्युपगमात् अन्यथाश्नमोमित्त्व

**आद्यंतौटकितौ १।१।४६ टित्कितौयस्योक्तौतस्यक्रमादाद्यंतावयवौस्तः मिदचोंत्यात्परः।१।१।४७।अचइतिनिर्द्धारणेषष्ठी अचांमध्ये योंत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवांतावयवोमित्स्यात् षष्ठीस्थानेयोगा १।१।४९ अनिर्द्धारितसंबंधविशेषाषष्ठीस्थानेयोगाबोध्यास्थानंचप्रसंगः।**

णांव्यर्थंस्यात् नचश्रवणार्थएवमकारःस्यादितिवाच्यं तृणहइमितिनिर्देशात् अचांमध्येइति सूत्रेजात्यभिप्रायेणाचइत्येकवचनमितिभावः अचांमध्यइतिकिं मुंचति
लुंपति अंत्यादचःपरोमित्स्यादितिप्राचोव्याख्यायांनैतत्सिध्येत् शेमुचादीनामित्यत्रांत्यस्याचोऽसंभवेनमित्परिभाषायाअनुपस्थितिप्रसंगात् अन्येतुअचोन्त्यादितिमि
त्स्यादितिव्यत्यासेनयोजयित्वाप्राचांव्याख्यानमपिकथंचित्समर्थयंते पूर्वसूत्रादंत— इत्यनुवर्त्तते एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादतोव्याचष्टे अंतावयवइति तेनवारीणि।
त्यादावङ्गस्यनांतत्वेनदीर्घःसिद्धः परादित्वेमनसिद्ध्येत् अभक्तत्वेतुवहंलिहइत्यत्रवहाभ्रेलिहइतिखशिअरुर्द्विषदितिमुम् मोनुस्वारोनस्यादपदांतत्वादितिभावः यत्तु
केश्चिदुक्तं अभक्तत्वेवारीणीतिदीर्घोनस्यादितितन्नंराल्पिहाम्यादिनुमर्थमितिअगसंज्ञासूत्रस्थवार्त्तिकेनैवदूषितप्रायं षष्ठीस्थानेयोगा स्थानेनयोगोऽस्यास्तीतिविग्रहः
निपातनादेत्वं षष्ठ्याःसंबंधमात्रवाचित्वेपीत्वशास्त्रेयाषष्ठीसास्थानेयोगाबोध्या किमविशेषणेनेत्याह अनिर्द्धारितसंबंधविशेषेति अनिर्द्धारितेतिकिं कुदुपधा-यामो

हः शांसरद्दू। ह्स्वो दित्यादि सवुपधासंनिधानेनावयवषष्ठीत्वे निर्णीते गोहः शासइत्यादौ मा भूत्। सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहि शासिस्थाने धातुमात्रस्योपधाया अस्था-
नेऽउ दितो स्यातामिति दिक्। स्थाने च प्रसंगः इति। न चास्य प्रसंगार्थकत्वे विवरितव्यं। दर्भाणां स्थाने शरैः॥ प्रस्तरितव्यमित्युक्ते दर्भाणामिति प्रसंग इति प्रतीतेः एवं च दकोयणः
ची त्यादावि गुच्चारणप्रसक्तौ यण् उच्चारणीय इत्याद्यर्थः संपद्येत॥ स्थानेसदृशतम इति॥ अर्थात्प्राप्यमाणानां तु मध्ये एव। अत एव गंगोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो
नाइह स्थाने इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्यो पि वाक्यार्थः संमतः तात्वादिरूपे स्थानेयोऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तांतर्यवानिति यावत्। सु प्राप्यमाणानां मध्ये स्थादि-
ति तदेतत्सह। यत्रानेकविधमिति। स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः। स्थानतो यथा दध्यत्र। तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यकारः। अर्थतो यथा। वा
तंड्य युवतिः। वतंडशब्दाद्दंगतडाद्येति गोत्रापत्ये यञ्। तस्य लुक्स्त्रियामिति लुक्। शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्। वतंडी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे पोटा युवतीत्यादिना समासः
पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतंडापत्यवाचि[illegible]स्य तद्पत्यवाचीवांतंड्यशब्दो भवति। न तु वतंडादिः॥ गुणतो यथा। वाग्घरिः। घोषवतोम

**स्थानेन्तरतमः १।१।५०। प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः। तस्मिन्निति निर्दिष्टे**
**पूर्वस्य १।१।६६। सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम॥** दीर्घस्य अव्यवहिते ११ हाप्राणस्य ता दृशएव घकारः प्रमाणतो यथा। अमुं
अमू अमून्। अदसोसेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः। तमपग्रहणं किं। वाग्घरिः[illegible]व्यत्र स्वयोर्हो न्यतरस्यामिति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राण[illegible]त्वसाम्येन द्वितीयेन
वदत्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत्। किं तु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति[illegible]न चेत्ता। स्तोतं त्यत्र प्रमाणत आंतर्यवानकारो नेति भावः। तस्मिन्निति। सप्तम्यंता
नुकरणमिदम्॥ निःशब्दो नैरंतर्यपरः दिश्याः उच्चारणक्रियः। अचि यणित्युक्ते व्यवहिते चसति प्राप्तं मव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्येवेति नियम्यते। अ
व्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्। पूर्वस्यैवेति किं। इन्दुरकम्। अत्र [illegible]कारस्य मा भूत्। अव्यवहितस्यैवेति किं। अग्निचिदत्रासोमसुदत्र। व्यवधानं चात्र वर्णकृ-
तमेव न विवक्षितं न तु कालकृतम्। संहिताधिकारज्ञापकात्। अन्यथा निर्दिष्टग्रहणादेवा संहितायां यण्प्रसंगात् किं तेन संहिताधिकारेण। तान्वा च ह्रस्वर्ण्या-
न्तरेणेति एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविधयः कालव्यवायेऽपि संभवंतीति। तेन [illegible]ष्णू इत्यादाव वग्रहे प्यानङ्क्रान्तो द्वंद्वे देवता द्वंद्वे चेत्यादिना आरप[illegible] इप

तस्मादिति। उत्तरस्यातिकिं तिङ् तिङ इति निघात उत्तरस्यैव यथा स्यात्। अग्निमीडे। नेह ईडे अग्निम्। अव्यवहितस्येति। एतच्च निर्दिष्टग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। उत्तरस्य
स्थानं उसंतं भनमिन्यादौ उरस्येति पूर्वसवर्णो न प्रवर्तते अलोऽन्त्यस्य। स्थाने षष्ठीनिर्दिष्टस्य उच्यते सोऽन्त्यस्याल् स्थाने स्यादित्यर्थः। त्यदादीनाम: । स: य: । स्थाने षष्ठीति किं आर्ध
धातुकस्येट् नेत्वन्त्यकारात्पूर्वो मा भूत्॥ इदं च षष्ठी स्थाने इत्यनुवृत्त्या लभ्यते। अल् इति किं। परस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडुद्भ्यामित्यादावंत्यस्यपं
रस्य मा भूत्॥ ङिच्च॥ अयमपि इति अवङ् स्फोटायनस्य॥ गवाग्रम्। अनङ् सौ सखा। परस्य परिति। तस्मादित्युत्तर— स्य आदेरिति नसूत्रितम्। आदेरित्ययं शस्य सर्वादेशः
बाधकत्वोपन्तं सिद्धांते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति। आदेर्बाध्यमिति। आदेरलो बाध्यमित्यर्थः। अल् इतित्यनुवर्तते। अनेकाल्। अस्तेर्भूः। बभू
वान्। ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिध्यति। तत्किमनेनानेकाल्ग्रहणेन न चालोऽन्त्यस्येत्यं तस्य स्यादिति शंक्यं। ङिच्चेत्यस्य नियमार्थं

तस्मादित्युत्तरस्य। १।१।६७। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम्। अलोऽन्त्यस्य। १।१।५२। षष्ठीनिर्दिष्टा-
ऽन्त्यस्यादेशः स्यात्॥ ङिच्च। १।१।५३। अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात्। सर्वस्येत्यस्यापवादः। आदेः परस्य। १।१।५४। परस्य यद्विहितं कार्यं तत्त-
स्यादेर्बोध्यं। अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः। अनेकाल्शित्सर्वस्य। १।१।५५। अलोऽन्त्यसूत्रापवादः। अष्टाभ्य औश् इत्यादावादेः परस्येत्येतदपि

त्वाभ्युपगमात्। उच्यते॥ अनेकाल्ग्रहणाभावे इदमैरित्यादावेव सादेशः। आदेः परस्येति मकारस्यैव स्थाने स्यात्तु सर्वस्य स्यात् ((परत्वादनेन बाध्यते॰॥
नेइति रिक्ता। शितः उदाहरणं इदम इश् इत इत्यादाविति आदिशब्देनातो भिस ऐस् इत्यादि गृह्यते॥ परत्वादिति। अत एव आदेः परस्येति पृथक् क्रियत इत्युक्तं॥ म
त्वनेकाल्शित्सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्मादिति उत्तरस्यादेरिति पठ्यतां किमनेन पृथक् सूत्रकरणेन॥ न चैवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यतो निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्ति
त इति वाच्यं। तस्यापि सूत्रस्य प्राक्पठनेन बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः। मैवं। ब्राह्मणा अष्टौ इत्यत्र अष्टाभ्यः पूर्वयोरपि जश्शसोरौश्प्रसंगात्। यथा
श्रुतसूत्राभ्युपगमे तु जस्येत्येवं शः प्रवर्तते एवेति नायं दोषः प्रसज्यत इति। अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः। अनेकाल्शित्सूत्रात्प्रागेव वर्णे लाघवाय तस्मादित्युत्तर
स्यादेरिति सूत्रिते परत्वात्सर्वादेशेन आदेरित्ययं शवदवि शेषादुत्तरस्येत्ययं शस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्कारपक्षे ब्राह्मणा अस् अष्टन् अस् इति स्थिते अष्टाभ्य औ

ङित्यस्य दित्योरेकवचनीत्वा व्याप्तिन्यायेन अष्टनो गा [illegible] जश्शसोरौश् स्यात्। व्याप्तिन्यायस्तु प्राग्रीश्वरान्निपाता इति पठिते पि सत्यासति न्यायेनाधिरीश्वर इति सू-
त्रावधिकत्वं स्यात्तथा सिद्धाचीश्वरे तोसुन्कसुनाविति सूत्रावधिकत्वनिराकरणाय रेफविशिष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः। तत्रश्च सर्वादेशो नोत्तरस्येत्य-
स्याबाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणं नत्वन्यथं च तस्मिन्निति सप्तात्पर त्रकृते तु आदेरित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात्तथा चातोभिस ऐस् इत्यादेश आदेः स्यात्। अनेकाल्
सूत्रस्यासे भूरित्यादौ चरितार्थत्वात्॥ यथान्यासे तूत्तरस्येत्यंशः प्रवर्तत एवेत्यष्टाभ्यः परयोरेव जश्शसोरौश् स्यान्न तु पूर्वयोः। तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति न सूत्रित-
मित्यादिमनोरमाग्रंथस्यापि अयमेवाशयः इति। अन्ये तु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैव मनोरमां योजयंति। तद्यथा॥ न सूत्रितमित्यस्यानेकाल्शित्सूत्रात्प्राङ्-
न सूत्रितं नार्थः। आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्याद्यग्रिमग्रंथविरोधात्। किंतु तद्द्वयानुकूल्याय स्वरूपमिति सूत्रात्प्रागूनसूत्रितमित्यर्थोभ्युपेयः। एवं चानेका-
ल्सूत्रात्प्राक् सूत्रिते तु नास्त्येव दोष इति मनोरमाग्रंथाशयः। एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टसूत्रात्तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यस्मात्प्रा-

तमिति२

स्वरितेनाधिकारः। १।३।११। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यं॥ ॥

गेव पठनीयः अष्टनो गा [illegible] पूर्वयोरप्यौश् स्यादित्युक्तदोषस्त्वपरिहरणीयः। तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्यत्रादेरिति पृथग्वाक्यं तत्रोत्तरस्येत्यनुवर्तते। सा च स्थाने षष्ठी
षष्ठी स्थानेयोगत्वस्य प्राप्तेः। अत्र चायमर्थः। पंचमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसंबंधी उत्तरस्य स्थाने यद्विधीयते तदादेर्भवतीति इत्थं वाक्यभेदेन व्याख्यानाश्रयणादुत्त-
रस्येति न्यायेना दरित्यंशः एव सर्वादेशेन बाध्यते न तु [illegible] मित्यंशोपि इति नास्त्येव पूर्वोक्तदोषः। वाक्यभेदेन व्याख्याने तूत्तरस्यादेरित्य[illegible]न्यासकरणे न त्वाप्य-
ते। अन्यथा उत्तरादेरिति न सूत्रितमिति [illegible]दत्त। किंच अष्टाभ्य औशित्यस्य द्वितीयागर्पंचमीत्वेन पूर्वपरसाधारणतया अष्टनो गा [illegible] जश्शसोरित्युक्ति अष्टनो गसंख्या
निमित्तभूतौ यौ जश्शसौ तावेव औशोवस्थितिकावित्यष्टनः [illegible] द्वादृत्तरयोरौश् स्यान्न तु पूर्वयोरिति दिक्॥ स्वरितेनाधिकारः। अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया। अधि-
कारो विनियोगः। कियद्दूरमधिकारः इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणं। यथा आ सप्तमाध्याय परिसमाप्तेरंगाधिकारः न तु प्रागभ्यासविकारेभ्य इत्यादि। यद्वा स्वरित इति सप्त-
म्यंतं स्वरिते दृष्टे [illegible] प्रत्यधिकारो निवर्तत इत्यर्थः। कस्मिन्नवधाविति [illegible] कस्मात्तन्निश्चयः इत्यत्र तु व्याख्यानमेव शरणं। न त्वेवं व्याख्यानादेवानुवृत्त्यनुवृत्ती सः किमनेन

सूत्रे लेपिति चेदत्राहुः॥ अर्थानुरसंग्रहायेदं सूत्रं कृतं तथाहि अधिकः कारो अधिकारः॥ अधिकं कार्यं गोणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः। तथा च गौण मुख्यन्यायो यत्र नेष्यते। अपासना धिकरणे दीतत्रस्फूर्तिः पाठ्यः। किंच। अधिकः कारः कतिरियं यत्पूर्वः सन्परं वाधते। तथा च नुमचिर तृज्वद्भावेभ्यो नुडित्यादिव क्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधाः सर्वसंग्रही ता भवंति। तत्रस्वरितपाठे नैवगतार्थत्वादित्यादि॥ परन्नित्येति। परं नित्यं यथा। तुदादिभ्यः शः तुद ति। रुधादिभ्यः श्नम्। रुणद्धि परमपि लघूपध गुणं वाधित्वा नित्यत्वान्शश्नमौ। तथा। धिनवा वाधिनवाम। परमपि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्वोरिति उकारलोपं वाधित्वा नित्यत्वात् राडुत्तमस्येत्याट्। परान्तरंग यथा उभये देवमनुष्याः इह प्रथमचरमेति परमपि विकल्पं वाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञा विभक्तिनि मेत्तत्वेनांतरंगत्वात्। तथा स्ववतेर्लिं श्रीतिचङि ह्रस्वउपधागुणांतरंगत्वाद्वङ् अस्तमा पहर पवा दो यथा। परमप्यनेकालिति सर्वादेशं वाधित्वा ङिच्चेत्यंतादेशः। दध्याद्धे॥ अस्थिदधी त्यनङ् अनित्यादंतरंग यथा ग्रामणिनी कुले। नित्यमपी कोचीति नुमं वाधित्वा ह्रस्वा नपुंसक इति ह्रस्वः। कृते तु नुमि अनजंतत्वात् ह्रस्वो न स्यात्। अंतरंगादपवादो यथा॥ इत्यादि। श्री गः। परम

परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अंतरंगे कार्ये कर्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धं स्यात्। अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः। निमित्तम्विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः॥ इति परिभाषाप्रकरणम्॥ संहितायामित्यधिकृत्य॥ ॥ ॥

पि सवर्णदीर्घं वाधित्वा अंतरंगत्वाद्गुणे पत्निच प्राप्ते पवादत्वात्सवर्णदीर्घः तथा उन्यो उन्यः। सुल्वो सुल्वः इत्यत्रांतरंगत्वादियङुवङि च प्राप्ते पवादत्वाद् रनेकाच इत्योः सुधीनियण् यद्यपवादोः न्यत्र चरितार्थः। तर्हि परांतरंगाभ्यां वाध्यत एव तथाहि ङिच्चेत्यलस्यार्थ ङकारयुक्ते पनङ् देषु चरितार्थत्वात्तानङि मप्रवर्तते किंतु परेणानेकालशित्सर्वस्येत्यनेन वाध्यते। जीवनानां भवे तानां अयजे इंद्रम्। ग्रामेहा। सर्वे इत्यम। अत्र अयज इ इंद्र॥ ग्राम इ इह सर्व इ ऋष्यमिति स्थिते अंतरंगेण गुणेन सवर्णदीर्घो न वाध्यते। तस्य समानाश्रयेदित्यादि। श्री श इत्यादौ चरितार्थत्वात्। असिद्धमिति। तेन पचावेदमित्यादौ एत्वेन। अकृतव्यूहा इति। अकृतं कार्यमित्यर्थः। एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात्। अत आह। निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वेति। लोके सिद्धार्थकथनमेतत्। यद्वा। अस्य सूत्रेना पोनत्कथनार्थं स्वतंत्र न इत्यूहः। कार्यविशिष्टो पर्यूहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यं। अकृतो व्यूहो यैस्ते अकृतव्यूहा इति। यद्यपि कृतमपि शास्त्रं निवर्तयंतीति

परिभाषांतरं ... लं च तुल्यं तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु। प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः। न कुर्वंतीति यथा निषद्यामित्यादौ कसोरिट मंत
गत्वा आगमस्यापि भाविनाः संप्रसारणेन तत्त्वादित्वं नेष्यतीत्यर्थः॥ इति परिभाषाप्रकरणं॥ इकोयणचि॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणा॥ [illegible]
त्वादिम्प्र इति च निर्देशात्॥ तेन इक्शब्देन [illegible] यण्शब्देन च त्वारः॥ भाव्यमानस्याणः सवर्णाग्राहकत्वादेवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शक्यैव।
भाव्यमानस्याणः सवर्णकत्वाभावेन यण्वाच्ययकारादिवाच्यानामभावादितो नास्ति यथासंख्यं। न च लस्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञानम् [illegible] यथासंख्यमा
स्त्विति वाच्यं। एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यां ऋकारलकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसंगात्। तस्मादिह स्थानेन्तरत
म इति सूत्रेणैव [illegible] अभिमतस्यानुपदं वक्ष्यति स्थानत आंतर्यादिति। अचीति। कस्मादचि पर इत्याकांक्षायां अर्थादिक इति संबध्यते। संहितायां विषय इति। इध्य
त्रेत्यादौ कार्यिनिमित्तयोर्यदा। अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यण् भवतीति भावः। अनचि च। यरोनुनासिक इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते॥ अचो रहाभ्यामिति

इकोयणचि। ६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये। सुधी उपास्य इति स्थिते। स्थानत आंतर्यादिकारस्य यकारः। सुध्य्
उपास्य इति स्थिते। अनचि च। ८।४।४७। अचः परस्य यरो वा द्वे स्तो न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वं। स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ। १।१।५६। आदेशः
स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ। अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽच्त्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्वनिषेधो ना [illegible] तु न

सूत्रादचो द्वे इति च नतरां ह। अचः परस्यास्यादि॥ एवं चात्र वाग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धौ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दीर्घादाचार्याणामिति च सूत्रत्रयं [illegible] धात्॥
[illegible] णीयमिति भावः। अन्त्वइति किं। दध्यत्रेत्यादौ मस्य द्वित्वं माभूत्। अनचीति यदि पर्युदासः स्यात्तदा नञिवयुक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतिरिति न्यायादज्भिन्नेऽ
जसदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्। ततो लाघवात् हलीत्येव ब्रूयात्। तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति न त्वचीति। एवं चावसानेपि द्वित्वं भवति। वाक्क। वाक्। स्थानिवदादे
शो। आदेशोक्तेनेत्यकरणमदा [illegible] स्थानि [illegible] कार्यालाभः [illegible] इति स्थानिवदिति [illegible] आरभ्यते अस्तेर्भूः। आर्धधातुके विवक्षिते। धात्वादेशो धातुवत् तेन [illegible] तव्यदादिर्धातुप्रत्ययाः
भव्यो बभूव॥ [illegible] अगारैकांऽगवत् तेन [illegible] दीर्घे समानाः [illegible] कतकाभ्यां कैः। आदेशग्रहणं किमर्थं। स्थानिवदित्येतावतैव [illegible] भातस्य

ष्वपीत्वर धीतेरस्युक्तेपुत्र इति गम्यगते इति चेदत्राहुः। द्विविध आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति। अस्तेर्भूः इत्यादिः प्रत्यक्षः। तेनुरित्यादिस्त्वानुमानिकः। एकारेण
त्रहिरकारे एकारान्तस्थानी अनुमीयते। उक्तारणचाकारान्त आदेशः तथा च नैः स्थपितफलितोर्थस्तत्रास्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं। न त्वानुमानिकस्य स्थानी। आ
देशग्रहणसामर्थ्यात्तूभयपरिग्रह इति नपचलित्स्यादेशलिङ्गत्वात् परसंज्ञा सिध्यति। न चेह रित्यादि यथा श्रुतमेवास्तु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् रंभ विष्यतीति चेन्न।
अर्थवत्वे स्थान्यादेशभावे विश्रान्तेर्वाच्यत्वात्तस्यैव प्रसंगसंभवात्। तथा हि। षष्ठीस्थानेयोगेत्युक्तं स्थानं च प्रसंगः। स चार्थवतः अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगात् यद्यपि
स्त्वेः सिजादावसंभवी इतन्यापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसंगो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणे न ज्ञाप्यते। उक्तं च। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशवि
कारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते इति परमिहार्थवत्। यद्यतेः ज्ञेनेतिव्युत्पत्तेः यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यमेतच्च शब्दकौस्तुभे

— अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। १।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये इति
— स्थानिवद्भावे प्राप्ते। न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु। १।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये पर नि
निमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् इति स्थानिवद्भावनिषेधः। झलां जश् झशि। ८।४।५३। इति धकारस्य दकारः॥ ११

सप्तमी। अनल्विधाविति किं। यश्चा
ल्विधिः यश्चालः परस्य विधिः यश्चालि विधिस्तत्र माभूत्। तत्रालाविधौ यथा व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदड्त्वमाश्रित्याऽव्यवाय इति णत्वं प्राप्त
अलः परस्य यथा। द्यौः पन्थाः इह हल्ङ्यादिलोपो न। अलो विधौ द्युकामः। लोपो व्योर्वलीति लोपो न न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शंक्यं। द्युयानमित्यादौ तस्य सावका
शत्वात्। अलि विधिर्यथा। जेः कं कः हशि चेत्युत्वं न। न चेह स्थानिवद्भावेन जातेप्युत्वे आद्गुणः वादेशे च कृते हलि सर्वेषामिति नित्यं लोपे न करह इति सिध्यत्येवेति वाच्यं
पिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रसंगात्। सिद्धान्ते तु कर इष्ट भोभगो अघो अपूर्वस्येति यलोपविकल्पः। करयिष्ट इति च रूपद्वयमभ्युपगम्यते। अलन्ति हस्थान्य वेप्युवं तद्विधौ हि यथा
दिलक्षणं। नन्वादेशोऽथयवो न तु स्थान्यवयवस्तथा ह दिवामित्यादौ हृदादिभ्य इति वलादिलक्षण इड्च सिध्यति। तदेतदाह। न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयत्वं चेद्वय
याकथं चेन्नन्तु [illegible] धातोनैव स्याह ग्रहणेन प्रत्याख्येत्यत्र वलादिलक्षण इडेन॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ अचः किं। आगत्य। वाल्पीत्यनुनासिकलोपलुर्किं कृते

॥ ११

एवगत्य तेतेन राभाये स्यादौ सपि चेति दीर्घः सिद्ध्यति तदेतदाह ३

नउरदत्वस्यस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणम्

ऊङ्कारस्य०

व्यनर्थ[illegible] निव[illegible] [illegible]सिनकिं। आदीध्या। नित्यत्वादि[illegible]त्वनपरनिमित्ततेनयीवर्णयोरितिलोपेकर्तव्येतन्नस्थानिवन्पूर्वविधौइतिकिंनैधयः। निपूर्वाद्धातः उपसर्गो[illegible]
किः अति[illegible]लोपेः द्यवरत[illegible]श्वानियत्र इतिडुका। आका[illegible]रपस्यानिवत्वेतुअचूत्वव्यपदेशेन न्वचत्वंविरुद्धत्वान्नव्येत। नहित्रिपुत्रोद्विपुत्रव्यपदेशं[illegible] ; म[illegible]नन्वेवम
पिविधिग्रहणंव्यर्थपूर्वस्येतिषष्ठ्यावकार्येकर्तव्ये[illegible]र्थ[illegible]यासेनुंशक्यत्वादितिचेन्न। पूर्वस्यविधिः। पूर्वस्माद्विधिः। इतिसमासद्वयलाभार्थंविधिग्रहणात्। यद्यप्यत्र
पंचमीसमासपक्षोमूलेनोक्तस्तथापिपूर्वस्मादविधिःस्थानिवद्भावपक्षेतुअडव्यवायइत्येवात्रणत्वमितिपदव्यादिप्रघट्टकेस्वीकृतएवसः। अस्विध्यर्थमिदं इतिनि
नवत्रश्चेत्यत्रयस्यसंप्रसारणेतयानसंप्रसारेइतिनिषेधात्। नचोरदत्वंपरनिमित्तन्नेतिवाच्यं। अंगाक्षिप्तेप्रत्ययेपरेतद्विधानात्। पूर्वस्माद्विधिःपूर्वविधिरितिपंच
मीसमासपक्षेतुप्रयोजनं। नन्वंति। नन्वते। इह यणादेशस्यस्थानिवद्भावान्नेह। अत्रहितनित्यंगनिमित्तन[illegible]स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति। नन्विदंनप्रयोजनंव
हिरंगस्ययणः सिद्धत्वादिडागमस्यात्राप्रसक्तेः। नचनाजानंतर्ये इतिनिषेधः। यत्रांतरंगेवहिरंगेवाचोरानंतर्यमितिहरदत्तादिमतेनिषेधप्रवृत्त्या वा[illegible]उत्तरकार्येय
त्राचआनंतर्यमाश्रितंतत्रवहिष्प्रकृतिर्नेतिकैयटमतेतदभावात्। नचेदमपीयचन्निति प्रयोजनंभवत्येवा इहहिअंतेरकारस्यचातो[illegible]गइतिपररूपत्वेनस्थुत्व
रादिवद्भा वास्थित्व[illegible]नग्रहणेसत्यसिजभ्यस्तेतिजुस्प्राप्नोतिलिल्लोपस्यएकादेशस्यवास्थानिवद्भावान्नभवतीतिवाच्यंवितहिलङः येवीनाम[illegible]सिः संभवतीतितस्या
हचर्यादभ्यस्तादपिलङः एवजेर्जुस्विधानात्। नचसिचासाहचर्यात्लुङएवग्रहणमस्त्विति शंक्यंविप्रतिषेधेपरमितिपरसाहचर्यस्यैवबलीयस्त्वान्नचैवमप्यदभ्य
स्तादित्यदादेशस्यानिवा[illegible]णयपंचमीसमासप[illegible] आवश्यकमितिवाच्यंचङ्कारस्यांतेरकारस्यचातोगुणइतिपररूपकृतेसुस्याभावाददादेशाप्रसक्तेः अत्रत्वेकादेश
स्यणादिवद्भावाजुस्ग्रहणेनग्रहणंनभवति। अलविधौअंतादिवद्भावप्रवृत्तेः। अन्यथाअयजेइंद्रमित्यादौसवर्णदीर्घोदुर्वारएवस्यात्। अस्तुवापरादिवद्भावस्तथा
[illegible]कारस्य[illegible]स्यादित्यदादेशोव[illegible]र्ज्यः[illegible]देशोनस्थानिवदलविधित्वा[illegible]तस्मा[illegible]पंचमीसमासपक्षोनिरर्थकएवचेदत्राहुः। पंचमीसमासप्रयोजनंतपाअपीपच
[illegible]नित्युदाहरणेमगवत[illegible]नेहसाहचर्यान्निपामव[illegible]तयाः[illegible]मतमाद्विविस्थितुरितिसूत्रेकृत्वोऽर्थग्रहणज्ञापकात्साहचर्येनसर्वत्राश्रीयतएवंचभवतेर्यङ्लुकि अंभ्य
स्तावयस्तजुसः प्रवृत्त्याअंवाभवु[illegible]सिध्य[illegible]इतिनियमस्यसिचः परत्वमाश्रित्ययोजुस्मात्तस्मान्मात्रपरतयामाधवादिभिर्व्याख्यातत्वाच्च। अत[illegible]वाभ्यस्ताश्च

यो उस नित्यत्वात् उक् अवो भूवुरि ति मूले यद्दुलुडं नेषूक्तमा तथा चापीप च न्नित्ये तत्सिद्धये पंचमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति अन्ये त्वाहुः । पञ्चमीसमासपक्षप्रयोज
न तेषां भाष्ये वेभिदितामथ्यिति कइत्यस्याप्युदाहृतत्वान्न तस्य वैयर्थ्यशंका कार्या । यद्यपि यञोऽकारस्य लोपस्य स्थानिवद्भावं विनापि एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्या
दिविहितविशेषणाश्रयणादेव इति निषेधाप्रवृत्तौ भिदेर्यङ् नान्तचिर्भिदितेति रूपं ससाधत तथापि माथ्यिति कइत्यादिसिद्ध्यर्थं स पक्षोऽभ्युपगंतव्यः न च मंथितं
पण्यमस्य माथ्यिति क इत्यत्रापि तस्य पण्यमिति ठकि इकादेशे च कृते नेयस्येति चेति लोपादिसुसुक्तांनादिति इकस्थाने प्रसज्यमानो यः कादेशः सोऽल्लोपस्य स्थानिव
द्भावं विनैव सुपरिहरः ठस्य क इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमे अल्विधित्वे न स्थानिवद्भावाप्रवृत्त्या ठस्थानिक इकादेशष्ठो न भवतीति कादे
शप्रसक्तेर्मीतिथिक इत्यादि रूपसिद्धौ किमनेन पंचमीसमासपक्षाश्रयणेनेति वाच्यं मथित यतेः क्विपि टिलोपलिलोपयोर्वैरूप्यकल्पेष्व (?) मथितः तेन चरतीति माथि
तिक इत्यत्र चरतीति ठकि तस्य कादेशासिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । न त्वत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशापवादः कादेशः सुपरि[illegible]नादेशकल्पनया वा
अन्यभावः शंक्यो माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैवमानत्वादिति स्यादेतत् पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैवावधित्वमुचितं । संनिहितं चेहत्र यस्य स्थानी आदेशो
निमित्तं च तत्र तावत् स्थानिन अवधिः । तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते । वैय्याकरण इत्यत्र एकारस्यायादेशापत्तेरित्याशंक्याह । अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति पू
र्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥ न पदांत ॥ पदांतादीनां चर्तेन कर्मषष्ठ्यंतस्य समासः । विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति स च द्वंद्वांते श्रूयमा
णत्वात् प्रत्येकं संबध्यते । यरस्य चरमावयव इति हृस्वं वेनीति हृस्ववीः । हृस्वं वातीति हृस्ववाः । तमाद्रिष्टहृस्वयतिततोवि चहृस्ववृद्धहलोपाव्यार्वलीति वलोपो वटि
लोपस्य लिलोपस्य च परादानं न यकृतत्वात् । पदांतस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु न पदांतेति स्थानिवत्वनिषेधाद्धल्लोपः स्यादेवेत्यादिमनोरमायां स्थितं । द्विर्वचनादौ
वेति यलोपस्य आदिशब्दार्थः । क्वरे इति तु वरे योजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयं सहविवक्षाभावेपि निपातनात् हूंहः स सम्यग् लुकूच । अथो दोह रणमिपदांते
कानि यतिसहः इहयणावादेशयोः कर्तव्ययोः असारल्लोपो न स्थानिवत् ॥ न चेकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यं वाक्या
दयोत्रस्य पदांतेन सक्रियंते इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्वात् यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावङि कर्तव्ये चइत्यल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहार्य
वा स्थानिवत्त्वान्न च सुवंतात्क्विजिदिति हरदत्तादिमते अंतर्वर्तिसपापवादत्वान्नपदांतेति निषेधः शंक्यः विधेयस्य लोपस्य ८

अनो [illegible] न्यकोरान्त्र्वेति [illegible] वचने। सुख्युपास्यः। नाजानंतर्ये इति निषेधाद्बहिरंगपरिभाषात्र न प्रवर्तते। स्थानिवद्भावनिषेध सामर्थ्यात्।
[illegible] एवकौ षिरस्यनाप्युस्येवरे यथा वा [illegible] चयङ्। इतिवरच। अतो लेस च आतो लोप इटि चेत्यानालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् यलोपस्याकि [illegible] यानंतर्ये इ नास्ति च अ
तो लोपः यलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा [illegible] यलोपः न च पुनरालोपः शंक्यः। चिणो लुक् न्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च। ननु यदि ल्लोपविधिं प्र
[illegible] स्थानिवत्त्वनिषेधः तर्हि कथं [illegible] असिद्धं बहिरंगमिति यलोपः सिद्धत्वान्न लोपः न च नाजानंतर्य इति निषेधः उत्तरकार्ये अचमानंतर्यं पत्र तत्रैव
[illegible] किं चात्र स्वरदीर्घयलो [illegible] एव न स्थानिवदिति वार्तिकमस्ति। तेनान्यः स्थानिवदिति भवतीति न दोषः। स्वेग। चिकीर्ष कर्तृकारस्य
[illegible] कर्तव्ये सत्यां तो लो [illegible] लितीत्यारंभसामर्थ्यं कारक इत्यादौ सावकाशत्वात्। सवर्णानुस्वारयोः शिण्डि डिम्भ सोरल्लोपो न स्थानि
वत्। [illegible] स्थानिभूतात् [illegible] सवर्णे कर्तव्ये ल्लोपस्य स्थानिप्रसंग एव नास्ति तथापि स्थानिद्वारानुस्वारोपि [illegible] रत्यल्लोपस्य तत्प्रसंग इत्या
[illegible] ननु सवर्ण [illegible] मात्रेणानुस्वार [illegible] इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन सत्यं पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत। यथा चु य
त्र न परसवर्णप्रसंग [illegible] त्यादौ [illegible] स्थानिवद्भावनिषेधं वरग्रहणात्पृथग्यलोपग्रहणमिति ज्ञेयम्। दीर्घप्रतिदीव्ना हलि [illegible] दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपो
न स्थानिवत्। [illegible] स्थानिवद्भ [illegible] एव न स्थानिवदिति उक्तत्वात्। तेन हलि च उपधायां चेति दीर्घो प्रवृत्त्या किर्योः गिर्योः विव्यतुरित्यादि
सिद्धं [illegible] वस्वादेशः घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः झलो झलीति सलोपः। [illegible] पदान्तयोरिति घत्वं [illegible]
[illegible] उपधालोपो न स्थानिवत् [illegible] ढ्वदस्य मूर्धन्यमृत्तु दर्के षितिसः समानाग्धिः सग्धिः। न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादपि इति स्था
[illegible] सपक्षस्यानित्यत्वात्तत्र निष्ठायां सेटीति लिंगात्। तथाहि। तत्र सेटी [illegible] यदं न तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थं
[illegible] षतिरप्रनिषेधे संभवत्येवानिट्त्वं। सनि वंतेति विकल्पितेट्त्वाद्दिधिन्वना। यस्तु विभाषेत्यत्र एकाचइ
[illegible] रिद्ध्रातिभ्य इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेट्त्वात्। तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणं इति हृते

णिलोपो न तु नतः प्रागिति। अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशे इति इण्निषेधः॥ तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तेरभावात् इति सेटीत्यनर्थकं
सत् स्थानित्वं ज्ञापयतीति स्थितं। ननु जश्त्वविधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पठ्यतीत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रि
त्य पदत्वाज्जश्त्वं स्यान्नैवं। इष्टवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाज्जश्त्वाप्रवृत्तेः। चरि। जक्षतुः। जक्षुः। घसेर्लिटि अतुस् उस् च गमहनेत्युपधालोपः
खरि चेति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत्। भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः। तद्रीत्या तु संलोपे धत्वे च कर्त
व्ये स्थानिवद्भावशंकैव नास्तीति बोध्यम्॥ अदर्शनं लोपः। अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः। दर्शनं ज्ञानं तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दविषयकं सत् श्र
वणं संपद्यते। न च श्रोतृव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणं। नन्वेवं लोपो व्योर्वलीत्यादौ वकारयकारौ न श्रोतव्याविति श्रोतृव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार

अदर्शनं लोपः॥ १।१।६०॥ प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्॥ संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३॥ संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। इति यलो
पे प्राप्ते। यणः प्रतिषेधो वाच्यः॥ यणो मयो द्वे वाच्ये॥ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वं। तदिह धकारयकारयोर्द्वित्ववि
कल्पाच्चत्वारि रूपाणि। एकधमेकयं द्विधं द्वियं द्विधमेकयं एकधं द्वियं सुद्ध्युपास्यः मध्वरिः धात्त्रंशः लाकृतिः

उच्चारणमनिषिद्धं स्यात्। अत्राहुः॥ अस
तिश्रवणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तद्धेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति। प्रसक्तस्येति। इहस्थाने इत्यनुवर्तनादेतल्लभ्यते। प्रसक्तस्ये
ति किं। दधि मध्वित्यादौ नुगागमो मा भूत्। अस्ति हि तत्र क्विपोऽदर्शनं तच्च लोप इति प्रसज्येत। विशेषणाभावे प्रत्ययलक्षणेन नुक् स्यादेवेति दिक्॥ संयोगान्त
स्येति। न तु दन्तस्येति। अलोन्त्यस्येति परिभाषयेति भावः। यद्यपि विशेषणे न तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगेति पक्षे
दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगान्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थं अन्तग्रहणमिति मनोरमायां स्थितं। संयोग इति महासंज्ञाकरणसाम
र्थ्यादेकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमित्यपि शक्यं। यणः प्रतिषेध इति वा चनिकमिदं। यद्वा वाच्यो व्याख्येयः। व्याख्या च द्विधा झलो झलीत्यतो
झल इत्यनुवृत्त्यैव झल एव लोपो विधीयत इति। अन्तरंगे लोपे कर्तव्ये बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा। न च षाष्ठीपरिभाषा त्रैपादिकमन्तरंगं लोपं न वध्नाती

ति। वाच्यः कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न च नाजानंतर्य इति निषेधः उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे आजानंतर्याभावात्। तदुक्तं। संयोगांतलोपे यणः प्रतिषेधः। नवा झ्
लो लोपाद्बहिरंगलक्षणत्वादिति। चलतिरिह्रपाणीति। इह धकारस्य द्वित्वे जश्त्वे च कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति जश्त्वस्य सिद्धत्वाभावे न ...स्य भेदात्पुनर्दका
रद्वित्वप्रसक्तौ रूपाधिक्यमापत्तिः। अत्र केचिदाहुः। उकारात्परस्य यरो द्वित्वे कृते पुनः ऊकारात्परस्य यरो द्वित्वं न भवति निमित्तभेदाभावादित्याशयेनैवोक्तमि
ति। तेषां तु दादिगलो व ब्रश्चेत्यत्र उरदत्वस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणमिति वस्योत्वं नेति समाधानग्रंथो मूलस्थो विरुध्येत। ...मित्तस्य
लिंगभेदाभावादिति दिक्। अन्ये तु धकारस्य जश्त्वे कृते पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति जश्त्वस्य सिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव व्यक्तिभेदात्। अत एव संध्य
ते त्याद्यौ परसवर्णद्वित्वं भाष्यकृता उदाहृतं। पद्संतत इत्यत्र सकारद्वित्वसिद्धये पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति मनोरमायामप्युक्तं। एवं यकारेपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ
प्रसक्त्यभावः। आष्टमिकद्विर्वचनस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात् स्थान्यादेशभावजयाश्च भेदात्। यत्तूक्तं मनोरमायामेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इत्येकः पू
र्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धांतितत्वात्कथं पुनर्द्वित्वप्रवृत्तिरन्यथा द्वित्वानंत्यापत्तेरित्यादि तदवधानविबंधनं तत्राधानादिशास्त्रदृष्टांतेन क्वचिद्वैविकस्मिन्प्रयोगे गु
णादिशास्त्रस्यानुष्ठानवत्त्वं स्यान्न प्रयोगांतर इत्याशंक्य जोनिष्टो मा दिशास्त्रदृष्टांतेन प्रयोगांतरेपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेः एवं सिद्धांतितत्वात्। ननु सकृच्छास्त्रप्र
वृत्तेः। आनंत्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः। सा हि अनंतकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात् च्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात् च्छास्त्रस्यानुष्ठापकत्वाप
त्त्या दोषः। प्रकृते तु नास्ति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्। लिटि धातोरिति। द्वित्वस्य तु
नित्यत्वादानंत्यापत्तेः क्वचिद्धि श्रांतौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रांतिर्विकल्पनादनभ्यासग्रहणप्रत्याख्यानं। अत एव सर्वस्य द्वे इत्यस्यापि पुनः पु
नः प्रवृत्तिरित्याहुः। नन्वत्रैकोसवर्णे इति पाक्षिकल्पेन रूपांतरमस्त्विति चेन्नैवं समासे तन्निषेधात्। न च नित्यसमासे एवं तन्निषेध इति वाच्यं। सन्नित्यसमासयोः
शाकलप्रतिषेध इति वार्तिकस्य नित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्। मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याशयेन सकारद्वित्वेनाष्टौ त्रिसर्ग
द्वित्वे नवोडशेत्युक्तं। द्विधमिति। यद्यपि धस्य जश्त्वेन दकारे धद्वयं नास्ति तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तं। सुद्ध्युपास्य इति। कर्तृकरणे कृता बहुलं इति

तृतीयासमासः। नन्विह यणेव दुर्लभः सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्नैवं। संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रह
णमिति वार्तिकोक्तेः। न चैवमपि नभूसुधियोरिति यण्निषेधः शंक्यः आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः। सुपीत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यण्निषेधाच्च।
धात्रे शरति। अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधनात्। सुद्ध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमि
को न बाध्यते। तस्मादित्युत्तरस्य वा पृत्तुपित्तुषस इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात्। नकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव। तच्चवेत्यतो रूपद्वयं नादिनी। स्त्री वाक्रोशः प्राये
ण प्रवर्तत इति स्त्रीलिंगमुदाहरति पुत्रादिनीति। इह सुप्यजातौ विति णिनिः। तत्परे चेति। आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परे पुत्रशब्दस्य न द्वित्वमित्यर्थः।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वित्वम् आदिनिशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने। पुत्रादिनी त्वमसि पापे। आक्रोशे किं। तत्त्वकथने द्वि
र्वचनं भवत्येव। तत्परे च। पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे। वा हतजग्धयोः। पुत्रहती। पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्त्रजग्धी। त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य
८।४।५०। त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वं। इन्द्रः। इन्द्रः। राष्ट्रं। राष्ट्रं। सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।५१। द्वित्वं न। अर्कः। ब्रह्मा। दीर्घादाचार्याणां ८।
४।५२। द्वित्वं न। दात्रं। पात्रं। अचो रहाभ्यां द्वे ८।४।४६। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। हर्य्यनुभवः। नह्यस्ति। हलो यमां यमि
लोपः ८।४।६४। हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि। इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यं लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवता ऽस्येति आ
दित्यं हविः। यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह। माहात्म्यं। एचोऽयवायावः ६।१।७८॥

१ वा हतेति। द्वित्वस्य वैकल्पिकत्ववार्तिकमिदं नारंभणी
यमित्येके। अन्ये तु हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैवान चि चेति द्वित्वं नान्येषामित्यादिनियमसंभवात् तदर्थमारंभणीयमेवेदमित्याहुः। पुत्रहतीति। पुत्रो हतो
यया सा। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष्। एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी। अचो रहाभ्यां। अचः किं। ह्नुते इत्यादौ नकारस्य मा भूत्। हलो यमां यमि। हलः किं। आर्य्यां इह
यकारादीनां यकारादौ परे यथासंभवमुदाहरणान्यूह्यानि। ते सुद्ध्युपास्यः। मध्वरिः। अत्र यणो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः। दुर्लभः दु
र्गुङ्वे। कुर्मः। अनेन तु अचो रहाभ्यामिति लस्य रस्य — मस्य च द्वित्वे कृते लोपः। मत्यङ्गात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः। अत्राचि चेति ङमो द्वित्वे सत्यनेन ङ

केरणकायनकारयोर्लोपः । लोपः स्यादेवेति । व्योरित्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः । लोपारंभफलं त्विति आदित्योरेवत् । आदित्यशब्दाद्दित्यदित्येति ण्यप्रत्य-
येय इति चेन्यकारलोपे असति च यलोपे आदित्यमित्येकयकारकं रूपं सिध्यति नान्यथा इति भावः । न चापत्यस्य च तद्धितेनातीत्यनेन यलोपेनैव एकयकारकं सिध्यतीति
वाच्यं । असिद्धात् आदित्य इत्यस्यादितिर्विवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः । यथासंख्यविज्ञानादिति । उकारादाहरणेषु लोपारंभफलाभावादिति फस्यैकेपरत उदाहरणाभावाच्च यथा
यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तं माहात्म्यमिति । अत्र मलोपोऽनेनेत्यर्थः । हलो यमां यमि लोपः सवर्णे लोप इति तु न सूत्रितं मूर्द्धः शार्ङ्गमित्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥ एचः क्र-
मादिति । नन्वत्रैव यथासंख्यसूत्रं वक्तुमुचितं । पञ्चाहारग्रहणेषु तद्धाप्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमे तिलस्यार्थबोधात्पूर्वं भाविशक्यार्थज्ञानमादाय यथासं-
ख्यस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । अन्यथा एचां क्रमेणायवायावो न सिद्ध्येरन् । मैवं । अंतरतमत्वेनापि तत्सिद्धेः । तथाहि । एचः संध्यक्षराणि । तत्र च संवृताकारोभ्य

एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ॥ तस्य लोपः । १।३।९। तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न । उच्चारणसामर्थ्यात् । एवञ्चे-
त्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥ वान्तो यि प्रत्यये । ६।१।७९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गो-
र्विकारो गव्यं । गोपयसोर्यत् । नावा तार्यं नाव्यं । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानं ॥

अध्वपरिमाणे च ॥ गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । वान्त इत्यत्र वकारात् गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो
व्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ॥

स्य एकारस्य संवृताकारतालव्योऽय्
संवृताकारोष्ठ्यस्थानादिश एव अवादेशो वा आन्तरतम्यात् एकार ऐकारः । अर्द्धमात्र । अकारस्त्वर्द्धमात्र एव । एवमोकारे पूर्वभागः अध्यर्द्धमात्रः । अकारस्त्वर्द्धमात्रः
एवं च विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य निवृताकारतालव्य आय् । विवृताकारोष्ठ्यस्य विवृताकारोष्ठ्य आव् । वान्तो यि प्रत्यये । यीति किं । गोभ्यां । नौभ्यां । प्रत्यये किं । गो-
यानं । यकारादाविति । येनविधिरिति सूत्रस्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते । ओदौतोरिति पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तो यनिस्था-
निकत्वेन निर्णीतत्वादिति भावः । अध्वेति । भाषार्थमिदं । गोयूतौ लोकेऽपि वान्तादेशः स्यात् समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः । गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं

सु॰
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
९५

निपातित इति। क्तिन्नन्तत्वेनेत्यर्थः। ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र भत्वेनापदत्वात् हल्लोपाभावेऽपि गव्यूतिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादत आह। वां त इत्यत्रेति। वकारो न लुप्यत इति। एवं च हलि सर्वेषामिति सूत्रे व्योरित्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य लोपः स्यादिति व्याख्यास्यमानं संगच्छते। एतच्च तत्रैव स्फुटीकरीष्यते॥ ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव। पूर्वेणासिद्धे नियमार्थमिदं। अत्रेत्वपूर्वं सूत्रमनुवर्तते। एच इति चानुवृत्तेन याद्विप्रत्ययः परामृश्यते योग्यत्वात् तत्संनिहितो विधातुः। न हि स्वस्यैव स्वयं निमित्तं भवति। एवकारस्त्विष्टतोऽवधारणार्थः। अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैचो यदि भवति तर्हि धातोरेवेति विपरीतनियमः संभाव्येत। तत्र

**धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६।१।८०।** यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य। लव्यं। अवश्यलाव्यं। तन्निमित्तस्यैवेति किं। ओयते। औयत। **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ६।१।८१।** यान्तादेशनिपातनार्थमिदं। क्षेतुं शक्यं क्षय्यं। जेतुं शक्यं जय्यं। शक्यार्थे किं। क्षेतुमर्हं क्षेयं पापं। जेयं मनः। **क्रय्यस्तदर्थे ६।१।८२।** तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थं। क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यं। क्रेयमन्यत्। क्रयणार्हमित्यर्थः॥ **लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९।** अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे। पूर्वत्रासिद्धमिति लोपस्य शास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः। हर एहि। हरयेहि। विष्ण इह। विष्णविह। श्रिया उद्यतः। श्रियायुद्यतः। गुरा उत्कः। गुरावुत्कः। कानि सन्ति कोऽस्त इत्यत्रासिद्धं लोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्तौ न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः। **एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४।** इत्यधिकृत्य॥ **आद्गुणः ६।१।८७।** अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायां। उपेन्द्रः। रमेशः। गङ्गोदकं। अण् रपरः। ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने योऽण् स रपर एव प्रवर्तते। तत्रान्तरतम्यात् कृष्णर्द्धिरित्यत्रार्। तवल्कार इत्यत्राल्। अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वं।

स्वबाह्यव्यपदेशत्र न स्यात्। धातोस्त्वे तन्निमित्तस्यापि स्यादोयत इत्यादौ न दैतत्स फलमभिप्रेत्याह। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेश इत्यादि। लव्यमिति। लुनातेरचो यत्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः। अवश्यलाव्यमिति। ओरावश्यक इति ण्यत्। मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः। लुम्पेदवश्यमः कृत्ये इति मकारलोपः। लव्यमित्यादेः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्यर्थमित्याक्षिपति। तन्निमित्तस्यैवेति किमिति। एकदेशाक्षेपेऽपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः।

९५

ओयतः इति आङ्पूर्वोह्वेञः ९. मणिलक्ष्मिय गात्मनेपदस्य जादित्वात्संप्रसारणं। पूर्वरूपं। अकृदिति दीर्घः। आहुणस्यपराद्विवद्भावेन धातोस्त्वेनादित्वादित्यस्य यणि
मित्तकत्वेनाप्तीति भावः ओयतइति। वेञस्त्वकर्मणि न इयगादि प्राप्नुत। आडजादीनामाटश्चेति वृद्धिः। सप्यमिति। शकिलिङ् चेति। चाल्कत्स्यां हृयामिति।
अर्हेदृत्पन इश्चेति यत्। प्रकृत्यर्थो येति। प्रकृत्यर्थो द्रव्यविनिमयः। लोपः शाकल्यस्य। अवर्णपूर्वयोः किं। रध्यत्र। मध्वत्र अश्लिपर इति। एतच्च भोभगो इति सूत्रा
दनुवर्तते। अश्लि किं। वृक्षवृकरोति। अत्र लोपो माभूत्। न चात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन निर्वाहः। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। न चैवमपि हलि सर्वे
षामिति नित्यं लोपः स्यादिति शंक्यं। तत्राशीत्यनुवर्त्य आशीहलो विशेषणात्। लोपोव्योर्वलीति। लोपस्तु न शंकनीय एव। स्थानिवत्वान्नेति नेयदाते निसूत्रस्योक्त
त्वात्। हरएहीति। ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तं तन्निषेधादिति। न च स्थानिवत्वनिषेधेप्यसिद्धं बहिरंगमन्तरंगमित्यत्र लोपस्यासिद्धत्वाद्गुणवादेशो लएवानिवा

**झरो झरि सवर्णे। ८।४। ६५। हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि। द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधं। असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधं। सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधं। कृष्णर्धिः। कृष्णर्द्धिः कृष्णर्द्धिः। पञ्चम इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वं। लस्य तु न चीचेति तेन न त वल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयं द्वित्वं लस्यैव कस्य वाभयोरपि। न वल्कारादिषु वृधैर्वध्यं रूपचतुष्टयं॥**

९ च्यां परहृया अयत्नेन तयोरेव
वहिरंगत्वात्। आनन्तर्येति निषेधाच्च। उरण्रपरः। अनुवृत्ताः षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया अनुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं नतेनुवर्तत इति आश्रयेनाह। तेन स्था
नेयोणिति। स्थानेन्तरतम इत्यतो पि स्थाने ग्रहणमिहानुवर्तते। तेन प्रसंगावस्थायामेवाणुरपरो भवति। तदेतद्व्याचष्टे। रपरः सन्नेव प्रवर्तत इति। ऋः किं। ईयति
गयां देयं। अण् किं। रीङादीनां रपरत्वं माभूत्। रीङृतः। रुद्धौ यतिरीङ् क्रियते। आंतरतम्यादिति रेफशिरस्कस्य अरित्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः।
प क्षे द्वित्वमपि। कृधेर्धस्येति भावः॥ ❀॥ यणो मयो द्वे वाच्ये। हलो यमां यमि लोपः। हलन्तरत्यनुवर्तते तेन दाह। हलः परस्येति। हलः किं। प्रत्तं। यरइति किं। शार्ङ्गं। मरि किं। श्रिय
म्म्या। अङ्लोपोत्र पूर्वत्रासिद्धे स्थानिवन्न भवतीति चकारस्य मकारे परे लोपः स्यात्। सवर्ण इति किं तर्मा। सवर्णग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यमत्र न भवति। तेनेत्यरा
दीत्यत्र डस्य विकल्पेन लोपः सिद्ध्यतीति दिक्। लोपो वा ति। यणो हइति सूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। असति लोप इति। द्वित्वाभावे इत्यनुवर्ज्यते द्वित्वलोपयोरस

विधमिति। यणोऽमयणस्थाने तेरणपुनर्द्वित्वे चतुर्धमिति बोध्यं॥ ॥ वृद्धिरेचि। पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते। तदाह। आदेचीति। कृष्णैकत्वमिति। कृष्णेति संबोधने ए कपदं। एवं देवेत्यपि। इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य पूरणगुणेति निषेधमाशंक्य संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेन गुणेन निषेधोऽनित्य इति केषांचित् व्याख्यानं नात्यंतावश्यकमिति बोध्यं। एत्येधत्यूठ्सु। अत्र एचीत्यनुवर्तते। न च एत्येधत्योर्विशेषणं न तूठः। असंभवात्। आद्गुण इत्यत आदित्यनुवर्तते एवं तो व्याचष्टे। अवर्णादेजाद्योरिति। प्रष्ठौह इति। प्रष्ठं वहतीति प्रष्ठवाट्। वहश्चेति ण्विः। ततः शसि वाह ऊठ्। गुणापवादतया अनेन वृद्धिः। प्रेदिधदिति। पूर्वं

वृद्धिरेचि ६।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। गुणापवादः। कृष्णैकत्वं। गंगौघः। देवैश्वर्यं। कृष्णौत्कंठ्यं। एत्येधत्यूठ्सु ६।१।८९। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। पररूपगुणापवादः। उपैति। उपैधते। प्रष्ठौहः। एजाद्योः किं। उपेतः। मा भवान्प्रेदिधत्। पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङि पररूपस्यैव बाधिका न त्वोमाङोश्चेत्यस्य। तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव। अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानं॥ अक्षौहिणी सेना। स्वादीरेरिणोः। स्वैरः। स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी। स्वैरिणी। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। प्रौहः। प्रौढः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहण मस्येति सूत्रे राजेः पृथक्भ्राजिग्रहणं तेन ऊढग्रहणे क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः। प्रौढवान्। प्रौढिः। इष इच्छायां तुदादिः। इष गतौ दिवादिः। इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः। एषां घञि ण्यति च एषः एष्य इति रूपे। तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः। प्रैषः। प्रैष्यः। यस्तु ईष उञ्छे। यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु। तयोर्दीर्घोपधत्वात्। ईषः। ईष्यः। तत्राद्गुणे प्रेषः प्रेष्य। ऋते च तृतीयासमासे। सुखेन ऋतः सुखार्तः। तृतीयेति किं। परमर्तः। प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे॥ प्रार्णं। वत्सतरार्णं मित्यादि। ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णं। दशार्णो देशः नदी च दशार्णा। ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च॥ ९

स्मेधतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं। नमाङ्योगे इत्याडागमाभावः। पुरस्तादिति। पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन्बाधंते नोत्तरानिति न्यायेनेत्यर्थः॥ अक्षादिति। आदित्यनुवर्तते। अचीति च। तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यं। अक्षौहिणीति। ऊह समूहने। सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी। अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना। अक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। अक्षशब्दस्य ऊह ऽनेन समासे तत्र ऊहिन्यां अक्षौहिणीत्येवं भवति। ननु तत्र वृद्धिः। अंतरंगेण गुणेन बाधात्। अपवादभूतया अपि च

पश्चोक्तं शंका। यद्यपवादोऽन्तरङ्गचोरर्थं सल्हिंयरंतरं गाभ्यां वा ध्यन्तरति। स्वादीरेरिणोः ईरेरिण्योरिति क्वाचित्कोऽपपाठः। स्वैरीति। स्वैरिणीति। तस्यातिशयेन स्वरूप
भावप्रसंगात्। ईरिन्ग्रहणस्य फलमाह। स्वेनेईरितुमिति। यदा तु ईर इति घञन्तेन स्वशब्दस्य समासे स्वादीरे इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इनिः। यदा वा मत्व
र्थीयेनिप्रत्ययान्तेन ईरिन् शब्देन स्वशब्दस्य समासः। तदापि तदेकदेश ईर शब्दोऽस्त्येवेति। पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। स्वैरीति। सुप्यजातौ णिनि
णिनि रूपपदसमासः। स्वैरिणीति। ङीप्। प्रागभागमीरिन् शब्दमादाय वृद्धिः। केचित्तु लिंगविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुस्तन्निष्फलमिति भावः। नान
र्थकस्येति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः। प्रैष्य इति। एषसाहचर्यादेष्योऽप्यनव्ययं गृह्यते तेन एष्यन्तादिषेः ... विप
रूपमेव ननु वृद्धिः प्रेष्यगतः लघूपधगुणमाशंक्याह। तयोर्दीर्घोपधत्वादिति। प्रवत्सतरेति। इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपन्ति तद्व्याख्यानविरुद्ध
त्वादुपेक्ष्यं। वत्सतराणमिति। नकारमकारयोर्द्वित्वे न कार्ये वत्वारि रूपाणि। रेफात्परस्य तु अचो रहाभ्यामिति द्वित्वे यणो मय इति वचनांतरेण पुनर्द्वित्वे

उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। उपार्च्छति।

एकणं द्वित्वं त्रिणमिति द्वादशरूपः शार इति सकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः। न चेह शरोऽचीति द्वित्वनिषेधः शंक्यः। तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अत एव खयः
शर इति वार्त्तिकस्य वत्सर अप्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तं। न च वरेस्सर प्रत्यये परत्वेऽर्वत्वे कृते तस्यासिद्धत्वात् खयः परत्वं नेति शंक्यं पूर्वत्रासिद्धी
यमद्वित्वे इत्युक्तेः। अत एव मनोरमायां ... टकारात्परस्य सस्य द्वित्वं स्वीकृतमिति दिक्॥ ॐ ॥ उपसर्गादिति। उपसर्गात्किं। खट्वर्च्छति। ऋति
किं। उपेतः। तपरकरणमुत्तरार्थं। इह दीर्घॠकारादौ धातोरसंभवेन व्यावर्त्त्यालाभात्। धातौ किं। उपर्कारः। ननु अत्र उपेत्युपसर्ग एव न भवति। क्रियायोगा
भावात् अत्यन्तोपसर्गत्वात्। उपगत ऋकार इति विगृह्य ... प्रयोगत्वस्य तत्र ... प्रियत क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति ऋकारं प्रति अनुपस
र्ग एव। तथा चात्र न तु धातुग्रहणे ऋकारादि धातौ ... वृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गणधातोरादौ सैपान्नत्वत्रेति चेत्सत्यं। अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्य
नुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः॥

अनादिवच्च। इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्त्तते यथासंख्यं चाश्रीयते इत्यभिप्रेत्याह। पूर्वस्यान्तवदिति। स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं। न चाल्विध्यर्थमिदम्
मस्त्विति शंक्यं। अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात्। अन्यथा अयजे इंद्रमित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः। न विसर्गइति। एतच्च सुखार्त्त इत्यादावपि बोध्यं। सुब्धातुः वि
ति। सर्वैताः वयंवके इत्यर्थः। सुवंतस्य धातोरसंभवात्। यद्यपि क्रं जगत्यादिवित्यादीनां क्विपि धातुत्वं सुवंतत्वं च संभवति। तथापि न ताहशेष्वन्तपरत्वं।
व्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं। नामधातुष्वेव तत्संभवतीति न एवेह गृह्यत इति भावः। प्रार्षभीयतीति। शूरो चीति वक्ष्यमाणेन द्वित्वनिषेधः। एङि पररूपं। एङ्
येङि त्येव सिद्धे पर ग्रहणमुत्तरार्थं। रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थं। अभिपूर्ववदेङि पर इत्येव सिद्धेः। प्रेजत इति। एजृ दीप्तौ कंपनार्थस्तु परस्मैपदी प्रेजति। मि

अन्तादिवच्च। ६।१।८५। योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यादिति रेफस्य पदान्तत्वे। खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८।३।१५। खरि अ
वसाने च रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते। इति विसर्गे प्राप्ते। अन्तवद्भावेन पदान्तस्य न विसर्गः। उभयथर्क्षु कर्त्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादि
निर्देशात्। उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धातावितियोगविभागे न पुनर्वृद्धिविधानार्थं। तेन क्रत्यक इति पाक्षिको पि प्रकृतिभावो त्र न
भवति। वा सुप्यापिशलेः। ६।१।९२। अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ सुब्धातौ वृद्धिर्वा स्यात्। आपिशलिग्रहणम्पूजार्थं। प्रार्षभीयति। प्रर्षभी
यति। सावर्ण्याल्लृवर्णस्य ग्रहणं। प्राल्कारीयति। प्रल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घे न। उपऋकारीयति। उपर्कारीयति। एङि पररूपं ६।१।९४।
आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति। इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन एङादौ सुब्धातौ वा
पेडकीयति। उपैडकीयति। एवे चानियोगे। नियोगो ऽवधारणं। क्वेव भोक्ष्यसे। अनवक्लृप्तावेवशब्दः। अनियोगे किं त्वेवैव॥

योगेवधारणमिति। निर्द्धारणमित्यर्थः। न इक्तं। नावक्लृप्तौ पदादृष्टः पररूपस्य गोचरः। एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमे यंत्र दाभवेदिति। अस्यार्थः। अनवक्लृप्तौ अनिश्च
ये पदादृष्टवकार इष्टः स पररूपस्य विषयः। यस्तु नियमे निर्द्धारणे पदादृष्टः स वृद्धिविषय इति। यत्तु नियोगे लघ्वैवगच्छेति प्राचो ग्रंथे स्थितस्य प्रत्युदाहरणं तपालव
योनियोगः [illegible] ने योगो व्यापारस्ति व्याप्यस्ते तेषां परदैवपूर्वं ज्वलने शरीरं ममैव जन्मान्तरपातकानामिति लौकिकप्रयोगाः तपस्तपः कर्मकस्यैव लङः शाकटायनस्यैवं।

॥

त्यादिश्चैनं नश्योपाश्चनसिध्येत् ॥ उराल्हनदृति श्लोकविरोधश्च स्यात्। अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः॥ ॥ अचोन्त्यादि टि। अच[illegible] वचीजा
तावेकवचनं॥ दाह। अचां मध्य इति। शकं[illegible]ध्वादिष्विति। शकंध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः। अत एवाह। तच्च टेरिति। यदि तु आदि[illegible]धकारा
रकारस्यैवेष्येत तर्हि मनीषापतंजलेरिति न सिध्येत् ॥ केचित्तु मनःपतञ्जल्योः पृषोदरादित्वादंत्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः शकानां देशविशेषाणामंधुः
कूपः शकंधुः। कर्कोणां राजविशेषाणामंधुः कर्कंधुः। अटतीत्यटा पचाद्यच्। टाप्। कुलस्य अटा कुलटा। यदि तु कुलमटतीति विगृह्येत तदा कर्मण्यण् लिङ्ङीपिकु

अचोऽन्त्यादि टि। १।१।६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यं। तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। कुलटा।
सीमन्तः केशवेशे। सीमान्तोऽन्यः। मनीषा। हलीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। सारङ्गः पशुपक्षिणोः। साराङ्गोऽन्यः। आकृतिगणोऽयम्। मार्तण्डः। ओत्वो
ष्ठयोः समासे वा। स्थूलोतुः। स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठः। बिम्बौष्ठः। समासे किं। तवौष्ठः। ओमाङोश्च। ६।१।९५। ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात्।
शिवायों नमः। शिव एहि। शिवेहि। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। ६।१।९८। ध्वनेरनुकरणस्य योऽत् शब्दस्तस्मादितौ परे [illegible] पररूपमे-
कादेशः स्यात्। पटत् इति। पटिति। एकाचो न॥ श्रदिति। नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा। ६।१।९९। आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात्। अन्त्यस्य
तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचनाद्द्वित्वं। तस्य परमाम्रेडितम्। ८।१।२। द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसं-
ज्ञं स्यात्। पटत्पटेति। झलाञ्जशोऽन्ते। ८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः। पटत्पटदिति॥ ९ लाटीति स्यात्। दीर्घ[illegible]। ईषगत्यादिषु। आम्बा[illegible]
लरत्प्रत्यये ईषा। मनस ईषा मनीषा। हलस्य ईषा हलीषा। हलीषा लांगलदंडः। पतंतः अंजलयो अस्मिन् पतंजलिः। मार्तंड इति। पह्रुपेण नेन मृतं ड इति सिद्धे
तन्नत्यादिसिद्धिः। परमार्तंड मास्य तं पुनर्मार्तंडमाभरदित्यादिश्रुतौ दीर्घश्रुतांदस इति भावः। केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः। पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनु-
कूलाः। ओत्वोष्ठयोः समासे वा। अकारस्य ओत्वोष्ठयोः परतः समासे स्थितौ मत्यामिदं प्रवर्त्तते। नेह। वृषलस्ततौ छ्रवणस्य इति। शिवेहीति। ननु शिव आ इत्यत्र सव-
र्णदीर्घे कृते पश्चादाङ्गुणे च सिद्धमिष्टं तत्किमाङ्ग्रहणेन। सत्यं। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इति दर्शने धातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः।

स्यात्। तन्माभूदित्याङ्ग्रहणं। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ। यद्यप्यतो गुण इति पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्यातोग्रहणमिह न कर्तुं शक्यं। तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणा
द्दीर्घाकारस्याग्रहणमिह तु शब्दाधिकारपक्षाश्रयणात् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्याख्यानेऽक्लेशः स्यादिति पुनरत्रातोग्रहणं कृतं। अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे। ध्वने
रिति। अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः। तस्य चानुकरणत्वं किंचित्साम्येन बोध्यं पररूपस्यास्य नित्यत्वेऽपि संहिताया मविवक्षितायां तदभावा
दाह। पटत् इतीति। नाज्झलावित्यादि। अयं भावः। विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवंत्यामेकवाक्यतायां तद्योगात् तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य नाज्झलावित्यस्य चैक
वाक्यत्वलाभः। याज्झलभिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यर्थोऽभ्युपेयते। अज्झलभिन्नेत्यत्र परस्परनिरूपिततुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नकौ याविज्झलौ तदुभयभि

अकः सवर्णे दीर्घः। ६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। अचि किं। कुमारी शेते। नाज्झलाविति सा
वर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः। ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः। अकः किं। हरये। अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचं।
ऋति सवर्णे ऋ वा। होतॄकारः। होतृकारः। ऌति सवर्णे ऌ वा। होतॢकारः। होतृकारः। पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात्। ऋति ऋ वा ऌति ऌ वेत्युभय
पि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रं। आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽज्भक्तेरपरा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ। शेषं प्राग्वत्। इहोभय
त्रापि ऋत्यक इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते॥ ॥ १९ न्नत्वं विवक्षितं। तथा च यो ह्रस्वदीर्घाद्यात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रय-

त्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति। तथा येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यद्धल् तन्मिथः सवर्णं स्यात् यं ह्रस्वदीर्घप्लुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं न मि-
थः सवर्णमित्यर्थः फलितः। तत्रश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायामणुदित्सवर्णस्येति ग्राहकशास्त्रं प्रवर्तते न तु ततः प्राक्। अतो नाज्झलावित्यनेन आ
क्षरसमाम्नायिकानामेव सावर्ण्यं निषिध्यते न तु सर्वेषां तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्वारणाय अकः सवर्ण इत्यत्राचीत्यनुवर्तनमुक्तमि तिय
त्तत्प्रमाणमेष हि [illegible]मतं परिकल्प्य नाज्झलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायते तेनेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयं। हे विपासो इत्यादौ गुरोरनृत इत्याकारस्य प्लुते कृते
तेः प्रश्लिष्टस्य ग्रहणे सावर्ण्यनिषेधः स्यात्। नाज्झलावित्यत्राकारप्रश्लेषेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि प्लुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन इ[illegible] इत्यादौ कथन्

संबोधानार्थं मांश्च आश्चातिदृंहता त्वासवर्णदीर्घेणदीर्घान्परत्वात्तोपिप्रश्लिष्यते इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयं। विश्वपाभिरित्यादौ ढत्वादरन्त्समक्तः। मुरा
णामृच्छुणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमो यं पंथाः। अकोकीत्येवेति। अकाक्कि दीर्घ इत्येवेत्यर्थः। सुवचमिति। यथासंख्यसंबंधेन दध्यत्रेत्यादावनि
ष्टसंगावाभावात्। ऋर इति त्रिंशतः संख्यान्पुक्तत्वात् होतॢकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारस्य त्वमस्त्येवेत्यप्रसंगाभावात्। ईकार ऋकारयोः सावर्ण्यसत्यपि चीत्यनुवर्तनेनैवि
नैव समाहितत्वपसिद्धेश्चेति भावः। ऋति ऋवा ॡति ॡवेति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठन्ति ऋति सवर्ण इत्यादिनन्वेवमकः सवर्ण इति सवर्णपदाकरणेवा
र्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यं सूत्रे त्वकोकीति कर्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथमकोकीत्येव सुवचमित्युक्तमिति चेदत्राहुः। भाष्यकारैरेतद्वार्तिक [illegible] व्या
ख्यानात्सस्येव गौरवमिति। प्रत्याख्यानेनूपपत्तिः लकारे तेषु विचारयिष्यते। वर्णद्वयं द्विमात्रमिति एतेन दीर्घपाते ह्रस्वऋकारो ह्रस्वलृकारश्चेति विधीयत इति प्राचो
व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितं॥ ॐ॥ एङः पदान्तात्। अयमपवादः॥ ङसिङसोश्चेत्यस्यारंभादस्य पदान्तविषयत्वेलब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टा

एङः पदान्तादति। ६।१।१०९। पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव। विष्णोऽव। सर्वत्र विभाषा गोः। ६।१।१२२। लोके वेदे
चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते। गोअग्रम्। गोऽग्रम्। एङन्तस्य किं। चित्रग्वग्रम्। पदान्ते किं। गोः॥ ॥ ॥

प्रतिपत्त्यै इहैवकृतमिति मनोरमायां स्थितं। केचित्तु पदान्तादित्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाऽपदान्तादपि स्यात्। ङसिङसोश्चेति सूत्रेनुमुपसंबंधिन्यति परतः पूर्व
रूपं चेन्ङसिङसोरेवाति परे इति नियमार्थं स्यात् तत्फलं तु हरयेऽगुरवः। इत्यत्राप्येतस्मात्परत्वादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः। एङः किं। दध्यत्र। पदान्तात्किं। चयनं लव
नं। अचि नव। अति किं। हरायेह विष्णविह। तपरः किं। वायवायाहि। सर्वत्र विभाषा। यद्यपीह छंदसि इति न प्रकृतं तथापि यजुष्युर इत्यादि प्रकमात् छंदस्ये
वसंभाव्येत अतः सर्वत्रेत्युक्तं। तद्व्याचष्टे लोके वेदे चेति। इहैङ इत्यनुवर्त्यएङन्तस्य गोरिति व्याख्येयं। प्रकृतिभाव इति। एतच्च प्रकृत्यांतः पादमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्त्या
लभ्यते। नान्तः पादमिति पाठे तु सर्वत्र विभाषेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा निषिध्यते इत्यवधेयं। निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन पूर्वरूप
॥ ॥ मेव विकल्प्यत इति मनोरमायां स्थितं॥ ॐ॥ ॥ ॥

अवङ् स्फोटायनस्य स्फोटायनेत्यत्र स्फोटायनस्य स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः। तस्य स्फोटायनस्य। अत्रापि एङः तस्य गोरिति व्याख्येयं। अगित्येव सूत्रयितुमुचितं विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं। अतीति निवृत्तमिति। अन्यथा गवेशः। गवोष्ट्रः। इत्यादि न सिध्येदिति भावः। अचि परे इति। अत्राचीत्यनुवर्त्तते। अतीति तु निवृत्तमित्यत्र व्याख्यानमेव शरणं गगवाग्रमिति। गवां किरणानां अक्षीव इति विग्रहः। अक्षणो दर्शनादित्यच् समासांतः। वातायनेरूढोयां पुंस्त्वलोकान्तु। इन्द्रे च। आरंभसामर्थ्यान्नित्यमिदं। इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यं। अन्यार्थस्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैव इष्टसिद्धेरित्याहुः। प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रादव्यवहितपूर्वी पप्रकृतिभाव इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चापपाठ एव सर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वादित्येके। अन्ये तु अवङ् स्फोटायनस्य इन्द्रे चेति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणपठितमपि तद्धि हिर्भूतमित्यत्र पृथक्कृत्य। ताभ्यां तद्विधानात्। न च अवङ् सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवा

अवङ् स्फोटायनस्य। ६।१।१२३। अतीति निवृत्तम्। अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात्। गवाग्रं। पदान्ते किं। गवि। व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः। इन्द्रे च ६।१।१२४। गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः। अथ प्रकृतिवद्भावः। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं ६।१।१२५। प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः। एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति। हरी एतौ। नित्यमिति किं। हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्। इकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत्। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७। पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा। अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्य इति भाष्ये स्थितं। चक्रि अत्र। चक्र्यत्र। पदान्ता इति किं। गौर्यौ। न समासे॥ वाप्यश्वः॥ सितिच। पार्श्वे॥ " इदं रूपत्वान्तत्प्रकरणस्थत्वं सूपपादमित्यवङादेशानुवृत्त्यर्थं तदनंतरं पठितस्येन्द्रे चेति सूत्रस्यापि निवाच्यां पूर्वरूपापवादत्वस्य अवङ् सूत्रस्यैव च त्वात्। एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात्। एवं च स्वलेख्य प्रकृतिभावप्रकरणं हित्वा तत्सूत्रद्वयं लिखितं तदनुकूलत्वं न सर्वत्र विभाषेति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्वाच्येत्याहुः। प्लुतप्रगृह्या॥ प्रकृतिभावे प्रतिष्ठितो न्यासिद्धः प्लुतेषु नृषु प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात्। अचि किं। जानु उ जानू। उञः प्रगृह्यत्वेपि ह सवर्णदीर्घः। अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिग्रहणमादेशनिमित्ते एवाचि प्रकृतिभावसेन इहाप्येकादेशः स्यादेवा जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति। इह मय उञ इति पाक्षिके वकारे तु जानु वस्य रुजति। एहि कृष्णे ति। दूराद्धू

नेवेति। हुन्नमत्वात्तु कृष्ण एहीति ह्रस्वात्परतं तन्न स्यात्। वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्। ह्रस्वसमुच्चितो मा भूदिति। अयं भावः। हरी एणावित्यादौ प्लुतप्रगृह्यत्वेन तत्स्यबु
काशां। यद्वि अत्रेत्यत्र विकोऽसवर्ण इति। ततश्च हरी एतावित्यत्र परत्वात् ह्रस्वसमुच्चित एव स्यात्। नित्यग्रहणे तु कृते तेन सामर्थ्यात् परमपि बाध इति। स्वक्रापत्रे
ति। इह स्त्रा रिति कलोपोन। उत्ए कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषया असिद्धत्वात्। स्थानिवद्भावाच्च। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति तु नास्ति। तस्य शेषः। संयोगा
दिलोपलत्वणत्वेष्विति विशेषस्य भाषणत्वात्। पार्श्वमिति। पर्शूनां समूहः। पर्श्वा णस्वक्तव्य इति णस्। ओर्गुण इत्यनसिति चेति परत्वस्य भत्वापवादत्वात्॥ ॥
ऋत्यकः। ब्रह्म ऋषिरिति ननु ऋत्यक इत्येव सूत्रमस्तु। इयि ऋच्छतीत्यादाविकोऽसवर्ण इत्यनेनैव प्रकृतिभावसिद्धेः मैवं होतृ ऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावानापत्तेः

ऋत्यकः। ६।१।१२८। ऋति परे अकः प्राग्वत्। ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः। परान्ना इत्येव आर्च्छत्। समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः। सप्तऋषीणां सप्तर्षी
णां। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः। ८।२।८२। इत्यधिकृत्य। प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ८।२।८३। अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः
स्यात्। अभिवादये देवदत्तोऽहं। भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३। स्त्रियां न। अभिवादये गार्ग्यहं। भो आयुष्मती भव गार्गि। नाम गोत्रं वा
यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते। नेह आयुष्मानेधि भोः। राजन्यविशां वेति वाच्यं॥ आयुष्मानेधि भो। आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन्
आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३। दूराद्धूते च। ८।२।८४। दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून् पिब देवदत्त ३। हैहेप्रयोगे हैहयोः। ८।२।८५।
एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात्। है ३ राम। राम है ३॥ ९. ऋत्यग्रहणस्याव्यावर्तकत्वात्। एतेनाकोऽसवर्णे इत्यक एवमत्रमस्ति
तिदेशकार्या निरवकाश एव। उक्तदोषानां। किंतु। सप्तऋषीणामित्यत्रैव न समास इति निषेधापत्तेश्च। न समास इति निषेधवार्तिकं हि इकोऽसवर्णे इति सूत्रे एव
न तु ऋत्यक इत्यत्रेति सिद्धांतः। अत एवाह समासेऽप्ययमिति। एवं च ऋलृवर्णयोरिति पूर्वोक्तो निर्देशः संगच्छते। प्रत्यभिवादे इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वच
नमुच्यते। अशूद्रे किं। अभिवादये तुषजकोऽहं। भो आयुष्मानेधि तुषजक। आयुष्मानेधीति। अस्तेः सेर्हिः। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च हेर्धिः। अस्मात्स्त्रीपः। ना
मगोत्रं वेति। गोत्रस्योदाहरणं। अभिवादये गार्ग्योऽहं। भो आयुष्मानेधि गार्ग्या ३ इत्युक्तं। दूराद्धूते च। हूतमाह्वानं। तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह दूरा

सि·कौ·
टी·त·
२०

त्संबोधन इति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति सक्तून् पिबेत्यादि॥ ॥ गुरोरनृतः। अनन्त्यस्यापीति। अत्र वदंति। यद्यप्यन्त्यस्य गुरोः प्लुतार्थोपि
शब्द इति व्याख्यायते तर्हि गुरुस्थानिकप्लुतानामेव पर्यायता स्यात् तथा च दूराद्धूत इति लक्षणांतरेण लघोष्टेः स्थाने विहिते न प्लुतेन सह युगपत्प्रयोगः प्रसज्ये
त। तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं। टेरिति प्रकृतत्वादिति। देवदत्तेति। वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः। एवमग्रेपि। सर्वः
प्लुतो विकल्प्यत इति। एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति भा[illegible] व्याख्यातं। प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात्। आर्षप्रयोग इति श्रीधराचार्योक्तिस्तु नादर्तव्या
विस्तरस्त्वत्र मनोरमायामनुसंधेयः। यणादिकं करोतीति। अत्र नव्याः [illegible]वमग्नी इति विष्णू इतिरित्यत्र प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादनेनाभ

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्। ८।२।८६। दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त। देवद३त्त। देवदत्त३। गुरोः किं। वकारात्परस्याकारस्य मा भूत्। अनृतः किं। कृष्ण३। एकैकग्रहणं पर्यायार्थं। इह प्राचामिति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते। अप्लुतवदुपस्थिते। ६।१।१२९। उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति। सुश्लोका३ इति। सुश्लोकेति। वत्किं। अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत। तथा च प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी३ इति। ईं३ चाक्रवर्मणस्य। ६।१।१३०। ईं३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनुहीति। चिनुहि३ इति। चिनुही३दं। चिनुहीदं। उभयत्र विभाषेयं॥

यणादिकार्यस्य[illegible]वत्करणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात् तस्मात् प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः। इति प्राचां व्याख्या ज्यायसी। एवं चेको यणचीत्य
त्र इक्ग्रहणस्य वैयर्थ्यशंकापि नास्ति। तथा हि। तत्रेक्ग्रहणाभावेपि ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् दीर्घादित्यतो ह्रस्वदीर्घपरानुवृत्त्या तयोर्यण्विधानान्न व्यंजन
स्य भविष्यति। प्लुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भवितव्यमेचां त्वयादयोऽपवादाः हरय इत्यादौ॥ उपेंद्रः कृष्णौकत्वमित्यादौ त्वाद्गुणः वृद्धिरेचीति बाधके भविष्यतः। यथा
सत्यपि इक्ग्रहणे श्री३श इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकमतो नार्थ इक्ग्रहणेन। तथापि एहि करभोरु३ इति। सुतनू३ इति। चिनुही अत्रेत्यादावप्लुतवदुपस्थिते ईं३ चा
क्रवर्मणस्येति प्रकृतिभावनिषेधेपि आभ्यां यणादिकार्यविधानात् प्लुतस्यास्य यण् न स्यात् ह्रस्वदीर्घपरानुवृत्तौ तु व्यंजनस्य स्यात्। तस्मादिक्ग्रह

णं व्यर्थमिति न शङ्क्यते शंकितुमित्याहुः। अन्ये तु विकृग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः इकोयणचीत्येव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू[illegible]। कें च अन्यतु प्राप्नोति। इको [illegible]
इति गुणः कलौ। एवं च यदुक्तं न समासे सितिचेति तदनेन संगृहीतं भवतीति। चितुहीति। चिन्विति स्लोडन्तं। हीत्यव्ययं। अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतेन ह्रुतेनः उभयत्र
विभाषेयमिति। इति शब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारंभादिति भावः॥ ॐ॥ ईदूदेदन्तमिति। अत्र विशेषणेन तदन्तविध्याश्रयणं किं प्रचेते इमावित्यप्या।
स्यात्। हरी विष्णू इत्यादिषु एकादेशस्य परादिवद्भावाश्रयेण इकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेदूपं द्विवचनमित्युक्तेपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यं। द्विवचनमिति। संज्ञावि
धौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति सुप्तिङन्तमित्यंतग्रहणेन ज्ञापकात् नेन कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति सिद्धं द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्या

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं १।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते इमौ। मणीवोष्ट्रस्येत्यादि तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा।
अदसो मात् १।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात्किं। अमुकेऽत्र। असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्ते
त। शे १।१।१३। अयं प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। निपात एकाजनाङ् १।१।१४। एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। इ विस्मये। इ इन्द्रः। उ उमे
शः। अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव। आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तत्। ङित्तु न प्रगृह्यः। ईषदुष्णं। ओष्णं। वाक्यस्मरणयोरङित्। अन्यत्र ङि-

कुर्वन्तः प्राचस्तु नेदं सिद्धं तु हरी एतावितिः सि॰ कौ॰ ९८

९८ (दितिविवेकः

समुच्चिमप्रकृतिभावोना प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र निमित्तग्रहणादित्युक्तं। अत्र वृत्तिकारेण मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव जंपतीव युवाल
तां न च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति केचिदाहुः। एवं स्थिते मणीव इत्यस्मिन् इवे ते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयते इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वेत्यादिना एवं प्रचे
तसि जानीयादित्यादावर्थे च तदव्ययमिति मेदिनी। इव वा यथा तथैव वैवं साम्य इत्यमरः। कारंववखंडितदलानि वपंकजानीत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः। अदसो मात्। इह
एकारो नानुवर्तते असंभवादित्यभिप्रेत्याह ईदूताविति। अदसः किं। शम्यत्र वाम्यत्र। ननु ऊकारानुवृत्तिर्व्यर्था स्त्रियौ फलेवा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः मुत्वस्या
सिद्धत्वेप्येकारान्तत्वादत आह रामकृष्णाविति। एतेन पूर्वेण न सिध्यत्योकारान्तत्वादिति भावः अदसोमादिति सूत्रं प्रतिमूलं मीलंच नासिद्धं आरंभसामर्थ्यात्॥

अमुकेत्रेति। स्त्रीलिंगद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावे एव अमुके अत्र। एकारोप्यनुवर्त्तेतेति। तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्राहकफलकं माद्ग्रहणमिति
भावः। शे। त्वां इत्समपीरं संदर्भशुध्यर्थमुक्तमित्याहुः। अस्मे इति। अस्मभ्यमित्यर्थः। सुपां सुलुगिति भ्यसः शे आदेशः। शेषे लोपः। निपात एका। निपातः। किं। अतते
ङीः। अः। हे अ। आगच्छ। हे आ आगच्छ। अत्र प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत्। एकग्रहणाभावे येन विधिरिति सूत्रात्तदंतलाभे पदमित्यत्रस्यादित उक्तमेकेति। एकाजिति तु न बहुव्रीः
हि एकाजिति प्रसंगताद्वस्थ्यादतः पूर्वकालैकेति कर्मधारय एव। ननु निपातस्यानाङित्युक्ते हलं तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजंते प्राप्ते अज्ग्रहणसामर्थ्या
दजूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धं किमेकग्रहणेन। न च प्रोसौ त्यादौ हलंतसमुदायसंज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावादेशो रोरिति रोरुत्वं न स्यादतोऽज्ग्रहणसामर्थ्यमुपसीण
मित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं। प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धतया रेफांतस्य तस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेन दोषाप्रसक्तेः। न च सांतस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृ
तन्यायेन रेफांतस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुत्वाभावप्रसंगस्तदवस्थ इति वाच्यं। प्रगृह्यतां प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः सका
रांतस्य तु न किंचिदपि सिद्धं काङ्स्थ प्रयोजनं प्राप्नोतीति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत। न चाज्ग्रहणसामर्थ्यादजंतस्यैव प्रपरा अप इत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्या
न्नत्वजूपनिपातस्येति वैपरीत्यशंकानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यं। अनाङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेर्व्याहरति मृग इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशंकाया अप्रवृत्तेः। किंच
निपातो अनाङित्युक्तेऽपि नाङिति प्रतिषेधसामर्थ्यादजंतस्य विशेषणत्वाभ्युपगमे तदंतविधिप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽच् प्रगृह्य इत्यर्थलाभादजूपस्यैव निपातस्य प्र
गृह्यत्वं सिद्धमिति तावदेव प्रयोजनमेकग्रहणस्यान्नैवमपि समुदायनिर [illegible] स्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेवान्यथा अ इ उ अपेहीत्यत्रैकाच् द्विर्वचनन्यायेन समुदा
यस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्न तु पूर्वयोरिति चेन्न। अजित्येकत्वस्याविवक्षयैव समुदायनिराससंभवात्समुदायसंज्ञया अवयवाना
मननुग्रहेऽनेकाज्द्विर्वचनन्यायस्याप्यप्रवृत्तेरेकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणाच्च। अत्राहुर्भाष्यकाराः। अच्समुदा
यग्रहणशंकानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्या न विवक्ष्यते किंतु जातिरेव निर्दिश्यत इति तेन हलं ताच्चेति सनः कित्त्वात् दंभ इत्वे।
धिप्सतीत्यादि सिद्धं। हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु यत्रैकः समीपे हल् नकारो नेतः परः सन् यस्माच्च परः सन् भकारान्नासौ विकृ समीप इति कित्त्वं न स्यात् ततश्च नंलो

नस्यात्। वस्तुतस्तु अप्टक्तसंज्ञायामेकग्रहणं कार्यज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । अत एव मनोरमायामनाङिति पर्युदासादेवाज्रूपनिपातेन लब्धे नि
पातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रहणस्यैव प्रयोजनमुक्तं नत्वेकाज्ग्रहणस्य । अत्र नव्याः । यदुक्तं मनोरमायामनाङिति पर्युदासादित्यादि तच्चिं
त्यं । ओत्सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् । न च लक्षणभेदाभावात्प्रौढिवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यं । अस्मादेव भाष्यवचनाल्लक्षणभेदोऽप्यस्तीति सुवचत्वा
त् । तथाहि । अतत्तेङः अप्रकारो वा मुदेकस्यादिति वचनादृद्धिशब्दो वा । अनेन अशब्देन सहाङ्मर्यादाभिविध्योरिति आङोऽव्ययीभावसमासे दीर्घ अव्ययीभावश्चेति नपुंस
कत्वाद्ध्रस्वत्वे सोः स्पष्टं पूर्वे प्रकृते अमिति रूपं भाष्यकृत्संमतं । तथा इणो निष्ठायामितः वेञस्तु निष्ठायां संप्रसारणे उतः अं इतः एतः अं उतः । ओतः इत्यासमुद्रसितिवत्समा
से रूपं च तत्सम्मतं । तत्र नपुंसकपक्षे अमि पूर्वो गुणश्च न सिध्यति अशब्दस्याङ्भिन्नत्वात्स्थानिवद्भावेन निपातनत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रये तु सिध्यति तस्या
ङ्त्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् । न चैतादृशप्रयोगाः प्रामाणिका इति वक्तुं युक्तं । प्रकृतभाष्यस्यैव प्रमाणत्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारेङ्गितमात्रावलंबनेन तत्र प्राचां ग्रंथा

ओत् । १ । १ । १५ । ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः । सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । १ । १ । १६ । सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवै
दिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्णविति । अनार्ष इति किं । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥ १९ नामधिस्सेपापभ वतांप्रवृत्तयोव्याहन्येरन्नित्याप्याहुः ॥

आङ्वर्ज इति । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येनदुत्तरमिदं द्रष्टव्यं । वर्ज्यत इति वर्जः । वृजेर्ण्यन्तात्कर्मणि घञ् वर्जनीय इत्यर्थः । आ उ न भवतीति यावत् । आ एवमिति पू
र्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वद्योतको यमाकारः पूर्वमित्थं नामंस्थाः इदानीं त्वेवमन्यस इत्यर्थः । आ एवं किल तेति स्मरणद्योतको यमाकारः वाक्यस्मरणयोरित्यादि
अत्रायमाशयः ईषदर्थे क्रियायोगे इति भाष्यस्थाङिल्लक्षणं वतां त्वयं लाघवात् । अन्यस्याङित्वं त्वर्थसिद्धं इत्यादिस्त्वेकदेशानुवादः । एवं च अम्भ ओ आ अप इत्य
त्र समन्वयार्थ इनेर्व्याकारस्याङित्वाद्यद्धाननाश्रिकस्रुदसीति प्रवर्तत इति ॥ ॥ ओत् । निपात इति किं । देवो सिबायवायाहि । संबुद्धौ । सुधीवैदकानुरुकमृषिणेत्या
दौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह । अवैदिक इति । संबुद्धौ किं । अहो इति । अत्र परत्वाद्धि कल्पो माभूत् । न च ओदिति सूत्रस्य निरवकाशत्वं शंक्यं । अहो ईशा इत्या
दौ तस्य सावकाशत्वात् । इतौ इति किं । पटो त्र । अनार्षे किं । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उञः। निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विभाषेयं। शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्त्तते तदाह इतौ वा प्रागुक्तमिति। इह उञ ऊँ इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्या-
तमेकसूत्रत्वे तु उञ इतौ ऊँ शाकल्यस्येत्यर्थात्। उँ इतीत्येवरूपं शाकल्यमते सिध्यति अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति उ इतीत्येवरूपं सिध्यति विती तिरूपं तु न सिध्यत्येवेति ज्ञेयं
ऊँ। अनुनासिके इति। तेनास्मिन् परे यरोनुनासिक इति विकल्पः। यदतनू इति पठसि यदेतदूँ इति वा न दीर्घमित्यादि। एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणं। अन्यथा यरो-
ऽप्यनुनासिको वेत्येवावक्ष्यत्। यरोनमि [illegible] नित्यं वा वक्ष्यदित्युक्तौ तु यथासंख्यं स्यात्। अम्मयं तन्नेत्यादि सिद्धावपि [illegible] न्मयं एतन्मुरारि रिति न सिध्येत्। कूम्मेजं ततः। ङमुण्नि-
त्यस्मित्यादि निर्देशात् श्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवं। वस्तुतस्तु यरोनुनासिके [illegible] सूत्रयितुमुक्तमित्याहुः। प्रगृह्यमित्यनुवर्त्तनादाह। प्रगृह्यश्चेति। ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्या-
देव प्रकृतिभावसिद्धौ किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः। प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्यु श्रापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादिष्टसिद्धावपि अप्रगृह्यादेशस्यानुनासि-

ऊँ। १।१।१८। उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात्। ऊँ इति। मय उञो वो वा। ८।३।३३। मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि। किमु उ-
क्तं। किम्वुक्तं। वस्यासिद्धत्वान्न तु स्वारः॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। १।१।१९। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात्। सोमो गौरी अधि-
श्रितः। मामकी तनूरिति। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अर्थग्रहणं किं। वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। ॥

कोव कारः [illegible] णे प्रगृह्यत्वाश्रयणमिति। आदेशस्यास्य स्थानिवत्वेनोञ्त्वादुञ इति प्राप्त्वत्वविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये। यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य
स्थानिविशेषणत्वं स्वीक्रियते प्रगृह्यस्योञः ऊँ इत्ययमादेश इति व्याख्यायते तदा दीर्घानुनासिकोक्तिवत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यं। ऊँ इत्यत्र यदि शाक-
ल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्तत् श्वावितिउँ इत्येतदेव रूपं स्यात् न। तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति।
केयटस्तदाह अयमादेशो वा स्यादिति। वस्यासिद्धत्वादिति। अत एव वरं वलं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वेहि इकोयणीत्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्य-
त यणं चानुवर्त्तयिष्यत्॥ ईदूतौ च॥ ईदूतौ विति किं॥ प्रियः सूर्यप्रियो अग्नाभवाति। अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना डा देशः। पस्कारैः प्रगृह्य-
त्वेषु इति शब्दप्रयोगस्याप्रियमितत्वेन इहापि परकाले इति शब्दप्रयोगप्रसंगः स चानिष्ट इति बोध्यं। सप्तमीग्रहणं किं। धीती। मती। सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति

शामेतत्तीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः। ततोऽकः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः। न त्विह सुपां सुलुगिति लुक्। ह्रस्वश्रवणापत्तेः। सोमो गौरी इति। वा न प्रमी अत्र पर्य। आस-
त इत्याद्युदाहरणे सत्यप्युकारान्तस्य लौकिको दाहरणाभावात्। उभयोरपि वैदिकोदाहरणमुक्तं। मामकी तनू इति। यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्य प्रयोजनं नास्ति
तथापि मामकी इति तनू इतौ। इति परकालेन इत्येव। स्वाध्यायं तनू इत्यत्वेनाधमानामित्यत्र संहिताकालेऽप्यस्ति तथापि ऋत्सकृ इति पाक्षिक प्रकृतिभावेन। प्यन्तस्मिन्
छं दसि स्वं नरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यं। सुपांसुलुगिति। यदिधीसादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश इति व्याख्यायते तदा एका
देशबाधित्वात् पत्वात् गत्वाच्च आसानयादृत्या ह्रदे रामच स्यादिति भावः। अर्थग्रहणं किमिति। वाप्यश्व इत्यादावपि सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थो प्रग्रहणेनेति भ्रमः
अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति। वाप्यश्व इत्यत्र योवापीशब्दः स तु वाप्यधिकरणक द्रव्ये उपसंक्रान्तः सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तद
धिकरणकद्रव्ये [illegible] भावादिति भेदः। [illegible]। अणोऽप्रगृह्यस्य। अण इति किं। कर्तृहर्त्रौ अश्वधिरिति। ऋत्वं श्रुत्वं चात्र न कृत स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं। अत एवानुस्वा

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः। ८।४।५७। अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात्। दधिँ। दधि। अप्रगृह्यस्य किं। अग्नी॥ इत्यच्सन्धिः॥

स्तोः श्चुना श्चुः। ८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः। हरिश्शेते। रामश्चिनोति। सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जयः॥ शात्॥

। ८।४।४४। शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात्। विश्नः। प्रश्नः॥ [illegible] इत्याद्यप्यक्षादित्यादिनिर्देशाद्युपपन्नः। इत्यच्सन्धिः। स्तोः श्चुना श्चुः। स्तोरिति समाहारद्वंद्वः
सौत्रं पुंस्त्वं। एवं श्चुः इत्यपि बोध्यं। श्चुनेति। सह युक्तेऽप्रधान इति तृतीयेति वक्ष्यमाणत्वान्निमित्तयोरिति। एतदध्याहारलभ्यं। अत्र स्थान्यादेशयोर्यथा
संख्यं। निमित्तकार्यिणोर्न। शादिति लपकात्। यथासंख्यमत्र यदि हनोदन्यत्र स्यान्नेतरतु मृ इत्यनेनापि दिष्टसिद्धौ अन्यनावश्यकत्वात्। हरिश्शेत इति। वाशरीतिपा
क्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वस्य शेन योगे शः। चवर्गयोगे रामश्चिनोति। तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सच्चिदित्यादि। शेन योगे तु न च शिव इत्याद्युदाहरिष्यति॥ शात्। नेति।
तोरिति चानुवर्तते तेन दाहृतवर्गस्यैव नादि। जश्त्वमित्यादिग्रास्यात् निर्देशान्निषुरिन्यधत्वेन बोधनाय यथा त्रश्चेति षत्वं जश्त्वं च न कृतं न च। श्चुत्वमपि न कृतमिति परि
ह्रासमवाहृगौरन्य मे बोधाहरति। विश्नः प्रश्न इति॥ विच्छ गतौ प्रच्छ ज्ञीप्सायां यजयाचेत्यादिना नङ्। च्छ्वोः शूडिति। छस्य शत्वं। न ओदिङ्। त्वादुगमाभावः। प्रच्छ सम्प

ष्टेत्वासन्नेति निर्देशात्संप्रसारणाभावः। नन्वेवं ञमङणनानां नासिकास्थानाधिक्यात् हृगेषधैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात्। सत्यं ञ्नेति तु शब्देन
नकारो न गृह्यते किं तु स्ववर्गीयाः श्चुत्वापेक्षावेति विश्नः प्रश्न इत्यत्र श्चुत्वाप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः। शादिति निषेधाल्लिंगादेव तुल्यास्यप्रयत्नमिति
आस्यग्रहणेन नासिकास्थानभिन्नं ताल्वादिस्थानं गृह्यते। न तु स्थानं तु तुल्यमेवेति तु शब्देन पंचमस्यापि ग्रहणात् श्चुत्वप्रसक्तौ निषेधोयमावश्यकः एवं च तोर्लीति तु
शब्देन नकारस्यापि ग्रहणाद्विद्वांल्लिखतीत्यादि सिध्यतीति न च निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वादनेनैव चार्थवत्त्वे कथमज्ञार्थज्ञापकं भवेदिति
वाच्यं तु शब्देन नकारग्रहणे सिद्धे हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापने बाधकाभावात् तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र यत्किंचित्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां
नन्वेवं पंचानामपि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे श्चुत्वप्रसक्तौ शादित्यारंभ आवश्यक इत्येनं ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यं तथा हि सति ञ
मङणनानां परस्परं सावर्ण्यापत्त्या त्वं नयसीत्यादौ अनुस्वारस्यापि परसवर्णः वा पदान्तस्येत्यनुस्वारस्यादेशोपि स्युः। ताल्वादिस्थानसाम्याभावेपि नासिकारूप
स्य यत्किंचित्स्थानस्य तुल्यत्वात्। नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां ञादीनां परस्परं सावर्ण्यं न भवेत्तेषां नासिकास्थानसाम्येपि ताल्वादिस्थानसाम्या-
भावेनान्यूनस्थानकत्वात् ततश्च त्वं नयसीत्यादिषु नातिप्रसंगः। स्ववर्गीयैः सह तु ञादीनां सावर्ण्यं स्यादेव। नासिकास्थानाधिक्येपि तदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति।
विद्वांल्लिखतीत्यादिष्टं सिध्यति वर्गीयाणां तु नासिकास्थानाभावेनान्यूनस्थानकत्वान्यं च मेन सावर्ण्याभावेपि न क्षतिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं।
[illegible] सवर्णदीर्घापत्तेरिको सवर्ण इति शाकल्यप्रकृतिभावानापत्तेश्च। रकारान्न्यूनस्थानकत्वेन तत्सवर्णकत्वादृकारस्य। स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं क-
रणं स्मृतं। तेभ्योपि विवृतावेङैचौ ताभ्यामैचौ ततोपि चेति वचनात् प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्याक्तौ निष्ठीवारलेपि तद्दसुत द्रस्वमित्यत्र तोर्लीति परसवर्णवि-
धिना द्रकाभ्यां वकारापत्तेः। वकारस्य ओष्ठस्थानाधिक्येपि दंतस्थानसाम्येन लकारान्न्यूनस्थानकत्वात्। यदि तु वकारस्य दंतोष्ठमिति समाहारनिर्देशात् ओष्ठस्थान
दंतस्थानभिन्नमेव दंतोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात् तद्धस्तित्यादौ नातिप्रसंग इति ब्रूषे तर्हि लुग्वा दुहेत्यादिना दंत्येऽङि विधीयमानो यः क्स
स्य लुक् अदुहू हीत्यत्र न स्यात्। किं तु अदुग्धेत्यादावेव स्यात्। तथापि पूर्तेः पिपुरतीत्यादौ विधीयमानमुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं मुमूर्षतीत्यादौ न स्यादुकारीत्या

वकारस्यौष्ठ्यत्वाभावात्। न च वस्यौष्ठ्यत्वे दंत्यत्वे च सति सकृत्स्पृष्टतापरेशलसलेष्विदादीनां पृथक्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दंत्यात् सादित्वादिति भ्रमितव्यम्। द
त्यः केवलदंत्यो न तु दंतोष्ठ्यजोपीत्यादर्भूलनं वक्ष्यमाणत्वात्। ये तु पाणिनिशिक्षायां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनात् तेषां स्थानं नासि
कानभवति किं तु नासिकत्वं गुणएव। नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमात्रेण नासिकास्थानत्वकथने त्वकारादीनामप्युक्तरीत्या नासिकास्थानमिति स्थान
निरूपणे तस्यान्तरकथनान्यूनतेत्यादि वदंति। तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टसिद्धिः अन्यत्वेकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणाद नुनासिकत्वगुणः
सन्नेव निविशते [illegible] नानात्वनुनासिकत्वं नापैति सर्वदैव तथोच्चारणादिति। न गुणः किं तु यमानुस्वारयोरिव स्थानमे

वृ॥ [illegible] ४२। लोः [illegible] यो [illegible] यम्। [illegible] यष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे। नपदान्ताट्टोरनाम्। [illegible] अनामिति लु
[illegible] [illegible] स्थाने [illegible] पदान्तात्किं। ईट्टे। टोः किं। सर्पिष्टमं। अनाम्नवतिनगरीणामिति वा
च्यं। षण्णां। षण्णवतिः। [illegible] तोः षि। [illegible] नवर्गस्य षकारे परे न षृत्वं। सन्षष्ठः। [illegible] वागीशः। चिद्रूपं। यरोऽनुना
सिकेऽनुनासिको वा। [illegible] यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्। एतन्मुरारिः। एतद्मुरारिः स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्प
र्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्त्तते। चतुर्मुखः। प्रत्यये [illegible] नित्यम्। तन्मात्रं। कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति यवादिगणे दकार
निपातनात्। तोर्लि। [illegible] तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात्। तल्लयः। विद्वांल्लिखति। नकारस्यानुनासिको लकारः॥ ॥
वनासिके तिस्थाननिरूपणे [illegible] नासिका चेत्युक्तं न त्वकारादीनां नासिका चेति। यत्तूक्तं तुल्यास्यत्वमेवानुनासत्वमिति व्याख्यायां तद्[illegible] लीति
दकारस्य वकार [illegible] तोर्लीति त्र लकारस्य निर्दे [illegible] लकाररूपे लकारे परे परसवर्ण इति व्याख्याया मुक्तदोषा [illegible] ॥
॥ [illegible] ॥ [illegible] रहापि [illegible] सर्पिष्टममिति। ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति षत्वं॥ परोपदानं [illegible]
र्शे चरितार्थं इति। प्रसिद्धप्रयोगाभिज्ञो [illegible] मुक्तः [illegible] मुरारिः [illegible] कार वकारयोरनुनासिकप्रवृत्तो बाधकाभावात् [illegible] स्यवेष्यते इति भा

चार्थानुरोधेन स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते। अनभिधानादिति वा यो ज्यां रेफेन प्रवर्तत इति। यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदात्। अस्मा
व्यक्तौ लक्षणस्य चरितार्थत्वात् रेफेऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्षमाश्रित्येदमुक्तं दकारनिपातनादिति। ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्य
ते न तु ककुद्मानिति मतुप् विशिष्टं तथा च यरोनुनासिकादुर्वारः। न च यरोनुनासिक प्रवृत्तौ झयन्तत्वाभावेन झयः इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या यवादिगणे
ककुदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यं अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायात् गणे तत्पाठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः। यद्यत्र ककुद् दकारस्य न।

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८।४।६१ उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात्। आरे ... उत्थानं। उत्तम्भनं। अत्र अघोषस्य महाप्राणस्य स
स्य तादृश एव थकारः। तस्य झरो झरीति पाक्षिको लोपः। लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चर्त्वं चर्त्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात्।
उत्थानं। उत्तम्भनम्। झयो होऽन्यतरस्याम् ८।४।६२ झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात्। घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य
तादृश एव वर्गचतुर्थः। वाग्घरिः। वाग्हरिः॥ शश्छोऽटि ८।४।६३ झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि। दस्य चुत्वेन जकारे कृते खरि च ८।४।५५
इति जकारस्य चकारः। तच्छिवः। तच्शिवः। छत्वममीति वाच्यं। तच्छ्लोकेन। तच्श्लोकेन। अमि किं। वाक्श्च्योतति। मोऽनुस्वा
रः ८।३।२३ मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारः स्याद्धलि। अलोऽन्त्यस्य। हरिं वन्दे। पदस्येति किं। गम्यते। नश्चापदान्तस्य झलि ८।३।२४ नस्य मस्य चापदान्त
स्य झल्यनुस्वारः। यशांसि। आक्रंस्यते। झलि किं। मन्यसे। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। ८।४।५८ स्पष्टम्। अङ्कितः। अञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः।
गुम्फितः। कुर्वन्ती। अत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न णत्वं॥ ... कारः स्पष्टः स्यात्तर्हि गणे ककुन्नित्येव पठेन्न तु ककुदिति। म
तुपः प्रकृतिभूत ककुद्शब्दस्य नान्तत्वनिपातनेऽपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्बाधत्वात्तस्माद्यरोऽनुनासिकोऽत्र न प्रवर्तत इति। अन्ये त्वाहुः। यच्चिमं तसौ मत्वर्थ इति
संहितया पाठे तसाविति तकारात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य मतेनाप्येतत्समाधातुं शक्यं तसाविति द्विर्वचननिर्देशस्तु दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते समुप
पद्यत इति। झयः॥ उदः स्था॥ अनुस्वारस्य ययीत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह। पूर्वस

वर्णः स्यादिति॥ प्रश्नोटि। इह पदांतादित्यनुवर्त्यपदांतस्य यद्दित्यात्स्यनन इ न म ध्व श्वो तं त्यभितो विरपूर्णां विपूर्वाद्ध्वेर्णादिकः प्राः छत्वममीति। प्रश्नोटीति सूत्रं प्रश्नो
मीतिपठनीयमित्यर्थः। तच्छ्लोकेनेति। तच्छ्लोकेनेत्या [illegible] दाहर्तव्य। मोनु। हलि सर्वेषामित्यतो हलीत्यनुवर्तते पदस्येति च तदाह मांतस्येत्यादि। हलि किं। त्वमत्र।
किमत्र। नश्चापदांतस्य। अपदांतस्य किं। राजन्पाहि। आक्रंस्यत इति। आङ् उ क्रमन इति नङ्। स्नुक्रमोरिति नेट्। अनुस्वारस्य। अत्र यपीति स्पष्टार्थं अचि परे अ
नुस्वाराभावात्। शलि तु परसवर्णानुस्वारांतरतमो नास्ति। वर्जीति कुंडं रथेनेत्यत्रेव वरं ध्यानमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः। अत्र वदंति। ईषद्विवृतमूष्मणां विवृ
तं स्वराणामिति भाष्यमते यपीत्यस्य पार्थक्यं। सूत्रकारमते तु तादवस्थ्यमेवान्यथा रं ध्यानमित्यादावनुस्वारांतरतमः परसवर्णानुनासिक ईकारः स्यात्। ईकार
शकार [illegible] तेस्य वर्ण्यस्य सत्वात्। तथा कुंडं शेते इत्यादावनुस्वारस्याप्यपदांतस्येति स्यादिति। अंकित इति अंक पदे लक्षणे चेति चुरादिर्ण्यंतात् क्तः। निष्ठायां

वा पदांतस्य ८।४।५९। पदान्तस्यानुस्वारस्य यथि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोषि त्वं करोषि। सय्यन्ता संयन्ता। सम्वत्सरः संवत्सरः। यल्लो
कम्। यं लोकम्। अत्रानुस्वारस्य परसवर्णेऽनुनासिका यवलाः। मो राजि समः क्वौ ८।३।२५। क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सम्राट्। हे मपरे
वा ८।३।२६। मपरे हकारे मस्य म एव वा स्यात्। हुल ह्मल चलने। किम् ह्मलयति। किं ह्मलयति। यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्॥ यथासंख्यमनुदे
शः समानाम् १।३।१०। समसम्बन्धी यो विधिर्यथासंख्यं स्यात्। किं ह्यः। कियँह्यः। किं हूलयति। किवँहूलयति। किं ह्लादयति। किलँह्लादयति॥

मेटीति। [illegible] परसवर्णेन ङः। अंकिलक्षणे इत्यस्मात्क्तः। नुमानुस्वारे परसवर्णेन ङः। अंचित इति। अंचेः पूजायामिति निष्ठायां [illegible] निर्वृप
कुंठित इति। कुठि प्रतिघाते क्तः नुमोनुस्वारे परसवर्णेन णः। शांत इति। शमु उपशमे क्तः॥ [illegible]॥ वा दांतशांतेति निपातनादिडभावः। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घ
मस्य अनुस्वारे परसवर्णेन नकारः। गुंफित इति। गुंफ ग्रंथे क्तः। मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः। मो राजि समः क्वौ। राजीति किं। संयत्। समरा [illegible] किं स
राजितुं। संराजितव्यं। मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं तदाह। म एव स्यादिति। सम्राडिति। राज दीप्तौ। संपूर्वादस्मात् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। [illegible] रिना
षत्वं। जश्त्वचर्त्वे। हे मपरे वा। मपर इति तद्गुण [illegible] बहुव्रीहिः। यवलेति। यवलाः परा यस्मात् यवलपरस्तस्मिन् हकारे परे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः [illegible] यथासंख्यमनु [illegible] अनुदि
श्यत इति अनुदेशः पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः। समानामिति संबंधे षष्ठीत्याह। समसंबंधीविधिरिति। समकर्मकं विधानमिति तु नो [illegible] प्रसमे

सुसमानांविधानंपाघ्रादिषुपिबादीनांप्रियस्थिरादिषुचप्रस्थादीनांतत्रैवयथाक्रमंप्रवृत्तिःस्यात्। इष्यतेतुअनुवाद्ययोरपियथासंख्यत्वं। समूलाकृतजीवेषुहन्कृञ्ग्रह
इत्यत्रयथा। समानामितिकिं। लक्ष्यलक्षणभूतेष्वत्रलक्षणादयश्चत्वारोर्थाः प्रत्याहारस्तुत्रयः तत्रसर्वेषांसर्वत्रकर्मप्रवचनीयसंज्ञायथास्यात्॥ ॥ नपरे। अ
यमपिन्हुवीर्हिरवा। हेरतितुअनुवर्ततेनदाह। नपरेहकारेइति। ङ्णोः॥ चयोद्वितीयाइति। एतच्चनादिन्याक्रोशइतिसूत्रेभाष्येस्थितं। अतएवमनोरमायां
ङःसीतिसूत्रेतुडित्युच्यमानेचयोद्वितीयाइतिपक्षेथकारापत्तिरुक्ता। यदितु ङ्णोरितिसूत्रस्थंस्यात्तर्हिकुडित्येवसुवचंस्यात्। तुटोऽसिद्धत्वेनचयोद्वितीयाइत्यस्या
प्रसक्तेः। पौष्करसादेरिति। पुष्करसीवृप्रशोवसीदतीतिपुष्करसित्। तस्यापत्यंपौष्करसादिः। आचार्यः बाह्वादित्वादिञ् अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। ङःसिधुट्। उभयंनि
र्देशेपंचमीनिर्देशोबलीयान्परत्वादित्यभिप्रेत्याह। सस्येति। सीतिसप्तमीनिर्देशस्तुलाघवार्थः। षट्सन्तइति। धुटश्चर्त्वेनतकारःचयोद्वितीयाइतितस्यथोनचर्त्वस्यासि

नपरेनः। ८।३।२७। नपरेहकारेमस्यनस्याद्वा। किंह्मलयति। किंनुह्नुते। ङ्णोःकुक्टुक्शरि। ८।३।२८। ङकारणकारयोःकुक्टुकावागमौवास्तःशरि
कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वम्। चयोद्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिवाच्यम्॥ प्राङ्षष्ठः प्राङ्ख्षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः। सुगण्षष्ठः। सुगण्ठ्षष्ठः
सुगण्ट्षष्ठः। ङःसिधुट्। ८।३।२९। डात्परस्यसस्यधुड्वास्यात्। षट्सन्तः। षट्त्सन्तः। नश्च। ८।३।३०। नकारान्तात्सस्यधुड्वा। सन्त्सः। सन्सः।
शितुक्। ८।३।३१। नस्यपदान्तस्यशेपरेतुग्वास्यात्। शश्छोटीतिछत्वविकल्पः। झरोझरिइतिचलोपः। सञ्छम्भुः। सञ्च्छम्भुः। सञ्च्शम्भुः।
सञ्शम्भुः। ञ्छौ ञ्चछा ञ्चशा ञ्शाविति चतुष्टयम् रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्॥ द्धत्वात्। अतएवधुड्भावेषट्त्सन्तइत्यत्रटस्य
ठोनभवति। नचैवमपिङःसीतिधुगितिधुग्विधीयतांडकारस्यसकारेपरेधुगितिव्याख्यानसंभवात्। किमनेनधुटःपरादित्वाऽभ्युपगमेनमैवं। पूर्वान्तत्वेतुनपदान्ता
ट्टोरनामितिनिषेधाप्रवृत्त्याधकारस्यष्टुत्वप्रसंगात्। अतएववक्ष्यमाणसूत्रेगिहैवनकृतः। डस्यतुकिंष्टुत्वेतस्यासिद्धत्वेनचयोद्वितीयाइत्यस्याप्रसंगाच्च। इहधु
ड्विकल्पेनरूपद्वयसत्त्वेटकारतकारविसर्गाणांद्वित्वविकल्पान्नवोऽष्टरूपाणि। खयःशरइतिद्वित्वेद्वात्रिंशत्। शरोचीतिनिषेधोत्रनप्रवर्त्तते। तस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषय
त्वस्योक्तत्वात्। नचचर्त्वस्यासिद्धत्वात्खयःपरत्वमेवनास्तीतिशंक्यं। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः॥ शितुक्। शीतिसप्तमीपूर्वत्रकृतार्थायाःनइतिपंचम्याः

षष्ठीं कल्पयतीत्याह। नस्येति। चन्द्रोपइति। ञ्रो ञ्रीत्यत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्यान्न यथासंख्यं न प्रवर्त्तत इति भावः। स च्छ्रं भुरिति। इह श्चुत्वं तु कोरसिद्धत्वमाश्रित्यन
वीति हल्त्वमाशंक्य। छत्वस्यासिद्धत्वात्। चतुष्टयमिति। अत्र तु कः श्चुत्वे चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छत्वे शस्यापि छत्वविकल्पात्। सत्र छ्छं भुः। सम छ्छ शं भुरिति
रूपद्वयं इदि वौध्यान्न च शस्य छत्वपक्षे शर्परत्वाभावाच्चयो द्वितीया इति पक्षे चस्य छो न इति शंक्यं। शश्छोऽटीति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः॥ ॐ॥ ङमो ह्रस्वात्।
ङम प्रत्याहारः संज्ञा च कृतं टित्त्वसामर्थ्यात्त्रिभिः संबध्यते। तेन यथासंख्यं ङ ट्णुट्नुटः प्रवर्त्तते नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं। हेमपर इति मय उञो व इति च विकल्प्य
हृदयस्य मध्येयात् इत्वं नित्यत्वलाभात्। नन्विह नित्यग्रहणाभावे हेमपरे वेति वा ग्रहणमुत्तरसूत्रेषु पंचस्वप्यनुवर्त्तते वा न वेति शंकास्यादिति चेत्सत्यं। अत एव वि
स्पष्टार्थमित्युक्तं। न तु व्यर्थमिति। तस्मात्परस्याचइति। न तु ङमस्तस्य षष्ठ्यंतता माश्रित्याचि परे पूर्वस्यैव विधीयतां को दोषइति चेत्। मैवं। तथा हि सति ङमंत
स्य पदस्य पूर्वावयवं स्यादित्यनिष्टं प्रसज्येत। अरस्य या ङमंतस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्रणत्वं प्रसज्येत। अपरांतस्येति निषेधस्या

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्। ८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदंतं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमस्स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः।
समः सुटि। ८।३।५। समो रुस्स्यात् सुटि। अलोन्त्यस्य। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा। ८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिकस्स्यात्।
अननुनासिकात्परोऽनुस्वारः। ८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमस्स्यात्। खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ ५

प्रवृत्तेः यद्यपि बहिरंगपरिभाषया ङमुड्विधेरसिद्धत्वादिष्टं सिध्यति तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकं प्रत्यंगे बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। प्रसज्येत एवेत्यन्व
मिति यथोक्तव्याख्यानमेव साध्विति दिक्। सुगण्णीशइति। एयच्लोपे नस्यानिवत्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। ननु परमदंडिना नित्याने अनेनैव तिविमं त्यापद
त्वान्नुट् स्यादिति चेन्न। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वढत्वादीनि निषेधा
चातु उञि च पदइत्यतः पदइत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात्तन्नमुण्न्युक्तं। तदनेन प्रत्युक्तं। इहैव नलोपं वार इत्तुमुत्वरीते र... ... समस्तव्यत्वात्। समस्सु
टि। यद्यपि मोनुस्वारेण सिद्धं तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिध्यर्थमिदं। अत्रानुनासिकः अयमधिकारो विधिर्वेति पक्षद्वये। आद्य अत्र ग्रहणमनर्थकं। अधि

कारादेवरुप्रकरणलाभात्। तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणः पूर्वकार्यस्य विशेषद्योतनार्थः। परस्य नित्यं रुत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति विधिपक्षे व्यर्थः। वा ग्रहणं स्पष्टार्थं। अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः। न हि विकल्पं विना अनुनासिकं विहायेत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति। इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दावनुवृत्तौ रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यात् इत्येवोक्तौ रोः पूर्वस्येति। उपलक्षणमेतल्लोपस्यापि अत्र रुप्रकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टोऽर्थः। एवं रोः पूर्वस्मात्प इत्यस्यापि रुप्रकरणे यो विधिस्तस्मात् पूर्वस्मात्पर इत्यर्थो बोध्यः। अनुनासिकात्। ल्यब्लोपे पंचमीत्याह। अनुनासिकं विहायेति। अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः। पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पंचम्यंततेत्यभिप्रेत्याह। रोः पूर्वस्मादिति। संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादवत्साधेनेत्यानीयतामित्यत्रेव सं

विसर्जनीयस्य सः। ८। ३। ३४। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्। एतत्परवादेन वाशरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते। सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः। संस्कर्त्ता। संस्कर्त्ता। समो वा लोपमेके इति भाष्यं। लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयं द्विसकारं तूक्तमेवात्रानचि चेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम्। अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात्। अनुनासिकवतान्त्रयाणां शरः खय इति कद्वित्वे षट्। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश। एषामष्टादशानां त्वेकारस्य द्वित्ववचनात्तेरेण पुनर्द्वित्वे तु एकतन्द्वितत्रितमिति चतुष्पञ्चाशत्। अणोऽनुनासिकत्वे ऽष्टोत्तरशतम्॥ ॥

भाविनानुनासिकत्वगुणेनैवोपस्थितत्वादाकांक्षितत्वाच्चावधित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह। रोः पूर्वस्मादिति तु मनोरमायामवतारितं। तन्नु पूर्वस्येत्यनुवर्त्तनं विभक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यतीत्याशयेनोक्तमित्याहुः। ऐ अनुस्वारागम इति। आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते। यथा पूर्वेणानुनाभ्यामेजित्यत्र पूर्वशब्देनैव चोरागमत्वमिति भावः॥ ९७ ॥ विसर्जनीयः। खरीति। एतच्च खरवसानयोरिति सूत्रान्मंडूकप्लुत्यानुवर्तते। संसस्कर्त्तेति। संपरिभ्यामिति करोतेः सुट्। ननु अनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशंक्याह। अनुस्वारविसर्गेत्यादि। अकारोपरीति। यदि ल्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि वयः सुयमः सु इत्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः। अच्त्वादिति। न चैवं हरिः कर्त्ता। हरिं स्मरेत्। रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसंगः।

त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि हित्व इति। अपिशब्दाल्लकारस्यापि वचनान्तरेणेति। अचो रहाभ्यामिति कृते पियत्वाम पर इति भवत्येवेति
भावः॥ ॥ पुमः खयि। पुमः संयोगान्तलोपे विशिष्टभागस्येदमनुकरणं। अम्पर इति बहुव्रीहिः पर्युदासादिति। इदुदुपधस्येति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः।
ख्याञादेशे नेति चासिद्धः ख्याञ् इत्यत्र खयादिरयमादेशः। असिद्धकाण्डे त्वान्नन्तरं शास्त्रयोर्वेति स्थितमिति वक्ष्यते। एवं च यत्वस्यासिद्धतया अम्परत्वा-
भावात् पुमः खयीति रुत्वेन सत्वः। पुंख्यानमिति। चासिद्धो ल्युट् चेति ल्युटि ख्याञादेशः। ननु आदेशे इह दुर्लभः। वर्जनं प्रतिषेधः असनया ख्यानिवार्तिकादि-
ति चेत्सत्यं। बहुलतरेयं ' वधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयं। विस्तरस्त्विह मनोरमायामनुसंधेयः। त्रायसेन्नि ते ङ्

पुमः खय्यम्परे। ८।३।६। अम्परे खयि पुम रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासात् ≍क≍पयोः प्राप्तौ। अव्युत्पत्तिपक्षे तु
षत्वप्राप्तौ सपुंसानामिति सः। पुंस्कोकिलः। पुंस्कोकिलः। पुंस्पुत्रः। पुंस्पुत्रः। अम्परे किं। पुंक्षीरं। खयि किं। पुंदासः। ख्याञादेशे न। पुंख्यानं। नश्छ-
व्यप्रशान्। ८।३।७। अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशानशब्दस्य। विसर्गः सत्वं श्चुत्वं। शार्ङ्गिँश्छिन्धि। शार्ङ्गिंश्छिन्धि। चक्रिँ-
स्त्रायस्व। चक्रिंस्त्रायस्व। पदस्य किं। हन्ति। अम्परे किं। सन्त्सरुः। खड्गमुष्टिः। अप्रशान् किं। प्रशान्तनोति। नॄन्पे। ८।३।१०। नॄन् इत्यस्य रुः स्या-
द्वा पकारे परे। कुप्वोः ≍क≍पौ च। ८।३।३७। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः। चाद्विसर्गः। येन नाप्रा-
प्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य सः इत्यस्यापवादोऽयं। न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य। तेन वासः क्षौमम् इत्यादौ विसर्ग एव। नॄँ≍पाहि। नॄं≍पाहि।

पालने। ओटि शप्यापादेशः। प्रशानिति। प्रपूर्वात् शाम्यतेः क्विप्। अनुनासिकस्येति दीर्घः। मो नो धातोरिति नः॥ ॥ ११ नॄँ≍पाहि। नॄं≍पाहि। नॄन्पाहि।
स्यासिद्धत्वान्नलोपो न। नॄन्पे। पकारो परि अकार उच्चारणार्थः। तेन नॄन् प्रनातीत्यादि सिद्धं। उभयथर्क्षिवत्यन उभयथेति अनुस्वारविकल्पः फलितः इत्याहि
येना हा रुः स्यादेति। कुप्वोः ≍कः। अत्र कुप्वोरिति रेफस्य विसर्गः। जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात्। खर्परे शरीति विसर्गस्य लोपः। जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात्
वा शरीति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ। चाद्विसर्ग इति। प्राचा तु चाद्विकल्प इत्युक्तं तदसत्। ≍कः≍पाभ्यामुक्ते विसर्जनीयस्य सत्वम्

कान्‌ आम्रेडिते। कान्कानीति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात्। इह माभूत्। कान् कान् पश्यसीति। अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने। द्वितीयः क्षेपे। कुन्कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः। वार्तिके कान्ग्रहणाभावेपि सत्वं सिध्यतीत्याशयेनाह। यद्वेति। संपुंसोस्तु वार्तिके नैव सत्वं। कस्कादिषु संस्कर्ता। संस्करिष्यतीति। पुंस्कोकिलः। पुंस्कामा इत्यादिवृन्दानां पाठे गौरवात्। कस्कादिषु संपुंकानानिति पठित्वा सर्वमपि वार्तिकं त्यक्तुं शक्यं। पुंस्कोकिल इत्यादावित्वे परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसंगात्। किं तु कान्ग्रहणमिव समग्रहणं वार्तिके त्यक्तुं शक्यमित्यन्ये। कस्कादिषु च। अत्र सोपदादाविति नतः सर इति रुणः षर इति सूत्रेवानुवर्तनीन्दाह। एषु इण उत्तरस्येत्यादि। कौतस्कुत इति। कुतः कुत आगत इत्यर्थे अव्ययात्त्यबपि ग्रामे गणपाठसामर्थ्यात् अणित्याहुः। अव्ययानां भमात्रे टिलोप इति वक्ष्यमाणेन

कानाम्रेडिते ८।३।१२। कान्नकारस्य सः स्यादाम्रेडिते परे। संपुंकानामिति सः यद्वा। कस्कादिषु च ८।३।४८। एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः। ≍क≍पयोरपवाद इति सः। कांस्कान् कांस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालं। आकृतिगणोयं॥ संहितायां ६।१।७२। इत्यधिकृत्य। छे च ६।१।७३। ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् संहितायाम्। चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः। ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं जश्त्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। चुत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। शिवच्छाया। स्वच्छाया। आङ्माङोश्च ६।१।७४। एतयोश्छे परे तुक् स्यात् पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदत्। दीर्घात् ६।१।७५। दीर्घे छे परे तुक् स्यात्। दीर्घस्यापनुक्तनवृछसा। सेनासुराच्छायेति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते। पदान्ताद्वा ६।१।७६। दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा। लक्ष्मीच्छाया। लक्ष्मीछाया।

त्टिलोपः। सर्पिष्कुण्डिकेति। नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासेपि षत्वार्थमित्यादि वक्ष्यति। संहितायामित्यधिकृत्येति। एतच्च इकोयणचीत्यत्रैव वक्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेनात्रोक्तं। छे च। छकारोपरि अकार उच्चारणार्थः विदिभिदिच्छिदेरिति निर्देशात् अविच्छिन्नमित्यादि सिद्धं। ह्रस्वस्येति। एतच्च ह्रस्वस्य पिति कृति तुगित्यतोनुवर्तते तुक् च। सेनासुरेति। यदि हि छस्य तुक् स्यात् तर्हि छस्य चर्त्वे सति च द्वयं स्यात्। अस्य तुकः। असिद्धत्वपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः॥ पदान्ताद्वा। प्रकृतेनेन दीर्घेण पदविशेषणात्तदन्तविधिलाभेनेष्टसिद्धावप्यन्तग्रह

ऽपदांतस्येव तुग्यथा स्यात् वस्त्रमाभूदित्येतदर्थं। अन्यथा पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थेषु लक्ष्मीच्छायादिष्वेव स्यात् न तु कुमारी छ
त्रं हरे ख्व इत्यत्र न स्यात् इत्यसामर्थ्यादेवं नपदांताट्टोरिति सूत्रे पदांताट्टोरिति वक्तव्ये अतएव हलंदुष्टाः षड् इसंतं छ यद्यत्रापि ष्टुत्वनिषेधार्थमित्याहुः॥

इति हल्संधिः॥ ॥ विष्णुस्त्रातेति। प्रातिपदिकात् स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे खरवसानयोरिति विसर्गे च कृते विसर्जनीयस्येति सः
अस्य च रुत्वं नाशंक्यं। रुत्वं प्रति विसर्जनीयसत्वस्यासिद्धत्वात्। शर्परे विसर्जनीयः। शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः। सत्वादेरयम
पवादः। यदि तु शर्परे इत्येवोच्येत। तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धेऽपि कुप्वोः ≍क≍पौ स्यातां॥ वासः क्षौमम् अद्भिः प्सातमित्यादौ विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशः

विसर्जनीयस्य सः। विष्णुस्त्राता॥ शर्परे विसर्जनीयः। ८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव न त्वन्यत्। कः त्सरुः। घनाघनः क्षो
भणः। इह यथायथं सत्वजिह्वामूलीयश्च न। वा शरि। ८।३।३६। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शेते। हरिश्शेते। ख
र्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः॥ रामस्थाता। रामः स्थाता। हरिस्फुरति। हरिः स्फुरति। पक्षे विसर्गसत्वे च त्रैरूप्यम्। कुप्वोः ≍क≍पौ च। ≍कः
करोति। कः करोति। ≍कः खनति। कः खनति। ≍कः पचति। कः पचति। सोऽपदादौ। ८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः। पाश
कल्पककाम्येष्विति वाच्यम्॥ पयस्पाशं। यशस्कल्पम्। यशस्कम्। यशस्काम्यति। अनव्ययस्येति वाच्यम्॥ प्रातः कल्पम्। काम्ये रोरेवेति वाच्य
म्॥ नेह। गीः काम्यति॥

येनाहा न त्वन्यदिति। नरेव स्फुटयति। इहेति। सोऽपदादौ। अपदाद्योरिति। सूत्रे त्वन्ययेन एकवचनं। यदि तु विसर्जनीयस्य सः शर्प
रे विसर्जनीय इत्यत्र मंडूकप्लुत्यानुवर्तितो यः खर् स इहाप्यनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरीति यथाश्रुतं साधु। परंतु पुनर्मंडूकप्लुत्यानुवर्तने [illegible] इति भावः। अन्ये
त्वाहुः पुनर्मंडूकप्लुतिं विनाप्यनुवर्तितुं शक्यः। वा शरीत्यत्र शरा खरं विशेष्य शर्परे खरीति व्याख्याने कुप्वोरिति सूत्रे कुप्वोः खरीति व्याख्याने च [illegible]त्वभावात् [illegible]
पाशमिति। याप्ये पाशप्। ईषदसमाप्तौ कल्पप्। अज्ञाते कुत्सिते इति कः। काम्यच्चेति काम्यच्। पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः। संभवप्रदर्शनमेतत्। न तु परिगणनमन्य
स्यासंभवात्। प्रातः कल्पमिति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वं। दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत्॥ गीः काम्यतीति

सु॰
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
२९

नचसत्वनिषेधेपीहदृणः षदृतिषत्वं स्यादिति वाच्यं। तत्रापि काष्ठेरोरेवैसस्यानुष्ठो। यदितु इणः षदृत्यत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वत्वसत्वं स्यान्न।
॥ ॥ इणः षः। सोपदादाविन्यस्यापवादः। पुरः प्रवेष्टव्या इति। पूर्वालनपूरणयोः॥ ॥भ्राजभासेत्यादिना क्विपांतरंतात् जस। जसंततोस्फुटीकर्तुं पुरः प्रविन्यस्यान्यो।
इदुदुपधस्य। इदुदिति किं। गीः करोति। पूः करोति। इहइदुतौ उपधे यस्य स समुदायस्तस्यावयवो यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन संबंधः। अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्य
यो यो विसर्ग इति संबध्यते। संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। नच विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं। अग्निः करोतीत्यादौ सस्यानिव
द्भावेन तत्प्रसिद्धेः नचानिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शंक्यं। अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात्। अतएव अग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति। अन्यथा

इणः षः ८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये। सर्पिष्पाशं। सर्पिष्कल्पम्। सर्पिष्कं। सर्पिष्काम्यति। नमस्पुरसोर्गत्योः। ८।३।४०। गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः स्यात्कुप्वोः परयोः। नमस्करोति। साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा। तदभावे नमः करोति। पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा। पुरस्करोति। अगतित्वान्नेह। पूः। पुरौ। पुरः प्रवेष्टव्याः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य। ८।३।४१। इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः। निष्प्रत्यूहं। आविष्कृतम्। दुष्कृतम्। अप्रत्ययस्य किं। अग्निः करोति। वायुः करोति। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम्। कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात्। तेनेह न। मातुः कृपा। मुहुसः प्रतिषेधः। मुहुः कामा। तिरसोऽन्यतरस्याम्। ८।३।४२। तिरसः सो वा स्यात्कुप्वोः। तिरस्कर्ता। तिरः कर्ता॥ ९९

अपदांतत्वान्नस्यात्। विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः। ज्ञापकं च वि
शेषापेक्षं। तेनाचः परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते। एवं च पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदिति सिद्धांतः उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति मनोरमायां स्थितं। अत्र
वदंति अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यर्थ एव आकरे स्थित इति। अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः। सर्पिष्क
रोतीत्यत्र इस्सुसोः सामर्थ्ये इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुदकमित्यत्र इदुदुपधस्येत्यनेन नित्यं षत्वप्रसंगात्। न चाकरमतेप्युणादीनाम
व्युत्पन्नत्वाश्रयणे तथास्वीकारादिष्टापत्तिरिति वाच्यं। व्युत्पत्त्याश्रयणे दोषतादवस्थ्यात्। इस्सुसोरित्यत्र सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव वार्तिक

कार्णस्वीकृतत्वानुमानात्। अन्यथा इदुदुपधस्य त्यनेनैव व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तिपक्षभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेस्तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। किं चातिष्ठतुसर्पिरित्या
दाविदुदुपधस्येति षत्वस्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दो असमासेप्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थ इति स्वमूलग्रन्थविरोध इति। अत्र केचित्। इदुद्भ्यामप्रत्ययस्ये
तिवक्तव्ये इदुदुपधस्येति ग्रहणं नित्यार्थं। इदुदुपधस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात्। कविभिः कृतमित्यादौ माभूदित्येवमर्थं भिसो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपध
त्वं नास्ति समरिन्यादौ तदभावात् इति तन्न। अग्निः करोतीति निषेधोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः। देव इत्यादौ अकारोपधत्वान्नियच्चत्वा इत्यादौ वकारोपधत्वेन।
चतुष्कपाल इत्यादौ षत्वानापत्तेश्चेति यत्किंचिदेतत्। अन्यत्तु प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यादिव्याख्याने नूक्तोदाहरणे षत्वस्याप्रसक्तेरुपधस्त्येत्यनन्त
त्यजोमित्याहुः। स्यादेतत्। अप्रत्ययग्रहणमेव स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादीसिद्धेत्यत्र ज्ञापकमित्युक्तं। तदिदं वैयधिकरण्येनान्वयमभ्युपगच्छतां न सिद्ध्येद
त आहुः। नमुनेत्यत्र नेति योगं विभज्य स्थानिवत्सूत्रं प्रति त्रिपादीनां सिद्धेति व्याख्यायते प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाश्चहानुकूलाः। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्था
त्वादचः परस्मिन्निति सूत्रं प्रति त्वसिद्धैवानतश्च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति सिद्धान्तो युक्तिमूलक इत्यादि सर्वं संगच्छते इति अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामाना
धिकरण्यपक्षमात्। संन्याराविदुदुपधस्येति षत्वमाशंक्याह। एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति मातुरित्यत्र हि ऋत उदिति ल्यकादेशशास्त्रं विसर्गत्वनिपरंपरयाप्रयो
जकं। आकर एकादेशनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः तत्र एकादेशशास्त्रं तन्निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः। नन्वेवमप्रत्ययस्येत्यत्र सामानाधिकरण्यपक्षोप्याक
रसंमत इति चेदत्राहुः। प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्ष आकरसंमतोपि यथा निष्प्रयोजनस्तथायमपि। वैयधिकरण्यपक्षस्यावश्यकत्वान्नेत्येति ष्ठतुसर्पिः पिब त्वमु
दकमित्यादावसिद्ध्यापत्तेरिति। भ्रातुष्पुत्रपाठादिति। ननु लत्वन्नृक्तोऽसिद्ध इत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्धत्वान्षत्वाप्राप्तौ विध्यर्थ एव तत्र पाठो न ज्ञापनार्थ इति वाच्यं तथात्वे
नु किं च कर्तव्ये परान्तपदाद्योः सतोरेवैकादेशः सिद्ध इति सिद्धान्तात्। अन्यथा शकहूष्वित्यत्रापि षत्वं न स्यात्। शकान्ह्वयतीत्यत्रादेच उपदेश इत्यात्वे क्विपि सं
प्रसारणे कृते संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशे च हल इति दीर्घः। भवति हि कोसिच वत्सोसिचत् इत्यादौ परान्तपदाद्योरादेशस्तेन तत्र षत्वं निर्बाधं सिद्ध्यति ननु शक
हूष्वित्यत्र। एवं च भ्रातुष्पुत्र इत्यत्रापि षत्वं नुक्तोरित्येकादेशशास्त्रमसिद्धं न भवतीत्युक्तज्ञापकं सुस्थमेव। ननूक्तज्ञापकात् शकहूष्वित्यत्रापि मास्तुः कृपेरो

त्रेवषत्वंनस्यात्।मैवं।तुल्यजातीयस्यज्ञापकत्वात्।कश्चतुल्यजातीयः।कुप्वोरितिरिफ्॥ ॐ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति। इहद्वित्रिभ्यांसुजंताभ्यांसाहचर्याच्चतुःशब्दो
पिसुजंतएवगृह्यते। कृत्वोर्थग्रहणंतुसाहचर्यंनसर्वत्रव्यवस्थापकमित्यत्रज्ञापकं।तेनदीधीवेवीटामित्यत्रधातुसाहचर्येप्यागमस्येटोग्रहणं॥ चतुष्क
पालइति। चतुर्षुकपालेषुसंस्कृतइत्यर्थेसंस्कृतंभक्षाइत्यणः द्विगोर्लुगनपत्यइतिलुक्। अत्रमनोरमायामिदुदुपधस्येतिनित्यंषइत्युक्तं। एवंचद्वितान्निषि
मितिचेतुःपंचोक्षादितिस्वमूलग्रंथप्रयोगश्चिंत्यः। चतुष्कपालवत्त्वावितिनित्यतयाषत्वप्रवृत्तेरतः षत्वनिवारणायाप्रत्ययस्येत्यत्रप्रत्ययस्ययोविस

द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थे।८।३।४३। कृत्वोर्थेवर्तमानानामेषांविसर्गस्यषकारोवास्यात्कुप्वोः। द्विष्करोति। द्विःकरोति। इत्यादि। कृत्वोर्थे
किं। चतुष्कपालः॥ इसुसोःसामर्थ्ये।८।३।४४। एतयोर्विसर्गस्यषःस्याद्वाकुप्वोः। सर्पिष्करोति। सर्पिःकरोति। धनुष्करोति। धनुःकरोति।
सामर्थ्यमिहव्यपेक्षा। सामर्थ्येकिं। तिष्ठतुसर्पिः पिबत्वमुदकं। नित्यंसमासेऽनुत्तरपदस्थस्य।८।३।४५। इसुसोर्विसर्गस्याऽनुत्तरपदस्थस्यस
मासेनित्यंषस्यात्कुप्वोःपरयोः। सर्पिष्कुण्डिका। अनुत्तरपदस्थस्यकिं। परमसर्पिःकुण्डिका। कस्कादिषुसर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासेव्य
पेक्षाविरहेपिषत्वार्थः। व्यपेक्षायांनित्यार्थोऽयं अतःकृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य।८।३।४६। अकारादुत्तरस्यानव्यय
स्यविसर्गस्यसमासेनित्यंसकारादेशःस्यात्करोत्यादिषुपरेषुनतूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्कुम्भः। अयस्पात्रं। अ
[illegible]कुशा। अयस्कुशा। अयस्कर्णी। अतःकिं। गीःकारः। अनव्ययस्यकिं। स्वःकामः। समासेकिं। यशःकरोति। अनुत्तरपदस्थस्यकिं। परमयशः
कारः। अधःशिरसीपदे।८।३।४७। एतयोर्विसर्गस्यसादेशःस्यात्पदशब्देपरे। अधस्पदं। शिरस्पदं। समासइत्येव। अधःपदं। शिरःपदं। अनुत्तरपदस्थस्ये
त्येव। परमशिरःपदं। कस्कादिषुच। भास्करः। इतिविसर्गसंधिः॥ ॐ॥ जनीयोनभवतीत्यर्थएवस्वीकर्तव्यः। चतुष्कपालइत्यत्रापितुकस्कादेराकृतिगणत्वात्षत्वप्रवृ
त्तिरित्याहुः। व्यपेक्षाविरहेपीति। तिष्ठतुसर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः। व्यपेक्षायामिति। इदंसर्पिष्कुण्डिकायाइत्यत्रेत्यर्थः। अत्रसर्पिरित्यसमस्तंपदमितिबो
ध्यं। समासेतुनित्यंसमासइत्यनेनसिद्धेःसमासाभावमेवज्ञापयितुमिदमितिसर्पिर्विशेषणमुक्तं। नित्यार्थश्चेति। अयंभावः। असमासेव्यपेक्षाविरहेअन्यता

रोरौ॥ इत्यत्र यथा पत्वाद्यं पाठः। व्यपेक्षायां त्वसमासे इस्सोरिति विकल्पे न प्राप्तो नित्यार्थ इति। अयः सहितेति। नत्वयसो विकारः जानपदेति ङीष् प्रसंगात्। अयस्कु
र्णीति। अयस्त्व कर्ण्यस्याः नासिकोदरेति ङीष्। अधः शिरसी। एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या। अधस्पदमिति। पदस्याध इति विग्रहः। म
यूरव्यंसकादित्वात्समासः। शिरस्पदमिति। षष्ठीसमासः॥ इति विसर्गसंधिः॥ ॥ शिव इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्य च्छ इत्यनेन समभिव्याहारे सस्या
भावाद्रुत्वं कथं स्यादित्याशंकायामाह। स्वौजसमौडित्यादिनेति। एवं चात्र मूलभूत एव सुरस्तीति रुत्वादिकं स्यादेव। विसर्गस्त्विह न भवति खरवसानयोरभावात्॥
भावित्वसत्तानभंग अकृतव्यूहपरिभाषया अच्छ्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यं॥ ससजुषो रुः। पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूभ्यां विशेष्यते विशेषणे
न तदंतविधिः। न च सजूः शब्दो ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति निषेधः शंक्यः। तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात्। सांतं सजुष्शब्दांतं च यत्पदं
तस्य रुः स्यात्। सषाली त्यस्य। एवं स्थिते फलितमाह। पदांतस्य सस्येति। सजुष्शब्दस्येति। तदंतस्य पदस्येत्यर्थः। तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः। न च
स्वौजसमौडिति सुप्रत्ययोऽपि वस अंत इति स्थितेः। ससजुषो रुः। ८।२।६६। पदांतस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात्। जश्त्वापवादः। अतो रोरप्लु
तादप्लुते। ६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति। भोभगो अघो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः उत्वं प्राप्तिरुत्वस्यासिद्धत्वान्न भव
ति। रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात्॥ ॥ सजूरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं। तस्यापि प्रत्ययविधिविष
यकत्वात्। अतएव व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उत्सूत्रे हरदत्तेनोक्तं। केयटहर
दत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितं। तत्र कैयटेनानुक्तत्वात्कैयटग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः। केचित्तु दिव उत्सूत्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः स्वसूत्रसमुदा
य श्चान्यपदार्थः। तथा च दिव उत्सूत्र शब्देन ऽऽदेचेति सूत्रस्यापि क्रोडीकरणात्तत्र कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुकविक्रतिवान् क्लेशेन मनोरमायाजयंति
त्वस्यासिद्धत्वादुत्वकृतेऽपि नस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाच्च त्वस्यादित्याशंकायामाह। यत्वस्यापवाद इति। उत्वविधेः सामर्थ्यादिति। न चातो रोरप्लुतादिति सूत्रे परि
त्यज्य रोः सुपीति सूत्रानंतरं अत उः इति वक्तव्याघवादुच्यतांतमनेन सामर्थ्यमपयशपासेनेति वाच्यं। तथा हि सति उत्वस्यासिद्धतया शिवो र्च्य इत्यादावोरु

प्रथमयोः। अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः। द्विवचनं तु समुदायद्वयापेक्षया। इकोयणचीत्यतो अचीत्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यतोऽको दीर्घ इत्येकः पूर्वपरयोरिति सूत्रं चानुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे। अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना। अचि किं। रामः। अकः किं। गावौ। नावौ। प्रथमयोः किं। वृक्षाऽऽसा। यद्यपीदं नादिचीत्यनेनैव सिध्यति तथापि हरी इत्यत्रेदहर्येरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक्। पूर्वग्रहणं किं। अग्नी इत्यत्र परसवर्णो मा भूत्। दीर्घग्रहणं किं। त्रिमात्रस्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत्। आद्गुण इति। अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायादिति भावः

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। ६।१।१०२ अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् इति प्राप्ते॥ नादिचि। ६।१।१०४ अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। आद्गुणः। एङः पदान्तादति। शिवोऽर्च्यः। अत इति तपरः किम्। देवा अत्र। अतीति तपरः किं। श्व आगन्ता। अप्लुतात्किम्। एहि सुस्रोत३ अत्र स्नाहि। प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम्। अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्। तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात्। अप्लुत इति किम्। तिष्ठतु पय आग्निदत्त३। गुरोरनृत इति प्लुतः। हशि च। ६।१।११४ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि। शिवो वन्द्यः। रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह। प्रातरत्र। धातर्गच्छ। देवास् इह इति स्थिते। रुत्वम्। भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि। ८।३।१७ एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः। लोपः शाकल्यस्य। देवा इह। देवायिह। अशि किम्। देवास्सन्ति। यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते। तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात्। नह्ययमल्विधिः। रोरिति समुदायरूपाश्रयणात्। भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः। तेषां रोर्यत्वे कृते॥

१ अत्र मिथोऽज्झौ नदन्तौ सदित्यादि लिङ्गं। न ह्यनादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य वृद्धिः प्रवृत्त्यैव सिध्यति नान्यथेति। नन्वेवं नान्तः पादमव्यपर इति पाठे सुजाते अश्वसूनृते। उप प्रयन्तो अध्वरमित्यादावेङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेव हि तेन नानिविध्यति तस्मिंश्च निषिद्धे चापवादापवाद इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तेत। मैवं। बाधके निषिद्धे बाध्यमपि क्वचिन्नेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः॥ भो भगो। असंधिः सौत्र इति। सूत्रकृतः सौत्रः कृतलब्धेत्यर्थः। भगो अघो शब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः। यदि तु भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता नेवानुकृत्य भो इत्यादीनां त्र यणं अलोन्त्यस्य

यः स्यात् अपूर्वस्वरो भ्वेति व्याख्याने तर्हि असंधिर्न्याय्य एवेति बोध्यं। ननु रोरुकारस्यानुबंधत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्थानि तथा च अनल्विधाविति स्थानिवद्भावेन र
स्यादित्याशंक्याह। नस्थानिवदिति। यथा अग्रहीदित्यत्र ग्रहोलिटि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट्त्वात् इट ईटीति प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्तेतेति
भावः। यद्यपि रोरीत्यतो र इत्यनुवर्त्य रोर्यो रेफः तस्य यादेश इति व्याख्याने अयमल्विधिरेव तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमविग्रहणं इत्यस्यानुवृत्तिक्लेशावारणा
र्थमिति हे दृष्टं तां निपाता इति। भोभगो इति सूत्रे निर्दिष्टा भ्वादेराकृतिगणत्वान्नत्र बोध्याः। यदि तु विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्तिके नष्टा रुः
... अवस्योकारो वा संबुद्धावित्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोः शब्दादयो गृह्येरन् तदा पुंल्लिंगैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरयो भो गंगे इत्या
दि न सिद्ध्येत् स्याद्धि भाषा भवदिति वार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेति वार्तिकमास्थायापि एवेत्युक्तं तथाहि
हे भगवन् इतिवनूहे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् तस्य तु वार्तिकारंभ एव सिद्धेः। सुःपाद्यप्याद्युगहे हे भो रित्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयो
गायोगात्॥ किंच॥ अत्र भवान् हरिः तत्रभवान् तत्रो भवानितिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति इतराभ्योपि दृश्यंत इति सर्वविभक्त्यंतात्तसो
भवदादियोग एवेष्टत्वात्॥ किंच। आमंत्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः। आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति भावश्चेत्यादि सिध्यति नान्यथा। भो हरिहराविन्यादि
सिद्ध्ये भो इति निपातोप्यवश्याभ्युपगंतव्यः। यदि तु भगो अघो इति प्रामाणिको तर्हि सां नाम वार्तिकं नूतनप्रयोजनायस्वीकर्तव्यमेवेति दिक्। स्यादेतत्। निपाता
नामभ्युपगमयत्नविधौ तत एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वान्न तु संबुद्ध्यंताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्नैवं। स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारो धिकार इति व्याख्यानमा
श्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च अनित्यत्वे लिंगं भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृ
तिग्रहणं यावत्पुर इति सूत्रे निपातग्रहणं च। न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभो रिदं सुप्रभागो यस्य स सुप्रभगुः तस्य सुप्रभगोरिदं रघोरिदं इत्यत्रापि प्रसक्त्याप
त्तिरिति वाच्यं। परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेप्यन्येषामग्रहणात् साहचर्यं तेषां संबोधनार्थ इति बोध्यं। भो इत्यादीनां त्रयाणामल्लोपस्य य
स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसंगः। न चाजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे विभो रिदं प्रभो रिदमित्यत्र भोः इत्येकदेशस्य अर्थवत्तेति शंक्यं अज

विद्यमानवदित्य १

य्योर्लघुप्रयत्नतरः वकारयकारयोरिति। भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यर्थः। लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः। स चांतरतम्याद्‌ह्रस्वकः यस्ययः इत्याहावयावितिः। विधानसामर्थ्यात् लघुप्रयत्न
तरस्य न भवतीत्याशयेनाह। अलघुप्रयत्नस्येति। भोयच्युतेति। एवं भगोयच्युत। अघोयच्युत। वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः। एतच्च काशिकायां स्पष्टं। उत्त
रार्थं परग्रहणमिति। वस्तुतस्तु नरत्रापि नोपयुज्यते परस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात्। उञि च पर इत्यतः पर इत्यनुवर्त्य अजादेः परस्येति व्याख्यानात्। परमदण्डिनावि
त्यादौ ङमुण्नेति प्राचो व्याख्यानस्य ङमोह्रस्वादचीति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च। ननु हलि सर्वेषामित्यत्र परग्रहणानुवृत्तौ हलादौ परे इति व्याख्यान
लाभात्। वृक्षवृभ्यां वृक्षवृभिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति। किंतु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिक एव लोप इत्युत्तरपरग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवं। ह

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य। ८।३।१८। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्य
मूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः। ओतो गार्ग्यस्य। ८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजा
र्थम्। भो अच्युत। लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत। पदान्तस्य किम्। तोयम्। उञि च पदे। ८।३।२१। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोप उञि परे।
स उ एकाग्निः। पदे किम्। तन्त्रयुतम्। वेञः स्वप्नसारणे रूपं। यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृह्यते। तर्हि उत्तरार्थं पदग्रहणम्। हलि सर्वेषाम्।
८।३।२२। भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो देवाः। भो लक्ष्मि। भो विद्वद्वृन्द। भगो नमस्ते। अघो

याहि। देवा नम्याः। देवा यान्ति। हलि किम्। देवायिह॥

११ लि सर्वेषामित्यत्र वस्यानुवर्तितत्वात्। किंच माभ्यां माभिरित्यत्र म्याम्मदौ परतो य
साविकल्पेनैव भवेन्मते लोपः स्यात्तत्र हलि सर्वेषामित्यस्य प्रवृत्तेर्न चेष्टापत्तिः भाष्यकारैर्दण्डिनेत्यत्र ङमुडागमणाय ङमो ह्रस्वादचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं परग्रहणमित्यु
क्तत्वात्। न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति वाच्यं। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदंतं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र ङमुटः प्रसक्त्यभावात्। नाह्
लि सर्वेषां। यकारस्येति। वकारस्तु नानुवर्तते। भो भगो अघो अपूर्वस्यासंभवात्। अपूर्वस्तु यद्यपि संभवति वृक्षवकरोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसंगः। अशीत्य
नुवर्त्याशा हलो विशेषणात्। वृक्षवहसतीत्यादि त्वनभिधानादसाध्वित्याहुः। गव्यमित्यत्र तु पदांतत्वं नास्ति गव्यूतिरित्यत्र वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तं

[illegible] स्यासिद्धत्वात्॥ हलि किं। रेवायि हेति। अनार्थमावश्यकं हलीति ग्रहणमिहैव कृतं। तेन लोपः प्राक्

[illegible] रोसुपि। असुपीति यदि पर्युदासः स्यात्तर्हि सुप्सदृशे प्रत्यय एव स्यात् दहर्पती त्यादौ न त्वहर्भातीत्या

[illegible] अहरहरिति। नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं। न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वेन लोपे अकारस्यैव रेफः

[illegible] हृतीयेन रुर्विधेय इत्यहन्निति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् रुत्वापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिक

[illegible] मात्रसामेव स्यात्। रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं। अहोरथंतरमिति। रथंतरं साम। तेनाह्नः [illegible] हारहं हः पृथ

[illegible] दः। अहरहः। अहर्गणः। असुपि किम्। अहोभ्याम्। अत्राहन्निति रुत्वम्। रूपरात्रिरथन्त

[illegible] एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। अहोरात्रः। अहोरथन्तरम्। अहरादीनामपत्यादिषु वा रेफः

[illegible] ।सविसर्गोपध्मानीयौ॥ रो रि॥ ८।३।१४॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो

[illegible] ।अणः॥ ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। पुनारमते। हरीरम्यः। शम्भूराजते। अणः

[illegible] ।ग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम्। अजर्घाः। लीढः। मनस्[illegible]रत्वे कृ

[illegible] ते वा। अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन स्ववर्गरथिनः ककिकाव्येना स्वर्चमोर

[illegible] ।ति विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः॥ ढ्रलोपे इत्यकार उच्चारणार्थः। ढश्च रश्च ढ्रौ तयोर्लोप इति ढ्रलो

[illegible] पे [illegible] विभाषेति निष्ठायां नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। [illegible]

[illegible] हेर्नकारहकारयोर्लोपः तकारस्य ढत्वं च निपात्यते। तेन त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्य [illegible] प्रवृत्तिः दारे धोतो

[illegible] वा [illegible] ढलोपाः [illegible] भविष्यन्त्येवेति वाच्यं। तथा सति परि [illegible] ढ्य इत्यत्राप्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशोन

परिवृढीकन्येत्यत्र इतो मनुष्यजातेरिति ङीषं बाधित्वा अणिञोरिति ष्यङ् स्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादित्याक्षेपे स्थितं। ननु परिवृढय्येत्यत्र ल्यप्
वादेशः कथं भवेत् यावता परिवृढ शब्दः इति लिचि क्ते ते क्त्वा प्रत्यये च क्त्वान्त एव परे तन्न भावात्समासाभावः। इति चेत्। अत्र कैयटः संग्रामयतेरेव सोपस
र्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परि शब्दं पृथक्कृत्य वृढ शब्दादेव णिचि कृते णिजन्तस्य धातुत्वात्क्त्वा प्रत्यये कृते परि क्त्वा तेन कृदन्तेन समास इ
ति सिद्धो ल्यबादेशः॥ णाविष्ठवद्भावाद्भाव इति। ननु पूर्वस्येति षष्ठी सप्तमी निर्देशादेव तल्लाभादित आह। पूर्वग्रहणमित्यादि। ढ्रलोपे पूर्वस्येति सूत्रस्यो
त्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यान्नतु लीढः अजर्घा इत्यत्रेति भावः। यद्यप्यसंभवादेवानुत्तरपदस्थ ढकारे दीर्घो भवेत्तथा

ऽप्रतिषेधे परं कार्यम्। १।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात्। इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रीत्यस्याऽसिद्धत्वादुत्वमेव। मनोरथः। एत
त्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि। ६।१।१३२। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे। एष विष्णुः। स शम्भुः। अकोः
किम्। एषको रुद्रः। अनञ्समासे किम्। असः शिवः। हलि किम्। एषोऽत्र। सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्। ६।१।१३४। स इत्यस्य सोर्लोपः स्या
दचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत। सेमामविड्ढि प्रभृतिम्। इह ऋक्पाद एव गृह्यत इति वामनः। अविशेषाच्छ्लोकपादस्यापीत्यपरे। सैष दाशरथी
रामः। लोपे चेदिति किम्। स इत्क्षेति। स एवमुक्त्वा सत्येवं वधारणेनास्य शक्नुयादिति बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। तेनेह
न। सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्॥ इति स्वादिसन्धिः॥ ११ ष्वजर्घा इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयं। बहुलं न तु उत्तरपदस्य समासस्य चरमावयवत्वात्पुना
समतरत्यादावपि न स्यात्। किं तु नीरक्तं दूरक्तं इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वं। लीढ इति। लिह आस्वादने क्तः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः इह ढलोपं प्रति ष्टुत्वं नासिद्धं ढका
रपरतो लोपविधिसामर्थ्यात् इत एव ढो ढे लोप इत्यस्य पदाधिकारस्थत्वेऽप्यपदान्तस्य ढलोपो भवति। अजर्घा इति। गृधु अभिकाङ्क्षायां। यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासस्य रु
का लङः सिपि शब्लुकि सिपः ईडभावपक्षे लघूपधगुणे रपरः। इत श्चेति इकारलोपे हल्ङ्यादिलोपः भष्भावः। जश्त्वात् श्चेति रुत्वपक्षे अजर्घर् इति। स्थिते रो रि
ति रेफलोपे अनेन दीर्घः। अत्रेयं सुगमव्याख्या। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। लीढः। नीरक्तं। दूरक्तं। अणः किं। तृढः। वृढः। पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थं। अजर्घाः।

हाधातोर्घत्वं। अपसर्गात्तु नेतीति षत्वं। उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वं। कार्यमिति। अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे कृत्यप्रत्ययः तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानाद्
तुल्यबलेषूत्सर्गापवादानित्यान्तरंगबहिरंगविधिषु नेदं प्रवर्तते। न ह्यपवादादीनां सन्निधावुत्सर्गादीनां कृत्यर्हत्वं तैर्बाधितत्वात् तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकमंत
रंगं तु लाघवादपवादस्तु वचनप्रामाण्यात् तद्भिन्नस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः। अत एव परनित्यांतरंगापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इत्युक्तं। यद्यपि तुल्यबलेष्वपि परमेव स्यात्त
थाप्यपवादाः … आचष्टां तुल्यबलविरोध इति। जातीयपदार्थविध्यर्थमिदं सूत्रं। हृस्वेषु हृस्वाभ्यामित्यत्र हि ल… वकाशयोरेत्वदीर्घत्वशास्त्रयोर्द्वे… इत्यत्र युगप
…संभवे विनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात्। तदुक्तं अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वादिति तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तद
पि भवति … त्यः परत्वाद्विभावे कृते त्यकः वा। तदुच्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति। व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषयक… लक्ष्यलक्ष्ययोरन्यत्र चारि
तार्थत्वासंभवात्तव्यक्तव्याना… मिव पर्याये… वृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यान्न तु पूर्वमिति। एतल्लक्षणारंभाच्च यत्र तत्र पूर्वस्यानारंभो ऽनुमी
यते। तथा च जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तातङि कृते … स्यान्निवृत्त्यभावेन हुझल्भ्य इति धित्वं न भवति तदुच्यते। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति। लक्ष्या
नुरोधाद्धि वस्याप्यमेतन्न हृपमपि तत्र विधिपक्षानुत्वे फल… पि च प्राप्ते इति पाठ्यां नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्येवकाराध्याहर्तव्यो वृत्तौ। उत्वमेवेति। मि
ह्वा… हयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तौ…निषप्रतिपत्त्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः। तदुक्तं। पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्येति। एते
न विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वम् … इति वक्ष्यमाणग्रन्थे व्याख्यातः। एतत्तदोः। अत्र त्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात्। प्रकृतिवदनुकरणमिति …
कातिदेशाद्वा। एवं च … तददोरिति प्रयोगः साधुः। हल्ङ्याब्भ्य इत्यस्यानंतरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः। सूत्रे तु इति पृथ
क् पदं लुप्तषष्ठीकं … मित्याह। एतत्तदोर्यस्य … ति। एतत् … तरस्याभिधायीयः सुलस्येत्यर्थः। एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस इत्यादिति परमेव … इ
दाः … त्यादौ सुलोपो न स्यात्। एतत्तदोः पर इति व्याख्याने … नरः भवति। एतत्तज्ञ… मिति पंचम्यभावात्। एतत्तदोर्व… इति तु न संभवत्येव सोः प्रत्ययत्वात्तस्माद
र्थद्वारकसंबंध एवाश्रितः तदाश्रयणे … लिंगं तु अनञ्समास इति बोध्यं। एतत्तदोः किं। योद्दाति। अकोः किमिति। साकच्कयोः शाब्दान्तरत्वादप्रसंग इति प्रश्नः

एषकइति। अकोरिति प्रतिषेध एव तत्र मध्यपतितन्यायेन ग्रहणेन गृह्यत इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः। सोचिलो॥ अचीति विस्पष्टार्थमिति वृत्तौ स्थितं। सस इति कृच्छ्
स्य प्रथमैकवचनांतस्यानुकरणं तु न षष्ठीकमित्याह स इत्यस्येति। बहुलग्रहणेनेति। अत एव लोपं विनापादपूरणेपि क्वचिद्भवति। सास्मा अरमिति। अत्र वृत्ति
यत्तु सोहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिध्यर्थं पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येतेति सावधारणं व्याचख्युस्तेषां सास्मा न अरमित्यादौ सुलोपानापत्तिः। अत्र हि सः अस्मै इति छे
दः। बहुलग्रहणानुवृत्त्या तु एषा रने तु सोहमाजन्मेत्याद्येव तथा उपपाद्यतां किमवधारणेनेति॥ इतिस्वादिसंधिः॥ अर्थवदधातु। प्रत्ययं प्रत्ययांतं चेति
सूत्रेतं आदिनो भयं विवक्षितमिति भावः। अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशेष्यमध्याहरति शब्दस्वरूपमिति। अधातुरप्रत्यय इति पुल्लिंगनिर्देशस्तु पर
वल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोरित्युत्तरलिंगवत्वाद्बोध्य इत्याहुः। यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो धातुरधातुरिति व्याख्यायते तदा नपुंसकत्वप्राप्तिशंकैव ना
स्तीति ज्ञेयं। अर्थवदिति किं। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा माभूत्। तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः। ननु संख्याकर्मादिरभावान्न भविष्यंतीति चेन्न। एकवचनमुत्स

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्। १।२।४५॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्ययांतं च वर्जयित्वार्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्॥ ❀ ॥

र्गतः करिष्यमाण इति सिद्धांतात्। हुंफडादिभ्य इव स्वादेर्दुर्वारत्वात्। न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थकेनस्यादिति वाच्यं। तस्याः विशिष्टरूपोपादानविषयत्वा
त्। प्रादूहोढ इत्यत्र तु उः इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति कृत्वैव तत्रैकदेशस्यानर्थकस्योढशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तं। नत्वत्र तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति। यद्य
प्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतं। न चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्। नावयवा
नामित्यर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमिति शंक्यं। समुदाये हि रुक्ते अवयवा अपि हि रुक्ता भवंति। वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात्। इह तु समुदायप्रवृत्तेन तया
प्रातिपदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात्। अत एव यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संयोगसंज्ञेति सिद्धांतः संगच्छते।
अन्यथा त्वदुपन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तेत। अत्र केचित्। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु न क्षतिः। हल्ङ्यादि
ना सुलोपात्। न च नलोपो धस्य जश्त्वं च स्यादिति शंक्यं। धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुस्तदसत्। अकारान्तोरुत्पत्तौ रुत्वप्रसक्तेः। यद्य

।पसमुदायप्रातिपदिकस्य वप वत्वनसुपालुगकरुत्वनमवत्तथा।पाचकाषाताव घ्नइत्यादौ रफघकारयोः पदान्तत्वे सति खरवसानयोरिति विसर्गस्य परो नुनासिकेनु
नासिकस्य च प्रसंगाद् इति दिक्॥ अधातुः किं। अहन्। धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां निङसावुपधावाद्दत्वा द्दहन्निति अत्र हंते लिपि सिपि वा कृते रत्वः स्थेति इकारलोपे हल्
ङ्यादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपदिकसंज्ञा नागन्ता इति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात् तन्माभूत्। अहन्निति रुत्वं रोऽसुपीति रत्वं चेहन शंक्यला स्सलिक
त्वात् न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात्। प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन नलोपो न भवेदिति वाच्यं। प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासप्रवृत्तेर्नङिसंबुद्ध्योरि
ति निषेधेन ज्ञापितत्वात्॥ कथमन्यथा राजेत्यादौ न लोपः स्यात्। यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकसंज्ञायां राजेत्या
दौ नलोपः स्यात् तेन तथा च न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षे धातुग्रहणं व्यर्थं तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापक एवेति कार्यकाले प्रवृत्ती
कर्तव्यो न च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्रहणाद् धातोर्न संज्ञेति वाच्यं। पुत्रीयतीत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। अप्रत्ययः किं
हरिषु। करोषि। अत्र सुपां लोपो माभूत्। अप्रत्ययान्तः किं। तत्र र्विभक्ति[illegible]यामाभूत्। न्यान्तवद्भावेन कांडे कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव तथा च
ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः सोरमित्यति अस्यादि[illegible]न वाच्यं। सम्प्र[illegible]कारलोचेत्यादि[illegible]न विभक्त्येकादेशं स्यान्तवद्भावानभ्युपगमादिति दिक्। ननु प्रत्ययपर्युदा
सो न कर्तव्यः। प्रत्ययान्तपर्युदासेन चरितार्थत्वात्। [illegible]वद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् इति चेन्मैवं। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवल
स्याग्रहणात्॥ अन्यथा सुपि ङ्[illegible]रपि तदन्तत्वान्नपदत्वं स्यात्। तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात्। सात्पदाद्योरिति निषेधात्। न च षत्वविधेर्निरवकाशता
सर्पिष्ट्वम् एवं इत्यादौ चरितार्थत्वात्। अन्ये तु व्याचक्षते कृदादि[illegible]त्र हितरं त[illegible]विधिर्वक्ष्यते तान्यथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव न त्वन्यप्रत्ययान्तानां मे[illegible]
यमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोऽत्र न कर्तव्यः। अथवा साम[illegible]राद्यो रिति सूत्रे सामर्थ्यात् ग्रहणात्प्रत्ययेन प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् इतःपरं उ
त्तरसूत्रे तद्धितग्रहणं विध्यर्थं नेवास्तु। यत्तु सामान्यग्रहणा[illegible]प्रातिपदिकत्वाभावे तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे कार्यवद[illegible]प्रातिपदिकमि
[illegible]वसुवचामिति तेषामिको यण् अचीति सूत्रं व्यर्थं स्यात् [illegible] इत्यादि निर्देशात् ज्ञापकादिष्टसिद्धेः। नामलोपि[illegible]

प्रकृतिरिति मूलस्थग्रन्थोयमपि विरुध्येत । कालसमयवेलासु त्युयादित्यादि ज्ञापकादेव ढत्वाभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति यदि वाऽङ्कारप्रश्लेषेत्व नर्हि लिङ्गमित्यादि ढत्वाभ्युपगमे सूत्रे स्वरे वेदे सिध्यतीत्युच्येत न तर्हि अप्रत्ययेत्येतदभ्युपगम्य प्रत्ययपर्युदासे सति ग्रहणं लिङ्गं प्रत्ययान्तपर्युदासे तु तद्धितग्रहणमे-त्यप्रत्ययग्रहणमेवान्यथा व्याख्यातं किमनया कुसृष्ट्येति दिक् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानमप्रत्यय इत्यस्य वृत्तिसौकर्यार्थं । महासंज्ञाकरणम-त्वनुरोधात् तथा चाऽयं वर्णलोपवत् को धातुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति डित्थादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणं । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति न्यासः सुतरां व्युत्पत्तिपक्षे वक्तृपटवद्वर्णार्थपर्यसूत्रमिति नव्याः । न चैवं वहुव्यूर्वकः प्रातिपदिकमित्येव सूत्र्यतामिति वाच्यं । मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् । गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्सूत्रारंभं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात् ॥ ॐ ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च । अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । ननु यद्यर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते सा पदस्य वाक्यस्य वा अस्ति न तु कृत्तद्धितान्तस्य यदि तु प्रक्रिया-

कृत्तद्धितसमासाश्च १।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैवेति । तेन वाक्यस्य न ॥ प्रत्ययः ३।१।१। आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोयम् ॥ परश्च ३।१।२। अयमपि तथा ॥

दशायां प्राक्कल्पितैषा विवक्ष्यते तर्हि कृत्तद्धितयोरपि सा अस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या तदन्तग्रहणमिति चेदत्राहुः । अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रकृ-प्रक्रयांशेन तु कार्यीभूतेन प्रतीयमानोऽर्थ इह गृह्यते । तस्य लौकिकार्थप्रतिप्रत्यासन्नतरत्वात् । मतुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव ग्रहणादत एव तदुपादाने सार्थकं पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्युदासबलेनापि तद्ग्रहणासंभवादिति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । कृत्तद्धितान्ताविति । लिट् । धुक् इत्यादावधातुरिति कर्त्ती औपगव इत्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धितेत्यारंभः नियमार्थमिति । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शंक्यं । वाक्यस्याप्रत्ययान्-तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्राजकुमारीत्यादौ ङीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यं । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुग्विषये हल्ङ्यादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाणएव सुपि समासप्रवृत्तेः । तत्र च कुमारीशब्दस्य सुबन्तत्वेपि

राजकुमारीशब्दस्यानथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्ता यः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात्। अत एव गोमतप्रियदत्यादौ नुमाद
यो न लुकः प्रागन्तरङ्गस्य हलङ्यादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेति दिक्। नियमशरीरमाह। यत्र संघात इति

। नियमश्चात्र सजातीयापेक्ष इत्याह। पूर्वो भागः पदमिति। षड्विधेपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारादुत्तरत्वयं सजातीयः पूर्वो भा
गः इत्युपलक्षणम्। उत्तरत्तद्धितप्रत्ययोनेस्यपि बोध्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात् स्वादिष्वित्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात्। न च तद्धितग्रहणसामर्थ्या
त्तत्र स्यादेवेति वाच्यम्। तद्धितग्रहणस्य भानवदित्यादौ कृतार्थत्वात्तत्र हि पूर्वभागस्य भत्वं न तु पदत्वम्। न चैवमयमियानित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं
स्यादेव पूर्वभागस्य पदत्वेप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम्। उत्तरत्र प्रत्ययोनेत्यत्र तद्धितप्रत्ययेनेति व्याख्या
नात्। पूर्वो भागः पदमिति किं। वहुत्वविशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात्। तेन बहुपटवः इत्यत्र उपोत्तमोदात्तत्वं सिध्यति। प्रथमजसो लुकि चितः सप्रकृ
तेर्बहुकजर्थमिति चित्स्वरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः प्रातिपदिकसंज्ञायामसत्यां तु जसेवोदात्तः स्यात्। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातस्य चेद्भवति
तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थं समासग्रहणं तेन गति[illegible]माह[illegible]तिप्रसंग इति दिक्। नियमफलमाह। तेन वाक्यस्य नेति। गामभ्याज शुक्लामि
त्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः। समर्थाहि संज्ञायां सुपलुक् स्यात्। न चैवमपि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्या
पि ग्रहणादिति चेन्मैवम्। समासग्रहणात्तनियमेन [illegible] इत्याद्यर्थात्। एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वान्नोपतिष्ठते तेन [illegible]
व्याक्रोशी व्यावहासी त्यत्रान्नोशः तत्र हि कर्मव्यति[illegible]यामिति [illegible]चि कृते गतिपूर्वस्य णजं तत्वात् णचः स्त्रियामित्य[illegible]
स्यादि वृद्धिस्त्वेव न। कृद्ग्रहणे कारकपूर्वस्यापि [illegible]मित्यादि स्फुटी भविष्यति। चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यान
र्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा [illegible]मिदं। अवघाति। अनुकरणस्य तु अनुकार्येण [illegible]
वत्वाभावादव्ययप्रातिपदिक[illegible]संज्ञायामिति यथा। [illegible]व मृवोनुदिति यथा। अधिकारोयमिति। प्रत्यय[illegible]संज्ञात्वेनापि वि[illegible]

ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ समाहारद्वंद्वादेकवचनं। ङीति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणं। आविति चटाप्डाप्चापां। आपंचमसमाप्तेरिति। ननु घकालतनेष्विति ज्ञाप-
का। सुवंतात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपेतेः किमर्थं तद्धितेषु प्रातिपदिकाधिकार इति चेदत्राहुः। असति त्वधिकारे अतइञित्यत्रातः श्व्यञ्जनात् सुवंतस्यैव विशेषणं स्या-
त्। ततश्च दक्षस्यापत्यमित्यत्रैव स्यान्न तु दक्षयोर्दक्षाणामित्यत्र। किंच। वृहद्भ्य इत्यत्र वृहद्भ्यमित्येतत् सुवंतविशेषणं मा भूत्। अन्यथा जानंतीति ज्ञाः वृ-
गुपधेति कः। ज्ञानामयमित्यत्र सुवंतस्य वृहद्भ्यत्वात् न छः स्यात्। प्रातिपदिकाधिकारे तु वृहद्भ्यन्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् सुवंतात् छ इत्यर्थलाभादिह छः सु-
कस्याप्रवृहद्भ्यत्वाच्छो न भवति। किंतु अणेव भवति। शब्दकौस्तुभे तु सत्यस्मिन्नधिकारे वाक्यादपि केचित् प्रत्ययाः स्युः। ततो विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वात् स्वके-
ल सुब्लोपे स्यादेव। निष्ठमित्थमिति स्थितं। लिंगविशिष्टस्येति। लिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं च शूः। प्रत्ययांतत्वेनाप्रातिपदिक-

ङ्याप्प्रातिपदिकात्। ४।१।१। ङ्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणमित्येव सिद्धे ङ्याप्ग्रहणं ङ्याबन्तात् तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्। ङ्याबभ्यां ङ्याभूरित्येवमर्थम्॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्-
ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्। ४।१।२। ङ्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः। सुङस्योरुकारङकारौ जशष्ट-

त्वपिरहस्वादयः। प्रत्यक्ष्यु श्रुषः श्व श्वा इति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यं। निर्देशस्य शब्दपरत्वात्। विपराभ्यां जेः ङेर्य इतिवत्। किंच कुमारीमाचष्टे
कुमार्ययति णाविष्ठवदिति टिलोपः। एवं यामिन्यइवाचरंति यामिनयंतीत्यत्राचारक्विबपि फलं। ङ्याब्भ्यां प्रागिति नेनणनिका आर्यका चोपसिध्यति। तथा
हि। मेतामिव वर्त्तते इति ज्ञापयिष्यमाणत्वात्। स्वार्थिकः कन्। एतार्यशब्दाभ्यां ङ्यापौ बाधेन ततश्च एनिका आर्यिकेत्येवरूपं स्यात् ङ्याप्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङी-
बंतात्कनि एनिकेत्यपि सिध्यति। वर्णो दनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकत्वात्। आबंतात्कनि उदीचामातः स्थाने इतीत्वविकल्पाद् आर्यका आर्यिकेति रूपद्वयं सिध्यति।
बलात् सुङ्याप्ग्रहणं मा लुघकालतनेष्वित्यलुग्विधानसामर्थ्यात् सुवंतात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि निष्कर्षः। तथा च सुपः प्रागेव ङ्यापौ प्रवर्त्तेते। स्वार्थद्रव्यलिंगसं-
ख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयं॥ स्वौजसमौट्। समाहारे द्वंद्वः। सुङस्योरिति। सोरुकारोऽवलास्त्र सावित्यत्र विशेषणार्थः। असौ

त्युक्ते हि अशकारादाविन्यर्थः स्यात्। तथा च वाजमर्दौ स्वितिन्न सिध्येत्। ङसेरित्कारष्टाङसिङसां ङसिङ्योस्मात्स्मिनाविन्येन रर्थः। जश्शसोर्जकारशकारौ जसः शी
तस्माच्छसो न इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्य निरनुबंधकत्वमेवास्त्विति चेन्न। जसो जकाराभावे औ इत्यस्य आवृस्यात्। ततश्च प्रत्ययस्य वकारांतता संभाव्येत
एवं शसः शकाराभावे औटोङित्वं संभाव्येत। तथा च ते जसी इत्यादौ टिलोपः स्यात्। अथवा लिहाविव्यादौ ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः संभाव्येत। औटष्टकारः सुडिति
प्रत्याहारार्थः। ष्टाङसिङसामुटाङसिङसां द्वितीया टौस्वेनः इति विशेषणार्थः। एतेन आदिरन्त्येनेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तं मन्येनेति किं सुडिति तृतीयैकवचना
वयवेन मा भूदिति तत्परास्तं। औटष्टकारस्यानन्यार्थतया तेनैव संभवात् प्रत्यासत्तेश्च। अतएव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तं मध्यमे नेतासहितआ
दिललुत्तरेषामप्रियैहकौ मा भूदिति त्येनेति ग्रहणं। अन्त्येनेतासहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादि ग्रहणमिति। अमुमेवार्थं मनसि निधाय आद्यन्ताभ्या

विभक्तिश्च। १।४।१०४। सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः। तत्र तु औजसित्यादीनां समानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि
व्यवहारः। सुपः। १।४।१०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने। १।४।
२२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः॥

एवमवयवानामवयवानां समुदायमाक्षिप्य ते इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक्। प्रकृतमनुसरामः। ङप्रभृतीनां ङकारादयः इत्ति
रामिति विशेषणार्थः। सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः॥ ॐ॥ विभक्तिश्चेति। ङस्त्रीणि त्रीणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्ववलादनुवर्तते। सुप् इति च
संनिहितमित्यभिप्रेत्याह। सुप्तिङाविति। तिङां विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं न विभक्तौ तुस्माः इति। सुपां तु त्यदाद्यत्वादिकमपि। चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समा
वेशार्थः। अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सहैव वचनद्वयप्राप्तमाण्यां पर्यायः स्यात्। ततश्च रामेभ्यः नमाम इत्यादौ बहुवचनसंज्ञा न स्याद्विभक्ति
त्वाभावात्तल्लोपः स्यात्। इहाप्तेति। असिन्नपि तत्रैव तिपदिकार्थलिंगपरिमाणेत्यादौ इत्यर्थः। सुपः। अत्र तिङस्त्रीणि त्रीणीति सूत्रात् त्रीणि त्रीणीति पद
गतः एकवचनानीति सूत्रं वचनानीति पदं विहायानुवर्तते इति व्याचष्टे सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना। एकश इति। एकैकमित्यर्थः। संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्
गताच्छसः॥ द्व्येकयोः॥ इह द्व्येकशब्दौ संख्यापराविव्यभिप्रेत्याह। द्वित्वैकत्वयोरिति। संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः॥

बहुषु। अयमपि संख्यापर एवेत्याह। बहुत्व इति। बहुवचनं त्वाश्रयद्रव्यगतं बहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतं। तत्फलं तु बहवः पर्वता इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति
सूचनमेव। वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादेकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितं। रुत्वविसर्गाविति। ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावात्तस्या
निवृत्त्यर्थत्वादस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्त्या रेफान्तस्य सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञाभावेन च विसर्गोऽत्र दुर्लभः। विधेस्तु पुनरित्यारोचारितार्थत्वादिति चेन्मैवं। नेमुनर
तिसूत्रेनेति योगं विभज्य असिद्धमिति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात्। राम इति। संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा। करणाधि
करणयोश्चेत्यधिकारे घापवादेन हलश्चेति घञा रमंते तस्मिन्निति व्युत्पादने तु कृत्तद्धितेति सूत्रेणेति विवेकः॥ अत्र केचित्परिष्कुर्वंति। गंधर्वः शरभो रामः
मरो गवयः शशः। इत्यादौ मृगविशेषे गवादिवत्पशुजातेय इत्यमरोक्तेर्यदि वा पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोऽयं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा। यदा तु रामचंद्रे भगव
ति प्रयुज्यते तदा रमंते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् कृत्तद्धितेति सूत्रेण संज्ञेति। सरूपाणामेकशेषः। इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः। न

बहुषु बहुवचनम्। १।४।२१। बहुत्वे एतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामः। सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। १।२।६४। एकविभक्तौ यानि
सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ नादिचि। वृद्धिरेचि। रामौ॥ १ चविरूपेष्वेकशेषाप्रवृत्त्या घटकलशाविति

दृष्टापत्तिरित्याशंक्य विरूपाणामपीति वार्तिकस्य वक्ष्यमाणत्वात्। वस्तुतस्तु सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थो लभ्यते। रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः। समानं रूपं येषामिति
सरूपाः ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्याना
न्नित्यत्वात् व्यापारयोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यं। उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः। अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सव
र्णसंज्ञा न स्यात्। तथा अर्थवत्सूत्रांतर्गतानां प्रातिपदिकत्वं। प्रत्ययः परश्चेत्यत्र सुप्रत्ययः। ससजुषो रित्यत्र रुः। खरवसानयोरिति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति स
र्वोपप्लवः स्यात्। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य नेह नानेत्यादिश्रुतेश्च स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्तुल्यमेकशेषेऽपि। एतेन अइउणित्यादावा
द्गुण इत्यादिसंधिकार्यं कुतो नेत्याशंकायां वर्णोपदेशकाले ऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात् संधिर्नेति केषांचित्समाधानं परास्तं। वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामप्याहारे

चनिष्पन्नेऽप्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेंद्र इत्यादौ तन्त्रस्थेः स्वउद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। स्यादेतत्। सरूपाणामेकए
कविभक्तौ इत्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन। अत्राहुः। तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोऽन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चाश्वश्चाश्वश्चेत्यत्रोदा
त्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशः। तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्येतेति। एकविभक्तौ यानीति। विभक्तिः सारूप्ये उपलक्ष
णं न त्वेकशेषनिमित्तम्। एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरंगत्वमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात् द्वंद्वश्च प्रवर्तेत। आर
भ्यते तु एकशेषे नैकस्मिंश्चिद्विरहात् द्वंद्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः। ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं बोधयतीति द्विव
चनाद्यनुत्पत्तेः [illegible] रामौ रामा इत्यादि न सिध्येत्। नैव दोषः। शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात्। अतएव कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपा वृत्तिषु गण्य
ते। परार्थाभिधानं हि वृत्तिः। अत एव च [illegible] प्रत्ययलि बुधकृ इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक्। सरूपाण्येवेति। एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्य इहानु
कर्षणेन लभ्यते। अत्र च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोऽर्थः तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिधान्यपरिच्छेतृवाचिनोर्नैकशेषः मातृभ्यां
मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात्। नन्वेवं पयः पयो नयति इत्यत्रैव
त्याद्यतिप्रसंगः स्यादेवेति चेद् [illegible] एकशेषः प्रवर्तते। इतरेतरयोगद्वंद्वस्य विषय इति यावत्। यत्र त्वनेकस्यार्थस्य मिलितस्य इतरान्वयः तत्
था भूतो विषयः समाहारद्वंद्वस्येति। [illegible] यत्नन्यायाच्च। तथा हि। यच्छिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति इति स्थिते श्रूयमाणेन कण्ठोक्त्या पयस्त्वं स
र्वमतिरोधाद्वैकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति। [illegible] इति सूत्रात् द्वंद्व इत्यनुवर्त्य द्वंद्वे प्रसक्ते सतीति इति व्याख्येयं न तु द्वंद्वे कृते सतीति। पयो नो पयो न इत्या
दौ [illegible] इत्यादिना समासान्तः। [illegible] रो द्वंद्वश्च प्राणितूर्य इत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक्। सूत्रे शेषग्रहणं कर्मसाधनमित्याह। एक एव शि
ष्यत इति। असत्येकग्रहणे हि [illegible] एकग्रहणं नैव सरूपाणामेकविभक्ताविसत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शंक्यम्। एकस्यामपि विभक्तौ परतः वि
रूपाणि न दृष्टानीत्यर्थलाभाय [illegible] आवश्यकत्वात्। [illegible] चाक्षमाक्षमाक्षेण्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसा [illegible] स्यैकशेषस्तत्र न स्यात्

सि·कौ·
टी·त·
३७

तथा स्वसृ रिच स्वस्रो श्चेत्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वसृष्विति न स्यात्। किं तु कमलौ कमल इत्यादिष्वेव स्यात्। तत्कृते तु द्विवचनग्रहणं वाऽर्थं दोषः प्रसज्यते। एकविभक्तौ प
तः पूर्वत्र वैरूप्यादर्शनात्। यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वं विवक्षितं तदा तु मास्त्वत्र एकग्रहणमित्युच्यते तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित्। अन्ये त्वाहुः
एकग्रहणमेकैकविभक्तावित्यर्थलाभार्थम्॥ तथा च सकलविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक्। एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्या
दावेकशेषो न भवत्यनभिधानात्। द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव। विंशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति बोध्यम्॥ ॥ चुटू॥
आदिर्ञिटुडवः इत्यत आदिः पः प्रत्ययस्य। ततः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते तदाह। प्रत्ययाद्याविति। प्रत्ययाद्याविति किं। चाचाटः। तेन वित्तः। चुञ्चुप्चणपा

चुटू। १।३।७। प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः। इतिजस्य इत्संज्ञा॥ न विभक्तौ तुस्माः। १।३।४। विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। इति सका
रस्य नेत्त्वम्। अतो गुणे। ६।१।९७। अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। अतो गुणे इति
हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायेनाकः सवर्णे दीर्घ इत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि॥ रामाः॥ एक
वचनं संबुद्धिः। २।३।४९। संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात्॥ ॥ ९ विसत्रप्रत्ययादैयकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन त्वेस्यप

नेत्संज्ञेति स्यात्॥ न विभक्तौ॥ हलन्त्यमितीत्संज्ञा प्राप्ता निषेधारम्भः। तुरित्यस्योदाहरणं। रामान्। पचेरन्। मकारस्य तु रामम्। अद्रास्त्वं। विभक्तौ किं। अ
चोयत्। ऊर्णायाद्युसा। हृधातुभ्यः श्नम्। एतेष्वंत्यस्येत्संज्ञाय थास्यात्। इदमस्थमुरित्यत्र मकारपरित्राणार्थं मुकारानुबंधासंजनादनित्योयमिति
ज्ञाप्यते अन्यथा प्राग्दिशो विभक्तिरिति प्रमाविभक्तित्वाद्दानीमो मकारस्यैवानेनैव सूत्रेणेत्त्वनिषेधसिद्धेः किं तेनेति। तेन किमोऽतृन्नेति सिद्धं। एकवचनं
सुः संबुद्धिरित्येव सुवचं। न च सप्तमीबहुवचनेऽतिप्रसंगः। संबोधने प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति न भ्रम्यः। अत्र व्याचक्षते। सुः संबुद्धिरिति वा
ऽएकवचनग्रहणमेकार्थ उच्यते येन तावन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थं। अन्यथा सामंत्रितमिति पूर्वसूत्रेण तदंतस्यामंत्रितसंज्ञाविधानात्तत्प्रकृतिमभेदा
परत्यमपि संज्ञा तदंतस्यैव स्यादिति॥ ॥

३७

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः। यद्यत्र हल्ङ्याब्भ्य इत्यतो हल्ग्रहणमनुवर्त्य एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात्परस्याः संबुद्धेर्लोप इति व्याख्यायेत। हल्ग्रहणानुवृत्तावपि अङ्गात्परा
या संबुद्धिस्तस्याः पदं हलिति तदा। उभयथापि हे ज्ञानेति न सिध्येत्। लोपात्परत्वात्स्मोरतो मिपूर्वत्वे च कृते एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावे ह्रस्वान्तात्परत्वाभावात्पू
र्वान्तवद्भावे अमएवाभावादुभयत आश्रयणे तु नान्तादिवदिति निषेधारतो व्याचष्टे। एङन्तादित्यादिना चेदित्यन्तेन। संबुध्याक्षिप्तस्येति। तदन्तस्येव।
संबुद्ध्युपगमे तु संबुद्ध्या अङ्गमाक्षिप्तं न भवत्वेतेरानेवाध्या। ह्रस्वात्परत्वं नास्तीति। तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः। किं च। इमां किमाचामयसे
नच स्कृ की इति श्रीहर्षप्रयोगे सर्वतिप्रत्यक् पदसन्दर्भो केहेरमयंतीत्यर्थ इति निगरणं च रुनोत्थेम्य इति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितं नन्वत्रनापि
संबुद्धिलोपे एङ्ग्रहणमावश्यकमेवास्यादिदा। एङ्ग्रहणस्य सेदत्यत्र सावकाशत्वात हेहरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात्। सन्निपातपरिभाष

एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ६।१।६९॥ एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत्। सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह। हे कतर
त्कुलेति। हे राम। हे रामौ। हे रामाः। एङ्ग्रहणं किम्। हे हरे। हे विष्णो। अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति॥
अमि पूर्वः ६।१।१०७॥ अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। रामम्। रामौ॥ ॥ १९ विरोधात्। तथा ह्रस्वग्रहणस्यापि हे राम

त्यत्र सावकाशत्वात् हे गौरि इत्यादौ परत्वाद्धल्ङ्यादि लोपं बाधित्वा अम्बार्थनद्योरिति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात्। लक्ष्मी शब्दे तु हल्ङ्यादिलोपसं
भ्यभावात् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो न स्यात्। ततश्च गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा पि संबुद्धि
लोपः प्रवर्तत इति दिक्। अमि पूर्वः। प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यतः पूर्वमारंभः। इको यणचीत्यतो अचीत्यनुवर्तते तदाह। अम्यचीति। अमि यान
तस्मिन् अमोऽचा वा अचीति यावत्। तेन मकारसहितस्य ... तदेकदेशविकृतमनन्यवदिति स्थितं मनोरमायाम्। एवमप्यस्मादृहिन्यामित्यादावपि। ऊर्ह्यो योऽचि अस्मि न्त्यादिवा।
ऽम्पदादौ वरिवास्त्यादि निर्देशात् अस्मिन्व्यावृत्ता... लिङ्गमित्यपि स्थितम्। कथं तर्हि काशिकादावमि परतः इत्येवोक्तं न त्वम्यचीति चेत् ... ह्रस्व...।
इत्युत्तरस्यादेः परस्यन्यादेरेवादेशः ... तदिति निर्णीतं ... पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भविष्यतीत्याशयेन नोक्तमिति॥

लशक्व। आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरनुवर्तते। प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येति। अतद्धित इति पर्युदासाद्धाल्लभ्यत इत्याह। प्रत्ययाद्या इति। लश्च शश्च कुश्च तेषां समाहारद्वन्द्वे लशक्विति नपुंसकं। तदितरेतरयोगद्वन्द्वे न विवक्षितं। लशकवर्गा इति। अतद्धित इति किं। चालिस्थ्यादात इति लच्। चूडालः। लोमादिभ्यः शः। लोमशः। अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्संज्ञेति भेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः। कर्णललाटेति भवार्थे कन्। कर्णिका। सत्यां हीत्संज्ञायां कित्ति चेति वृद्धिः स्यात्। प्रत्ययाद्या इति किं। जल्पभिक्षेति वृङः षाकन्। वराकः। अत्र कित्त्वे चेति गुणो न स्यात्॥ तस्माच्छसः। तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते। दीर्घमात्रपरामर्शे तु एतान् गाः पश्येत्यत्रापि नत्वप्रसंगात्। शस इत्यवयवषष्ठी सा चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोऽवयवस्येति। तदेतदाह परो यः शसः सकार इति। परो यः शसिति न व्याख्यातं। कृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परस्य शसोऽसंभवात्। अट्कुप्वाङ्। रषाभ्यामिति पंचमीनिर्दिष्टत्वाद्व्य-

लशक्वतद्धिते। १।३।८। तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः। इति शस इत्संज्ञा। तस्माच्छसो नः पुंसि। ६।१।१०३। पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि। ८।४।२। अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे। पदव्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम्। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। तच्चाकर्तुं शक्यम्। अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात्॥ इति णत्वे प्राप्ते। पदान्तस्य। ८।४।३७। अपदान्तस्य नस्य णत्वन्न

वहितस्याप्राप्तौ वचनमिदं। तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी। एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः। क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नपाठसामर्थ्यात् रूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेति अभिप्रेत्याह। व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्चेति। नन्वेवं कृत्स्नं कार्त्स्न्यमित्यादावडादिव्यवधानाभावाण्णत्वाभावेऽप्यादर्शेनेत्यादावड्व्यवधानादिति प्रसंगः। न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः। अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात्। सत्यं। योगविभागोऽत्र बोध्यः। व्यवायेऽपीत्येको योगो विध्यर्थः। अट्कुप्वाङ्नुमित्यन्यो नियमार्थः। छांदसो भिसो लुक्। अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः। तथा हि। अट्कुप्वाङिति सूत्रे रषाभ्यामित्यनुवर्तते पंचमीश्रुत्या तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपतिष्ठते। उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवायेन प्रवर्त्तते। तदन्यव्यवाये तु प्रवर्त्तत एव॥

अत एव येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् एकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येकः इति पुगंतलघूपधस्येति
सूत्रे वक्ष्यति। एवं च यत्राडादिभिर्व्यवधानं [illegible] तत्र भवत्येव णत्वं। यत्र त्वड्डादिभिन्नेन व्यवधानमादर्शेनेत्यादौ तत्र न भवति तस्मादिति परि
भाषया नागहकृतात्। निषेधबाधि[illegible]तु[illegible]। तेन पर्यणद्धमित्यत्र उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं सिध्यतीति भावः। उपलक्षणार्थमिति। नुमस्थानि
कस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम्ग्रहणमित्यर्थः। तेन बृंहिर्वृद्धौ इदित्वान्नुम् तस्यानुस्वारः। तृंहू हिंसायां स्वाभाविकोऽनुस्वारः
तृंहणं तृंहणं। उभयत्रापि णत्वं सिद्धं। अयोगवाहानामिति। अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबंधो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वा
च्च प्रत्याहारसंबंधशून्या इत्यर्थः। [illegible] योगमिति वाहाः। अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः। अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति भू
यमाणत्वमित्यर्थः। अट्स्विति। [illegible]कारोपरीति तेन यथा यः स्वित्यादौ विसर्गः परस्येति षत्वं न भवति। अत एवोक्तं प्राक् अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मा॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्। १।४।१३। यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात्। भवामि भाव
व्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम्। विधिरिति किम्। स्त्री इयती। प्रत्यये किम्। प्रत्ययविशिष्टस्य न तोऽप्यधिक।

नोऽयमनामकारोपरीति णत्वं न स्यादिति। [illegible] मीत्यतो नेत्यनुवर्तत इति भावः॥ ॥ यस्मात्॥ स्यवामाभूत्॥ अङ्गस्य।६।४।१। इत्यधिकृत्य
तदादीति। तत्र कृतिरूपमादिर्यस्य शब्दरूपस्येति [illegible]। ननु यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गमित्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह। भवामीत्यादि। अत्र कृतिमात्रस्य
तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वादङ्गत्वे तु [illegible] सिद्धमतीति भावः। अंगसंज्ञार्थमिति। अन्यथा अतो दीर्घो यञीति दीर्घो न स्यादिति भावः। न च
रभसामर्थ्यादेव दीर्घः स्यादिति वाच्यं। [illegible] यङ्लुकि पापामि। पापावः। वावामि। वावामः। इत्यादौ चरितार्थत्वात्। स्त्री इयतीति। इदम्
परिमाणे [illegible] यस्येति चेति ईकारलोपः। उगितश्चेति ङीप्। असत्याहि संज्ञायां स्त्रीशब्दस्य यस्येति
लोपः स्यात्। न च [illegible] वाच्यं। प्राग्भादसिद्धत्वमिति पक्षाभ्युपगमादनित्यत्वादिति व्याख्यातारः॥

तथा तु स्त्रीं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्रिया इति इयङ् स्यात्। अकारादमि कृते अमिपूर्वरूपे एकादेशस्य परादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात्। अत एव ई प्रत्यये टिलो
पे वसत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च। विधिग्रहणे कृते तु नायं दोषः प्रसज्यते। अम्प्रत्ययस्य अकारादप्रत्ययस्य चाततेर्विहितत्वेपि स्त्रीशब्दादविधानात्
स्यादेतत्। वतुधोः मप्रत्ययस्य च स्त्रीशब्दादविधानेपि सो विधिरित्यवर्तितदोषतादवस्थ्यमिति चेन्नैवं। सन्निधानबलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितः तस्मिन्
तदंगमिति व्याख्यानात्। प्रत्यये किमिति। तदादिरूपं किं यदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्ययपर्यंतमेवांगं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। प्र
त्ययस्य श्रुतत्वेपि प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादि ततोप्यधिकं वा निरवधिकमंगं स्यात् तदादिरित्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योप स्यादित्याशयेन व्याचष्टे। प्रत्ययाविशि
ष्टस्येत्यादिना प्रत्ययविशिष्टस्येति किं। बभ्रज्ज्वा। अत्र विशिष्टस्यांगसंज्ञायामुरदित्युरादेशस्य परनिमित्तत्वाल्लाभादृत्वं परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वात्प्रवृत्त्या न संप्र
सारणं इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्त्तेत। तथा चार्थमर्थमित्यत्र आचिख्यासुधातुभ्रुवामिति इयङुवङौ स्यातां मुक्तौ त्या अचीत्यनेनाजा
दौ प्रत्यये त्यल्लाभात्। ततोधिकस्यांगसंज्ञायां तु देवदत्त ओदनमपाक्षीत् इत्यत्र देवशब्दस्याडागमः स्यात् देवदत्तशब्दात्प्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः

टाङसिङसामिनात्स्याः। ७।१।१२। अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः। णत्वं। रामेण॥ सुपि च ७।३।१०२। यञादौ सु
पि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाभ्याम्। अतो भिस ऐस्। ७।१।९। अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः॥ ॥

प्राग्वर्तिसमुदायस्यांगत्वाद्द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोपि दोषः प्रसज्यते। अन्ये तु यस्माल्लुङादिविधिः प्रत्यासत्त्या तस्यैवांगस्याडागमः स्यादिति ततोप्य
धिकस्येत्येतदनास्थेयं किंतु एतस्यापि विशिष्टस्यांगत्वे यद्दूषणं तदेवेत्याहुः॥ ॥ टाङसि। अतो भिस ऐस इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधि
करण्येन विशेषणादंगस्येत्यधिकृतं षष्ठ्यंतमपि पंचम्या विपरिणम्यते विशेषणेन तदंतविधिरित्याह। अकारांतादंगादिति। सुपि च। यञीत्यनुवर्त्तते। अल्
ग्रहणाभावादविधिरित्याह। यञादौ सुपीति। यञि किं। रामः। अत इति किं। अग्निभ्यां। अतो भिस ऐस्। ननु एस इत्येवास्तु। न चातो गुणे इति पररूपापत्तिः। एकारोच्चा
रणवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथा इसमेव विदध्यात् इति चेत्सत्यं। एदैतोर्हि मात्रात्वाविशेषेण गौरवाभावात्। बहुलं छंदसीत्यत्र अनतोपि भवति। नद्येरिति काशिको
दाहृतप्रयोगसंस्करणं विना अनिर्वाहाच्च। केचित्तु ऐस्करणं निर्जरसैरित्येकारश्रवणार्थमित्याचख्युः। तच्चिन्त्यं। संनिपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्ते

ङेर्यः। ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं। न सप्तम्येकवचनस्य व्याख्यानात्। अत एव ङेराम् इत्यत्रास्याग्रहणं। समानाधिकरणे स्त्रियां इत्यादिनिर्देशाच्च
स्थानिवद्भावेनेति। आदेशात्प्रत्ययविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादिति भावः। सुपि चेति दीर्घ इति। न च परत्वादकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः स्यादिति शंक्यं।
तत्रायं ङ्यि ङ्किति इत्यतः ङ्कितीत्यनुवर्तनात् अन्यथा उरुः इत्यत्रापि दीर्घः स्यात्। उरुशब्दात्परस्य टा इत्यस्य सुपां सुलुगिति यादेशः एतच्च काशिकायां स्पष्टं। य
द्यपि ङेर्यादेशस्य ङित्त्वमुक्तिन ल्यपीति ज्ञापकेन अनुबंधकार्येष्वल्विधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्तथापि शानचः शित्त्वेन लिंगेन क्वचिदनुबंधकार्ये
ष्वस्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशस्य ङित्त्वेनेत्यभ्युपेत्येदं विरोधाभावात्परत्वमत्राकिंचित्करमित्यनादरेण वा अकृत्सार्वधातुकेति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गा
तिमाहुः। ननु ङ्यादादीयस इति ... परस्य ईयस आकारविधानमंगवृत्तपरिभाषाया लिंगं। अन्यथा वहोर्लोप इत्यतोऽनुवर्त्य लोपमेव विदध्यात्।

ङेर्यः। ७।१।१३। अतो ङ्गात्परस्य ङेरित्यस्य यादेशः स्यात्। रामाय। इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् सुपि चेति दीर्घः। सन्निपातलक्ष
णो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते। कष्टाय क्रमणे इति निर्देशेन तस्याऽनित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्यां। बहुवचने झ
ल्येत्। ७।३।१०३। झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। रामेभ्यः। बहुवचने किं। रामः रामस्य। झलि किं। रामाणां। सुपि किं। पचध्वं

कारं तु न विदध्यात्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घेण ज्यादादिति सिद्धेरिति भाष्ये स्थितं। तदिदानीं विरुध्येत। ङ्कितीत्यनुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्राकृत्सार्व
दीर्घाप्रवृत्तेः। तथा चाकृदिति सूत्रे ङ्कितीति नानुवर्तनीयं। ... दीर्घाभावः ... इत्येवाभ्युपेयं इति चेत्। अत्राहुः। ज्ञाजनोर्जा इत्याकारग्र
हणमंगवृत्तपरिभाषालिंगं। अन्यथा जेमेव विदध्यात्। अतो दीर्घो यञि इति जायते जानीतीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं। तच्च ज्ञापकमकृदित्यत्र ङ्कि
तीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते। एवं च सति ज्यादादित्याकारग्रहणं लिंगमिति तु भाष्यप्रौढिवादमात्रमस्तु। सन्निपातेति। सन्निपातः संश्लेषः तल्लक्षणो निमित्तं
यस्य स सन्निपातलक्षणः तं सन्निपातं विहंतीति तद्विघातः कर्मण्यण्। ... उपजीव्यविघातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः॥ रामः रामस्येत्यत्र स
न्निपातपरिभाषयाप्यत्वसुपरिहरं तथाप्यरः सर्वेषामिति निर्देशादित्यादिधा सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इत्याशयेनोक्तं इति स्थितस्य गतिः समर्थनीया।

वावसाने इति। अत्राहुः। जश्त्वे कृते अवसाने चर्त्वमिति न मंतव्यं किं तु येन नाप्राप्तिन्यायेन अवसाने चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वमिति यो ज्यं हि लिट् इति। अनचि चेत्यमे
न अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तं। पर्युदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात्। तादेश आरभ्यत इति। वत्स्यतीत्यादौ चर्त्वेन तकारो न लभ्यत इति सस्यार्धधातुकस्य
नेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः। ह्रस्वनद्यापो। अंगस्येत्यनुवर्तते। तच्च पंचम्यंतेन। सामानाधिकरण्यात्। अंगादिति विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणेन
तदंतविधिरित्याशयेनाह। ह्रस्वांतादिति। एतेन ह्रस्वनद्याप इति पंचमी न तु षष्ठीति स्फोटितं। ज्ञापकं त्वत्र नामीति। न हि प्रकृत्यागमत्वे अंगसंज्ञाविमित्तं नाम संभवति। एवं
चानया पंचम्याऽन्यार्थतया तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थित्या आमि सर्वनाम्नः सुडित्यतो नुडित्यनुवर्त्य नामीति सप्तम्यंतं षष्ठ्या विपरिणम्यते आमीति सप्तम्या—
स्त्वत्र परस्य चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह। आमो नुडागमः स्यादिति। अत्र नव्याः। नुडिति योगं विभज्याङ्गात्परस्यामो नुडित्युत्सर्गविधिं कृत्वा नद्याप्

वावसाने। ८।४।५६। अवसाने झलां चरो वा स्युः। रामात्। रामाद्। द्वित्वे रूपचतुष्टयं। रामाभ्यां। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य द्वित्वपक्षे खरि चे
ति चर्त्वे प्राप्ते तदभावात्तस्य स एव। न तु तकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अत एव सः सीति तादेश आरभ्यते। ओसि च। ७।३।१०४। ओ
सि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। रामयोः। ह्रस्वनद्यापो नुट्। ७।१।५४। ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात्॥

इत्यंशे न दीर्घात्परस्यामो नुट्। एवं च भवति तर्हि नद्याप एवेति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयं। न चैवं लिहां दुहामित्यादौ अतिप्रसंग इ
ति वाच्यं। हलन्ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्भ्य एवेति नियमाभ्युपगमात्। ध्वंस्वनडुहां कतिपयचतुरां युजिक्रुञ्चां झलामित्यादिनिर्देशाच्च। तस्मात् ह्र
स्वग्रहणं प्रत्याख्येयं न केऽपि दोष इत्याहुः। अत्र वदंति। नुडिति पृथक्। योगे कृते सति ङे राम इति कृते परमप्याटं बाधित्वा अंतरंगत्वाद्रामो नुट् स्यात्
तथा च परत्वादाटा नुड् बाध्यत इति वक्ष्यमाणग्रंथेन आटि कृते सकृद्गतिन्यायात् नुडिति भाष्यग्रंथेन च। विरोधः स्यात्। यद्यपि नियमसूत्राणां वि
धिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे ङे राम इति कृते तस्य नद्याप इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने आण्नद्या इत्यनेन स बाध्यत इति परत्वादाटा नुड् बाध्यत इत्यादिग्रं
थः संगच्छते तथापि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि आटं बाधित्वा अंतरंगत्वान्नुट् स्यादेव। किं च नद्याप इत्यत्र नद्यापः पर।

स्यामो नुडेव स्यान्नान्यदित्यर्थः स्यात् तथा च गोर्यो याः कार्यो सर्वे सामसर्वस्यामिति न सिद्ध्येत्। सुडागमस्य पुंसि आट् याट् स्याडागमानां नुडि दन्तरेऽचरितार्थत्वात्
अपि च। गोर्यामित्यादौ डेराम्नद्याम्नीभ्य इति टेर्बाधित्वा याडागमः स्याद्बाधितुं न दीर्घग्रहणं। एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्तं याट्सुटौ च बाधितुं आमग्रहणं
मिति। नद्यापत्वं हि द्ध्यर्थमेव स्यान्न नियमार्थो। ततश्च विश्वपां वातप्रम्यामित्यादौ नुट् दुर्वार एवानद्यामनुप्तभाषापांसद्वसः श्रुवः। सर्वासां प्राप्तनुट्
दद्रस्यां प्रहराणामित्यादिनिर्देशात् आरली कृत्यविध्यर्थं नापादनस्यनुडेवेति प्रागुक्तनियमस्यनिवारणेतु प्रतिपत्तिगौरवं। अपि च। आकारान्तादीकारा
न्ताच्च कारान्ताच्चेद्भवतिनहि न नद्यापत्वे इति नियमस्याविसम्भवात्। विश्वपां वातप्रम्यां स्वल्लपामित्यादौ नुडागमाभावेपि गवामित्यादौ नुट् स्यात्। नन्वनुड्र
निगोः पदान्तरत्वात् भात लोके ग, शब्दात्परस्यामो नुण्न भवेदिति वाच्यं पदान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुट् चेत्छन्दस्येवेति नियमे नलोके पादान्ते गोनामितिप
योगस्याभावेप्यपादान्ते तस्यानिवा ये त्वाप तेः। रायांग्लौवां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च। यदि तु दीर्घात्परस्य आमो नुट् चेदित्यादि नियमे गोः पादान्त
नामि। ६।४।३। नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाणां। सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परत्वात्प्राप्तो पीह न प्रवर्त्तते। सन्निपातपरिभाषाविरोधा
न्नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्स्यात्। नाम्नि वा ध्यन्त। रामे। रामयोः। सुपि च इति एत्वे कृते। अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः। ८।३।५५। आपादपरिसमाप्तेरधि
कृतेऽनुवृत्तिर्विधेयर्थं भवेत्। आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुट् चेदित्यादि नियमेत्तु नियमार्थे स्यात् तत्र विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायानुसं((कं
धानेन दीर्घात्परस्यामो नुट् चेदित्यादि नियमस्य स्वीक्रियमाणत्वे कथापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्त्येव तस्मात् ह्रस्वग्रहणग्रन्थास्यानस्यात्कोशमा
ध्यत्वा यथाश्रुतमेवरमणीयमिति॥ ९॥ नामि दीर्घः स्यात् नामि दीर्घ इत्यनुवर्तते। दीर्घश्रुत्सोपस्थिते नाच ह्रस्वनेनागस्येति विशेष्यते। विशेषणेन च
नविधिः न तेनतदाह। अजन्ताङ्गस्येत्यादि अथ तद्धहल्पादिमात्र यानामिति नुट् सहित एवामग्रहणेते तेन पामनां मंगनामित्यादौ न भवति। तत्राह पामादे
लक्षणेति तत्र पदादिविहितौ केवलनंनमकृतेनपार्ते मंगनापामानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेपि नामिति समुदायस्यानर्थकत्वात्। यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वात् अ
नेन पामनामित्यत्र दीर्घः सुपां दस्ता यादि नोपधायाः नेन न स्यादेवेति बोध्यं। नुटीति तु न सूत्रितं। भृङ्गः किन्नु दृचेत्यौणादिकगन प्रत्ययान्ते भृंगेश

सु॰ सि॰कौ॰ टी॰त॰ ५९

त्रंमाभूदिति। स्यादेतत्। नुडागमस्यामभक्तत्वाद्राम्ग्रहणेन सकारोप्याम् गृहीष्यत इति। आमीत्येव सूत्रमस्तु। नचामीति दीर्घस्य कृताकृतप्रसंगित्वे
नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अग्नीनामिं दूनामित्यत्र दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुट् न भवेदिति वाच्यं। ह्रस्वान्तान्नुडिति वचनसामर्थ्यात् कृतेपि दीर्घे भूतपूर्वगत्या
श्रयेणैतत्प्रवृत्तेः। नापि नतिसृचतसृतिति निषेधात्तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तान्नुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यं। चितसृणामित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेत्येनैव नु
नुट्सिद्धेः। ह्रस्वनद्यापइति सूत्रे त्रेस्त्रय इत्यतः त्रेरित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात्। तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः। यद्यपि नृणामित्यत्र प्रयोजन
मस्ति तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति। अन्यथा नृनद्यापः इत्येव वदेत्। तस्मादामीत्युक्तौ न किंचिद्बाधकमस्ति इत्यामः सनकारस्य ग्रहणमनर्थक
मिति चेदत्रोच्यते। उत्तरार्थं सनकारग्रहणं कर्त्तव्यं नोपधायाः इति दीर्घो नामि यथा स्यात्। चर्मणां वर्मणामित्यत्र माभूदिति।। तदुक्तं वार्तिककृता। नामि दीर्घ आमि
चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुट् भवेत्। वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणामिति। अत्र वदंति। वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयेण तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिंत्यं। गौणत्वे षट्चत
र्भ्यश्चेति नुटोप्रवृत्त्यापि यचतसृणामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्यापक्षयात्। तत्र हि नुमचिरेति रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यत इति
न दपुक्तं। ऋन्नद्यापइ तिसूत्रितेपि ऋदंतान्नुट्सिद्धमेवेति ह्रस्वग्रहणस्य सामर्थ्यानुपक्षीणत्वादिति दिक्। परिभाषाविरोधादिति। कृताकृतप्रसंगित्वेन नामी
ति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोपि सुपि चेति दीर्घो न प्रवर्तत इति नोक्तं। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतिइति नामीति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात्।। आरंभसामर्थ्या
दिति। सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यं। रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। ननु कतीनामित्यत्र परत्वात् षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटि नामीति दीर्घः सन्निपातपरि
भाषामबाधित्वैव प्रवर्त्तत इत्यारंभसामर्थ्यस्योपक्षयान्नामीति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र सन्निपातपरिभाषया न प्रवर्त्तेत तथा च आचार्याणामिति निर्देशे
नोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य सुपि चेति दीर्घ एव परत्वात् प्रवर्तनामिति चेत्। अत्र केचित्समाधयंति। चतुर्ग्रहणसाहचर्यान्न हलंतषट्संज्ञकादेव
परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवति न तु कतिशब्दात्परस्यामः तथा च कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारंभसामर्थ्येनोपक्षीणीयमिति तदपरे न क्ष
मंते रेफोपस्याहल्संज्ञकत्वं तथा अस्संज्ञकोपि भवतीत्यमंतषट्संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवति न तु षकारांतात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षण्णामि

४१

न्यत्र नुड्भावप्रसंगात् तस्मादिह साहचर्येन ग्रहणमेव। अन्यतु षट्चतुर्भ्य इति बहुवचननिर्देशादर्थपरोयं निर्देशस्तथा चार्थप्राधान्यं यत्र तत्रैव षट्संज्ञाश्रयो नुट्
भवति न तु प्रियषट्चतुष्प्रियषषा — इत्यादौ इति सिद्धं तानां बहिरंगः षट्संज्ञाश्रयो नुट्। तथा चांतरंगत्वात्कृतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति नामीति दीर्घः संन्निपात-
परिभाषां बाधित्वैव प्रवर्तते तेन तश्चारंभसामर्थ्यादिति मूले ग्रंथस्य न काप्यनुपपत्तिरिति समादधुः। इतरे तु आरंभसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थः। न तिसृचतसृ इति निषेधा-
रंभसामर्थ्यादिति तिसृणामित्यत्र ह्रस्वांतलक्षणे नुटि कृते नामीति दीर्घप्रसक्तौ हि न तिसृचतसृ इति निषेध आरभ्यते। सन्निपातपरिभाषया दीर्घाप्रसक्तौ तु किमनेन निषेधे-
नातो ज्ञायते नामीति दीर्घः संन्निपातपरिभाषां बाधत इति। ये तु ह्रस्वनद्याप इत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते तेषां तु नामीति दीर्घे आरंभसामर्थ्यं नाश्रयणीयमेव। अण्रा-
तस्य षट्त्वे वसिद्धे मूर्धन्यग्रहणमिणः षीध्वमिति ढ चार्थं। चकृढ्वे। अकृढ्वं ॥ ॥ इण्कोः॥ समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं। कोः किं। [illegible] गवाक्षु। आदेशप्र-

इण्कोः ८।३।५७। इत्यधिकृत्य। आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९। सहेः साडः सः इति सूत्रात् स इति षष्ठ्यन्तमपदमनुवर्तते। इण्कवर्गाभ्यां पर-
स्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। इण्कोः किं।
रामस्य। आदेशप्रत्यययोः किं। सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। अपदान्तस्य किं। हरिस्तत्र। एवं कृष्णमुकुन्दादयः॥ ॥

त्यययोः। प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः। इणिकः [illegible] भ्यामिति निर्देशात् [illegible] पदाद्योरित्यत्र सातिग्रहणाच्च लिंगादित्याशयेन व्याचष्टे आदेशः प्रत्यया-
वयवश्चेति। यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः। यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्र षत्वं न स्यात् तथापि विसिं विसं मुसलं मुसलमित्यादौ षत्वं
दुर्वारं स्यात्। आष्टमिकद्विर्वचनस्यादेशत्वपक्षे तु। यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति गृह्येत तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात्। किं तु इंद्रो मा वक्षदित्यादावेव स्यात् तथा
हमनोरमायां कापि विप्रतिविषयमेदान्तमित्यनेन इत्युक्तः सह विश्वासात् [illegible] त्वात् हह इत्युक्तं तत्तु प्रत्ययशब्देन लक्षणमनंगीकृत्य पक्षान्तराभिप्रायेणोक्तं
कामिति बोध्यं। विवृताघोषस्येति विवृतस्य सस्य तादृश एव षः [illegible] संगात् सहकारोणाघोषस्येति। अघोषस्येत्येतावदुच्यमाने ठकार इति प्रसंगः नकार-
णायोभयमुपात्तं। तादृश एव षः इति। तादृश एव षो भवति नान्य इत्यर्थः। ननु इषि से चौ इधिसे च इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं

पदादावितिपंचमीसमासोभाष्येउक्तःसन्तत्रैवइहापिसात्पदाद्योरितिनिषेधःकरिष्यतीत्यादौषत्वविधेःसावकाशत्वादितिचेन्नैवं। स्वादिष्वितियापदसंज्ञातामा
श्रित्यउक्तनिषेधोनप्रवर्त्ततइतिसातिग्रहणेनज्ञापितत्वात्। रामस्येति॥ टाङसिङसामिनात्स्याइतिवक्तव्येसकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वंनभवेन्नडादिषु
अमुष्येतिनिपातनान्नततःफगादौअमुष्यायणेत्यादिवार्त्तिकनिर्देशाच्चअमुष्येत्यत्रषत्वंभवेत्। तर्हिविश्वपास्वित्यादिप्रत्युदाहर्तव्यं। नचतत्रापिषुत्वितिव
क्तव्येसुवितिसकारोच्चारणसामर्थ्यादेवनभवेदितिशंक्यं। लिट्सुप्रश्नान्सुइत्यत्रङःसिधुट्नश्चेतिधुटःप्रवृत्तयेसकारोच्चारणस्यावश्यस्वीकर्त्तव्यत्वादितिदि
क्॥ ॐ ॥ सर्वादीनीति॥ तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिरयंअदःसर्वेषामितिलिंगात् आदिशब्दोत्रावयववाचीसर्वआदिरवयवोयेषांतानीतिविग्रहः। उद्भूताव
यवभेदःसमुदायःसमासार्थइतिबहुवचनं। तस्यसमुदायस्ययुगपद्व्यस्यप्रयोगाभावादानर्थक्यात्तदंगेष्वितिन्यायेनतदवयवेषुप्रवर्त्तमानासर्वनामसंज्ञा
विशेषणात्सर्वशब्देपिप्रवर्त्ततइत्युक्तं। तद्गुणसंविज्ञानत्वंतस्यान्यपदार्थस्यगुणाःवर्तिपदार्थरूपाणिविशेषणानितेषांकार्येणान्वयितयासंविज्ञानंयत्रस

**सर्वादीनिसर्वनामानि। १।१।२७ सर्वादीनिशब्दरूपाणिसर्वनामसंज्ञानिस्युः। तदन्तस्यापीयंसंज्ञा। द्वन्द्वेचेतिज्ञापकात्। तेनपरम
सर्वत्रेतित्रल॥ परमभवकानित्यत्राकच्चसिध्यति॥**

॥ ११ तद्गुणसंविज्ञानइत्यस्यार्थः। लोकवेदयोरपिसंयोगसमवायान्यतरसंबंधेलो
हितोष्णीषाऋत्विजश्चरंतिलंबकर्णमानयेत्यादौतद्गुणसंविज्ञानत्वमेव। स्वस्वामिभावसंबंधेत्वतद्गुणसंविज्ञानत्वंचित्रगुमानयेत्यादौ। ननुसर्वनामा
नीत्यत्रपूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वंकस्मान्नभवति। सौत्रत्वान्नेतिचेल्लोकेसर्वणामशब्दस्यसाधुत्वापत्त्यासर्वनामसंज्ञानिस्युरित्युत्तरग्रंथस्यासाधुत्वापत्तेरिति
चेन्नैवं। निपातनाण्णत्वंनेति। भाष्योक्तव्याख्याश्रयणादिष्टसिद्धेः। अत्रभाष्यानुसाराद्बाधकान्येवनिपातनानिभवंतीतिपक्षआश्रितः। अबाधकान्यपिनिपा
तनानिभवंतीतिपक्षस्तुविभाषाफाल्गुनीतिसूत्रेश्रवणशब्देनिपातितेपिश्रावणीतिप्रयोगोपिसाधुरित्येवमर्थआश्रयिष्यते। विशेषणानुगुणंविशेष्यमध्या
हरति। शब्दरूपाणीति॥ द्वंद्वेचेति। सहिनिषेधःसमुदायस्यैवनत्ववयवानामितिवक्ष्यति। नचतदंतविधिंविनासमुदायेसंज्ञाप्रसक्तिरस्तीतिभावः। नन्वेवंगाधि
कारेतदंतविधिनैवपरमसर्वस्मादित्यादौस्मायादिसिद्धेस्तदंतसंज्ञायाःकिंफलमित्यतआह। तेनेति। नचेहापिप्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः। सर्वनाम्नातद्वि

५

ष्ठीतिकर्यार्वैशम्यामितिभावः [illegible] ताद्दिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थस्तेन उत्त्व॥

शेषणेन तदन्तविधिर्निष्पत्स्यतीति वाच्यं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तत्वादिति भावः। अकच्चेति। चकारात्परमसर्वतरेत्यत्र न तसिल्॥ ॥ ॥जसः शी॥ दीर्घोच्चा रणमुत्तरार्थं। वाक्ष्मी। मधुनी। अनेकाल्त्वादिति। ननु शित्त्वादिति भावः। इत्संज्ञाया एवाभावादिति। न ह्यत्रोपदेशकाल एव शकारस्येत्संज्ञा शीभावस्य तु सत्त्वा देशत्वानन्तरं स्यान्निवर्तनप्रत्यय [illegible] तद्धित इति प्रत्ययादेशस्येत्संज्ञेति दृष्टान्त दोषं तेषामित्यादीनाव्याप्तिः। सर्वनाम्नो विहितस्येति। सर्वनाम्नः परस्येति तूनोक्तं। वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुडप्रसङ्गात्। द्वन्द्वे चेत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽप्यवयवस्यानिषेधात्। विहितविशेषणत्वाश्रयणे प्र

जसः शी। ७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। न चाऽवर्णात्परत्वादादिवनाऽनुबन्धप्रयुक्तमनेकाल् त्वमिति वाच्यं। सर्वादेशत्वात्प्राग्इत्संज्ञाया एवाभावात्। सर्वे। सर्वनाम्नः स्मै। ७।१।१४। अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात्। सर्वस्मै। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ। ७।१।१५। अतः सर्वनाम्नो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ स्तः। सर्वस्मात्। आमि सर्वनाम्नः सुट्। ७।१।५२। अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात्। एत्वषत्वे। सर्वेषां। सर्वस्मिन्। शेषं रामवत्। एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत्। सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। स्वमज्ञातिधनाख्यायां। अन्तरं बहिर्योगोपसं व्यानयोः। त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति। उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अत एव नित्यं द्विवचनान्तः। तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः। न च कप्रत्ययेन [illegible] सिद्धिः। द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्। तदुक्तं। उभयो ऽन्यत्रेति। अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे। उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः। अस्तीति हरदत्तः। तस्माज्जसः अयजादेशः स्यस्यानित्यत्वा देनतयपप्रत्ययान्तत्वात्प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति। उभये॥ ((मालं तु दक्षिणोत्तर पूर्वाणा

मिति भाष्यकारप्रयोगात्तु आमहतिसर्वनाम्न इति पञ्चम्यां [illegible] काशतया आमीति सप्तम्यास्तस्य परस्युत्तरसूत्रेऽकृतार्था षष्ठी प्रकल्प्यत इति भावः। पञ्चत्रिंश दिति। पञ्चत्रिंशदेति द्वन्द्वः। पञ्चाधिका त्रिंशदिति [illegible] वान च संख्यायाः तत्पुरुषस्येति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समासान्तो डच्स्यादिति वाच्यं। तत्रैव वार्तिके

मत्राधिकलोपादित्युक्तत्वात्। ननु सर्वेषां नाम सर्वनामेत्यन्वर्थत्वात्संज्ञायाः सर्वविश्वादय एव संज्ञिनो भविष्यंति नान्ये इति किमनेन पंचत्रिंशदिति परिग
णनेन सर्वादीनि इति सूत्रेण वा मैवं। परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्वतिप्रसंगात्। एवं च पंचत्रिंशत्संख्याकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानी
ति नियमाय सर्वादीनि इति सूत्रमत्यावश्यकं। न त्वनुनासिकसंज्ञासूत्रमिव मंदप्रयोजनमिति बोध्यं। पूर्वपरा। व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वापरावरदक्षिणो
त्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणे त्रिविष्टानि नान्यानीत्यर्थः। सर्वनामसंज्ञा तु सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेनैव सिध्यति। एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि बोध्यं। अत एवेति। द्वयोर्द्विवचन
स्यैव युक्तत्वादिति भावः। नित्यं द्विवचनांत इति। सर्वदा द्विवचनांत इत्यर्थः। नचैवं उभादुदात्तो नित्यं उभस्य सर्वनामत्वे कोर्थ इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरु
ध्यत इति शंक्यं। अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनांतत्वं न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्यभ्युपगमात्। अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः। सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विव
चनेऽभावात्। न च सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिस्तत्फलमिति वाच्यं। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्श
नमिति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात्। न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदमपि वार्त्तिकं सर्वनाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यं। भा
ष्ये हेताविति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात्। इत एवान्नेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशंक्याह। तस्येह पाठस्त्विति। ननु कप्रत्य
येनापीष्टसिद्धेः किमनेन अकजर्थपाठेन। न च काकचोः स्वरे विशेषोस्तीति वाच्यं। प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्त्योदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशंक्याह। नचेति।
उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं अकच्प्रत्ययो न विहंति टेः प्राक् जायमानत्वात्तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्। कप्रत्ययस्तु विहंत्येव प्रातिपदिकात्परत्र
जायमानत्वादित्याशयेनाह। द्विवचनपरत्वाभावेनेति। अयच् प्रसंगादिति। उभशब्दात्त्रतसोः परतः स्वार्थे यथा अयच् भवति तथा कप्रत्यये सति स्यादिति भा
वः। यद्यपि स्वार्थे अयच् दृष्टांतेपि दुर्लभस्तथाप्युभादुदात्त इति सूत्रे नित्यमिति योगविभागात्सुलभ एव। तथाहि। उभादुदात्तः। द्वित्रिभ्यामिति सूत्राद् द्वेति नानुवर्तते
असरितत्वात्। अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे अयच् स्यात्। उभयो मणिः। उभयः पाशः। ततो नित्यं। उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्या
न्स्वार्थे। तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षाविनीतनिद्रः स्यादित्यादि सिद्धं। नन्वेवमकचि कृतेप्ययच् दुर्वारः। वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयजिति त्वयैवोक्तत्वादिति

चेदेवं तर्हि [illegible] सिध्यर्थं तथा उभौ [illegible] स्येति [illegible] श्रोन वयत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यायते न तु वृत्तिविषय इति न दोषः। तदुक्तमि
ति। वार्त्तिककृतेति शेषः। उभयो [illegible] उभये [illegible] र्थिकी [illegible] जेतः सः अन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत इत्यर्थः। न च उभाविलादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादं उभ
यतः [illegible] द्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततोन्यत्रायजिति विवक्षितो र्थ इति मनोरमायामुक्तत्वात्। एवं च सर्वा
दिषु [illegible] पाठो [illegible] र्थिकत्वेन स्वार्थाभिधानसमर्थत्वादुभशब्दान्यरस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः स
र्वादिगणे [illegible] दमात्रं कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह गृहीतुमुचितत्वादन्यथात्र न सिलादावतिप्रसंगत्वादित्यादिरिस्थि

उतरडतमौ [illegible] संज्ञाविधौ [illegible] तग्रहणान्नास्ति। सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात्। तथापीह तदन्तग्रहणं। केवलयोः संज्ञायाः प्र
योजनाभावात् [illegible] गाद्विबहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा। त्वत्वदिति द्वाव
प्यदन्तौ [illegible] ।एकस्त्वानदित्यपरो। नेमइत्यर्द्धे। समस्सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते। यथासंख्यम
[illegible] सूत्रे पुरीति वक्तव्यं॥ अन्तरायामपुरि। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम
संज्ञायां [illegible] संज्ञागणे पाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात्। पूर्वे। पूर्वाः। स्वाभिधेयापेक्षावधिनिय
मो व्यवस्था। व्यवस्थायां किं [illegible] इत्यर्थः। असंज्ञायां किं। उत्तराः कुरवः॥ ९ तौ। उभयशब्दस्येति। उभौ अवयवौ यस्य उभयः

उभा [illegible] इति भावः। तथा चो भयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्व
विभक्तिरिति [illegible] नावतारितं। अस्तीति प वतिकल्पाप चतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने
[illegible] अन्यथा तनयेति। उभयशब्दस्येति शेषः। यदि तूभयशब्दादयच्प्रत्ययः तन्त्रं ननु तयप आदेश इति नि
[illegible] वेति। उभया अमित्रा इति तु छान्दसत्वाद्बोध्यं॥ ॥ उतरडतमाविति। किं यत्तदो निर्द्धा

एकाचमाचामिति विहितौ। अभ्युत्पन्नाविति। एतच्च पक्षस्य शाखायां कैयटेन स्पष्टं। एके इति काशिकाकाराः। एतं त्वं मन्ये इत्युदात्तस्य उतत्वः पश्यन्नित्यनुदात्तस्य च दर्शना
दिति भावः। एक इति। प्रथम इत्यर्थः। संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेपि नान्तं स्फुटं तव्यः। अन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत्। न च तान्तं विप्रतिपत्तव्यं। त्वत्त्वसमसि
मेत्यनुच्चानीति पिट्सूत्रात्। तथा च ऋङ्मंत्रः। स्तरीरुत्वद्भवति सूत उत्वदिति। जयदेवोपि प्रायुंक्त। त्वद्धरमधुरमधूनि पिबन्तमिति। त्वन्तोऽन्यस्याधर इति वि
ग्रहोत्तमवृत वाधर इति। पश्यसि दिशि दिशि शिशिर हसितमेवं तमिति पूर्ववाक्येन सहान्वयापत्तेः। सम इति। तथा च श्रूयते। मानो वृकाय वृक्ये समस्मै। उतो समस्मि
न्नित्यादि। सिमः कृत्स्ने वर्तमानस्य च स्यान्नयोरिव वृद्धयोः। गणसूत्र इति। यद्यपि भाष्ये पाष्ठाध्यायीस्थ सूत्रे पूर्वादीति वक्तव्यमिति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्यैव
प्रोषो न तु तासि विभाषादि[illegible]तस्य। अत इदस धिकृत्य जसः शीविधानादेवं तात्पर्याभावात्। अंतरायामिति। प्राकाराद्बाह्यायां तदंतर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः। लिंगविशिष्ट
परिभाषया एकादेशशास्त्रपूर्वोत्तरत्वेन ग्रहणात् सर्वनामसंज्ञायाः प्राप्तिर्बोध्या। न्यद् न तद्गणे तौ उक्तपरामर्शकौ। तत्रास्वच्छन्दं इस इति गणे त्वकारोक्तिर्नादर्तव्या। स्वच्छन्दं
इत्येव तु लभ्यते सूत्रेऽवधारणस्य ग्रहणे वैयर्थ्यापत्तेः। एक इति। एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते। इत्यं सर्वादिगणं व्याख्याये
दानीं तदंतर्गतं त्रिसूत्री समानाकारामष्टाध्याय्यां त्रिसूत्रीं व्याचष्टे पूर्वपरेत्यादिना। स्वाभिधेयेति। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्निय
म इत्यर्थः। अपेक्षतस्त्वपेक्ष्यः कर्मणि घञ्। कथं तर्हि दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या इति। अत्राहुः। अस्त्येवात्रापि व्यवस्था। प्रसिद्धत्वान्नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। न
तु संज्ञायामिति निषेधः। आधुनिक संकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु सास्तीति। दिक्षु चिरंतनः कुरुषु त्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्यानं वचनमेव प्रमाणं। एतेन विश्वेषां देवानामि
ति व्याख्यातं वेदप्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिक संकेताभावात्। दक्षिणगाथका इति। गाथकान्नितिशिल्पिनि थकन्। इहामुकस्मात् कुशला इत्य
वध्यन्वयसंभवेपि तन्नियमो नास्तीति भावः। एवमधरे तांबूलरागः। उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यं। उत्तराः कुरव इति। सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषु उत्त
र शब्दो वर्तते इत्यस्ती ह्यव्यवस्था। किं त्वाधुनिकसंकेतो यमित्याहुः॥ ॥

स्वमज्ञेति। आत्मा॰ त्मीय ज्ञातिधनवाचीस्वशब्दस्तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मीयोपरिशिष्टावित्याशयेनव्याचष्टे। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। यत्त्वाहुः आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकस्तेन स्वे इत्युदाहरणं न त्रायुक्तमिति तद्भ्रमसात्। स्वो ज्ञाताबात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो स्त्रियां धन इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपिस्वशब्दस्य पुंस्त्वात्। न च स्वो ज्ञाताविरमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाचीस्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यं। स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने इति मेदिनीकोशविरोधतात्मनीति पूर्वान्वयिनत्वात्तरान्वयि इति व्याख्यानुमुचितत्वात्। किंचाविभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीय इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वन्सू

स्वमज्ञातिधनाख्यायां॥१।१।३५॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। स्वे। स्वाः। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा॥ ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः। ज्ञातयोऽर्था वा॥ अन्तरम्बहिर्योगोपसंव्यानयोः॥१।१।३६॥ बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। अन्तरे। अन्तरा वा गृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा॥७।१।१६॥ एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवम्परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः॥ बहुव्रीहौ॥१।१।२९॥ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्। त्वकम्पिता यस्य स त्वत्कपितृकः। अहकम्पिता यस्य स मत्कपितृकः। इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच्प्रवर्तेत स च समासेऽपि श्रूयेत। अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकान् इति वृत्तं। भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रम्प्रत्याचख्यौ॥ पूर्वान्तरम्पूर्वान्तराणि वा। संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः। महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च तेषान्न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय। अतिकतरं कुलं। अतितत्॥

त्रकारोप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंल्लिङ्गप्रमाणं। तस्मात्स्वे स्वा इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितं ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति। ताच्छब्द्येनार्थयोर्ज्ञातिधनयोराख्यात्मीयत्वे पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामता स्यादेवेति ध्वनयन्नाह॥ ... हिसूत्रे आख्याग्रहणं कृतं स्वमात्मीयाख्यायामिति वक्तव्ये ... 

दासा। श्रयणं मात्रं लाघवाय। न च स्वमात्मीयमित्युच्यमाने आत्मग्रहणं नापेक्षितमिति वाच्यं वस्तुतः आत्मीयस्यापि ज्ञातित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता
मा भूदिति तस्यावश्यकत्वात्। अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति। बहिरित्यनावृत्तो देशो बाह्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह। बाह्य इत्यर्थ इति। द्वितीये त्वा
भ्यंतरादित्यर्थो बोध्यः। बाह्येनाभ्यंतरस्य योगोस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितं। इदमेवार्थद्वयं मनसि निधाय अंतरायां पुरीत्यत्र प्राकाराद्बाह्यायां तदंतर्वर्तिन्यां
वेति व्याख्यातं। उपसंव्यानशब्दोपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या त्वंतरीयपरः। एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह। संख्यायामिति। अन्य
था तु समस्तस्वर्थेषु वचनांतरमपि स्यादेषामेके एकेषामिति यथेति भावः। न बहुव्रीहौ। कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः। उपसर्जनीभूतानसर्वादय इति वक्ष्यमाण
त्वात् अत आह। चिकीर्षित इति। बहुव्रीहावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते। त्वकमिति। अज्ञाते कुत्सिते वाव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्। एवमहक
मित्यत्रापि। प्रक्रियाया एकदेश इति। अलौकिकविग्रहवाक्य इत्यर्थः। तत्र युष्मद् सु पित् सु इत्याद्याकारकं। ननु तत्राकच्प्रवर्ततां को दोष इत्यत आह। स चेति॥
न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादकृतव्यूहपरिभाषया समासात्प्रागपि सर्वनामता न भविष्यतीति वाच्यं। तस्या अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यै
व ज्ञापकत्वात्। अतिभवकानिति। इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिसमासः। ~~मत्का~~भवत्काविति। द्वेः शू इति सनुक्ग्रहणं
प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं। लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः। यथोत्तरमिति। तथा च संप्रति भाष्यकारोक्तैव व्यवस्थेति भावः। गणे सन्निवेशादिति
एतेन पूर्वपरेति गणसूत्रे संज्ञायामिति ग्रहणं मंदप्रयोजनमिति ध्वनितं। संज्ञायां यानि पूर्वादीनि तेषां गणे संनिवेशाभावात्। एवमष्टाध्यायीस्थपूर्वपरावरेति सू
त्रेप्यसंज्ञायामित्येतत्पृथक्कं। न च तरभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यं। सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वेन संज्ञायामप्राप्त
विधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्तासंज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात्॥ संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः। अंतर्गणकार्यमि
ति। अद्डुतरादिभ्यः। त्यदादीनामः। तदोः सः सावित्यादिकमित्यर्थः। अतिकतरमिति। अत्राद्डादेशो न। अतितरित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं तदोः सः साविति सत्वं च नेति भा

तृतीयासमासे। अत्र निमित्तादिक् समासे इत्यतः समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह। तृतीयासमासार्थेति। इह पूर्वसदृशेति
विहितः समासोऽत्र गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः। तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति। ओकारसकारभकारादौ सुपीति व्यवस्थया पयिष्यमा
णत्वादिह सुप्त्वेऽपि अकच्। समुदायस्येति। तत्रैव द्वन्द्वस्य मुख्यत्वात्। न च द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः। कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानी
ति संबन्धः। विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात्। तन्निषेध्यायाः भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति भावः। सुट्प्रसंग इति। न च द्वन्द्वे चेति निषेधसा
मर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुडागमप्रसङ्ग इति वाच्यम्। अनागमस्य [illegible] र्व्यावृत्त्या तत्सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात्। जसाधारमिति। शीभावेन जस्य

तृतीयासमासे। १।१।३०। अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय। द्वन्द्वे च। १।१।३१। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न। वर्णा
श्रमेतराणाम्। समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम्। नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्या
नत्वात्। विभाषा जसि। १।१।३२। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्रत्येव विभा
षेत्युक्तं। अतो नाकच्। किन्तु कप्रत्यय एव। वर्णाश्रमेतरकाः। प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च। १।१।३३। एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः।
प्रथमे। प्रथमाः। इत्यादि। शेषं रामवत्। तयप्प्रत्ययस्[illegible] ग्राह्याः। द्वितये। द्वितयाः। नेमे। नेमाः। शेषं सर्ववत्। विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सु
पसंख्यानं। द्वितीयस्मै। द्वितीयायेत्यादि। एवं तृतीयः। अर्थवद्ग्रहणान्नेह। पटुजातीयाय॥ ८ पदृत्तेत्यौपचारिकमाधारत्वमत्र बोध्यं॥ यद्वा। जस इत्यसि

तस्मिन्सौत्रः सप्तम्या लुक् इत्यर्थो व्याख्येयः। जसाधारमिति। [illegible] त्वकच्चिन्त्यः [illegible] यस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतरके इत्यपि रूपं स्यादिति भावः। यद्वा अज्ञातः कुत्सितो
वा इतरः इतरकः इत्यकचं कृत्वा वर्णश्चाश्रमश्चेतरकश्च [illegible] द्वन्द्वे [illegible] रूपं स्यादेव। परं तु इतरशब्देन द्वन्द्वं कृत्वा अज्ञाता वर्णाश्रमेतरा इत्यज्ञात
द्यर्थविवक्षायां वर्णाश्रमेतरकाः [illegible] स्यापि अकच् दुर्वारः। अवयवस्य सर्वनामतानपायात्। द्वन्द्वे चेत्यनेन न हि समुदा
यस्य निषेधो न त्ववयवानामित्युक्तमिति चेन्न। [illegible] सोऽमुख्यस्तस्मिंस्तु पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वादज्ञाताद्यर्थयोगाभावेनाक

चः प्राप्तिरेव नास्ति। येन्नुहंटुचेति चकारेणावयवेष्वपि संज्ञा निषिध्यते इत्युच्यते तेषां अजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाभ्युपगमेपि न दोष इति। प्रथमचरम नेम शब्दस्य
नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते चायमारंभः। तयः प्रत्यय इति। संख्याया अवयवे तयविति विहितः। तीयस्येति। द्वेस्तीयः। त्रेः संप्रसारणं चेति विहितस्य। पटुप्रज्ञी
यायेति। प्रकारवचने जातीयर्॥ ॥ जराया जरः। अष्टन आ विभक्तावित्यतो विभक्तावित्यनुवर्त्य अचिर ऋत इत्यतो नुः वृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते। किं
मणो नेह तदादिविधिः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इत्यस्य तदंतविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह। अजादौ विभक्ताविति। अजादौ किं। जराभ्यां। ज
राभिः। विभक्ताविति किं। जराया इदं जारं। न च जराया असुङ् वास्त्विति वाच्यं। जराशब्दान्नञ्करोतीति णिचि णाविष्टवदिति टिलोपे ततः क्विपि णि
लोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य नपुंसकत्वाद् असुङि ङिच्चेत्यस्य प्रवृत्त्या जसौ जस इति रूपापत्तेः इष्यते त्वत्रापि जरसौ जरस इति। न च णिलोपस्य

जराया जरसन्यतरस्याम्॥ ७।२।१०१। जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ। पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्रा
प्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरसा। निर्ज्जरसौ। निर्ज्जरसः। इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरसानि
जेरसा। निर्जरसा। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्। वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रि
त्य सिक्ते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तं। तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तं। तदनुसारिभि

स्यानिवत्त्वाद्विभक्तिपरत्वाभावेन जरसावित्यादि न सिध्यतीति शंक्यं। कौस्तुभे न स्थानिवदिति॥ षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भा
निषेधात्। यद्यपि कौस्तुभे न स्थानिवदिति क्वाचित्कं तथापीह तदाश्रयणे जरसिति गुर्वादेशकरणमेव मानमित्यवधेयं। पदांगाधिकार इति। परिभाषे
यं येन विधिरित्यस्य प्रपंचभूता। अत एव मनोरमायां पदमंगं च विशेष्यं विशेषणेन च तदंतविधिरित्युक्तं। विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यं तिनाल्लोपोन इति सू
त्रे अंगावयवे योनिति वक्ष्यमाणग्रंथः संगच्छते। अत्र नव्याः नन्वाकरतस्य नदुत्तरस्य परस्य चेति प्रचुरः पाठः। तदंतस्येति पाठे तु बहुच्पूर्वकेष्वपि पदांग
गाधिकारकार्याणि प्रवर्तेरन्नित्याशंक्य समादधुः। अनभिधानात् पदांगाधिकारकार्याणि बहुच्पूर्वकेषु न प्रवर्तंत इत्याशयेन फलितार्थकथनपरं तम्

कानदुत्तरपदस्य चेति पठितेन न लिट्यपूर्ववचनमिति। सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेशमाशंक्याह। निर्दिश्येति। ननु तदन्तविधिनापि जराशब्दान्तं यदङ्गं
गतत्वैव निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन भवितव्यं न त्वत्रेत्यत आह। एकदेशविकृतस्येति। पराधिकारेऽपि न तदन्तविधावुदाहरणं तदन्तस्यापि हलन्तत्वे
दीर्घो हो निरोधश्चेत्यादि वक्ष्यति। अलुगुत्तरपदे इत्युत्तरपदाधिकारोऽपि पदाधिकारग्रहणेन गृह्यते। तत्फलं तु तत्रैव स्फुटीकरिष्यते। पक्षे इति
जरसादेशाभावे तन्मतानुसारिभिरिति। येतु निर्जरसिनेत्यादि व्याचक्षते तेन मतानुसारिभिरित्यर्थः। निर्जरस्येत्यत्रेति। पूर्वविप्रतिषेधेन स्या
देशे कृते जरसादेशेन प्रवर्त्तने त्यक्तमपत्यमिति तेषामाशयः। अत एव वीतजन्मजरसः परं शुचिः ब्रह्मणः पदमिति भारविप्रयोगमसमञ्जसं मन्वा
वीतजन्मजरसमिति पठनीयमिति नैरुक्तं। एतच्चेति भाष्यकृता हिंसाऽसीति सूत्रे इनाऽनौ प्रत्याख्यायनादेशमदादेशं च विधायनादेशे परे एत्वं आङि

पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु।६।१।६३। पाददन्तनासिकामासहृदयनिशाअसृग्यूषदोषय
कृतेशकृत्उदकआस्यएषांपदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा। यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तन्मामाणिकं। पा
दः। पादौ। पादाः। पादं। पादौ। पदः। पादान्। पदा पादेन। पद्भ्यामित्यादि॥

९ चापरस्यत्राङि चेति योगं विभज्य साधितं। तथा च निर्जरसिनिति
जरसादित्येतद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। न चानादेशे कृते हल्परत्वाभावादनेनेत्येतन्न सिध्यतीति शंक्यं। नशब्दे परतो विशिष्यानादेशविधानात्॥ तथा हि। अनाप्य
क इत्यत्र अन नापीति पदच्छेदः। नपुंसकत्वात्स्वमोर्लुकि नलोपः। नापीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनं। न चङसेरदादेशे कृते परत्वस्य स्यादित्यपि शंक्यं। अकारोच्चारण
सामर्थ्याद्दीर्घसंभवात्। तथा जराया जरसन्यतरस्यामित्यत्र [illegible] तिजरैरिति भवितव्यं। सन्निपातपरिभाषयेति। नन्वत्र निर्जरसैरित्यपि भाष्ये [illegible]
एतेनातो भिस ऐसिति सूत्रे एसितिवक्तव्ये ऐस्करणं [illegible] ज्ञापकमिति केचिद्व्याख्यानं प्रामाणिकमिति स्पष्टमेव॥ ॥ पद्दन्नो। शसादौ वेति अनुदात्तस्य च
ईदुपधस्येत्यत अन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः। [illegible] तयोपात्तानां च पदादीनामादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषान् [illegible] आह। पाद इति।

पद्यपि शीर्षं छंदसीत्यतः छंदसीति अनुवर्त्तते तथापि भाषायामपि क्वचित्पदादयो भवंति मासश्छंदसीति वार्त्तिके छंदोग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति॥ प्रामादिक मिति। तथाहि। आस्नो वृकस्य वर्त्तिकामिति मंत्रे मुखादित्यर्थः औचित्यात्। वृकस्य चित् वर्त्तिकामंतरास्यादिति मंत्रांतरसंवादाच्च। तथाहि व्याजिघ्रानमानीति मंत्रे मुखे इत्यर्थः। एवमासन्यं प्राणमूचुरित्यादि बोध्यं॥ ॐ ॥ सुडनपुंसकस्य। सुट् स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासोऽस्तीति कैयटः। तेन असूर्यंपश्यानि मुखानीत्यादि सिद्धं। स्वादिष्वसर्वनामसु इत्यत्र सप्तमी बहुवचनमिति न शंक्यं किंतु सर्वनामस्थानं इति पर्युदासात्प्रथमैकवचनमेव। सुपीत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह। कप्प्रत्ययावधिष्विति। नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात् प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्वाभावात् नैष दोषः सौ परतः स्वादिष्विन्यनेन पदत्वासंभवेपि सुप्विशिष्टस्य सुप्तिङंतमिति पदसंज्ञायां हल्ङ्यादिना सुलोपे एकदेश

सुडनपुंसकस्य। १।१।४३। सुट्प्रत्याहारः। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। १।४।१७। कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्पदसंज्ञं स्यात्। यचि भं। १।४।१८। यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्भसंज्ञं स्यात्॥ आकडारादेका संज्ञा। १।४।१। इत ऊर्द्ध्वं कडाराः कर्म्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया। या पराऽनवकाशा च। तेन शसादौ वचि भसंज्ञैव न पदत्वम्। अतो जश्त्वन्न। दतः। दता। जश्त्वं दद्भ्यामित्यादि। मासः। मासाभ्यामित्यत्र रुत्वे पत्वे

विहिते न्यायेन नकारं प्रत्यस्य परत्वात्। यदि तु स्वादिष्विति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसं॥ वयलोपः। माभ्यां। माभिरित्यादि॥ तो विधायपचि भमित्यत्र यचीति छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं नेति निषिध्यते तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेपि सौ परतः पदत्वसंभवात् राजेत्यादौ नलोपे कार्ये न काप्यनुपपत्तिः। यचि भं। यचीत्यत्र ग्रहणेन सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिरित्याह। यकारादिष्वित्यादि। यकारादिषु किं। गार्ग्यः। वात्स्यः गर्गादिभ्यो यञ् यस्येति चेति न यकारलोपो यथा स्यात्। असर्वनामस्थानेषु किं। सुपादौ। सुपादः। विद्वांसौ विद्वांसः इत्यत्र वाहो इत्यत्र वाहः। इत्यादौ पादः पत्वसोः संप्रसारणं वाह ऊठ् इत्यादयो मा भूवन्निति। आकडारात्। इह प्राक्कडारात्समास इत्यस्य नावधित्वं व्याख्यानान्न्यायात्। तत्पुरुषो द्विगौ श्चेति लिंगाच्च संज्ञाद्वय

समावेशार्थं तत्र चकारस्तदाह। कडाराः कर्मधारय इत्यत्र इति। एकस्यैकैव संज्ञेति। उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधपरमिति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे सैवात
त्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति। अत्र शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकतमत्वमित्युभयप्रसंगे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसं
ज्ञां बाधते निरवकाशायाः पूर्वस्या उदाहरणं भवतष्ठ कत्थसे भवदीय इति। अत्र हि सिति चेति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञां बाधते निरवकाशत्वात्तेन न
कारस्य जश्त्वं भवति। प्रकृते तु परामनवकाशामपि भसंज्ञां पदसंज्ञा बाधत इति शास्त्रावचित्सैव गृहीतुमुचितेत्याशयेनाह। यापरस्यादि। यलोप इति। हलि
सर्वेषामित्यनेन लोपो व्योर्वलीति तु न प्रवर्तते। यलोपस्यासिद्धत्वात्॥ ॥ अल्लोपोऽनः॥ भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः। अंगं चेति द्वयमनो
विशेषणं अन्न तु अकारस्येत्यमित्यस्य व्याचष्टे॥ अंगावयव इत्यादि। अन्नन्तस्य भस्यांगस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्यानेन तक्ष्णोत्यादौ तकाराकार
स्यापि लोपः स्यात्। भस्यांगस्यानोऽकारस्येति व्याख्याने तु अनसामनसेत्यादौ स्यान्नातस्त्रारवृत्त्यादिना अन्नन्तस्य भस्यांगस्यानोऽकारस्येति व्याख्यानेऽपि अ

अल्लोपोऽनः। ६।४।१३४। अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्॥ ॥ ॥

नलक्षणे त्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः। सूत्रे तपरकरणं नञ्समासभ्रमनिवारणाय कृतमित्येके॥ ननु प्राणितीति प्राणतस्ततः श्वसादिप्रत्यये प्राणः प्राणीत्यादा
वनितेरिति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसंगः स्यादिति। तद्वारणायैव तपरकरणमस्त्विति चेन्नैवं। सवर्णदीर्घे कृते अन एव तत्रासत्त्वात्। न च वार्णादांगं ब
लीय इति सवर्णदीर्घात्प्रागेव लोपः प्रवर्तत इति। अस्त्वेवानरूपमिति वाच्यं। तथा हि सति व्यावर्त्यालाभेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। वस्तुतो वा
र्णपरिभाषेह न प्रवर्तते युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादांगस्य बलीयस्त्वात्। क्विप्यनुनासिकस्येति दीर्घे सवर्णदीर्घात्प्रागपि अनोऽभावाच्च। तस्मात्भ्रमनि
रासार्थमेव तपरकरणं न तु प्राण इत्यादावनाकारलोपवारणार्थमिति तेषामाशयः॥ वस्तुतस्तु। एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसंग इति त
॥ ॥ ॥ परकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रषाभ्यां नो णः॥ अत्रापदान्तस्य मूर्धन्य इत्यनुवर्त्य णग्रहणं पदान्तस्येति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातं। समानपदे इति। निमित्तनिमित्तिनोः पदस्थत्वासंभवात् पदे इति पर्यवसानसामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे समानग्रहणं यत्समानमेव पदं निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववदिति यावत्। तत्र यथा स्यादित्येतदर्थं। तेन समासे रामनाम मग्नं धर्वगानमित्यादौ न भवति। तत्र हि नकारस्यैव पदवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदस्थत्वात्। भवति हि पूष्णेत्यादौ णत्वं। निमित्तवत्पदभिन्नपदत्वाभाववद्वृत्तित्वान्नकारस्य मातृभोगीणेत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव। अन्यपदवृत्तित्वेपि निमित्तवत्पदभिन्नपदवृत्तित्वाभावात्। एतेन समानग्रहणमस्वरपदत्वाभावार्थमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसंगे निवारितेपि मातृभोगीणेत्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता। उक्तरीत्या तत्र व्याप्तिशंकाया निरस्तत्वात्। पूष्णेति पूषा मंडः। मुद्गामलकयूषवत्। भेदी दीपनपाचन इति दर्शनात्॥ पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। एतच्च न्यायसिद्धं त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कार्ये अचः परस्मिन्निति देशस्याप्रवृत्तेः। नस्येति। नस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगादिलोपे॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ८।४।१। एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्। पूर्णः। पूष्णा। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवायइत्येवाऽत्र णत्वं। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्

न्वकृत्वा इहाचः परस्मिन्निति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात्स्कोरिति कलोपो न। लत्वं निपात्यते। अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादचि विभाषेति लत्वं। णत्वं माषवपनेति इह प्रसंगेति चेन्न लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात्तत्वेन ननु गर्गभगिनीत्यत्रेव माषवपनीत्यत्रापि णत्वप्राप्तिर्नास्त्येव। उत्तरपदं यत्र प्रातिपदिकं तदंतस्य निर्देस्यमाणत्वात्। अत्राहुः। साधने कृतेति ल्युडंतेन समासे पश्चान्ङीपि यस्येति चेति अल्लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वात् णत्वप्राप्तिरस्त्येवेति चिंत्यमेतत्। पूष्णेत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः ष्टुत्वेनैव रूपसिद्धेः। अत एव षग्रहणमुत्तरार्थमित्याकरे स्थितं इति चेन्न उच्यते। उत्तरार्थं तथापीह षग्रहणं स्थितं तत्र पूर्वः पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यतां ष्टुत्वेनेति चेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्रामाण्यात्सिद्धत्वेनापि पुष्टः पुष्टिः। षष्ठ इत्यादौ चरितार्थत्वात्। न स्य पर्ययोगेण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न। तस्य पृथगनुक्तेः। इह पात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थत्वस्यापि तुल्यत्वाच्च। एवमुत्तरार्थं षग्रहणमित्याकरो विरु

ध्यत इति चेन्न। आकारे हो हयग्र हस्तं विना पुष्णातीत्यादिरूपस्यासिद्धिर्नोत्तीन्येनावरभिप्रेतं न तु पुष्णातीत्यादौ रवाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तिरिति॥ ॥ नलोपः प्रातिप
दिकान्तस्य। लुप्तषष्ठीके इति। सौत्रत्वात्। न तु षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वे समासासंभवात्। प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः। तदंतस्येति। षष्ठी
तत्पुरुषोऽयं। तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अंतो नकारस्तस्येत्यर्थः। यदि तु प्रातिपदिकेनैव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदंतविधौ सौत्रमंतग्रह
णं ध्यातव्यम् एवं तु मितिमनोरमायां स्थितं। प्रातिपदिकेति किं। अहन्। परमिति किं। राजानौ। राजानः। विभाषा ङिश्योः। शीतिनपुंसकाच्चेति विहितो गृह्यते। न तु
जश्शसोः शिः। तस्मिन् भत्वात्। भस्येत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजादेराक्षेपात्। तदेतदाह। असर्वनामस्थाने इत्यादि। ककुद्दोषणी इति। ककुदः दोषणी इति

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। ८।२।७। नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्। नलोप
स्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वञ्च न। पूषभ्यां। पूषभिः। पूषभ्यः इत्यादि। विभाषा ङिश्योः। ६।४।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन्त
स्यः अकारस्तस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः। पूष्णि। पूषणि। पक्षे रामवत्। पद्दन्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थं। तथा च। औङः श्यामपि दोष
न्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः। तेन पदं घ्रिः चरणोऽस्त्रियां स्वान्तं हृन्मानसं मन इति सङ्गच्छते। आसन्यं प्राणमूचुरिति च। आस्यभवः
आसन्यः। दोःशब्दस्य नपुंसकत्वमप्येवं भाष्यात्। तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति सङ्गच्छते। भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि। दोषन्तं

दः एकपदत्वेन तूपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते। आसन्यमिति। ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्नस्तद्धित इति टिलोपः ((स्यात्तथाविधस्य भजत इति। द्वयोर्द्वौ भवौ
लोपेन। अत एवेति। ककुद्दोषणी इति भाष्यप्रयोगात् इति अर्थः। यद्यपि ककुच्च दोश्च तयोः समाहारः ककुद्दोः ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च ककुद्दोषणी त्येकशेषकृतभा
ष्यं सुयोज्यमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वेन तत्प्रमाणं तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यं। अन्यथा वा ह्रो ह्रौ हुतेलब्धेऽपि ककुद एकत्वेन लभ्यते इति भावः। तुम
पादे वदुदयम्पदक्षिणं दोर्निशाचर इति रघुस्तत्र दक्षिणं दोः कदाचम्पतमुपादवदित्यन्वयः। दोषंतस्येति। अयं च श्रीहर्षप्रयोगः। दोषं हसं दूषणं च भजतः। चापस्य
निसंबंधत्र द्वयोरन्तो भव इति। तद्धितार्थेति समासः। राजाहःसखिभ्य इति टच्। अन्होऽन्ह एतेभ्य इति अन्हादेशः। कालाट्ठञ्। ओह्रिगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। अः हः

संख्याविसायेतिज्ञापकादेकदेशिसमासः॥ इत्यदंताः॥ विश्वपा इति। विश्वंपातिरक्षतीति विग्रहे पा रक्षणे इत्यस्मादातोनुपसर्गेक इति कं बाधित्वा आतोमनिन्क्वनि
ब्वनिपश्चेति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः इहलंदस्यातो मनिन्निति विचलोके त्वन्येभ्योपि दृश्यंत इति अनेनेति विवेकः। दीर्घाज्जसि चा चकारादिचीत्यनुकृष्यते तेनेति
चवर्ततेतदाह। दीर्घाज्जसि इति चेति। सूत्रे चकाराभावे ह्रस्वाकारादिचि दीर्घाकारान्तु जसीति व्यवस्था संभाव्येतेति भावः। इत्याद्यर्थमिति। ननु पूरुषाः स्त्रो त्वादि

संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याऽहन्नन्यतरस्यांङौ।६।३।११०॥ संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याऽहन्नादेशो वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि। द्व्यहनि। द्व्यह्ने। विगतमहः। व्यह्नः
व्यह्नि। व्यहनि। व्यह्ने। अन्हः सायः। सायाह्नः। सायाह्नि। सायाहनि। सायाह्ने। इत्यदन्ताः। विश्वपाः। दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५ दीर्घाज्जसि इचि च
परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्। वृद्धिः। विश्वपौ। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदी
र्घे क्षतिर्नास्ति। तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तं। आतो धातोः।६।४।१४०। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लो
पः स्यात्। अलोऽन्त्यस्य। विश्वपः। विश्वपा। विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शङ्खध्मादयः। धातोः किम्। हाहान्। टा। सवर्णदीर्घः। हाहा। ङे। वृद्धिः। हाहै। ङसिङसो
र्दीर्घः। हाहाः। ओसि वृद्धिः। हाहौः। ङौ। आद्गुणः। हाहे। शेषं विश्वपावत्। आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचिदित्याहुः। क्त्वाः। अश्वाः। इ
त्यादन्ताः। हरिः। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। हरी। जसि च।७।३।१०९। ह्रस्वान्तस्याऽङ्गस्य गुणः स्यात् जसि परे। हरयः। ह्रस्वस्य गुणः।७।३।१०८। ह्रस्वस्य
गुणः स्यात् सम्बुद्धौ। एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः। हे हरे। हरिम्। हरी। हरीन्। शेषो घ्यसखि।१।४।७। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं
सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्। शेषः किम्। मत्यै। एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धं शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्। ह्रस्वौ किम्। वातप्रम्यै। यू किम्। मात्रे॥ ॥

भ्य इति निर्देशादिक्प्रत्याहार अच्प्रत्याहारयोरेव निरूढलक्षणेति व्याख्यायतां तथा च दीर्घस्याच्त्वाभावाद्गौर्यावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेने
न निषेधेनेति चेन्मैवं। अस्मादेव निषेधात् ज्ञापकादिगज्भिन्नेष्वपि प्रत्याहारेषु लक्षणा स्वीक्रियते। अन्यथा गौरीरित्यादौ शसि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्
किंच। उपार्छतीत्यादौ उरण् रपरः नैषादकर्षुकः इत्यादौ विसुसुगिति ठस्य कादेशः। अमीषामित्यादौ इणः परस्य सस्य षत्वं च न सिध्यतीति दिक्। प्रथमयोरि

निमुक्त्वं चेतरं दीर्घा च्छसीत्येव पूर्वं दीर्घा च्छस्येव पूर्वस [illegible] दीर्घ इति [illegible] नेति च वा अनुवर्जनीयमिति मह ल्लाघवमित्येके। शसि दीर्घादेवे
तिष्पर्। तन्नियमवारणाय नृस्त्रेकाना[म्रे]डितेइति [illegible] श्रेय इत्यन्ये। हाहानिति। गंधर्वविशेषवाचकमव्युत्प
न्नंप्रा[ति]पदिकमिदं। हाहा हूहू श्चैवमाद्या गंधर्वा इत्य [illegible] इति मा म्लान् सानिति प्रत्युदाहरंति। [illegible] यद्यपि [illegible]
[illegible] सूत्रे पांतालोपः [illegible] व्याख्यानवाक्येष्वसाधुत्वं संख्यावारणायेदमुक्तं। इत्या
दौ। सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह। ३. नदीसंज्ञावि [illegible] अनुवर्तते तदाह। ह्रस्वौ या वित्यादिमन्ये इति। नदीसं

आङोनाऽस्त्रियां। ७।३।१२०। घेः परस्याङो ना [illegible] आस्त्रियां [illegible] मत्या। घर्ङिति। ७।३।१११। घिसंज्ञस्य ङिति
सुपि गुणः स्यात्। हरये। घेः किं। सख्ये। ङितिकिं [illegible] असिङसोश्च। ६।१।११०। एङोऽसिङसोरतिपरे पूर्व
रूपमेकादेशः स्यात् [illegible] हरेः। हर्य्योः। हरीणां [illegible] न्त्यादेशश्चाऽकारः। हरौ। हर्य्योः। हरिषु। एवं

[illegible] पुंसीति तु नोक्तं। ॥ श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः
अमुनाकुलेनेत्यत्र यथा स्यात्। न च नमा रूपसिद्धिः। मु [illegible] इत्वं। नमुनेइति निषेधात्। न च नमुने इति निषेधानुप
वृत्तिं न स्यात्। नइत्यकारस्याविवक्षितत्वादिति वाच्यं। [illegible] प्रसंगाच्च। न च तत्र स्मायादेशे सति नुमोऽप्रवृत्तिरिति
शंक्यं। स्मायादेशं बाधित्वा परत्वान्नुमः प्रवृत्तेः। प्रावा [illegible] सौ हौ एज्जवपि तयोर्यथासंख्यं ना। अस्वरितत्वांना। अ
त्याच्च तस्य पूर्वनिपाताकरणाल्लिंगाद्व्यघेः समर्ग [illegible] ङे राम इत्यतो ङेरिति च पदत्रयमनुवर्तत इत्याश
येनाह। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यादिति। वेहत्तरपरस्मे [illegible] त्वात् तत्रावृत्त्या दौ च प्रमाणाभावात्। आदिति पूर्वसू

त्रेइदुग्रामुन्नस्यङ्ग्रितिक्कृतसंबंधस्यन्यायायोगाच्चापत्नुव्याचख्युः। अदितितपरत्वं वृद्धा विधायादावत्वे कृते स्त्रियांटाप्माभूदित्येनदर्थं इतितच्चिंत्यं। तपर
ग्रहणं हि टापासहदीर्घो माभूत्टाप्तु स्यादेव। लक्षणद्वयबाधे मानाभावात्। अतएव कुन्मेजंत इति सूत्रे भाष्यादौ सन्निपातपरिभाषया पद्धताविन्यत्र टाप्नेत्युक्तं।
टापोव्यवधानेत्वात्रांतर्यविघातःस्यादिति। तपरकरणेतु वाभावेतु सन्निपातपरिभाषोपन्यासस्तत्रविरुध्येत। यदपिव्याचख्युः। औतस्तकारवारितार्थ इतितद
पिन। लौ ले वर्हिषि समिधाने अग्नावित्यादौ स्वरितत्वाद्दर्शनात्। नविभक्तौ तुस्मा इतिसूत्रे ङैतस्तुतकारउच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वयमेवोक्तत्वाच्च। तस्मादुभयत्रत
परकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितं॥ ॥ अनङ् सौ। नकारादकार उच्चारणार्थः। असंबुद्धाविति पर्युदासात्। सावितिप्रथमैकवचनं गृह्यते ननुस
मीवक्रुवचनं। सौङेवसिद्धे अनङ्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं। तेन उशनसः संबुद्धौ वनङ् सिद्ध्यतीति प्राञ्चः। यद्यपि सौङित्युक्ते ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेण।
पिङा स्यात्। ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र तु सांतमहत इति स्यात्। तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वं वा। अंगस्यानप

अनङ् सौ। ७।१।९३। सख्युरङ्गस्य अनङादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे। ङिच्चेत्यन्तादेशः। अलोन्त्यात्पूर्व उपधा। १।१।६५। अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात्। सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ। ६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे॥ ॥

रिभाषाभावात्तत्समाधेयमिति तेषामाशयः॥ अलोन्त्यात्पूर्व। अल इति पंचमी। अन्त्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह। अन्त्यादल इति। अलः किं। शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अंत्यात्संघाता
त्पूर्वस्य शकारस्य माभूत्। सत्यां हि तस्यां शास इदङ्हलोरितीत्त्वं स्यात्। नन्वेवमप्यंत्यादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ शकारविशिष्टस्या
कारस्य इत्त्वं स्यादित्यतिप्रसंगो दुर्वार एवेति चेदुच्यते। तथाहि। लोके अमीषां ब्राह्मणानामंत्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोंत्यात्पूर्व आनीयते
तथाभूतो वा प्यंत्याल्लात्मक इति तत्पूर्वोप्यल्लेव गृह्यते नेतर इत्याह। पूर्वो वर्ण इति। अत्र अचोंत्यादि टीत्यत्रेव अल इति निर्धारणे षष्ठीत्यपि सुवचमिति केचिदाहुः।
अलोन्त्यादित्येयं त्वसस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात्। सर्वनामस्थाने। नोपधाया इति सूत्रं द्वलोपसूत्राद्दीर्घग्रहणं चानुव
र्त्तते इत्यभिप्रेत्याह। नांतस्येत्यादि

अपृक्त एकाल्। असहायत्वं [illegible] संख्यावाची वा। न च संख्यावाचीति। अभैत्सीदित्यत्र हलन्तात्परस्य सिचोऽपृक्तत्वाल्लोपः स्यादिति वाच्यं। विभक्तिसाहचर्याद्वि-
भक्तेरेव लोप इति व्याख्यानात्। एकालिति किं। जागृविः। वेरपृक्तस्येति लोपो न। इदमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणे जातिग्रहणं ज्ञापयतीत्यभ्युपगम्य निपातएका-
जनाङित्यत्र [illegible] त्यक्तम्। [illegible] हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादित्यनन्तङ्याबोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवादित्याह। दीर्घो याविति। परमिति। न त्विदं विहित
विशेषणम् [illegible] दावब्यामेश्वा न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः। यः सइत्यादावतिव्याप्तेः। कर्त्ता सखेत्यादावव्याप्तेश्च। यद्यपि त्यदा-
द्यत्वविधौ विभक्तौ विकल्पो [illegible] तथा सेत्यादौ नोक्तदोषः। सुविभक्तेरावन्ताद्विहितत्वसंभवात्। तथा अनङ्विधौ सावित्यस्य विषयस
प्तमीत्वे [illegible] दावपि न दोषः। हलन्ताद्विहितत्वस्य सोः संभवात्। तथापि बहुश्रेयसीत्यत्राव्याप्तिप्रसंग इति भावः। हलिति। तस्य सुतिसीत्येवं रूपत्वं
अपृक्त एकाल्प्रत्ययः। १।२।४१। एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात्। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्। ६।१।६८। हलन्तात्पर
[illegible] दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते। हल्ङ्याब्भ्यः किं। ग्रामणीः। दीर्घात्किं। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सुतिसी
ति किं। अभैत्सीत्। तिपा सहचरितस्य ग्रहणान्नेह। [illegible] अपृक्तमिति किं। बिभर्त्ति। हल्किं। बिभेद। प्रथमहल्किं मा भूत्। राजा। नलो
पो नस्य। ८।२।७। [illegible] सर्वत्र हल्लोपे [illegible]॥ १८ एकदेशविकृतन्यायेन बोध्यं। लुप्यत इति। यद्यपि इहलोपो व्याप्तेर्वली त्वतो लो
परत्वानुवर्त्तनेनैव तत्र भावसाधनेन [illegible] साधनं। हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। निष्कौशाम्बिः। अतिखट्व इति। प्रादिसमासेनास्त्रियो
रिति ह्रस्वः। न चेह हल्समस्तस्य ङ्यावन्तत्वं [illegible] नन्वेवं [illegible] इत्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं। अनुपसर्जने हि तथा इह तूपसर्जनत्वान्न तदादिनियमः स्यादेव। अन्य
था अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र [illegible] तपूर्वपदस्य संप्रसारणप्रसंगात्। सत्यं। तथाप्युत्तरपदस्य ङ्यावन्तत्वेन सोऽस्त्येव। परत्वान्न पाया दीर्घग्रहणाभावे सुलोपः
स्यादेवानदीत्यादौ ङ्याब्ग्रहणं विहितविशेषणमित्यपुनैवोक्तत्वात्। स्यादेतत्। गंगामात्मन इच्छतीति गंगीयति ततः क्विप्। अल्लोपे यलोपे च गंगीः। इह ईकारस्य
स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्च [illegible] तिव्याप्तिः [illegible] वाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्सोर्लोपः परत्वेनेति शंक्यं। कौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधादिति चेन्नैवं। डी ई आ आप इति

ङ्श्रिय्वदीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानत्वेन प्रकृते आकारहल्वस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसंगाभावात्। निष्कौशाम्बीयतेः क्विपि तु निष्कौशाम्बीरिति भवत्येव। ईकारह्र
पईवंभत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः। अपृक्तं किं। विभर्तीति। इदं च प्रत्युदाहरणं चिंत्यं। विशिष्टस्याहलत्वात्। सुतिसीनां हलि तिङ्क्षिष्टं व्याख्याय अतिप्रसंगापादनस्या
दृष्टित्वात्। एतत् व्याचख्युः। सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचष्टे सुरासयति ततः क्विप्। सुरात्। सुरासौ। सुरासः। इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमपृक्त
ग्रहणमिति तदपि चिंत्यं। परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात्। अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च।
पक्तुतिनस्वरितत्वमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं तत्क्वचिदियं परिभाषा भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामाश्रितेति तद्भसात्। अंगस्येति सूत्रे भाष्यादौ तस्याः पठितत्वात्स्वपम
पितत्र व्याख्यानत्वाच्च। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादिति। ननु संयोगांतलोपो नासिद्धः। नङि संबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणात् ज्ञापकात्। इत्येवं गोक्षानि
स्मादाव पिनलोपापत्तिः। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात्। अत्राहुर्नकारविभक्त्योरानंतर्यं तत्रैव सिद्धं। व्याख्यानात्। यत्त्वाहुः। हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वान्नेत
ज्ञापकमिति तन्न लुकालुते प्रत्ययलक्षणभावात्संबुद्धौ नपुंसकानामित्यस्यावश्यकत्वाच्च। संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सु
स्थत्वाच्च। तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति च दिह तर्हि [illegible] अत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात्। सिपि दस्थेति रुत्वे विभक्तिसकारस्य संयोगांतलोपे तस्यासिद्धत्वात्
या अविभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात्। रात्सस्येति नियमात्। तदुक्तं। संयोगांतस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति। रात्तु तेनैव लोपः स्याद्
हलस्तस्मात् हृचापते इति। नलोपादिरित्यादिशब्देनात्वं संगृह्यते। अत्रेदमवधेयं। ङ्यापग्रहणं सौरेव विशेषणं न तु तिस्योः व्याख्यानात्। तेन मालेवाचरन्
अमालात् गंगेवाचरत् अगंगात्। इत्यत्र नातिप्रसंगस्तथा च हलंतात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते दीर्घाभ्यां ङ्यापोन्तरं नात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लु
प्यते इति व्याख्यानेऽपर्यवसन्नः। एतत् व्याचख्युः। ङ्याप्भ्यामितिस्योरसंभव एवेति। तत्र ङ्यंतोऽसंभव इति सत्यं। आबंतात्तु आचारक्विबंतात्त्वङ्लिपसिपो
लस्य च। अगंगात्। अगंगाः इति [illegible] न च शपा व्यवधानं। एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात्। न च स्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अन्ये त्वाहुः। ङ्यापग्रहणम
संभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं तत्सम्यगेव। न च अगंगाः इत्यत्र संभवोऽस्तीत्युक्तमिति वाच्यं। तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मान्निमित्तभा

नादाप परयोरिति मा लौ ... स्यानित्वात्तिन ... धानात् ... स्यापसक्तेः। न च फलाभावात्पंचमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते। इत्यपि वाच्यं। तत्प्र
योजनस्य प्रागेव प्रदर्शितत्वादिति। सखेति। समानख्यायते जनैरिति सखा। डिच्चेत्यलोपइति चानुवर्तमाने समानेख्यः सचोदात्त इति ख्यातेरिण्प्रत्ययः समा .... स
मानस्य च्छन्दस्योदात्तः सभावश्च। न चेह सर्वविभक्तिसंनियोगेन सखिशब्दस्यानङ् कृते सन्निपातपरिभाषया हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपो न भवतीति शंक्यं। स्वतंत्रैः
कर्त्तव्य इति निर्देशेन ... नकारमात्रित्य सुलोपे कर्त्तव्ये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः॥ ॥ सख्युरसंबुद्धौ॥ इहेतोत्सर्वनामस्थान इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनु
वर्तते। तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते। गोतो णिदिति सूत्राण्णिदित्यनुवर्तते तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्पत इत्याह। संबुद्धिवर्जसर्वनामस्था
नमिति। सख्युरसंबुद्धिरित्येव सम्यक् इत्युक्ते इतः ... नर्मायोः स्थितं। ननु सखेरत्रोपधा दीर्घं बाधित्वा परत्वादत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति सा णित्वादिति चे

सख्युरसम्बुद्धौ ७।१।९२॥ सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्। अचो ञ्णिति। ७।२।११५। ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य
वृद्धिः स्यात्। सखायौ। सखायः। सखायं। सखायौ। ... घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यं। सख्या। सख्ये॥ ख्यत्यात्परस्य। ६।१।११२। खितिशब्दा
भ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात्। सख्युः। सख्युः॥

स्त्रीकारान्ता। अन्तरङ्गत्वात्सखेरत्र वृद्धिं बाधित्वा ... नस्थाने चासंबुद्धावित्युपधा ... दीर्घत्वेन भवितव्यं। सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावमुपजीव्यात्र प्रवर्त
मानस्यातउपधाया इत्यस्य बहिरंगत्वादिति। अचो ञ्णिति। मृजेर्वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्त्तते अंगस्येति चानुवृत्तं अचा विशिष्यते विशेषणेन तदंतविधिरित्य
... पंचमीनिर्देशादिवपरस्येति लब्धेप ... पूर्वपरयोरिति निर्दिष्टमिह नाधिक्रियत इति ध्वननार्थं। ख्यत्यात्परस्येति
... खितीशब्दयोः कृतयणादेशयोः अनुकरणं ख्यत्यादिति। एवं तितीशब्दयोरपि तिउभयत्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यात्पत्यादिशब्दे कर्द
... सखा ... न च वयणानिर्देशस्यो ... नत्वान ह्रस्वात ... स्यान्न तु दीर्घात्तयोरिति शंक्यं। निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधारणत्वात्स्वस्य ...

सु.
सि.कौ.
टी.त.
५२

औत्। एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु इदुद्भ्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते। घिसंज्ञकेषु च घेर्ङितीति उत्तरसूत्रेण तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योस्य विषयः। न च तादृश उकारोस्ती
त्यत आह। उकारानुवृत्तिरिति। प्राचा तु घिनदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तं तदसत्। तादृशस्योकारस्याप्रसिद्धेः। सुसखेति। प्रादिसमासे राजाहःसखिभ्य
इति टच्। न पूजनादिति निषेधः। शेषो घ्यसखीत्यत्रासखीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः। असमर्थसमासादिदोषापत्तेः। किंतु पर्युदास एवेति सुसखीत्यस्य सखि
शब्दभिन्नत्वान्न घिसंज्ञा स्यादेव। न च समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वेपि सखिशब्दादभिन्नत्वं नेति कथमसखीति निषेधाप्रवृत्तिरिति शंक्यं। विशेष्यासम
भिधानादसखीत्यत्र येन विधिस्तदन्तस्य तस्य प्रवृत्तेः सखेरितस्य फलमभिप्रेत्याह। समुदायस्येत्यादि। एवमतिसखेरित्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यं। गौण

औत्।७।३।११८। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्यात्। उकारोऽनुवृत्तिरुत्तरार्था। सख्यौ। शेषं हरिवत्। शोभनः सखा सुसखा। सुसखायौ। सुसखायः। अन
ङ्णित्वे लिङ्गद्वयोराङ्गत्वात्तदन्तेपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखिरूपत्वाऽभावादसखीति निषेधाऽप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखये। सुसखेः २। सुसखौ
गौणत्वे सखेरनयणादेशत्वोऽभावात्ख्यत्यादित्युत्वाभावः। सुसखेः। सुसखौ। इत्यादि। एवमतिशयितः सखा। अतिसखा। परमः सखा यस्येति विग्र
हे। परमसखा। परमसखायावित्यादि। गौणत्वेप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते न सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न
च हरिवत्। इहाऽनङ्णित्वे न भवतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्न

लपीति। अतिरथेत्यादावस्थ्यादनङ्ङिति भावः। तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायावित्ति बहुव्रीहिस्तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः। तथाहि ती
यः श्रितेति सूत्रे सुसमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति स एवाह। अनुयुक्तो वरुण इन्द्रसखा। आग्नेयाहि मरुत्सखा। तीव्रं सोमं पिबति गो
सखा य इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव संगच्छन्ते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य सुसखि
रित्युदाहरन्तो हरदत्तन्यासकाराः तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः। अनित्यत्वादिति। शक्तिलांगलाकुशेति वार्तिके घटघटीग्रहणमत्र लिंगं॥ ॥

५२

पतिः समास एव । एवकारः इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि समासे ...मेव नियमः संभाव्येत । ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिध्येत् । अनल्विधौ धात्वादेरि
त्यादिज्ञापकानुसरणेन तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः । पत्येत्यादि । नन्वेवं शेष... असखिपतीत्येवोच्यतां किमनेन पतिः समास एवेति सूत्रेणेति चेन्न । समुदायस्य पति
रूपत्वाभावेन बहुच्पूर्वकपतिशब्दस्यापि घिसंज्ञा स्यात् ततश्च सुसखिनेत्यादिवद्बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत इष्यते तु बहुपत्येत्यादि । नापि सखिपती समास एवेत्येव
सूत्र्यतामिति वाच्यं । बहुपतिनेत्यादिवद्बहुसख्येत्यापत्तेः इष्यते तु बहुसखिनेत्यादि । अथ कथं सीतायाः पतये नम इति नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतावि
ति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरित्याख्यातः पतिः तमाचष्टे करोति तदाचष्ट इति णिचि टिलोपे अच इः इतीत्यौणादिकप्रत्यये णेरनिटीति णिलोपे च निष्पन्नोऽयं पतिशब्दः
पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् । इति । एतेन कृष्णस्य सखिः अर्जुन इति भारते सखिना वानरेन्द्रेणेति रामायणं च व्याख्यातं । कतिशब्द इति । का
संख्या येषां ते कति । किमः संख्यापरिमाणे डति चेति डतौ डित्वाट्टिलोपः । बहुगणवतु । बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते न तु संघवैपुल्यवाचकौ ।

२०७ पतिः समास एव । १।४।८ । पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु । भूपतिना । भूपतये । कति
शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । २०८ बहुगणवतुडति संख्या । १।१।२३ । एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ डति च । १।१।२५ । डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् । प्रत्यय
२१० स्य लुक्श्लुलुपः । १।१।६१ । लुक्श्लुलुप एते शब्दाः कृतं प्रत्ययादर्श...

केऽपि संख्यासंज्ञा अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । अत एव डतिरपि किमः संख्याप
रिमाणे डतिरिति विहित एव गृह्यते वतुरपि साहचर्याच्च । न तपातेईतिः यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह वतुडत्योः केवलयोः
संज्ञाविधौ फलाभावादन्वर्थताबलाच्च तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते । सानुबंधनिर्देशात् बहुशः गणबहुसतिरित्यादावतिप्रसंगशंकां निराकर्तुरित्याहुः । न चैवं संख्या
... कृत्वसुजादिषु कृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात् न लाक्षणिकाया इति पंचकृत्व इत्यादि न सिध्येत् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति
वाच्यं संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् इत्यत्र अतिशदन्तपर्युदासबलेन संख्याकार्ये अकृत्रिमस्यापि प्रवृत्तेः । नन्वेवं भूरिशब्दात्कृत्वसुच्प्रत्यय इति चेन्न
अत्राहुः । अनियतसंख्यावाचिनां चेत्संख्याकार्यं स्यात्तर्हि बहुगणयोरेवेत्येवंभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानान्नास्त्यतिप्रसंग इति । डति च । षण्णामाष डित्यतः षडित्य

नुवर्तते। संख्येति च प्रकृतं तद्धतीत्यनेन विशेष्यते तदाह। उत्पन्ना संख्याभिसंख्येति किं। पत्रयः। प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः। अदर्शनं लोप इत्यतोनुवृत्तस्यादर्शन
स्य। तेन संज्ञाकरणसामर्थ्यात्तत्राश्रितत्वाद्भावित संज्ञा इह विज्ञायते तेन संज्ञासंकरोत्र न भवतीति दर्शितं आह। लुक्श्लुलुपशब्दैरित्यादि। सति तु संज्ञासंक
रे अत्र शब्लुकि श्लाविति द्वित्वं स्यात्। जुहोतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलि इति वृद्धिः स्यात्। न च तत्र अभ्यस्तस्य नेत्यनुवृत्तेर्योयोतिनोनोतीत्या
दावि वृद्ध्यदर्शनेभविष्यतीति वाच्यं। संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् अभ्यस्तसूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः। न च यौतीत्यादिरवकाशः। संज्ञासंकरेत्रापि
द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः। फलेलुक्। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। जनपदे लुवित्यादि विधिप्रदेशेषु सूत्रपाठकवदावि संज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः॥ [illegible] ॥
षड्भ्यो लुक्। सर्वनाम्नः स्मैरिति वत् षड्भ्यो लुगिति वक्तव्ये बहुवचननिर्देशो अत्रार्थप्राधान्यसूचनार्थः। कृत्रिमाकृत्रिमन्याय, पन्तस्वरूपनिरासस्सिद्धेस्तेन
षडर्थगतसंख्याभिधायिनोर्जश्शसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपंचान इत्यादौ नातिप्रसंगः। जश्शसोः शिरित्यतो अनुवर्तनादाह। जश्शसोर्लुक्।

८ षड्भ्यो लुक्। ७।१।२२। षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात्। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं १।१।६२। प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्।
त॥ इति जसि चेति गुणे प्राप्ते॥ ९ स्यादिति। प्रत्ययलोपे विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञा लोपसंज्ञां न बाधन्ते। एकसंज्ञाधिकाराद्न्य
त्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावानंगीकारादिति भावः। स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे स
ति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति। तेन शोभनाद्दृषदोयस्य सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र न नुम्। सुभ्यामित्यत्रैतो दाजितां बाधित्वा सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्त
र पदे ह्रस्वादीर्घत्वमत्वसंतस्य दीर्घश्च न प्रवर्तते। यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधावपि विध्यर्थमिदं। तेन अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधा
तुके विहित ईमलुप्तेपि तस्मिन्न भवति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति तु वर्णप्राधान्यविषयकं तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न। यद्यपीदं पदद्व
आकारेषुदंतथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति पञ्जिकायां तेमनोरमायां स्थितं। स्यादेतत्। सूत्रस्यावश्यकत्वेपि प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सूत्र्यतां किमनेन
द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन। अत्राहुः। प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादि भाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति॥ ॥ ॥

न लुमतांगस्य। लुमतेति किं। कार्यते हार्यते। अत्र णेरनिटीति णिलोपे णावपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव। अंगस्येति किं। पचसमकर्तीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं सुप्तिङन्त-
मिति पदसंज्ञा यथा स्यात्। अस्मदिति। प्राचा त्वव्ययास्मदिति पठितं तत्र अव्यये त्वपेक्षितं। सदृशं त्रिषु इति श्रुते लिंगत्रयाद्यपरत्वेन अव्ययानामलिंगत्वा

न लुमताङ्गस्य॥१।१।६३॥ लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः। लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात्। कति २ कतिभिः। कतिभ्यः २ कती-
नां कतिषु। युष्मदस्मदष्षट्संज्ञास्त्रिषु सरूपाः। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः। त्रेस्त्रयः ७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्र-
यादेशः स्यादामि। त्रयाणां। परमत्रयाणां। गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणां। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणां। त्रिषु। द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। त्यदा-
दीनामः ७।२।१०२। एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ। द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः। द्वौ २ द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ द्विपर्यन्तानामिति किं। भवान्। भव-
न्तौ। भवन्तः। संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम्। सर्वादिगणकार्ये त्वात्। द्विर्नाम कश्चित्। द्विः। द्वौ। द्वयः। द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः। हरिवत्। प्रा-
धान्ये तु परमद्वौ। इत्यादि। औडुलोमिः। औडुलोमी। उडुलोमाः। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः॥ बाह्वादीञोऽपवादः। औडुलोमिं। औडु-
लोमी। उडुलोमान्। इतीदन्ताः। वातप्रमीरिति उणादिसूत्रेण माङ ई प्रत्ययः कित्। वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः। दीर्घाज्जसि च। वातप्रम्यौ।
वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः। अमिपूर्वः। वातप्रमीम्। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमीभ्यां ३। वातप्रम्ये। वातप्रम्यः २। वातप्रम्योः २। वातप्र-
म्याम्। दीर्घत्वान्न नुट्। ङौ तु सवर्णदीर्घः। वातप्रमी। वातप्रमीषु। एवं ययी पप्यादयः। यात्यनेनेति ययी मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्यः॥
यापोः किद्द्वे चेति ई प्रत्ययः। कित्त्वं न वातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च न विशेषः। वातप्रम्या। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। एरनेकाच इति वक्ष्यमा-
णयण्। प्रधीवत्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी। दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याबिति सुलोपः॥

१ त। अव्ययीभावस्य तु वचनात् क्लीबत्वेऽपि लिं-
गान्तराभावाच्च। त्रिशब्द इति। नरः तेऽ ईन् ङित्वाट्टिलोपः त्रेस्त्रयः। त्रेरिति षष्ठी अनु पञ्चमी। त्रयः इत्यत्र इतं न तु सान्तं निर्जात्रयाणामिति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह त्रिश-
ब्दस्य त्रयादेश इति। ननु निर्जात्रयाणामिति निपातनादेव त्रयादेशसिद्धेः किमनेन सूत्रेणेति चेन्मैवं। अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्यनेन ज्ञापनात्॥

तेनप्रगतनमिति सिद्धमिति। अन्यथा पुराणप्रोक्तेष्वपि निपातनमनन्यलभ्यं स्यात्। ऋश्यङ् इत्येव न सूत्रितं। तत्करोति आचष्टे वेत्यर्थे तत्करोतीत्यादिना णिचि ततः क्विपि प्र
कृतेष्वेच्चपरतिप्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे ह्रस्वस्य पिती तिति तुकि त्रित् ततो बहुत्वविवक्षायामामि कृतेऽत्रेरयङ् त्र्यामिति रूपासिद्धेः। नच वार्णादांगं बलीय इति नुकः प्रा
गेवायुंस्यादिति शंक्यं। युगपत्प्रवृत्तावेवांगस्य बलीयस्त्वात्। केचित्त्विति। त्रेः संबन्धिन्यामीति विज्ञानान्नैणि त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः। वस्तुतस्त्विति। अर्थबाधान्य
वीधकस्य बहुवचनस्याभावान्नैणि त्वेपि त्रयादेशो न्याय्यः। प्रियास्त्रेन्याद्यवस्थ्या यनङ्गदितिभावः। त्यदादीनामः अष्टन आ विभक्ताविति ततोऽनुवर्तनादाह। विभक्ताविति
ति। विभक्ताविति किम्। तद्य द्रूसोर्लुकालुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नाद्विवर्यतानां किमिति। युष्मदस्मच्छब्दयोरिष्टयभावेपि दोषो नास्ति। आत्वयत्वलोपैर्विशेषविहितैरा
त्वस्य बाधनात् तथापि किमः शब्देपि न दोषः। किमः कादेशस्य विशिष्यविधानादिति प्रश्नः। भवानिति। भवतु सु इति स्थिते तकारस्थाने अत्वे कृते अतो गुण इति पररूपे उगि
दचामिति नुमि सति सर्वनामस्थाने इत्यनेन दीर्घे सुलोपे नलोपे च सति भवा इति स्यादिति भावः। भवन्ताविति पूर्ववत्तकारस्यात्वे पररूपे नुमि दीर्घे भवानिति रूपं स्यादि
तिभावः। उडूनि वल्लोमानि यस्य तस्यापत्यं औडुलोमिः। इञोपधाद् इति। तथा च बहुत्वे अकारांतोयं उडुलोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव तस्य च इकारांते बु
व्युत्पादनं प्रामादिकमिति बोध्यं॥ इति इदंताः॥ ॥ क्विदिति। तेन आनोलोप इति चेत्यालोप इति भावः। क्विवंत वातप्रमीरिति। माङ् धानोः क्विपि ईत्वमवका
शः दृक्विति निषेधादीत्वं नेति शंकायां मानात् एव क्विप्बोध्यः॥ यङ॥ ईप्रत्ययांत वातप्रमीशब्दादाचारक्विवंतात् नैरिक्विप्बोध्यः। बहुश्रेयस्य इति। प्रशस्यस्य श्र इतीय
सुनि श्रादेशः ईयसुनश्चेति ङीप्। बहुश्रेयसीति। स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः। ईयसश्चेति न कप् नाप्युपसर्जनह्रस्वः। ईयसो बहुव्रीहे र्नेति निषेधात्॥ ॥

पूस्त्र्याख्यौ॥ ईश्च ऊश्च यू स्त्र्याख्यौ नदीघ्योर्विग्रहणं। अविभक्तिकोऽयं निर्देश इत्येके। दीर्घाज्जसि चेति निषेधस्य वाच्छंदसीति पाक्षिकत्वात् प्रथमया पूर्वसवर्णदीर्घ इ
त्यन्ये। इह प्रत्ययस्य च ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते। नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति निषेधाल्लिंगात्। तेन प्रध्यैप्रध्या इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव। स्त्रियं आचक्षाने स्त्र्या
स्त्र्यै॥ मूलविभुजादित्वात् कः। चक्षि ङः स्यात्। आतो लोप इटि चेत्यालोपः। ईदूतौ नाविति। इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोस्ति। आच्छीनद्योरिति सूत्रस्वरसात्। तयोः स्त्र्या
ख्यत्वं तु क्व्यादिषु स्वतः। पंक्तौ लक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात्। तेन नद्यंतादिव्यवहारो न विरुध्यते। एवं शाखाद्युसर्वात्यत्रापि वर्णो वर्ण
योरेव विशेषे इति पक्षोप्यस्तीति बोध्यं। तेन घ्यंतजाद्यंतयोर्घ्यंतपरमिति व्यवहारः संगच्छते। वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थो न तु सखिशब्दाव
यवं वर्जयित्वेति। तेन समुदायस्य सखिशब्दभिन्नत्वादतिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयं। स्त्रियामित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेना।

पूस्त्र्याख्यौ नदी। १।४।३। ईदूदंतौ नित्यस्त्रीलिंगौ नदीसंज्ञौ स्तः। प्रथमलिङ्गग्रहणं च॥ पूर्वस्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमि
त्यर्थः। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। ७।३।१०७। अम्बार्थानां नद्यंतानां च ह्रस्वः सम्बुद्धौ। हे बहुश्रेयसि। शसि बहुश्रेयसीन्॥ आण्नद्याः। नद्यंतात्प
रेषां ङितामाडागमः स्यात्। आटश्च। ६।१।९०॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः। नद्यंतात्परत्वान्नेह। अतिबहुश्रेय

हा नित्यस्त्रीलिंगाविति। पूर्वोक्तौ मात्रास्त्र्याख्याविति किं। ग्रामण्ये। पूर्वमिति। इतः प्रागित्यर्थः। संज्ञायाः यथोद्देशं प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं। कार्यकालपक्षे तु वाचनिकमित्या
ह। वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह। नद्यंतानामिति। हे बहुश्रेयसीति। अत्र ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न प्रवर्तते। अन्यथाम्बार्थनद्योर्गुण इत्येव ब्रूयात्। न च लाघवाभा
व आशंक्यः। ह्रस्वग्रहणे मात्राधिक्यात्। ह्रस्वस्य गुण इत्युत्तरसूत्रे गुणग्रहणत्यागेन सुतरां लाघवसंभवाच्च। अन्ये तु कृतेपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः स्यात्तर्ह्यम्बार्थानां ह्र
स्व इत्येको नदीह्रस्वयोर्गुण इत्येव ब्रूयादित्याहुः। तत्र यद्यपि लाघवाभावेपि प्रक्रियालाघवमस्ति परं तु जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानुवृत्तौ क्लेशोस्तीति बोध्यं॥ आण्
नद्याः। अण्नद्या इत्येव सुवचं विधानसामर्थ्यादतो गुण इत्यस्याप्रवृत्तौ पूर्वपक्षे वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्या इत्यादिसिद्धेः। ननु परत्वादाडागमानुद्वा
ध्यन इत्युत्तरसूत्रप्रयोजनपर्यालोचनया डिद्धमिकृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमाड्विधानावश्यकत्वात् सामर्थ्यमुपक्षीणमिति चेन्न। एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापरत्वेनंतरं ङे

त्येवसूत्रयतो॥ आमीत्यनुवृत्त्याङेराम्नोनुटेनेत्यर्थलाभात्। तस्मादणनद्याइति। विधानसामर्थ्यादतोगुणइतिनप्रवर्तत इतिदिक्। आटश्च। यद्यपिइहङेयिवृद्धिरेचीत्येव सिद्धङसिङसोर्ईराम चसवर्णदीर्घेणतथाप्येंदरित्याद्यर्थसूत्रमिहापिन्याय्यत्वादुपन्यसंअजादीनामटा सिद्धमाडजादीनामितिसूत्रंमास्त्वितिवदतोवार्तिककारस्यमतेनतुआटश्चेत्येवसूत्रमितिवोध्यं॥ ॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः॥ प्रतिसमम्यकवचनस्यग्रहणंसमानाधिकरणेस्त्रियामित्यादिनिर्देशात्॥ आटानुटावाध्यते इति। आटिकृतेतुपुनर्नप्रवर्तते। सकृद्गताविपतिन्यायाश्रयणादितिभावः। नसुलोपइति। लक्ष्मेर्मुट्चेत्यौणादिकईप्रत्ययांतोलक्ष्मीशब्दः इत्युपसर्जनह्रस्वापिनेतिवोध्यं। कुमारीति। यद्यपिक्विवर्थंप्रतिङ्यंतस्योपसर्जनत्वाह्रस्वत्वंप्राप्तंतथापिगोस्त्रियोरित्यत्रकृत्रिमोपसर्जनत्वंगृह्यतेनत्वप्रधानरूपमितिनात्रह्रस्वःप्रवर्तते। अतएवहरीतक्याःफलानिहरीतकयःइत्यत्रापिह्रस्वोनभवति। लुक्तद्धितलुकीत्यत्रत्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेवगृह्यतेनतुकृत्रिमोपसर्जनसंभवादितिवक्ष्य

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। ७।३।११६। नद्यन्ताद्‌डावन्तान्नीशब्दाच्चङेराम्स्यात्। इहपरत्वादाटानुटंवाध्यते। बहुश्रेयस्यां। शेषमीप्रत्ययान्तवात्प्रधीवत्। अङ्यन्तत्वान्नसुलोपः। अतिलक्ष्मीः। शेषम्बहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छन्कुमारीवाचरन् ब्राह्मणः कुमारी। क्यजन्तादाचारक्विवन्ताद्वाकर्तरिक्विप्। हल्ङ्याविति सुलोपः। अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ। ६।४।७७। श्नुप्रत्ययान्तस्यइवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रूइत्यस्यचाङ्गस्यचइयङुवङौस्तोऽजादौप्रत्ययेपरे। ङिच्चेत्यन्त्यादेशः। आन्तरतम्यादियङुओरुवङ्। इतीयङिप्राप्ते॥ ॥ मः। अचिश्नु। श्नुमेश्नुइतिइप्रत्यया

न्तत्वाद्भ्रूशब्दस्यधातोःपृथग्ग्रहणं अन्येत्वाहुः। गमःक्वावित्यत्रऊङ्चगमादीनामितिवक्तव्यमितिवार्तिकादनुनासिकलोपेऊडादेशेकृतेनिष्पन्नोयंभ्रूशब्दः। तथाच धातुग्रहणेनैवसिद्धेभ्रूग्रहणंनिरर्थकमिति। इणइतिवक्तव्येय्वोरितिगुरुनिर्देशइणप्रत्याहारः। परेणैवणकारेणगृह्यतइतिज्ञापनार्थः। इहय्वोरितिधातोर्विशेषणत्वाद्भुश्रुभ्रुवोरव्यभिचारादित्याह। इवर्णोवर्णान्तधातोरिति। श्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयोरितिव्याख्यानेतुइयङुवङौ ङित्वंव्यर्थंस्याहेत्यधिकरणेचप्रसज्येतेतिभावः। ननुसामानाधिकरण्यपक्षेपिङित्वंव्यर्थंनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिइवर्णोवर्णान्तधातोःसर्वादेशत्वनिवृत्तिसंभवादितिचेन्न। श्नुभ्रुवोरपिनिर्दिश्यमानत्वेनसर्वादेशत्वप्रसंगात्। इउइत्यष्टादशानांसंज्ञेत्युक्तत्वानयथासंख्यमिहनप्रवर्ततेइत्याह। आंतरतम्यादिति। स्थानतइतिभावः। स्वोः। किं।

एरनेकाचः इत्यस्यायमित्यतो यण् इति वर्तते। अचि श्नुधातु इति सूत्रादिह धातुरेव अनुवर्तते न तु श्नुभ्रुवौ तयोरिव र्णासंभवात्। धातुग्रहणं चावश्यं भयोर्विशेषणं संयोग
स्यागस्य चेति व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगेत्यादि। तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण्। उन्न्यौ। उन्न्यः। हरिं। हरीन्। इत्यादिसिध्यर्थं तु धाता अंगं विशेष्यते। अन्यथा
प्रध्यं प्रध्यः इत्यादावपि पूर्वरूपपूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्यात्। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यः इवर्णस्तदंतत्वादंगस्य। प्रधीरिति। प्रध्यायतीति प्रधीः। ध्या
यतेः संप्रसारणं चेति क्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे च हलः इति दीर्घः। यदा तु प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्येति विगृह्यते तदा धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्प्रथमलिंगग्रहणं चेति नित्य

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य। ६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये प
रे इति यण्। कुमार्य्यौ। कुमार्य्यः। हे कुमारि। अमि शसि च। कुमार्य्यं। कुमार्य्यः। कुमार्य्या। कुमार्य्यै। कुमार्य्याः। कुमारीणां। कुमार्य्यां।
प्रधीः। प्रध्यौ। प्रध्यः। प्रध्यं। प्रध्यः। उन्नयतीत्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्। उन्न्यौ। उन्न्यः। हे उन्नीः। उन्न्यं। ङेराम्। उन्न्यां।
एवं ग्रामणीः। अनेकाचः किं। नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्। नियं। नियः। ङेराम्। नियां। असंयोगपूर्वस्य किं। सुश्रियौ। यवक्रि
यौ। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते। शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभिया इत्यादि। उच्यते। दुःस्थिता धीर्येषामि
ति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा। वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्व
ले ह विवक्षितं। वृश्चिकसम्बन्धिनी भीः वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा॥ ९ स्त्रीलिंगातिदेशो यथासंभवं नदीकार्यबोध्य। प्रथमलिंगग्रहणं चेति

वार्तिकस्य प्रथमलिंगगृहीत्वा पूर्वस्याख्याविरहेनैव नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। एरनेकाच इति यण्विषयत्वेन नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः श्रेयस्के। अन्ये त्वाहुः एवं त
र्हि यथोद्देशपक्षेऽन्यायसिद्धमिदमिति मनोरमाग्रंथो विरुध्येत। यथोद्देशपक्षेऽपि प्रधीशब्दादावर्थं तथा वचनस्यावश्यकत्वात्। मूले हि उपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्य
मित्युक्तं। न तु नित्यस्त्रीत्वमिति। तस्मात्प्रथमलिंगग्रहणमित्यनेन नलिंगं प्रयुक्तं यन्नदीत्वं तेन प्राक् स्थितं तदिहातिदिश्यते। धीशब्दे तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधेन न
दीत्वाभावान्नास्त्येव प्रधीशब्दे नदीत्वातिदेश इति। ङिति ह्रस्वश्चेति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते। प्रथमलिंगेति वचनं यथोद्देशन्यायसिद्धमिति ग्रंथानु

रोधेन वृत्तेः प्रागवस्थायां अवयवत्वेन भिन्नत्वेन विद्यमानाया एव नदीसंज्ञायाः समुदाये अभ्युपेयत्वात्। न च प्रकृष्टाधीर्यस्य तस्मै प्रध्ये प्रध्य इत्यादौ प्रथमातन्धीश
ब्दस्य ङिति परे वर्तमानान्नदीसंज्ञा अस्तीति दिक्। उन्नीरिति। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। ङेराम्निति। आं गत्वान्नीशब्दान्नादपि ङेराम् भवतीति भावः। ग्रामणं न
यतीति ग्रामणीः अग्रग्रामाभ्यां नयतेरिति णत्वं। नीरिति नयतीति नीः क्विप्। गतिकारकेतरेति। गतिकारकपूर्वस्यैव यण् लिप्यते इति तु नोक्तं। कुमारीमिच्छन्
ब्राह्मणः कुमारी कुमार्यौ कुमार्यः इत्यत्र यणः प्रसंगात्॥ ॥शुद्धधियाविति॥ यदा तु शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विगृह्यते तदा भवत्येव यण्। शुद्धध्यौ। शुद्धध्यः। एव
न भूसुधियोः। ६।४।८५। एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि। सुधियौ। सुधिय इत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति। ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। अल्लो
पस्य स्थानिवत्वाद् घिलोपाभावे। कौ तु मतं स्थानिवत्ता एकदेशविकृतस्याऽनन्यतया ऽनङ् णित्वे। सखायौ। सखायः। हे सखीः। अमिपूर्वरूपात्
त्वाद् घिलोपाभावे ततो ऽपि परत्वात् सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते। सखायं। सखायौ। शसि यण्। सख्यः। सहखेन वर्त्तत इति सखः। तमिच्छतीति। सखीः
सुखमिच्छतीति। सुखीः। सुतमिच्छतीति। सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्यौ। ख्यत्यादिति दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः। सख्युः। सुख्युः। सुत्युः। लूनमि
च्छतीति लूनीः। क्षाममिच्छतीति क्षामीः। प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः। एषां ङसिङसोर्यण्। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वान् ख्यत्यादित्युत्वं। लून्युः।
क्षाम्युः। प्रस्तीम्युः। शुष्कीयते। शुष्कीः। पक्वीः। इयङ्। शुष्कियौ। शुष्कियः। ङसिङसोः शुष्कियः इत्यादि। इतिईदन्ताः। शम्भुर्हरिवत्। एवमि
ष्णुवायम्भ्वादयः॥ ॥ ८१ भग्नेऽपि। कथं न हीति। गतिकारकेतरपूर्वपदत्वं इह नास्तीति यत्नेव भाष्यमिति प्रश्नः। दुर्धिय इत्यत्र प्रादिभ्यो धा
तुजस्येति वार्तिकेन उत्तरपदलोपं विधाय इत्याशयेनाह द्रुस्थितान्धीर्येषामिति। वृश्चिकशब्दस्येति। भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्था
नामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं। ततश्च संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति नास्त्यत्र कारकपूर्वत्वमिति भावः। वृश्चिकसंबंधिनी भीरिति। एवं च भययोगाभावाद् वृश्चिकस्य
नापादानकारकत्वमिति सूत्रमतेऽपि न दोष इति भावः। ओः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवर्तनादाह। अचि सुपीति। सुपि किं। सुध्युपास्यः। वस्तुतस्तु सुपीत्यननुवर्तनादपि
न क्षतिः। अन्तरङ्गस्येति न्यायेन एरनेकाच इति ओः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्रापितस्य यणो न भूसुधियोरिति निषेधाभ्युपगमात्। स्थानिवत्वाद् घिलोपाप्रसङ्गाच्च॥

एरनेकाच इत्यत्रैकाजन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सखीशब्दस्य पदत्वान्न पदान्तेति निषेधेन अल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यो नः क्व इति नियमेन क्वचिदेवान्तस्यैव
वपदत्वादत आह। कौ लुप्तमिति। नपुंसके भावे क्तः। कौ लोप इत्यर्थः। इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीयत्यत्रापि बोध्यं। कौ लुप्तमित्येतत्क्वाचित्कं। कौ विधिं प्रति न
स्थानिवदित्यभ्युपगमात्। अन्यथा विभिद्विप्रास्तनाकुलानीति हलन्तनपुंसके वक्ष्यमाणं न संगच्छेत। वेभिद्यतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे च कौ लुप्तत्वेनाल्लो
पस्य स्थानिवत्त्वाभावेन लक्षणानुमसंगात्। कौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्योदाहरणं लवमाचक्षाणो लौः। अत्र णिचि टिलोपः यश्च कौ णिलो
पः तदुभयं क्वौ लुप्तमिति वचनात् स्थानिवत् यक्ति निमित्ते ऊठि कर्तव्ये न स्थानिवत्। एवं च धत्पूठ् स्विति वृद्धिः। अत्र दमवधयां न पदान्तेति सूत्रे क्वि लुगुपधात्वचङ्प
रनिर्ह्रासकुत्वेषु न स्थानिवदिति वार्त्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोऽयं। कौ लुप्तमित्यादीति। लुका लुप्तं न स्थानिवदित्यादीनामुदाहरणान्यत्रोच्यन्ते। पंचभिः
पट्वीभिः क्रीतः पंचपटुः। आर्हादिति ठक्। तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। तस्य लुका लुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्। अत्र यणादेशो न भ
वति। न च ङीषो लुकः परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न भवेदिति शंक्यं ङीषो लुकं प्रति स्थानिहारात् तद्धितलुकः परत्वस्वीकारात्।। यद्वा।। वृद्धिपरिक
ल्पितं पौर्वापर्यमभावेप्यस्तीति नात्रानुपपत्तिः। न च अत्र तद्धितविवक्षितमस्ति तद्धितत इति पुंवद्भावादत्र निषेधं विनैवेष्टसिद्धिरित्यपि शंक्यं। यत्र भावि
भत्वं तत्रैव पुंवद्भावः। इह तु लुकि भत्वाभावात् ततः पुंवद्भाव इति कयटेनोक्तत्वात्। तथा पंचेन्द्राण्यो देवता अस्य पंचेन्द्रः। सास्य देवतेत्यण्। द्विगोर्लुगनप
त्य इति लुक्। लुगोङीषो लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ङीषा संनियुक्त आनङ् न श्रूयते। पुंवद्भावस्यात्र शंकापि नास्ति। इन्द्र इन्द्रत्वमिन्द्राण्यामिन्द्र स्त्री
त्वमिति महदन्तरमिति भेदे भावितपुंस्कत्वस्यानभ्युपगमात्। यत्तु न पदान्तेति सूत्रे वरे इति ईकारप्रश्लेषं कुर्वन्ति तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यं। उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानि
कौ न पारिखाया चातुरर्थिके अणि कृते बह्वादिके का नित्यादिना पारिखशब्दात् तेनोपधलक्षणे छप्रत्यये पारिखीयः सिध्यति। अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्व
विधित्वेन तस्याः कर्तव्यायां आल्लोपः स्थानिवत्स्यात्। नन्वेवं रटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न। यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विहितस्तत्रैवायं निषेध इति
भाष्ये स्थितत्वात्। तत्र चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमवस्थापकं। चङि परे यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासस्तत्र न स्थानिवत्। वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परि

वार्त्तिकेन। अत्र प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् आकारो नोपधेति णौ चङ्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति। णिसामान्यग्रहणादेतत्सिद्धमिति चेत्तर्ह्यन्यदुदाहर्त्तव्यं वारि आख्या-
दवीवरत्। न च ग्लोपोऽतीति निषेधः शङ्क्यः परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपस्याभ्युपगमेनाग्लोपित्वाभावात्। अत एव मृदमिश्रेति सूत्रे हलिकल्योर्हलकलेत्यदंतनिपातनं
सार्थकं। कुत्वे न स्थानिवत्। अर्चयतेरर्कः कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः। पाचयतेः पाक्तिः रहचोः कुरिति कुत्वं णिलोपेन स्थानिवत् वार्त्तिकेऽस्मिन्नुक्ते च ङ्परनिर्ह्रासो-
पधाग्रहणमावश्यकं तु कर्ककास्वश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयं। चजोरिति कुत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीयं। सस्वरिति। तेनस-
हेति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सभावः। सस्वीरित्यादि। सुप आत्मनः क्यच्। क्यचि चेतीत्वं। दीर्घस्यापीति। एतदर्थं कृतयणादेश इति भावः। ननु अनिसस्वभूपि-
तेरिति गुणविषयं व्यावर्त्तयितुं यणा निर्देश इति चेत्। अस्त्वेवं तथापि दीर्घप्रवृत्तिः केन वार्यतां। नहि ह्रस्वेषु यणाभाव्यं न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति। सोऽन्यस्य
विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभय॰ कारकत्वे सारस्वत्लाभेन तथैवौचित्याद्द्वाभ्यां रूढत्वाच्च। लूनमिति। ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वं। सामामिति। सायोमं इति

तृज्वत्क्रोष्टुः। ७।१।९५। क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्त्तते। असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृप्रयोक्तव्य इत्यर्थः॥

म॥ पत्नीममिति। प्रत्ययोऽन्यतरस्यामिति मः। स्पः सपूर्वस्येति संप्रसारणं। शुष्कीरिति। शुषः क इति निष्ठातस्य कः। पक्कीरिति। पचो व इति वः। इयङिति। संयो-
गपूर्वत्वादिति। इयङ्यण्निति भावः॥ इति ईदन्ताः। हरिवदिति। तद्वत्साध्य इत्यर्थः। तृज्वत्क्रोष्टुः। क्रुश आह्वाने रोदने च। अस्मात् सितनिगमिमसिसच्यविधा-
ञ्क्रुशिभ्यस्तुन् इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः सिद्धः। क्रोष्टृशब्दः ह्यावपि शृगालवचनौ तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजंत एव तृ-
तीयादावच्युभयमन्यत्र तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते। क्रोष्टुरिति। तुन्नन्तात्प्रथमा। तृज्वदिति तृतीयान्तात् वतिः। निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रका-
र्यरूपविषयत्वेनातिदेशस्यानेकविधत्वेपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते। न च तत्र निमित्तादेर्यस्य कस्यचित् किन्तु क्रुशेरेव उपस्थितत्वात्। अर्थतः आनर्थक्याच्चे-
त्यभिप्रेत्य फलितमाह। क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्दस्तन्निमित्तातिदेशो यथा। चिकीर्ष ति। चिकीर्षते। अप्रसन्नन्तस्य पूर्ववत्सन इत्यनेन निमित्तातिदेशः कर्त्रभि-
प्राये आत्मनेपदं सिध्यति। ननु कार्यातिदेशेनाप्येतद्गतार्थमिति चेत्। अत्राहुः। निमित्तप्रतिसन्धानपूर्वकत्वान्तस्येति निमित्तातिदेशः पृथगुक्त इति। व्यपदे-

शास्त्रातिदेशो यथा। आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेन कर्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफलक आदित्वव्यपदेशः औपगवादावतिदिश्यते। तादात्म्याति
देशो यथा। सुबामंत्रितपरांगवत्स्वरे इत्यनेन दृढव्रत्याणी शुभस्पती इत्यत्र शुभशब्दस्य परांगवत्त्वे सति षाष्ठिकेनामंत्रितस्येत्यनेन प्रकारादुकारस्याद्यु
दात्तत्वं सिध्यति। शास्त्रातिदेशो यथा। कालेभ्यो भववत् इत्यनेन कालवाचिभ्यस्तत्र भव इत्यधिकारे यत् शास्त्रं तत्सादृस्य देवतेत्यर्थे अतिदिश्यते।
तेन मासिकं प्रावृषेण्यमित्यत्र यथा विहितं कालाट्ठञ्। प्रावृष एण्य इति सिध्यति। कार्यातिदेशस्तु इह प्रकृतिप्रत्ययादीनां सांकर्यं स्यात्। कार्याति
देशो यथा गोतो णित् गौः गावौ गावः। अत्र णित्कार्यं वृद्धिरतिदिश्यते। प्राधान्यात्। केचित्तु निमित्तातिदेशं गोतो णिदित्युदाहरंति तन्मते कार्यातिदेशस्य क
र्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः स्थानिवदादेश इत्याद्युदाहर्तव्यं। रूपातिदेशो यथा। वतंडी चासौ वृंदारिका च वातंड्यवृंदारिका। अत्र वतंडीशब्दे पुंवत्कर्मधारये

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः। ७।३।११०। ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्तस्य गुणः स्यात्। इति प्राप्ते। ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां
च। ७।१।९४। ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे। अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्। ६।४
११। अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न॥ उ
द्गातृशब्दस्य भवत्येव। समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारं। क्रोष्टारौ। क्रोष्टॄन्। विभाषा तृतीयादि
ष्वचि। ७।१।९७। अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्टुना॥ ॥ ११ त्यनेन पुंवाचकः वातंड्यशब्दरूपमतिदिश्यते। इह
प्रकारमाचामतिदेशस्य षड्विधत्वमुक्तं अन्ये तु कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः। व्यपदेशश्च सप्तैता नतिदेशाः स्पष्टास्तेइति सप्तविधत्वमाहुः
अर्थातिदेशस्योदाहरणं तु गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः। अत्र स्त्री पुंवच्चेत्यनेन गोत्रप्रत्ययांतस्त्रीवाचकस्य वृद्धो यूनेत्येकशेषे सति स्त्र्यर्थस्य पुमर्थोति
दिश्यते। तेन स्त्रियामपत्यकृतवहुत्वे यञञोश्चेति लुक् सिध्यति॥ ॥ ऋतो ङि। कृन्तृ एतयोरनुकरणेऽकारान्तगुणनिवारणाय तपरकरणमिति बो
ध्यं। अप्तृन् तृच् इति छेमयस्त्वित्यत्र इत्यवसिद्धतृन्तृचोर्भेदेनोपादानं क्वचित्सामान्योक्तावपि विशेषएव गृह्यते इति ज्ञापनार्थं। तेन नकोपधार्ये

त्वसामान्योक्तौ वप्यकतद्धितयोरेव क्वग्गृह्यते नानकमात्रं। तेन यदग्रे वक्ष्यति कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रहणमिति तदुपपन्नं भवतीत्येके॥ अन्ये त्वाहुः। अ
पर्यो इत्येव सूत्र्यतां ततः जितिमिदेनोपादानमर्वणस्तृत्व्यादृत्तये। यद्यप्यर्थवत्परिभाषया तृन्निवृत्तिः सिध्यति तथापि तस्याः परिभाषायाः अनित्यत्व
ज्ञापनाय तयोः पृथगुपादानं। तेन अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति सिद्धमिति। व्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वा
द्वा सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह। नियमार्थमिति। औणादिकानामन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः। धातृशब्दस्त्वौणादिकशब्दो
न भवतीति। मन्त्रं दीर्घो भवत्येव। धातारौ। धातारः। अव्युत्पत्तिपक्षे तु नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति। पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घशङ्कैव नास्तीति वाच्यं। तेनेति। पि
तरौ। पितरः। भ्रातरौ। भ्रातरः। इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः। क्रोष्टृ इति। अनङ्। हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः। सर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादृत्व-

ऋत उत्॥ ६।१।१११॥ ऋदन्तात् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वं। रात्सस्य॥ ८।२।२४॥ रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य
रेफस्य विसर्गः। क्रोष्टुः। आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते। नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन॥ क्रोष्टूनां। क्रोष्टरि। क्रोष्टोः। पक्षे हलादौ च श
म्भुवत्। इत्यजन्ताः। हूहूः। हूह्वौ। हूह्वः। हूहूं। हूह्वौ। हूहूनित्यादि। अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः। शेषमुक्तिवन्नवातप्रमीवत्। हे
अतिचमु। अतिचम्वै। अतिचम्वाः। अतिचमूनां। अतिचम्वां॥ खलपूः॥

नित्यत्वमस्याप्यः। कृतेप्यनङि एकादेशाविकृतस्यानन्यत्वेन तत्त्वात्। अन्य
था गुणे कृते तस्य क्रोष्टा स्यत्रिन्यादौ सर्वनामस्थानस्यारितिभावः। विभाषा तृ। यस्मिन्विधिस्तदादावितितदादिविधिरित्याह। अजादिष्विति ऋत उत्। ऋकाराकारयोरेकदे
शो सति ह्रस्व एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्येतदर्थं केन तपरकरणेन भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति ज्ञाप्यते तेन यवलपरे हकारे मस्य विधीयमाना यवला
अनुनासिका भवन्ति। रात्सस्य। सस्यैव लोप इत्यस्य अनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह। सस्यैवेति। नान्यस्येति। ऊर्क्। परिमार्ट् इत्यादौ रेफात्संयोगान्तस्य लोपो नेत्यर्थः
रादेव सस्येति विपरीतनियमोऽत्र न भवति। उरः प्रभृतिषु कृतसंयोगान्तलोपस्य पुमानित्यस्य दर्शनात्। परत्वादिति। न च नुडित्यस्य इति वाच्यं। तृज्वद्भावे कृते सन्नि
पातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वात् इति भावः। नुमचिरेति। वारीणां तिसृणां क्रोष्टूनामिति क्रमेणोदाहरणानि। ननु रेणस्वविषयप्रामं सर्वेवाध्यं। बाध्यसामान्यचिं

ना। श्रयणं नृ। अत एव नृणां दीर्घोत्वा नामपवाद इति वक्ष्यति। तथा चाविशेषान्नुडप्यनेन बाध्यत इति कथमिह विप्रतिषेधः। उत्सर्गापवादयोस्तु दयोगादिति चेत्। अ
त्राहुः। अत एव तृज्वद्विप्रतिषेधं दर्शयित्वा नतिसृचतसृ इति ज्ञापकान्नुडिति भाष्यकृतोक्तं। एवं च नुमतृज्वद्भावाभ्यामित्येव सुवचमिति। इत्युदंताः॥ हूहूरिति
गंधर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं। हूहूविति। दीर्घाज्जसि चेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे सती कर्तरि यण्। अतिचमूशब्दे त्विति। प्रथमलिंगग्रह
णं चेत्युक्तेः। तथा चैवमतिचम्वा इत्यत्र इति प्राचोक्तं नादर्तव्यमिति भावः। खलपूरिति। खलं पुनातीति पूञः क्विप्॥ ॥ ओः सुपि॥ इग्यणचीत्यतो यण्। एरनेकाच

ओः सुपि। ६।४।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। गतिकारकेत
रपूर्वपदस्य यण्नेष्यते। खलप्वौ। खलप्वः इत्यादि। एवं सुल्वादयः। अनेकाचः किं। लूः। लुवौ। लुवः। धात्ववयवेति किं। उन्नूः। उन्नुवौ। उन्नु
वः। असंयोगपूर्वस्य किं। कटप्रुवौ। कटप्रुवः। गतीत्यादि किं। परमलुवौ। सुपि किं। लुलुवतुः। स्वभूः। न भूसुधियोः। स्वभुवौ। स्वभुवः। व
र्षाभ्वश्च। ६।४।८४। अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। दृन्भवतीति दृन्भूः। अन्दूदृन्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः इत्युणादिसू
त्रेण व्युत्पादितः। दृंभ्वौ। दृंभ्वः। दृंभ्वं। दृंभ्वौ। दृंभून्। शेषं हूहूवत्। दृन्निति नान्तो हिंसार्थोऽव्ययं भुवः क्विप्। दृन्भूः। दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् व
क्तव्यः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्व इत्यादि। खलपूवत्। करभ्वौ। करभ्वः। दीर्घपाठे तु कार एव कारः। स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्। कारभ्वौ। कारभ्वः। पुनर्भूर्योगिकः पुंसि
पुनर्भ्वौ इत्यादि। दृग्भूकारभूशब्दौ तु स्वयम्भूवत्। इत्यूदन्ताः। धाता। हे धातः। धातारौ। धातारः। ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यं॥ धातॄणां। इत्यादि। एवं न
प्त्रादयः। उद्गातारौ। पिता। व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः। पितरौ। पितरः। पितरम्। पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादयः।

इति सूत्रं च सर्वमनुवर्तते। इवर्णवर्जं। ओरित्युकारस्य कार्यित्वेन निर्देशात्। अचि श्नुधात्विति सूत्रात्तु एरनेकाच इत्यत्रैव संबध्यत इत्याशयेन व्याचष्टे। धात्ववयवसंयो
गेत्यादि। वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति। अत्र इको यणचीति यणं बाधित्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः तस्य दीर्घाज्जसि चेति निषेधे पुनरपि यणादेशः प्रसक्तो अचि श्नु
धातुभ्रुवामित्युवङ् तं च बाधित्वा ओः सुपीति यण् तस्य न भूसुधियोरिति निषेधे पुनरुवङादेशस्य प्रसक्तौ वर्षाभ्वश्चेति यणिति बोध्यं। एवमन्यत्रापि उत्सर्गापवादवि

प्य उष्याः। भेके मण्डूक वर्षाभू शालूर प्लव दर्दुराः इत्यमरः। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरे पुमान् इति यादवः। दंभनीति। दभी ग्रन्थे तुदादिः। दंभूर्ग्रथकर्म्मा। कथकर
न्त्येव्युत्पत्तिरिति। ऊ प्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यते इत्यर्थः। दृशपादीदृत्तौ तु दंभेर्लिं दंभूः नुमागमोऽ नुस्वारश्चानि
पात्यत इत्युक्तम्। अयमूकारो न धातोरिति उवङोऽप्रसंगादिको यणोचीति यण् स चाभिपूर्व इत्यनेन वाध्यत इत्याशयेनाह। दंभूमिति। शासिदीर्घाज्जसि च
ति निषेधोऽप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेणापि वाध्यत इत्याह। दंभूनिति। दृन्वितीति। इदं च श्रीपतिमतं। माधवेन तु अंदूदंभूरित्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे भुवः कू प्रत्य
यः उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्युक्तं। दृन्भूरिति। तरुसर्पजातिभेद इत्येके कपिरित्यन्ये। वज्रं च्य इति। वर्षाभ्वश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः। एवं
वओः सुपीति प्राप्तस्य यणो न भूसुधियोरिति निषेधे वर्षादृन्कर पुनः पूर्वस्य भुव इत्येन हि ध्यर्थमिति स्थितं। अत्र नव्याः। वर्षादृन्कर इत्यस्य नियमार्थतां स्वीकृत्य न भूसुधि
योरित्यत्र भूग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति दीर्घपाठ इति। दृन्कारेति पाठे इत्यर्थः। एवं च ह्रस्वपाठे कार पूर्वस्यो वङ् दीर्घपाठे तु कर पूर्वस्योवङिति विवेकः। पुनर्भूर्दिधिषूरूढा
द्विरित्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिंगस्तथा च स्त्रीलिंगप्रकरण एव वक्तुमुचितो न त्वत्रेत्याशंकायामाह। यौगिकः पुंसीति। पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुल्लिंगेप्यस्तीत्यर्थः
स्वयंभूवदिति। प्राचा तु दृगभूकारमभूशब्दो वर्षाभूवदुदाहृतो न तद्रूपस्यामिति भावः। इत्यूदंताः॥ धातेति। दधातीति धाता। अब्जयोनिः। डु धाञ्स्तृचतृन्वा। अनङ् दीर्घ
सुलोप नलोपाः। व्युत्पत्तिपक्ष इति। अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशंकैव नास्ति। अवादिष्वपठनादिति भावः। नेति। नयतेर्डिच्चेति ऋ प्रत्ययांतो नृशब्दः। अनङादि प्राग्वत्० ॥

नृ चा इहलुंदस्युभयथेति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह। वा दीर्घः स्यादिति। केचित्त्विह छंदसीत्यप्यनुवर्तयंति तेषां हि चिंताजर्जरचेतसां वत नृणां काना
मभ्यंतेः कथा। नृणामेको गम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगा न संगच्छेरन्॥ किंच। छंदस्युभयथेति पूर्वसूत्रेणैव नृणां नृणामिति सिद्धे नृ चेति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् यदपि पूर्वसू
त्रेतिसूचनसरस्य नृग्रहणं यंतित तदप्ययुक्तं। अविशेषेण विकल्पदर्शनात्। तथा च धातृणां धातॄणामिति मत्रनैत्रिरौपयेद्ध्रस्वः पठ्यते वद्भ्वैघेसु दीर्घ इति दिक्॥ ॥
इत्यृदंताः। प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि। यन्न देतेभ्यः परिमाणे इति निर्देशोऽत्र लिंगं भवति हि तत्र स्यदाद्यत्वकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाभावदर्शी
नाच्च वैकल्पिकं तेति इत्वे रपरत्वमिति। कीर्तन इद्धातोरिनीत्वे उरण्रपर इति रपरत्वं। कीरिति कृधातुरित्यर्थः। एवं तीरिति। तृधातुः। इत्यादीति। ऋत उदिति तपरकरणान्न ङसि
ङसोरत उदित्यस्य नेत्यर्थः। दीर्घान्नित्यादामि न नुट्। क्राम्। आतुक्रि इत्यादि। इत्यृदंताः। अनङिति। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादृदुशनेति सूत्रप्रवृत्तेः। गुणविषय इति। ऋतो ङीति

नृ च। ६।४।६। नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात्। नृणां। नृणां। इति ऋदंताः। कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादि
त्वे रपरत्वं कीः। किरौ। किरः। तीः। तिरौ। तिरः। इत्यादि गीर्वत्। इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशनेति ऋतो ङीति च तपरकरणादनङ्लोपौ न। कृः। क्रौ। कृः। कृं। क्रौ
कृन्। क्रा। क्रे। इत्यादि। इति ऋदंताः। गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणेऽनङ्। गमा। शका। गुणविषये तु लपरत्वं। गमलौ। गमलः। गमलम्। गमलौ। गमॄ
न्। गम्ला। गम्ले। ङसिङसोः। ऋत उदित्युत्त्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः। गमुल्। शकुल्। इत्यादि। इति लृदंताः। सेः। सयौ। सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ। स्मृते

गुणविषये गमृन् इति। लृवर्णस्य दीर्घाभावात् प्रथमयोरिति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स लृकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति। नन्वत्र लकार ((यः। इत्येदंताः
द्वयगर्भो लकारो दीर्घोऽस्त्विति चेद्॥ अत्राहुः। प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यस्याकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वस्य सवर्णो यो दीर्घः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थो न लृवर्णयोर्वि
वर्त्तैर्न सावर्ण्यसंज्ञा वा न ऋकार एव लृकाराकारयोः स्थाने भवति न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घलस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लकारसावर्ण्याभावादिति। एवं
च होतृनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घ ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यं। इत्यादीति। गम्लृभ्यां। गम्लृभिः। गम्लृभ्यः। आमि तु गमृणामिति केचित्। वस्तुतस्तु
ऋकारस्थाने लकारद्वयगर्भे लेन दीर्घलाभाभावात् तस्य स्थाने न तु आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात्। होतृणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नाभ्यां साम्यात्। स्यादेतत्

ऋ हययुक्तस्य लकार हययुक्तस्य चैष स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋ लृ वर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्त्वाभावादृकालोजित्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लकार हू
ये गर्भे ल भवितव्यं ऋति ऋ वा लृति लृ वेति वार्त्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं संगच्छतां अकः सवर्णे इत्यनेन इष्टरूपाणां असिद्धेः। अत्राहुः उभयोरप्यच्त्वसिद्धये वर्णस
माम्नाये ऋलृक् सूत्रे अन्तरं पाठः कर्तव्यस्तेन सर्वेष्टसिद्धिः। न च दीर्घत्वसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतृ ऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात् ननु रेफहययुक्तो दीर्घ इति
शंक्यं ऋकार इत्यस्यानेरेफहययुक्तसाम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः होतृ लृकार इत्यत्र लृकारेणान्तर्यात् कदाचिल्लकार हययुक्तः कदाचिदृकारेणान्तर्यादि।
ऋकारश्च भवति परं तु वार्त्तिकमते होतृ ऋकार इत्यत्र रेफहयगर्भो न भवति। प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्भवतीति वैषम्यमस्ति तत्रेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवाद
तो वा अभ्युपगन्तव्येति। अत्रेदं बोध्यं। अकः सवर्णे इति सूत्रस्य भाष्ये ऋति ऋ वा लृति लृ वेत्यनेन प्रत्याख्यानं तुल्यास्यमिति सूत्रस्य भाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेपि फलभेदेन दोगा।
स्वीकृते तु तस्मिन् क्लीकीत्येवमुक्तं क्लृमिति ग्रन्थो ऽनुपपन्न एव। यदि तु ऋति ऋ वेति वार्त्तिकं ऋ ऋति ऋ वेति पठ्येत तदा वार्त्तिकयोः सवर्णे इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्तु
वचमेवाऽक्लीकीति। पंक्तमनुसरामः ङौ तु ऋतो ङीति गुणो लपरः। गमलि। गम्लोः। गम्लृषु। एवं शक्लृ प्राक्चेप्यूह्यं। इति लृदन्ताः। सेरिति। अस्यापत्यमिः कामः। अस्य
स्त्री ई लक्ष्मीः तेन सह या वा सह वर्त्तत इति विग्रहे तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावे आद्गुणः। सय इति। ननु से इत्येकारस्य अंतवद्भावे
न पदांतत्वाद्यादेशं बाधित्वा जसि परतः एङः पदान्तादिति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। तथा च सेरित्येव रूपं स्यान्न तु सय इति चेत्। अत्र केचित्। एवं तर्हि व्यासः सेई
शः से इति निर्दिष्टे ते देशस्यानुकरणं शाब्दोयमस्तु तत्र हि जसि परतो ऽयादेशस्य निर्बाधत्वादिति। स्मृतेरिति इः कामः। स्मृतो येन सः ई लक्ष्मीः। स्मृता येनेति वा विग्रहः।
निष्ठेति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः। स्मृतय इति। नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपेण भाव्यं न त्वयादेशेन न ह्यत्रानुकरणशब्दत्वकल्पनमौचितीं लभ
ते इति चेत्। अत्र व्याः। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेङः पदान्तादतीत्यस्या अप्रवृत्तिः। किंच। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने यचि भमित्यत्र
स्थितानन्तरं च कियपो संत्र ध्यप्यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वपदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातं तेन श्वानेन सुप्तिङन्तमिति स्वादिष्विति च द्विविधापि पदसंज्ञा निषिध्य
त इति पूर्वान्तत्वप्रयुक्तो पदान्तते ह दुर्लभेति स्मृतय इति रूपं निर्बाधमेव तथा सय इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्तिपक्षेपि नानुपपत्तिः। न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्य

यत्वात्सुपो लुक्स्यादिति शंक्यं। अव्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वेनोपसर्जनेतरभावात्। न चैवमपि सह इति स्थिते अंतरंगत्वाद्गुणे कृते सहेशब्दस्य सादेश एव नस्या
देकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वांतत्वे तूत्तरपदत्वाभावात् उभयत आश्रयणे अंतादिवद्भावनिषेधाच्च अस्तु वा सहेशब्दस्य सभावस्तथापि सहत्वं नेम
वद्रूपं स्यान्न तु सह इत्यदंतमिति शंक्यं। नेंद्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमं कार्यं भवति न त एकादेश इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः॥ ॥
गोतो णित्। इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोनुवृत्तं सप्तम्यंतं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् तदाह। सर्वनामस्थानमि
ति। णित्कार्यं कुर्यादिति। णितीति परपूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः। गोरित्यादि। चित्रगुरित्यत्र तु न भवति। ओत इति वक्ष्यमाणत्वात्। तद्धितो यः शसस ओकारं

गोतो णित्। ७।१।९०। गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्। गौः। गावौ। गावः। औतोम्शसोः। ६।१।९३। आ ओत इति छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे
आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्यात्सुपेव अम् गृह्यते नेह। अचिनवं। असुनवम्। गाम्। गावौ। गाः। गवा। गवे। गोः। इत्यादि। ओतो णिदिति
वाच्यं। विहितविशेषणं च। तेन। सुद्योः। सुद्यावौ। सुद्यावः। ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह। हे भानो। भानवः। उः शम्भुः स्मृतो येन सः
स्मृतोः। स्मृतावौ। स्मृतावः। स्मृताम्। स्मृतावौ। स्मृताः। इत्यादि। इत्योदन्ताः। रायो हलि। ७।२।८५। रैशब्दस्याकारान्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ। अ
चि आयादेशः। राः। रायौ। रायः। रायं। रायौ। रायः। राया। राभ्यामित्यादि। इत्यैदन्ताः। ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावम्। ग्लावौ। ग्लावः। इत्यादि। औतो
ऽम्शसोरिति ग्लौशब्दे न प्रवर्त्तते। एओङ्सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात्। इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः॥

तान्न संभवतीत्याशयेनाह। शसा साहचर्यादिति। सुपीत्यनुवर्त्तना
त्त्वित्यपि काशिकायामुक्तं। कैयटस्तु तद्धितोपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यादमः सुप्त्वमित्याशंक्य अचीत्यधिकारादजादिशसः सुपेव संभवति न तु तद्धित इत्याह। अचिन
वमिति। चिनोतेर्लङादेशस्य मिपस्तस्थस्थमिपामित्यम्। ओतो णिदिति वाच्यं। गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः। एवं च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धिः स्यादिति शंकायाम्
अनवकाशः। निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेर्बाधनात्। इत्योदन्ताः। रायो हलि। अष्टन आ विभक्तावित्यत आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह। आकारोंतादेश इति
अर्थे रै विभवा अपीत्यमरः। रायिश्च। रैम इति भाष्यं त्वकजन्तस्य रैशब्दस्य छांदसत्वपरं न तु केवलस्यापीति वांतो यि प्रत्यये इति सूत्रे कैयटः। मघवके नलोपिच्छंदस इति

पक्षांतरमप्याह। इत्यैरंतः। ग्लौरिति। ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः। एवं जनानवतीति जनौः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। अच्यावाद्यः। जना
वौ जनावइत्यादि। न प्रवर्तत इति। हे ग्लौरित्यत्र संबुद्धिलोपः ग्लावइत्यत्र ङसिङसोश्चेति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यं। सावर्ण्याभावज्ञापनादिति। ऋ
ति सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवंतीति वृद्धिरादैजित्यत्र वृद्धिरादेङिति पठितुं शक्यत्वादैौजिति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति। अत एव एदैतोरो
दौतोश्च न मिथः सावर्ण्यमैौजिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्याद्यणुदित्सवर्णस्येति सूत्र एवोक्तमिति भावः। नन्वैौजिति सूत्राभावे नत्वाभ्यामैजिति सूत्रेनाभ्यामेजि
ति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत्। पूर्वोत्तु ताभ्यामेङित्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णग्राहकतया वैय्याकरणैः सौवश्व इत्यादावेदौताववगमो लान्नत्वेदौतोनतत्तश्च वैय्यर्थ्या
भावादैौजिति सूत्रं सावर्ण्याभावं न ज्ञापयतीति चेन्नैवं। पूर्वोत्तु ताभ्यामैौ इति पठनेनापि इष्टसिद्धेः सू त्सूत्र वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। स्थितस्य गतिश्चर्
नमिदं वस्तुतस्तु एओङिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्युक्ते तु ताभ्यामेजिति अत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव। न च एओङिति सूत्राभावे अदेङ् गुण एङि पररूपं एङः पदान्तादतीत्या
दावेङ् प्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यं। सति तु सावर्ण्ये अदेज्गुणः एचि पररूपं एचः पदान्तादतीति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसंगस्य एङ्ग्रहणेपि तुल्यत्वात्।। न
चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादयाद्यादेशसिध्यर्थं एओङ् ऐौजिति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यं। स्थानेंतरतम इत्यनेनैव एचां क्रमादयादयः सिध्यंतीति प्रा
गेवास्माभिः उपपादितत्वात्। यदा हि स्वराणामूष्मणां चैवेत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधादेऐ विवृततरावैचौ विवृततमावित्यभ्युपगम्यते तदा त्वेदैतोरो
दौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तेरेव नास्तीति एौजिति एओङिति वा सूत्रं नोक्तज्ञापकमिति ज्ञेयं। केचित्तु विवृततमयोरैौचोर्विवृततमत्वाभावेपि विवृततरविवृततमे च विवृ
तत्वस्य सत्त्वात्तदादाय तुल्यप्रयत्नत्वमेऐरैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तौ उक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुस्तदपरे न क्षमंते। तथाहि सति इको गुणवृद्धी इति सूत्रस्थशब्द
कौस्तुभग्रंथेन सह विरोधप्रसंगात्। तत्र हि स्वराणामूष्मणां चेत्यादिशिक्षानुरोधाच्चेतानेतेत्यादौ गुणप्रवृत्तिः स्याद्धि वृततरत्वरूपवैलक्षण्यस्य सत्त्वादिति न शं
क्याविधेर्विषयत्वापत्तेः। जयः करणं धान्यानां भवन इत्यादिनिर्देशैरिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चेति प्रकारांतरेण समाहितं तद्दुक्तरीत्या तुल्यप्रयत्नत्वे
तु चेतानेतेत्यादौ गुणप्रवृत्तिशंका निरालंबनैव स्यात् तस्मादीषद्विवृत भेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्याभावोऽत्र सु

रमेति। रमते इति रमा। रमु क्रीडायामित्यस्मात् पचाद्यचि टाप् लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। हल्ङ्यादिलोपः। न चात्रावंतत्वादेव सोरुत्पत्तिरस्तु प्रत्ययांतस्या-
नतिरिक्ततया पृथक् ङ्याब्ग्रहणादिति वाच्यं। ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतयाः प्रागेवोक्तत्वात् प्रत्याख्यातत्वाच्च तद्ग्रहणस्य। शीस्यादिति। जसः शी इत्यनु-
वर्तत इति भावः। संबुद्धौ च। बहुवचने झल्येत्। आङि चापः इत्यतः एदाप इत्यनुवर्तनेनेतदाह। आप एकारः स्यादिति। एङ्ह्रस्वादिति। न चात्र हल्ङ्यादिनैव सु-
लोपोस्तु। प्रत्ययलक्षणन्यायेन संबुद्धौ चेत्यस्यापि प्रवृत्तिसंभवादिति शंक्यं। परत्वान्नित्यत्वाच्च एत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावात् पूर्वं
व्याकारस्यापत्वाभावात्। आ आदित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। एङ्ह्रस्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः। आङि। चकारेण ओ-
सि चेति पक्षांतरं परामृश्यत इत्याह। ओसि च पर इति। रमाभिरिति। नन्विह एकारादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणादतो भिस ऐस् इत्यैस् प्राप्नोति। न च परत्वसामर्थ्यान्नै-

रमा। औङ आपः ७।१।१८। आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात्। औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा प्राचाम्। रमे। रमाः। सम्बुद्धौ च ७।३।१०६। आप एका-
रस्य स्यात्सम्बुद्धौ। एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः। हे रमे। २ हे रमाः। रमाम्। रमे। रमाः। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। आङि चापः ७।३।१०५। आङि ओसि च परे आ-
बन्तस्याङ्गस्य एकारः स्यात्। रमया। रमाभ्याम्। रमाभिः। याडापः ७।३।११३। आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात्। वृद्धिरेचि। रमायै। सवर्ण-
दीर्घः। रमायाः। रमयोः। रमाणाम्। रमायाम्। रमयोः। रमासु। एवं दुर्गादयः॥ ॥

११ वमिति शंक्यं। अकृतैकादेशे विश्वपाभिरित्यादौ कृता-
र्थत्वादिति चेन्नैवं। अल्विधावनादिवच्चेत्यस्याप्रवृत्तेः। याडापः। घेर्ङितीत्यतो ङितीति सप्तम्यंतमापः इति पंचम्यनुरोधेन विपरिणम्यत इत्याह। ङिद्वच-
नस्येति। अत्र सुपि च सतः सुपीत्यनुवर्तमानसुप एव याट्। तेन अपि सार्वधातुकस्य ङित्वेपि मालेवाचरतो मालात इत्यादौ तसादेर्न भवति। एतच्च अचः पर-
स्मिन् इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः इति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तं पंचमीसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् मालात इत्यादौ या-
ट्प्रसंग एव नास्तीत्याहुः। यडित्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं लिंगस्याप्राप्तपत्यर्थं। न च अतो गुणे इति पररूपापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्यादेवं न हा न तु वृद्धिरेचीति
माचात्। आट श्वेतसुपन्यस्तं तदुपेक्षितं। याटूस्यात्? टकारस्य समुदायानुबंधत्वेनेह आटोऽभावात्॥ ःः॥ ॥ ॥ ॥

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च। दीर्घोच्चारणं प्रागवत्। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं। आबंतस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामत्वं नेत्याशंक्याह। एकादेशस्य पूर्वांतत्वेनेति। विभाषा दिक् समासे। गौणत्वात्प्राप्ते विभाषेयं न तु न बहुव्रीहाविति निषेधप्राप्ते इति भ्रमितव्यं। तस्य अलौकिकप्रक्रियावाक्यांतर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य च समासविषयत्वात्। स्पष्टार्थमिदं। प्रतिपदोक्तदिक्समासविधायके दिङ्नामानीति सूत्रे शेषो बहुव्रीहिरित्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः। त्यक्तुं शक्यमिति न वाच्यं। अस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययांतत्वाभावाद्विभाषा ——— द्वितीयेति सूत्रमावश्यकमिति शंक्यं। एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणाद्वं तस्यापि तीयप्रत्ययांतत्वात्। तीयस्य

सर्वनाम्नस्याड्ढ्रस्वश्च। ७।३।११४। आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः। याटोऽपवादः। सर्वस्यै। सर्वस्याः २। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट्। सर्वासां। सर्वस्यां। सर्वयोः। सर्वासु। एवं विश्वादय आबन्ताः॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ। १।१।२८। अत्र सर्वनामता वा स्यात्। उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै। दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह। योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायाः। तस्यै उत्तरपूर्वायै। बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थं। अन्तरस्यै शालायै। वाह्यायै इत्यर्थः। अपुरीत्युक्तेर्नेह। अन्तरायै नगर्यै। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां। ७।३।११५। आभ्यां ङितः स्याडापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्। तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात्। द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः २। द्वितीयस्यां। द्वितीयायां। शेषं रमावत्। एवं तृतीया। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः। हे अम्ब। हे अक्क। हे अल्ल। असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां न ह्रस्वः। हे अम्बाले। हे अम्बाडे। हे अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वाज्जरसां जरसामित्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रि

ति। पुन्नपुंसकार्थमुपसंख्यं वक्तव्यमनेनैव सिद्धौ विभाषा द्वितीयेतिसूत्रं न कर्तव्यमिति भावः। अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः अत्र (त्य औङ आपः। आङि चापः। याडापः। द्व्यक्षरं यदीति कथनात् द्व्यक्षरस्यैवांबार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह। असंयुक्ता ये डलका इत्यादि॥ जरेति। जृष् वयोहानौ वित्यस्मात् षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङि ऋदृशोऽङि इति गुणे कृते टाप्। शीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि। ननु औङ आपः ह्रस्वनद्यापो नुडित्यपेक्षया जराया इति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेवं। परत्वा

ङामिति क्विधयोर्जरसादेशं बाधित्वा परत्वात्सुडिति चेत्। अत्राहुः। आङि चाप इत्येकारादेशे कृते एकदेशविकृतन्यायेन जराया इति जरसादेशप्रसक्त्या नित्य
त्वादेकारादेशं बाधित्वा जरसादेश एव भवति न चैकारादेशोपि नित्य एव जरसादेशे कृतेपि स्थानिवत्वेनाबंतत्वादाङि चाप इति प्रवृत्तेरिति वाच्यं। आकारस्यैव
चापः सर्वत्र ग्रहणात् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः। याडाप इति याडागमं तु जरसादेशोंतरंगत्वाद्बाधते॥ आकारस्यापः परस्य ङितः सुपो विहित।

ङाम् इति पञ्चाऽपि विधयः [illegible] आमाः एवं नसनि [illegible] तथाऽप्यनंत्विधाविन्युक्तेर्न भवन्ति। आ आ विति प्रश्लिष्य आकारस्यैव वाऽपः सर्वत्र ग्रह
णात्। एवं हलङ्यादिसूत्रेऽपि आ आप् ङी ई इति प्रश्लेषादतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धे दीर्घग्रहणमस्पष्टार्थमेव। न चैवमप्यतिखट्वायेत्य
त्राश्रयमाकारं तस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वस्य श्रित्वं याट् स्यादिति वाच्यं। आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात्। उपसर्जने स्त्रीप्रत्ययेतदादि
नियमात्। पद्न्निति नासिकाया नस्। नसः। नसा। नोभ्यामित्यादि। पक्षे सुटि चरमावत्। निशायाः निशः। निशः। निशा। व्रश्चभ्रस्जसृजमृजय
जराजभ्राजच्छशां षः ८।२।३६। व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्यात् झलि पदान्ते च। षस्य जश्त्वेन डकारः। निड्भ्यां। निड्भिः।
सुपि ङः सीति पक्षे धुट् चर्त्वं। चर्त्वस्यासिद्धत्वाच्च यो द्वितीया इति टत्वयो पौना। न पदान्ताट्टोरिति निषेधत्वं। निट्त्सु। निट्सु। षढोः कः सि। ८।२।४१।
षाढस्य च कः स्यात् सकारे परे। इति तु न भवति। जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे राडोर्धात्वोरिति सूत्राद्धात्वोरित्यनुवर्तयन्ति। तन्मते जश्
त्वेन जकारः। निज्भ्यां। निज्भिः। जश्त्वं श्चुत्वं चर्त्वं। निच्शु। चोः कुरिति कुत्वं न भवति। जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। मांसस्य पृत् नासानूनो मांसपृत्न्त्वो वा वाच्याः। [illegible]
सादौ वा। पृतः। पृता। पृद्भ्यां। पक्षे सुटि चरमावत्। गोपाविश्वपावत्। मतिः प्रायेण हरिवत्। स्त्रीत्वान्नत्वाऽभावः। मतीः। नात्वं। मत्याः॥ ॥

स्यपादेव ह्यां श्यत्वे न बहिरंगत्वात्। ङेराममपि जरसादेशो नित्यत्वाद्बाधते। न चाकारस्यापावंतात्परस्य ङेरामि कृते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्या
प्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यं। रूपमालायां जरसीत्युक्तत्वादिष्टानुरोधादुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति स्वाश्रयमिति। यत्तारि[illegible]
सुवाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः यमादिसुप एव याडा[illegible]नापादनात्स्वभवे न तत्परामृश्यते। स्थानिवद्भावेनेति। न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याट् स्यादिति वा

अतिदेशाविषयेऽलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः अतो व्याचष्टे। आवंतं यदंगमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहण-
मिति नियमादिति खट्वेति। यदंगं तदावंतं न भवति यच्चावंतं खट्वेति तदंगं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः। अत्र न व्याः प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रह-
णमित्यापूर्वग्रहणेऽस्त्यवंतं गृह्यते। आवंतस्यांगविशेषणत्वात् आवंतग्रहणं इति खट्वायेत्यत्रोक्तदोषतादवस्थ्यमिति यद्युच्यते तेन तर्ह्यंगेनावंतं विशेष्यतां। अंगसं-
बद्धकं यदावंतमिति तथा च नोक्तातिप्रसंगशंकालेश इत्याहुः। स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशंक्याह। उपसर्जनेति। अयं भावः। स्त्रीप्रत्यये त्वा नुपसर्ज-
नेनेत्यनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते। न तूपसर्जनेऽपि। अत एव परमकारीषगंधीपुत्र इति कारीषगंध्यपुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं
पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसारणं न भवति। अतिकारीषगंध्यस्य हि ष्यङंतत्वाभावात्। न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्येयसंतत्वाद्यथा हल्ङ्या-

ङिति ह्रस्वश्च। १।४।६। इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगावीदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे। आ-
ण्नद्याः। मत्यै। मतये। मत्याः। मतेः। नदीत्वपक्षे औदितिङेरौत्वे प्राप्ते। इदुद्भ्याम्। ७।३।११७। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्। पक्षे
अच्च घेः। मत्याम्। मतौ। एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः॥ ॥ ((

ङ्यादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङंतत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति
शंक्यं। पूर्वपदस्य ष्यङंतस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति ष्यङः संप्रसारणमित्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्। टनयोः ठथो नेति। धुडभावे टस्य ठो न धुट्-
पक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः। न भवतीति। जश्त्वात्प्राक् षस्य कत्वं न भवतीत्यर्थः। केचित्त्विति। प्राचीनशिष्टकारादयः। निचृत् इति। अत्र शश्छोऽटीति पक्षे छ-
त्वं बोध्यं। मांसपृतनेति। पृतना सेना। नात्वं नेति। अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः॥ ॥ ङिति ह्रस्वश्च। वामीति सूत्रात् वेत्यनुवर्तते। अप्राप्तविभाषे-
यं। ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधप्राप्तावारंभात्। इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति त्रीणि इदुतोर्विशेष-
णानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यंतं। अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिंगानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिंगानां च स्त्रीत्वेऽपि न स्यात्।
कैयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात्। मतांतरेऽपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च। अत एवाख्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबध्यते तदेतदा-

ह्रस्वो चंरट्वर्णो वर्णौ स्त्रिया भेति। औत्वे प्राप्त इति। ङेः रामित्यपेक्षयापरत्वादिति भावः। प्राचा तु औदिति सूत्रे इदुद्भ्यामच्च घेरिति पूर्वोक्तसूत्रद्वयबललभ्यार्थमु
पादाय घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातमिदुद्भ्यामिति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्यसमंजसमेतत्॥ ॥ त्रिचतुरोः। अष्टन आ विभक्ताविन्यतोनुवर्तते
नादीह। विभक्तौ परत इति। विभक्तौ किं। त्रिभार्यः चतुर्भार्यः इति केचित्तन्मंदं। स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः। किं तु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति। त्रि
प्रियइत्यादावुदाहर्तव्यमिति तन्न्याः। गुणदीर्घोत्वानामिति। तिस्रः तिसृ इतीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य रत्वमपवादः। तिस्रः पश्येत्यत्र तु प्रथमयोरिति पूर्वसवर्ण

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। ७।२।९९। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः। अचि र ऋतः। ७।२।१००। तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रे
फादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्वानामपवादः। तिस्रः। तिसृभिः। तिसृभ्यः। आमि नुमचिर इति नुट्॥ न तिसृचतसृ। ६।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न
स्यात्। तिसृणां। तिसृषु। स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणं नेह। प्रियास्त्रयः स्त्रीलिवा यस्याः सा प्रियत्रिः। इत्यादि मनिवत्। आमि प्रियत्रयाणामिति
विशेष्यः। प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहे तु। प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रामित्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं। प्रियत्रि। स्नमोर्लुका
लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः। न लुमतेति निषेधस्याऽनित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ। रादेशात्पूर्वं विप्रतिषेधेन नुम्। प्रियतिसृणी। प्रि
यतिसृणि। तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्रभावौ। प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणा इत्यादि। हेरत्वे सत्यापा हूस्य हाभ्यां
हूयेकः ३। गौरी। गौर्यौ। गौर्यः। नदीकार्यं। हे गौरि। गौर्यै। इत्यादि। एवम्वाणीनद्यादयः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद
नङ्णिङ्ढत्वे च प्राप्ते विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणं। सखी। सख्यौ। सख्य इत्यादि गौरीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। लक्ष्मीः। शेषं गौरीवत्। एव

दीर्घापवादः। प्रियतिस्र आगतः। प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उदित्युत्वस्यापि विवेकः प्रघ्यपिमध्ये पवादन्यायेन दीर्घोत्वयोरेव रत्वमपवादः स्यान्न तु ऋतो ङीति गु
णस्य तथा च विंध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य स्वविषये नामेसर्वमेव हि बाध्यत इति भावः। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति
विशेषणं नांगस्येति भावः। प्रियतिसृ इति प्रियजसः इजस इति स्थिते। अंतरंगानपि विधीन्वहिरंगो लुग्बाधत इत्युक्तत एव तिस्रादेशो सुपो लुकि कृते

समासान्त्या विभक्तिरस्यां परतः त्रिस्रादेशः स्त्रियां पुंवदिति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः। अरुणा इत्यनेन ङ्यापि इह जहत्स्वार्था वृत्तिपक्षे स्त्रीशब्दस्य निरर्थ
कत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां वृत्तिर्बोध्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादि सिद्धान्तपरवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। अजहत्स्वार्थवृ
त्तिपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्थकयोः स्त्रियां च तु रा रिति विवक्षितोर्थस्तेन प्रियास्त्रयः स्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वेपि न तिस्रादेशप्रसंगः
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चोक्तव्याख्याने प्रमाणं। अनित्यत्वादिति। इकोचीत्यज्झलादि हलिंगं। तथाहि। भ्यांभिसादिषु सत्स्वपि नुमि नलो
पः प्रातिपदिकान्तस्येति तल्लोपसंभवात् अचीति व्यर्थं। न च नङिसंबुध्योरिति निषेधात् संबुद्धौ लोपो न संभवतीति तत्रार्थं निष्टवारणाय अचीत्यावश्यकमिति वाच्यं। संबु
द्धिश्च लुकालुग्भेनि नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात्। न लुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना तत्र प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः। नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यं। उत्तरत्रैव कर्तुं शक्यत्वा
चीतिकरणस्यैव पर्य्याप्तेः न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वे तु संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाज्झलादिलिंगं। न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमा
त्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यं। लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। अत एव प्रियतिसृ प्रियत्रीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतं। इत्यादीति
प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः प्रियतिसृणः। आमि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुमं च बाधित्वा। पूर्वविप्रतिषेधेन नुट्। प्रियतिसृणां। ङेरत्वे सत्यां वि
त्तौ विभक्तिसन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं न यासयोरिति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः। अङ्गान्तत्वादिति। केचिदिह कृ
दिकारादिति पाक्षिकं ङीषमिच्छन्ति तन्मते तु सुलोपपक्षे स्यादेव। अत एव वातप्रमीः श्रीलक्ष्मीति पक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः। लक्ष्मीर्लक्ष्मीर्हरिप्रिये
ति द्विरूपकोशश्च। स्त्री इति। स्यायन्तोऽस्याः शुक्रशोणिते इति॥

स्त्री। स्त्यायतेर्ड्रट्। लोपो व्योर्वलि। इति यलोपः। टित्वान्ङीप्। ङ्यन्तत्वात्सुलोपः। परत्वादिति। स्त्रियाः इति इयङुवङपेक्षया। इयादेशोऽचिनान्यत्रेति। अजादौ यइयादेशो
विहित स उपसर्जनत्वे तु। सविद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव न त्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैः बाधितत्वादित्यर्थः। इयङुवङ्स्थानाविति
स्येवेति। पूर्वसूत्रस्थं विभक्त्यनुवर्तनादियङुवङ्स्थानाविति ईदूतोर्विशेषणं। तेन इयङुवङ्स्थानावीदूतौ वेवा स्त्रीति पर्युदस्तौ न तु ह्रस्वाविति भावः। श्रीरिति

स्त्रियाः ६।४।७९। स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे। स्त्रियौ। स्त्रियः। वामशसोः ६।४।८०। अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्। स्त्रीं। स्त्रियं। स्त्रियौ
स्त्रियः स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः २ स्त्रियोः। परत्वान्नुट्। स्त्रीणां। स्त्रियां। स्त्रियोः। स्त्रीषु। स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ। गुणनाभावौ त्वनुङ्
परत्वान्नुसि बाध्यते। क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्य पड्ङित्यवधार्यतां १ जसि च। अतिस्त्रयः। हे अतिस्त्रे। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रयः। वामशसोः। अति-
स्त्रिं। अतिस्त्रियं। अतिस्त्रियौ। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीन्। अतिस्त्रिणा। घेर्ङिति। अतिस्त्रये। अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियोः २ अतिस्त्रीणां। अच्च घेः
अतिस्त्रौ। आस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया। इयादेशोऽचिनाऽन्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने। क्लीबे तु नुम्। अतिस्त्रि। अतिस्त्रिणी। अ-
तिस्त्रीणि। अतिस्त्रिणा। अतिस्त्रिणे। ङेप्रभृतावजादौ वस्य माणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपं। अतिस्त्रये। अतिस्त्रिणे। अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रिणः २ अ-
तिस्त्रियोः। स्त्र्यादि। स्त्रियामनुप्रायेण पुंवत्त्वं। शसि। अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तलक्षणप्रयुक्तो विकल्पः अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थाना-
वित्यस्यैव पर्युदासः तत्सम्बन्धस्यैव चानुवृत्तेः तस्माद्दीर्घस्यैवायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य अतिस्त्रियै अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः २ अतिस्त्रीणां। अतिस्त्रियां
अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रियौ। श्रियः। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री १।४।४। इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियौ। श्रियै श्रियै श्रियाः श्रियः॥

॥ ९ क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब्दीर्घौ ङ्यन्तत्वाभावान्न सुलोपः। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। मिष्ठलोपयोरिति
स्थानौ। अधिकरणे ल्युट्। इयङुवङोः स्थानाविति बहुव्रीहिसमासमनुसृत्य च फलितार्थमाह। इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति। स्थानग्रहणं किं। प्रकृष्टाधीः प्रधीः। हे प्रधि अत्र
एरनेकाच इति यणा इयङो बाधनान्नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधो न प्रवर्तते। अत्रेयङुवङौ निषध्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः। यत्र त्वपवादेन न त्राध्यते तत्र नि-
षेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतं। अन्यथा नेयङुवङाविति ब्रूयात् इयङुवङोर्निमित्तभूतौ य नदीसंज्ञकौ नेत्यर्थलाभात्। अस्त्रीति किं। हे स्त्रि॥ ॥

वामि। पूर्वस्त्र्याख्यौ नदी नेयङुवङ्स्थानावस्त्री इत्यनु वर्तनादाह। इयङुवङोः स्थानावित्यादि। यद्यपि नेति प्रकृतो निषेधो अनेन विकल्प्यते तथापि
निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह। वा नदीसंज्ञौ स्त इति। ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रेऽप्येवमेव। प्रधीशब्दस्य त्विति। एरनेका
च इति यणा इयङो बाधनान्नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते। यत्र त्वपवादेनेयङुवङौ बाध्येते तत्र न निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे। लक्ष्मीवद्रूपमिति
अमिशसि च विशेषः स नुपरमेव वक्ष्यति। पुंवद्रूपमिति। अयं च मतभेदः प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षेण ध्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः। लक्ष्मीवदिति। मतद्व
येपि इति शेषः। सुष्ठु धीर्यस्या इति। ननु अस्मिन्विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्प्रथमलिंगग्रहणं चेति सुधीश

वामिति धापा इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री। श्रीणां श्रियां। श्रियि। श्रियां। प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते ल
क्ष्मीवद्रूपं परान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वे नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारान्। लिङ्गान्तरानभिधायकत्वनादिति कैयटमते पुम्वद्रूपं। प्रकृष्टा धीरिति
विग्रहे तु लक्ष्मीवत्। अमि शसि च। प्रध्यम्प्रध्यः इति विशेषः। सुष्टु धीर्यस्याः सुष्टु ध्यायतीति वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत्। मतान्तरे पु
म्वत्। सुष्टु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव। ग्रामणीः पुम्वत्। ग्रामनयस्यौत्सर्गतः पुन्धर्मेन तया पदान्तरम्विनाऽपि स्त्रियामप्रवृत्तेः। एवं खलपूरपि
पुन्धर्मेत्वमौत्सर्गिकम्बाध्या धेनुर्मतिवत्। स्त्रियाञ्च। ७।१।९६। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते॥

वः श्रीवदेव भवति न तु पुंवदे
व इति चेत्। अत्राहुः नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति धीशब्देन नदीसंज्ञानिषेधात् सुधीशब्दात्प्रथमलिंगग्रहणं चेत्यस्याप्रवृत्तिस्तथा च वृत्तिमते इति ग्रन्थः।
स्वरसतः संगच्छते इति। मतान्तर इति। लिंगान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः। श्रीवदेवेति। वृद्धिवाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेपि श्रीव
देवेत्यर्थः। स्त्रियां च। असर्वनामस्थानार्थमयमारम्भः। तृज्वत्क्रोष्टुरिति वर्तते तद्द्वेवात्रापि रूपातिदेशः। स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द इत्या
दि। एवं च पंचभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतः रथः पंचक्रोष्टृभी रथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिध्यति। पत्तुः स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते ङीषर्थं च क्रोष्टृशब्दं
गौरादिषु पठन्ति तेषां नेह तृज्वद्भावो न सिध्येत्। तेन क्रीतमिति ठञः ऽध्यर्द्धपूर्वेति लुका लुप्तत्वात् लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभा

ऋन्नेभ्यः। ऋत् ऋकारः। न् नकारः। प्रयोगापेक्षं बहुत्वं प्रातिपदिकविशेषणं तदन्तविधिः। स्त्रियामिति चाधिक्रियते तदाह। ऋदन्तेभ्य इत्यादि। क्रोष्ट्री इति॥ स्त्रियां चेत्येतल्लभ्यत्वादेशेन प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेति तृज्वद्भावस्ततो ङीबिति बोध्यम्। भ्रूरिति। भ्रमतीति भ्रूः। भ्रमेश्च डूरिति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः। हे सुभ्रूरिति। ऊङ्प्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वान्नद्यास्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति। नेयङुवङ्स्थानाविति नदीसंज्ञानिषेधात्संबुद्धिह्रस्वोऽपि नेति भावः। ह्रस्वोऽत्रानुपपन्न इत्याक्षिपति। कथं तर्हीति। विमाननात्सुभ्रु पितुर्गृहे कुत इति कालिदासप्रयोगोऽप्यनुपपन्न इति बोध्यम्। बहव इति। केचित्तु नेयङुवङिति सूत्रे वामीत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थित-

ऋन्नेभ्यो ङीप्। ४।१।५। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रोष्ट्र्यः। वधूर्गौरीवत्। भ्रूः श्रीवत्। हे सुभ्रूः। कथं तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः। प्रमाद एवायमिति बहवः। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः। दृन्करेति यण्। उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो न। हे पुनर्भु। पुनर्भ्वं। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः॥ एकाजुत्तरपदे णः। ८।४।१२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात्। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम्। यणं बाधित्वा परत्वान्नुट्। पुनर्भूणाम्। वर्षाभूः। भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाऽभावान्न। हे वर्षाभूः। कैयटमते। मतान्तरे तु हे वर्षाभु। पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः। वर्षाभ्वश्च। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। स्वयम्भूः पुंवत्। न षट्स्वस्रादिभ्यः। ४।१।१०। षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः। स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा। याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः॥१॥ अप्तृन्निति दीर्घः। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः॥ माता पितृवत्। शसि मातॄः। द्यौर्गोवत्। राः पुंवत्॥

विभाषां वाश्रित्य समाधिः। तदसत्। तथा सति ह्यन्यग्रहणं वामीत्युत्तरसूत्रं च व्यर्थं स्यात्। नेयङुवङ्स्थानाविति ह्येव वक्तुं शक्यत्वात्। अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः। एकाच्। एको अच् यस्मिन्न तदेकाच्, तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। उत्तरपदशब्दः समासावयवे रूढस्तेनाक्षिप्तः समासोऽनेन विशेष्यत इत्याह। तस्मिन्समास इति। रषाभ्यां नो णः इत्यतो णः इत्यनुवर्तमाने पुनर्णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह। आरम्भसामर्थ्यादिति। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पेन सिद्धे वचनारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। स्वयंभूः पुंवदिति। मतद्वयेऽपि नदी-

संज्ञाया अभावात् ङितीति ह्रस्वश्चेत्यादि न प्रवर्तत इति भावः। न षट्स्वस्रादिभ्यः। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादनन्तरोऽपि ङीविवक्षया विहितष्टाबपि निषिध्यत इत्य
भिप्रायेणाह। ङीप्टापौ नेति। स्वस्रादीनां ङीप्टाप् च षट्संज्ञकानां तु भी॥ स्वसा तिस्र इति। न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधात् ज्ञापकादेव ङीबभावे सि
द्धे स्वस्रादिषु तिसृचतसृशब्दपाठो न कर्तव्य इति कृन्मेजन्त इति सूत्रे कैयटः। स्वसेति। सावसेर्ऋन्। नाऽऽकृदुशनेत्यनङ्। ननान्दा तु स्वसा पत्युः भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य।
यातरस्युः परस्परं। द्यौगौवदिति। गमेर्डोः। बाहुलकात् द्युतेरपि। डित्त्वाट्टिलोपः। ओतो णिदिति लिङ्गहा वा वृद्धिः। राः पुंवदिति। यद्यपि पुल्लिंग एवायमर्थे रैर्विभवा अ
पीत्यमरोक्तेर्भिन्नलिंगानां न द्वंद्व इति तेन परिभाषितत्वात् तथापि रास्येनरां स्त्रीत्येके। इति क्षीरस्वामिना स्त्रीलिंगताया अभ्युपगमादेवमुक्तं। नौग्लौवदिति। ग्लानु
दिभ्यां डौः। डित्त्वाट्टिलोपः। स्त्रियां नौस्तरणिः स्तरिरित्यमरः। इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः॥ ❁ ॥ अतोम्॥ अत इत्येतदधिकृतस्यांगस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादि
ति चानुवर्तते तदभिप्रायेणाह। अतोऽङ्गादित्यादि। अदन्तादङ्गादित्यर्थः। स्वमोरिति। अमोऽम्विधानं स्वमोर्नपुंसकादिति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थं। अमस्त्वादिति

अतोऽम्। ७।१।२४। अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात्। अमि पूर्वः। ज्ञानं। एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः। हे ज्ञान। नपुंसकाच्च। ७।१।१९। क्लीबात्पर((स्यौङः शी स्यात्। भसंज्ञायां।

यद्यप्यमस्य चित्त्वात् सोऽमि कृते सन्निपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घत्वाप्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति। द्वितीयैक
वचने त्वादेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते अन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टं तथापि संयोगान्तलोपो न स्यादित्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातं। यत्त्वाहुः। अमिति परच्छे
दाकरणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति तद्भ्रमसात्। सोऽरमि कृते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्य प्रवृत्त्या अतिजरमिति रूपस्यैवेष्यमाणत्वात्। द्वितीयैकव
चने त्वनामिति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुको अप्रवृत्त्या अतिजरसमिति रूपसिद्धेश्चेति दिक्। ज्ञानमिति। ज्ञप्तिर्ज्ञानं। ल्युडन्तः। शुभ्रो
दनात्कौ कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्पत्तिः। हल्मात्रेति। हे ज्ञान सु इति स्थिते संबुद्धिलोपात्परत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वे च तस्यान्तवद्भावात् ह्रस्वा
त्परं गं भवतीति न लः। पूरस्य संबुद्धिसंबंधिनो मकारस्य लोप इत्यर्थः। नपुंसकाच्च। जसः शी औङ आप इत्यतः शी औङ इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह। क्लीबा
त्परस्येत्यादि। भसंज्ञायामिति। सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेन असर्वनामस्थानत्वात् औङि यचि भमिति प्रवर्तत इति भावः।

यस्येति। इश्च अश्च यं तस्य नदाह। इवर्णावर्णयोरिति। ईति चेति। चकारेण न तद्धित इत्यतस्तद्धितो ऽनुकृष्यते तदाह। ईकारे तद्धिते चेति। औङः श्यामिति। विभ
क्त्यपेक्षया स्त्रीलिंगनिर्देशः। नेदं वचनं कर्तव्यं। विभाषा ङिश्योरित्यतः श्यामिति प्रकृतं न संयोगादिरित्यतो नेति च तत्राभिसंबंधमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे त
द्धिते च लोपो भवति श्यां नेत्याकरः। जश्शसोः। जसा साहचर्यादिह सुवेव शास गृह्यते। तेनेह न। कुंडशो ददाति। शिः सर्वनामस्थानं। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचा
र्यानुरोधेन। नपुंसकाद् इति नुमधातोरित्यतो नुमनुवर्तते उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानं च अंगस्येति चाधिकृतं। तथा च झलजभ्यां नपुंसकमंगं विशेष्य

यस्येति च। ६।४।१४८। भस्य वर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे। इत्यकारलोपे प्राप्ते। औङः श्याम्प्रतिषेधो वक्तव्यः। ज्ञाने। जश्शसोः शिः।।
७।१।२०। क्लीबादंगयोः शिः स्यात्। शि सर्वनामस्थानं। १।१।४२। शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात्। नपुंसकस्य झलचः। ७।१।७२। झलंतस्याजंत
स्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। ज्ञानानि। पुनस्तद्वत्। शेषं रामवत्। एवं धनवनफलादयः। अद्ड्डतरा
दिभ्यः पंचभ्यः। ७।१।२५। एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात्। टेः। ६।४।१४३। डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात्। वावसाने। कतरत्।
कतरद्। कतरे। कतराणि। भस्येति विहितस्य स्वमः। टेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः। एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति। हे कत
रत्। पुनस्तद्वत्। शेषं सर्ववत्। कतमत्। इतरत्। अन्यत्। अन्यतरत्। अन्यतमशब्दस्य तु। अन्यतममित्येव। एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। ए
कतरं। सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्। अजरं। अजरसी। अजरे। परत्वाज्जरसि कृते झलंतत्वान्नुम्।। ८ नेति विशेष्यते न च तदं
तविधिर्भवतीत्याह। झलंतस्येत्यादि। [illegible] डड्डतरादिभ्यः। पंचभ्य इति किं। नेमं तिष्ठति। नेमं पश्य। डतरादयो डतर डतम इतरान्यान्यतरेति सर्वादिषु पठि
ताः [illegible] डादेशः स्यादिति। जिघृक्षितादेश [illegible] चरूपप्रतिपादनाय पृथक्त्वेन कृतं। टेः। नेति विंशतेरित्यतो डितीत्यनुवर्तते भस्येति चाधिकृतं तदाह। डिति परे भस्ये
ति। भस्य टेः। पंचमः। अत्र [illegible] वा [illegible] लोपो न भवति। किंतु परत्वात्तन्न लोप एव। अद्डो डित्करणस्य प्रयोजनमाह। टेर्लुप्तत्वादित्यादि। ।ननु पू
र्वसवर्णदीर्घाभावाय दादेश एवं क्रियतां किं डडादेशेनेत्याशंक्याह। एङ्ह्रस्वादित्यादि। दादेशे तु हे कतरे इति स्यादिति भावः। अन्यतमस्य त्विति। एवं च सामा

न्यादिष्वन्यतमत्तमद्ब्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः । अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः । नुम् । परत्वादिति । अजर शि इति स्थिते । यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव नपुंसकस्य झलचः इत्यजन्तलक्षणो नुमागमः स्यात्तस्य चाङ्गभक्तत्वादागमेव न व्यवदध्यात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायकत्वेनानिर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति तथापि यस्मादित्यादचः परस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् इति स्वमते त्ववयवावयवः समुदायस्याप्यवयव इत्यभ्युपगमेन कथंचिज्जरसादेशो जातेऽपि सांतत्वाभावान्न सांतमहत इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥ सांतमहतः । अत्र नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनुवर्तते । सांतेति लुप्तषष्ठीकं संयोगान्तस्येति अनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे । सांतसंयोगस्येत्यादि । नस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः । अ

सान्तमहतः संयोगस्य । ६।४।१०। सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भावम्बाधित्वा परत्वाज्जरसा नतस्सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसं । अजरं । अजरसी । अजरे अजरांसि । अजराणि । शेषम्पुंवत् । पद्दन्निति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृन्दि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उद्ना । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तं । अत एव भाष्ये मांस्पचन्या उखाया इत्युदाहृतं । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पद्दन्नित्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथाप्यपोभीरित्यत्र मांसस्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥ ॥

मि लुकोऽपवादमित्यादि । एतेन स्वमोरमादेशे कृते वा जरसिति प्राचो ग्रंथः प्रत्युक्तः । मांस्पचन्या इति । पच्यतेऽस्यामिति पचनी करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् टित्वान्ङीप् । मांसस्य पचनी मांस्पचनी अत्र ङसोर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेनेति प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्यादेशो न सिध्येदिति भावः । ननु पृषोदरादिसूत्रे मांसस्य पचियुड्घञोरिति निर्दिश्यमाणत्वादन्तलोपेनाप्येतद्रूपं सिद्धमिति चेत् । अत्राहुः । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वात् युडन्तं यदुत्तरपदं मांस्पचनमित्यादि तत्रैवान्तलोपः स्यात् इह हि ङीबन्तमुत्तरपदं न तु युडन्तमिति नास्त्येवान्तलोप इति । मासश्छन्दसीति । मासशब्दस्य तकारः स्यान्ङ्यादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । मान्ङ्गि

ह्रस्वो नपुंसके। इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतविधिरित्याह। अजंतस्येति। प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरण्येन व्याख्या
यां सुब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसंगः स्यात्। एतच्चाचश्चेति सूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतं। प्रातिपदिकस्येति किं। कांडे कुड्ये। ज्ञानवदिति। श्रीपाणीत्यादावे
काजुत्तरपदे ति णत्वं तु विशेषः श्रीपेणीत्यत्रापि इनादेशेन सह आद्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादचः परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिः पूर्ववि
धिरिति पंचमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वादेकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव णत्वं। संनिपातेति। अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपनिमि
त्तं स्यात्। न च सुपि चेति दीर्घार्थं संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यं। कष्टायेति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपग

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। १।२।४७। क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपं ज्ञानवत्। श्रीपाः। अत्र संनिपातपरिभाष
या आतो धातोरित्याकारलोपो न। स्वमोर्नपुंसकात्। ७।१।२३। क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि। इकोऽचि विभक्तौ। ७।१।७३। इगं
तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ। वारिणी। वारीणि। न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात् पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः। हे वारि। हे वारे।
आङो नाऽस्त्रियाम्। वारिणा। घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते। वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन। वारिणे। वारिणः। वारिणोः। नुमचिरेति नुट्।
नामीति दीर्घः। वारीणां। वारिणि। वारिणोः। हलादौ हरिवत्। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य। ७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषित
पुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि। अनादये। अनादिने। इत्यादि। शेषं वारिवत्। पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने। अत्र न पुंवत्।

मेण्यवर्णलोपे कार्ये तदनभ्युपगमात्। कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वव्यक्त्यपायेऽप्यत्व जातेरनपायादिति दिक्। एतेन श्रीपशब्दान्ङसि श्रीप्य इति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तं।
स्वमोर्नपुंसकात्। अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः। परत्वात्त्यदाद्यत्वे तदोरिति सत्वे सारमभावे च सं कुलमिति स्यादिष्यते
तु तत्कुलमिति। इकोऽचि विभक्तौ। किं। मधु मधने स्पृ देमाधषमत्र नुमि सति टिलोपः स्यात्। वृद्ध्यौत्वेति। अतिसखिनीत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता वा
रिणीत्यत्र त्वच्चघेर्ङितीत्यौत्वं प्रियक्रोष्टुनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः। ननु नुम्नुटोः को विशेष इत्याह। नामीति दीर्घत्वमिति। नुमस्त्वंगभक्तत्वात्तस्मिन्सति दीर्घो न

स्यादितिभावः। तृतीयादिषु। यद्यत्रभाषितः पुमान्येनशब्देनसभाषितपुंस्कः शब्दइतिविज्ञायेततदापीलुनेइत्यादावतिप्रसंगःस्यात् अतोव्याचष्टेप्रवृत्तिनिमित्तैक्यइति
अयंभावः। भाषितः पुमान्यस्मिन् अर्थेतत्भाषितपुंस्कं। प्रवृत्तिनिमित्तंचइत्यस्यास्तीतिअर्शआदित्वादच्। तेनैकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तेभाषितपुंस्कंयच्छब्दस्वरूपं
तत्वम्पततइतिनिरकोचिविभक्तौइत्यतोऽचीत्यनुवर्तनादाह। टादावचीति। इगंतंकिं। सोमपेनकुलेन। अचिकिं। ग्राममणिभ्यांकुलाभ्यां। टादौकिं। अनादिनी।अ

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः।७।१।७५। एषामनङ्स्यादृटादावचिसचोदात्तः। अल्लोपोनः। दध्ना। दध्ने। दध्नः। दध्नोः२। दध्नां। दध्नि। दधनि।
शेषंवारिवत्। एवमस्थिसक्थ्यक्षि। अंतरतमस्याप्यनङ्। अंतितदध्ना। सुधि। सुधिनी। सुधीनि। हेसुधे। हेसुधि। सुधिया। सुधिना। सुधि
यां। सुधीनां। प्रध्यां। प्रधिना। मधु। मधुनी। मधूनि। हेमधो। हेमधु। एवमम्बादयः। सानुशब्दस्यस्नुर्वा। स्नुनि। सानूनि। प्रियक्रोष्टु। प्रियक्रो
ष्टुनी। तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेननुम्। प्रियक्रोष्टूनि। टादौपुम्वत्पक्षेप्रियक्रोष्ट्रा। प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्ट्रे। प्रियक्रोष्टवे। अन्यत्रतृज्वद्भावात्पूर्व
विप्रतिषेधेननुमेव। प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्टुने। नुमचिरेतिनुट्। प्रियक्रोष्टूनां। सुलु। सुलुनी। सुलूनि। पुनस्तद्वत्। सुलुना। सुल्वा। धा
तृ। धातृणी। धातृणि। हेधातः। हेधातृ। धात्रा। धातृणा। एवंज्ञातृकर्त्रादयः। एचइग्घ्रस्वादेशे।१।१।४८। आदिश्यमानेषुह्रस्वेषुमध्येएच
इगेवस्यात्। प्रद्यु। प्रद्युनी। प्रद्यूनि। प्रद्युनेत्यादि। इहनपुम्वत्। यदिगन्तंप्रद्युइतितस्यभाषितपुंस्कत्वाऽभावात्। एवमग्रेपि। प्ररि। प्ररिणी
प्ररीणि। प्ररिणा। एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्प्रायोहलीत्यात्वं। प्रराभ्यां। प्रराभिः। नुमचिरेतिनुट्यात्वेप्रराणामितिमाधवः। वस्तुतस्तुस
न्निपातपरिभाषयानुट्यात्वंन। नामीतिदीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषांबाधतइत्युक्तं। प्ररीणां। सुनु। सुनुनी। सुनूनि। सुनुना। सुनुनेइत्या
नादीनि। तत्फलमिति। पीलोःफलंपीलु। फलेलुगितिओरत्रोलुक्। प्रवृत्तिनिमित्तमेदादिति। पीलुशब्दस्यहिवृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षेप्रवृत्तिनिमित्तंफलेतु
फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वंवा उभयथापिपुन्नपुंसकयोर्नैकंप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः॥ ॥ अस्थिदधि। इकोचीतिनुमिप्राप्ते विधिरयंन
कारादकारउच्चारणार्थः। ङकारस्त्वन्तादेशार्थः। नब्विषयस्यानिसंतस्येतिफिट्सूत्रेणास्थ्यादयआद्युदात्ताः। तत्रांतस्यानुदात्तेकारस्यविधीयमानोऽ

अनडुह्स्थानेंतरतमः इत्यनुदात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते तच्चोदात्तत्वमस्थानि न्यादावल्लोपाभावपक्षे स्फुटं दध्ना दध्ने इत्यादावनङोऽकारलोपे अनुदात्त
स्य च यतोरुदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यं। तृतीयादिष्विस्यनुवर्तते। अचीति च नदाह। टादावचीति। टादौ किं। द
धिनी। दधीनि। अचि किं। दधिभ्यां। नदंतस्यापीति। आंगत्वादिति भावः। अतिदध्नेति। दधि अतिक्रांतेनेत्यर्थः। स्त्रियामतिदध्नेत्येव। सन्निपातपरिभाषया
वहिरंगपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः। प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं। स्त्रियां तु प्रियदध्ना प्रियदध्ने इत्याद्यपि केचिदुक्तं तद्रसत्। उरःप्रभृतिषु दधिश
ब्दपाठात्। बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङः प्रसक्त्यभावात्। उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेरीदृशप्रयोगासंभवाच्चेति दिक्। सुधिनी इति। परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यते
सुधियेति। शोभनध्यानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुन्नपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् तृतीयादिष्विति पुंवत्त्वपक्षे नुमभावान्न भूसुधियोरिति यण्निषेधा
दियङ्। प्रध्येति। अत्रापि प्रकृष्टध्यानवत्त्वं पुन्नपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्पक्षे यण्। नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यं। बह्वः श्रेयस्यो यस्य त
द्बहुश्रेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके। अन्ये तूपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते। नपुंसकह्रस्वत्वं
तु स्यादेव। बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः। मध्विति। मधु मद्ये पुष्परसे मधु वसंते चैत्रे च। इह पुन्नपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति किंतु मद्यत्वत्वसं
तत्वादिरूपं भिन्नभिन्नमेव। तथा च भाषितपुंस्कत्वाभावान्मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक्। स्नुर्वेति। मांसपृतनासानूनां
नामिति वार्तिककारोक्तेरिति भावः। स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिंगः सानुशब्दस्तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह। स्नूनि सानूनीति। पुंसि तु स्नून् सानून् इत्या
दि। सुलुनेति। शोभनं लवनकर्तृत्वं पुन्नपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्पक्षे नुमभावादोः सुपीति यण्। सुलुनेति। यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। धात्रेति
धारणपोषणकर्तृत्वं पुन्नपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण्। एचः। आदिश्यत इत्यादेशः। ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशः। निर्धारणे सप्तमी जातावेकवचन
मतो व्याचष्टे। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये इति। एचां पूर्वभागोऽकारसदृशः उत्तरस्तु इवर्णोवर्णसदृशस्तत्रोभयोरान्तरतम्यस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अका
रस्यादिकारोकारौ वा स्यातां। तथा च मा कदाप्यकारो भूदिति नियमार्थपरिभाषेत्यभिप्रेत्याह। इगेवस्यादिति। आंतरतम्यादेकारैकारयोरिकारः। ओकारौका

सु॰
सि॰कौ॰
टी॰त
६९

रियोस्तु उकारः। एकारांतस्योदाहरणं तु रैः स्मृतो येन स सुस्मृद्धैः शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् सुस्मृतीत्यादि। एतच्च परिभाषासूत्रमपार्थकं। तथा च वार्तिककृतोक्तं सिद्धमे
ङः सस्थानत्वादैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। अस्यार्थः। शब्दपरविप्रतिषेधेन एङ उत्तरभागांतरतमो ह्रस्वर्णे वेति सिद्धं। ऐचोश्चेति चकारो भिन्नक्रमः। उत्तरभूयस्त्वा
च्चेति हेतोरनंतरं बोध्यः। अर्द्धमात्रा अवर्णस्य अर्ध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोरित्युत्तरभागाधिक्यान्सत्वग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत इति।
प्रद्युनेति। ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्वादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं न तत् पुंनपुंसकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुंवत्भावो न स्यादेवेत्याशंकायामाह। यदि इगंतमि
ति। एतच्च गदानेः इति घोनो अतिरिक्तास्सलणकुलमिति प्रक्रमस्य माधवेन स्पष्टीकृतं। कथं न हि मघवा प्रदायासुना वेत्युपपत्तं इति चेदत्राहुः प्रकृष्टस्वर्गवत्वादि प्रवृ
त्तिनिमित्तैक्यात् सुघौ शब्दो भाषितपुंस्कः स एव इदानीमिगंतस्तथा च प्रद्युशब्दोपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पुंवत्भावो भवतीति दृश्यं

होढः। ८।२।३१। हस्य ढस्यात् झलि पदान्ते च। हलङ्याविति सुलोपः। पदान्तत्वाद्धस्य ढः। जश्त्व चर्त्वे। लिट्। लिड्। लिहौ। लिहः। लिहं। लिहौ। लिह्नः।
लिहा। लिड्भ्यां। लिट्सु। लिट्त्सु। दादेर्धातोर्घः। ८।२।३२। उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घस्यात् झलि पदान्ते च। उपदेशे किं। अधोगित्यत्र यथा स्यात्। दा
मलिहमात्मन इच्छतीति दामलिह्यति। ततः क्विपि दामलिट्। अत्र मा भूत्॥ ॥

११ चपुंवत्भावः। एजंतेषु माधवमते नास्तिमतांतरे त्वस्ती
ति बोध्यं। प्रदीति। प्रकृष्टा द्यौः यस्य तत् शोभना नौर्यस्य तत् सुनु॥ इत्यजंताः नपुंसकलिंगाः॥ होढः॥ झलो झलि परस्य स्कोः संयोगाद्योरंते चेत्यतो झलीति पर
स्यांत इति चानुवर्तते। तदाह। झलीत्यादि। झलि परतः पदांते वा विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः। लिडिति। लिह आस्वादने क्विप्। लिट् स्विति। ढस्य जश्त्वेन डः। तस्य खरि चे
ति चर्त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वात् चयो द्वितीया इति पक्षे टस्य ठो न। सस्य षत्वं तु न भवति। न पदांताट्टोरिति निषेधात्। लिट्त्स्विति। ढस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वा
त् ततः। ङणो वडः सीति पक्षे धुट्। चर्त्वेन तकारः। ततो डस्य चर्त्वेन टः। धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात् पक्षे चयो द्वितीया इति तस्य थो न। षुत्वं तु तकारस्य न शक्यमेवा नपदांता
दिति निषेधात्। धुनैवोक्तत्वादिति। दादेर्धातोर्घः। धातोरित्यावर्तते। तत्रैक मतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह। उपदेश इति॥ उपदेश।
॥ ग्रहणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिना। अत्र मा भूदित्यंतेन॥

६९

एकाचो बश इति। झलीति निवृत्तमिति। धुग्भ्यां धुग्भिरित्यत्र दीर्घान्तरत्वेन भष्भावसिद्धेरिति भावः। प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झलि परे तेनेति व्याख्यातं तत् प्रामादिकमेव। अधोक् अधेक् इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च। ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये कृते एवं तस्य दुहेर्दोहरिति घत्वे न कृते रूपं न त्वे
विभष्भावो न स्यात्। दुघ इति समुदायस्य यः पूर्वावयवो दु इत्येकाच् तस्य झषन्तत्वाभावात्। दुघ इत्युत्तरावयवे तु बशभावादित्यत आह। व्यपदेशिवद्भावेनेति। न च धा
त्ववयवो धातुरित्येवं व्यपदिश्यतां तथा च गर्धपिति सिध्येदिति वाच्यं। अर्थवता हि व्यपदेशिवद्भावः। न चावयवोऽर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात्। भष्
भाव इति। क्विपः प्राक् प्रवृत्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् दादेर्धातोरिति घत्वे कृते झषन्तत्वादिति भावः। धुगिति। दुह प्रपूरणे क्विप्। वा द्रुह। दुह

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः। ८।२।३७। धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च। एका
चो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात्। गर्दभमाचष्टे गर्दभयति। ततः क्विप्। णिलोपः। गर्धप्। झलीति निवृत्तम्। स्ध्वोर्ग्र
हणसामर्थ्यात्तेनेह न। दुग्धः। दोग्धा। व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः जश्त्वचर्त्वे। धुक्। धुग्। दुहौ। दुहः। षत्वचर्त्वे। धुक्षु। वा
द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्। ८।२।३३। एषां हस्य वा घः स्यात् झलि पदान्ते च। पक्षे ढः। ध्रुक्। ध्रुग्। ध्रुट्। ध्रुड्। द्रुहौ। द्रुहः। ध्रुग्भ्याम्। ध्रुड्भ्याम्। ध्रुक्षु। ध्रु
ट्सु। ध्रुट्त्सु। एवं मुह् स्नुह् स्निह्। इग्यणः सम्प्रसारणम्। १।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात्। वाह ऊठ्।
६।४।१३२। भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात्॥ ॥ १८

जिघांसायां मुहुर्वैचित्ये। ष्णुह उद्गिरणे। ष्णिह प्रीतौ। दुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्ते। अन्येषामप्राप्ते उभ
यत्र विभाषेयं। ननु द्रुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु रधादिगण
समाप्येति लिह धातोरनन्तरं वृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसंगशंकाया निरवकाशत्वात्। मैवं। तथा हि सति यङ्लुकि दोधुक् दोधुट् इत्यादि न सिध्येत्। निर्दिष्टं यद्ग्रहण
न चेति निर्देशात्। इग्यणः। यणः स्थाने इति। विप्रदेशेषु सूत्रेषु एकवद्भावः संज्ञा श्रयणान्नान्योन्याश्रयः। ननु यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे अदुहितरामि
त्यत्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट् तस्य यण्स्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हल इति दीर्घः स्यात्। तद्रूपं प्रतिलङ्न्तस्यां गत्वादिति चेत्। ॥

अत्रकैयटः। यथासंख्यसंबंधात्संप्रसारणसंज्ञाऽत्र न भवतीति। नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यलाभः। नन्वेवं स्थानेयोगोऽपि न ल
भ्यतेति वाच्यं। षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्र एतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यातत्वाभावात्। अत्राहुः। तंत्रावृत्त्याद्याश्रयणेन संप्रसारणस्येति सूत्रे तज्ज्ञापितग्रहणाद्दुहितत्वा
त्त्वात्र हल इति संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति। वडूस्यानिक स्यटः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात्। नन्वेवमप्यसघुवौ अस्य घुव इत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां सं
प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्‌न। संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकस्योक्तत्वात्‌ वार्णादांगं बलीय इत्वाद्वा उवङ्‌ वस्यात्। अत्र नव्याः
व्यङः संप्रसारणमित्यादिविधिप्रदेशेष्वेव यणः इक इति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञासूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः। वाह ऊठ्। एत्येधत्यूठ्स्विति विशेषणार्थं थकारो हलंत्य
मितीत्संज्ञकः। अत्र भस्येत्यधिक्रियते। वसोः संप्रसारणमित्यतोनुवृत्तं संप्रसारणमूठो विशेषणं तेनाल्लोपस्येति न भवतीति तदेतदाह। भस्य वाह इत्यादि। प्राचा

संप्रसारणाच्च ६।१।१०८। संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। एत्येधत्यूठ्सु। विश्वौहः। विश्वौहेत्यादि। छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे सा णि
जन्ताद्विच्। चतुरनडुहोराम्‌ उदात्तः। ७।१।९८। अनयोराम्‌ स्यात्सर्वनामस्थाने परे स चोदात्तः। सावनडुहः ७।१।८२। अस्य नुम्‌ स्यात्।
सौ परे। आदित्स्वाधिकारादवर्णात्परोयं नुम्‌। अतो विशेषविहितेनाऽपि नुमाऽम्‌ न बाध्यते। आमा च नुम्‌ न बाध्यते। सोर्लोपः। नुमो विधिसा
मर्थ्यात्‌ वसुस्रंस्विति दत्वं न। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न। अनड्वान्। अमसम्बुद्धौ ७।१।९९। चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ। आमोऽपवा

गुवाहेवा शब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं तच्च फलितार्थकथनपरतया कथंचिन्नेयमित्याहुः॥ ❀ ॥ दः। हे अनड्वन्। अनड्वाहौ। अनड्वाहः। अनडुहा। अनडु
संप्रसारणाच्च। अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते। इको यणचीत्यतोऽचीति च। एकः पूर्वपरयोरिति चाधिक्रियते। तदाह। संप्रसारणादचीत्यादि। छंदस्येव ण्विरि
ति। वहश्चेति सूत्रे भजो ण्विः छंदसि सहः इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छंदसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः। स्यादेतत्‌। वाह ऊठिति सूत्रमस्तु संप्रसारणमेवात्र विधीयतां तस्य
लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि किमूठ्ग्रहणेन। सत्यं। एवं स्थिते क्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरंगपरिभाषां ज्ञापयति। तस्यां हि सत्यां जातस्य ब
हिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादंतरंगो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितं। न च नकारांतोपपदेऽकारांतोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथमूठ्ग्रहणं ज्ञाप

कमिति चेत्। अत्राहुः। कैयटादयः। भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थलेष्वप्रत्ययाभावोऽनुमीयते इति। एतेन भुवं वहतीति भुवाट्। भूहः। भूहा। प्रोहः प्रोहेत्या
दिप्रयोगाः परास्ताः। चत्वारनड्हो। इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यतोऽनुवर्तनादाह। सर्वनामस्थाने इति। सावनडुहः। आच्छीनद्योर्नुमित्यतो नुमनुवर्त्याह। नुम्स्यादिति। विशेष
विहितेन यासुटा सामान्यविहितः सीयुडिव नुमा आम् बाध्यतामित्याशंकां निराकरोति। अवर्णान्तरेऽयमित्यादिना। उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधक
भावो नेति भावः। अमा चेति। विशेषविहितेनापीत्यनुषज्यते। आमा च नुम्न बाध्यत इति केचित्पठंति। तस्यायमर्थः। बहूनड्वाहीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनः प्रसंगविज्ञा
नान्नपुंसकस्य झलच इति नुम् भवत्येव न तु बाध्यत इति। नुमो रुत्वमाशंक्याह। नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि। विधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ८।२।७२। सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते। अनडुद्भ्यामित्यादि। सान्तेति किं विद्वान्। पदान्ते इति किं। स्रस्तं
ध्वस्तं। सहेः साडः सः ८।३।५६। साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः। तुराषाट्। तुराषाड्। तुरासाहौ। तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि। तुरं सह
ते इत्यर्थे छन्दसि सह इति ण्विः। लोके तु साहयतेः क्विप्। अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः। दिव औत्। ७।१।८४। दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ
परे। अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावाद्धल्ङ्यादिलोपो न। सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवं। सुदिवौ। दिव उत्। ६।१।१३१। दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्
पदान्ते। सुद्युभ्यां। सुद्युभिः। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। २। ॥

२१ भावः। नन्वेवमनडुह्वांस्तत्रेत्यत्र नश्छवीति रुत्वमपि न स्यादिति चेत्। अ-
त्राहुर्भाष्यकाराः। यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकस्स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। भवति हि दत्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः रुत्वं प्रति तु निमित्तमेवेति
अनड्वानिति। अनः शकटं वहतीति विग्रहे अनसि वहेः क्विप्। अनसोऽडश्च। यजादित्वात्संप्रसारणं। अनडुह् सु इति स्थिते। आम् नुम् सुलोपे कृते संयोगांतलो
पेन हकारलोपः॥ ॥ वसुस्रंसु। वस्विति प्रत्ययस्तेन तदंतग्रहणं। ससजुषो रुरिति सूत्रात्सेत्यनुवर्तते तच्च वसोरेव विशेषणं। न तु स्रंसुध्वंसोर्व्यभिचारात्। नाप्यनडुहः
असंभवादित्यभिप्रेत्याह। सान्तवस्वन्तस्येति। सहेः साडः सः। सहेरिति किं। सहडेन वर्तते। सडः। यस्य नाम्नि डशब्दोऽस्ति यथा मृड इति। सडस्यापत्यं साडिः। हांताः। दि
व औत्। तकार उच्चारणार्थः। प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्य दिवेर्डिविरिति न्यासो हि तन्मते णाव्युत्पन्नस्य वा ग्रहणं न तु दिवु क्रीडादाविति धातोर्निरनुबंधकग्रह

सु
सि·कौ
टी·त
७१

णेनसानुबंधकस्येतिपरिभाषयातेनास्वसुरित्यादौनभवति।नचतत्रांतरंगत्वादूठेवस्यान्नतुऔत्वप्रसक्तिरितिवाच्यं।ऊठि कृतेप्येकदेशविकृतन्यायेनदिवऔ
दित्यस्यप्रसक्तिसंभवादितिदिक्।दिवउत्।तपरकरणमिहद्यु भ्यामित्यादावुकारस्यसंप्रसारणत्वाद्धलइतिदीर्घप्राप्तेस्तन्निवारणायेत्याहुः।वांताः।चत्वा
रइति।चतेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययांतश्चतुरशब्दस्ततोजसिचतुरनडुहोरित्याम्॥ ❀॥ षट्चतुर्भ्यश्चा।वहुवचननिर्देशादर्थस्यप्राधान्यंविवक्षितं।अर्थाच्च मःप
रत्वंशब्दद्वारकं।तेनतदंतविधौसत्यपिपरमचतुर्णामित्यादावेवभवतिनतुवहुव्रीहौतदंतेतदुःस्यति।गौणत्वेतुनुट्नेष्यतइत्यादिना॥द्वित्वमिति।अचोरहाभ्यामि
त्यनेन।रोःसुपि।सुपीतिनप्रत्याहारःखरीत्यनुवृत्तेः।तेनपयोभ्यामित्यादौविध्यर्थमेतन्नभवति।खरवसानयोरित्यवसिद्धेः यमारंभोनियमार्थमित्याह।रोरेवेति
रोःसुप्येवविसर्जनीयइतिविपरीतनियमस्त्विहनभवति।हलोनंतराःसंयोगइत्यादिनिर्देशात्।शरोचि।अचोरहाभ्यामित्यत्रोद्वइतिनादित्याक्रोशइत्यतो

षट्चतुर्भ्यश्च।७।१।५५।षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्चपरस्यामोनुडागमस्यात्।णत्वंद्वित्वंचतुर्णाम्।रोःसुपि।८।३।१६।सप्तमीवहुवचनेरोरेवविस
र्जनीयोनान्यरेफस्य।षत्वंषस्यद्वित्वेप्राप्ते।शरोचि।८।४।४९।अचिपरेशरोनद्वेस्तः।चतुर्षु।प्रियचत्वाः।हेप्रियचत्वः।प्रियचत्वारौ।गौणत्वे
तुनुण्नेष्यते।प्रियचतुरां।प्राधान्येतुस्यादेव।परमचतुर्णां।कमलकुं·मलाम्वा आचक्षाणः।कमल्।कमलौ।कमलः।षत्वकुं·मल्षु।मोनोधा
तोः।८।२।६४।धातोर्मस्यनस्यात्पदांते।नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपोन।प्रशाम्यतीति।प्रशान्।प्रशामौ।प्रशामः।प्रशान्भ्यामित्यादि॥

मितिचानुवर्ततइत्याह।नद्वेस्तइति।नन्वसुद्वित्वमेकस्यझरोझरिसवर्णइतिलोपसिद्धमिष्टं।मैवं।लोपस्यवैकल्पिकत्वेनपक्षेद्वयोः श्रवणप्रसंगात्।प्रियाश्चत्वारश्च
त्वारियस्यसप्रियचत्वाः।आंगत्वात्प्रवृत्तंतस्यापिचतुरनडुहोरित्याम्।हेप्रियचत्वइत्यत्रतुअम्संवुद्धावित्यम्।शांताः।कमलामिति।कमलाश्रीहरिप्रियेत्यमरः॥क
मलमिति।तत्करोतितदाचष्टइतिणिचिटद्भवद्भावाट्टिलोपः।णिजंतात्क्विपिणेरनिटीतिणिलोपः।एवंसलिलमाचक्षाणःसलिल्सलिलौसलिलइत्यादिबो
ध्यं।नन्वेवंतोयमाचक्षाणस्तोय्।ततोयौतोयइतियांताअपिसुसाधाः।नचवेरपृक्तलोपाद्धल्ङ्यादिलोपःपूर्वविप्रतिषेधेनेतियलोपःशंक्यः।लोपोव्योर्वलीतिलोपेकृते।
व्योर्णिलोपस्यटिलोपस्यवास्थानिवद्भावेनयकारस्यवलपरत्वाभावादितिचेन्मैवं।नपदांतेतिसूत्रेणयलोपेस्थानिवद्भावनिषेधात्।तस्माल्लोपोव्योर्वलीति

७१

पलोपः स्यात् एवं तिर्यां ता नो क्ताः लांताः परां न इति। प्राचा तु स्त्रलीत्यप्युक्तं। तन्निष्फलत्वादुपेक्ष्यं। प्रशानिति। शम उपशमे। क्विप्। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः॥ ःःः
किमः कः। कायतेर्डिमिः। किमिति डिमिप्रत्ययेन निष्पन्नः किम्शब्दः॥ विभक्ताविति। अष्टन आ विभक्ताविति इतोऽनुवर्तत इति भावः। न च त्र इम इत्येव सूत्र्यतां तेन न तिमष्टिमा
दीनां किं वंतानामतिप्रसंगवारणाय त्यदादीनामित्यनुवर्त्यते त्यदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्यते तेन दादिशब्दात् प्राक् किम्शब्दस्य पाठः कर्तव्यः। नानर्थकऽ
ति निषेधादलोन्त्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह। अकच्सहितस्यापीति। इमोकारविधौ तु साकच्कस्य क इति रूपं स्यादिति भावः॥ नन्वेवं गण
कार्यत्वाभावादुपसर्जनेपि स्यात्। मैवं। त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनां किमः इति व्याख्यानात्। इदमो मः। इदं इः कमिनेर्लोपश्च। इदम्। तदोः सः सावित्यतो

किमः कः।७।२।१०३। किमः कः स्याद्विभक्तौ। अकच्सहितस्याप्ययमादेशः। कः। कौ। के। कं। कौ। कान्। इत्यादि। सर्ववत्। इदमो मः।७।२।
१०८। इदमो मस्य मः स्यात् सौ परे। त्यदाद्यत्वापवादः। इदोऽय् पुंसि।७।२।१११। इदम इदः स्थानेऽय् स्यात् सौ पुंसि। सोर्लोपः। अयं। त्यदाद्यत्वंप
ररूपत्वं। दश्च।७।२।१०९। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ। इमौ। इमे। त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः। अनाप्यकः।७।२।११२। अकका
रस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ। आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। अनेन। हलि लोपः।७।२।११३। अककारस्येदम इदो लोपः
स्यादापि हलादौ। नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। आद्यन्तवदेकस्मिन्।१।१।२१। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात्।

नुवर्तनादाह। सौ परे इति। इदोय् पुंसीति किं। इयं स्त्री। त्यदादेः संबोधनं नास्तीति। प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलं। उत्सर्ग इति। तेन तदोः सः सावितिसूत्रे अनंत्ययो
रिति किं। हे स इति भाष्यं। भो अच्युत भवन्नच्युतेत्यादिप्रयोगाश्च न विरुध्यंत इति भावः। अनाप्यकः। आबिति प्रत्याहारो न तु टापो विभक्ताविति विशेषणादिति व्याच
ष्टे टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति। नानर्थके लोन्त्यविधिरिति। नन्वेवं विभर्त्ति पिपर्त्ति इत्यादौ भृञामित्। अर्तिपिपर्त्योश्चेति इत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात्। द्वित्वाभावे केवल
स्यार्थवत्त्वेपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशंकायामाह। अनभ्यासविकार इति। आद्यंतवत्। असत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति सोंत
इति लोके प्रसिद्धं तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तेनाद्यंतव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोयमतिदेश आरभ्यते। न च परत्वात् सुपि चेति दीर्घे पश्चाद्धलि लोपः स

न्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यंतवत्सूत्रोपन्यासेनेति शंक्यं। नित्यत्वाद्धलिलोपस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमी दर्शनात्सामर्थ्यलब्धमिति त्वभि
प्रत्याहा। आद्यविवांतरवेति। आदिवत्किं। औपगवः। अत्रापि आद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। भाष्ये त्वाद्यंतवदित्यपनीय व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति सूत्रमुहितं। व्यपदिश्य
अपदेशो व्यपदेशः। मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्यस्तेन तुल्यमेकस्मिन्नसहायेऽपि कार्यं स्यात्

नेदमदसोरकोः ७।१।११। अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात्। एतैः। एभिः। अत्वं नित्यत्वात् ङे स्मैप श्चाद्धलिलोपः। अस्मै। आभ्यां। एभ्यः। अ
स्मात्। आभ्यां। एभ्यः। अस्य। अनयोः। एषां। अस्मिन्। अनयोः। एषु। ककारयोगे तु अयकं। इमकौ। इमके। इमकं। इमकौ। इमकान्। इमकेन। इ
मकाभ्यां। इमकैः। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। यथा ३।४। अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात् तृतीयादौ। अथ वचनं
साकल्यार्थं। द्वितीया टौस्स्वेनः। २।४।३४। द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे। किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्त
रं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः। यथा ऽनेन व्याकरणमधीतं। एनं छन्दोऽध्यापयेति। अनयोः पवित्रं कुलं। एनयोः प्रभूतं स्वमिति। एनं। एनौ।
एनान्। एनेन। एनयोः। ।गणयतेर्विच्। सुगण्। सुगणौ। सुगणः। सुगणं। सुगणौ सुगण् त्सु। क्विप्। अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः। सुगाणौ। सुगाणो
सुगाणः। सुगाण् सु सुगाण्ट्सु परत्वादुपधादीर्घे हल्ङ्यादिलोपः। ततो नलोपः। राजा। नङिसम्बुद्ध्योः ८।२।८। नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च। हे राजन्।
ङौ तु छन्दस्युदाहरणं। सुपां सुलुगिति ङेर्लुक्। निषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणं। परमे व्योमन्। ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः। चर्मतिलः। अस्य
चर्मतिलः। ब्रह्मनिष्ठः। राजा। राजानौ। राजानः। राजानं। राजानौ। अल्लोपोऽनः। श्रुत्वं न। चाल्लोपः स्यान्निवृत्त। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। नापि बहिरङ्ग तयाऽसिद्धः
यथोद्दिश्य पक्षे षाष्ठीस्य परिभाषाऽप्रतिश्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः। जगोर्तः। राज्ञः। राज्ञा॥
सेध्यति। अन्यथा आद्यंता परिदृष्टत्वाभावात् द्वित्वं न स्यादिति दिक्॥ ॐ॥ नेदमदसो। भाष्ये तु इदमदसोः कात् नियमार्थमिदं। इदमदसोः कादेव भिस ऐस् नान्यत इति॥ ॥
स्यात्। नच्यास्तु। इदमदसोः कादिति सूत्रितेन तु कान्निस् ऐस् इदमदसोरेवेति विपरीतनियमोऽपि संभाव्येत। तथा च पाचकैरित्यादि न सिद्ध्येत। किंच

द्विस्तेस अत इत्येव सूत्रद्वयं सुवचमित्याहुः। स्थायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशंकायामाह। नित्यत्वान्ङसेरिति। इदमोन्वादेशे। नन्विदमोनुदात्तमात्रवि।
धानपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समीहितरूपं सिध्यति एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्येनादेशो विहितः किमनेनाश्रयहणेनेत्यत आह। साकच्कार्थमिति। य
द्यपि हशि तकरणं व्यर्थं अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेवसर्वादेशसिद्धेस्तथानुदात्तत्वार्थमेवाकारविधानमित्याशंकास्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्या।
हुः। अ अ इति प्रश्लिष्टाभेदेशे तु अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याकरः। द्वितीयाटौस्सु। इदमोन्वादेश इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते।
। अन्वादेश इति च एतदस्त्रसोरित्यत एतद इत्यपि तदाह। इदमेतदोरेनादेश इत्यादि। अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादेशोनुदात्त इति।
रेयः। कार्यं विधातुमिति। अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः। इत्थं दर्थक्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्यादित्यत्र तु ईषदर्थादयो न विधीयंते किं त्वनू।
द्यंते इति न तत्रैनादेशः। एतेन न क्तं भीरुत्वमेव तदिमं राघे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातं। भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात्। मांतान्सुगालीति। क्विपानव
अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घकर्तव्ये अह्लोपतिलोपयोः स्थानिवद्भावः शंक्यः दीर्घविधौ तन्निषेधात्। क्वौ विधिं प्रतिनिषेधाच्च॥ लांताः॥ निषेधसामर्थ्यादि
ति। यद्यपि तु न ङिसंबुद्ध्योरित्यत्र षष्ठ्यंततामाश्रित्य ङ्यंतस्य संबुध्यंतस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते तदा प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्या
नुसरणक्लेशो न कर्तव्य इत्याहुः। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वमाशंक्याह॥ न चेति॥ षाष्ठीपरिभाषामिति। वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥

नलोपः सुप्स्वर। पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र नैव सिद्धे नियमार्थमारंभ इत्याहुः। अन्यत्रेत्यादि। तेन राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घकर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः। सुब्विधिमुदाह
रति। आत्वमित्यादिना। सुबाश्रितो विधिः सुब्विधिः। स्वरविधौ पंचार्मे। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति। अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्
त्रिपूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति। अन्ये तु दंडिगुप्तौ गुप्तदंडिनावित्युदाहरणं
अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् घिसंज्ञा नास्तीति द्वंद्वे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृतितुग्विधौ तु वृत्रहभ्यां ब्रह्मभ्रूणेति विहितं क्विपमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तुङ्न
कृतितुग्विधाविति किं। वृत्रहच्छत्रं इह ह्रस्वादेव छे चेति तुक्। यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यनेनैव लोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति। तथापि। अस्याः

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। ८।२।२। सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र। राजाश्व इत्यादौ न। इत्यसि
द्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न। राजभ्यां। राजभिः। राज्ञे। राजभ्यां। राजभ्यः। राज्ञः। राज्ञोः। राज्ञि। राजनि। प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानौ। प्रतिदिवानः। अस्य
भविषयेऽल्लोपे कृते। हलि च। ८।२।७७। रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि। न चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात्। व
हिरंगपरिभाषानुक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्नेत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः। न संयोगाद्वमन्तात्। ६।४।१३७। वकारमकारा
न्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि॥ ॥

परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृतितुग्ग्रहणं। तेन यासासा इत्यादि सिध्यति। अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वाट्टाप् न स्यात्। एतच्च नाजानंतर्ये बहिष्ट्व
प्रक्लृप्तिरित्यत्र यत्रांतरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति हरदत्तादिमते न कैश्चिदुक्तं। उत्तरकार्ये अच आनंतर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरंगपरिभाषा प्रवर्तते। यासे
त्यत्र टाप् तु संनिपातपरिभाषामपि बाधित्वा नयासयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयं। प्रतिदिवेति। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। हलि च॥
र्वोरुपधाया दीर्घ इक इत्यनुवर्तते सिपिधातो रुर्वेत्यतो धातोरिति च तच्च धातुग्रहणं र्वोरित्यनेन विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिस्तदाह। रेफवांतस्य धातोरित्यादि। रेफा
न्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णं पूर्णं इत्याद्युदाहरणं। धातोः किं। रेफान्तस्य परस्य माभूत्। अग्निः करोति। वायुः करोति। नन्वसुधातोर नवर्तनं

ान्तस्य धातोः। इति किं तु इति विशेष्यते रेफवान्तस्य इकः दीर्घः स्यात्। तौ च रेफवकारौ धातोश्चेत्। अन्तशब्दोऽत्र समीपवाची तथा चोपधायां चेति सूत्रेऽप्यनुकृष्यमाणेनैव मूर्छिति हूर्छती
त्यादिरूपसिद्धिरिति चेत्। मैवं। कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात्। तस्मात् र्वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरे स्पष्टं। यत्तूपधायां चेति कोश्रुदुपन्यस्तं। तन्न। दिवेर्वकारस्या
नुपधात्वात्। उक्तन्यायेनेति। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीपरिभाषा प्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वेऽपीत्यर्थः। प्रतिदीव्न इति। नभकुर्छुरामित्यत्र र्वोरित्यनुवर्तनात् रेफवान्तस्यैवमस्य निषेध इति
न दीर्घनिषेधोऽत्र प्रसक्तः। नान्तस्य हमत्वात्। यज्वेति। इष्टवान् यज्वा। सुयजोर्ङ्वनिप्। ।ब्रह्मण इति। सर्वधातुभ्यो मनिन्निति प्रत्ययः बृंहेर्नोऽच्चेति नस्यात्वविधानात् ब्रह्मन्
व्युत्पन्नो निष्पन्नः॥ ॐ ॥ इन्हन्॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह। शावेवो- पधाया इति। उपधादीर्घस्य नियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्रा
सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव। वृत्रहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। ६।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते। सौ च। ६।४।१३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ
सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। एकाजुत्तरपदे णः इति णत्वे। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणं। वृत्रहणौ। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। ७।३।५४। ञिति णिति प्रत्यये नका
रे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्। हन्तेः। ८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्यात्॥ अत्पूर्वस्य। ८।४।२२॥ हन्तेरत्पू
र्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायम्बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते। नकारे
परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं। तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धं। एवं।
शार्ङ्गिन्। यशस्विन्। अर्यमन्। पूषन्। यशस्विनिति। विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणम्भवत्येव। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तन्
दन्तविधिम्प्रयोजयन्तीति वचनात्। अर्यम्णि। अर्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥ ॥ ९ स्थितं। शावेवेति नियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाह। सौ चेति। असम्बुद्धाविति वक्त
व्ये योगविभाग उत्तरार्थः। वृत्रहेति। वृत्रं हतवान्। ब्रह्म... णेति क्विप्। हन्तेर्ह इति ञिति णिती त्यनहूंतेर्विशेषणं। नकारे इति तु हस्येति यथासम्भवं बोध्यं। यद्यपि ञ्णिन्नाः
सर्वे हस्यैव विशेषणं ञिति णिति तीत्यंशे येन नाव्यवधानं न्यायेन व्यवधानं स्वीक्रियते तेन घातः घातक इत्यत्र कुत्वं भवति। इह तु न भवति। हननमात्मन इच्छ

नलोपः सुप्स्वर। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमारंभ इत्याहुः। अन्यत्रेत्यादि। नेन राजाश्व इत्यादौ सवर्णदीर्घकर्तव्ये नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः। सुब्विधिमुदाह रति। आत्वमित्यादिना। सुबाश्रितो विधिः सुब्विधिः। स्वरविधौ पंचार्मी दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति। अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् त्रिपूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र नलोपे कृतेपीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति। अन्ये तु दंडिगुप्तौ गुप्तदंडिनावित्युदाहरणं अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् घिसंज्ञा नास्तीति द्वंद्वे घीति पूर्वनिपातनियमो न भवतीत्याहुः। कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्यां ब्रह्मभ्रूणेति विहितं क्विपमाश्रित्य ह्रस्वस्येति तुङ् न कृति तुग्विधाविति किं। वृत्रहच्छत्रं। इह ह्रस्वादेवच्छे चेति तुक्। यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यनेनैव लोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति। तथापि। अस्याः

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति। ८।२।२। सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र। राजाश्व इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न। राजभ्यां। राजभिः। राज्ञे। राजभ्यां। राजभ्यः। राज्ञः। राज्ञोः। राज्ञि। राजनि। प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानौ। प्रतिदिवानः। अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते। हलि च। ८।२।७७। रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घस्याद्धलि। नचाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् बहिरंगपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्नेत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः। न संयोगाद्वमन्तात्। ६।४।१३७। वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्यामित्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यामित्यादि॥ ॥

परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुग्ग्रहणं। तेन यासा इत्यादि सिध्यति। अन्यथा विभक्त्याश्रयस्यात्वस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादापन्नस्यात्। एतच्च नाजानंतर्ये बहिष्ट्व प्रकृप्तिरित्यत्र यत्रांतरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति हरदत्तादिमतेन कैश्चिदुक्तं। उत्तरकार्ये अच आनंतर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरंगपरिभाषा प्रवर्तते। यासेत्यत्र टाप् नु संनिपातपरिभाषामपि बाधित्वा नयासयोरिति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयं। प्रतिदिवेति। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। हलि च॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इक इत्यनुवर्तते सिपि धातो रित्यतो धातोरिति च तच्च धातुग्रहणं र्वोरित्यनेन विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिस्तदाह। रेफवांतस्य धातोरित्यादि। रेफान्तस्य तु गीर्यति पूर्यति गीर्णपूर्ण इत्याद्युदाहरणं। धातोः किं। रफांतस्य पदस्य माभूत्। अग्निः करोति। वायुः करोति। नन्वसु धातोरनुवर्तनं परं तु र्वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफ

वांतस्य धातोः। इति। किं तु इग्विशेष्यत्वे रेफवांतस्य इकारादेर्दीर्घः स्यात्। तौ च रेफवकारौ धातोश्चेत्। अंतशब्दोऽत्र समीपवाची तथा चोपधायां चेति सूत्रं त्यक्तुं शक्यमनेनैव मूर्छितिः हूर्छती
त्यादिरूपसिद्धेरिति चेत्। मैवं। कुर्कुरीयतीत्यत्रातिप्रसंगः स्यात् तस्मात् र्वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः। एतच्चाकरे स्पष्टं। यत्तूपधायां चेति कौश्चुरुपन्यस्तं। तन्नादिर्वर्वकारस्या
नुपधात्वात्। उक्तन्यायेनेति। यथोद्देशपक्षे षाष्ठीपरिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वेत्यर्थः। प्रतिदीव्नइति। न भकुर्छुरामित्यत्र र्वोरित्यनुवर्तनात् रेफवांतस्यैव भस्य निषेध इति
न दीर्घनिषेधोऽत्र शंक्यः। नांतस्य हमत्वात्। यज्वेति। इष्टवानित्यर्थः। सुयजोर्ङ्वनिप्। ।ब्रह्मणइति। सर्वधातुभ्यो मनिन्निति प्रकृत्य बृंहेर्नोऽच्चेति नस्यात्वविधानाद्ब्रह्मन्श
ब्दो यनिष्पन्नः॥ ॐ॥ इन्हन्॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह। शावेवो- पधाया इति। उपधादीर्घस्य नियमः। तेन वृत्रहायत इत्यत्राः।
सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव। वृत्रहणीत्यत्रानुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते। उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। ६।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते। सौ च। ६।४।१३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ
सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। एकाजुत्तरपदे इति णत्वं। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणं। वृत्रहणौ। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु। ७।३।५४। ञिति णिति प्रत्यये नका
रे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्। हन्तेः। ८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्यात्॥ अत्पूर्वस्य। ८।४।२२। हन्तेरत्पू
र्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य। प्रघ्नन्ति। योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायमबाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते। नकारे
परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्। वृत्रघ्नः। वृत्रघ्ना। इत्यादि। यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं। तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धं। एवं।
शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन्। यशस्विन्निति विन्। इत्ययं इन्नोः नर्थकत्वेपि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणमस्त्येव। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तद
न्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनात्। अर्यमा। अर्यमणौ। अर्यमणि। पूष्णि। पूषणि॥ ॥ ९ स्थितं। शावेवेति नियमाद्दीर्घस्याप्राप्तावाह। सौ चेति। शिस्वरिति वक्त
व्ये योगविभाग उत्तरार्थः। वृत्रहेति। वृत्रं हतवान्। ब्रह्म... लोतिक्विप्। हन्तेर्हस्येति ञिति णितीत्येतद्धन्तेर्विशेषणं। नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यं। यद्वा ञिति णिति नकाः
सर्वत्र हस्यैव विशेषणं ञितिणितीत्यंशे येन नाव्यवधानं न्यायेन हकारस्याव्यवधानं स्वीक्रियते तेन घातः घातक इत्यत्र कुत्वं भवति। इह तु न भवति। हननमात्मन इच्छ

निहननीयति हननीयते ण्वुल् हननीयक इति। एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टं। हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे। हन्तेरिति। प्रसंगादस्योदाहरणमाह। प्रहण्मीति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अत्पूर्वस्येति। एकाजुत्तरे इति। न च अत्पूर्वस्य कृते पक्काचुत्वं नास्तीति वाच्यं। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात्। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वाच्यं। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति उक्तेः। निवर्त्यत इति। कुमति चेति णत्वमपि निवर्त्यत एवेति बोध्यं। भाष्ये तु कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनं। वृत्रघ्नः सुघ्नः प्रघ्नानि हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तं। एतच्च वार्तिकार्थवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः। वार्तिके न सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितं। नन्वत्पूर्वस्येत्यत्र तपरो विवक्षितो न वा। यदि विवक्षितस्तर्हि वृत्रहाणीति सिध्येत्। यद्यविवक्षितस्तदा प्रघ्नानीति चिरूपे पिणत्वस्यात्। ततश्च कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन॥ अत्राहुः। तपरोत्र विवक्षित एव। न च बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वासिद्धिः। णत्वस्यान्तरङ्गत्वेन तत्कार्यं प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात्। न चात्रैपादिके अन्तरङ्गे बहिष्ठी परिभाषा न प्रवर्तत इति वाच्यं। कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्। न चैवमन्तरङ्गं णत्वं प्रघ्नाणीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यं। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति पक्षे णत्वस्य बहिरङ्गत्वात्। दृष्टानुरोधेन पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षस्यानभ्युपगमात् इति। अन्ये तु हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्र उपसर्गादित्यस्यानुवृत्तिस्वीकारात् योगविभागेन सामर्थ्येन भूणप्रघ्न इत्यत्र एकाजुत्तरेत्यादिना णत्वाभावेपि वृत्रघ्नः सुघ्न इत्यत्र णत्वं दुर्वारमिति कुव्यवाय इति वार्तिकं स्वीकर्तव्यमेव। योगविभागस्यानन्तरस्येति न्यायबाधेनापि चरितार्थत्वादुपसर्गसंबन्धस्यापि बाधे सामर्थ्याभावात्। न चात्र स्वादिषु कर्मसूपपदेषु विधीयमानः क्विप्प्रत्ययः केवलं धातोरेवस्यान्न तु सोपसर्गादिति ब्रह्मप्रहा भूणप्रहेत्यादिरूपमेव दुर्लभमिति वाच्यं। आतोनुपसर्गे क इत्यत्रानुपसर्ग इति सामान्यापेक्षज्ञापकात् सोपसर्गाद्धन्तेरपि ब्रह्मभूणेति क्विप्संभवात्। अनुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वे नूक्त वार्तिकमेव प्रमाणं। तस्माद्धन्तेरिति योगविभागोत्र निरर्थक एवेत्याहुः॥ माधवेनोक्तमिति। इत्युज्ज्वलदीयो ग्रंथः। भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनन्त्यं स्यादिति वृद्धावश्यालविधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावात्प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति॥ वृत्रघ्नो वृत्रघ्न इति। तद्भाष्येति। किं च अल्विधित्वान्नेत्यसंगतं अल्विध्यर्थमेवाचः परस्मिन्नित्यस्यारंभात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्तं। तस्यैव वाच्यत्वात्। एकाजुत्तरेत्यस्याप्रवृत्तावपि कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वान्न वैकल्पिकत्वं णत्वस्यासंगतं

न च त्रिपाद्यामपि पूर्वत्र सूत्रस्य शास्त्रस्यासिद्धत्वादेकाजुत्तरपदे णः कुमति चेत्यस्य प्रवृत्त्या प्रातिपदिकान्तेति वैकल्पिकमेव णत्वं भवतीति वाच्यं। न हि योगे योगोऽसिद्धः॥
प्रकरणे प्रकरणमिति भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति दिक्। अनिनस्मन्ग्रहणानीति। अन्। राज्ञेत्यर्थवता सामेत्यनर्थकेन। इन्। दण्डीत्यर्थवता। वाग्मीत्यनर्थकेन। अस्। सुय
शा इत्यर्थवता। सुस्रोता इत्यनर्थकेन। इह सुरीभ्यां तुड्भ्यामनुस्त्रुट्। मन्। सुशर्मेत्यर्थवता। सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। एतच्च इणः षीध्वमिति सूत्रे अंगग्रहणेन अर्थवद्ग्र
हणपरिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धं विविषीध्वमित्यत्र षीध्वं शब्दस्य ग्रहणं मा भूदिति हि तत्रांगग्रहणं कृतं तच्चा पार्थकमनर्थकत्वादेव तद्ग्रहणसिद्धेरनोज्ञा
पते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्येति॥ ः॥ मघवा बहुलं। अर्वणस्त्रसावनञ इत्यतस्त इत्यनुवर्तते तदपेक्षया च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। तदाह। मघवन्शब्दस्येति। अधातो

मघवा बहुलं। ६।४।१२८। मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्। उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७।१।७०। अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चते
श्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः। मघवान्। इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति। बहुलग्रहणात्। तथा चा श्व
न्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे। हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघ
वानसावित्ति भट्टिः। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे मघवन्। मघवन्तं। मघवन्तौ। मघवतः। मघवता। मघवद्भ्यामित्यादि। तृत्वाभावे। मघवा। छन्दसी
वनिपौ चेति वनिबन्तमध्योदात्तं छन्दस्येव। अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ। मघवानः। सुटि राजवत्॥ ॥ ॥

दिति। अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थं। उगितो धातोश्चेद्भवति तर्ह्यञ्चतेरेवेति। एवं च गोमानिवाचरति गोमान् इत्यादौ संप्रति धातुत्वेऽपि
विध्यर्थमधातुग्रहणं। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। न च अञ्चतिग्रहणमौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति व्याख्याय अधातुग्रहणं त्यज्यतामिति
वाच्यं। अत्र न व्याः। नुम्मात्रविषयको नायं नियमो धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते तेनेनेह न। उखास्रत्। इति। उगितश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्। तत्र श्च
यद्यौपदेशिकधातोश्चेदुगित्कार्यमिति व्याख्यायेत तर्हि पूर्वं ... गोमानित्यादौ स्त्रियामुगितश्चेति ङीप् प्रसज्येत। आचारक्विबन्तस्यौपदेशिकधातुत्वाभावात्॥
न ... प्रसक्तिः। अधातोर्ग्रहणं देव सूत्रकृता तत्र नुम ... समान इति दिक्। ननु नलोपिनोऽञ्चतेरेव नुमागमः स्यान्न तु पूजार्थस्य नकारवतोऽञ्चतेरित्य

सु॰
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
७५

वमर्थं मचामिति ग्रहणस्य सार्थकत्वात्कथमेतस्य सामान्यनियमार्थतेति चेत्। उच्यते। अचामित्यत्र न लोपः विवक्षितः। तथा च पूर्वोक्तनियमार्थता भाष्यकै
यटाद्युक्ता संगच्छत एव। पूजार्थस्यांचतेर्नुमि सत्यपि नश्चापदान्तस्येति सूत्रे जातिपक्षमाश्रित्य नत्वजातेरनुस्वारविधाने समीहितरूपसिद्धेः। व्यक्तिपक्षे त्व
नुस्वारस्य शर्षु पठितत्वात् अनुस्वारे परे नुमोऽनुस्वारे सति अनुस्वारवद्रूपमिष्यते। अनचि चेति द्वित्वे नभद्रूपस्य तत्रापि मते दुर्वारत्वात्। न च भवन्मते द्वि
त्वेनानुस्वारत्रयं स्यादिति शंक्यं। झरो झरीति लोपेन निवारयितुं शक्यत्वात्। लोपाभावपक्षे त्रयाणां श्रवणं स्यादिति चेत्। भाष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधे
न तत्स्वीकारे बाधकाभावात्। इष्टानुरोधेन जातिपक्ष एवात्राश्रयणीयः। नुमागमः स्यादिति। इदितो नुम् धातोरित्यतो नुमनुवर्तत इति भावः। ननु कुर्वन्नि
त्यादाविव संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेन नांतत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशंक्याह। इह दीर्घे कर्तव्य इति। बहुलग्रहणादिति। क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः
बहूनर्थान् लातीति बहुलं॥ आतोनुपसर्गे इति कमेण्युपपदे कः॥ श्वन्नुक्षन्निति। श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्प
रिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्नित्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हकारस्य घकारः अवुगागमः। कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्य
र्थः॥ मघवास्यात मा कर इति॥ एवं च फलभेदे त्रादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवात् आदेशपक्षेपि दीर्घो भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगांतलोपस्य
नासिद्धत्वमित्युक्तं॥ यत्त्वाहुः॥ मतुप्पक्षेपि छांदसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति॥ तन्न॥ मतुवंतस्य छांदसत्वे मानाभावात्॥ उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधा
च्चेति दिक्॥ छंदसीवनिपाविति। मत्वर्थे ईवनिपौ स्तः छंदसीति वार्तिकार्थः। सुमंगलीरियं वधूर्मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायां। अंतोदा
त्तत्वमिति। यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिन्नंता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रंथपर्यालोचनया आद्युदात्तत्वं लभ्यते। तथापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूषा त्वेतो न
पतु अग्निर्मूर्द्धा दिव इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षादीनामंतोदात्तस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः॥

श्वयुवा । अल्लोपोन इत्यतोऽन इत्यनुवृत्तेः व्याचष्टे । अन्नंतानामिति । अन्नंतानां किं । मघवत इति । यद्यपि नस्य तादेशेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नंतता त्रास्त्येव
तथापि विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणनकारांतस्यैव संप्रसारणं न त्वत्रेत्याहुः । वार्तिककृता तु श्वादीनां संप्रसारणे नकारांतग्रहणमनकारांतप्रतिषेधा
र्थमुक्तं । नन्वेवं अल्लोपोन इत्यल्लोपो दुर्वार इति चेन्नैवं । भाष्यकृता पूर्वोक्तवार्तिकमत्रानुवृत्त्य अल्लोपोनः नकारांतस्यैवेति व्याख्यातत्वात् । एतच्च ऋलक्
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । एतेन बहुधीवरी राजकीयमित्यत्राप्यल्लोपाभावः सिद्धः । वनोर चेति ऋ कचेत्यादेशे कृते नकारांतत्वाभावात् । स्त्रियां मघवतीति । मघवत्यौ
मघवत्यः [illegible] लिंगविशिष्टपरिभाषया उगिदचामिति नुम् न शंक्यः । विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणं नेत्याहुः । नसंप्रसारणे । द्वेः संप्रसारणमित्यतः संप्र

श्वयुवमघोनामतद्धिते ६।४।१३३ । अन्नन्तानाम्भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् । सम्प्रसारणाच्च । आद्गुणः । मघोनः । अन्न
न्तात्किं । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । अतद्धिते किं । माघवनं । मघोना । मघवभ्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्
शब्दे वस्योत्वे कृते । नसम्प्रसारणे सम्प्रसारणं ६।१।३७ ॥ सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वं । अत
एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् । अर्वणस्त्रसावनञः ६।४।१२७ । नञा रहितस्या
र्वन्नन्तस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । उगित्वान्नुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तं । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्यामित्यादि । अनञः

सारणमित्यनुवर्तमानेपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशांतरस्थ श्वयुवमघोनामित्यपि संप्रसारणं निषिध्यते । संज्ञाह । इति यकारस्य नेत्वमि ॥ किं अनर्वा यज्ववत्
ति । यून इति । ननु उकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः । त्रिव्याथविव्यथेत्यादावव्यवधानेपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सवर्णदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वा
च्यं । अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वात् । अत्राहुः । विशेषणस्य निषेधार्थात् पुनः संप्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्यदोषः । न च व्यथो लिटी
ति विदधास्येन यकारस्य संप्रसारणे कृते नकारस्य तदभावाय न संप्रसारणमिति । सूत्रं प्रवर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति
वाच्यं । व्यथो लिटीत्येतद्धलादिशेषापवाद इत्याकरे स्पष्टत्वात् । उत्सर्गसदृशस्यापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति । न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति । ॥

अर्वणस्त्र। अंगस्येति वर्तते तच्चार्वणा विशेष्यते अनञ इत्यनेनापि तद्द्वारा नञा रहितस्येत्यादि। असाविति पर्युदासे विभक्तौ परत एव स्यात्। ततश्चार्वन्तौ त्यादौ न स्यादि
त्यत आह। असाविति। न तु साविति। न चैवमर्वाणिमिय इत्यादावतिप्रसंगः। अंगत्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लोपाल्लुका लुप्तत्वेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात्। एतेन वा हैरलुप्यते स
हस्तदगर्वणगर्व— इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः। नन्वेवं [illegible]दादेश इति सूत्रे धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङुपदादेशास्त्र्यानिवन्तः स्युरिति प्राचां ग्रंथमनूद्य तत्
किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य नान्त्यः। अव्ययस्यांगपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तन्न कथं संगच्छते। अव्ययस्योक्तरीत्या
नंगत्वात्। न च न लुमतेत्यनेनांगकार्यनिषेधेप्यंगसंज्ञाया अनिषेधान्नोक्तदोष इति वाच्यं। प्रत्यये परतः पूर्वस्य यत् कार्यं मांगमनांगं वा तत्सर्वं न लुमतेत्य
नेन निषिध्यते इति पञ्चेति चेति सूत्रस्य मनोरमाग्रंथपर्यालोचनया लुमता शब्देन लुप्ते अंगसंज्ञाया अप्यस्वीकार्यत्वात्। तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य
कार्यत्वात्। यदि लुका लुप्तेप्यंगत्वं स्वीक्रियते तदा अयं ग्रंथोपचिमं वृषण्वस्वश्वयोरित्यत्र वृषवर्षुकं घनं यस्य वृषण एव सः। वृषा अश्वो यस्य वृषणश्व इत्युदा
त्स्य भत्वादिह नलोपो न भवति अल्लोपस्तु अनंगत्वान्नेति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रंथेन सह विरुध्येत। न चाल्लोपो न इत्यत्रांगावयवो सर्वनामस्था
नयजादिस्वादिपरो यो निति व्याख्यानात् अल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादनंगत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यं। भसंज्ञैव यजादिस्वादिपरो यो निति व्याख्या
नवत्वं वस्वश्वयोः परतो यो निति व्याख्यानेस्यापि लाभात्। तस्मात्पदात्पृथगित्येव वक्तव्ये अंगपदाभ्यामित्यंगग्रहणं भसंज्ञकमेवेति चेत्। अत्राहुः। न लुमते
ति सूत्रे लुमता लुप्ते तन्निमित्तमंगस्यांगसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायते तदा वर्णाश्रितांगकार्यप्रवृत्तावप्यंगसंज्ञाया निर्बाधत्वादंगग्रहणं तत्रांगसं
[illegible] मनांगं वेत्यादि मनोरमाग्रंथस्यानंगत्वादिति मूलग्रंथस्य च स्वारस्यपर्यालोचनया लाघवादव्ययस्यांगत्वे फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य का
र्यं निषिध्यत इति मनोरमाग्रंथश्च स्वरसतः संगच्छत इति। ननु कृ धातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वणा विन्यादि सेत्स्यति। हृदसीवनिपाविति व
निपि वेदे अर्वाणमित्यादि सेत्स्यति। कृ धातोरेव स्वामदिरघनीत्यादिना वनिपि तु लोकेप्यर्वेति सेत्स्यति। रूढिशब्दश्चायं वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयः इत्यमरको
शात्तत्राप्यर्थोपि न भिद्यते इति किमनेन सूत्रेणेति चेत्। अत्राहुः। नांतनांतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौ परे नञुपपदे च नांतस्य प्रयोगो न भवत्यन्यत्र तु नांतस्य प्रयोगो न भवति।
इतरत्र विशेषेण अङ्गसंज्ञया अपि निषेधादङ्गग्रहणं तत्र सम्भवत्कृतमेव न च न लुमतेत्यनेन अङ्गसंज्ञानिषेधे पुवोरनाकाविति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरोधः स्यादिति वाच्यम् तयोरलु

इति व्यवस्थार्थमिदं तस्वनक्तोऽष्टाविति त्रिसूत्रीं वदन्ति। यत्तु कैश्चिदुक्तं। अर्वन्मघवन्शब्दयोर्द्वयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव अर्वणस्त्रमघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्। मनुव
न्वोर्विधाना छन्दस्युभयथे [illegible]नादिति वार्तिकादिति तदापाततः वार्तिकस्य वनिर्वन्तमघोदात्तपरत्वात् छन्दस्येव वनिर्विधानात्। तथा च श्रीहर्षः। वाहैरलुप्यत सहस्रं
दृगर्वपर्व इति प्रायुंक्त। अर्वन्तौ। अर्वन्त इति। व्यप देशिवद्भावेनार्वन्नन्तत्वान्नादेशः। न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन  इति वाच्यं तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। प
थिमथि। गं मेथि निरिन्धन इति रिति परमे कि दित्यनः कि दित्यनुवर्तमाने मंथ इत्यनेन निष्पन्नो मथिन्शब्दः। पतस्थ च वा दिनिः। पथिन्। ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः। ततो
मत्वर्थीयेतिना ऋभुक्षिन्निति बोध्यं। ननु अस्थिदधीति सूत्रे उदात्त इत्यपठितेऽप्यनङ्गीष्टसिद्धावनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं गुणा अभेदकार इति पक्षं ज्ञापयतीति निर्वि

पथिमथ्यृभुक्षामात्।७।१।८५। एषामाकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे। आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः। इतोत्सर्वनामस्था
ने ७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। थोन्थः। ७।१।८७। पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। पन्थाः। पन्थानौ। प
न्थानः। पन्थानं। पन्थानौ। भस्य टेर्लोपः। ७।१।८८। भस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात्। पथः। पथा। पथिभ्यामित्यादि। एवं मन्थाः। ऋभुक्षाः। स्त्रियां
नान्तलक्षणो ङीपि भत्वाट्टिलोपः। सुपथी नगरी। अनृभुक्षी सेना। आत्वं नपुंसके न भवति। न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनं। सम्बुद्धौ
नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः। हे सुपथिन्। हे सुपथि। नलोपस्य पक्षे स्वरादिनलोपस्याऽसिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न हि वचने भत्वाट्टिलोपः। सुपथी
शौ सर्वनामस्थानत्वात्। सुपन्थानि। पुनरपि। सुपथि। सुपथी। सुपन्थानि। सुपथा। सुपथे। सुपथिभ्यामित्यादि॥      ॥ ९८ वादं तथा च तस्मिन्नपि सूत्रे

ननुनासिकोच्चारणेऽप्यान्तरतम्यादनुनासिकः कारः स्यादत आह। आ आदिति। इतोत्सर्वनाम आदिति वर्तमाने पुनरत्वचनं किमर्थं कृतेऽप्यत्वे न पंथा इत्यत्र सवर्णदीर्घेणाभा
व्यमन्यत्र नूपधाया दीर्घेणेति चेन्मैवं। ऋभुक्षणमिंद्रमित्यत्र वा अपृक्तस्यानिगम इति दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमत्वचनस्यावश्यकत्वात्। थोन्थ इत्यस्याप्य
देशो ह्यावप्यनन्त्यौ। थ इत्यन्येव सिद्धे इतोत्सर्वनामस्थान इत्येन इ ऋभुक्षिन्नित्यत्र यणि मनु वृत्तावपि ऋभुक्षस्थो न संभवतीत्याशयेनाह। पथिमथोरिति। प्रसंगादाह
स्त्रियामिति। नान्तलक्षण इति। न पूजनादि[illegible] निषेधाद्दक्पूरब्धूरिति समासान्तो नेति भावः। सुपथीति। इनः स्त्रियामिति कप् न कृतः समासान्तविधेरनित्यत्वात्। एवं च ना

कः। र्वतिसूत्रेसुपथीतिभाष्याच्च नपूजनादितिनिषेधस्यतुनायंविषयः। सचः प्राथीनेष्वेव सइतिवक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यात्वंयोन्यश्चलिंगविशिष्टपरिभाष
यापाप्तंविभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणान्नभवति। अत्रेदंबोध्यं। पथानमाता नइच्छतिपथीयतिततःक्विप्। अल्लोपयलोपौ। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिम
थीत्यात्वं। न्थः। पंथाः। इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वंनभवति। इत इतितपरकरणात्। एरनेकाचइतियणंबाधित्वापरत्वान्नित्यत्वाच्चथोन्थः। संयोगपूर्वकत्वान्न
यणं। पथियौ। पंथियः। पंथियं। पंथियौ। भस्यटेर्लोपः। पथः। पथा। पथीभ्यां। पथिभिरित्यादि। एवंमथीयतेःक्विपिमंथाः। मंथियौ। मंथियः। ऋभुक्षाः। ऋभुक्षियौ
ऋभुक्षियः इत्यादि। एतेन इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्रस्थानिन्यादेशेचतपरकरणंसुखमुखार्थमितिहरदत्तः प्रत्युक्तः। आदेशेतपरकरणस्यानावश्यकत्वेपिस्थानि
नितुपंथियौ इत्यादिसिद्धयेतस्यावश्यकत्वात्। ननुनलोपस्यासिद्धत्वात्पथिमथ्यृभुक्षामितिनस्यात्वेपंथ्याःमंथ्याःऋभुक्ष्या इत्येवभवितव्यं। नतुपंथा इत्यादिरितिचे

स्मान्नावद्वा। ष्णान्ताषट्॥ षान्तानान्ताचसंख्याषट्संज्ञास्यात्। षड्भ्योलुक्। पञ्च। संख्याकिं। विप्रुषः। पामानः। शतानिसहस्राणीत्यत्रसंन्निपा
तपरिभाषयानलुक्। सर्वनामस्थानसंन्निपातेनकृतस्यनुमस्तद्विघातकत्वात्। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः। षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट्॥ नोपधायाः। ६।४।
७। नान्तस्योपधायादीर्घस्यान्नामिपरे। नलोपः पञ्चानां। पञ्चसुपरमपञ्चपरमपञ्चानां। गौणत्वेतुनलुक्नुटौ। प्रियपञ्चा। प्रियपञ्चानौ। प्रियपञ्चानः। प्रियप

तोः। अत्राहुः। नलोपस्यांतर्वर्तिसुब्नि— मित्तं आलस्यनुवहिर्वर्तिसुपा प्रत्यासत्त्याहि यत्र एकएवसुप् निमित्तभूतः तत्रैवन (( श्वौ॥ एवंसप्तननवन् दशन् ० ॥
लोपः सुप्स्वरेतिनलोपस्यासिद्धत्वेवान्यत्रेतिनात्रनकारस्यात्वंकिंत्वीकारस्येति॥ ॥ ष्णांताषट्। स्त्रीलिंगनिर्देशः संख्यांविशेषयितुंतत्सामर्थ्याच्चपूर्वत्रसंज्ञापर मपिसंख्या
ग्रहणमिहसंबध्यते। इत्याशयेनाह। संख्येति। प्राचानूपदेशकालेषांतानांताचेत्युक्तंतत्पंचेत्यत्रनलोपेकृतेपीत्यादिवक्ष्यमाणस्वग्रंथविरुद्धं। संप्रत्यनांतत्वेपिउपदेशेना
न्तत्वमास्तीतिचेत्किमसिद्धत्वेनेतिदिक्। संन्निपातेति। तथाउपदेशकालइतिव्याख्यानंनिष्फलमपीतिभावः। यत्त्वाहुः। परिभाषायाअनित्यत्वाल्लुक्स्यादिति। तन्नाहस
मासइत्यस्यलेप्यप्रवृत्तौपरिभाषायाअकिंचित्करत्वापत्तेः यदप्याहुः। उपदेशग्रहणमिहकृतं समागतमित्याशंक्य षांतेत्यंतग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वंल
भ्यतइति। तदपिन। संख्येत्यस्याकर्षणेनसंज्ञिपरत्वसंपादनेनचसामर्थ्योपक्षयात्। नोपधायाः नेतिलुप्तषष्ठीकमंगस्यविशेषणं। नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीतिदी

क्षेन प्रवर्ततइत्ययमारंभः। गौणत्वेऽपीति बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः। प्रियपञ्चानामिति। नकारद्वयमध्ये चकारः। ॥ अष्टन आ विभक्तौ ॥ सौत्रत्वादिह
लोपो न कृतः। कनिन्युवृषितक्षीत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने सप्यशूभ्यां तुट् चेत्यनेन सप्तन् अष्टन् शब्दौ निष्पन्नौ। रायो हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेर्विशे
षणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे। हलादाविति। हली ... पकर्षेण तु अष्टानामिति नामि ... नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावान्नुडेव प्रवर्तेत
न च यथोद्देशपक्षे अन्तरंगत्वात्प्रागेव कृते ... संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन ... सुस्वमिति वाच्यं। अलिवधौ उक्तन्यायायोगात्। किं च प्रियाष्टनौ प्रियाष्टानः प्रि
याष्ट्नः प्रियाष्टानाद्यपि न सिध्येत्। उक्तरीत्या तत्र ... । अष्टाभ्य औश् ... त्सर्वादेशः। ननु अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे शित्पग्रहणं प्रत्याख्या

अष्टन आ विभक्तौ। ७।२।८४। अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ। अष्टाभ्य औश्। ७।१।२१। कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। अष्टभ्य
इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वं अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ
परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टानां। अष्टासु। आत्वाभावे। अष्ट। इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः। इह पूर्वस्मादपि
विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्नष्टुत्वम्। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वात्। प्रियाष्ट्ना। इत्यादि। जश्शसोर्नुमीयमानमात्वं प्रा
धान्य एव न तु गौणतायां। तेन प्रियाष्टनो हलादावेव वैकल्पिकमात्वं। प्रियाष्टाभ्यां। प्रियाष्टाभिः। प्रियाष्टाभ्यः। प्रियाष्टासु। प्रियाष्टौ राजवत्स
र्वं हा ह्रा वच्चा परं हलि। भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। भुत्। भुद्। बुधौ। बुधः। बुधा। भुद्भ्यां। भुत्सु॥ ॥ ९ ॥ यअनेकालत्वादेव सर्वादेशइति सुवचं। न
च शास्येत्संज्ञायां अनेकालत्वं नास्तीति वाच्यं। ... कार्यप्रत्ययोगित्वात्कार्यार्थित्वेन तत्र सामर्थ्याद्यप्रसक्तेः ... तान्न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शंक्यं। अनुप्र
मिकार्यदृष्ट्ये हलौकिकमिति निर्देशेन प्रसक्तस्येत्संज्ञाप्रदानात्वादिति दिक्। कृतात्वाकारादिति। ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत्कथं कृताकारतेत्याह। अष्टभ्य इति
अष्टभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणं न तु लक्षणवशा ... मात्वं ... हि सन्निवद्ध्यमानं ज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य औशित्येव ब्रूयादिति भावः। इदमिति अ
नन्तरमुक्तं चेत्यर्थः। अष्टनो दीर्घादिति। दी ... दष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात्। अष्टाभिः। दीर्घात्किं। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदं। षट्त्रिचतुर्भ्यो हला
शकारे ... सामर्थ्यादत्र भूतपूर्वगतिराश्रयणान्न चैवमसर्वणस्त्रसाविति ... सर्वादेशतास्यादिवाच्यं ५ ॥

सु
सि॰कौ॰
टी॰त॰
७८

दितिति बाधित्वाऽल्लोपोऽनमित्यस्य प्रवृत्तेः। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तिस्वरं तेपरेऽपि नमुदात्तत्वस्यादिति तदर्थः। ननु प्रियाष्टः प्रियाष्टन्यादौ विभक्तेरुदात्त-
त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यानित्यत्वज्ञापकतेति चेत्। अत्राहुः। अष्टनो दीर्घादित्यत्रांतोदात्तादित्यनुवर्त्यांतोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्या-
ख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति। घृतादित्वेनाष्टनोंऽतोदात्तत्वात्। प्रियाष्टन्यादिषु बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेन अष्टनोंऽनुदात्तत्वाभा-
वाद्विभक्त्युदात्तत्वं न प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणं व्यर्थं सत् उक्तार्थज्ञापकमेवेति। अष्टानामिति। नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषया अनित्यत्वादात्वं न तु ततः प्रागिति
तु मनोरमायां स्थितं। अत्र नव्याः। संनिपातपरिभाषया आत्वाभावेऽप्यत्र न क्षतिः। नोपधाया इति दीर्घे नलोपे पंचानां सप्तानामितिवद्रूपसिद्धेः। न चाष्टनो दी-
र्घादिति विभक्त्युदात्तत्वमात्वविधेः प्रयोजनमिति वाच्यं। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यनेनैव तत्सिद्धेरिति। पूर्वस्मादपीति। न चात्र पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधः
शंक्यः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्युक्तत्वादिति दिक्। प्राधान्य एवेति। औश्त्वं हि तु गुणदाविव प्राधान्य एव भवति। न तु गौणत्वे। अष्टाभ्य इति बहुवचन

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च। ३।२।५९। एभ्यः क्विन् स्यात्। अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते। निरुपपदाद्युजेः क्वि-
न्। कनावितौ। कृदतिङ्। ३।१।९३। सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्। वेरपृक्तस्य। ६।१।६७। अपृक्तस्य वस्य लोपः।

निर्देशात्। अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेऽप्येकवचनेनैव निर्दिश्येत। अष्टा औशिति अष्ट इति वा एतच्चोभयं न स्यात्। कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद-
षडिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। तथा चौश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः। प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनं। उक्तार्थसं-
गृह्णाति। प्रियाष्टौ राजवदिति। नौ ताः। भुदिति। बुध्यतेः क्विप्। धांताः॥ ॥ ऋत्विग्दधृक्। किंचिदिति। ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। धृष्णोतेर्द्वित्वमंतोदात्तत्वं च।
सृजेः कर्मणि क्विन्। अमागमश्चादिशेः कर्मणि क्विन्। उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन्। उपसर्गांतलोपः षत्वं च। अंचेः सुप्युपपदे क्विन् इत्यर्थः। निरुपपदाद्युजेरिति। क्रुंचेरा-
स्यवं नलोपाभावस्त्वधिकः। कनाविताविति। इकार उच्चारणार्थ इति भावः। संनिहित इति। प्राचा तु नतीये धात्वधिकार इत्युक्तं। तदसत्। धातोः कर्मण इति सा-
न्निध्ये धातुग्रहणस्यानंतरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारस्याभावात्॥

७८

युजेरसमासे। उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते। इदितो नुम् धातोरित्यतो नुमित्याशयेनाह। सर्वनामस्थाने नुम् स्यादिति। क्विन्प्रत्ययस्य। क्विनः कुरित्युक्ते।
क्विप्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् क्विन्नन्तस्य सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे। क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति। बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्रक् स्पृगित्यादौ स्फुटीभ
विष्यति। सुयुगिति। सुष्ठु युनक्तीति विग्रहे सत्सूद्विषेति क्विप्। तेनेह नेति। नुम्नेत्यर्थः। क्विन्प्रत्ययस्तु स्यादेव ऋत्विगित्यादिसूत्रे युजीति इकारान्निर्देशात्। खन्निति। खं

युजेरसमासे ।७।१।७१। युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे। सुलोपः। संयोगान्तस्य लोपः। क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गो
ऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते। नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः। युङ्। नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः। तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न। युञ्जौ।
युञ्जः। युञ्जम्। युञ्जौ। युजः। युजा। इत्यादि। असमासे किम्। चोः कुः ।८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। इति कुत्वम्। क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्या
सिद्धत्वात्। सुयुक्। सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। युजिरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विकानिर्देशः। तेनेह न युज्यते समाधत्त इति युक्।
युजः समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तलोपः। खन्। खञ्जौ। खञ्जः। इत्यादि। व्रश्चेति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। राट्। राड्। राजौ। राजः। राड्सु। राट्सु। ए
वं विभ्राट्। देवेट्। देवेजौ। विश्वसृट्। इह यजिसृज्योः कुत्वं नेति क्वौ वक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राजृ दीप्ताविति फणादिरे
व गृह्यते। यस्तु एजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव। विभ्राक्। विभ्राग्भ्यामित्यादि। परौ व्रजेः षः पदान्ते। परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्ते वि
षये षत्वम्। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट्। परिव्राजौ। परिव्राजः॥ ॥ २२

जतीति खन्। खजि गतिवैकल्ये। एवं विभ्राडिति। फणादिरयं
विशेषेण भ्राजते। इति विभ्राट्। देवान्यजतीति देवेट्। क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे। आद्गुणः। विश्वं सृजतीति विश्वसृट्। क्विन्नन्तः। क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्र
यणात्। कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह नेति क्वौ वक्ष्यत इति। रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात्। यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवाद इति वक्ष्य
न इत्यर्थः। परिमार्ष्टीति परिमृट्। परौ व्रजेः। क्विब्वचिप्रच्छिश्रीस्रुद्रुज्ञ्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेत्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह क्विब्दीर्घौ वानुवर्तेते। तदाह। क्विप्स्याद्दीर्घश्चेति।

विश्वस्यवसुा दृत्वोमरत्यतो नुवर्तनादाह। विश्वशब्दस्यदीर्घः स्यादिति। स्कोः पदस्येत्यनुवर्ततेझलोझलीत्यतो झलीति च। संयोगेतिलुप्तषष्ठीकंझलंताभ्यांविशेष्यतेत देतदाह। पदांतेझलि चपरे इति। झलिकिं। भ्रष्टा। भृज्जतीतिभृट्। क्विप्। ग्रहिज्येति संप्रसारणं। व्रश्चेतिषत्वं। ऊर्गिति। ऊर्जवलप्राणनयोः। असमाच्चुरादिण्यन्तात्क्वि जभासेत्यादिना क्विप्पिलिलोपः सचचोःकुत्वेनस्थानिवत्। पदांतविधित्वान्पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च। इहज्जांतेषुअवयाः। अवयाजौ। अवयाजइति। नोदात्तं। मंत्रेश्वेत वहोक्थेतिमन्त्रत्य अवेयजइतिविहितस्यण्विनस्तदपवादस्यपदांतेउसश्छंदसत्वेनवैदिकप्रक्रियायामेववक्तुमुचितत्वात्। तदोः सः सावनंत्ययोः। त्यदादी नामइत्यतोऽनुवर्तनादाहत्यदादीनामितित्यदादीनामितिकिं आतपः तारकः। तदोरितिकिं। यः। अनंत्ययोः किं। हेस॥ अत्रपरत्वात्यदाद्यत्वंबाधित्वादस्य सकारेसस इति

विश्वस्यवसुराटोः। ६। ३। १२८। विश्वशब्दस्यदीर्घस्यात् वसौराट्शब्दे चपरे। विश्वंवसु यस्यविश्वावसुः। राडितिपदान्तोपलक्षणार्थं। चर्त्वम विवक्षितम्। विश्वाराट्। विश्वराजौ। विश्वराजः। विश्वाराड्भ्यामित्यादि॥ स्कोः संयोगाद्योरन्तेच। ८। २। २९। पदान्ते झलिचपरे यः संयोगस्तदाद्योःस कारककारयोर्लोपस्स्यात्। भृट्। भृड्। सस्यश्चुत्वेनशः। तस्य जश्त्वेनजः। भृज्जौ। भृज्जः। ऋत्विगित्यादिना ऋत्विगुपपदेयजेःक्विन्। क्विन्नन्तत्वात्कु त्वं। ऋत्विक्। ऋत्विग्। ऋत्विजौ। ऋत्विजः। रात्सस्येतिनियमान्नसंयोगान्तस्य लोपः। चोःकुः। ऊर्क्। ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्जः। त्यदाद्यत्वंपररूपत्वं। तदोःसः सावनन्त्ययोः। ७। २। १०६। त्यदादीनान्तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ। स्यः। त्यौ। त्ये। त्यं। त्यौ। त्यान्। सः। तौ। ते। परमसः। परमतौ। परमते॥ द्विपर्यन्तानामित्येवा नेह। त्वं। नचतकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेतिवाच्यं। अतित्वमितिगौणेचरितार्थत्वात्। संज्ञायाङ्गौणत्वेचात्वसत्वेनात्यदात्यदौ त्यदः। अतित्यद्। अतित्यदौ। अतित्यदः। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते। अन्वादेशे तु। एनं। एनौ। एनान्। एनेन। एनयोः॥ ९ हलङ्यादिनासुलोपेरुत्ववि सर्गौस्यातां। तथाचहेसः। इतिरूपंस्यात्। किंचत्रियांसेतिरूपंनस्यात्। यदातु अंन्यस्यसकारेजातेपिपुनःप्रसंगविज्ञानात्यदाद्यत्वंसकारस्यस्वीक्रियतेतदानकिं चिदनिष्टमित्यनंत्ययोरितिन्यक्तुंशक्यं। यदितुतदोःसःसावित्यस्यानंतरंअदसऔसुलोपश्चेत्यत्रादसइतियोगंविभज्यादस एवदकारस्यसत्वंनान्यस्यदस्ये तिनियमःक्रियतेतदासकृद्गताविति न्यायेनाप्यनंत्ययोरितित्यक्तुंशक्यं। नचैवंहा वात्मनरुक्षतिहीयतितततःक्विपिस्वइतिरूपंनस्यात्। किंतुद्वइतिरूपंस्यादितिफले

मेशान्नियमपक्षो न संभवतीति वाच्यं। गौणे अत्वस [illegible] मायामुक्तत्वात्। सो किं। तौ। ते। तां। तान्। ननु ङेः स्तं सा विर्येव सूत्रमस्तु किमनेन तदोः ए इति। यत्यु हलो नेति। [illegible] स्मात्तुडचीत्यजाद्युत्तरपरस्यैव इत्यस्य नुड्विधानेनान्य दादित्वर्गत्वान्न कार्यस्य। न च सत्त्वे सति नुड्विधानमर्थवदिति [illegible] चतदोरित्येव सूत्रं युक्तं। ननु तस्मान्नुडचीति सूत्रे तस्मा दिति पदं परित्यज्य लाघवान्नुगवीत्येवोच्यतां। तथा [illegible] नोक्तदोष इति चेत्। एवं तर्हि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति न लोपः स्यात्। विधानसामर्थ्यान्न भवतीति चेदेवमपि [illegible] स्तस्मान्नुडचीति सूत्रे पंचम्यंतमावश्यकमेव। टिदनुबंधश्चेतितदो

ङे प्रथमयोरम्। ७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्याम् [illegible] मपर्यन्तस्य। ७।२।८९। इत्यधिकृत्य। त्वाहौ सौ। ७।२।९४। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे। शेषे लोपः। ७।२।९०। आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात्। अतो गुणे। अमिपूर्वः। त्वम्। अहम्। [illegible] अमिपूर्वत्वं परमपि बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्गुणः प्राप्नोति। सत्यम्। अलिङ्गे युष्मदस्मदी [illegible] धिकरणत्वविवक्षायां तेन मपर्यन्तात् क्लेषस्य अद् इत्यस्य लोपः स्यात्। सर्वपरोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे [illegible] परमत्वं। परमाहं। अतित्वं। अत्यहं॥ ॥

रिति सूत्रे तो रिति वक्तुमशक्यं। अनेषु इत्यत्रोक्तदोषात्। [illegible] लत्वेन भवेत्। नुडागमस्य पर इत्याश्रितत्वेन बहिरंगत्वादन्तरंगसत्वदृष्ट्या असिद्धत्वादिति। उत्तरपदाधिकारस्थकार्यं वा हि [illegible] क्तत्वादयं कैयटश्चिंत्यः। गौणे चरितार्थत्वादिति गौणे हि अंतर्गणकार्यत्वात्सत्वं न प्रवर्तते। त्वाहौ सौ वि त्युक्तेऽनु अतित्वामिति स्यात् [illegible] न्तर्गणकार्यत्वादिति भावः। अतित्यदिति। त्यमतिक्रांतः। अतित्यद्॥ ॥ ङे प्रथमयोरम्। युष्मदस्मद्भ्यां [illegible] परं लुप्तषष्ठीकं। प्रथमयोरिति। द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयापरः यथार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे। युष्मदस्मद्भ्यां [illegible] एवचं॥ त्वाहौ सौ। यद्यपि युष्मदस्य मा वेकवचन इत्येवत्वादे

सु-
सि·कौ·
टी·त·
८०

शसत्यापि अस्मदो अहादेशार्थमिदं किं च त्वमावितिसूत्रेण युवां युष्मान् वा गतिक्रान्तो गतित्वमिति न सिध्यति। एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मद इति भावः। युष्मदस्मदोरिति। एते
च युष्मदस्मदोरनादेश इत्यतो लभ्यते। शेषे। उक्तादन्यः शेषः आत्वयत्वं च प्रागुक्तं तद्विषयादन्यविभक्तिरिह शेषशब्दार्थ इत्येतद्व्याचष्टे। आत्वयत्वनिमित्तेतरेति। अन्तस्येति॥ अ
लोन्त्यपरिभाषयेति भावः। अतो गुण इति। नव्यास्तु त्वाहौ सावित्यत्र त्वाहादेशयोरन्त्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रयासेनेत्याहुः। त्वं अहमिति। ननु युष्मान
तिक्रान्तः अतित्वमित्यादौ त्वाहौ सावित्यस्यावकाशोस्ति त्वामतिक्रान्ते नातित्वयेत्यादौ त्वमावेकवचने इत्यस्यावकाशः। त्वमहमित्यत्र तूभयोः प्रसंगे त्वमावेकवचन इत्यनेन प
रत्वाद्भाव्यं। नैष दोषः। त्वमावपि प्रबाधेते पूर्वविप्रतिषेधत इति वक्ष्यमाणत्वात्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदि तु शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेतत्। आत्व

युवावौ द्विवचने ७।२।९२। द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्म्पर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां ७।२।८८। इह युष्मदस्मदोराकारोन्ता
देशः स्यात्। औङ्येवमुव्वाभाषायां किं। युवम्वस्त्राणि। युवां। आवां। मपर्यन्तस्य किं। साकच्कस्य माभूत्। युवकां। आवकां। त्वया मयेत्यत्र चान्त्यामि
ति माभूत्। युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्ध्येत्। यूयवयौ जसि ७।२।९३। स्पष्टं। यूयं। वयं। परमयूयं। परमवयं। अतियूयं। अतिवयं। इह शेषे लोपोऽ
न्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः। अङ्गकार्य्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्य्यमिति न भवति। ङे प्रथमयोरित्यत्रेमकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते। न

यत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालंबनतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यलो ११ नु विक्रियत इति व्याख्यानाद्दा
वः स्यादिति यथोः युक्त इति वाच्यं। साम आकमिति ससुट्कनिर्देशनतस्यापि पक्षस्य ज्ञापितत्वादिति भावः। अतो गुणेकृते प्रवर्तेत इति। वार्णादाङ्गं बलीय इति तु स
मानाश्रय एव भवति। न तु व्याश्रये इह तु शेषे लोपस्य विभक्तिनिमित्तं पररूपस्य त्वकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः। समानाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यं
तत्र हि यण्वृध्योः प्राप्तयोः वृद्धिरेव भवति। आंगत्वान्तरंगत्वविधिरित्याद्यपरमत्वमित्यादि॥ ॥ युवावौ द्विवचने। उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचनं द्विवचनं तदेतदाह
द्वयोरुक्ताविति। न चात्र कृत्रिमन्यायविरोधः शंक्यः वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात्। अन्यथा द्वित्व इत्येव ब्रूयात्। अष्टन आविभक्तावित्यतो विभक्तावित्य
धिकारात्। द्वित्वया विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात्। युवं वस्त्राणीति। शेषे लोपः। मपर्यन्तस्य किमिति अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। युवकां आव

कामिति। ननु युवावयोः समुदायादेशत्वेपि युवकामित्यादि [illegible]। अ[illegible]कार[illegible]मकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टिः प्रागकच। अन्यत्र तु सुवंतस्य टेः प्रागिति युष्मदस्मदि
षये व्यवस्थायास्त्वयकाम यकेत्यादिसिद्धये। [illegible] तस्येत्यधिकारेणेत्यपरितोषादाह। त्वयामयेत्यत्रेति। न न त्वमादेशयोरपि समुदाया
देशत्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एवेत्यत [illegible]सूत्रे परि[illegible]सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्त्यस्य एकारादेशे सत्यपा॥ देशप्रवृत्तेरिति। पुनरप
रितोषादाह। युवकाभ्यामित्यादि। अंगकार्यमिति। एतेन अंग[illegible]पुनर्[illegible]वविधिरिति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा। अंगे अंगाधिकारे वृत्तं वर्णनं यस्य तदंग
वृत्तं शास्त्रं तस्मिन् प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्यांगवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ [illegible] अनिधिरिति तात्पर्यभाषाया अर्थः। एषा च परिभाषा ज्ञाजनोर्जेत्यनेन ज्ञापिता। उप
पत्तिस्तु मनोरमातोऽवगंतव्या। न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे [illegible] सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यं। द्वयोरेकस्येत्यादि निर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापना

त्वमावेकवचने।७।२।९७। एक[illegible]तौ युष्म[illegible]पर्यन्तस्य त्वमौस्तो विभक्तौ॥ द्वितीयायां च।७।२।८७। युष्मदस्मदोराकारस्स्यात्। त्वां
मां। युवां। आवां। शसो न।७।१।२९। नेत्यविभक्तिकं पदं युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारस्स्यात्। अमोऽपवादः। आदेः परस्य। संयोगान्तस्य लोपः। युष्मान्॥
अस्मान्। योऽचि।७।२।८९। अनयोर्यकारादेशस्स्यादनादेशेऽजादौ परतः। त्वया। मया॥ ॥ [illegible] रितितिरिक्तामकारांतरमित्युपलक्षणं जसः

शीत्यत्र जसः स इति सकारं प्रश्लिष्य शान्तस्य जस इति [illegible]मनुवर्त्य [illegible]मिति व्याख्यानाद्धेति बोध्यं। एकस्योक्ताविति त्वमावेकत्व इति वक्तव्ये
वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः। [illegible] इति पूर्वसूत्रे [illegible]मः प्रतिषेधोयमिति भाष्ये स्पष्टं। [illegible] न चैतथैव किन्न स्यात्। द्विती
यायां चेत्यात्वे पूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छसः [illegible] नत्वे [illegible]रिति वा[illegible] स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वा[illegible] युष्मान् ब्राह्मणीः युष्मान् कुलानीत्य[illegible]सिद्धिप्रसंगात्। अलिंगत्वपक्षे
तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसंगात्। योऽचि [illegible]कि। युवाभ्यां। यदि तु युष्मदस्मदो[illegible]त्यत्रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्तनं तदा द्वाचीति मास्तु परि प्रा

युष्मदस्मदोरनादेशे॥ अनादेशे किं। युष्मभ्यं। न चाभ्यम् पक्षे आदेशे हलादिर्नेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यं। यो चीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। हला
दौ परत इति। यो चीत्यत्र ग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदं। रायो हलीत्यतोनुवृत्त्या लब्धं वा। पक्षद्वयेपि साधुरिति। नन्वेवं नलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चा

युष्मदस्मदोरनादेशे।७।२।८६। अनयोराकारस्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभिः। अस्माभिः। तुभ्यमह्यौ ङयि।७।२।९५। अन
योर्मपर्य्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः। शेषे लोपः। तुभ्यं। मह्यं। परमतुभ्यं। परममह्यं। अतितुभ्यं। अतिमह्यं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। भ्यसोभ्यम्
।७।१।३०। भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशस्स्यात्। आद्ये शेषे लोपस्याऽन्त्यलोप एव। तत्राऽङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न। अभ्यम् तु पक्षद्वयेपि साधुः। युष्मभ्यं
अस्मभ्यं। एकवचनस्य च।७।१।३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात्। त्वत्। मत्। ङसेश्चेति सुवचं। युवाभ्यां। आवाभ्यां। पञ्चम्या अत्।७।१।३१। आ
भ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात्। युष्मत्। अस्मत्। तवममौ ङसि।७।२।९६। अनयोर्मपर्य्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्।७।१।२७। तव मम
युवयोः। आवयोः। साम आकम्।७।१।३३। आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात्। भाविनस्सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः। युष्माकं। अस्माकं। त्वयि। मयि
युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु। समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी। समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि।१। सुजसङेङस्सुप
रतः आदेशास्स्युस्सदैव ते। त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि।२। एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके। त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः।३।
द्व्येकसंख्यस्समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी। तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च।४। त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे। अतित्वं। अत्यहं। अतित्वां। अ
तिमां। अतियूयं। अतिवयं। अतित्वां।२। अतिमां।२। अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्यां।३। अतिमाभ्यां।३। अतित्वाभिः। अतिमाभिः
अतितुभ्यं। अतिमह्यं। अतित्वाभ्यां। अतिमाभ्यां। अतित्वभ्यं। अतिमभ्यं। ङसिभ्यसोः। अतित्वत्।२। अतिमत्।२। भ्यामि प्राग्वत्। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः
अतिमयोः। अतित्वाकं। अतिमाकं। अतित्वयि। अतिमयि। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वासु। अतिमासु। युवां आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे ॥

रणसामर्थ्यास्तीति चेत्। अत्राहुः। बहुवचने झल्येदित्येत्वनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति। यद्यप्यंगवृत्तपरिभाषया एत्वं सुपरिहरं तथापि तस्यानित्यत्वे इदम्

यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्वं। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इत्यशित्वं सर्वादेशार्थं। अन्यथा त्यदादेः परस्येति स्यात्। न चाकारस्य अकारविधानवैयर्थ्यं आदेशव्यपदेशेन यत्व
निवृत्त्यर्थत्वात्। न चैवं पञ्चम्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशतास्त्येवेति वाच्यं। सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात्। इदमेव शित्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति। अर्थ
वत्त्वपवस्योरादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः। सिच्च ङादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितं। तव ममेति। ननु अत्रान्त्यलोपपक्षे अशः स्याद
शः स्यात् यत्वनिवृत्त्यर्थतया अशो वचनस्य चरितार्थत्वात्। न च स्यादेशस्यापवादोऽयमिति वाच्यं। अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः। अ
त आह। अंगवृत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः। यदि तु अंगस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा न त्वंगाधिकारपरेति दुराग्रहस्तर्हि शित्यत्रान्तो गुण इति पर
रूपेण अकारं तदंशमाश्लिष्य अकाररूपेणावशेषो भवति न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति। नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद्योचीति यत्वेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपाभा
वादेवर्णेन्नादिति विधीयमानस्य सुडागमस्याप्रसक्त्या साम इति ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह। भाविन इति। कृते हि शेषे लोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्
कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः। शेषे लोपः टिलोप इति पक्षे तु ससुट्ग्रहणं व्यर्थमेव। आकमिति दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थं अन्यथा पररूपं
स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्यं एत्वनिवृत्त्या भ्यम इव चरितार्थत्वात्। इह युवावौ द्विवचने त्वमावेकवचने इति सूत्रद्वयेपि द्विवचनैकवचनशब्दावर्थपरौ न
तु प्रत्ययपरावित्याख्यातं। तत्फलं दर्शयति। समस्यमान इत्यादिना। द्व्येकत्ववाचिनी इति। पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तं। अस्मिंस्तु पक्षे सं
ख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात्। त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनी इति पाठ्यं। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायात्। अन्यसंख्यश्चेदिति
युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः। स्त इति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेवभूतगतेरपि स्वीकाराद्युवावौ त्वमावपि स्तः। प्रत्ययपरत्वे तु नस्या
तामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः। एवं चतुर्थश्लोकेपि न युवावौ त्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता। एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमा
श्रितमिति फलितं। नन्वेवं सुजसङेङः स्वपि युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वे तु त्वमावित्याशंकायामाह॥ ॥ ॥

सुजस्ङे॰ङ॰सुपरतइति। केतेआदेशाइत्यत आह। त्वाहौयूयवयावित्यादि। अस्त्वेवंत्वाहादिभिर्युवावयोर्बाधस्त्वमौतु तेभ्यःपरौकथंतैर्वाध्येतामित्यत आह॥ त्वमावपीतिविप्रतिषेधेपरमित्यत्रपरशब्दस्यइष्टवाचित्वादितिभावः। अतित्वां मितित्वांमांवाअतिक्रांतावितिविग्रहः। अतियूयं। अतिवयमिति। त्वांमांवाअतिक्रांताइतिविग्रहः। एवमग्रेप्यूह्यं। अतित्वाकमतिमाकमिति। अत्रांत्यलोपस्य अंगवृत्तपरिभाषयानुडागमोनिवार्यः। ह्रस्वनद्यापइत्यत्रह्रस्वांताद्धिहितस्यामोनुडितिव्याख्यानाद्वा। नन्वेवंभिन्नविषयतयासुटोनुडपवादत्वाभावेनावर्णांतात्सर्वनामभ्योविहितस्यामोनुडेवपरत्वात्स्यात् नतुसुडागमस्तस्यंयेषांकेषामित्यादौसावकाशत्वादितिचेत्। अत्राहुः। त्यदादेशामिसुडितिवक्तव्ये आमिसर्वनाम्नःइतिसर्वनामग्रहणसामर्थ्याद्धलिसर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्च अवर्णांतस

सुजस्ङे॰ङ॰सुप्राग्वत्। औअमौट्सु अतियुवां३६ अत्यावां२ अतियुवान्। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्यां। अत्यावाभ्यां३ अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। भ्यसि अतियुवभ्यं। अत्यावभ्यं। ङसिभ्यसोः। अतियुवत्२। अत्यावत्२। ओसि। अतियुवयोः। अत्यावयोः२। अतियुवाकं। अत्यावाकं। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानस्मान्वातिक्रांताइतिविग्रहे। सुजस्ङे॰ङ॰सुप्राग्वत्। औअमौट्सु। अतियुष्मां३। अत्यस्मां३। अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्यां३। अत्यस्माभ्यां३। अतियुष्माभिः। अत्यस्माभिः। भ्यसि। अतियुष्मभ्यं। अत्यस्मभ्यं। ङसिभ्यसोः। अतियुष्मत्। अत्यस्मत्। ओसि। अतियुष्मयोः२। अत्यस्मयोः२। अतियुष्माकं। अत्यस्माकं। अतियुष्मयि। अत्यस्मयि। अतियुष्मासु। अत्यस्मासु॥ ॥ ((र्वनामभ्योप्या मः सुडेवभवतिनतुनुट्। शास्त्रमृतिष्वितिचविषयसप्तमीतेनप्रदादिष्वप्यामिनुडिति। एवंचसामइतिससुट्कनिर्देशेनयुष्माकमस्माकमित्यत्रसुडागमाभावेपिनुडागमोदुर्वारइत्याशंकायाअपिनिरवकाशएवेतिवोध्यायत्तु वदंति। सामआकमित्यत्रयद्यपिसुट्ग्रहणंनस्थानिविशेषणंवाधात्। तथापिउपलक्षणंतुभवति। तेनयस्यामःसुडग्रेभावीतस्यैवामःआकमाभवितव्यनचैतद्गौणत्वेसंभवतीत्याकन्नप्रवर्तते। तथाचअतित्वयाअतिमयामित्येवरूपंनत्वतित्वाकमतिमाकमिति। तदसत्। आकमापत्तेस्तस्यामःसुडन्वयाभावात्। आकमःसुड्भावीचेत्तर्हितमेवोपलक्षयेत्। आदेशादारकेणपरंपरासंबंधेनस्थानिनमुपलक्षयतिचेदेवंतर्हियुष्माकमित्यादौसुट्श्रूयेतासामइति।

निर्देशसामर्थ्यान्नश्रूयतेति चेन्न। निर्देशस्य गौणार्थ्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः। गुणीभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणमनुक्त्वा संप्रति द्व्यर्थवाचित्वे उदाहरति। युवामावां वा अतिक्रांत इत्यादिना। बह्वर्थयोस्तु उदाहरति। युष्मानस्मांश्चेति॥ ॐ ॥ पदस्य। अपदांतस्य मूर्द्धन्य इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः तेन राजा राजभ्यामित्यादौ नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति नलोपः सिध्यति। न तु राजा राजानौ राजान इत्यत्र। तथा गोमान् यवमानित्यादौ संयोगांतलोपेन तु गोमंतौ यवमंतावित्यादौ तथा मो नो धातोरिति नत्वं प्रशान्भ्यामित्यादौ भवति न तु प्रशामौ प्रशाम इत्यत्र। तथा हरिं वंदे इत्यादौ मोनुस्वारः प्रवर्त्तते। न तु गम्यते इत्यादौ न च उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यधिकारात् पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात् न तु गम्यते इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यं पुंस्विति रूपासिद्धिप्रसंगात्। तस्मान्मोनुस्वार इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेषूपयोगो नास्ति नु ञि च पदे इत्यत्रावे। चाम इह पदस्येति संबंधसामान्ये षष्ठी सा तु उत्तरेषु यथायोगं संबंधविशेषे अवतिष्ठते क्वचित् स्थाने षष्ठी क्वचित्

पदस्य।८।१।१६॥ पदात्।८।१।१७॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ।८।१।१८॥ इत्यधिकृत्य। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ।८।१।२०॥ पदात् परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ। बहुवचनस्य वस्नसौ।८।१।२१॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनांतयोर्वस्नसौ स्तः। वान्नावोरपवादः। तेमयावेकवचनस्य।८।१।। उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनांतयोस्तेमे एतौ स्तः। त्वामौ द्वितीयायाः।८।१।२३॥ द्वितीयैकवचनांतयोस्त्वामा एतौ स्तः॥ ॥

१९ अवयवषष्ठीति। तत्र संयोगांतस्य लोपः। मो नो धातोः। मोनुस्वारः। इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी अवयवषष्ठ्यां मूक्तातिप्रसंगात्। आदुपधाया इत्यादौ त्ववयवषष्ठी। अन्यथा वृक्षवानित्यत्रैवमनुपोमस्य वत्वं स्यान्न तु वृक्षवंतौ वृक्षवंत इत्यत्र। एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते। यद्यपि षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषया पदस्येत्यत्र स्थानषष्ठ्येव लभ्यते न त्ववयवषष्ठी। तथापि नलोपसूत्रे अंतस्येतिग्रहणात् ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपि लभ्यते। यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्त नांतस्य पदस्य लोपो भवन्नलोन्त्यस्य स्यादिति अंतग्रहणमनर्थकं स्यात्। अवयवषष्ठ्यंगीकारे तु अंतस्येतिग्रहणं सार्थकं। तथाह्य नलोपसूत्रे प्रातिपदिकांतस्येत्यसमासनिर्देशः। प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अंतावयवो यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थ इति। नन्वेवं अंतस्येति ग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति स्वीकारात् पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानषष्ठीलाभः संबंधविशेषस्यानिर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः। अत्राहुः प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्य

तेर्लुम्न्यानुरोधेन स्थानषष्ठ्यपि स्वीक्रियते ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी तु न सर्वत्र स्वीक्रियत इति नलोपसूत्रे मनोरमायामंतग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्युक्तं। भाष्ये। दा तु पदस्य त्वधिकृतस्यावयवषष्ठ्यंतत्वमप्यभ्युपगम्यते न तु स्थानषष्ठ्यंतत्वमेवेति ज्ञापनार्थमंतग्रहणं तेन वृक्षवंतौ वृक्षवंत इत्यत्र मादुपधाया इति वत्वं सिध्यति। पदावयवस्य मतुपसत्वात्। अन्यथा पदस्येत्यविशेष्यत्वे मतुपा तदंतविधौ मत्वंतं यत्पदं तदवयवस्य मतुपो मादुपधायाः परस्य मस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात्॥ तथा च। वृक्षवानित्यत्रैव स्यात् न तु वृक्षवंतौ वृक्षवंत इत्यत्रेति स्थितं। पदात्। कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविन्यतः प्रागयमधिकारः। यदि तु कुत्सने च सुपीत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तेत तदा

श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः। स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः॥१॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः। सोव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः॥२॥ पदात्परयोः किं। वाक्यादौ मा भूत्। त्वं पातु मां पातु। अपादादौ किं। वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदावतु। स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्तिकयोरेव। नेह। इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति। इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। एकतिङ् वाक्यं तेनेह न। ओदनं पच तव भविष्यति। इह तु स्यादेव। शालीनां ते ओदनं दास्यामीति। एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः। अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोस्ति। धाता तव भक्तोस्तीति वा। तस्मै ते नम इत्येव। न चवाहाहैवयुक्ते ८।१।२४॥ चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः। हरिस्त्वां मां च रक्षतु। कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि। युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेयं निषेधः। परम्परासम्बन्धे तु। आदेशः स्यादेव हरो हरिश्च मे

देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यान्न तु पचति पूतीत्यत्र। अनुदात्तं सर्वमपादादौ। इदं पदत्रयमापादपरिसमाप्तेरधिक्रियते। षष्ठी चतुर्थीति। अल्पाच्तरमिति षष्ठ्याः पूर्वनिपातः। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति। ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात्तयोरेव वांनावादय आदेशाः स्युः। न च पदस्येत्यधिकाराद्विभक्त्यंतस्यैव पदत्वात्षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यं। उक्तरीत्या वसन्सादौ दोषाभावेपि भ्यामादौ परतो युष्मदस्मदोः पदत्वात्केवलयोर्वांनावादेशप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। तथा च सुखं वान्नौ ददात्वीश इति प्रयोगो न संगच्छेत्। नापि द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यं। स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवेति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्षयात्। मैवं। अनुदात्तं सर्वमिति सर्वग्रहणाधिकारात्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवंतीति आकरे स्पष्टत्वात्। यदि तु सर्वस्य द्वे इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तेत तदा सर्वग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः। उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति॥ ॥ श्रीश इत्यादिना॥

स्वामी तेमेषां नि। स्वामीश्वराधिपतीति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी। द्विवचनांतयोरुदाहरणमाहा पातुवामित्यादिना। बहुवचनांतयोस्तु सोऽव्याद्वो नइत्यादि। सेव्योत्र वः स्व
नइति। अर्हे कृत्यतृचश्चेति प्रयुक्ता। कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी वेदैरग्ज्ञैरिति। युष्मान रक्षतु गांविंद इति प्राचः पाठस्तूपेक्षितः। युष्मानित्यस्य पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः। अस्मानि
सस्यतु पदात्परत्वेपि समानवाक्यस्थपदात्परत्वाभावात्। ननु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिति सूत्रस्थं विशेषणं नतदंतविधौ षष्ठ्याद्यंतयोर्युष्मदस्मदोः पर्यव
स्यति। नचस्थग्रहणाभावे युष्मदस्मदोः संबंधिनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानां विभक्त्यर्थः स्यादितिवाच्यं। सर्वस्य पदस्येत्यस्यानुवर्तनात्। नोव्याचष्टां स्थग्रहणादिति। तिष्ठतिरि
हाहानोवर्तते। यथा समर्पयतिष्ठ सुग्रीवेति समर्पयां मा हासीरितिगम्यते। तेन षष्ठ्यादीन विजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः। इति युष्मत्पुत्र इति। युवयोः पुत्रो युष्माकं
पुत्र इतिवद्विग्रहः। ननु तव पुत्र इति। तथाहि सति त्वत्पुत्र इत्येवस्यात्। एवमस्मत्पुत्र इत्यत्राप्यूह्यं। पदात्परत्वं संपादयतमिति। शब्दः। ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति वि
ग्रहे राजपुरुष इतिवद्युष्मत्पुत्र इत्यत्र युवयोर्युष्माकमित्यादि विग्रहो न संभवतीति चेन्न। अत्राहुः। यत्र हि वृत्तौ संख्याविशेषबोधकं
प्रमाणं नास्ति तत्रैव एकत्वं संख्या श्रीयते यथा राजपुरुष इति। न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वित्वादि प्रत्यायकं किंचिदस्ति यत्र पुनः संख्याभेदग
मकं नत्व प्रकरणादस्ति भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि प्रवृत्तिः। प्रवृत्ते त्वेकवचनांते न विग्रहे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशप्रसंगात्। द्विवचनबहुवचनांते
न तु विग्रहे वृत्तिर्भविष्यतीति। अर्थसामर्थ्यात्। अर्थो यथा मुद्गैः क्रीतो मौद्गिकः। न त्वेकेन मुद्गेन द्वाभ्यां वा मुद्गाभ्यां क्रयणं संभवति। प्रकरणं यथा। भवद्भिरामेव सरप्रदानायवक्षां
स्मिनः भवतोर्गिरामिति तत्रत्यार्थः। ... नवाक्य इति देवदत्त अस्य पदं डोद्वे देवदत्त हराने नेत्यत्र ... नत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामंत्रितनिघातो न भवति। एकं
तिङतिङ इति। एकं तिङ् अतिङ् इत्यत्रेति वक्तु... ः। ननु ओदनं पच तव भविष्यतीत्यादि ... क्वोलीत्युदाहरणमिन्नवाक्यतासमर्थनेपि पश्य मृगो धावतीत्यादावे
कवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात्। मन्यां प्रकृतोपयोगित्वेन ... पश्य मृग इत्यादावित्यर्थं कृत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यात्॥

दितिशास्त्रांतरप्रसिद्धत्वमेवेत्यर्थः। अन्ये तु आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वार्त्तिककारवचनपर्यालोचनया एकतिङित्यत्र तिङंतविशेष्यसमर्पकं विवक्षितं। तत्र श्चपश्य मृगो धावतीत्यत्र तिङंतद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः। एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची। बहुव्रीहिश्चायं तेन ब्रूहि ब्रूहि देवदत्ते त्यत्र वाक्यत्वादामंत्रितनिघातः। [illegible]यतीति समर्थसूत्रे कैयटः। युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेश इति वार्त्तिकमर्थतः पठंति। एतेवांनावादय इति। यद्यपि सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यत्रैतन्न भाष्ये [illegible]ष्याप्यविशेषेण विकल्पोयं विधीयत इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेपि विकल्पमुदाहरंति। धाता ते भक्त इति। अन्वादेशे तु नित्यमुदाहरंति। तस्मै ते नम इत्येवेति। तुल्यार्थैरित्यादि। वन्नेचवाहाहैवैरिति तृतीयानिर्देशेनापि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह। युक्तग्रहणादिति। यत्र युष्मदस्मदर्थगतानिरमुच्चयादीन् चादयो द्योतयंति न तु चादिभिस्सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायं निषेध इत्यर्थः। हरो हरिश्चेति अत्र चशब्दो हरह

**पश्यार्थैश्चानालोचने।८।१।२५॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। परम्परासम्बन्धेप्ययं निषेधः। भक्तस्तव रूपं ध्यायति। आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा।८।१।२६॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पर[illegible]योरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः। भक्तस्त्वमप्यहं तेन। हरिस्त्वा त्रायते स मां त्वा मेति वा॥**

रिगतसमुच्चयमाह। हरिहराभ्यां युष्मदः संबंधो न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किंतु परंपरायोग इति तेन निषेध इति भावः॥ ॥ पश्यार्थैश्चानालोचने। अत एव निपातनाज्ज्ञाधातोः पाघ्राध्माधेड्दृशिति शः। दर्शेः पश्यः तत्रैव हि ज्ञानमात्रं अदर्शनं लोप इत्यत्र प्रधानं तु चाक्षुषज्ञानमेव अनालोचन इति निषेधात् तदेतत् सह। अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति। परं तु सर्वं घेयीति। पूर्वसूत्रस्थयुक्तग्रहणेन ज्ञापितमेतद्भवत्यत्र परंपरासंबंधेपि निषेध इति। सपूर्वायाः। सहशब्दोत्र सलोमक इत्यत्रेव विद्यमानवचनः तेन सहेति तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः। वोपसर्जनस्येति सभावः। प्रथमाया इति च। प्रथमस्य ग्रहणं दंतविधिरित्यालोच्याऽऽह। विद्यमानपूर्वादित्यादि। एतेवान्नावादय आदेशा इत्यविशेषेणैव विभाषया सिद्धेः किमर्थमिदं वचनमित्याशंक्य परिहरन्नाह। अन्वादेशेपीति। भक्तस्त्वमित्यादि। त्वं भक्तोऽहमपि। तेन हरिस्त्वां मां च त्रायत इति संबंधः। एवं च प्रक्रांतत्वान्न युष्मच्छब्दापेक्षा येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षाणानां तु युष्मच्छब्दाध्याहारः क्लेश इति बोध्यं। अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमानं परं

तत्तो हरिरिति प्रथमांतं ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यादेशः। तथात्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमांतं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः॥ ॐ॥ सामंत्रितं। संबोधने च त्यतः संबोधने
इत्यनुवर्तते। सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते। महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदंतग्रहणं। आमंत्रणमामंत्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः विभक्त्यंते न चामंत्र्य
तेन तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाहा तदंतमिति। इहेति। अग्ने तव। देवास्मानित्यत्र युष्मदस्मदोर्न भवत्यादेशः। अग्ने नयेत्यत्र तिङ्ङतिङ इति न तिङ्निघातः। अग्न
इंद्र वरुणेत्यत्र त्वामंत्रितस्य चेत्यामंत्रितनिघातो नेति विवेकः। सर्वेषां निघात इति। अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले। स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां
मिति संहितायामेकश्रुतिविधानात्। अग्ने तेजस्विन्निति। इह पदात्परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्यामंत्रितस्य च त्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः। सुपादिति। शोभनौ पादौ य
सामन्त्रितं। २।३।४८॥ सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्। आमन्त्रितम्पूर्वमविद्यमानवत्। ८।१।७२॥ स्पष्टं। अग्ने तव देवास्मान्पा
हि। अग्ने नय अग्न इन्द्र वरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशास्तिङ्ङतिङ इति निघात आमन्त्रितनिघातश्च न सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवस्याविद्यमा
नवद्भावेपि ततः प्राचीनं रक्षेति तदाश्रित्यादेशः। एवं इमं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेपि मेश
ब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं। ८।१।७३॥ विशेष्यं समानाधिकरणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाऽ
विद्यमानवत्स्यात्। हरे दयालो नः पाहि अग्ने तेजस्विन्। सुपात्। सुपादौ। सुपादः। सुपादः। सुपादं। सुपादौ। पादः पत्। ६।४।१३०॥ पाच्छब्दान्तं य
दङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्यामित्यादि। अग्निमन्थतीत्यग्निमत्। अग्निमदौ। अग्निमथौ। अग्नि
मथः। अग्निमद्भ्यामित्यादि। ऋत्विगादिसूत्रेण क्विन्सुप्युपपदे क्विन्॥ ॥ ऐ स्यादिति बहुव्रीहिः। संख्यासुपूर्वस्येति पादस्यांतलोपः। पादः पत्। तदंव
यवस्येति। एतच्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति परिभाषया लभ्यते। इयं च परिभाषा षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेन ज्ञापिता। तथाहि। अस्तेर्भूरिको यणचीत्यादौ सामीप्यादिसंबंध
प्रसंगेपि लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यानादंतरंगत्वात्स्थानित्वादादेश इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धे प्यारभ्यमाणेन षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेन षष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थाने
न युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते। तथा च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति सिद्धं। अलोंत्यस्यादेः परस्येति योगौ तु आरंभसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाध

कौतेनपुमःस्वय्यम परेउरःस्यात्संभोरित्यादौनदोषइतिदिक्॥ दंनाः॥ अग्निमंथिति। मथ्नातेर्मथतेश्चक्विपिएतदेवरूपं। इदित्त्वनलोपाभावादग्निमत्। अग्निमंथौ॥
अग्निमंथः॥ यतः॥ ८ं ॥ अनिदितां। इइह्रस्वेकारइत्संज्ञकोयेषांतानि इदिंति। नइदिति अनिदितितेषामनिदितां। एतच्च अंगस्यविशेषणं हलइत्य पितदाहाह
लंतानामनिदितामिति। उपधायान ॥ श्नान्नलो परइतिसूत्रान्नेतिलुप्तषष्ठीकंपदमनुवर्ततेतच्चोपधायाहलोनविशेष्यतइतिभावः। अनिदितामितिकिं। नंद्यते। हलः
किं। नीयते। उपधायाः किं। हन्यते। अचः। अल्लोपोनइत्यतोल्लोपइत्यनुवर्तते। भस्येतिच। तदाहा। भस्याकारस्यलोपःस्यादिति। अत्रनव्याः। यद्यत्राचतेर्भस्येतिसामानाधि
करण्येनान्वयःस्वीक्रियते तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादिनसिध्येत्। उपसर्गसहितस्यवभत्वेन केवलस्यांचतेर्भत्वाभावात्। भस्यावयवस्य अंचतेरितिवैय्यधिकरण्येन।

अनिदितांहलउपधायाःक्ङिति। ६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधायानस्यलोपस्स्यात्किति ङिति च। उगिदचामिति नुम्। संयोगान्त
लोपः। नुमोनकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेनङकारः प्राङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राञ्चं। प्राञ्चौ। अचः। ६।४।१३८। लुप्त
नकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्यलोपस्स्यात्॥ चौ। ६।३।१३८॥ लुप्ताऽकारनकारेऽञ्चतौपरेपूर्वस्याऽणोदीर्घस्स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्यामित्यादि। प्र
त्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चं। प्रत्यञ्चौ। अचइतिलोपस्यविषयेऽन्तरङ्गोऽपियण्नप्रवर्तते। अकृतव्यूहाइतिपरिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा।
अमुमञ्चतीतिविग्रहे। अदसअञ्च इतिस्थिते॥

११ त्वेपनुप्रत्यगात्मनेत्यादावंचतेरकारस्यलोपःस्यात्। अंचत्यंतस्यभस्याकारस्यलोपइ
तिव्याख्यायांप्राचः। प्राचेतिप्रशब्दाकारस्यापिलोपःस्यात्। तत्राहृत्यादिना अंचत्यंतस्यभस्यांचतेरकारस्येतिव्याख्यानेपिप्रत्यञ्चमंचतिप्रत्यगङ्गतः शसादिषुप्रत्यङ्चःप्रत्यङ्
चेत्यादावंतिप्रसंगएव। तस्मादल्लोपेनइत्यत्रेवात्रापिअंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरोयोंचतिस्तस्याकारस्यलोपःस्यादितिव्याख्येयं। घुप्रागपागुदक्प्रतीचइति।
निर्देशश्चेहव्याख्यानेलिंगमित्याहुः॥ चौ॥ तेजोरितिनिर्देशाच्चवर्गग्रहणंनभवतिइत्याह। लुप्ताकारनकारेचताविति। अत्राकारलोपेननकारलोपस्यासिद्धत्वात्कथनेष्य
र्थमेवकिंतुलुप्ताकारवनाविन्त्येवसुवचमित्याहुः। ढ्लोपइतिसूत्राद्दलोदीर्घइत्यस्यचानुवर्तनादाह। अणोदीर्घःस्यादिति। प्राचः। प्राचेति। प्रतीचइत्याद्यर्थमवश्यंस्वी
कार्यःतोलोपेकृतेऽनेनदीर्घोविधीयतइतिभावः। प्राग्भ्यामिति। चोःकुरितिकुत्वंनतुक्विन्प्रत्ययस्येत्यनेनतस्यासिद्धत्वात्॥ ॥ ॥

विष्वग्देवयोश्च। चकारेण सर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यते इत्याह। अनयोः सर्वनाम्नश्चेति। अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति। अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्विन्क्विबादिः। अं
चतौ वप्रत्यय इति पाठे तु वप्रत्ययान्ते चताविति व्याख्येयं। विष्वग्देवयोरुदाहरणं। विष्वगंचतीति विष्वद्र्यङ्। देवानंचतीति देवद्र्यङ्। इति बोध्यं। अदसोऽसेः
असेरिति। दकार उच्चारणार्थस्तदाह॥ अदसोऽसान्तस्येति। असान्तस्येति किं। अमुमात्मन इच्छति अदस्यति। दान्तपरस्य किं अमुया अमुयोरित्यत्रान्त्ययकारस्य मा
भूत्। ह्रस्वव्यंजनयोरिति। व्यंजनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः। प्रांचस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वंद्वमकृत्वैव विधीयमानोप्यणु क्वचित्स

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये। ६।३।९२। अनयोस्सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशस्स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। अदद्रि अच् इति स्थिते यण्॥
अदसोऽसेर्दादु दो मः। ८।२।८०॥ अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च। उ इति ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वंद्वः। आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्ज
नयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य च दीर्घः। अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चं। अमुमुयञ्चौ। अमुमुईचः। अमुमुईचा। अमुमुयग्भ्यामित्या
दि। मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण्। अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वमन्व इतीमते। अदमुयङ्। असेः सकारस्य स्थाने यस्य
सः। असेरिति व्याख्यानात्। सदा द्यत्वविषय एव मुत्वं। नान्यत्रेति पक्षे अदद्र्यङ्। उक्तं च। अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्। केचि
दन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति॥ विष्वग्देवयोः किं। अश्वाची। अञ्चतौ किं। विष्वग्युक्॥ अप्रत्यये किं। विष्वगञ्चनं। अप्रत्ययग्रहणं ज्ञा
पयति। अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति। तेनाऽयस्कारः। अतः कृकमीति सः। उदङ्। उदञ्चौ। उदञ्चः। शसादावचि॥ ॥

वर्णान गृह्णातीति स्वीकृत्य आन्तरतम्यात् ह्रस्वं व्यंजनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः इति व्याख्याने संस्कृतव्यवधानात्। सूत्रे अदस इति नावयवषष्ठी किं तु स्थानेषष्ठी एवं हि अलोन्त्यपरिभा
षोपतिष्ठते। तथा च अदसो योन्त्यः स कस्य रेफो न भवति दान्तपरो यः स अदसोऽन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेऽन्त्यसमीपस्य भवतीति तेषामाशयः। उक्तं चेति। वार्तिककृतेति शे
षः। एवं च अमुमुयङ् इति केषांचिदुदाहरणं भाष्यानुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः। लत्ववदिति। चलीकॢप्यत इत्यत्र कृपो रो ल इत्युभयार्थपालत्वं तथेत्यर्थः। नन्वप्रत्यय
ग्रहणाभावेप्यन्तरंगत्वादेपिकारस्य स्यात्वाद्विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् इत्यत्रान्तरंगत्वेप्यद्र्यादेशः स्यान्न तु विष्वगञ्चनमित्यत्रातो व्याचष्टे। अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयतीति।

अन्यत्रेति। अतः कृकमीत्यादौ। तेनेति। अव्ययानित्यसमास इत्यतोऽनुवृत्तेन सन्नामग्रहणेनोत्तरपदस्थस्येत्यर्थः। कृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातूत्तरपदक एवायस्कारादित्यादौ सत्वं स्यान्न त्वयस्कान्तेत्तरपदकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः॥ ॥ उदईत्॥ अच इत्यस्यापवादः। इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह। उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि। भस्येति किं। उदंचौ। उदंचः। उदग्भ्यां॥ लुप्तनकारस्येति किं। पूजायां उदंच। उदंचेति। यथा स्यादिति। समः समि। समीत्यविभक्तिको निर्देशः। एवं तिरसस्तिरीत्यपि। संगतमंचतीति सम्यक्। समीच इति॥ अल्लोपे चाविति दीर्घः। सह अंचतीति सध्र्यङ्। भविषये अल्लोपदीर्घौ सध्रीच इत्यादिति रसः। न विद्यते लोपो यस्य सः अलो

उदईत्। ६।४।१३९॥ उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याऽकारस्य ईत्स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्यामित्यादि। समः समि। ६।३।९३॥ अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सम्यङ्। सम्यञ्चौ। सम्यञ्चः। समीचः। समीचा। सहस्य सध्रिः। ६।३।९५। अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सध्र्यङ्। तिरसस्तिर्यलोपे। ६।३।९४॥ अलुप्ताऽकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः। तिर्यञ्चं। तिर्यञ्चौ। तिरश्चः। तिरश्चा। तिर्यग्भ्यामित्यादि। नाञ्चेः पूजायां। ६।४।३०। पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकारत्वान्न नुम्। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। नलोपाऽभावादकारलोपो न। प्राञ्चः। प्राञ्चा। प्राङ्भ्यां। प्राङ्क्षु। प्राङ्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः। क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। अस्मात् क्विन्नृत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते। क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुञ्चः। क्रुङ्भ्यामित्यादि। चोः कुः। पयोमुक्। पयोमुग्। पयोमुचौ। पयोमुचः। व्रश्चेति षत्वं। स्कोरिति सलोपः। जश्त्वचर्त्वे। सुवृट्। सुवृड्। सुवृश्चौ। सुवृश्चः। सुवृट्सु। सुवृट्त्सु। मह पूजायां। वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च॥ एते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्वान्नुम्। सान्तमहत इति दीर्घः। मह्यते पूज्यते। महान्। महान्तौ। महान्तः। हे महन्। महतः। म

पः इति बहुव्रीहिः। अंचताविति अनुवर्तमानमन्यपदार्थः। अवयवद्वारकश्च लोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह। अलुप्ता ((हता। महद्भ्यामित्यादि॥

कार इत्यादि। अकारलोपे सतीति नोक्तव्याख्यानात्। अप्रत्ययान्ते किं। तिरोऽञ्चनमित्यादौ मा भूत्। तिरश्च इति। लुप्ताकारत्वात्तिर्यादेशाभावे सस्य श्चुत्वेन शः। न चाल्लोपस्यास्थानिवत्वात् श्चुत्वं न स्यादिति वाच्यं। पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदांतविधित्वाच्च॥ नांचेः। नुमैव सिद्धे प्राचः प्राचेत्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारः श्रवणार्थः। प्राङिति

प्रकर्षेण अंचतीति पूजयतीति पूजार्थाद् अंचेः क्विन्॥ प्राङ्ख्विति। ञः कुक्टुगिति वा कुक्टुकयोर्द्वितीया इति पक्षे खकारो बोध्यः। एवमिति। शसादिषु प्रत्यंचः। प्रत्यङ्भ्यां।
अमुमुयञ्चः अमुमुयङ्भ्यां। उदंचः उदङ्भ्यामित्यादि। ह्नेर्ये कुं चतीति क्रुङ्। सलोप इति। श्चुत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः। सुहृद् वृश्चतीति सुवृट्। क्विपि ग्रहिज्येति संप्रसारणं। मु
हृद्वन्त्विति। चत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं ढः सीति वा धुट्। ततश्चर्त्वं। चांताः। निपात्यंत इति। ष्णुसेचने। वृहत् वृहद्धौ॥ अत्र गुणाभावः। महेः कर्मणि प्रत्ययः। अत एव मत्वंते पूज्यते
सम महानिति व्याचष्टे। गमेर्दुजगादेशः। चत्वारोप्यतिप्रत्ययांताः। एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते॥ ॐ॥ अत्वसंतस्य चाधातोः॥ इह लोपसूत्राद्दीर्घस्यातोपधाया इत्यु
पधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह। उपधाया दीर्घः स्यादिति। इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्सामर्थ्यादनंतरस्यासंतस्यैव प्रतिषेधं नात्वंतस्येति कैयटादयस्तद
नदृष्णयति। धातुभिन्नासंतस्य चेति। धात्ववयव भिन्नयोः सदंतस्येत्यर्थः। तेन उखास्रत् पर्णध्वत् इत्यादि सिद्धं। धातुभिन्नयोः संतस्येति व्याख्यायां उखास्रत्पर्ण

अत्वसन्तस्य चाऽधातोः॥६।४।१४॥ अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नाऽसन्तस्य चाऽसम्बुद्धौ सौ परे। परन्नित्यश्च नुमम्बाधित्वा वचनसाम
र्थ्याद्दीर्घः। ततो नुम्। धीमान्। धीमन्तौ। धीमन्तः। हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः। गोमन्तमिच्छति गोमानिवाच
रतीति वा क्यजन्तात् स्वार्थे क्विवन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। उगिदचामिति सूत्रेऽञ्ग्रहणं नियमार्थं। धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति तेनास्र
ध्वत् इत्यादौ न। अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्याऽपि नुमर्थं। गोमान्। गोमन्तौ। गोमन्तः। इत्यादि। भातेर्डवतुः। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। श
त्रन्तस्य त्वनत्वन्तत्वाऽभावान्न दीर्घः। भवतीति भवन्। उभे अभ्यस्तं।६।१।५। षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः॥

ध्वदित्यत्र सिद्धं तेन दीर्घाभावेप्यत्र नुस्यादेवेति दिक्। अत्र सर्वनामस्थाने चेति सूत्रात् असंबुद्धाविति अनुवर्तते सौ चेत्यतः साविति च तदाह। असंबुद्धौ सौ परे इति। अत्वंत
त्वाभावादिति। अतु इत्युकारानुबंधस्यानुकरणात् छत्रंतस्य न भवतीत्यर्थः। उभे शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। षाष्ठद्वित्वेति। अनंतरस्य विधिर्वा भवति प्रति
षेधो वेति न्यायादिति भावः। इष्टस्य नत्वस्यैव सिद्धे उभयग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे। उभे समुदिते इति। अन्यथा नेनिजतीत्यत्र अभ्यस्तानामादिरित्या
द्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात्॥ ॥

सु. सि. कौ. टी. त. ८१

नाभ्यस्ताच्छतुः। व्यवहितेऽपि नुमेवात्र निषिध्यते। अन्येषाम् अप्रसक्तेरित्यभिप्रेत्योदाहरति नुम्नस्यादिति। ददद्दिति। ददातीति ददत्। दाञोऽलटः शत्रादेशः। शपः श्लुः। श्लाविति द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वः। श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपः। जक्षित्यादयः षट्। जक्षितिपृथक्पदं इतिशब्देन जक्षिरेव परामृश्यते। इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरित्याह षट् धातवोऽन्ये इति। तांताः। गोपायतीति गुपूः क्विपि विवक्षिते आयादय आर्धधातुके वेति वैकल्पिकत्वादिहायप्रत्ययाभावः। आयप्रत्ययपक्षे त्वतो लोपे यलोपे च गोपा इति रूपं बोध्यं। पांताः। त्यदादिषु। कञोऽस्य नूदाहरणं तादृशी या दृश इत्यादि। तच्चात्र नोक्तं हलन्तेष्वनुपयोगात्। अनालोचने किं। तं पश्यतीति त

नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्। ददत्। ददद्। ददतौ। ददतः। जक्षित्यादयः षट्। ६।१।६। षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षत्। जक्षद्। जक्षतौ। जक्षतः। एवं जाग्रत्। दरिद्रत्। शासत्। चकासत्। दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद्धात्वयेन परस्मैपदं। दीध्यत्। वेव्यत्। गुप्। गुब्। गुपौ। गुपः। गुब्भ्यामित्यादि। त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च। ३।२।६०। त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेः कञ् स्यात् चात् क्विन्। आ सर्वनाम्नः। ६।३।९१। सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु। कुत्वस्याऽसि

हेत्वा — इश्चेति षः। तस्य जश्त्वेन डः। तस्य कुत्वेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः। तादृक्। तादृग्। तादृशौ। तादृशः। षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार इति।

कैयट — हरदत्तादिमते तु चर्त्वाऽभावपक्षे खएव श्रूयते। न तु गः। जश्त्वं प्रति कुत्वस्याऽसिद्धत्वाद्दृगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नाऽसिद्धत्वमिति बाध्यं। व्रश्चेति षत्वं। जश्त्वचर्त्वे। विट्। विड्। विशौ। विशः। विशां। नशेर्वा ८।२।६३। नशः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते। नक्। नग्। नट्। नड्। नशौ। नशः। नग्भ्यां नड्भ्यामित्यादि॥ ॥

१९ दृशः। कर्मण्यण्। तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसत्याप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते। अतएव अज्ञानार्थाद्दृशेरिति [illegible] गच्छते। भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थो दज्ञानार्थादितितु संगच्छते। तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेऽपि विषयीकरणवृत्तित्वात्। अकारान्तादेश इति। अकारादेशे सति त्वतो गुणः स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घस्यादेवेति वाच्यं। अकारस्याविधौ हलएवश्रवणप्रसंगात्। विडिति। विशप्रवेशने इत्यस्मात् क्विप्। नशेर्वा। केचिदिह ऊलीत्यनुवर्त्य झलि

८७

परांते चेति व्याचक्षते। तन्न नष्टमित्यादावतिप्रसंगात्। नगिति। षडगकाः प्राग्वत्॥ ❁ ॥ स्पृशोनुदके क्विन्। ककारो गुणाभावार्थः। नकारस्तु क्विन्प्र
त्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः। वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः। क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्युक्तेऽपि तदनुबंधपरिभाषया क्विवंतस्य कुत्वाप्रसक्तेः नचाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं क्विनः
प्रकृतीनामेकाच्त्वाद्धातुस्वरेणापि तत्सिद्धेः। दधृगित्यत्र त्वंतोदात्तत्वनिपातनाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक्। अत्र सुपीत्यनुवर्तनेकर्मणीति
त्वनिवृत्तमित्याशयेनाह। अनुदके सुप्युपपदे इति। घृतस्पृगिति। घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः। अनुदके किं। उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः। निषे

स्पृशोऽनुदके क्विन्। ३।२।५८॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात्। घृतस्पृक्। घृतस्पृग्। घृतस्पृशौ। घृतस्पृशः। क्विन्प्रत्ययो
यस्माद्बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वं। स्पृक्। षडगकाः प्राग्वत्। ञिधृषा प्रागल्भ्ये। अस्मादृत्विगादिना क्विन्। द्वित्वमन्तोदात्त
त्वं च निपात्यते। कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः। गः कः। धृष्णोतीति। दधृक्। दधृग्। दधृषौ। दधृषः। दधृग्भ्यामित्यादि। रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट्। र
त्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुषः। षड्भ्यो लुक्। षट्। षड्। षड्भिः। षड्भ्यः २। षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट्। अनामिति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः। य
रोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः। षण्णां। षट्सु। षट्त्सु। तदन्तविधिः। परमष
ट्। परमषण्णां। गौणत्वे तु प्रियषषः। प्रियषषां। रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात् ससजुषो रुरिति रुत्वं॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः। ८।२।७६।
रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठिर्भ्याम्। वाशरीति वा विसर्जनीयः॥ ॥

धसामर्थ्यात् इह क्विपि न भवति। तस्मिन् हि सति क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणेन कुत्वस्यावर्जनीयतया अनुदक इति निषेधस्य फलाभावा
त्। केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरंति। निषेधसामर्थ्यात् कुत्वं मा भूत् क्विप् स्यादेवेति तेषामाशयः। धांताः। गौणत्वे त्विति। षड्भ्यो लुक्। षट्चतुर्भ्यश्चेति बहु
वचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुग्नुटौ भवत इति भावः। पिपठिषतेः क्विप्। अतो लोपे कृतेंतत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ पिपठिष् सु इति स्थिते सो हल्ङ्यादिलोपे प्र
त्ययलक्षणेन पदांतत्वात् ससजुषो रुर्भवति। न च रुत्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्वं शंक्यं। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्॥ ॥

नुम्विसर्जनीयारणकोरिति पंचमी। निर्देशाव्यवहितस्य प्राप्तौ वचनं। ष्टुत्वेन पूर्वस्येति। सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयो र्वाशरीति विकल्पात् पक्षे सकारस्तेन शर्व्य
वायेपुंसः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वं न त्वादेशप्रत्यययोरिति षः। अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः। एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु नुम्विसर्जनीयसम्बन्ध॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि।८।३।५८॥ एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्द्धन्यादेशः स्यात्। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वमपि
पिपठीः। षु पिपठीष्षु प्रत्येकमिति व्याख्यानाद् अनेकव्यवधाने षत्वं न। निंस्स्व। निंस्से। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थमिति व्या
ख्यानात्। नेह। सुहिन्सु। पुंसु। अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता। रात्सस्येति सलोपे विसर्गः। चिकीः। चिकीर्षौ। चिकीर्षः। रोः सुपीति निय
मान्न विसर्गः। चिकीर्षु। दमेर्डोसिः डित्वसामर्थ्यादिलोपः। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ। दोः। दोषौ। दोषः। पद्दन्निति वा दोषन्। दोषः। दोष्णः। दोष्णा
दोषा। विश प्रवेशने। सन्नन्तात् क्विप्। षत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः। व्रश्चेति षः। जश्त्वचर्त्वे। विविट्। विविड्। विविक्षौ। विविक्षः
स्कोरिति कलोपः। तट्। तड्। तक्षौ। तक्षः। गोरट्। गोरड्। गोरक्षौ। गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्त्तते। णिलोपस्य
स्थानिवद्भावात्। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु रहं नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्॥ तस्मात्संयोगान्तलोप एव
तक्। तग्। गोरक्। गोरग्। स्कोरिति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। संयोगान्तलोपः। पिपक्। पिपग्। एवं विवक्। दिधक्। पिस गतौ। सुष्ठु पे
सतीति सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। सुपिसा। सुपीर्भ्याम्। सुपीष्षु। सुपीःषु। एवं सुतूः। तुस खण्डने। विद्वान्। विद्वांसौ। विद्वांसः। हे विद्वन्। विद्वांसं। विद्वां
सौ। वसोः सम्प्रसारणम्।६।४।१३१॥ वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। पूर्वरूपत्वं षत्वम्। विदुषः। विदुषा। वसुस्रंस्विति दत्वम्। विद्वद्भ्याम्। इ
त्यादि। सेदिवान्। सेदिवांसौ। सेदिवांसः। सेदिवांसं। अन्तरङ्गोपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्त्तते। अकृतव्यूहा इति परिभाषया। सेदुषः। सेदु
षा। सेदिवद्भ्याम्। इत्यादि। सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः। महच्छब्दसाहचर्यात्। सुष्ठु हिनस्तीति। सुहिन्। सुहिंसौ
सुहिंसः। सुहिन्भ्याम्। सुहिन्सु सुहिन्त्सु। ध्वत्। ध्वद्। ध्वसौ। ध्वसः। ध्वद्भ्याम्। एवं स्रत्॥

एतत्पीत्येव सूत्रं युक्तमित्येके। नुम्शर्व्यवायेपीत्येव न्यासः क्रियतां सूत्रयितुं शर्ग्रहणेन
विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्ये। निंस्स्वेति। आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेपि आरे॥ ❁ ॥

शप्रत्ययाव्यवधानाभावात्षत्वंनभवति। नचाज्ञादेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्यभावान्नुम्विसर्जनीयेत्यनेनधातुसकारस्यषत्वंस्यादितिवाच्यं। तस्यस्वातंत्र्येणविधायक
त्वानंगीकारात्। अपदांतस्यमूर्द्धन्यः इणकोरितिवत् नुम्विसर्जनीयइत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात्। कर्तुमिच्छतिचिकीर्षतिचिकीर्षतेः क्विप्प्रत्ययः। चिकीः। ल
काचउपदेशइतितानिग्रहगुहोश्चेतिवासनइडभावेइकोझलितिकित्वाद्गुणाभावेअज्झनगमांसनीतिदीर्घेऋतइतीत्वेरपरत्वेततोद्वित्वंहलादिःशेषःकुहो
श्चुः अतोलोपः सोर्हल्यादिलोपेपदांतत्वात्र्वोरुपधायाइतिदीर्घः। दोरिति। दाम्यतीतिदोः। संयोगांतलोपइति। नचास्मिन्कर्तव्येबहिरंगत्वेनांतोलोपस्यासि
द्धत्वंशंक्यं। बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेनसंयोगांतलोपस्यैवबहिरंगत्वादिति। दिक्। विविडिति। विशः सनएकाचइतीण्निषेधेहलंताच्चेतिकित्वान्नगुणा
भावः। द्वित्वाभ्यासकार्येतडिति। तक्षूत्वक्षूतनूकरणेइत्यस्मात्क्विप् गांरक्षतीतिगोरक्। कर्मण्युपपदेवासरूपन्यायेनक्विप्। कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। इतरथा
स्कोरितिकलोपःस्यादितिभावः। पिपगिति। पक्तुमिच्छतीतिपिपक्। वक्तुमिच्छतीतिविवक्। दादेरितिघः। एकाचोबशइतिभष्भावः। दग्धुमिच्छतीतिदिधक्॥ श्यो
ता॥ सुतूरिति। सुष्टुतनोसतीतिसुतूः। वेत्तीतिविद्वान्। विदेः शतुर्वसुः। अदादित्वाच्छपोलुक्। सार्वधातुकमपिदितिङित्वान्नोपधागुणः। उगित्वान्नुम्। सांतमहत
इतिदीर्घः। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपोनवसोः। प्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणमित्याह। वस्वंतस्येति। सेदिवानिति। भाषायांसदवसश्रुवइतिलिटः क्वसुः
लिटिधातोरितिद्वित्वं। हलादिः शेषः। अतएकहल्मध्येइत्येत्वाभ्यासलोपौ। वस्वेकाजाद्घसामितीट् नुम्। सांतेतिदीर्घः। सेदुषइति। ननुतदनुबंधकग्रहणेनातदनु
बंधकस्येति परिभाषयाविदेः शतुर्वसुरित्यस्यैववसोः संप्रसारणंयुक्तंन तुक्वसोः। सत्यं। वसोरुकारानुबंधकरणंक्वसोः सामान्यग्रहणार्थं। उगित्वस्यस्यानि
वृत्त्यैवेनापिसिद्धेः। इहगमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः। छांदसत्वात्। अतएववैदिकप्रक्रियायांतस्थिवान्जग्मिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यंनात्रेत्याहुः। कथंयजुःप्रयुं
जानो श्रेयांसि [illegible]ण्यधिजग्मुषस्तां तंतस्थिवांसंनगरोपकंठेइत्यादि। अत्रवदंति। छांदसाअप्येतेपदन्वास्यइवक्वचित्भाषायांभवंति। मासश्छंदसीत्यस्यसामान्या
[illegible]पकत्वा[illegible]त्कथंचित्समाधेयमि[illegible]। सुहिन्निति। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः। सुहिन्स्विति। नश्चेतिसस्यवाधुट्। ध्वसेनइतिध्वत्। स्रमतइति
स्रत्। स्रंसुध्वंसुअवस्रंसने। ध्वंसुगतौचेत्याभ्यांक्विप्। अनिदितामितिनलोपः। वसुस्रंस्विति दत्वं॥

पुंसोऽसुङ् इतोऽसर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनादाह। सर्वनामस्थान इति। विवक्षित इति। तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासांतो टाजन्तत्वं भवेदसुङ एवं अ
कारश्च भवति। पूर्वं सत्यां तु नैतत्सिध्येत्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुम्शब्दो कारस्योदात्तत्वे कृते स्वरसनधर्मणो हलः स्थाने तद्धर्मणो नुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसंगा
त्। न चोक्तधर्मा कृतोपि स्वरोऽनंत्यत्वान्निवर्तयिष्यते असुङश्चान्त्यत्वात्करिष्यत इति वाच्यं। अंतरंगे स्वरे कर्तव्ये वहिरंगस्यासुङोऽसिद्धत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु अकृत
व्यूहपरिभाषया अंतरंगपरिभाषापवादत्वात्परसप्तमीपक्षोपि मूपपादः। एतच्च मनोरमायां स्पष्टं। पूर्व इति। यद्यपि पुणादिषु पातेर्डुम् सुन्निति वक्ष्यति। तथापि पा

पुंसोऽसुङ्॥ ७।१।८९॥ सर्वनामस्थाने विवक्षिते असुङ् स्यात्। उकार उच्चारणार्थः। बहुपुंसी इत्यत्र उगितश्चेति ङीवर्थं कृतेन पूर्वोडुमसुन्निति प्र
त्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः। पुमान्। हे पुमन्। पुमांसौ। पुमांसः। पुंसः। पुंसा। पुम्भ्यां। पुम्भिः। पुंसु। ऋदुशनेत्यनङ्। उशना। उशनसौ। उशनसः।
अस्य सम्बुद्धौ वा नङ् नलोपश्च वा वाच्यः॥ हे उशनन्। हे उशन। हे उशनः। उशनोभ्यामित्यादि। अनेहा। अनेहसौ। अनेहसः। हे अनेहः। अनेहो
भ्यामित्यादि। वेधाः। वेधसौ। वेधसः। हे वेधः। वेधोभ्यामित्यादि। अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः। सुष्ठु वस्ते। सुवः। सुवसौ। सुवसः। पिण्डं ग्रसते। पिण्डग्रः॥
पिण्डग्लः। ग्रसु ग्लसु अदने। अदस औ सुलोपश्च॥ ७।२।१०७॥ अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च। तदोः सः सावितिदस्य सः। अ
सौ। औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च॥ प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते॥ असुकौ। असुकः। त्यदाद्यत्वं पररू
पं वृद्धिः। अदसो सेरिति मत्वोत्वे। अमू। जसः शी। आद्गुणः॥ ॥

॥ एतदंतरमनुसंस्यात्रोक्तमिति वोध्यं। हे पुमन्निति। असंबुद्धाविति युक्तेः सांतेति न
दीर्घः। पुंस्विति। संयोगांतलोपे मोनुस्वारः। नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणान्नुम्विसर्जनीयेति न षत्वं। उशनेति। वशेः कनसिः। ग्रहिज्येति संप्रसारणं। अस्य सं
बुद्धाविति। एतच्च वैचनिकं। हरदत्तादयस्त्वाहुः। सोर्डिति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ् एव श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति। यद्यपि सोर्डिः कृते डित्वसा
मर्थ्याद्दिलोपे सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घे उशनेत्यनिष्टरूपं प्रसज्यते तथाप्यंगवृत्तपरिभाषया दीर्घो नेति कृत्वा ज्ञापकत्वं संगच्छत इति तेषामाशयः। अनेहा वे
धा इति। असुन्प्रकरणे नञि हन एह च विधाञो वेध चेति सूत्रपादनादसंतत्वेन दीर्घः। अनेहा कालः। वेधा विश्वसृट्। अदस औ सुलोपश्च। अदस इति षष्ठी। तदोः सः सा

विन्यतः साविंत्यनुवर्तनेन वा ह। औकारांतादेशः स्यात्सौ पर इति। नन्वदस इति पंचम्येवास्तु ततः परस्य सोर्वौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेन असाविति रूपं सिध्यति। किं सुलो
पविधानेन। न च स्वरे भेदः। उदात्तेन सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात्। मैवं। असकौ स्त्री इत्यत्रापि प्रत्ययस्थादितीत्वप्रसंगात्। असुक इति। औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादु
त्वं। स्त्रियां तु असुका। अमुक इत्यमुकी इति च प्रयोगोऽसाधुरेव। एवममुकशर्मेत्यादिरपि। अदकः शर्मेत्यादेरेव न्याय्यत्वात्।। ❁ ।। एत ईद्बहुवचने।। पारिभाषिकस्य
बहुवचनस्य ग्रहणे। अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिध्येत्। न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरतास्ति अतो व्याचष्टे।। बह्वर्थोक्ताविति। विभक्ति कार्यं
प्रागिति। त्यदादीनामर इत्यादि सपादसप्ताध्यायीं प्रत्यदसो मेरिति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादिति। कृते तु विभक्तिकार्ये सांतत्वात् उत्वयत्वयोरप्रवृत्तेश्चेति भावः।।
यदि तु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि। अमू अमुमित्यादि न सिध्येत्। त्यदाद्यत्वे पररूपात्प्रागेव उत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चान्मुत्वकार्यस्यासिद्धत्

एत ईद्बहुवचने।८।२।८१।। अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ। अमी। पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्व
मेव। अमुम्। अमू। अमून्। मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः। न मु ने।।८।२।३।। नाभावे कर्त्तव्ये कृते च मुभावो नाऽसिद्धः स्यात्। अमुना। अ
मूभ्यां ३।। अमीभिः। अमुष्मै। अमीभ्यः। अमुष्मात्। अमुष्य। अमुयोः २।। अमीषां। अमुष्मिन्।। अमीषु।। इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः।।

या। अतो गुण इति पररूपे अमी इत्यादिरूपसिद्धिप्रसंगात्। किंच। चर्मवसे चर्मवः। सुष्टुवसे सुवः। अत्र परत्वात् स्कोरिति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे उ
ऊरूपं न सिध्यतीति कार्यासिद्धिपक्षो हेय एव। अत्र वदंति। सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रति त्रिपाद्यां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रंथोक्तकार्यासिद्धिपक्षस्या
मनोरथः अमुमित्यादि न सिध्येदिति केचित्। तन्न। प्रक्रियाग्रंथोक्ते हि कार्यं प्रति कार्ये कर्तव्ये असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः। शास्त्रासिद्धत्वेप्ययमेव फलितो
र्थः। [illegible] न। यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयत इति। तथा चातिदेशेन कार्याप्रवर्तकत्वरूपोऽसिद्धधर्म।
शास्त्रे निर्दिश्यमा[illegible] कार्यासिद्धत्व एव फलति। एवं च मनोरथ इत्यत्र उत्वे कर्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीघातान्मनोरथासिद्धिरप्रसक्ता। तथा अमु
मित्यादि। तद्धीति कार्यासिद्धिपक्षेऽनकाप्यनुपपत्तिरिति। न मु ने नेति विषयसप्तमीत्याह नाभावे कर्तव्य इति। अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः।।

सु
सि·कौ·
टी·त·
६०

नन्वेवमप्यकृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वात् इत आह। कृते चेति। एतच्च ने रित्यस्या वृत्त्या लभ्यते। एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र तु सत्सप्तमीत्याश्र
यणात्। वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यानं व्यर्थं सन्निपातपरिभाषया सुपि चेति दीर्घस्य समाधेयत्वात्। नन्वधुनेनि वरमुनेत्येवोच्यतां किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चे
दाहुः नमुने इत्युक्ते नेति योगविभागार्थं तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति अन्यथा हि रोरसिद्धतया उकारस्येत्संज्ञा लोपौ कथं स्या॥ ॥ ॥
ताम्। न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रति रुत्वं नासिद्धमिति वाच्यं। तरमूलं देवरुहीत्यादौ हशि चेत्यस्य व्यावृत्तये अतो रोरित्यत्रानुनासिकस्यैव नि
र्देशेन नत्रैव चरितार्थत्वात्। एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ परत्वाद्विसर्गो लभ्यते। प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाच्चेह लिङ्गमिति दिक्॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः
ग्॥ ॥ नहो धः॥ इह त्से वत्तु नोक्तौ। तथा हि सति नद्धमित्यत्र रदाभ्यामिति नत्वं स्यात्। झषस्तथोरिति च न स्यात्। नहो हस्येति। हो ढ इत्यतोऽनुवृत्तेरलोन्त्यस्येत्यने
न वा हस्यैवादेश इति भावः। झलो झलि परस्य स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतो झलपदान्तयोः हलन्त्यनुवर्तते तदाह। झलीत्यादि। झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्येत्यर्थः। उपानदि

नहो धः। ८।२।३४॥ नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च। उपानत्। उपानद्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। उत्पूर्वात् स्निहः क्वि
ना। विस्पष्टा इत्विगादिना। क्विन्निपातनात् त्नलोपषत्वे। क्विन्नन्तत्वात् कुत्वेन हस्य घः। जश्त्वचर्त्वे। उष्णिक्। उष्णिग्। उष्णिहौ। उष्णिहः। उष्णि
ग्भ्याम्। उष्णिक्षु। द्यौः। दिवौ। दिवः। द्युभ्याम्। गीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरश्चतस्रादेशः। चतस्रः २। चतसृणाम्। किमः कादेशे टाप्। का। के। काः। सर्वा

ति। उपपूर्वान्नहेः संपदादित्वात् क्विप्। नहिवृतीति पूर्वपदस्य दीर्घः। सोर्हल्ङ्यादिलोपे धत्वं। जश्त्वचर्त्वे अत्रेदं बोध्यं। सुष्टु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानिति
पुंवद्रूपं। केचित्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनड्वाही इत्युदाजहुः। तदसत्। अनुपसर्जनाधिकारविरोधात्। गीरिति। गॄ निगरणे गृ शब्दे इत्यस्माद्वा क्विप्। ऋत इद्धा
तोरिति इत्वे रपरत्वे र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घः। पूरिति। पॄ पालनपूरणयोः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। चतस्र इति। इह चतुरनडुहोरित्याम् न भवति। परत्वाद्रामं बाधि
त्वा चतस्रादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः। चतसृणामिति। न तिसृचतसृ इति न दीर्घः। सर्ववदिति। तेन तुल्यमिति वतिः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति॥

॥ पुंवद्भावः॥

६०

यः सौ। यत्वमिदं स्त्रियामेव परिशेषात्। इदो यू पुंसीति। पुंस्त्व एव वचनात्। क्लीवे सोर्लुक्तालुप्तत्वाच्च। एवमिति। सा। ते। ताः। या। ये। याः। एषा। एते। एताः। इत्यादीत्य
र्थः। वागिति। वचेः क्विब्वचीत्यादिना क्विपि दीर्घोऽसंप्रसारणं च। चोः कुः। अप्शब्द इति। आप्नोतेर्ह्रस्वश्चेति ह्रस्वश्चकारात्क्विप्। अच उपसर्गात्त इत्यतो नुवर्त्ते
नाद्यन्तकारस्याप्यणुशिष्टिरिति क्विन्नन्तत्वात्कुत्वं। षडगंकाः प्रागवदृत्याः॥ अन्यत्रापीति। त्यदाद्युपपदत्वाभावेऽपीत्यर्थः। त्विडिति। त्विषदीप्तौ विप्रत्यस्मात्क्वि

यः सौ। ७।२।११०॥ इदमो दस्य यः स्यात्सौ। इदमो मः। इयं। त्यदाद्यत्वं टाप्। दश्चेति मः। इमे। इमाः। इमां। इमे। इमाः। अनया। हलि लो
पः। आभ्याम् ३। आभिः। अस्यै। अस्याः। अनयोः २। आसां। अस्यां। आसु। अन्वादेशे तु एनां। एने। एनाः। एनया। एनयोः २। ऋत्वि
गादिना स्रजेः क्विन्। अमागमश्च निपातितः। स्रक्। स्रग्। स्रजौ। स्रजः। स्रग्भ्यां। स्रक्षु। त्यदाद्यत्वं टाप्। स्या। त्ये। त्याः। एवं तद् यद् एत
द्। वाक्। वाग्। वाचौ। वाचः। वाग्भ्याम्। वाक्षु। अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। अप्तृन्निति दीर्घः। आपः। अपः। अपो भि। ७।४।४८॥
अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे। अद्भिः। अद्भ्यः २। अपां। अप्सु। दिक्। दिग्। दिशौ। दिशः। दिग्भ्याम्। दिक्षु। त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्वि
धानादन्यत्रापि कुत्वं। दृक्। दृग्। दृशौ। दृशः। त्विट्। त्विड्। त्विषौ। त्विषः। त्विड्भ्यां। त्विट्सु। त्विट्त्सु। सह जुषत इति सजूः। सजुषौ। सजु
षः। सजूर्भ्यां। सजूष्षु। सजूःषु। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वं। आशीः। आशिषौ। आशिषः। आशीर्भ्याम्। असौ। त्यदाद्यत्वं टाप्। औङः शी। उत्व
मत्वे। अमू। अमूः। अमूम्। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्यां। अमूभिः। अमुष्यै। अमूभ्यां। अमूभ्यः। अमुष्याः २। अमुयोः २। अमूषां। अमुष्यां

१। अश्च वत्वे। सजूरिति। जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यस्मात्क्विप्। ससजुषोरिति षस्य रुत्वं। र्वोरिति दीर्घः। आशिषाविति॥ १९ अमूषु॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः
आशासः क्वावुपसंख्यानमिति उपधाया इत्वं। शासिवसिघसीति षत्वं। असाविति अदसः त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप्। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्। अदस औ सुलोप
श्चेति दोरिति सत्वमित्येके। अन्ये तु परत्वाद्धि... विधेश्च पूर्वमौत्वं तत्ताबन्नाबलयाविन्याहुः॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥

रत्वमिति। वसुरेफादि निरत्वमनडुच्छब्दान्ते पि प्रवर्तते। पदाधिकारस्थत्वादिति भावः। पूर्वपदस्येवेति। अन्यथा राजपूरुषो वागाशीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं न स्यात्।
स्वमोर्लुकि कृते रत्वं। स्वनडुत्। स्वनडुदौ। स्वनडुहः। शश्चतुरनडुहोरित्याम्। स्वनडुहाः। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। दिव उत्। विमलद्यु अहः। अ
संबुद्धौ तिनी विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्य वोत्तरस्य वा ङे स्याः पिपरसंज्ञा या स्मा मा या। उत्तरपदत्वे चाः पदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षण
न्ना। विमलदिवी। विमलदिवि। अपदादिविधौ किं। दधिसेचौ। इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव। चकारस्य कुत्वे तु न। वाः वारी। अप्लत्न
त्वान्नुम्। वारि। चत्वारि। अलुमतीति कारदेशेन। किं। का कानि। इदं। इमे। इमानि। अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः। एनत्। एने। एनानि। एने
न। एनयोः। व्रह्म। सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः। हे व्रह्मन्। हे व्रह्म। हे व्रह्मणी। हे व्रह्माणि। रोऽसुपि। अहर्भौति। विभाषा ङिश्योः। अह्नी
अहनी। अह्नानि। अहन्। ८।२।६८। अहन्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते। अहोभ्यां। अहोभिः। इह अहः। अहोभ्यामित्यादौ। रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्न
लोपे प्राप्ते। अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावन्निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः। तरन्तस्याः पिरत्वरुत्वे दीर्घाल्पहा नियम्निदीर्घाहा निदाघः। इह हल्ङ्या
दिलोपे प्रत्ययलक्षणेनाः सुपीति निषेधात् रत्वाभावे रुत्वं स्याः सिद्धत्वान्नानलक्षणउपधादीर्घः। सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ। दीर्घाहा लो। दो
र्घाहाणः। दीर्घाह्नः। दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। स्रग्वि। स्रग्विणी। स्रग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनी। वाग्मीनि। वहुवृत्रह। वहुवृत्रघ्नी
वहुवृत्रहाणि। वहुपूषाणि। वह्वर्यमाणि। असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः क्विनो विधानात्। विश्वसृडादौ न। सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भा
ष्यप्रयोगात्। यद्वा। व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः। स्रगृत्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वं असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौ
णादिके ऋजेप्रत्यये बोध्यः। असृक्। असृग्। असृजी। असृञ्जि। पद्दन्निति वा असन्। असानि। असृजा। अस्ना। असृग्भ्याम्। असभ्याम्
थासंभवं नस्यादिति भावः। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरशब्देनोत्तरपदमुच्यते। उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः॥०॥

मृ॰॥ ऊर्क्। ऊर्ग्। ऊर्जी। ऊर्ञ्जि। नरजानां संयोगः। बहूर्ञ्जि नुमप्रतिषेधः॥ अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्॥ बहूर्ञ्जि। बहुऊर्ञ्जि वा। कुलानि। त्यत्। त्यद्। त्ये। त्यानि। तत्।
तद्। ते। तानि। यत्। यद्। ये। यानि। एतत्। एतद्। एते। एतानि। अन्वादेशे तु एनत्। वेभिद्यतेः क्विप्। वेभित्। वेभिद्। वेभिदी। श्राव ह्लोपस्य स्थानिवत्वाद्
झलन्तत्वान्न नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम् स्वविधौ स्थानिवत्वाऽभावात्। वेभिदि। ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि। गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेद-
तः। असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाऽधिकशतं मतं १ स्वमसुप्सु नव षट् भादौ षट्के सुप्त्रीणि जश्शसोः चत्वारि शेषे दश एके रूपाणीति विभावय १ तथाहि
गामञ्चतीति विग्रहे। ऋत्विगादिना क्विन्। गतौ न लोपः। अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ्। गवाक्। गवाग्। सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे। गोअक्। गोअग्। पू-
र्वरूपे। गोक्। गोग्। पूजायां नस्य कुत्वेन ङः। गवाङ्। गोअङ्। गोङ्। अम्यपि एतान्येव नव। औङ्शसोः भत्वाद् अचः इत्यल्लोपः। गोची। पूजायां तु। गवाञ्चौ। गो-
अञ्चौ। गोञ्चौ। जश्शसोः शिः। शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम्। गवाञ्चि। गोअञ्चि। गोञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा। गवाञ्चा। गोञ्चा। गोअञ्चा। गवा-
ग्भ्याम्। गोअग्भ्याम्। गोग्भ्याम्। गवाङ्भ्याम्। गोअङ्भ्याम्। गोङ्भ्याम्। इत्यादि। सुपि तु अञ्चतां पक्षे ङ्णोः कुगिति कुक्। गवाङ्क्षु। गोअङ्क्षु।
गोङ्क्षु। गवाङ्क्षु। गोअङ्क्षु। गोङ्क्षु। गवाक्षु। गोअक्षु। गोक्षु। न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे। ककारस्य खकारे षत्वमाधिक्यं शङ्क्यं। चर्त्वस्या-
ऽसिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु। तस्याऽसिद्धत्वाज्जश्त्वाऽभाव। पक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्द्धन्त एव। ऊष्मणां हि द्विर्वचनानुनासिकविक-
ल्पनात्। रूपाण्यष्टाऽसिभूतानि ५२७॥ भवन्तीति मनीषिभिः १ तिर्यक्। तिरश्ची। तिर्यञ्चि। पूजायां तु। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चि। यकृत्।
यकृती। यकृन्ति। पद्दन्निति वा यकन्। यकानि। यक्ना। यकृता। शकृत्। शकृती। शकृन्ति। शकानि। शक्ना। शकृता। ददत्। ददती। वा नपुंसकस्य
।७।१।७९॥ अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने। ददन्ति। ददति। तुदत्॥ ॥ ॥

एतेन सुधियौ सुधियः इत्यत्रांतर्वर्तिसुपा पदत्वाद्यणः शाकलप्रसंग इत्याशंका परास्ता। उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। उत्तरपदत्वे किं। राजपुरुष इत्यादौ नलोपो
यथा स्यात्। पश्यति दधीत्यत्रापि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। उत्तरपदस्य समासावयवे रूढत्वात्। दधिसेचाविति। सिंचत इति सेचौ। अन्येभ्यो
पि दृश्यंत इति विच्। दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः उपपदसमासस्तु प्राक् सुबुत्पत्तेः समासविधानात् सेच्शब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वे सकारस्य न स्या
त्। नन्वेवमुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेन्न। अत्राहुः कैयटः। अनभिधानात् सोपपदाद्विजभावः। दधिसेचाविति प्रयोगाभावात्। वस्तुतस्तु पदादा
दिः पदादिरिति पक्षे तु उपपदसमासेपि षत्वं सुपरिहरं॥ अन्वादेश इति। अम्येवेदं विधीयते न त्वौट्शसादिषु फलाभावात्। स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लु
कालुप्ते पि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः। वस्तुतस्तु द्वितीयाटौस्स्वेति सूत्र एव एनदुक्तव्यः। एनं। एनौ। एनानित्यादि तु त्यदा
दादेशेन सिद्धं। क्लीबे अमि लुका लुप्तत्वेपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः। न चैवमेतच्छ्रितमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः। द्वितीयाश्रितेति समासे कृते सुपो लुकि
द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात्। न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशस्तु युक्तमिति वाच्यं। एकपदाश्रयत्वेनांतरंगे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरंगे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तिरि
ति मनोरमायां स्थितं। ब्रह्मणी इति। इह विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपो न। न संयोगाद्वमंतादिति निषेधात्। रोसुपि। अहर्भातीति। अहन्निति रुत्वे कृते तु हशि चेत्युत्वप्रसक्त्या।
अहोभीतीति स्यादिति भावः। नल्लोपाभावं निपातयति। अहन्नित्यत्र नकारांतरं प्रश्लिष्य नांतस्य अहन्शब्दस्य रुरिति व्याख्ययापि रुत्वरत्वयोर्नकारस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति
बोध्यं। अहंतस्यापीति। पदाधिकारत्वादिति भावः। न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य समासैकदेशस्याप्यहन्शब्दस्य पदत्वादुत्वं स्यादेव किमनेन न तदंत
विध्याश्रयत्वेनेति शंक्यं। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। सृजिदृशोरिति सूत्र इति। एतच्चोपलक्षणं। मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रेपि तत्प्रयोगात्।
रज्जुसृड्भ्यामिति। ननु भ्यां प्रत्यये झलादिरकित् भवतीति सृजिदृशोरित्यमागमः स्यात्। मैवं। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। न चैवमपि अनुदात्तस्य चर्दुपध
स्येति वैकल्पिकः प्राप्नोति न हि धो धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शंक्यं। धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात्। एवं च प्रसृड्भ्यां। प्रसृड्भिरित्यादौ नायं दोषः प्र
सज्यते। एतच्च मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। ननु धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेत् धियौ। धियः। भुवौ। भुवः इत्यादौ वियङुवङौ न स्यातां। किंतु श्रियिपतुः लुलुवतुरित्या

दादेवस्यानां। सख्यां वक्रगत्या धातोरेवोच्यच्यमानं कार्यं नेयडादिकं न भवति। किंतु अंगस्योच्यमानमिति वैषम्यात्। कुत्वापवाद इति। षत्वसूत्रे सन्नजयजेति विशिष्यय
हलादिति भावः। असकृच्छब्दात्क्विति। एतच्च सीरस्वामिग्रंथे स्पष्टं। ऋजुप्रत्यये बोध्य इति। यद्यप्यस्मिन्पक्षे स्वरो भिद्यते तथापि लोके स्वरस्यानादरादिह हेतुवा हलकादि
ष्वरः सिध्यतीति भावः। बहूर्जीति। इदं अंत्यादिति च वाचनिकं। तथा च वार्तिकं। बहूर्जि प्रतिषेधः अंत्यात्पूर्वं नुममेके इति। भाष्ये तु अचः परो यो झलस्तदंतस्य
मुश्चितात्स्य प्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातं। एवं च अन्तर्जि इत्यत्र नुम् दुर्लभः। किंच। उर्दमाने क्रीडायां च। गर्हे गर्हायामित्यादीनां क्विंवंतानां भाष्यमते नुमानभा
व्यमेवेति बोध्यं। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति। कौलुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते। तस्य क्वाचित्कत्वात्। कौ विधिं प्रति न स्थानि
वदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः। जायंते नव सौ तथा भि च न वभ्यांभिसभ्यसां संगमे षट् संख्यानि नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव न हूच्छसि। चत्वार्थेन्य वच
स्तु कस्यां विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्ज्ञानं तु प्रतिभासिचेन्निगादि तुं पाण्मासिकोऽत्रावधिरिति नरपतिसभायां क्वचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्यास्य पद्यस्य प्रा
चीनैरेव पंडितैः कैश्चिद्गवाक्शब्दस्यादिनाविभाव ये त्यंतेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तं। तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह। गवाक्शब्दस्य रूपाणीति। अंच
तेर्गतौ नलोपः पूज्यार्थे नत्वाश्रयेनाह। अर्चा गतिभेदत इति। आद्यादिति तसिः पूजार्थगत्यर्थभेदेन असंध्यवङादिभिर्न वाधिक शतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः।
उक्तसंख्यामेवं व्यवस्थापयति। स्वम्सु सुनवेति। प्रत्येकमिति शेषः। एवमग्रेपि षड्। त्रीणि चत्वारीत्यत्रापि बोध्यं। रूपाणीति। संकलनया न वाधिक शतं रू
पाणीत्यर्थः। इह च यो [illegible] यापि इति वार्तिकमनाश्रित्य न वा एकशतमित्युक्तमिति बोध्यं। तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्द्धंत इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वा
त्। इत्यादीति। आदिशब्देनान्यान्यपि ज्ञेयानि। तद्यथा। गवाग्भिः। गोअग्भिः। गोग्भिः। गवाङ्भिः गोअङ्भिः गोङ्भिः अर्चायां गोअंचे गवांचे गोअंचे [illegible] गोञ्चे भ्यामि प्राग्वत
भ्यसि गवाग्भ्यः। गोअग्भ्यः। गोग्भ्यः। गवाङ्भ्यः गोअङ्भ्यः गोङ्भ्यः [illegible] गवांच्भ्यः गोअंच्भ्यः। गोंच्भ्यः भ्यामिभ्यसि च प्राग्वत्। ङसि पंचम्येकवचनवत्। ओसि गवाचो
गवांचोः। गोअंचोः गोंचोः आमि। गोचां। गवांचां। गोअंचां। गोंचां। ङौ तु गोचि। गवांचि। गोअंचि। गोंचि। ओसि प्राग्वत्। सुपि तु गवाङ्क्षु। गवाङ्षु। गोअङ्
क्षु। गोअङ्षु। गोङ्क्षु। गोङ्षु। गवाक्षु। गोअक्षु। गोक्षु। ननु [illegible] भ्यसद्वये ङसिङसोरोसद्वये च समानरूपत्वात् कथमिह न वाधिक शतमित्युक्तमिति

अर्थभेदेन रूपभेदस्त्रिसप्ततयोक्तमिति। षट्समाधिकंपंचकमिति। नवसु मध्ये ककारस्य नैपातिककखकारप्रश्लेषरूपषट्काधिकं नपंचकमित्यर्थः। चर्वस्या
सिद्धत्वादिति। तथा च प्रशस्त्र्चष्ट्या ककारो नास्त्येव किंतु गकार एवास्तीति भावः। तस्यासिद्धत्वादिति। कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः। वर्द्धतएवेति। एवं च त्रयाणामा
धिक्यं सप्तवास्तुपि द्वाद्शपाणि भवंतीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मतं। ननु नवाधिकशतमिति भावः। अश्वास्ति भूतानीति। सप्तविंशत्यधिकानि पंचशतानि
त्यर्थः। सोनवानामंत्रस्य पञ्चत्वे अष्टादश। औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रहित्वे सप्त। अलोपप्रगृह्य इत्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात्। जसिन हित्व
स्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश। संकलनया सप्तत्रिंशत्। एवं द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत्। तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः। टायां चतुर्णां मध्ये
पूजार्थानां त्रयाणां त्रहित्वे सप्त तेषामन्यस्यानामनुनासिकाविकल्पे चतुर्दश संकलनया अष्टाशीतिः। भ्यामि षट् सुरूपेषु भान्पूर्वस्य हित्वे द्वादश तेषां द्वा
दशानामन्येपि यलोपमयरतियां हित्वे चतुर्विंश तिः। तेषामपि मकारस्य हित्वे ऽष्टचत्वारिंशत्। संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतं। भिसि च चतुर्विंशतिर्भान्
पूर्वस्य विसर्गस्य च हित्वात्। संकलनया षष्ट्युत्तरशतं। ङेपि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां त्रहित्वे सप्त अनुनासिकस्तु नास्ति। एकारस्यानणत्वात्। संकलन
यासप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतं। भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत्। तथैव भ्यसि भान्पूर्वस्य विसर्गयोश्च हित्वात्। संकलनया त्रिषष्ट्यधिकं शतद्वयं। ङसौ च
तुर्णां मध्ये त्रहित्वे सप्त। तेषां तु सप्तानां विसर्गहित्वे चतुर्दश॥ संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयं। भ्यांभ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत्। संकु
लनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयं। ङसा विवङस ओस आमृङि ओस इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश। चतुर्षु रूपेषु मध्ये त्रहित्वे सप्तानामप्यंत्यस्य हित्वात्। ङौ
तु सप्तानामप्यंत्यस्यालोपप्रगृह्यस्येति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः। संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयं। सुपि त्वपर्थे त्रयाणां कहित्वे षट्। तेषां तु खयःशा
र इति षहित्वे द्वादश उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः संकलनया सप्तोत्तर षष्ट्यधिकं शतचतुष्टयं। पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां ङकारहित्वे ऽनुनासिके च द्वादश
कुगागमसत्त्वे चयोर्द्वितीयादेशे षट्। षण्णां ङषयोर्हित्वे ऽनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत्। संकलनया सप्तविंशत्यधिकानि पंच शतानीत्यर्थः। तिरश्चीरुपि। भत्वादचइत्य
ल्लोपः। अलोपेर इति वचनात्तिर्यादेशाभावः। इदंदिति। पुंल्लिंगेप्ययं व्युत्पादितः॥ शतेति॥ ऋतुशतेत्यनङ्॥ शतृप्रत्यय इत्यर्थः॥ ॥ ॥

आच्छीनद्योः। नुम्ग्रहणमिह विस्पष्टप्रयोजनं नाप्यस्ताच्छतुर्वा नपुंसकस्येत्यत्र इदितो नुम् धातोरित्यतो नुवृत्तेरावश्यकतया तदुत्तरत्रापि तत एवानुवर्तते वाधकाभा-
वात्। शतुरवयवइति। तुदादेः शस्यांतरंगत्वाच्छत्रादेशाकारेण सह एकादेशे कृते अवर्णान्तात्परस्य शतुरिति न भवति। उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति
वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। भादिति। भाती। सौत्रत्वेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक्। शप्श्यनोर्नित्यं। आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेपि नित्यग्रहणमिह वेत्यधिकारनि-
वृत्त्यर्थमन्यथा हि आरंभसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशंकोत। पचंतीति। कर्तरि शप्। नित्यं नुम्। दीव्यंतीति। दिवादिभ्यः श्यन्। नित्यं नुम्। पचंती दी-
व्यंतीति। बहुवचने तु नपुंसकस्य झलच इति नुम् बोध्यः। स्वपिति। शोभना आपो यस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः। ऋक्पूरब्धूः इति समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति निषे-

आच्छीनद्योर्नुम् ।७।१।८०। अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः। तुदन्ती। तुदती। तुदन्ति। भान्ती। भा-
ती। भान्ति। पचन्ता। शप्श्यनोर्नित्यं ।७।१।८१। शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् स्याच्छीनद्योः परतः। पचन्ती। पचन्ति। दी-
व्यत्। दीव्यन्ती। दीव्यन्ति। स्ववा। स्वपा। स्वपी। नि...पा...रा दपि नुमः प्राक्। अप्तृन्निति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात्। स्वाम्पि। निरवकाशत्वम्प्रतिपदोक्तत्व-
प्रतिपत्ते तु प्रकृते तद्विरहान्नुम वा स्वम्पि। स्वपा। अपोभिः। ...। स्वद्भिः। अर्त्तीत्यादिना धनेरुसंस्तवं धनुः। धनुषी। सान्तेति दीर्घः। नुम्विसर्ज-
नीयेति षत्वं। धनूंषि। धनुषा। धनुर्भ्याम्। एवं चक्षुर्हविरादयः। पिपठिषतेः क्विप्। र्वोरिति दीर्घः। पिपठीः। पिपठिषी। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
न्नोपधालक्षणे ...नस्याविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। ...लोपोऽपि नुम् न। पिपठिषि। पिपठीर्भ्यामित्यादि। पयः। पयसी। पयांसि। पयसा।
पयोभ्यामित्यादि। सुपुम्। सुपुंसी। सुपुमांसि। अदः। विभक्तिकार्यं। उत्वमत्वे। अमू। अमूनि। शेषं पुंवत्॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥

धाः ... तरुपसर्गेभ्य इति ... भवति। तत्रापि इति ... समासान्तः ... नुक ... णमिति वक्ष्यमाणत्वात्। निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति। अयमेव पक्षः प्रबल इ-
ति। छादेरुपधिवत्वे ... इति सूत्रेण ... मापस्थि ... पत्नोरुसिरित्यनुवर्तमाने अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् इत्यौणादिके नेत्यर्थः।
धनुर्भ्यामिति। ...र्वोरुपधाया इत्यादिना दीर्घो न शंक्यः। रेफान्तस्य धातुत्वात्। एवमिति। चक्षेः शिच्च। चादुसिः। चक्षुः। अर्चिशुचिहुसृपी इत्यादिना जुहोतेरसिः

सु. सि.कौ. टी.त. ८५

आदिशब्देन सर्वं पूर्वैराद्यो ग्राह्याः। सुपुमांसीति। पुंसोऽसुङित्यत्र सूत्रे सुटी तिव्याचक्षाणस्य मते जसीष्टसिद्धावपि शसि नैतत्सिध्येत्। औङि चातिप्रसंगः इतो
ऽसर्वनामस्थान इत्यत्र नुम्विधिपर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यः श्रुतं ब्रुवतां तु सर्वेष्टसिद्धिः॥ इति हलन्ताः नपुंसकलिंगाः॥ ॥ ॥ स्वरादिनिपातम
व्ययं। स्वरादयश्च निपाताश्च इति समाहारद्वन्द्वः। ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा प्रकृतं सूत्रं परित्यज्यतां हि तत्रश्चाः सर्वेऽप्यादिसूत्रचतुष्टयमपि चादयोऽसत्त्व
इत्यस्मात् ऊर्ध्वं कृता अव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न। स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वा

स्वरादिनिपातमव्ययम्। १।१।३७। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। स्वर्। अन्तर् प्रातर् पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत्।
आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायं चिरं मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीं बहिस् अवस् समया निकषा स्वयं वृथा नक्तं नञ् हेतौ इद्धा अद्धा सा
मिवत् ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना उपधा सनत् सनात् तिरस् अन्तरा अन्तरेण ज्योक् कं शं सहसा विना नाना स्वस्ति स्वधा अलं वषट् श्रौ
षट् वौषट् अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मृषा मिथ्या मुधा पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकं प्रवाहिका आर्य्यहलं अभीक्ष्णं
साकं सार्द्धं नमस् हिरुक् धिक् अथ अम् आम् प्रताम् प्रशान् प्रतान् मा माङ् आकृतिगणोऽयं। च वा ह अह एव एवं नूनं शश्वत् युगपत् भू
यस् कूपत् कुवित् नेत् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र नह हन्त माकिं माकीं नकिं नकीं आकीं माङ् नञ् यावत् तावत् त्वै द्वै रै श्रौषट् वौ
षट् स्वाहा स्वधा वषट् तुम् तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्म आदह उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च। अवदत्तं अहंयुः अस्तिक्षीरा
अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ पशु शुकम्। यथाकथाच प्याट् पाट् अङ्ग है हे भोः अये द्य विषु एकपदे युत्। आतः। चादिरप्याकृतिगणः॥

न तेषां निपातसंज्ञाप्राप्तेः। चादीनामसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा न तु सत्त्ववाचिनां। स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्ययसंज्ञेष्यत इति व्यवस्थाना
दित्यर्थः। अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि। चादयोऽसत्त्व इति सूत्र्यतां। तथा हि सति स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न। एवं हि ति
निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामनेकाचां प्रसज्येत। सो हि स्वरादिषु किमोत् दक्षिणादाजित्यादावेकाचो तद्धितौ केन्यप्रभृतयएकाचः। कृतप्रत्य

८५

प्राश्नसंतिा नसिलारिमद्दितएधार्च्चैर्थत इतिसूत्रस्य कृन्मकोरसंध्यक्षरांत इतिसूत्रस्यचस्वरादिगणपठितत्वात्। यद्यप्यत्रमूलेस्वरादिषुगणसूत्रद्वय
मिदंनपठितंतथापि प्राचांपाठेस्तीत्यनुपदमेवस्फुटीकरिष्यते॥ स्वरादीनुदाहरति। स्वरित्यादिना। स्वरितिस्वर्गेपरलोकेच। अंतरितिमध्ये। प्रातरिति
प्रत्यूषे। पुनरित्यप्रथमेविशेषेच। सनुतरित्यंतर्द्धाने। स्वराद्याः पंचरेफांताः। तेनस्वर्पातिप्रातरत्रेत्यादावुत्वंनभवति। सांतत्वेहिस्यादेवदोषः। उच्चैस्महति। नीचैस्अल्पे। शनैस्क्रियामांद्ये। ऋधक्सत्येपि। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ऋतेवर्जने। युगपदित्येककाले। आरात्दूरसमीपयोः। पृथक्
भिन्ने। ह्यस्अतीतेऽन्हि। श्वोऽनागतेऽन्हि। दिवादिवसे॥ रात्राविति निरुक्तिः। सायमितिनिशामुखे। चिरमितिबहुकाले। मनाक्ईषत्इमावल्पे। जोषंसुखेमौ
नेच। तूष्णीमितिमौने। बहिस्अवमइमौबाह्ये। समयेतिसमीपेमध्येच। निकषेत्यंतिके स्वयमित्यात्मने त्यर्थः। वृथेतिव्यर्थे। नक्तमितिरात्रौ। नञ् इतिनि
षेधे। हेतौविति निमित्तार्द्धा इद्धेतिप्राकाश्ये। अद्धेतिस्फुटावधारणयोः। तत्वातिशाययोरित्यन्ये। सामीप्यईजुगुप्सितयोः वत्। तेनतुल्यमित्यादिभिर्विहि
तो यो वतिप्रत्ययः सइहगृह्यते। तदाह। ब्राह्मणवत्। क्षत्रियवत्। इति। प्रत्ययमात्रस्यसंज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययांतमुदाहृतं। यस्तुउपसर्गाच्छंद
सिधात्वर्थेविहितः सइहनगृह्यते। यदुद्वतोनिवतोयासीत्यत्रसत्वधर्मस्यलिंगसंख्यान्वयस्यदर्शनात्। अत्रवदंति। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यत्रतसि
वतीइतिवृत्तिग्रन्थपाठविपरिगणनेनैतच्चनकर्तव्यं। स्वरादिपाठेनैवगतार्थत्वात्। स्वरादिषुवावदिति नपठनीयमिति। सना सनत् सनात् एतेनित्येऽपर्यायेतिभेदाति
रस्अंतर्द्धौ। तिर्यक्-यैपरिभवेच। अंतरेतिमध्येविनार्थेच। अंतरेणेतिवर्जने। ज्योगितिकालभूयस्त्वप्रश्नेशीघ्रार्थेसम्यगर्थेच। कमितिवारिमूर्द्धनिंदा
सुखेषु शमितिसुखे। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः। विनेतिवर्जने। नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीतिमंगले। स्वधापितृदाने। अलंभूषणपर्याप्तिश
क्तिवारणनिषेधेषु। वषट्वौषट्श्रौषट्एतेहविर्दानेअन्यदित्यन्यार्थे। अस्तीतिसत्तायां। उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। क्षमेतिक्षांतौ। विहायसेतिवियदर्थे। दोषेतिरात्रौ। मृषा
मिथ्येत्येतौवितथे। मुधेतिव्यर्थे। इतऊर्ध्वंक्त्वातोसुन्कसुनः। कृन्मकारसंध्यक्षरांतः। अव्ययीभावश्चेति। गणसूत्रत्रयंअष्टाध्यायीस्थत्रिसूत्र्यासमानार्थकमिहनपठितंचे
दपिप्राचीनग्रंथपाठतदस्तीतिबोध्यं। वैयर्थ्यंतुपरिहरिष्यते। पुरेत्यविरतेचिरातीतेभविष्यदासन्नेच। मिथोमिथसएतौरहःसहार्थयोः। प्रायसितिबाहुल्ये। मुहुसितिपु

प्रवाहुकमिति। यापुनकाले। उर्ध्वार्थे च। प्रवाहिकेति पाठांतरं। आर्यहलमिति बलात्कारे। शाकटायनस्तु। आर्येति प्रतिबंधे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्या
ह। आभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये। साकं सार्द्धमेतौ सहार्थे। नमस् नतौ। हिरुक् वर्जने। धिग्निंदाभर्त्सनयोः। इत ऊर्ध्वं तसिलादयस्तद्धितएधाच्पर्यंतः। शस्तसी
कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ च्व्यर्थाश्चेति। प्राचीनगणपाठे स्थितिर्बोध्या। तसिलादीत्यादेरयमर्थः। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य एधाच्चेत्येतदंतैः सूत्रैरुक्ता ये तद्धितास्त
दंताः स्वरादिषु बोद्धव्याः। तथा बह्वल्पार्थाच्छस्। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। तेनैकदिक्। तसिश्चेत्ययमपि तसिः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सु
च्। इण आसिरित्युणादिसूत्रेण विहित आसिप्रत्ययः पूर्वविप्रश्चेमान्याल्छंदसि संपद्यकर्तरि च्विः। विभाषासातिकार्त्स्न्ये। देयेत्रा चेत्येतदंता अपि ग्राह्या इति। अ
मवैघ्ये स्थैं च। आम् अंगीकारे। अपूर्वस्त्वंदसि। किमेत्तिङव्ययेति कामप्रत्ययादि    भिश्च विहिता अपि अमामौ गृह्येते इत्येके। प्रतंनय प्रतरां यथा च तरांकार
यामास। प्रताम् ग्लानौ। प्रशान् समानार्थे। प्रतान् विस्तारे। मा माङ् एतौ निषेधाशंकयोः। आकृतिगण इति। तेनान्येपि ज्ञेयाः। तथाहि। कामं स्वाछंद्ये प्रकाममित्यति
शये। भूयस् इति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याय्ये। परमिति किंत्वर्थे। साक्षात् प्रत्यक्षे। साची तिर्यगर्थे। सत्यमित्यर्द्धांगीकारे। मंक्षु आशु एतौ शैघ्र्ये। संवत् वर्षे। अ
वश्यं निश्चये। उषेति रात्रौ। ओमित्यंगीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति पृथिव्यां। भुवरित्यंतरिक्षे। झटिति झगिति तरसा एते शैघ्र्ये। सुष्ठु प्रशंसायां। दुष्ठु निकृष्टे। सुपूजा
यां। कु इति कुत्सिते। बदर्थयोः। अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वावित्यर्थे। अस्तमिति विनाशे। स्थाने इति युक्ते। वरमिति ईषदुत्कर्षे। सुदि शुक्लपक्षे
वदि कृष्णपक्षे इत्यादि। चादीनुदाहरति। चेत्यादिना। चेति समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु। वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेपि समुच्चये। हेति प्रसिद्धौ॥
अहेति पूजायां। एवेत्यवधारणे। अनवक्लृप्तौ च। एवमित्युक्तपरामर्शे। नूनमिति निश्चये तर्के च। शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च। युगपदित्येककाले। भू
यस् पुनरर्थे। आधिक्ये च। कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कुविदिति भूर्यर्थे प्रशंसायां च। नेदिति शंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च। चेदिति यद्यर्थे। चण् अ
प्येवेदर्थे णानुबंधस्तु निपातैर्यद्यदिहंत कुविन्नेच्चेच्चण् इति विशेषणार्थः। समुच्चयादौ त्व ननुबंधकः। कच्चिदितीष्टप्रश्ने। यत्रेति अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्ये
षु। नावकल्पयामि न मर्ष    ये गर्हे आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत्। नहेति प्रत्यारंभे। हंतेति हर्षविषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च। माकिः माकीं नकिरिति त्र

यो ऽपि वर्जने। माङ् नञौ स्वरादिपृक्तौ। इह पाठस्तु निपातत्वार्थं तेनाद्युदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित्। तदसत्। फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः। अन्ये त्वाहुः। सत्ववचना
नामप्यव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति। तदप्यसत्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्मा दुभयत्र पाठश्चिंत्यप्रयोजनः। यावत्तावदेतौ साक
ल्यावधिमानावधारणेषु। साकल्ये। यावत् कार्यं तावत् कृतं। अवधौ यावद्दंतव्यं तावन्निष्ठा। माने यावद्दत्तं तावद्भुक्तं। अवधारणे। यावदमत्रं तावद्ब्राह्मणानामंत्रयस्व।
त्वै विशेषवित्त कयोः। द्वै वितर्के। न्वै इति पाठांतरं। रै दाने अनादरे च। रै करोति ददातीत्यर्थः। त्वं रै किं करिष्यसि। श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्यो
दाने। स्वधेति पितृभ्यः। श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे। गुरुं तुं कृत्य हुं कृत्य। तथा हीति निदर्शने। खल्विति निषेधवाक्यालंका
र निश्चयेषु। किलेति वार्तायामलीके च। अथेति मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादावपि पठितः न मंगलवाचकस्य सत्वार्थत्वव्य
यत्वं सिध्यति। अत एव श्रीहर्षः उदस्य कुंभीरथ शातकुंभजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथाकुलाचारमथावनींद्रजापुरंध्रिवर्गः स्नपयां बभूव ता।
मिति। अत्र हि अथशब्दश्रावमेवान्यस्य मंगलं स्नपनं चेत्कार इत्यर्थः। निपातनसुस्वरूपेणैव मंगलं मृदंगध्वनिवत्। सुष्ठुस्वरभेदार्थः पाठः। स्मोऽन्यतीते पादपूरणे च। आ
द् हेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु। आद्ह स्वधामन्नित्यत्रे। पदकाराः आदिति पृथक् पदं पठंति। अ वदन्नमिति। इह अवस्यानुपसर्ग
त्वाद चउपसर्गात्त इति न भवति। अहमिति सुवंतप्रतिरूपकमहंकारे। एवं गेये केन विनीतौ वामिति युवामित्यर्थः। सुवंतप्रतिरूपकमव्ययं। अस्तीति तु
तिङंतप्रतिरूपकं। एवं त्वामस्मि वच्मीत्यत्रास्मीत्यहमर्थे। तिङंतप्रतिरूपकं। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यं। अहंयुरिति। अहंशु
भमोर्युस्। यदि तु त्वाहौ सावितिमपर्यंतस्यादेशे ये लोपे च कृते निष्पन्नो योहं शब्दस्तस्माद्युस्प्रत्ययः क्रियते तर्हि सुपो लुकि अस्मद्युमिति स्यात्तेमदीयस्तत्र
वमपर्यंतस्य मादेशे सति मद्युरिति स्यादिति भावः। अस्तिक्षीरा। तिङंतत्वे तु बहुव्रीहिसमासोयं नोपपद्यत इति भावः। अ इति संबोधने ऽधिक्षेपे निषेधे च। आ
इति वाक्यस्मरणयोः। इस बोधन जुगुप्साविस्मयेषु। [illegible] ओ आ संबोधने। पशु सम्यगर्थे। पशु मन्यमानाः। शुकं शोच्ये। यथाकथाचेत्यनादरे। पाट्
प्रभृतयः संबोधने। येति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। [illegible] पुनर्नार्थे। एकपद इत्यकस्मादित्यर्थे। युत कुत्सायां। आत इति इतोपीत्यर्थे। आकृतिगण इति।

सु·
सि·कौ·
टी·त·


तद्यथा यत्नश्चिन्तिते हेतौ। आहोस्विद्विकल्पे। सीमन् सर्वतोभावे। सु कं अतिशये। अनु कं वितर्के। शं वट् अंतःकरणे आभिमुख्ये च। वषाट् पूरणे स्वार्थे च। दिष्ट्ये त्यानंदे। चटु चाटु प्रियवाक्ये। हुमिति भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अद्यत्वे इति इदानीमित्यर्थे। इत्यादि। अत्र स्वरादिचादयो आकृतिगणत्वाद्विशेषविषयेषां निपातस्वर इष्ट स्ते चादिषु। अन्ये तु स्वरादिषु स्वरहृदयभाज लूभयत्र बोध्याः॥ ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः॥ नोत्पद्यत इति। किं त्वेकवचनमेवोत्प द्यत इति भावः। तद्धितः किं। एकः। द्वौ। त्रयः। असर्वेत्यादि किं। औपगवः। ननु पंचालाः गोदौ वरणा इत्यादावतिप्रसंगः। न च लुब्योगाप्रख्यानादिति वक्तुं नैषां त द्धितांतत्वमंगीकृतमिति नातिप्रसंग इति वाच्यं। एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याशंक्याह। परिगणनं कर्तव्यमिति। तसिलादय इति। पंचम्यास्तसिलिति विहितो यस्तसिल् तदादयो याप्ये पाशविति विहितपाशप्प्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः। शस्प्रभृतय इति। बह्वल्पार्थादिति विहितो यः श

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। १।१।३८॥ यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात्। परिगणनं कर्तव्यं। तसिलादयः प्राक्पाशपः॥ शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः। अम्। आम्। कृत्वोर्थाः॥ तसिवती॥ नानाञाविति। तेनेह न। पचतिकल्पम्। पचतिरूपं। कृन्मेजन्तः। १।१।३९। कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्। स्मारं। स्मारं। जीवसे। पिबध्यै। क्त्वातोसुन्कसुनः। १।१।४०। एतदन्तमव्ययं स्यात्। कृत्वा। उदेतोः। विसृपः॥

रजदादयः समासांता इति सूत्रपर्यन्ताः। कृत्वोर्था इति। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति विहिताः। कृत्वसुजादयस्त्रयः॥ ॥ तसिवती। इति। न च तसेः परिगणनं व्यर्थं शस्प्रभृतित्वादेव प्रतियोगे पंचम्यास्तसिरित्यस्य लाभादिति वाच्यं। तेनैकदिक् तसिश्चेत्येतदर्थं तथा तस्यावश्यकत्वात्। तेन तुल्य क्रियावतिः। नानाञाविति। विनञ्भ्यां नानाञौ नसहेति विहितौ। पचतिकल्पमिति। अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः। कृन्मेजन्तः। अत्र मेजन्त इत्येतच्छ न्तत्वात् कृत एव विशेषणं न तु कृदंतस्य श्रुतस्य। अन्यथा प्रतामौ प्रतामः। लवमाचष्टे लौ क्विपि णिलोपे वस्योठि वृद्धौ लौः अत्रापि प्रसज्येतेति भावः। भवति ह्येतत्प्रत्य येन तु ग्रहणे न कृदंतमेजंतं च श्रूयते इति तदाह। कृद्यो मान्त एजन्त इति। स्मारं स्मारमिति। स्मरतेराभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति णमुल्। वृद्धिः रपरत्वं नित्यवीप्सयोरिति द्वि त्वं। जीवसे इति। तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः। पिबध्यै इति। तुमर्थे इत्यनेनैव शध्यैप्रत्ययः पाघ्रेति पिबादेशः। येन विधिस्तदंतस्येत्यनेनैव सिद्धे सूत्रे अंतग्रहणमौ

परेशिकः प्रतिपत्त्यर्थो नेनेहना। आधयो। चिकीर्षतेः। लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेदमिति मनोरमायां स्थितम्। एतच्च अव्ययादाप्सुपः

सूत्रे अव्ययात्परस्य सुपो लुगिति यथाश्रुतव्याख्यानमभिप्रेत्योक्तम्। अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानेन त्वाधये इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्टापत्तेर्मूलोक्तरीत्या। क्त्वातोसुन्कसुनः। कृत्वेति

समानकर्तृकयोरित्यादिना क्त्वा। उदेतोरिति। उत्पूर्वादिणो भावलक्षणे स्थेणि त्यादिना तोसुन्। विसृपः इति। सृपितृदोः कसुन्॥ ॥ अव्ययीभावश्च। अव्यय

संज्ञः स्यात्। इह लुकि मुखस्वरोपचरणयोर्निवृत्तौ चेति परिगणनं कर्तव्यं लुक्युदाहरणम्। उपाग्नि। अव्ययादिति सुपो लुक्। मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम्। उपाग्निमुखः। प्रत्य

ग्निमुखः। मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं नाव्ययदिक्शब्देत्यादिना प्रतिषेधः। तथा च बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। पूर्वपदं च समास

अव्ययीभावश्च।१।१।४१। अधिहरि। अव्ययादाप्सुपः।२।४।८२। अव्ययाद्विहितस्यापस्सुपश्च लुक् स्यात्। तत्र शालायां। अथ। विहितविशेष

णान्नेह। अत्युच्चैसौ। अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति। तथापि न गौणे। आवग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्। सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभ

क्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति श्रुतिः लिङ्गकारकसंख्याभावपरा। वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हल

न्तानां यथा वाचा निशा दिशा १ वगाहः। अवगाहः। पिधानं। अपिधानं॥ इत्यव्ययानि॥ स्त्रियां।४।१।३। अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत्

स्वरेणान्तोदात्तं। विसर्गस्यानिकुस्यकारस्य उपचार इति मा चासंज्ञात न्निवृत्ताबुदाहरणं। उपपयः कारः। उपपयः कामः। इह अतः कृकमीति प्राप्तं सत्वं अनव्ययस्येति

वर्जुदस्य तोपरिगणनं किं। उपाग्न्यधीयान। इह सुवामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावे न षाष्ठमामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। पराङ्गवद्भावे हि। अव्ययानां प्रतिषेध

उपसंख्यातः। उपाग्न्यधीयाने त्यादौ मा भूदिति। तथा उपाग्नि कर्म्यित्यादावव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकच्च न। उच्चकैः मन्यः। खित्यनव्ययस्येति वर्तमाने अरुर्द्विषदजन्तस्ये

ति विहितो यो मुम् तस्येह प्रतिषेधो न उपकुम्भं भूतः। इह अस्य चाविति त्वस्य प्रतिषेधो न॥ इत्वविधौ हि अव्ययस्य च्वाविमीत्वं नेति प्रतिषेध उच्यते। दोषाभूतमहः। दिवा

भूता रात्रिः। रित्यत्र मा भूदिति। स्यादेतत्। स्वरादित्वेनैव सिद्धत्वात्तद्धितश्चेत्यादि चतुःसूत्री व्यर्था। तत्र हि तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इत्यादिना च्वर्थाश्चेत्यन्ते

न आसि प्रत्ययमो र्म्ये दर्कं वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति पस्यार्थः संगृह्यते। कृन्मकारसंध्यक्षरान्त इत्यनेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः। संगृह्यते। क्त्वातोसुन्कसु

सु.
सि.कौ.
टी.त.
८७

नोव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति। अत्राहुः। पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन प्रागुक्तलुङ्मुखस्वरोप चारा इति परिगणनं लभ्यते। पुरा सूर्य्य-
स्योदेवनो राधेयः। पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्यादिसिद्धये न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति वक्तव्यजेनद्‌ यनेनैव लभ्यत इति॥ अ-
व्ययादाप्सुपः। ण्यक्षत्रियार्षेति सूत्राल्लुगित्यनुवर्तत इत्याह। लुगस्यादिति। अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं। नव्येति विविधं विकारं न
गच्छतीति सत्त्व धर्मान्लिङ्गसंख्यादीन्न गृह्णातीति यावत्। तेनात्युच्चैसौ। अत्युच्चैस इत्यादि सिद्धं। अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अभा-
भावात्। नन्वेवमत्युच्चैः शब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपो लुक् दुर्वार इत्यत आह। विहितविशेषणादिति। अत्युच्चैसाविति। नन्वत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयान्ते-
न समस्यते। उच्चैः शब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्तृत्वायोगान्न तस्य द्वितीयान्तता। सत्यं। शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि। वृत्तिविषये शक्तिमत्प्र-
धानानि कानिचित् भवन्ति। यथा दोषामन्यमहः। दिवामन्या रात्रिरिति। ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैः शब्दस्य द्वितीयान्तत्वं संभवतीति दिक्। ननु स्व-
रादिषु उच्चैः शब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसंग इति चेन्न। अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात्। अन्यथा उपसर्जने प्रसंगाभावेन तन्निवृत्त्यर्थाया अन्व-
र्थसंज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः। हे नुपरमस्वः परमोच्चैरित्यादौ सत्त्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धं तदेतदाह। अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि। अव्ययादाप्सुपो लुग्वचनान-
र्थक्यं लिङ्गाभावादिति वा। तत्किं मनसि निधायाह। आब्ग्रहणं व्यर्थमिति। सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षे गृहीते तिबोध्यः। स-
र्वनास्थितः भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः। यदि तु आमर इति सूत्रानन्तरं सुपो धातुप्रातिपदिकयोः अव्ययादिति सूत्र्यते तदा सुब्ग्रहणमपि व्यर्थं सुप इत्यनुवृ-
त्तिसंभवादिति नव्याः। अलिंगत्वे पथ्यर्वणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशंक्याह। सदृशमिति। एतेषु यन्न व्येति किं तु सदृशं एकप्रकारं तदव्ययमिति योजना
। कंभा यस्मान्न व्येति तदव्ययं। लिंगकारकेति। विभक्तिवचनशब्दौ संख्याकारकपराविति भावः। यद्यप्यव्ययीभावस्य लिंगसंख्याकारकयोगोस्ति तथापि वचनादव्य-
यत्वं। अव्ययविशेषकार्यान्तरमाह। वष्टीति। भागुरिराचार्यः। आप्चैवेति। वष्टीत्यनुषज्यते। यथा वाचेति। परिगणनमिदमित्येके। अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः

॥ ॥ वगाह इति। अदिना साहचर्यादरिवाकारो लुप्यते नान्त्य इति भावः॥ इत्यव्ययानि॥ ॥

८७

अजाद्यतः। अजशब्द आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः। अत्र आदिर्यस्येति तु नार्थः। कस्तीति निर्देशात्। गणपाठसामर्थ्याच्च। अदितिन स्वरूपग्रहणं। संख्यायाः इति लिंगात्।
अजादिभिः पृथक् टापः सामर्थ्याच्च। इह ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारे यि ङ्यापो न संबध्येते। इहैव तयोर्विधेयत्वात्। अपि तु प्रातिपदिकमेव। तच्चाकारेण वि
शिष्यते विशेषणेन च तदंतविधिः [illegible] तदाह। अजादीनामकारांतस्य चेति। सूत्रे अत इति षष्ठी तदर्थश्च वाच्यवाचकभावः। स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याश
येनाह। वाच्ये यत् स्त्रीत्वमिति एतच्च लिंगं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणोक्तं। कस्मादिव नीत्याकांक्षायां सन्निधानादजादिभ्योऽकारांतात् चेति बोध्यं। इको य
ण्चीत्यत्र कस्मादचि पर इत्याकांक्षायामिकरान यथा। टापः पकार इतरार्थः। औङ आपः। आङि चापः। याडापः। इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च तदविघातार्थष्टकारः अवि

अजाद्यतष्टाप्॥४।१।४॥ अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात्। अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बाधनाय। अजा। अतः खट्वा। अजा
दिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह। पञ्चाजी। अत्रादि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषु जातिलक्षणो
ङीष् प्राप्तः। बाला। वत्सा। होडा। मन्दा। [illegible]। एषु वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्तः। संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्॥ संफला। भस्त्रफला। [illegible]
पाविति ह्रस्वः। सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्॥ सत्पुष्पा। प्राक्पुष्पा। प्रत्यक्पुष्पा। शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः। पुंयोगे तु शूद्री। अमहत्पूर्वा
किं। महाशूद्री। क्रुञ्चा। उष्णिहा। देवविशा। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा। पुंयोगेऽपि। कोकिला। जातावपि। मूलान्नञः। अमूला। ऋन्नेभ्यो ङीप्। कर्त्री।

[illegible] क्रोडेति तदनुवृत्तिरभावया औङ आपः इत्यादावयमेव गृह्येत न डाप् चापोऽग्रहणं स्यात्। नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थं। न च क्रुंचा उष्णिहेत्यादिषु हलंतत्वादप्र
प्राप्ते विधानार्थं तदिति वाच्यं। तथा सति क्रुंचेत्यादिरेव गृह्येत नत्वजादिरिति वाच्यं। अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्चेति। खट्वेति। खट्वाकांक्षायां। अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः
क्विन्। न [illegible] चेतनानां स्त्रीशब्दानां कथं स्त्रीत्वमिति चेत्। उच्यते। लोकप्रसिद्ध स्तनाद्यवयवसंस्था न विशेषात्मकं लिंगं न व्याकरणे आश्रीयते दारानित्यादौ नत्वा
भावप्रसंगात्। तटः तटी तटमित्यादौ यथायथं लिंगत्रितयनिर्वचनानुपपत्तेः [illegible] द्विप्रसंगाच्च किं तु शास्त्रभाविकमेव लिंगत्रयं। तच्च केवलान्वयि। अयमर्थ इयं व्यक्तिरिदं व
स्त्विति शब्दानां सर्वत्र प्रतिबद्धप्रस [illegible] ङ्गत्वात्। तत्र कश्चिच्छब्दः कस्मिंश्चिल्लिंगे [illegible] कश्चिद् द्वयोः कश्चित्त्रिष्विति लिंगानुशासनपाठादिभ्यो निर्णेयं। कुमारश्रमणादिशब्द

व्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः लौकिकत्वस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे। कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन्। करेणुरिभ्यां स्त्री
नेभे इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः। नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वविवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योज्यः। पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया न हि वक्षाया अकिंचित्करत्वात्। लौकिकस्य तु
लिंगस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत्। अत्राहुः। छागो वा मंत्रवर्णादिति षष्ठांत्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यः छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिक
शक्तत्वादिति तच्च जातित्रयमित्येके। उक्तं च हरिणा तिस्रो जातय एवैताः। केषांचित् समवस्थिताः। अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः। भाष्ये तु प्रकारांतरमुक्तं। सं
स्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतांततः। संस्त्यानेस्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान्। उभयोरंतरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति। अस्यायमर्थः। संस्त्याने स्त्री सत्वरजस्तमो
लक्षणानां गुणानामुपचयः प्रसवो गुणानामुपचयः स पुमान्। सूतेर्द्धातोः सप् सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः। ओणादिको मसुन् प्रत्ययो हस्वश्च बाहुलकादिति
कैयटः। सुडोड्मसुन्निति माधवः। तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरंतरं सदृशं तन्नपुंसकं। नभ्राण्नपादिति निपातनादिति भावः। तथा च स्थितिरत्र पुं
सकं। अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकं। लिंगसर्वनामेति सिद्धांतः। स्त्री पुमान्नपुंसकमिति शब्दा[illegible]शक्त्यादिशब्दवद्धर्मिधर्मि
णि च वर्तन्ते। स्वकृतांतत इति वैय्याकरणसिद्धांत इत्यर्थः। कृतांतोयमसिद्धांता वित्यमरः। पंचाजीति। पंचानामजानां समाहार इति विग्रहे द्विगुर्यस्यादिना द्विगोः अकारांतो
त्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप्। न चात्र प्रत्ययविधौ तदंतविधिविरहादेव टापो प्रवृत्तौ ङीव्वस्यादिति वाच्यं। अमहत्पूर्वग्रहणेन अनुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्र
त्ययेषु तदंतविधिज्ञापनात्। प्रमाणेः सत्वात्। समासार्थसमाहारनिष्ठमिति। नन्वजहत्स्वार्थायां वृत्तौ समाहारोप्यजाद्यर्थ एवेति चेत्। मैवं। तथापि तस्य पदांतरसमभिव्याहा
रापेक्षया बहिरंगत्वात्। टाब्विधेस्त्वंतरंगे चरितार्थत्वात्। कथं तर्हि परमाजेति चेत्। प्रागुत्पन्नस्यैव टापस्तत्र श्रवणात्। अत्यजानिरजेत्यत्र तु अदंतं प्रत्युक्तत्वादित्यवे हि न
च पंचाजीत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यं। द्विगोरिति ङीपा बाधितत्वात्। चटकेति। न चात्र अस्य स्यादितीकारः शंक्यः। चटकाया ऐरगिति लिंगादिहैव निपातनाद्यंतरप्रवृत्तेः
त्वं खक्षिपकादिषु चटकेति पठनं नानावश्यकमिति नव्याः। मूषिकेति। वृश्चिककृषोः किकन्नित्यधिकारे मुषेर्दीर्घश्चेति किकन् इकारमध्यो मूषिकाशब्दः। यस्तु मूषसे-
ध इति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुन् मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्तेनोप्यय टाप्। प्रत्ययस्थादितीत्वं तु विशेषः। केचित्तु कुन्नंतो सौ अजादिगणे पाठं न प्रयुंक्ते गणेतत्पाठस्य जाति

त्पस्य ङीष्बाधनार्थत्वात्संज्ञायाश्च जातित्वात् । तथा चादन्तत्वादेव कु[illegible]ता टाप् सिध्यतीत्याहुस्तच्चिन्त्यं । व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेपि जातित्वानपायात् । भस्त्राफलेति । भस्त्रेव फलानि
यस्या इति विग्रहः । कप्यापोरिति । एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रंथे स्थितं । पाककर्णेत्यत्र भाष्ये तु दीर्घ एव दृश्यते । सदच्कांडेति सत्प्राक्कांडेति पाठो नादर्त्तव्य इति ध्वनयन्नु
दाहरति । प्रत्यक्पुष्पेति । अत्र नव्याः संभस्त्रेत्यादिवचनद्वयं मूलान्तर इति वक्ष्यमाणः स्वपाककर्णेत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थौ । तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फलेविशेषा
भावादिहैव ग्रंथकारैः पठितं । न चैतावता जात्यन्तर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यस्तथात्वे मानाभावात् किं तु वार्तिकान्येवमानीत्याहुः । शूद्रा चेति । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति । जा
तिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न जातिश्चेदितीहापि संबध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव । पुंयोगे त्विति । पुंयोगश्च दांपत्यरूप एवेति न नियमः । किंतु जन्यजनकभावोपि
गृह्यते । तथा च स्मृतिः । वैश्यः शूद्रो [illegible] राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृताविति । महाशूद्रीति । आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः । इह महत्पूर्वे [illegible]

उगितश्च । ४ । १ । ६ । उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । भवती । पचन्ती । शप्श्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रे चग्रहणं धा
तोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमार्थं । तेनेह न । उखास्रत् । [illegible] अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ।

हाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्वजातौ वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थकत्वाच्छूद्रशब्दस्यार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावात् । न च तदन्तविधिज्ञापनार्थं तदिति
वाच्यं । अनुपसर्जनाधिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् । अत्र नव्याः शूद्रा चेत्यादिवचनमजाद्यतष्टाबिति सूत्रस्थं वार्तिकमेव न त्विदं गणसूत्रमित्याहुः । क्रुंचेत्यादिस्त्रियोऽ
मी हलंता इत्येके । भाष्ये तु [illegible] उष्णिहककुभावित्यादिवद् [illegible] दन्ता अपि स्वीकृताः । पचाद्यच्परगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन यथासंभवमदन्त
त्वात् । पुंयोगेपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदा अदन्तत्वात् टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष्प्राप्तः सोप्यनेन बाध्यत
इति [illegible] मपिशब्दः । मूलान्नञः [illegible] कौशिकमूली । अमूलेति [illegible] जातिरियं ॥ ॥ उगितश्च । उगिच्छब्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः ॥
न च प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः शंक्यः । अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिज्ञापनादुगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति येन विधिरिति सूत्र एवोक्तत्वाच्चेत्याशयः ।

सि· कौ· टी· त· ९९

अगिदंतादिति। तत्रोगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति। आद्ये उगिदंता भवंतं महांतं चातिक्रांता अतिभवती अतिमहती इत्युदाहरणं। सर्वादिगणे भवतु इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्वव्यपदेशः। महच्छब्दस्य तु शतृवद्भावात्। न चैवं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् न स्यादिति वाच्यं। प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्पदाभिधेयमिति उक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरंति। भवंती इति। द्वितीयमगिदंतमुदाहरति। पचंती इति। पचेर्लटः शतरि कर्तरि शपि। यदि तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित्पठितः स भातेर्डवतुरिति व्युत्पाद्यते तदा भवतीति द्वितीयोगिदंतस्याप्युदाहरणं भवत्येव। शत्रंतात्तु भवतेर्ङीपि शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यो नुम्। भवंती। उखास्रदित्यादि। उखायाः स्रंसते पर्णेभ्यो ध्वंसते। स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने। वसुस्रंस्विति दत्वं॥ ॐ॥ वनो र च।

वनो र च।४।१।७। वन्नंतात्तदंताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् रश्चांतादेशः। वन्निति ङ्वनिप्क्वनिप्वनिपां सामान्यग्रहणं। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं। तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतांतमपि लभ्यते। सुत्वानमतिक्रांता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी। शर्वरी। वनो न हश इति वक्तव्यं॥ हशंताद्धातोर्विहितो यो वन् तदंतात्तदंतांताच्च प्रातिपदिकान्न ङीप् रश्च नेत्यर्थः। ओणृ अपनयने। वनिप्। विड्वनोरित्यात्वं। अवावा ब्राह्मणी। राजयुध्वा। बहुव्रीहौ वा॥ बहुधीवरी। बहुधीवा। पक्षे डाब्वक्ष्यते। पादोऽन्यतरस्यां।४।१।८। पाच्छब्दः कृतसमासांतस्तदंतात्प्रातिपदिकात् ङीब्वा स्यात्। द्विपदी। द्विपात्॥ ॥

॥ वन्निति प्रत्ययेन तदंतं प्रातिपदिकं गृह्यते। वन्नंतेन त्वधिकृतप्रातिपदिकविशेषणात्तदंतविधिरित्याशयेनाह। वन्नंतात्तदंताच्चेति। येन विधिस्तदंतस्येत्यत्र स्वं रूपमिति सूत्रात् स्वमिति अनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः। यदि तु वन्नंतमेव व्यपदेशिवद्भावे न वन्नंतांतमिति उच्यते तर्हि येन विधिरित्यत्र स्वमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयं। न चात्र व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधः शंक्यः। तस्य प्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात्। वन्नंतस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेपि सूत्रे गृहीतस्य वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः। सामान्यग्रहणमिति। सूत्रे वन इत्यनुबंधरहितस्य ग्रहणात्तदनुबंधपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः। वन्ग्रहणे वन्नंते वन्नंतांतं च कथं लभ्यत इत्याशंकायामाह। प्रत्ययग्रहण इत्यादि। तेनेति। वन्नंतेनेत्यर्थः। तदंतांतमपि लभ्यत इति। स्त्रियामित्यधिकारे ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति निषेधो न प्रवर्तते। अमहत्पूर्वेत्यादिज्ञापकादिति भावः॥ अन्ये त्वाहुः॥

९९

सूत्रेगृहीतस्यवनइत्यस्यप्रातिपदिकत्वेनालीनुक्तत्वाद्ग्रहणं [illegible] निनिषेधश्च [illegible] लीतिसुत्वानमिति। सुयजोर्ङ्वनिप्। अत्यादयः क्रांताद्यर्थेइतिसमासः। अतिधी
वरीति इधातेरन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्वनिप्। सुमास्थतीत्वं। भाष्येतुध्यायतेः क्वनिप् [illegible] सारणमितिस्थितं। नस्यरेफादेशेकृतेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्ङीपोनइत्ति
प्राप्नोति। अनोनकारांतविशेषणत्वेनभवतीति [illegible] वनोनामित्येवंत्यसादिनो [illegible] ति। शधातोरन्येभ्योपीत्यनेनैववनिप् गुणेकृतेरपरत्वेहशंतात्परत्वेपिहशंता
दिहितत्वाभावात् ङीब्रयोरत्रनिषेधोनावनोनहशइति अदहुबील्यर्थोपन [illegible] हुयन्वेत्यादौत्वनोवहुव्रीहेरितिङीपिनिषिद्धेरेफस्याप्यप्रवृत्तेः राजयुध्वेति
राजानंयोधितवतीराजनियुधिकृञ्जइति। ङ्वनिप्॥ वहुव्रीहौवेति। अन [illegible] स्यामितियोगविभागादिदंलभ्यतेनत्वपूर्ववचनमितिवक्ष्यते। वहुधीवरीति। वहवो
धीवानोयस्यां [illegible] तिविग्रहःपक्षेडाविति। डापुभाभ्यामितिसूत्रेण। तथाचद्विवचनेवहुधीवर्यौ। वहुधीवानौ। वहुधीवेइतिरूपत्रयंभवतीतिभावः। द्विपा
दिति। द्वौपादौयस्याः [illegible] तिवहुव्रीहौसंख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्य [illegible] तपादःप त्॥ ॐ॥ टाबृचि। पूर्वस्य [illegible] ङीपोपवादः॥ पद्युपिपदंव्यवसि

ताद्वचि। ४।१।९॥ ऋचिवाच्यायांपादन्तात्प्रातिपदिकाट्टाप्स्यात्। द्विपदाऋक्। [illegible] पदा। नषट्स्वस्रादिभ्यः। ४।१।१०॥ चतस्रः। पञ्चेत्यत्रनलोपेकृतेऽपिसा
न्तात्पादितिषट्संज्ञायांतिनलोपः सुपश्चेतिन [illegible] सिद्धत्वान्नषट्स्वस्रादिभ्यइतिनटाप्॥ मनः। ४।१।११॥ मन्नन्तान्नङीप्। सीमा। सीमानौ।
अनोवहुव्रीहेः। ४।१।१२॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न [illegible] वहुयज्वानौ॥

तत्र [illegible] नलक्ष्माद्यिवसुप्रितिकोशतुपादसमानार्थ [illegible] नैवद्विपदाएकपदेतिरूपंसिध्यति। तथापिऋचिवाच्यायांद्विपदीहिपादितिप्रयोगनिवृत्तयेसू
त्रारंभोवश्यकः। [illegible] सिद्धत्वोपवर्णनं [illegible] व्यतेनतुयथोद्देशपक्षेसकृतूकृतायाःसंज्ञायाःसर्वार्थत्वेनतस्याःपुनरपेक्षाभावात्
नचपंचस्विति [illegible] तस्यकृतायामपिसंज्ञायांचेत्परंतस्यनेकृतेतिशंक्यं। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः। तदसत्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानंहिस्थानिवदादेशो
नल्विधावित्यत्रपठ्यतेतत्राल्विधौनप्रवर्ततएवेति [illegible] वर्णनस्ययुक्तत्वात्। नङीविति। पूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्ततइतिभावः॥ ॐ ॥अनो
वहुव्रीहेः। ननुराजयुध्वेत्यादिसिद्धये अवश्यवक्तव्येन अनोनहशइत्यनेनैव [illegible] मनेनसूत्रेण। मैवं। अन्नंताद्बहुव्रीहे र्डाबुभाभ्यामितिडाब्विधानार्थमे तत्सूत्र

स्यावश्यारब्ध व्यत्वात् तथा चानेन ङीपि निषिद्धे तत्संनियोगेन प्राप्तो वनो र चेति योरेफः सोपि दुर्लभ एवेति वनो न ह श इति वार्तिकमव हुव्रीह्यर्थमिति फलितं
वहुयज्वानाविति। न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी। तेनात्र अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणविकल्पो न प्रवर्तते॥ ॥ डावुभाभ्यां। उभाभ्यां ग्रहणं व्यर्थ
मन्नन्ताभ्यां नन्तयोरनुवृत्त्यैव तद्रूपलसिद्धेरित्येके। उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमावश्यकमन्यथा संनिहितस्यान्नन्तस्यैवानुवृत्तिरिति शंका स्यादित्यन्ये। अन
नुनिषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिध्यतिनतन्किमन्यतरस्यांग्रहणेन। सत्यं अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते। तत्र मन इति निवृत्तं। अनो बहुव्रीहेः ङीवा
स्यात्। पूर्वेणैव ङाषि सिद्धे पुनर्विधानमिदं ऋन्नेभ्य इति ङीपा सह विकल्पार्थं अन उपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थं। अनो यो सौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति। एवं
च बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे सुक्तरूपत्रयं सिद्धमिति बहुव्रीहौ वेत्येतन्नापूर्ववचनमिति बोध्यं। उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वा चारुपर्वा इत्यादाव

डावुभाभ्यामन्यतरस्यां।४।१।१३॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात्। सीमा। सीमे। सीमानौ। दामा। दामानौ। दामे। नपुंसि दामेत्यमरः। बहुयज्वा। ब
हुयज्वानौ। बहुयज्वे। अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यां।४।१।२८॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात्॥ पक्षे डाप्ङीन्निषेधौ। बहुरा
ज्ञी। बहुराज्यौ। बहुराजे। बहुराजानौ॥ ॥ नुपधालोपिनि ङीप् न भवति किंतु डाप्निषेधावेव भवतः। अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः।
अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणांतरस्थेन अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके ङीपि कृतेपि ऋन्नेभ्य इति प्राप्तं ङीपमनूद्य तत्संनियोगेन हि विधीयमानो यो वनो र चेति
रेफः स न सिध्येत। ननु वनो र चेति सूत्रमेव ङीप्रौ विधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात्। किंच। उभयविधायकत्वेप्यनो बहुव्रीहेरित्यनेन। ङीपि निषिद्धे सोपि दुर्लभः स
न्नियोगशिष्टत्वात्। भाष्ये तु अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानंतरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उपधेत्यादि प्रदेशांतरस्थं सूत्रं डाप्सूत्रे अन्यतरस्यांग्रहणं च मास्त्वित्युक्तं
अन उपधा। बहुव्रीहेरूधसो ङीषित्यतो बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीबित्यतो ङीप् चानुवर्तत इत्याशयेनाह। अन्नंतादित्यादि। नियमार्थमिदमित्युक्तं। न
चैवं पूर्वेणैव विकल्पसिद्धौ विहान्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं। असति ह्यन्यतरस्यांग्रहणे नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियम इति ॥ ॥

प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्येत्यत्र ककार उच्चारणार्थः व्यंजनमात्रं विवक्षितं। अन्यथा एतिकाश्चरंतीत्यादावकचि इत्त्वं न स्यात्। तत्र हि अकारविशिष्टककारस्य प्रत्ययस्थत्वा
भावात्। न चाकच्यपि अकारांतककार एव प्रत्ययस्थो भवतु। अतो गुणे इति पररूपेण त्वेतिका इत्यादिरूपसिद्धेरिति वाच्यं। पचतकीत्यादिवस्य मा लेरूपासिद्धिप्रसंगादि
त्याशयेनाह। ककारादिति। वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययो विहितः। क्वचित्समुदायात्प्रयोगात् उच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्यादिनिर्देशा रूपत्नसाध्य इति भावः। आपि परे इति
एतच्चाकारविशेषणं। तत्सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यवायेपि भवति। ननु पुत्रकाम्यारथकव्यत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये। अत एव सर्विकेत्यादावाद्याकारस्य

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ।७।३।४४॥ प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत्। सर्विका।
कारिका। अतः किं। नौका। प्रत्ययस्थात्किं। शक्नोतीति शका। असुपः किं। बहुपरिव्राजका नगरी। कात्किं। नन्दना। पूर्वस्य किं। परस्य माभूत्। कटु
का। तपरः किं। राका। आपि किं। कारकः। मामकनरकयोरुपसंख्यानं॥ मामिका। नरान्कायतीति नरिका। त्यक्त्यपोश्च। दाक्षिणात्यिका। इह
[illegible]। न यासयोः ।७।३।४५॥ यत्तदोरस्य न स्यात्। यका। सका। यकां तकां। त्यकन इत्थनिषेधः॥ अधित्यका। उपत्यका। आशिषि वुनश्च न॥ जी
वका। भवकः। उत्तरपदलोपेन॥ देवदत्तिका। देविका। क्षिपकादीनां च॥ क्षिपका। ध्रुवका। कन्यका। चटका। तारका ज्योतिषि॥ अन्यत्र तारि
का॥ वर्णका तान्तवे। अन्यत्र वर्णिका। वर्तका शकुनौ प्राचां॥ उदीचां तु वर्तिका। अष्टका पितृदैवत्ये॥ अष्टिकान्या। सूतकापुत्रिकावृन्दारिका
णां वेति वक्तव्यं॥ इह वा अ इति छेदः। कात्पूर्वस्य वा अकारादेश इत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थमकार
स्यैव पक्षेऽकारः। सूतिका। सूतकेत्यादि॥ ॥ ९ नभवति तदेतदुक्तमकारस्येकारः स्यादापि परत इति। यदि तु आपीति ककारविशेषणं स्यात्त
र्हि यकत्येत्यादावतिप्रसंगः। व्यवहितस्यापि दत्वात् न पायात्। न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। न चापीत्यस्याकारविशेषणे
त्वेपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं। अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात्। कात्पूर्वस्यात इदित्यत्र हि अत इत्यनूद्यत्वविधाना
दनुवाद्यत्वमेवात इत्यस्य न तु अनूद्यमानविशेषणत्वं। कादित्यस्य त्वनूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठत इति वैषम्यात्

अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतदुदीचामात इति सूत्रस्थस्थानेग्रहणेन ज्ञापयिष्यते। यद्यसुप इति पर्युदासः स्यात्। तर्हि बहुपरिव्राजकेत्यत्रापि स्या
देव। उत्तरपदस्य सुबन्तत्वेपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः परत्वादिति। तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह। स आप् सुपः परो न चेदिति। सुबन्तात्परो न चेदित्यर्थः। सर्विकेति।
अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः अकच्। कारिकेति। करोतेर्ण्वुल्। णित्वात् वृद्धिः। नौकेति। नौशब्दात् स्वार्थिकः। ततष्टाप्। शाकेति। शक्नोतीति विग्रहः। पचाद्यच्। ततष्
टाप्। बहुपरिव्राजकेति। परिपूर्वात् व्रजेर्ण्वुल्। बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेपि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबन्तत्वादा
पः सुबन्तात्परत्वमस्तीति इत्वमत्र न भवति। नन्दनेति। नन्दिग्रहेति ल्युः। वस्तुतस्तु सूत्रे प्रत्ययस्थे कीति सप्तमीनिर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं सुत्यजमित्याहुः।
पूर्वस्य किमिति। अर्थादेवेदं लभ्यते। टावेकादेशे कृते परत्र ह्रस्वाकाराभावादिति प्रश्ने इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कात्पूर्वस्येति न लभ्यते किंतु टावेकादेशं वा

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः। ७।३।४६। यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे। केण इति ह्र
स्वः। आर्यका। आर्यिका। चटकका। चटकिका। आतः किं। साङ्काश्ये भवा। साङ्काश्यिका। यकेति किं। अश्विका। स्त्रीप्रत्यये इति किं ॥
शुभं यातीति शुभंयाः। अज्ञाता शुभंयाः। शुभंयिका॥ धात्वन्तयकोस्तु नित्यं॥ सुनयिका॥ सुपाकिका॥ ॥

धित्वा कात्परस्यैवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह। परस्यैवेत्यादि। कटुकेति। कटुरत्र कटुरसवति। अज्ञातादौ कः। राकेति। रादाधातोर्विच्किलिम्पः कः। बाहुलकादित्सं
ज्ञाभावः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्केण इति ह्रस्वो न। मामकनरकयोरिति। ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनं। मामिकेति। ममेयं मामिका। युष्मदस्मदोर
न्यतरस्यां खञ्चेत्यण्। तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः। आदिवृद्धिः केवलमामकेत्यादिना संज्ञाछन्दसोरेवेति नियमान्न ङीप्। नरिकेति। कै शब्दे। आदे
च उपदेशे इत्यात्वं। आतोनुपसर्गे कः॥ आतो लोप इटि चेत्यालोपः। टाप् इत्वं। त्यक्त्यपोश्च। उपसंख्यानमित्यनुषज्यते॥ ॥ उदीचामातः॥ इति विकल्पापवादः॥
दाक्षिणात्यिकेति। दक्षिणस्यां दूरे दक्षिणा। दक्षिणादाच्। दक्षिणा भवेति विग्रहे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्। किति चेत्यादि वृद्धिः। टाप्। ततो अज्ञातार्थकः। केण इति

साहचर्यादाजंतस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणं। अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेश्चेति॥ हस्तिकेति अव्ययात्त्यप्॥ १ त्रू०॥

ह्रस्वः टाप्। प्रावातु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विगृहीतं। तच्च मनोरमायां दूषितं। त्यब्विधौ अव्ययात्। नयासयोः प्रत्ययस्थादिति मा भूदिति निषे— धोयं। यासेति यत्तदोरुपलक्षणं
मित्याशयेनाह। यत्तदोरिति। यकासकेति। यत्तदोरकच्। त्यदाद्यत्वे टाप्। स्वरूपस्याविवक्षायां फलमाह। यकांतकामिति। यद्यपि नयत्त— दोरित्येव सूत्रयितुमुचितं त
थापि संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं नयासयोरित्युक्तमित्याहुः। वस्तुतस्तु नयत्तदोरित्युक्तेप्यनित्यत्वं सिध्यत्येव॥ अन्यथा अनयोरकारस्याप्यरत्वे दुर्ल
भमिति किमनेन निषेधेनेति। त्यकन्श्च निषेध इति। ननु मृदस्तिकन्निति तत्र प्रक्रियालाघवाय तिकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्वाभावे सिद्धे किमनेन
निषेधवचनेन। मैवं। पंचभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पंचोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि अकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्यापि— कन्नित्यत्रे हि पंचोपत्यिक इ
ति स्यात्। इष्यते तु पंचोपत्यक इति। तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनं। मृदस्तिकन्नित्यत्रापि इकारोच्चारणं तद्धितलुकि श्रवणार्थं। ननु प्रक्रियालाघवार्थं। अन्यथा पं
चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इत्यर्थे [illegible] ठको अध्यर्द्धेति लुकि कृते लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावात् प्रत्ययस्थादितीत्वं न स्यात् पंचमृत्तिक इत्यत्रान
च लुकः प्रागेव अंतरंगत्वात् प्रत्ययस्थादितीत्वं सिध्यत्येवेति वाच्यं। अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुक् बाधत इति अभ्युपगमात्। अत एव सनीस्रंसत इ
त्यादौ नलोपाभावः सिध्यति। पंचभिः खट्वाभिः क्रीतः पंचखट्व इत्यादौ टापा मह एकादेशोपि न भवति। अन्यथा एकादेशस्यादिवद्भावात् टाप्ग्रहणेन ग्रहणं
लुक्तद्धित[illegible] त्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते अकारस्य श्रवणं न स्यात्। एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। उपत्यकेति। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः
आशिषीति। आशीरर्थे विहितस्य वुन्प्रत्ययस्यानेत्त्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः। जीवकाभवकेति। जीवताद्भवतादित्यर्थे जीवति भवतिभ्यामाशिषि वुन्। तस्या
कादेशे कृते टाप्। देवकेति। देवदत्तशब्दात् स्वार्थिकः कः। अ[illegible]जातौ विभाषा[illegible] वक्तव्य इति प्रागिवीयेषु वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः।
देवदत्तिकाशब्दस्यापन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इत्वनिषेधाभावं च दर्शयितुं। क्षिपकादीनां चेति। नेत्यनुषज्यते। क्षिपकेत्यादि। क्षिपेरिगुपध
लक्षणः कः। एवं ध्रुव स्थैर्ये इत्यस्मादपि कः। यद्वा ध्रुगतिस्थैर्ययोः पचाद्यच्। कुटादित्वात् ङित्त्वेन गुणाभावे उवङ्। चटभेदेन। पचाद्यच्। ततष्टाप्। अज्ञाता
दौ कः। केणः इति ह्रस्वः। पुनष्टाप्। तरतेर्ण्वुल् अकादेशः। न सर्वं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः। वर्णकेति। प्रावारविशेषः। वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेष्विति

सु·
सि·कौ
मै·नं
१०२

चौरादिकात् तण्डुलात् तन्तूनां विकारः लात् तं वा। अन्यत्र वर्णिकेति। ग्रंथविशेषस्य व्याख्यासोत्र कर्त्री च। वर्तकेति। वर्तयतीति वर्तका। शकुनावेव वाच्येऽयं विकल्पः। अन्यत्र तु
नित्यमेवेत्वमिति बोध्यं। अष्टकेति पितरश्च नाः देवता श्च पितृदेवताः तदर्थं कर्म पितृदेवत्यं देवतांतानादर्थ्येयत् अश्नंति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका। इष्यक्षिभ्यां तकन्।
अष्टिकान्या। अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदंतायाः कन्। सूतकेति। सूतशब्दात् स्वार्थे कन्। वृंदमस्यास्तीति मत्वर्थे। शृंगवृंदाभ्यामारकन्। देवताकाचि
वृंदारक [illegible] लिंगत्वेपि विमुख्यवाचिनः स्त्रीलिंगत्वं संभवत्येव। अत एव त्रिषु जरे इत्युपक्रम्य वृंदारकौ रूपिमुख्यावित्यमरेणोक्तं। उदीचां यकोपूर्वाय
स्याः सा। [illegible] स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देशः तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह। स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। अत्र न यासयोरित्यतो नेति वर्त
ते। यकपूर्वस्य [illegible] प्रत्ययाकारस्य स्थाने यो ऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्यादीचां मते इत्वं नेत्यक्षरार्थः। एवं स्थिते फलितमाह। इहास्यादिति। एवमग्रेप्यूह्यं। षष्ठीस्थाने यो
[illegible] त्यनेनैव लब्धे [illegible] त्रे स्थानग्रहणमनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थं। फलं तु वृद्धसंज्ञायामिकः परिभाषानुपस्थाना च्छालीयादि सिद्धिः। य
दि तु तत्रेक परिभाषोपतिष्ठेत्तदा औपगवीय इत्यादावेव वृद्धाच्छः स्यात् न तु शालीयो मालीय इत्यादौ। तत्र त्याकारवृद्धेरिकूस्थानिकत्वाभावात्। तथा अतो गुण
इत्य[illegible] परिभाषोपस्थितौ। एधेपचेयजे इत्यादावेव पररूपं स्यात्। टित आत्मनेपदानामिति इ टएत्वे कृते इकः स्थानिकत्वादेकारगुणस्य भवतिपचंतीत्यादौ तु
[illegible] तत्रैकस्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यं। न व्यास्तु वृद्धाच्छ बाधित्वाऽएटगयनादिभ्य इत्यणप्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थं मृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः
पठ्यते। यद्यनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत् पठनं व्यर्थं स्यात्। आकारवृद्धेरिकूस्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावात् छस्याप्रवृत्तेः। तथा च तस्मा
द्वपाठ उक्तार्थज्ञापनसंभवे स्थाने ग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः। सांकाश्यिकेति संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं वुञ्छण् आदिसूत्रेण संकाशादिभ्यो ण्यः। ततो भवार्थे
धन्वयोपधाद्वुञ्। अकादेशः। स च सांकाश्यमवास्त्रियमाहेति। तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्वं स्यात्। तस्मादात इत्युक्तं। अत्र वदंति। यथा यमकारो नाकारस्थानिकः एवं स्त्रीप्रत्य
यस्थानिकोपि नेति द्वयमविकलमेतत्। अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकवुञ्स्थानिकत्वेप्यकारमात्रस्य तथात्वात् तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति। शुभंयाइति। अन्येभ्योपि
पि दृश्यत इति विच्। शुभमिति मांतो निपातः। सुनयिकेति। सुष्ठु नयो यस्याः सुनया ततः कः। केण इति ह्रस्वः। एवं सु[illegible]केय॥

म्याः सा मस्त्रैषा। लुमनष्ठीमिति। केचित्तु इह स्त्रा इ निष्ठित्वात् पक्षाः स्यान्नेसौ त्वाद्यत्ययेन [illegible]मिति व्याचक्षते। प्रत्ययस्थादित्यतोनुवर्तनादाह। अत इद्वास्यादिति॥ ननु ॥
नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि तथा च निर्भस्त्रिकेत्यादि न सिध्येदत इदं तद्विधिरावश्यक इत्याशयेनाह। तदंतविधिनैवे।
त्याद्यागत्वादिति भावः। एवं च नञ्पूर्वाणामित्यस्य निरर्थकत्वशंका। निरस्ता निर्भस्त्रिकेत्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। अन्यस्यत्विति। अनुपसर्जनस्यत्वभाषितपुंस्काच्चेत्य
नेन सिद्धमित्यर्थः। एतदेवाह त्विति। भस्त्रा ज्ञा स्वानां तु सपूर्वाणामपि इत्वं भवत्येव। तत्र टापः परत्वेन सुपः परत्वाभावादसुप इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः। सपूर्वयोरि
ति। [illegible] विकल्पसहितयोर्विधीयमानपूर्वपदयोरित्यर्थः। अंतर्वर्तिनीमित्यादि। ननु एतदसुप इति स्थिते अकचि कृते अकचः प्रागेव वा नञ्तत्पुरुषे कृते अंतरंग
त्वात् [illegible]येन तस्य टाबभावे कृते प्रागेव समासे केवलं [illegible] शिष्टं पुनः सुपित्यत्र स्वत्वे पररूपे च कृते तन्न टाप्। स च आद् असुपकात्पर इति भावः। अनेषकेति। अ
नु वृत्ता [illegible] एषका अनेषका। अमात्रा अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोऽत्र बोध्यः। एवमग्रेऽप्यूह्यं। स्वशब्दस्यात्तो विशेषणमिति॥ यद्यपि इह द
न्नंशे अतः स्यान इत्येन स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं तथापि तत्र स्वशब्दस्येत्यनंतरमत इति विशेषो बोध्य इति भावः। अर्थांतरे त्विति। आत्मज्ञातिधने
ष्विति [illegible] नेति। स्विकेत्यादावकचि कृते आतः स्थाने यो अकारो दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात्प्रत्ययस्थादिति नित्ये त्वप्रवृत्तेः। एवं च हंसं तनौ स
न्निहितं चरंतं मुनेर्मनोवृत्तिरिवास्विकायामिति श्रीहर्षश्लोके॥ ॥ ॥

सु

सि॰कौ॰ भस्त्रैषेति वैकल्पिकमित्त्वमिति केषांचित् व्याख्यानं नादर्तव्यमिति भावः। वस्तुतो हंसं तनाविति श्लोके स्विकायामिति प्रयोगो असाधुरेव। आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्वनाम त्वात्
टीका [illegible] प्रवृत्तेरिति न्यासः प्रत्युदाहरणानि उक्तानि उदाहरणान्याह। निर्भस्त्रिकेत्यादि। निष्क्रान्ता भस्त्राया: निर्भस्त्रा निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पंचम्येति समासः। उपसर्जना
१०२ न ह्रस्व इत्याप। ततो ज्ञाता दौ कः। केण इति ह्रस्वः पुनष्टाप। सूत्रे त्वेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु यासयोरिति । इत्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह। कृतनत्वनिर्देशा
दिति। इह अजात इति स्त्रीलिंगनिर्देशादजादयः स्त्रीलिंगा एव गृह्यन्ते तेनेह विकल्पो न। सुभ्रोऽजो यस्याः शुभ्राजिका। जानातीति ज्ञः। इगुपधेति कः। प्रियो ज्ञो यस्याः सा

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि। ७।३।४७॥ स्वेत्यलुप्तषष्ठीकम्पदं। एषामत इद्वा स्यात्। तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टा
र्थं। भस्त्रा[illegible]णामुपसर्जनार्थं। अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धं। एषा द्वा एतयोः सपूर्वयोर्नेत्वं। अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याऽसुप इति निषे
धात्। अजका। परमेषका। अज्ञके। परमज्ञके। स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थं॥ इह हि। आतः स्थाने इत्यनुवृत्तेः। स्वशब्दस्यातो विशेषणं
न तु द्वैषयोः सम्भवात्। नाप्यन्येषामव्यभिचारात्। स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः। अर्थान्तरे तु न स्त्री। संज्ञोपसर्जनीभूत
[illegible] प्रत्ययान्तत्वाद्भवेत्युदाहरणं। एवञ्चात्मीयायां स्विका। परमस्विकेति नित्यमेवेत्वं। निर्भस्त्रिका। निर्भस्त्रका। एषका। एषिका। कृतष
[illegible]निर्देशान्नेह विकल्पः। एतिके। एतिकाः। अजका। अजिका। ज्ञका। ज्ञिका। द्विके। द्वके। निःस्विका। निःस्वका॥ अभाषितपुंस्काच्च। ७।३।४८॥ एतस्माद्वि
हितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्यात्। गङ्गका। गङ्गिका। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यं। अज्ञाता अखट्वा। अखट्विका। शेषिके कपि तु विकल्प
एव॥ आदाचार्याणां। ७।३।४९॥ पूर्वसूत्रविषये आ द्वा स्यात्। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्तु। शुभ्रिका। अनुपसर्जनात्। ४।१।१४॥ अधिकारोऽयं। यूनस्ति
रित्यभिव्याप्य॥ अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति॥ ॥

१९ प्रियज्ञिकेति। निःस्वकेति। स्वस्याः निष्क्रान्तेति विग्रहो नास्ति हि स्विकस्याः
निष्क्रान्तेति तथात्वेऽप्युपसर्जनेऽपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात्। आतः स्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात्। अभाषितेत्यादि। एतस्मादिति। नित्यस्त्रीलिंगादि १२
त्यर्थः। विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह। बहुव्रीहेरिति। ततो विहितस्य नित्यमिति। अविद्यमाना खट्वा यस्याः सा अखट्वेत्यत्र शेषाद्विभाषेति समासांतस्य

कपोवकल्पिकत्वात् कबभावपक्षे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वत्वे पुनरखट्वाशब्दाद्भाषितपुंस्काद्टापि सेत्यत्रातो ऽकप्रत्ययेकेण इति ह्रस्वे ऽस्याविकल्पस्याप्र
वृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्ग एव प्रवर्त्तते। परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः। बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेन अतिखट्विकेत्यादावपि नित्यमेवाविक
ल्प एवेति। अखट्वेति बहुव्रीहौ न समस्तखट्वा समस्त इति स्थिते सुपो धात्विति लोर्लुकि उपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा शेषाद्विभाषेति समासांते कपि परत्वात् कृते स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभा
वादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्त्तते किंतु केण इति ह्रस्वस्य न कपि आपोन्यतरस्यामिति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिक ह्रस्वे सत्यभाषितपुंस्काच्चेति कल्पः प्रवर्त्तते तत्र हि ख
ट्वाशब्दात्परस्य टापो ऽभाषितपुंस्कादिहितत्वादिति भावः। ह्रस्वाभावपक्षे त्वखट्वाके त्य तद्रूपांतरं। अधिकारोयमिति॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। अभिव्याप्येति

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ४।१।१५॥ अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङी
प् स्यात्। कुरुचरी। अनुपसर्जनत्वान्नेह। बहुकुरुचरा। नदट्। नदी। वक्ष्यमाणेऽप्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च ङीप् प्राप्तः। यासुटो ङित्त्वेन लाश्यम
नुबन्धकार्य्ये नादेशानामिति ज्ञापनान्न भवति। श्येश्यन च पित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्य्येप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी
ऐन्द्री। औत्सी। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी। लावणिकी। यादृशी। इत्वरी। ताच्छीलिके णेऽपि। चौरी। नञ्स्नञ्
ईकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं॥ स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तीकी। आढ्यङ्करणी। तरुणी। तलुनी॥

अत एव बहुधीवरीत्यत्र पुनर्ङीबिति न प्रवर्तते इति प्राञ्चः। न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षणो ङीप् स्यात् इति शंक्यं नलोपः सुप्स्वरेति नियमेन ङीपं प्र
त्यसिद्धत्वाभावात् [illegible] सूत्रे परत्वे चाप्यदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेन अंतर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव परं त्व
नो बहुव्रीहेरिति निषेधान्ङीबभावे डाब्निषेधाविति भवत इत्याहुः। अयमेवेति। अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः॥ ॥ टिड्ढाणञ्। टिड्ढादयः प्रत्ययास्तैस्तदंतं गृह्यते तच्चानुवर्त्तमान
प्रातिपदिकस्य विशेषणं। अजाद्यत इति सूत्रादनुवर्त्तमानमप्यतस्त्येतत् प्रातिप[illegible] विशेषणं अतश्च तदंतविधिरित्याशयेनाचष्टे यट्टिदादि तदंतं यददंतं प्रातिपदिकमिति।
नदट् देवट् इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्वमिति टिदंतं प्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव। स्तनंधयी सत्र तु प्रत्ययस्य टित्वाभावे पि धातोष्टित्वस्याचरितार्थत्वात् समुदाये

स्यादेवङीविति वक्ष्यति। अन्ये तु ढादय एव प्रत्ययाः टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं। तेन टित् यत् प्रातिपदिकं ढाद्यं तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः। टित्वं तु प्रातिपदिकस्य
कचित्प्रत्ययद्वारकं कचित्स्वतः कचित्प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात्। तत्र आद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति। द्वितीयस्योदाहरणं नदडिति। प्रचार्ग्र
दिगुटितोः स्वपाठ्रत्स्वत एव टित्वं। तृतीयं तु घेटष्टित्वात् स्तनंधयीति। कुर्दं जे उदाहरिष्यतीत्याहुः। कुरुचरीति। कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे चरेष्ट इति कर्तरि टः। उ
पसर्जनत्वान्नेहेति। बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान्ङीन्नेत्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। ऋन्नेभ्यो ङीप्। टिल्
टः सहेति थानच्। अत्रेवेति व्याख्येयः। वचपरिभाषणे इत्यस्मात् कर्मणि वा लट् थानच्। स्यतासीति स्यः। कुत्वषत्वे आने मुगिति मुक्। टित्वादृगित्वाच्चेति स्या
निवद्भावेनेत्यर्थः। न चाल्विधित्वात् कथमिह स्थानिवद्भाव इति शंक्यं। नल्पीति ज्ञापकादनुबंधकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अत एव रमा यां मित्वा द्दो
रत्वात् ङेराम् इति तेस्थानिवत्भावेनामोङित्वाद्याडाप इतिया डागमः सिध्यति। ज्ञापकान्न भवतीति। लिङ्गादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेन वङित्वलाभात्तदागम
स्यापसुटोङित्वं व्यर्थं स्यादाश्रया नुबंधकार्यमादेशानां नेति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः। पिच्च ङिन्नेत्यादादिगणे वक्ष्यमाणत्वात् तिवादिष्वपदेशिकेन पित्वेना
ङित्वं बाध्यते शतिर्नसुटो ङित्वस्य वैयर्थ्याभावान्न तत् ज्ञापयतीति शंक्यमानं प्रत्याह। श्नः श्नानचः शित्वेनेत्यादि। सो पर्णेयीति। कद्रूश्च वै सुपर्णी चेति श्रुतिः। सुप
र्णी पक्षादृपत्यर्थे स्त्रीभ्यो ढक्। आयनेयीत्येयादेशः। नन्वत्र निरनुबंधपरिभाषया शि लायाढः यश्च तत्र साधुरित्यधिकारे सभाया यः ढश्छंदसीति विहितस्तयोरेव ढयोर्ग्र
हणेन भवितव्यं न तु ढकः सत्यं शिला याढस्य स्वभावान्नपुंसक एव प्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात्। सभाया ढस्य च समेयीति स्त्रियां छंदसि प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबंधस्या
भावादगत्या सानुबंधको गृह्यते। ऐंद्रीति। इंद्रो देवता अस्याः साऽस्य देवतेत्यण्। इंद्रस्येयमिति वा विग्रहस्तस्येदमित्यण्। अत्र व्याचक्षते। कृतग्रहणगतिकारकपूर्वस्याप्यस्य
प्रहृत्यभावेपि अवतस्य प्रातिपदिकविशेषणान्न दंतांतमपि गृह्यत इति कुंभकारशब्दात् ङीप् स्यादेव। असु वा कारशब्दादेव ङीप् तथापि कुंभकारीति रूपं सिध्यत्येव। न च का
रशब्दान्ङीपि तदंतात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् प्रत्यये कौंभकारेयो न सिध्येदिति वाच्यं अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययतदादिनियमाभावान्न सिद्धेः। नापि नियमाभावे कारीशब्दात् कदाचित् ढ
कि कुंभकारेय इति रूपं स्यादिति शंक्यं। समर्थः। पदविधिरिति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थात्तद्धितानुत्पत्तेरिति मनोरमायां तु इह सूत्रे अनेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनमण्यो।

कारस्करं तान्निनित्याख्यानं । ङीप् ॥ आपिशलमधीते आपिशल्या ब्राह्मणीति । अत्र हि प्रोक्तार्थे यो णः श्रूयमाणस्स उपसर्जनं । यस्तु प्रधानो अध्ये त्रणः प्रोक्तात् लुगिति
स लुप्तः । वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमत्र प्राप्तेवेवमवतीति स्थितं । नन्वेवमापिशलेति रूपसिध्यर्थं अनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्यापादनात् कथमेना-
स्यतदं तद्विधिज्ञापकतेति चेदत्राहुः । स्वरितत्वप्रतिज्ञया अधिकारोयमित्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति । औत्सीति । उत्सभवा
उत्सादिभ्योऽञ् । नन्वञन्तेनैव सिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यत्राञ्ग्रहणं व्यर्थं । अञो तस्याद्युदात्तत्वे ङीपूङीनोः स्वरविशेषाभावात् ॥ मैवं । उत्स स्यापत्यं स्त्री औत्सीत्य
त्रञन्तलक्षणं ङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तस्तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । नचैवं शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीना सिद्धमिदं रूपमित्यञ्ग्रहणमिह
न कर्तव्यमिति वाच्यं । तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः । अन्यथा शार्ङ्गरवस्यस्त्री शार्ङ्गरवी औत्सस्यस्त्री औत्सीत्यादौ पुंयोगे विपरत्वान्ङीन स्यान्न तु ङीषा इष्यते तु पुंयोगे ङीषेवात
सातं [illegible] बाधनार्थस्य जातित्वेनापरिभाषणाद्बाधनार्थे ङीवर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक् । ऊरुद्वयसीत्यादि । ऊरु प्रमाणमस्याः सा । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्र
त्रचः [illegible] त्र नलोकनिन्दन्नितिवद्द्वयसजिति मात्रच अश्वकादिणप्रत्याहारो गृह्यते न दारद्घ्नञ्मात्रजग्रहणमिहाकर्तुं शक्यं । पंचतयीति । पंच अवयवा अस्याः सं
ख्याया अवयवे तयप् । आक्षिकीति । तेन दीव्यतीति ठक् । लावणिकीति । लवणं पण्यमस्याः लवणाट्ठञ् । ठक्ठञोर्भेदेनोपादानं ठञन्निवृत्त्यर्थं । तेनेह न दंडोः स्यस्याः दं
डिका । अत इनीति ठन् । अत एव त्रि [illegible] ङीप् । काशिषुभवा काशिका । काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ । यादृशीति । त्यदादिषु दृशेः इति कञ् । आ सर्वनाम्न इत्याकारः । इत्वरी
ति । एतिनच्छीला । इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । क्वरपोन्यतरानुबंधोपादानं स्पष्टार्थं । एकेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धेः । विन्यस्तमंगलमहौषधिरीश्व
राया इति भारविः । तत्र स्थेशभासेति वरच् । ईश्वरीति तु त्रैधापुंयोगलक्षणे ङीष्यंतोदात्तमेकं । ईश्चोपधाया इत्यनुवृत्तौ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् इत्यौणादिके वरटि टित्वा
न्ङीपि मध्योदात्तमपरं । द्वितीयः [illegible] ङीपि वनिपि वा ङीब्रयोराद्युदात्तमन्यत् ॥ ताच्छीलिके नेति । अयं भावः शीलं छत्रादिभ्यो णः इति यो णस्तस्मिन्नणकार्यं भवति कार्मस्ताच्छील्य
इति ज्ञापकात् । तत्र हि अन्नित्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते यदि तु णप्रत्यये अण्कार्यं न स्यात् । तर्हि किं तेन ताच्छीलिके एव अण्कार्यं ज्ञापना
न्नेह दंडः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । तदस्यां प्रहरणमिति णः । छत्रादिभ्यो णः इत्येव सूत्रमस्तु किमनया कृत्स्नयेति तु बहवः । चौरीति । चुराशीलमस्याः । नन्वत्र

वृत्तिकृता त्वत्र त्यब्लुनग्रहणं सूत्रे प्रक्षिप्य कर प्रत्ययेनामिति पठितं। तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति। स्त्रैणी। पौंस्नीति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञौ। शाक्ति
कीति। शक्तिः प्रहरणमस्याः शाक्तियष्टोरीकक्। आढ्यंकरणीति। अनाढ्यः आढ्यः क्रियतेऽनयेत्यर्थे आढ्यसुभगेत्यादिना करणे ख्युन्। युवोरित्यनादेशः। अरुर्द्वि
षदिति मुम्। तरुणी तलुनी त्रि। तरुण तलुनयोर्गौरादिषु पाठात् ङीप्ङीषोः पर्यायो बोध्यः। स्वरे विशेषः कृदुदात्तर्भ्युदं नात्वोरश्च लोपेति। तरुण तलुनयोरुत्तरप्रत्ययान्त
त्वेऽपि नित्यवृद्धाद्युदात्तता। सेयं ङीपि ङीषि वस्तेरोदात्तेतेति। ॥ यञश्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थः। प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्। हलस्तद्धितस्य। हल उ
त्ति पंचमी। यस्येति चेति सूत्रे ईतीत्यनुवर्तते। नस्तद्धित इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते आपत्यस्य चेत्युत्तरं सूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह। हल उत्तरस्येत्यादि। तद्धि
त इत्यनुवृत्तौ त्विहापि स्यात्। सांकाश्यकः। कांपिल्यकः। संकाशादिभ्यो ण्यः। ततो धन्वयोपधादिति वुञ्। उपधाभूतस्येति। सूर्यतिष्येत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते य

यञश्च ॥४।१।१६॥ यञन्तात्स्त्रियां ङीप् स्यात्। अकारलोपे कृते। हलस्तद्धितस्य ॥६।४।१५०॥ हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य
लोपः स्यादीति परे। गार्गी। अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप्। द्वीपेभवा द्वैप्या। अधिकारग्रहणान्नेह। देवस्यापत्यं दैव्या। देवाद्यञञावि
तेहि यञ् प्राग्दीव्यतीयो नत्वपत्याधिकारे पठितः॥ प्राचां ष्फ तद्धितः ॥४।१।१७॥ यञन्तात् ष्फो वा स्यात्स्त्रियां स च तद्धितः॥ . ॥

निभावः। ननु यस्येति च निषेधो अकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या। न च अल्लोपस्य स्थानिवद्भावः यलोपे तन्निषेधात्। अत्राहुः। यलोपे कर्त-
व्ये अल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति। अन्ये त्वाहुः। सूत्रारंभसामर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्वं न भवति। तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः। ए
वं च सूर्यतिष्येति सूत्रेऽप्युपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यं मत्स्यस्येति। गार्गीति। गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेऽपि यो - पधत्वादजातेरिति ङीष् न भवति। तथा च आद्युदात्तमेवेदं पदं
अनपत्याधिकारेति। यद्यपि। अपत्यग्रहणं कर्तव्यमित्येव वार्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्। तादृशश्च गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ्। तस्य अपत्याधिकारात्॥
प्रागेव पाठात्। अत एव भाष्यकृता यञश्चेत्यत्र कत्रकारोऽत्र श्चेति गर्गादिभ्यो यञित्यत्राप्यञ इति च अकारः प्रश्लिष्टः। एवं यञश्चेति सूत्रेऽपि यस्कादिभ्यो गोत्रे अय
ञोऽश्चेत्यकारः प्रश्लिष्टः। एतच्च मनोरमाग्रंथानुरोधेनोक्तं। नव्यास्तु अधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाश्रुतवार्तिकेनैव द्वीपेभवा द्वैप्येति रूपसिद्धेः। न च देवस्यापत्यं दैवीति॥

ञ्येति रूपासिद्धिः शंक्या। अत एव अश्वेति भाष्यकारीयनिष्कर्षात् तद्धितः। न हि देवाय त्रात्राविस्यत्रायत्रेत्यकारः प्रश्लिष्टः शक्यते। किंच अधिकाकारग्रहणे अभिजितोऽयं पत्यं स्त्रीत्यणं तान्स्वार्थे
अभिजिद्धिरभूदित्यादिना यञि आभिजितीति रूपं न सिध्येत्। श्रमरणायञित्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकारीत्यापाहड्सिपः संभवादित्याहुः। स्यादेतत्। अकारं प्रश्लिष्य गार्गादिभ्याय
ञि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्येत् इमेवं। वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृता अकारप्रश्लेषे कृतेपि तस्य तत्संज्ञाकत्वेन लुप्तत्वादिष्टसिद्धेः। एवं च कारपरव्युनामिति पाठः कारपाऽय
ञश्चेति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव। प्राचां ष्फ तद्धितः। तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं तेन षिद्गौरेति ङीष् सिध्यति। ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि
षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन। न च यञन्तेयस्येति चेति लोपार्थं तद्धितेति वाच्यं। सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात्। एवं त

षः प्रत्ययस्य। १।३।६॥ प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात्। आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां। ७।१।२॥ प्रत्ययादिभूतानां फ्ढादीनां क्रमादायन्ना
द्य आदेशाः स्युः तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं॥ षित्वसामर्थ्यात् ष्फेणान्तोऽपि स्त्रीत्वविषिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीष्। गार्ग्यायणी। सर्वत्र लोहितादिकतन्ते
भ्यः। ४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्। लौहित्यायनी। कात्यायनी। कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च। ४।१।१९। आभ्यां ष्फः स्या
त्। क्रमेण टाप्ङीषोरपवादः। कुर्वादिभ्यो ण्यः। कौरव्यायणी। ढक् च मण्डूकादित्यण्। माण्डूकायनी। आसुरेरुपसंख्यानं॥ आसुरायणी॥

हि तद्धितग्रहणं रक्षंतां दृशिद्धं विना ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थं तेन आसुरेरुपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति॥ ॥ षः प्रत्ययस्य। आदिर्ञिटुडव इत्यत आदिरित्यनुव
र्त्तेजरत्यमिप्रेत्याह। प्रत्ययस्यादिरिति। प्रत्ययस्य किं। षोडश षषउत्वमित्यत्र उपदेशे स्थितो यः षकारः। एतच्च कौमुभे स्थितं। आदिः किं। अविषः। महिषः। अविमह्योष्टिषच्। नन्वत्र
प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यति टित्वादेव ङीप् सिध्यति। न हि षीति रूपसिद्धेः। न च पक्षे ङीष्यन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यं। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्युदा
त्तनिवृत्तिस्वरेण चितः परस्य ङीपोऽप्युदात्तत्वात्। अत्राहुः। निमित्तमनाभावेन पदान्ते रकारस्यापि श्रवणं स्यात्। तथा च षित्वान्ङीष्यविटीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात्। अत एव षकारस्यैव
श्रवणं भवतु मा कदाचिन्न टकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणं न तु [illegible] इति। आयने। आयनी नोर्न कारस्य नेत्वं॥ फिनोनि न करणसामर्थ्यात्। फकारादिष्वकार उच्चा
रणार्थः। तेन ढक्फिनादीनामादेशः सिध्यति। आदिग्रहणं किं। ऊरुदघ्नमित्यादौ मा भूत्। प्रत्यय इति किं। धातोरादीनां मा भूत्। फक्कति। ढौकते। खनति। छादयति। घूर्णते।

घञादि तु वजोः कुधिण्यतोरित्यादिनिर्देशेन उत्सर्गायाभाव्यमित्याद्युपभावः। शामर्देः शंठ इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवंति। उणादयो बहुलमिति बहुलवचनादिति दिक्। क्र
मादिति। फक्‌ आयनादौ एया स्वा ईना छा ईया घा इय इत्यर्थः। स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष न स्यादित्याशंक्याह। षित्सामर्थ्यादिति। एकमेव स्त्रीत्वमुभाभ्यां उच्यत
इति भावः। सर्वत्रग्रहणमनंतरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थं तेनाल्या च्चेति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवट्यशब्दादपि ष्फ एव भवति। चाविधे
सूत्रे प्राचां मते सावकाशत्वात्। आवट्यायनी एवं प्रायजन्त्याविषयेपि प्राचां ष्फ एव शार्करास्यायनीति यथा। सर्वत्र सर्वेषां मत इत्यर्थस्तदेतत्फलितमाह। नित्यं ष्फः स्यादिति। न
न्वारंभसामर्थ्यान्नित्यत्वमिहैव सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः। पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमान्न वैयर्थ्यमिति यञ इत्यनुवर्तनादाह। यञंते
भ्य इति। लोहितादिर्गर्गाद्यंतर्गणः [illegible] लौहित्यायनीति। कात्यायनी। बाभ्रव्यायणी। इत्यादयोपि ज्ञेयाः। ननु गर्गादौ कतक एव शकले ति पठ्यते तथा च शाकल्या
यनीति रूपं न सिध्येत्। यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात्प्रागेव शाकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकलस्य छात्राः शाकला इत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्र इति कण्वादिकार्यं अण्
न सिध्येत्। उच्यते कतक एव शाकलेति गणपाठे कण्वशब्दात् पूर्वं शाकलशब्दः पठितव्यः॥ कतंतेभ्य इत्यत्र कतस्यां ॥
तः कमंतः कतो नोयेषां ते कतंताः। शाकंध्वादित्वात्पररूपं। कतंतश्च कतंताश्चेति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोऽभ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कम
ण्वादिः। कण्व आदिर्येषामिति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति। कौरव्य। टाप्‌ङीषोरिति। योपधत्वेन जातेरिति ङीषः प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दात्।
टाप् मांडूकात् ङीषिति भावः। यद्यपीह टाप्‌ङीषोरिति पाठः प्रायेण दृश्यते। तथापि तत्र ङीविति लेखकप्रमाद एव। पारिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्ङी
षः प्राप्तिर्नेति मतांतराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति बोध्यं। कौरव्यसाहचर्यान्मांडूकशब्दोऽप्यपत्यप्रत्ययांत एवेह गृह्यते। ननु तस्येदमित्य णं तस्तेन यद्यसौ कूपमांडूकित
वितिमद्दिप्रयोगः सिद्धः। तत्र हि मंडूकस्येयं भार्येति विवक्षया तस्येदमित्यण्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वयसि। कालकृता शरीरावस्था वयः। यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते। अंतरंगत्वात्तेनेह न। उत्तानशया। लोहितपादा। इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दस्वरसप्रवृत्तेः अबालापि हि व्याध्यादिवशादुत्तानाशेते अलक्तकेन च रक्तचरणा भवति। प्रथमे इति किं। वृद्धा। कुमारीति। प्रथमवयोवच नत्वायं शब्दोऽनत्यन्तमूढत्वप्रयुक्तः। पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात्। वृद्धकुमारीति गौणः प्रयोगः। वयस्यचरम इति। यौवनं न प्रथमवयः किंतु द्वितीयं इति वार्तिकारंभः। उपचया ऽपचयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यं। वयांसि चत्वारीत्येके यदाहुः आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनं। तृतीये

वयसि प्रथमे। ४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुमारी। वयस्यचरम इति वाच्यं॥ वधूटी। चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ। अतः किं। शिशुः कन्याया। न। कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात्। द्विगोः। ४।१।२१। अदन्तात् द्विगोर्ङीप् स्यात्। त्रिलोकी। अजादित्वात् त्रिफला। त्र्यनीका। सेना। अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि। ४।१।२२। अपरिमाणान्ताद् बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात् तद्धितलुकि सति। पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। आर्हीयष्ठक्। अध्यर्द्धेति लुक्। द्विबिस्ता। द्व्याचिता। द्विकम्बल्या। परिमाणात्तु। द्व्याढकी। तद्धितलुकि किं। समाहारे पञ्चाश्वी। काण्डान्तात् क्षेत्रे। ४।१।२३। क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि। द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः। प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक्। क्षेत्रे किं। द्विकाण्डी रज्जुः। पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्यां। ४।१।२४। प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद् द्विगोर्ङीब्वा स्यात् तद्धितलुकि। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा॥

नतपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसि

ति। स्त्रीलोलोऽप्याहुः। पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति। त्रिलोकीति। त्रयाणां लोकानां समाहारे तद्धितार्थे द्विगुः। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिति स्त्रीत्वं। त्रिफलेति। अत्र द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति। ननु पाककर्णेति ङीष्। न तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः। त्र्यनीकेति। अनीकमग्रसेना। त्रयाणामनीकानां समाहारः। अजादेराकृतिगणत्वाट्टाबिति। त्र्यनीकाधिकरणं मीमांसकाः। पंचाश्वेति। नन्वत्र द्विगोरिति ङीप् मा भूत्। अगन्तत्वात्तस्यादेरानुचापरिमाणेति। [illegible] घस्य निरवकाशत्वात् इति वाच्यं। पंचानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पंचाजा पंचोष्ट्र्यादौ सावकाशत्वात्। तत्र हि गोद्यचोऽसंज्ञायामिति [illegible]

ध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना लुगिति चेत्। अत्राहुः। उक्तोर्थोऽकार इति व्याख्यानात्। ठगंतलक्षणो ङीम्नेति। द्विविस्तेति। सुवर्णविस्तो हेम्नोऽक्षे इत्यमरः। आचितो दशभाराः स्युः। द्विकंब-
लीति। द्वाभ्यां कंबलाभ्यां क्रीता। कंबल्यमूर्णापलशतं कंबलाच्च संज्ञायामिति यत्। ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक्। व्याढकीति। द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे आढकाचितपा-
त्रात्खोऽन्यतरस्यां द्विगोष्ठंश्चेति खठनौ विहितौ ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ्। तस्याध्यर्द्धेति लुक्। एतेन व्याचिता व्याख्याता। स्यादेतत्। कांडांतादित्युत्तरसूत्रे परि-
तः सर्वतोऽग्रेन मीयते तत्परिमाणमाढककुडवादि। न तु परिच्छेदकमात्रं इति मनोरमायां स्थितं। तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे विस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात्।
अत्राहुः। उन्मानस्य निषेधे बिस्तादीनामेवेति नियमार्थं तद्ग्रहणं। तेन द्विकार्षापणी द्विपलीत्यादि सिध्यतीति। कांडांतात्। षोडशहस्तप्रमाणो दंडः कांडः। यद्यपि
विशेषणेन तदंतविधिसिद्धस्तथाप्यसत्यं तद्ग्रहणे क्षेत्रे इत्येतन्न स्युतत्वात् कांडस्यैव विशेषणं स्यान्न तु कांडांतस्य। ततश्च द्वाभ्यां कांडाभ्यां कांडप्रमिताभ्यां क्षेत्रा-
भ्यां क्रीता द्विकांडी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात्। इह तु निषेधो न स्यात्। द्विकांडा क्षेत्रभक्तिरिति। अत्र हि कांडप्रमाणे वर्तते कांडांतस्तु क्षेत्रे अतो तद्ग्रहणं कृतं। द्वि-
ह द्विगोरित्यनुवर्तते न तु तद्धितलुकीति च तदाह द्विगुसंज्ञान ङीवित्यादि॥ मात्रच इति। द्वयसचो लुगिति शंका चोक्तं नादर्तव्यं। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने
मतौ मतेति सिद्धांतादिति भावः। द्विकांडी रज्जुरिति॥ द्वे कांडे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्धितलुक्। द्विगोरिति ङीप्। नन्विह परिमाणांतादिति पूर्वेण निषेधः स्यात्॥
कांडशब्दस्यायामपरत्वेनापरिमाणार्थत्वात्। परितः सर्वतः। आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणमाढककुडवादि। न तु यथाकथंचित्प-
रिच्छेदकमात्रं। यदाहुः। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वत इति। अत एव द्विहस्ता द्विवितस्तिरित्यत्र ङीप्
न भवतीति चेत्। अत्राहुः। नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो यथा स्यादिति। तथा च द्विकांडी रज्जुरित्यत्र ङीवेव सूत्रारंभफलमिति। पुरुषात्प्रमाणेऽपरिमाणा-
न्तत्वान्निषेधप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनं। पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्प्रमाणे
वर्तत एव। वृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव। तथा च शुल्वसूत्रं पंचारत्निः पुरुष इति। द्विपुरुषीति। अत्र प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः। न-
न्विह तद्धितलुग्दुर्लभः। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः। यो हि रामादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धस्तत्रैव तत्प्रवर्तते।

समाहारे पंचपुरुषी ननु इह पुरुषशब्दः प्रमाणेन वर्तते द्वयसजादिकल्पमेतत् तद्रात् चेदत्राहुः प्रमाणार्थं इतीनाम वपुरुषाणामत्र ४कः॥
ननु पुरुषशब्देपि। अन्यथा पुरुषद्वय समित्यत्रापि लुक्स्यात्। न चैवं द्वयसच्प्रत्ययश्चापि नास्मात्स्यात्। नामिति वाच्यं। ऊर्ध्वमाने मतोममेति वचनात्। एवं पुरुषात् प्र
माणे इति वैकल्पिकस्यापि ङीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः। किंतु तद्धितलुगेव दुर्लभ इति चेदत्राहुः। अस्ति हि प्रमाणे ल इत्यस्य प्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक्। पुरु
षात् प्रमाण इति सूत्रे हि द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुग्यथा स्यादित्यत इति सुवचत्वादिति। प्रमाणे किं। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः। तद्धितलु
कीत्येव। समाहारान्नन्व्यं गविकलता। ततश्च तद्धितलुकीत्यनुक्तौ पंचपुरुषशब्दाद्विकल्पः स्या दिष्यते तु द्विगोरिति नित्यं ङीबिति॥ ॥ ऊधसो नङ्। नादेशेन
व सिद्धे नङ्करणं धनुषश्चेत्यत्रार्थं। अन्यथा प्राङ् धन्वेति न सिध्येदित्याहुः। वस्तुतस्तु इहार्थमप्या… वश्यकमेव अन्यथानो लास्मारिकत्वेन अल्लोपो प्रसंगादि

ऊधसोऽनङ्। ५।४।१३१। ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियां॥ इत्यनङि कृते डाप्ङीप्निषेधेषु प्राप्तेषु॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष्। ४।१।
२५। ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष्स्यात् स्त्रियां॥ कुण्डोध्नी। स्त्रियां किं। कुण्डोधो धैनुकं॥ इह अनङपि न। तद्धि स्त्रियामित्युपसंख्यानात्। संख्या-
व्ययादेर्ङीप्। ४।१।२६॥ ङीषोऽपवादः। द्व्यूध्नी। अत्यूध्नी। बहुव्रीहेरित्येव ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः॥ दामहायनान्ताच्च। ४।१।२७॥ संख्यादेर्बहुव्री
हेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात्। दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनं। द्विदाम्नी। अव्ययग्रहणान्ननुवृत्तेरुद्दा
मा वडवेत्यत्र डाप्निषेधानामपवादः॥ द्विहायनी बाला। त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यं॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप्णत्वं चेष्यते।
त्रिहायणी। चतुर्हायणी। वयसोऽन्यत्र। द्विहायना। त्रिहायना॥ चतुर्हायना शाला॥

त्यन्ये। इह बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहा
वित्यनुवर्तते इत्याह। ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरिति। समासान्तः कप्रत्ययस्य नेष्यते अनेन प्रत्ययत्वं। अन्यथा ङित्त्ववैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। वस्तुतस्तु अङ इव प्रत्ययत्वे
प्यादेशत्वमविरुद्धं। कुण्डोध्नीत्यत्र ङीपि कृते … षाभावादिति बोध्यं। स्त्रियामिति। उपसंख्यानाल्लब्धमेतत्। डाप्ङीब्निषेधेष्विति। डाबुभाभ्यामिति वैकल्पिको
डाप्। अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति विकल्पेन ङीप्। अनो बहुव्रीहेरित्यनेन कृन्नेभ्य इति प्राप्तस्य ङीपो निषेध इति विवेकः। ङीष् स्यादिति। प्रकृतो ङीबेव तु न वि
हितः। स्वरे विशेषात्। कुण्डोध्नीति। कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा बहुव्रीहेः किं। प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः। प्राप्तापन्ने चेति समासः। धैनुकमिति। अचित्तहस्तीति समूहार्थे ठक्

ऽसुसुत्रांनात्कः स्त्रियामित्युपसंख्यानादिति। नन्विहैवलाघवार्थं बहुव्रीहेरूधसोऽङीषू नश्चेति सूत्र्यतां। अनङ् चेति वा। समासांतेषु ऊधसो नङिति च त्यक्ता धनुषो नङित्येवं व
क्ष्यतामिति चेन्। कबभावे सावकाशस्यास्य बसे कपा बाधापत्तेः। सिद्धांते तु अनङः समासांतत्वाशेषत्वमेवेह नास्तीति न कपा संख्याव्यया। आदिग्रहणात्पदांतरव्यवधाने
पि स्यादेवाहि विधोघ्नी। दामा। बहुव्रीहिविशेषणत्वात्स्ववसिद्धे अंतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं। संख्यादेरिति। समासनिर्देशोपि स्त्रीत्ववलादेकदेशएवानुवर्तत इति भावः
अननुवृत्तेरिति। भाष्यकृता नानुवर्तितत्वादिति भावः। एवं चोद्दामेत्यत्र दामहायनांताच्चेत्यस्य — प्रवृत्त्यापूर्वात्तेषु डाप्ङीप्निषेधेषु प्राप्तेषु बहुराज्ञीवद्रूपत्रयं भ

नित्यं संज्ञाछन्दसोः। ४।१।२९॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप्। सुराज्ञी नाम नगरी। अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव। वेदे शतमूर्ध्नी। केवलमा
मकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च। ४।१।३०॥ एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाछन्दसोः। अथो त इन्द्रः केवलीर्विशः। भा
गधेयी। पापी। अपरी। समानी। आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। अन्यत्र केवला इत्यादि। मामकग्रहणं नियमार्थं। अणन्तत्वादेव सिद्धे ः तेन लो
के संज्ञायां मामिका। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्। ४।१।३२॥ एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात्। ऋन्नेभ्यो ङीप्। गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ नि
पात्येते। तत्रान्तरस्त्यस्यामिति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते। पति
वत्नीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते। अन्तर्वत्नी। पतिवत्नी। मतुबुदाहरणन्तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः। पतिमती पृथिवी। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। ४।१।३३॥ प
तिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे। वसिष्ठस्य पत्नी। तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः। दम्पत्योः सहाधिकारात्॥ ॥ ॥

भवत्यतो व्याचष्टे डाप्निषेधाविपीति॥ ❀ ॥ नित्यं संज्ञा — अन उपधालोपिन इति विकल्पस्यापवादः। आरंभसामर्थ्यात्सिद्धेपि नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पा।
ननुवृत्तिसूचनायकृतमित्याहुः। शतमूर्ध्नीति। इह पंचदाम्नीति क्वचित्पाठः॥ स चायुक्तः। दामहायनांताच्चेत्यनेनैव सिद्धत्वात्। केवल। छंदसि। मामकीतनूः। मित्राव
रुणयोर्भागधेयी। तत्र — सेम्पापीः। उतोपरीभ्यः। समानीव आकूतिः। आर्यकृती। सुमंगली। सुमंगलीरियं वधूरित्यत्र तु छंदसीवनिपावितिमत्वर्थे ईप्रत्ययो वो
ध्यः। शिवा रुद्रस्य भेषजी। अन्यत्र केवलेत्यादीति। मामकनरकयोरुपसंख्यानादित्वं मामिका। भागशब्दात्पुंल्लिंगात्स्वार्थे धेयप्रत्ययः। स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृति

त्तोलिंगवचनान्यतिवर्त्तंत इतिस्त्रीत्वं। भागधेया। अभेदोपचारान्नद्रूति वर्त्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः। पापा अपरा समाना। आर्येण कृष्टेति प्राक्सुबुत्पत्तेः। कृदंते न समासः। टाप्। आर्यकृता भिषजः इयमित्यत्र आदिवृद्धः इपवादोः स्मादेवनिपातनादेकारः। संज्ञाछंदसोरिति नियमादन्यत्र भेषजा। प्रत्युदाहरणं लिनि। अंतर्वत्नी पती वत्नीति प्राथोक्तं प्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भावः। आद्ये अस्ति सामानाधिकरण्याभावान्मतुपो संभवात्। द्वितीये तु वत्वासंभवादिति भावः।

विभाषा सपूर्वस्य। ४।१।३४॥ पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्। गृहस्य पतिः। गृहपतिः। गृहपत्नी। अनुपसर्जनस्येत्तीहो नार्थमनुवृत्तमपि नत्वर्थविशेषणं। किन्तु तदन्तस्य। तेन बहुव्रीहावपि। दृढपत्नी। दृढपतिः। वृषलपत्नी। वृषलपतिः। अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत्। पत्नी व पत्नी त्युपचारात्। यद्वा। आचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप्॥ अस्मिन्पक्षे। पत्नियौ। पत्नियः॥ इतीय ङि षये विशेषः। सपूर्वस्य किं। गवाम्पतिः स्त्री। नित्यं सपत्न्यादिषु। ४।१।३५॥ पूर्वविकल्पापवादः। समानस्य सभावो ऽपि निपात्यते समानः पतिर्यस्यास्सा सपत्नी। एकपत्नी। वीरपत्नी। पूतक्रतोरै च। ४।१।३६॥ अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप् च इयन्त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते। पूतक्रतोः स्त्री। पूतक्रतायी। यया तु क्रतवः पूताः क्रतुरेवसा। वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः। ४।१।३७॥ एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी। हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः। वृषाकपायी श्रीगौर्य्यो रिति च॥ अग्नायी। कुसितायी। कुसिदायी। कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः मनोरौ वा। ४।१।३८॥ मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादैकारश्च वा। तोभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च। मनोः स्त्री मनावी। मनायी। मनुः॥ ० ॥

॥ ः ॥ विभाषा सपूर्वस्य। ऊनात्रिभावेयं। अ... गत्वात्। पूर्वेण सहितः सपूर्वस्तस्य। यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो विधनेनस्येत्यर्थः सचसमुदायः पतिशब्दो न भवतीति पतिशब्देन तदंतविधिरित्याह। पति... तस्येति ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणेन तदंतलाभात्संतस्य तेवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणेन। अत्राहुः। केवलपतिशब्दस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वा इतिप्रसंगः स्यात्तद्वारणाय सपूर्वग्रहणमिति। अत्र पूर्वशब्दः पूर्वा... इति ध्व

सु. सि. कौ. टी. त. १०८

नपत्न्यनुसह इति। गवांपतिः स्त्रीति। पातीति पतिः इति क्रियाशब्दस्य त्रिलिंगत्वादिह स्त्रीत्वं। तथा च तैत्तिरीये नपुंसकेपि प्रयुज्यते। अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्मावत्विति। व्यस्ते कथ
मिति। मंत्रे चानुसमस्तेप्युपचार इत्युक्तं तद्बुध्येवेति भावः। नित्यं सपत्न्यादिषु। आरंभसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थं। निपात्यत इति। इह गणे समाना एक — वीर भ्रा
तृपुत्रेति समानादय एव पठ्यंते न तु समानादिषु स्विति विज्ञेयं सपत्न्यादिष्वित्युक्तिसंभावनिपातनार्थेति भावः। सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयत — इत्याशयेनाह।
समानः पतिर्यस्याः सेति। पूतक्रतोरै च। ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः। उत्तरसूत्रे उदात्तग्रहणात् तन्नवितिअन्यथा लघावंत इति मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजय
ति। अग्न्यादिषु त्रिषु स्थानेंतरतम इत्येवं सिद्धमिति हन्यादिग्रंथा विरुध्येरन्निति भावः। उदात्तैकार इति। श्रृस्वृस्निहीत्यादिना मनेरुप्रत्ययविधौ धान्येति दिग्वधि

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः। ४।१।३९॥ वर्णवाची यो नुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च।
एनी। एता। रोहिता। रोहिणी। वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। त्र्येण्या शलल्येति गृह्य। त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः॥
अनुदात्तात्किं। श्वेता। घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोयं। अत इत्येव। शितिः स्त्री। पिशङ्गादुपसंख्यानं। पिशङ्गी पिशङ्गा। असितपलितयोर्न। असिता। पलिता।
छन्दसि क्नमेके॥ असिक्नी। पलिक्नी॥ अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची। तेन अवदाता इत्येव। अन्यतो ङीष्। ४।१।४०॥ तोपधभि
न्नाद्वर्णवाचिनो नुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् स्यात्। कल्माषी। सारङ्गी। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ। अनुदात्तात्किं।

कारन्मभश्विद् आद्युदात्तः। समासनिर्देशेन एतद्दर्शयति। उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबध्यानुवृत्तैरैकारेणैव संबध्यते न त्वौकारेणापीति। ततश्चैकारौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं
वृत्तिपदसंजगृहे विरोधादुपेक्ष्यमिति भावः। मनायीति। मध्योदात्तमिदं। इतरत्पदद्वयमाद्युदात्तं। एतां कर्बुरां॥ ॥ वर्णानामिति। एतः। शोणः। शितिः। पृश्निः। पृषदिति क्रमे
णोदाहरणानि। आद्युदात्त इति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनानुदात्तांत एतशब्द इति भावः। त्र्येण्येति। अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वेपि तदन्तसमासस्यानु
पसर्जनत्वमिति भावः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। गृह्यमिति। गृहू ग्रहणे ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति क्यप्। त्रीण्येतान्यस्या इति। ननु चित्रकिर्मीरकल्माषशबलैताः श्वक
र्बुर इति चित्रपर्याय एतशब्दः तथा च शलल्यां चित्रत्वाभावादर्थासंगतिरित्याशंक्य केचिदिह व्याचक्षते। एतशब्दोत्र एतावयवपर इति। नास्त्यत्रार्थासंगतिः न चैव

११०

मपिगुणविवक्षयेन नपुंसक प्रयोगेन संगच्छते। गुणे शुक्लादयः पुंसि इत्युक्तेरिति वाच्यं। एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्यया गुणिलिंगपरत्वादेतशब्दस्य नपुंसकत्वम्
प्युपपद्यते इति दिक्। आदिति। लघावंत इति पिशंगशब्दस्य मध्योदात्तत्वादन्यतो ङीषिति ङीषि प्राप्ते ङीबुपसंख्यायते। स्वरे विशेषः। क्रमेक इति। असितपलितयोस्तकारस्य
वर्णादनुदात्तादिति नकारे प्राप्ते तं बाधित्वा नकारस्थाने क्नमादेशं तत्संनियोगेन ङीपं चेच्छंत्येके आचार्या इत्यर्थः। अत्र छंदसि के इत्यन्वयात् भाषायां क्नो भवत्येव। छंदस्ये
वेके इ... अन्ये तु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात्। अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यात्। नहि छंदसि पलिक्नी इत्यादि प्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते। एवं
च गतो गणात् पूर्णमसिक्निकाना मिति प्रयोगो नानुपपन्नः। विशुद्ध वाचीति। देवशोधन इत्युक्तेः। अमरेण तु विशुद्धत्वसाधर्म्यादवदातः सितो गौर इत्युक्तमिति भावः।
... इति। अंतेनाम एकस्मिन् लघोः परतः वक्ष्यो वक्ष्य च कस्य गुरुरुदात्तः स्यात्। अषित्यचः प्राचां संज्ञा। कृष्णेत्यादि। कृपेश्चेति ... प्रत्ययेक
पेश्चेति सोमादेशो गौरादिके इलचि चकृष्णकपिलावंतोदात्तौ॥ ॥ षिद्गौरादि। नर्तकीति। नृतूधातोः शिल्पिनि ष्वुन्। पुनः षित्त्वमवयवे चरितार्थत्वात् दंत

षिद्गौरादिभ्यश्च।४।१।४१॥ षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात्। नर्तकी। गौरी। अनडुही। अनड्वाही। पिप्पल्यादयश्च॥ आकृतिगणोयं॥

स्य प्रातिपदिकस्य विशेषकं। तत्र ष्वुन् षित्त्वस्याङि धौ चरितार्थत्वाच्च पेत्यत्र तु न ङीष्। मृजेः षित्त्वमनार्थं मिदादौ मृजेति पाठादित्याहुः। मृजेः शित्वादेवाङ् भिदादौ मृजेति पाठस्तु नार्थे
वर्णवाचित्वेपि प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वादन्यतो ङीषिति ङीष्। नप्राप्तेति नेति। इह गणे पाठः। अनड्वाही अनडुहीति अनकारांतत्वाज्जातिलक्षणस्य पुंयोगल
क्षणस्य चाङीषः प्राप्ततया गणे ... ... प्रत्ययसंनियोगेन आम् ... ङीषि परे आम् विकल्पार्थः। गौर मत्स्य मनुष्य शृंग। गवय। हय। मुकय गौतम। अनड्वाही अनडुही तरुण
तलुन। श्वन्। पिप्पल्यादयश्च। पिप्पली। हरीतकी। कोशातकी। पृथिवी। मातामही। इत्यादि। यत्तु प्राचा ... न्नेभ्यो ङीबित्यत्र शुनीत्युदाहृतं तन्न गौरादिगणे श्वन्शब्द
स्यादर्शनसंयुक्तमित्याहुः॥ अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादित्य प्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यंते ङीबंत पाठस्तु चिंत्यप्रयोजनः। न च पिप्प
लीभार्यो यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणाय पाठः स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यं। भाषितपुंस्कत्वाभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः। किं च। अ
वांतरगणत्वाभ्युपगमोपि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव। न चैवं जाताधिकारे चित्रा रेवती रोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीबिति वक्ष्यमाण

सूर्यतिष्य। अत्र भस्येत्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते। विषयपरिगणनेनैवातिप्रसंगनिवारणात्। मत्स्यस्य ङ्यामिति। नेह मत्स्यस्येदं मात्स्यं। छे च ङ्यां चेति। सूरीयः। सू
री। आगस्तीयः। आगस्ती। नेह सौर्यं चरुः। आगस्त्यं। नक्षत्राणीति। नक्षत्रसंबंधी योऽण् नक्षत्रेण युक्तः काल इति संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽणिति च विहितस्तस्मिन्
इत्यर्थः। तत्र तिष्यस्य यलोपो नेयं क्षेमा पुष्यस्य तु अप्राप्तो विधीयते। तिष्येन युक्तः कालस्तैषः। पुष्येण युक्तः पौषः। तथा तिष्ये भवस्तैषः। पुष्ये भवः पौषः। नेह। तिष्यस्य

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ६।४।१४९॥ अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात् स चेद्यः सूर्याद्यवयवः। मत्स्य ङ्यां। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च।
तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यं॥ मत्सी। मातरि षिच्चेति षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठ अनित्यः षितां ङीषा दृष्टा। जानपद
कुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबरात् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाके
शवेशेषु ४।१।४२॥ एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्॥ जानपदी वृत्तिश्चेत्। अन्या तु जानपदा। उत्सादित्वादञन्तत्वे
नदीं हृत्तिङीप्याद्युदात्तः। कुण्डी। अमत्रं चेत्। कुण्डान्या॥ कुडि दाहे। गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः। यत्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवाचिन
स्तस्माज्जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते। न तु नियम्यते। गोणी आवपनं चेत्। गोणाऽन्या॥ स्थली अकृत्रि
मा चेत्। स्थलाऽन्या। भाजी श्राणा चेत्। भाजाऽन्या। नागी स्थूला चेत्। नागाऽन्या॥ गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणं। सर्प
वाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणं। काली वर्णश्चेत्। काल्याऽन्या। नीली अनाच्छादनं चेत्। नीलाऽन्या। नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः।
नीलस्य चेत्काव्य इत्यन। अनाच्छादनेपि सर्वत्र न। किन्तु। नीलादोषधौ॥ निली। प्राणिनि च॥ नीली गौः। संज्ञायां वा॥ नीली। नीला। कुशी अयोवि
कारश्चेत्। कुशाऽन्या। कामुकी मैथुनेच्छा चेत्। कामुकाऽन्या। कबरी केशानां सन्निवेशविशेषः। कबराऽन्या चित्रेत्यर्थः॥ ॥ 

तैष्यः। मत्सीति। यलोपं धृत्वा जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्ते गौरादिपाठान्ङीष्। मातरि षिच्चेति। पितृव्यमातुलमातामहेति सूत्रस्थमिदं वचनं तच्च पितामहीति
रूपसिध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यं यत्तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठंति तन्मते वचनमिदं स्वरमात्रोन संगच्छते। यदि तु अनित्यत्वज्ञापना

मेववचनस्य फलमिति ब्रूषे तर्हि षिद्गौरादिभ्यश्चेति सूत्रे एवानित्यं षिन इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक्। दृश्यतेऽनेनेति दंष्ट्रा॥ दाम्नीशसित्यादिना करणे
ष्ट्रन्। जानपदीति। जानपदे भवा। वृत्तिश्चेदिति। वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका। कुंडीति। अस्त्री कमंडलुः कुंडीत्यमरः। कुंडाऽन्येति। क्रियाशब्दोऽयं। अत एवाह। कुंडि
इ दाह इत्यादि। पुंसु घटपर्यायः कुंडशब्दः स न प्रत्युदाहरणं पिठरस्थाल्युखा कुंडमिति। तस्य नपुंसकत्वात्। अग्न्यालयादिपर्यायोऽपि कुंडशब्दो नपुंसकलिं
गो नियतः [illegible] अग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये इति मेदिनीकोशात्। आवपनं चेदिति। आङ्पूर्वाद्वपेरधिकरणे ल्युट्। ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् गो
णान्येति। संस्थायां हस्तिकं नाम। अकृत्रिमेति। यथा सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वामिति। स्थलान्येति। कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता। श्याणाप का। अयो विकार इति॥ फा
ल इति प्रसिद्धः। कुशान्येति। छंदोगाः स्तोत्रीयाः गणनार्थानौदुंबरान् शंकून् कुशा इति व्यवहरंति। अतः क्रकमीति सूत्रे प्रसिद्ध एवायं। कामुकान्येति। मैथुना

शोणात्प्राचां।४।१।४३॥ शोणी। शोणा। वोतो गुणवचनात्।४।१।४४॥ उदन्ताद् गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात्। मृद्वी। मृदुः। उनः किं। शुचिः। गुणे
ति किं। आखुः। खरुसंयोगोपधान्न॥ खरुः पतिंवरा कन्या। पाण्डुः॥ बह्वादिभ्यश्च।४।१।४५॥ एभ्यो वा ङीष्। बह्वी। बहुः॥ कृदिकारादक्तिनः
रात्रिः। रात्री॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके॥ शकटी। शकटिः। अक्तिन्नर्थात्किं। अजननिः। क्तिन्नन्तत्वात्प्राप्ते विध्यर्थमप्युक्तमिति शब्दो गणे पठ्यते॥
।हिमकाषिहतिषु चेति पद्धा वाः॥ ॥ ऐ दन्यनधनादिकं कामयितुं यस्याः शीलं सेत्यर्थः। लषपतेत्युकञ्॥ ॥ शोणात्प्राचां। शोणः कोकनदच्छविरि
ति कोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वात्। वर्णानां तणेत्याद्युदात्ततयाऽन्यतो ङीप् सिद्धेऽपि प्राचामेव ङीष् नान्येषामिति नियमार्थमिदं। वोतो गुणवचनात्। गुणो नामेने
हाऽदेहरूपः। उत इति किं [illegible] पहरणाच्च। नोपाव [illegible] मात्रमिदं आखुर्द्रव्यमित्यादावतिप्रसंगादिति चेत्। अत्राहुः संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वा अन्यगु
णवाचिनः। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रंथनिष्कर्षादेव निर्णय इति॥ भाष्ये तु सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गु
ण इति स्थितं। सत्त्वं द्रव्यं। सत्त्वे एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयं। एतेन सत्ता व्यावर्त्यते। सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किंतु द्रव्यगुणकर्मसु। ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तत
इति। तद्व्यावृत्तिमिति आह। अपैतीति। अपगच्छतीत्यर्थः। अर्थात्सत्त्वादेव। यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलता। अपैतीति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति। एवमपि शौक्ल्यं गोत्व

मु
सि॰कौ॰
टी॰त॰
१११

वर्तते अन्यावृत्तेश्चापैति तत्रातिव्याप्तिरत आह। पृथग्जातिषु दृश्यत इति। गोत्वं हि द्रव्यान्तरना नाजातिषु न दृश्यते। गुणस्तु दृश्यते। यथा अभ्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि
दृश्यते। एतेन पूर्वार्द्धे नसत्कृत्ले सातेर्व्यवच्छेदः। एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह। आधेयश्चाक्रियाजश्चेति
उत्पाद्योऽनुत्पाद्यश्चेत्यर्थः। आधेयो यथा घटादेः पाकजो रूपादिः। अक्रियाज अनुत्पाद्यः स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः। क्रिया तु सर्वाप्युत्पाद्यैव न नित्येति तस्या
हेतुविध्याभावाद्गुणत्वाभावः। एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति। अवयविद्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते। असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोऽपैति भि
न्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते हि विविधं च भवति। नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्याऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादित्यत आह। अ
सत्त्वप्रकृतिरिति। अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः॥ पतिवरेति। एवं च पाणिग्रहणं त्वं कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽयमिति भावः। बह्वादिभ्यश्च। बहुशब्दस्य गुणवाचि
त्वात् पूर्वेण सिद्धेऽप्युत्तरार्थं ग्रहणं नित्यं छन्दसीत्युत्तरसूत्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादि ति। वस्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं छन्दसीति सूत्रे च व्यर्थमेव
सर्वविकल्पस्य छन्दसि व्यवस्थितत्वात्। गणसूत्रमाह। कृदिकारादिति। सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्यपि गणसूत्रमेव व्यवस्थितविभाषात्वादिह न। सुगन्धिः। प्रियक
तेर्वृक्षा। अजननिरिति। आक्रोशे मन्यनिरिति जनेरनिप्रत्ययः। इह अन्यान्यपि गणसूत्राणि संति। शक्तिः शस्त्रे। शक्तिः। शक्ती वा द्वे किं शक्तिः सामर्थ्ये। शक्तिश
स्त्री इति पाठे तु शब्दद्वयं। शस्त्रिः शस्त्री। इतः प्राण्यंगात्। धमनिः। धमनी। चंद्रभागान्नद्यां। चंद्रभागी। चंद्रभागा। अहन शब्दोऽत्र पठ्यते। सामर्थ्यात्तदन्ताद्बहुव्रीहि
रुदाहीयते। अनुपसर्जनाधिकारबाधश्च। दीर्घान्हीप्रावृट्। पक्षे डाप्डीब्निषेधाः। बहु। पद्धति। यष्टि। विकटा। विशाला। कल्याण पुराण चंड। कृपाण। अहन।
॥ इत्यादि॥ ॥

पुंयोगादाख्यायां। इहपुमितिलुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं। तच्चावर्त्तते। पुंयोगादितिहेतौपंचमी। आख्यायामितितुपंचम्यर्थेसप्तमीत्याशयेनाह। यापुमाख्येत्यादि। पुमाख्या पुंवाचकःशब्दः। पुंयोगात्स्त्रियांवर्त्ततेइत्यनेनगौणीवृत्तिरुक्ता। यदातुमुख्यार्थोविवक्षितस्तदागोपीत्येवभवति। योगःसंबंधः। सचेहदंपतिभाव एवेतिनाग्रहः। किंतुअन्यजनकभावोपिगृह्यतेसंकोचेमानाभावात्। तेनकौसल्ययासाविसुखेनरामःप्राक्कैकयीतोभरतस्ततोभूदितिभट्टिप्रयोगःसंगच्छ तेकिकयस्यदुहिता कैकयी। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञितियञ्प्रत्ययेतुकैकयीतिस्यात्। नन्वेहअतश्चेतितद्राजाकारस्यलुक्शंक्यः। अव्यभ्यादी

पुंयोगादाख्यायां। ४। १। ४८॥ यापुमाख्यापुंयोगात्स्त्रियांवर्त्ततेततोङीष्स्यात्। गोपस्यस्त्रीगोपी। पालकान्तान्न॥ गोपालिका। अश्वपालिका। सूर्य्याद्देवतायांचाब्वाच्यः। सूर्य्यस्यस्त्रीदेवता। सूर्य्या। देवतायांकिं। सूरी। कुंती। मानुषीयं। इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्य्याणामानुक्। ४। १। ४९॥ एषामानुगागमस्स्यात्ङीष्च। इन्द्रादीनांषण्णांमातुलाचार्य्ययोश्चपुंयोगएवेष्यते। तत्रङीषिसिद्धेआनुगागममात्रंविधीयते। इतरेषांत्वनुक्ङीषुभयं। इन्द्राणी। हिमारण्ययोर्महत्वे॥ महद्धिमं। हिमानी। अरण्यानी। यवाद्दोषे॥ दुष्टोयवोयवानी। यवनाल्लिप्यां॥ यवनानांलिपिर्यवनानी। मातुलोपाध्याययोरानुग्वा॥ मातुलानी। मातुली। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। यातुस्वयमेवाध्यापिका। तत्रवाङीष्वाच्यः। उपाध्यायी। उपाध्याया। आचार्य्यादणत्वंच। आचार्य्यस्यस्त्रीआचार्य्यानी। पुंयोगइत्येव। आचार्य्यास्वयंव्याख्यात्री। अर्य्यक्षत्रियाभ्यांवा स्वार्थे। अर्य्याणी। अर्य्या। स्वामिनीवैश्यावेत्यर्थः। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया। पुंयोगेतु। अर्य्यी। क्षत्रियी। कथं त्रेस्त्राणीति। त्रेस्त्राणमानयतिणिच। णिजन्तात्कर्मण्यण्॥ ॥

[illegible]तिप्रतिषेधात्। तथाचकालिदासः। कैकेयिकामाःफलितास्तवेति। एतेनदेवकीव्याख्याता। पुंयोगात्किं। [illegible]। अयंहिसंज्ञाशब्दःस्वभावात्स्त्रियमाह ननुपुंवाचकशब्द[illegible]योगात्। आख्यायांकिं। प्रसूता। अयंहि[illegible] प्रसवमाह सचप्रसवोगर्भधारणहेतुपुंयोगनिमित्तकइत्यसौहपुंयोगः। किंतुनायंपुंसोवाचकइतिनङीष्। सूर्याद्देवतायामिति। ङीषोपवादः। सूरीति। सूर्यतिष्येति यलोपः। आनुगिति। ननुहस्वादिरेवक्रियतां [illegible]वाइत्युक्तत्वात्किमनेनदीर्घोच्चारणेन। अत्राहुः। अनुकिकृतेअतोगुणइतिपररूपंस्यात्। नचाकारोच्चारण[illegible]पथ्यादी

र्घो भविष्यति। अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति वाच्यं। अल्लोपोन इत्यस्य बाधनचरितार्थत्वात्। यत्तु नेति वदादेशो कर्तव्ये आमसलिंगककारोच्चारणसामर्थ्या
देव अल्लोपो न भविष्यतीति चेत्। सर्वत्राककारस्य चारितार्थ्यात्। न हि तत्र लोपोऽस्ति। न संयोगादिति निषेधात्। तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्याविरहेप
रत्वबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति। केचित्तु नुकि कृते ब्रह्मणि कत्वादल्लोपो न इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चारण
सामर्थ्यात्। एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्ना आ अनुगिति परं विभज्यते। तत्रेंद्रादीनामनुकेव सिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यान्नाविद्यन्तोपिवि
धानमनुमीयते तेन ब्रह्मणस्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः। अत्र नव्याः अस्तु उक्तरीत्या दीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव परं तु आ अनुगिति परं विभज्यन का
र्यः आकारादेशो कृते दीर्घग्रहणसामर्थ्यादनदंतस्याप्यनुकि ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयं। उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः। किंतु इंद्रमातुलाणामदंदूःत
त्वाभीति तदाचष्टे इति णिच्यंतात्क्विपात्तस्य इंदूः स्त्री इंद्राणीति सिध्यतीत्येव व्याख्येयं॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारोऽनुपसर्जनादिकारस्य बाध्यत इति।
सुवचं तस्मादुभयबाधाभ्युपगमापेक्षयात इत्यधिकारबाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशोनुकच भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यं।
वाक्यभेदापेक्षया उभयबाधने गौरवस्य सुसहत्वात्। एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रंथोपि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः। हिमारण्ययोरिति॥ मह
त्वविशेषो हिमारण्ययोः स्त्रीत्वं। दुष्टो यवो यवानीति। जात्यंतरमेवानेनाभिधीयते। अयमेव चास्य दोषो यस्माद्दुष्टयवत्वजातेरभावेपि न दाकारानुकृतिः। यवनानीति। त

कोडीषा वा जी वाच्य इति। इदं च इड् श्चेति षड्विधायकसूत्रस्थं वार्तिकं। वक्ष्यति च तत्र अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदंताच्च वा। ओपिषि। उपाध्या
यस्या अस्या अधीयत इति विग्रहः। स्वार्थ इति। यदि तु पुंयोग एवायं विधिः स्यात् शूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् स्वार्थे तु क्षत्रिया

क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः। वैश्यावैश्यार्थ इति। अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्यर्थद्वये निपातनादिति भावः। अत्रामरस्य संग्रहः। आर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रि
याण्यपि। उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः। आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा। उपाध्यायान्युपाध्यायीति। कमिति। सूत्रे ब्रह्मन् शब्द
ग्रहणादनुगनुपपन्न एव इति प्रश्नः। उत्तरं तु ब्रह्माणमानयती त्यादि। एयंतादनप्राणन इत्यस्मात्कर्मण्युपणि णेरनिटीति णिलोपे टिड्ढाणञिति ङीपि पूर्ववद्

क्रीतात्। इह करणे अजन्तस्य नुवर्तते प्रातिपदिकादिति च तदाह। अदन्तादिति। प्रातिपदिकादिति शेषः। वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रेण क्रीत इति स्थिते प्राक् सुबुत्पत्तेः कृद्ग्र-
हणे गतिकारकोपपदानामिति समासे अदन्तत्वान् ङीष्। क्वचिन्नेति। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलग्रहणात् गतिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य क्वचिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः। तत्र सु-
पः [illegible] तत्रादन्तत्वाभावान्न ङीषिति भावः। करणपूर्वादिति किं। गवा क्रीता। अश्वेन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत्। पूर्वशब्दस्त्ववयववचनः। समा-
सप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः। करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः। क्तादल्पाख्यायां। अत्र व्याचख्युः। अल्पाख्यायां [illegible] समुदायोपा-
धिः। अल्पैरभ्रैर्लिप्ता अभ्रलिप्ती। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति समुदायस्यापि क्तान्तत्वान् ङीष्। यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अभ्रादेरेव अल्पत्वं गम्यते॥

क्रीतात् करणपूर्वात्। ४।१।५०। क्रीतान्तादन्तात् करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता। क्तादल्पाख्यायां। ४।१।५१। करणादेः क्तान्तादन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रलिप्ती द्यौः॥ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्। ४।१।५२। बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्तादन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात्। जातिपूर्वादिति वक्तव्यं॥ तेनेह न। बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न। ऊरुभिन्नी। नेह। बहुक्रीता। जाता। नान्ना। दन्तजाता। पाणि-
गृहीती भार्यायां॥ पाणिगृहीताऽन्या॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा। ४।१।५३। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयं। सुरापीती सुरापीता। अन्तोदात्तात् किं।
वस्त्रछन्ना। अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः। अत एव पूर्वेणापि न ङीष्। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। ४।१।५४। असंयोगोपधमुप-
सर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादन्तात् प्रातिपदिकाद्वा ङीष्। केशानतिक्रान्ता। अतिकेशी। अतिकेशा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। संयोगोपधात्तु सु-
गुल्फा। उपसर्जनात् किं। [illegible] [illegible] तशिखा॥ ॥

१ तथापि तदल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यंभवतीति समुदायोपा-
धित्वमल्पत्वस्य संगच्छत एवेति। [illegible] [illegible] बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। नञ्सुभ्यां। जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना इति त्रयं तेनोदा-
त्तविधायकानि। तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यापि [illegible] इति। सुखादिपूर्वान्नेति। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र ये पठिताः। सुखदुःखतृप्रकृच्छ्रा[illegible]
त्र गृह्यन्ते। सुखयाता [illegible] इति विग्रहः। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपदमेवोदाहरणमाह। ऊरुभिन्नी

भिन्नौ ऊरू यस्या इति बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति परनिपातः। बहुकृतेति। बहूनि कृतानि यया सा
जाता ताभ्येति। वर्णादनुदात्तादिति वन्। बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धे अंतग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं। वा जात इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः। पाणि
गृहीतीति। यस्याः पाणिरग्निसाक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दात् ङीष् वक्तव्य इत्यर्थः। अन्येति। कौतुकादिना पाणिर्गृहीतो यस्याः सा स्याद् इ सा पा
णिगृहीता। पूर्वेणानित्ये प्राप्त इति। एतेन विकल्पोऽप्यनेनैव जातिपूर्वादेवेति ध्वनितं। कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र अस्वांगपूर्वपदाद्वेति वा ङीषिति कैयटः। पुत्रशब्द
स्य जातिवाचकत्वात् अन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र सुप्यजातावितिणिनिर्न स्यात्। यदित्वदनमारः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विगृह्य कथंचित् साधि
तेपि जातिकालसुखादिभ्य इत्यंतोदात्तविधायकसूत्रे जातेः किं पुत्रजात इति वक्ष्यमाणमूलग्रंथो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते॥ प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य
युगपद्गुणैः। असर्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः॥ १ इति भाष्योक्तलक्षणांतरमुक्तं॥ सत्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति या
च द्रव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते। बह्वर्था सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। गोत्वजातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातं। एवं च पुत्रत्वस्याविर्भावद्रव्यभा
वित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वान्न जातित्वं वक्तव्य एव पुत्रशब्द इत्यस्वांगेति वा ङीषिति ग्रंथस्तत्र न विरुध्यते। आकृतिग्रहणा जातिरित्यादिमुख्यलक्षणाश्रयणे तु पुत्र
त्वस्य अजातित्वात् जातेः किं पुत्रजात इति ग्रंथोपि संगच्छत इति दिक्। केचिदर्वाचीनास्तु पुत्रहतीपुत्रजग्धीत्यत्र क्ता दल्पाख्यायामित्यनेन ङीषमूहुः। सुरापी
तीति। पीता सुरा यया सा। जातिकालेति सूत्रवार्तिकाभ्यां निष्ठाया अंतोदात्तत्वपरनिपातौ। वस्त्रछन्नेति। बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरे [illegible]निघाति
त्वकृते अनुदात्तान्तोयं स्वांगाच्चेति। इह बहुव्रीहिरिति नानुवर्तत इति ध्वनयन्नुदाहरति। अतिकेशीति। शिखेति। शीङः खो ह्रस्वश्चेति ह्रस्वस्तदंतात् टाप्॥ अ
न्यथा टावन्तं मा विवाङीष् स्यादिति भावः। केचित्तु सुशिखेत्यपि प्रत्युदाहरंति। तच्चिंत्यं। टावंतेन समासे अनदंतत्वेन ङीषः प्राप्त्यभावात्। न च टापः प्रागेव कृते समे
नैसमासात् इदंतत्वमस्तीति वाच्यं। तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेत्यर्थे स्यालाभादिति न व्याः। यद्यत्र स्वमंगं गृह्येत तर्हि सुकुमारशाले त्यत्रापि स्यान्न च म
सुस्य शालां गत्वात्। सुकेशी रथ्येत्यत्र न स्यात्। केशानां रथ्यां गत्वाभावात्। अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह॥ ॥ ॥

स्वाङ्गं त्रिधेति। मूर्तिमदिति। स्पर्शवत् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः। प्राणीति। मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः। सुमुखा शालेति। एवं च फलमुखी कारणमुखी चान् ...
स्वाङ्गं त्रिधा। अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजं। सुस्वेदा। द्रवत्वात्। सुज्ञाना। अमूर्तत्वात्। सुमुखा शाला। अप्राणिस्थत्वात्। सुशो-
फा। विकारजत्वात्। अतत्स्थं तत्र दृष्टं च। सुकेशी। सुकेशा वा रथ्या। अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात्। तेन चेत्तत्तथा युतं। सुस्तनी। सुस्तना वा
प्रतिमा। प्राणिवदप्राणिसदृशे स्थितत्वात्। नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च। ४।१।५५। एभ्यो वा ङीष् स्यात्। आद्ययोर्बह्वच्लक्षणो निषेधो बा-
ध्यते पुरस्तादपवादन्यायात्। ओष्ठादीनामस्वाङ्गानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादन्यायात्। सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः
परत्वादस्य बाधकः। तुङ्गनासिकी। तुङ्गनासिका। इत्यादि। नेह। सहनासिका। अनासिका। अत्र वृत्तिः। अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यं। स्वङ्गी। स्वङ्गा।
इत्यादि। एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित्। भाष्ये त्वनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः। अत्र वार्त्तिकानि। पुच्छाच्च। सुपुच्छी
सुपुच्छा। कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यं। कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि। उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च। नित्यमित्येव। उलूकपक्षी
शाला। उलूकपुच्छी सेना। न क्रोडादिबह्वचः। ४।१।५६। क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष्। कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरः क्रोडा। आकृतिगणोऽयं। सुजघ-
ना। सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च। ४।१।५७। सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष्। सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका। नखमुखात्संज्ञायां। ४।१।५८। ङीष् न
स्यात्। शूर्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायां किं। ताम्रमुखी। कन्या। दिक्पूर्वपदान्ङीप्। ४।१।६०। दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीब्वा
स्यात्। प्राङ्मुखी। प्राङ्मुखा। आद्युदात्तमध्यं। वाहः। ४।१।६१। वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात्। ङीपे वाऽनुवर्त्तते न ङीप्। दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे। कु-
सख्यशिश्वीति भाषायां। ४।१।६२। इति शब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। छन्दस्यपि क्वचित्। सखी। अशिश्वी। आधेनवो धुनयन्तामशि-
श्वीः पयो गाः। वामादिका इति भावः। [illegible]गतस्तनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह। तेन चेदिति। येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं

तेनतत्सदृशो नागो न तत्तु अप्राणिस्थं वस्तु तथा प्राणिवद्युक्तं युक्तं चेन तद्व्य प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः। मध्येऽपवाद इति। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्या-
यादित्यर्थः। अः क्रोडेति। स्त्रीलिङ्गोयमिति हरदत्तादयः। तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अदन्तत्वान्ङीषः प्राप्तिः। अमरस्तु। ननाक्रोडं भुजान्तरमित्याह। रत्नपतिस्तु पुल्लिं-
गतामाह। गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टावन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः। एवं चाऽविशेषाल्लिङ्गत्रयेप्युदाहरणं बोध्यं। माधवस्तु ताच्छील्ये क्रुशनि-
मज्जन इति धातोर्वा हं क्रोडः। घञ्। क्रोडा अश्वानामुरः। टावन्तोयं स्वभावतो विशेषविषयः। क्रोडादिषु टावन्तमात्रस्य पाठात्। भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहु-
व्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव। कल्याणक्रोडा कल्याणक्रोडीमपूरीति केशे· सहवर्तत इति सकेशा। अविद्यमानाः केशाः यस्याः सा अकेशा। शूर्पणखादिपूर्व

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। ४।१।६३॥ जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात्। आकृतिग्रहणा जातिः। अनुगतसंस्था-
नव्यंग्येत्यर्थः तटी। लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या। असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा।
जातिरिति लक्षणान्तरं। वृषली। सत्यन्तं किं। शुक्ला। सकृदित्यादि किं। देवदत्ता। गोत्रं च चरणैः सह॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च
शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। बह्वृची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीष् बाध्यते। जातेः किं। मुण्डा। अस्त्रीविषया-
त्किं। बलाका। अयोपधात्किं। क्षत्रिया। योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः। हयी। गवयी। मुकयी। हलस्तद्धितस्येति य-
लोपः। मनुषी। मत्स्यस्य ङ्याम्॥ मत्सी॥ ॥

९ पदान्संज्ञायामिति णत्वं। यदा तु शूर्पं वन्नखा नियस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा तदा संज्ञा-
त्वान्न ङीष्निषेधो न वा णत्वं तेन राक्षस्याः वियोगवृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः। ङीषो ङीवादेश इति। अन्यतो ङीषित्यतो ङीषित्यनुवर्तते। दिक्पूर्वपदादिति पेष-
स्यां ङीषिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यत इति भावः। यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात्तर्हि प्राग्गुल्फा प्राक्क्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येत। पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्र-
तिपत्तिगौरवमिति भावः। वाहः। ण्विप्रत्ययान्तस्य वहेरनुकरणमिदं। वहश्चेत्यनेन कर्मण्युपपदे एव वहेर्ण्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यान्नेदं तद्वि-
धिरित्यभिप्रेत्याह। वाहं ताद् इति। न ङीविति अस्वरितत्वादिति भावः। दित्यौहीनि। ङीषि संज्ञायां वाह ऊठ् संप्रसारणं चेति पूर्वरूपं। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। सख्यशिश्वीति।

स्यते। अर्थैकार्यासंभवात्। स्वरूपं तु न गृह्यते। अस्त्रीविषयत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह। जातिर्वा चियदिति। आकृतिग्रहणेति। ग्रहणमिति करणे
ल्युट्। सामान्येन नपुंसकं। आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिमभिदेनं फलितमाह। अनुगतसंस्थानेत्यादि। वृषलेत्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति
लक्षणांतरमाह। लिंगानां चेत्यादि। चकारो भिन्नक्रमः निर्ग्राह्येत्यस्यानंतरं बोध्यः। लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी। न सर्वभाक् सर्वाणि लिंगानि न भजतीत्यर्थः। सर्व
ग्रहणं लिंगापेक्षत्वेपि गमकत्वाद्वृत्तोऽण्विः समासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शंक्यः वृषलीति। एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरा
दौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः। देवदत्तेति नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसंगः। एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यंतरे कथनं
विनापि तस्य सुग्रहत्वात्। मैवं। परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यंतरस्य विशेषणात्। तथा च यस्यां व्य
क्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समानकालमन्यादेर्देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः। वृषलत्वादिस्तु भवत्येव तदीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक्। उ
क्तलक्षणद्वयाऽनाक्रांतत्वात्तृतीयं लक्षणमाह। गोत्रं च चरणैः सहेति। अपत्याधिकारादन्यच्च लौकिकं गोत्रं। चरणः शाखाध्येता। तदेतत्फलितमाह। अपत्य
प्रत्ययांत इत्यादि। अत्र व्याचख्युः। नाडायनं वृद्ध चमिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात्सर्वलिंगी गोत्रचरणे अतः पृथक् लक्षणं कृतं। तनात्र लिंगानां च न सर्वभागि
ति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शंक्येति। औपगवीति। अस्य तु लक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते। एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय टिड्ढाणञित्यादिना ङी
बिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः। केचित्तु अपत्याधिकारादन्यत्रैव लौकिकं गोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्र पारिभाषिकं गोत्रप्रत्ययांतं एकजातिकार्यं लभते
न त्वपत्यप्रत्ययांतः। अत्र च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात्पूर्वभावित्वात्। तथा चापत्यार्थे औपगवीति ङीबंत इति प्राचामुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः।
कठीति। कठेन प्रोक्तमधीयाना वा कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्चेति वैशंपायनांतेवासित्वाण्णिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्। अध्येत्रण्स्तु प्रोक्ताल्लुगित्य
नेन। बह्वृचीति। बह्व्यः ऋचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः। अनृचबह्वृचावध्येतर्येवेति वचनादृक्पूरब्धूरिति अप्रत्ययः समासांतः यद्यपि स्त्रीणामध्य

यत्नं प्रतिषिद्धं तथापि पुराकल्पे स्त्रीणां न दासीत्। नदा ह्ययमः। पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति १। यद्यमानानामधिगीष्ट्वत्र हुंस्त्वत्वान्ना व्छुङ् भविष्यति यथाऽनधीयानेपि माणवको ब्राह्मणीत्यत्रेति। एवं च प्राचो ङीषुदाहरणं ग्रामादिकमिति भावः। मुंडेति। मुंडगुणयोगान्मुंडा। बलाकाविसकंटिका। क्षत्रियेति। क्षत्राद्घ इत्यपत्ये विधानाज्ज्ञात्रलक्षणालिंगानां च न सर्वेत्यादिलक्षणं वा। जातिः। योपधप्रतिषेध इत्यादि। गौरादिषु गवयादय इदानीं। न नैः प्रसिमा इत्यस्मादेव वार्तिकाद्विज्ञायत इति कैयटादयः॥ ॐ॥ कूकर्णी। जातेरित्यनुवृत्तेर्नेह। बहुपुष्पा। बहुफला शाखा। एवं हि पूर्वेणैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशंक्याह। स्त्रीविषयादपीति। इतो मनुष्य। इतः किं॥ वेट् दरद्विट् शब्दात् जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यत्र दरच्छब्दात्तु व्यञ् मगधेत्यण। तयोरतश्चेति लुक्। यस्तु वैश्यपर्य

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च। ४।१।६४॥ पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली। गोवाली। ओषधिविशेषे रूढा एते। इतो मनुष्यजातेः। ४।१।६५॥ ङीष् स्यात्। दाक्षी। योपधादपि॥ उदमेयस्यापत्यं औदमेयी। मनुष्येति किं। तित्तिरिः। ऊङुतः। ४।१।६६॥ उकारान्ताद्योपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्। कुरूः॥ कुर्वा [illegible] इत्येभ्यः तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक्। अयोपधात्किं। अध्वर्युः। अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानं॥ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव। अलाबूः। कर्कन्धूः। अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलं। प्राणिजातेस्तु। कृकवाकुः। रज्ज्वादेस्तु। रज्जुः। हनुः। बाह्वन्तात्संज्ञायां। ४।१।६७॥ स्त्रियामूङ् स्यात्। भद्रबाहूः। संज्ञायां किं। वृत्तबाहुः॥

योविट् शब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः। दासीति। अत इञ्। गोत्रलक्षणा जातिः। अदन्तत्वाभावात् प्राप्तो ङीष् विधीयते। योपधादपीति। जातेरित्यनुवर्तमाने पुनर्जातिग्रहणादिति भावः। उदमेयस्येति। उदकमेयं यस्य उदमेयः। उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः। इञ उपसंख्यानं। अजात्यर्थं। सोतंगमी। निर्देशादेवर्थं तु लक्षणादि सूत्रेणमुतंगमादिभ्य इञ्। न चायमिञन्तो जातिः ऊङुतः। ङकारो नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः। अन्यथा यवाग्वा यवागेवे इत्यत्रापि स निषेधः स्यात्। दीर्घोच्चारणं तु श्वश्रूशब्दार्थम। अन्यत्र सवर्णदीर्घेणापि सिद्धेः। कुरूरिति। लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। अत्र व्याचक्षते। यद्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादयः इति व्याख्यायेत तर्हि [illegible]

इत्यादावपि एकवचनानुवर्तनं तदृत्तिसुःप्रवर्तेत न ह्यत्र [illegible] प्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे तु प्रकृते दोषः। श्वश्रूरित्यत्र एकारदर्शनाभावाल्लिंगविशिष्टपरिभाषा
या आवश्यकत्वाच्च। अतएव दरमा इत्यत्र एकारे शस्यपूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति मनोरमादौ व्याख्यातमिति। अध्वर्युरिति। अध्वर्युशाखाध्येत्री अध्वर्युशाखा
ध्यायिब्राह्मणी वेति वार्थः। चरणलक्षणयं जातिः। अध्वरं यातीति विग्रहे मृगय्वादयश्चेत्यौणादिकेन अध्वरशब्दस्यान्तलोपः। याधातोः कुप्रत्ययश्च। पर्युदासादि
ति। यदि सूत्रादुर्ङ् इति गृह्येत तर्हि अलाब्वादावूङः संभवो नेति भावः। अलाब [illegible] न्यादि। प्रथमांतं द्वितीयांतं वा नोदाहृतं। वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात्॥
नोङ् धात्वोरिति। ऊङो धात्वोर्यणः पूर्वमाकारस्य उदात्तोः नस्यादिति सूत्रार्थः॥ ॥ पंगोश्च। अजात्यर्थमिदं। पंगुशब्दो हि गुणवाची। श्वशुरस्येति। पुंयोगलक्ष

पङ्गोश्च॥४।१।६८॥ पङ्गूः। श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च॥ चादूङ्॥ पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। श्वश्रूः। ऊरू
त्तरपदादौपम्ये॥४।१।६९॥ उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च॥
४।१।७०॥ अनौपम्यार्थं सूत्रं। संहितोरूः। सबद्धापंक्ता [illegible] शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणशब्दादर्श आद्यच्। लक्षणोरूः। वामोरूः
सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यं॥ हितेन सह सहितौ [illegible] ऊरू यस्याः सा सहितोरूः॥ सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः। यद्वा। विद्यमानवचनस्य
सहशब्दस्य उर्वोरितिशायप्रतिपादनाय प्रयोगः। संज्ञायां॥४।१।७२॥ कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात्। कद्रूः। कमण्डलूः। संज्ञायां किं।
कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोर्थं वचनं॥ ॥

९ णङीषि प्राप्ते ऊङ्। तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः संन्निहितत्वात् अंतस्यैवाकारस्य
नत्वादेः एतच्च वचनं श्वशुरः श्वश्रेति निर्देशसिद्धार्थं कथनं [illegible] प्रथमाकारस्य लोपो न शंक्यः। ऊरूत्तरपदात्। उपमीयते ऽनयेत्युपमा। तस्याः भावः औपम्यं। उत्त
रपदेन पूर्वपदं [illegible] तत्फलितमाह। उपमानवाचि[illegible]वपदमिति। करभोरूरिति। मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिस्तद्वदूरू यस्याः सा। धात्री
करान्स्यां करभोपमोरू [illegible] करभशब्दो उपमानवाचिपूर्वपदत्वाभावात्। औपम्ये किं। वृत्तोरूः। उर्वंतादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरू
रित्यत्र माभूदित्येवमर्थं। अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरू अस्या [illegible] विग्रहः। तथा चोर्वंतत्वेपि ऊरूत्तरपदत्वमिह नास्ति। स्वाम्यूरूशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात्। सं हित

संहितादिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। शफाविति। यद्यप्यमरेण शफं क्लीबे खुरः पुमानिति नपुंसकतोक्ता तथापि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रामाणि
कमेव। शफाविव जर्भुराणेति श्रुतेः। शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचन्द्रकोशाच्च। वामोरूरिति। वामौ सुन्दरावूरू यस्याः इति विग्रहः। कथं तर्हि पीवरोरु
पिबन्तीव बर्हिण इति कुमारः। ऊङभावे हि पीवरोरुरिति स्यात्। ऊङ्श्चेह विधायकं नास्ति। अत्राहुः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया संबुद्धिगुणाभाव इति स्थितस्य ग
तिरुन्नेयेति। हितेन सहेति। समौ वा हितततयोरिति वृत्त्यादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते एकदेशविकृतवत्या संनिहितग्रहणादेव तत्सिद्धेरिति भावः। कमण्डलुरि
ति। चतुष्पाज्जातिवाचकोऽयं। अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञ्। न्यत्र कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति। पात्रपर्यायस्तु न प्रत्युदाहरणं तस्य स्त्रीलिङ्गाभावात्। अच्छन्दोऽर्थमिति। वेदे तु
कद्रुकमण्डल्वोः छन्दसीत्यनेन संज्ञायामसंज्ञायां च ऊङ् सिध्यतीति भावः। अञोऽकार इति। अञा अकारविशेषणात्किं। शूरसेनी। जनपदशब्दादित्यञः अतश्चे
ति लुकि जातिलक्षणो ङीष्॥ ॥ शार्ङ्गरवीति। शृङ्गरुशब्दादपत्येऽण्। आदिवृद्धिरोर्गुणः। टिड्ढाणञिति ङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातेरिति ङीषि प्राप्ते ङीन्वि

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्॥४।१।७३॥ शार्ङ्गरवादेरञोऽकारान्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्स्यात्। शार्ङ्गरवी। बैदी। जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव।
नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रं। नारी। यङश्चाप्॥४।१।७४॥ यङन्तात्स्त्रियां चाप्स्यात्। यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणं। आम्बष्ठ्या। कारीषगन्ध्या। बा
ह्वादिभ्यश्च। पौतिमाष्या॥ ॥ धीयते॥ शार्ङ्गरव कापटव। ब्राह्मण। गौगुग्गुलव। गौतम इत्यादि। शृङ्गरु कपटु ब्रह्मन् गुग्गुलु शब्देभ्यः

प्राग्दीव्यतोऽण्। गोतमशब्दादृष्यणन्तः। अयं गौरादिष्वपि पठित इति पक्षे अत्र ङीषपि भवति। ङीषेवेति। जातेरित्यननुवृत्तौ तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री बैदस्य स्त्रीति पुंयो
गविवक्षायामपि परत्वान्ङीनेव स्यादिति भावः। नृनरयोरिति। नृशब्दादृन्नेभ्य इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनं। वृद्धिविधानार्थं चानेन नरशब्दे
अलोऽन्त्यस्य वृद्धिः स्यात्। अत्राहुः। वार्णादाङ्गं बलीय इत्यकारस्य यस्येति चेति लोपेनापहारात्। अनन्त्यस्यापि अकारस्य वृद्धिर्भवतीति। यद्वा। नरस्य अः नरः। अ
नेन तपरत्वं। नाच नरश्च तयोर्नृनरयोः। परस्य च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेषसामर्थ्यादिति। इह नरस्येत्यर्थवतो ग्रहणाद्वा नरशब्देनातिप्र
संग इति बोध्यं। यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानं। कथं तर्हि किन्नरीणां नरीणामित्यादिप्रयोगाः

१९

अत्राहुः। नरस्येदं नारीयं योगे लक्षणो ङीष्। केचित्तु अनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिकृपरिभाषोपस्थितौ नृशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति। नरशब्दस्य ग्रहणं तु ङी-
नर्थमेव तत्राणि कोरुहस्याभावान्नारीत्येव भवितव्यमित्याहुः। तदपरे न क्षमन्ते। यदि ङीनर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगण एव पृथगेव पठेत्। वृद्धि-
विधायके तद्गणसूत्रे तत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति। पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते ततः स्त्रियां ङीन्। पुत्री। न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शङ्क्यम्। आत्मजस्तन-
यः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः। तेन पुत्रीव हर्षं त्वद्दयतमोति। कुर्वेत दुर्वीपतिपुत्रि सर्वमित्यादिप्रयोगा निर्बाधा एव। यत्त्वत्र हर-
दत्तेनोक्तं केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति। तदुपेक्ष्यम्। उदाहृतकोशविरोधात्। सूतिकापुत्रिकेत्यत्र स्वग्रन्थविरोधाच्च। एवं च स्मृतौ ग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दु-
हितुः पुत्रड्वेति कात्यायनस्यापि सूत्रस्य वार्त्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितम्। पञ्चश्वापूपकारोऽत्र हलन्त्याविति सामान्यग्रहणार्थः। चकारस्तद्विघातनचारि-
तार्थत्वेऽपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते॥ ॥ आवट्याच्च॥ आवटस्यापत्यं स्त्री वृद्धेत्कोसलेति ष्यङ्। कारीषगन्ध्येति। करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः उ-

**आवट्याच्च। ४।१।७५॥ अस्माच्चाप् स्यात् यञ्श्चेति ङीषोऽपवादः। अवटशब्दो गर्गादिः। आवट्या। तद्धिताः। ४।१।७६॥ आपञ्चमसमाप्तेर-**

पमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः। तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण्। अणिञोरनार्षयोरिति ष्यङादेशः। स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्करणं ((**धिकारोऽयम्॥**
सामर्थ्यात्तदन्तादप्यस्य चाप्। चापवदतीति। एतच्च अवृत्ताविति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इत्याहुः। पौतिमाष्येति। पूतिमाषशब्दो गर्गादिः। तद्धिताः। बहु-
वचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थम्। महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिताः इत्यन्वर्थलाभाय। तेन यथाप्रयोगमेव स्युः। ननु टापः प्रागेवायमा-
धिकारोऽस्तु किं विधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे इद्ग्रहणं च मास्त्विति चेन्मैवम्। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येत्यादावग्गुणप्रसङ्गात्। यदि तु यस्येति चेत्यत्र ईद्ग्रहणमेव ङीषि तद्धितक-
र्याभावे तामुपयतीति स्त्रीक्रियेत तर्हि टापः प्रागुक्तद्धिताधिकारेऽपि न कश्चिद्दोषः इति केचित्तच्चिन्त्यम्। कुरूरित्यादौ ओर्गुण इति प्रसङ्गादिति तत्त्वाः॥ ॥

यूनस्तिः। क्त्नेभ्य इति ङीपोऽपवादः। युवतिरिति। स्वादिष्विति पदत्वान्नलोपः। कथं तर्हि युवतीकरनिर्मथितमिथि। तमिति प्रयोगः। अत्र केचित्। सर्वतोऽक्तिन्न-
र्थादिति बह्वादिगणसूत्राद्वैकल्पिको ङीष्॥ न च तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीष् न भविष्यतीति शंक्यं। उक्तेऽपि भवत्येव इति भाष्यात्। न चैवमपि युवती-
नां समूहो यौवनमिति न सिध्येत् किंतु तस्य समूह इत्यणि भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यं। वा हलकाद्यौत्तरौणादिके कति प्रत्यये।
सति युवतिशब्दमादाय तत्सिद्धेरिति। इमं क्लेशं परिहरन्नाह। शत्रन्तादिति। यौति मिश्रीकरोतीति यन्त्येति विग्रहे लटः शतृस्थाने चाविति शतरि उगितश्चेति ङीप्

यूनस्तिः। ४।१।७७॥ युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः। युवतिः। अनु-
पसर्जनादित्येव। बहवो युवानो यस्यां सा। बहुयुवा। युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यं॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ प्रातिपदिकार्थ-
लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। २।३।४६॥ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः। मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमा-
त्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्। उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः। ज्ञानं। अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्य-
स्योदाहरणं। अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य। तटः। तटी। तटं। परिमाणे द्रोणो व्रीहिः। द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्री-
हिरित्यर्थः। प्रत्ययार्थपरिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणं। प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति वि-
वेकः। वचनं संख्या। एकः। द्वौ बहवः। इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनं॥ सम्बोधने च। २।३।४७॥ इह प्रथमा स्यात्। हे राम। कारके। १।४।

एवं हि यौवतमिति प्रयोगोऽपि सुलभः। त्वं नादरणीयं पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव॥ भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति भिक्षादिभ्योऽणित्यत्रैवोपपादयिष्या-
मः॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ स्वौजसमौडित्यादिना तावत्स्वादयो ङ्याप्प्रातिपदिकाद्विहिताः। तेषामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुमारभते। प्रातिपदिकार्थेत्यादिना। प्र-
थमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञाः ताभिरिहापि व्यवहारः इति स्वौजसमौडिति सूत्रे मूलकृतोक्तं। कौस्तुभे तु इह प्रथमादयः शब्दाः सुपां त्रिके प्रवर्तन्ते समं स्यादश्रु-
तत्वादिति न्यायादित्युक्तं। तथा च न्यायसिद्धत्वादस्मिन्शास्त्रे प्रथमादिसंज्ञानामकरणेऽपि न क्षतिरिति ज्ञेयं। पद्यादिपंचकं प्रातिपदिकार्थ इति गृह्यते तेनो लिंमवचनग्रह

त्रिकपक्षे पि लिंगग्रहणमनर्थकमेवेत्याशंक्याविवक्षितं दर्शयति। नियतोपस्थितिक इति। यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्राति
पदिकार्थ इत्यर्थः। शुक्ल इति यावता नन्वेवं लिंगहोमाणवक इत्यादावप्रथमानस्यात्। अत्राहुः। शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तेरुत्पन्नौ सत्यां पश्चात्परांतरसमभि
व्याहारे लक्ष्यार्थबोधे पि क्षत्यभावादिति। मात्रशब्दस्येति। तस्य चात्रावधारणमर्थः। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः। प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचना
न्येव प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः। समासस्तु मयूरव्यंसकादित्वाद्बोध्यः। प्रत्येकमिति। द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वादिति भा
वः। ननु वीरः पुरुष इत्यादौ अभेदसंसर्गस्याधिक्यस्य भानात्प्रथमा न स्यात्। न च पूर्वापरे त्यादिना वीरशब्दस्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिंगमिति वाच्यं। द्वि
तीयाद्यंतानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ तद्विधानस्य चरितार्थत्वादिति चेन्न। संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरंगत्वात्प्रथमं प्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः पदसंस्का
रपक्षस्यैवेहाभ्युपगमात्। मात्रपदेन धर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेदपि लिंगपरिमाणग्रहणं लिंगाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च भवेदेवेत्याह लिंगमात्राद्याधिक्य इति यद्यपि लिं
मात्रे परिमाणमात्रे [illegible]। [illegible]रार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना लिंगादिप्रतीतेरसंभवादिति द्राधिक्य इत्युक्तं। उच्चैरिति। परत्वादिह रुत्वविसर्गौ भवतः। किंच।
अत्र प्रथमानत्वात् ग्राम उच्चैस्तव स्वग्राम उच्चैस्तमिति सपूर्वायाः प्रथमाया इति सूत्रेणानेन [illegible]रेशयोर्विकल्पसिद्धिरपि फलं। कृष्ण इति। यद्यपि नील द्रव्येऽयमनियतलिंगस्तथापि वासु
देवे भगवति नियतपुंल्लिंग इति भावः। ज्ञानमिति। भावे ल्युट्। तट इति टीति। द्विकपक्षे नियतलिंगं न प्रकृत्यर्थस्त्रिकपक्षे तु यद्यपि प्रकृत्यर्थस्तथापि तन्न लिंग
स्योपास्थितिकोपस्थितिकत्वान्न प्रातिपदिकार्थत्वमनेन गतार्थता। द्रोण इति। न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्त्विति वाच्यं। तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभा
वस्य संसर्गविधया भानायोगात्। नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात्। व्रीहिरिति। जातावेकवचनं। व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो व्रीहय इति भवत्येव। अभेदेन
ति। न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभ[illegible]तपावकः। आपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यं। देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृ
ष्टत्वात्। ऐंद्रं हविरित्यत्र हि इंद्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरभ्युपगम्यत इति नास्ति शंकावसर इति भावः। वचनं संख्येति। वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसा
येन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः। अभ्यासो वचनमिति। सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः। वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थं। विशेषविहितैः कर्मत्वादिगतौ

त्यादिभिर्बोधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीयेत्यादिषु कर्मणि द्वितीयैव कर्तृकरणयोस्तृतीयैव नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमान्न च कर्मत्वेऽपि द्वितीया
कर्तृकरणयोस्तृतीयैव नान्यत्रेति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्न्यात्र ग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यं। प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिका
र्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अपि प्रवृत्तेः। वचनग्रहणमपि व्यर्थं। न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः। न चै
वं द्विशब्दात् बहुशब्दाच्चैकवचनं एकशब्दाद्द्विवचनमित्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यं। अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापत्त्या अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य।
न्याय्यत्वात्। गौर्वाहीक इतिवत् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातं। न त्वस्मिन्प
क्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः। नामार्थयोरभेदान्वयात्। परिमाणं प्रत्ययार्थ इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति प्रत्य
यार्थेना[illegible]र्थयोर्भेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत्। अत्राहुः। शब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिह नादृत्य परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातं। अत
एव औपगवादौ तस्या[illegible]नेनैवाण्प्रत्ययसिद्धे तस्यापत्यमिति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपो मत्वर्थीयेनिनैव सिद्धे परिवृतो रथ इत्यधिकारे पांडुकंबलादिनि
[illegible]निप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते। यदि तु सर्वत्र शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि बाधनार्थं कृतं भवेदिति समाधान
[illegible]णो बाधनार्थमिनिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति। ननु क्वचित्पंचकं प्रातिपदिकार्थः क्वचित्त्रिकं क्वचिद्द्विकं प्रातिपदिकार्थ इत्यादि व्यव
ह्रियते। एते पक्षाः केषामभिमताः कथं वाऽमीषामुपपत्तिरिति चेत्। अत्र व्याचख्युः। स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकात्मकः पंचकं प्रातिपदिकार्थः। दधि मध्वि
त्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः। वृक्षौ वृक्षाः॥ वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ यद्यपि विभक्त्यन्वयेऽपि प्रतीयन्ते न इयता प्रकृत्यर्थत्वहानि द्योतकत्वे
नैवोपयोगादिति भाष्यकारा मन्यते। आदिनश्चतुष्कमिति कैयटः। तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यत्र चतुष्कपक्षे पंचकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात्।
आदिनस्त्रिकमिति वृत्तिकारः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादेर्विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात्। यद्यपि दधि मधु इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्याकारकं च प्रती
यते। [illegible] वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्वं हीयते। न हि गार्ग्या इत्यादौ विनापि यत्र अपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः। न चाग्विभरित्यादौ अंतरेणापि प्र

प्यं कर्मा भक्तौ यत इति अनेनेत्यादावपि कर्तप्रकृत्यर्थएवोपयुज्यतेवक्तुं। अन्तरङ्गिकमेव प्रातिपदिकार्थः संख्या कर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति लिंगं टावादिवाच्यमिति पक्षे आदितो
द्विकमेवेत्यन्ये। तत्र स्वार्थो विशेषणं। द्रव्यं विशेष्यं। लिंगं स्त्रीत्वादि संख्या एकत्वादिः कारकं कर्मादि। संबोधने च॥ मात्रग्रहणात् तन्मात्राख्यानपक्षेपि प्रातिपदिकार्थे
प्रथमेति नियमः। हसंबोधनाधिक्ये प्राप्तावस्यारंभः। इह संबोधनं प्रकृत्यर्थे प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणं। तथा च व्रजानि देवदत्तेत्यादावेकतिङ्वाक्यमिति वाक्य
त्वेसिद्धे आमंत्रितस्य चेति निघातो भवति। क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्नेति न सिध्येत्। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वार्तिकात्। त
था चोक्तं। संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणं। व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सति इति। एवं च राममांपाहीति वाक्यस्य रामसंबंधिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं र
क्षणमर्थः। व्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंबंधिसंबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः॥ इति प्रथमा॥ ॐ ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमान
इति कर्तरि षष्ठी आप्नोतेः सन्नन्तात् क्तः। आप्ज्ञप्यृधामीत्। अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। मतिरिहेच्छा न तु बुद्धिः। पुन

कर्तुरीप्सिततमं कर्म। १।४।४९॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्तुः किं। माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न
तु कर्तुः। तमब्ग्रहणं किं। पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थं। अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्॥

र्बुद्धिग्रहणात् तत्रोऽग्निमाप्नोयनेनेतमविष्ठ नो इत्यतिशयेतमप्। एवं च कर्त्राऽऽप्तुमिष्यमाणतमं कर्मेत्यर्थः। कर्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः। स च केनाप्तुमिच्छति
इति कारणाकांक्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते न देतदाह। क्रिययेति। क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यती
त्यादि सिद्धं। कारकमिति। एतच्च कारके इत्यधिकारात् लब्धं। तच्च हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी। प्रतिसूत्रं वाक्यमित्वा कारकसंज्ञाऽनेन विधीयते। तथा च। अपा
यध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात्। ततोऽपादानं। उक्तं कारकमपादानं स्यात्। पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः। तेन संवेरम इत्यत्राधि
करणत्वात् सप्तमी। कारकत्वाद् गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति। अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। न
चात्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः षष्ठ्यासंबकर्णियोरिति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेपि सप्तम्यं तस्यात्तथात्वात्। यद्यपि इह थाथादिस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिध्यति

तथाप्यप्रत्ययसाहचर्येण च ण्वत्तत्रोपादानान्नास्ति थाथादिस्वरेण तत्सिद्धिरित्याहुः। अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति। तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र क्रि-
याअनन्वयिनो न भवति। ब्राह्मणो ह्यत्र पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयीति। पयसेति। भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वेपि ओदन एवात्र ईप्सिततमः पयस्तु संस्कार-
कत्वात्करणं न त्वसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति। किं तु तत्संस्कृतेनौदनेन। यदा तु पय एवेप्सिततमं स्यात् तदा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति। कर्मे-
त्यनुवृत्ताविति। अधिशीङ्स्थासां कर्मेति सूत्रात्। [illegible] ॥ अनभिहितेति। ननु बहुपटुरित्यादौ बहुच्प्रत्ययेनोक्तार्थत्वात्कल्पबादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रि-
यते कट इत्यादौ व लि नि ङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीया न भवति। किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया बाध्यते। न च
वृक्षः प्लक्ष इत्यादिषु प्रथमाया अवकाशः। तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसंगात्। अथोच्यते। नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणानां

अनभिहिते। २।३।१। इत्यधिकृत्य। कर्मणि द्वितीया। २।३।२॥ अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिं भजति। अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदि-
कार्थमात्र इति प्रथमैव। अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्। हरिः सेव्यते। कृत्। लक्ष्म्या सेवितः। तद्धितः। शतेन क्रीतः शत्यः।
समासः। प्राप्त आनन्दं यं स प्राप्तानन्दः। क्वचिन्निपातेनाभिधानं। यथा विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतं। साम्प्रतमित्यस्य हि युज्य-
त इत्यर्थः। तथायुक्तं चानीप्सितं। १।४।५०॥ ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति। ओद-

रनिर्दिष्टेति तात्पर्य एके अस्तिक्रियाध्याहारस्यानावश्यकत्वात् प्रथमाया अस्त्येवावकाश इति। तर्हि उभयोः सावकाशत्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात्। न

नं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते॥

या च अनभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेदत्राहुः। संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारंभ आवश्यकः। तथा हि सूत्रारंभे कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं
तत्र द्वितीयैकवचनं [illegible] अम् इत्यर्थः एवं सूत्रानारंभे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनममिति हि वाक्यार्थः। तथा च सति कृतः कट इत्यादौ कर्ममात्रोक्तावपि
[illegible] एकत्वस्यानुक्ततया अम् [illegible] स्यात्। न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यं। कर्तव्यः कट इत्यादौ तत्रापि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसंगात्। कारकं विभ-
क्त्यर्थ इति पक्षे तु कारकस्योक्तप्रत्ययादिनैवोक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थप्रवृत्तायाः प्रथमाया एकत्वादिबोधनसंभवाद्द्वितीयादिविभक्तेरप्रवृत्तावनभिहित इति।

अत एव व्याचष्टे व्रजतीति वस्य च जि व्रजतीति मैकं वाक्यं पाककर्तृककर्तृकं गमनं हि पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः ४॥

सूत्रभाष्याख्यातमाकरे इति। कारकशक्तिवादिकार्थं इति यद्वेत्यनभिहित इत्यस्य बोध्य इत्यर्थः। तथा च क्तप्रत्ययादिभिरबोध्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादिवाक्यार्थः। तत्रापि एके न बोधितेत्यर्थान्तरं न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे च नभिहिताधिकारो नातीवोपयुज्यत इति दिक्। हरिं भजतीति। भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादनात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरेः कर्मत्वं द्वितीया ... जनं वाक्यार्थः। हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टोऽर्थः। हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति मि ... ना ता धातूपस्थित क्रिया ... तिङर्थं प्रति विशेष्यानन्तरं ... दर्थप्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः। एककर्तृका पचिक्रिया एककर्तृकगमनक्रियानुकूल ... इति व्रजत्यो प्रथमा ... र्थः। एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः। तन्मते हि पाककर्ता व्रजनानुकूलकृतिमानिति यावच्चैत्रव्रजतीत्यस्यार्थः। पचति व्रजतीत्यत्र ... कानुकूलकृति ... व्रज ... इत्यर्थ एवं रूपेण वाक्यार्थपर्यवसानात् तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात्। किं च हरिं भजति देवदत्तः हरिः ... देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तं नैयायिकानां मतं तु भिद्यत एव हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवदत्तः देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात्। तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकबोधो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्य एव। यास्कोऽप्याह॥ भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति। पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म प्रधानं तु दृशिक्रियैव। उक्तं च। सुवन्तं हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम्। तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणमिति। न च लौकिकप्रयोगेषु तिङन्तस्य तिङन्तविशेषणत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यं। परीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं इमा ... श्लोकस्य पर्यवस्कन्दनं नन्दनलवनादिरूपा अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थ इति समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति सूत्रे मूल स्फुटी भविष्यमाणत्वात्। एवं ... भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक्। अभिहिते त्विति। नन्वेवं पक्व ओदनं भुङ्क्त इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत्। मैवं। इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती तत्र प्रधानीभूत भुजिक्रियानिरूपितां अनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः। अत एव आसने आस्त इत्यत्र सप्तमी संगच्छते। ल्युटाधिकरणस्योक्तत्वेऽपि तिङा पर ... आस्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुक्तत्वात्। प्राप्त इति। शतात् ... ठन्यतावत्रात इति यत्। प्राप्तानन्द इति। इह गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः। आनन्दकर्तृक प्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः। यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह। क्वचिन्निपातेनेति। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमित्यत्र चार्थो हि विषवृक्षस्यमिति गम्यत इति ध्येयं पूज्यत इत्यर्थ

एतेननिपातानांद्योतकत्वमेवेतिनियमोनास्तीतिध्वनितं तथायुक्तं। तथैवयुक्तं कथंयुक्तमितिजिज्ञासायामाह। ईप्सिततमवदिति। सूत्रेचशब्दोऽपिशब्दार्थेवर्ततइति
ध्वनयन्नाह। अनीप्सितमपीति। ईप्सितादन्यदनीप्सितमितिपर्युदासोयं तेनयदुपेक्ष्यंयच्चद्वेष्यंतद्द्वयमपीहगृह्यतइत्याशयेनाद्यमुदाहरति। ग्रामंगच्छंस्तृणंस्पृश
तीति। यथास्पृश्यमानस्यगंगादेरीप्सितस्यक्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात्। तथैवानीप्सितस्यतृणादेरपीतिभावः। इहहिग्रामंगच्छतस्तृणस्पर्शनंनान्त
रीयकंतृणस्यानीप्सितत्वात्। यदातृणमपीप्सिततमंभवतितदापूर्वेणैवसिद्धं। उपेक्ष्यंचनोपेक्षाबुद्धिविषयः। नदीकूलंकषतीत्यचेतनेतदसंभवात्। किंतु ईप्साद्वे
षयोरभाववदुपेक्ष्यमितिविवक्षितं। विषमिति। अत्रविषंद्वेष्यमप्योदनवद्भुजिनासंबंधात्कर्म। ननुयएवपुरुषोव्याध्यादिनापीड्यमानोमरणमेवश्रेयोमन्य
तेतस्यविषमपीप्सितमेव। योपिभ्रांत्याभुंक्तेतस्यापिगुडादिवद्बुध्याव्यवसीयमानंविषमीप्सितमेव। कथमन्यथाप्रवर्तेत। तस्मादुदाहरणमयुक्तमेवेतिचेदत्राहुः
यदाकश्चिन्मरणकातरोपि[illegible]णानेगृह्यमाणोविषंभुंक्तेतदेदमुदाहरणमिति। अनीप्सितग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थंतथायुक्तमित्यस्यारंभादेवेष्टसिद्धेःस्या
देतत्। धातूपस्थाप्यफ[illegible]कर्मत्वविधायकेनकर्तुरीप्सिततममित्यादिसूत्रद्वयकथनेनेतिचेत्। अत्राहुः। अग्नेर्माणवकंवारयतीत्यत्रवारणार्थानामीप्सितइ
तिसूत्रेणमाणवकस्यापादानत्वंप्राप्तंतद्बाधायकर्तुरीप्सिततममितिव्यक्तव्यमेव। एवंचद्वेष्योदासीनयोःसंग्रहार्थंतथायुक्तमित्यपिआवश्यकमेवेति॥

मूल-८ देवदत्तं शतं मुष्णाति ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा अर्थनिबंधनेयं संज्ञा बलिं भिक्षते वसुधां॥

अकथितं च। केनाकथितमित्याकांक्षायामाह। अपादानादिविशेषैरिति। अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः। अविवक्षितमि
ति। अपादान[illegible]विशेषविवक्षायां तु गोर्दोग्धि पयः बलिं याचते वसुधां। व्रजेऽवरुणद्धि गामित्येवं पंचम्यादय एव भवंतीति भावः। एतेन पाणिनाकांक्षपात्यादो गमी
त्यत्र करणाधिकरणयोरिति [illegible] गः। तयोस्तु दंडेन करोति कटे तिष्ठत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः। करणाधिकरणसंज्ञयोरिह निवक्षि
तत्वात्। यदि तु सूत्रेऽकथितं [illegible] दा अप्रधानपर्यायो न त्वनुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत तदा स्यादेवायमाक्षेपो न त्वन्यथा। कारकमिति। तत श्चब्राह्मणस्य पुत्रं

अकथितञ्च। पं[illegible]। अपादानादिविशेषैरविवक्षितङ्कारकङ्कर्म्मसंज्ञं स्यात्। दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थ्मुषां
कर्म्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहां १ दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्म्मणा यद्युज्यते तदेवाऽकथितं कर्म्मेति परि
गणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधां। अविनीतं विनयं याचते। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गान् शतं दण्डयति। व्रजम
वरुणद्धि गां। माणवकं पन्थानं पृच्छति। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्म्मं ब्रूते शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तं। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति
माणवकं धर्म्मं भाषते। अभिधत्ते वक्तीत्यादि। कारकङ्किं। माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति। अकर्म्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्त
व्योऽध्वा च कर्म्मसंज्ञक इति वाच्यं॥ कुरून् स्वपिति। मासमास्ते। गोदोहमास्ते। क्रोशमास्ते॥ ॥११ पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसंगः। इत्याजिति। दं

डदंडनिपातनेन चुरादेः इह तु दंडिग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। प्रच्छीत्यागं तु केनेकारेणानिर्देशो न त्विका। ग्रहिज्येति संप्रसारणप्रसंगात्। कर्मयुगिति। कर्मणा युज्यते क
र्मयुक्। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। कर्मणा युज्यत इति। मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबध्यमानं कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः। एतेन
दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितं। अन्ये त्वाहुः। कर्मयुगित्यत्र कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति। तेन क्रियान्वयीत्यर्थः। परिगणनमिति। तेन नटस्य शृणोति गाथामित्यादौ नातिप्र
संग इति भावः। इह हि गाथायाः कर्मकं नटसंबंधि श्रवणं वाक्यार्थः। तेन क्रियान्वयित्वान्नटस्य कारकत्वमस्त्येव। गां दोग्धीति। पयः कर्मकं गोसंबंधि दोहनमर्थः। पयोऽत्र
मुख्यकर्म कर्त्रीप्सिततमत्वात्। गौस्तु पयसो निमित्तमात्रेण पातात न तु वस्तुसत्याप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति। तदुक्तं हरि

दत्तेन यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति एतेनावधिविवक्षायां गोरिति पंचम्येवेति स्पष्टम् यदा तु गोरित्येतत्पयसासं-
बध्यते तदा गोशब्दात् षष्ठ्येव भवतीत्यपि बोध्यम् यत्तु माचादुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूशासुजिकर्मयुक्नीहृकृष्वहदंडग्रहमुष्याश्च कर्मभागिति पठितं तत्र ग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः
इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः तथा हि दुह्यादीन्न्यादींश्च द्वैराश्येन पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लकृत्यक्तखलर्थाः किं हि कर्म केभ्यो मुख्ये कर्मणि स्यु-
र्गौणे वेत्याशंकायां स्वयमेव पठितं न्यादयोऽण्यन्ते नानिष्कर्मगत्यर्थौ मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि इति एवं च दंडिमंथिभ्यामपि मुख्ये स्यात् न चेष्टापत्तिः गर्गाः
शतं दंड्यन्तामिति भाष्यविरोधात् शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् दंडिरत्र ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थ इत्युक्तम् अत एवात्र समुदाये वाक्यप-
रिसमाप्तिः गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसंभवात् तथा मंथेरपि प्रधानेऽस्यादिष्यते तु गौणे तथा च भारविः येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथे इति अत्रामृतं
मुख्यं उद्देश्यत्वात् अंबुनिधिस्तु गौणः बलिं भिक्ष[illegible]त इति अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म तेन युक्तो बलिर्वसुनोऽवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति अवनीतमिति
अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायामकथितं चेति कर्मसंज्ञा तंडुलानीति निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यं कर्म ओ-
दनं निर्वर्तयतीत्यर्थः तंडुलास्तु करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म अन्ये त्वाहुः द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यपर्यालोचनया तंडुलानोदनं पचतीत्यस्य तंडुलान्विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तय-
तीत्यर्थः इत्यादि तु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति गर्गानिति ग्रहणार्थस्य दंडेः शतं मुख्यं कर्म गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म व्र-
जमिति अत्र गौर्मुख्यं कर्म व्रजं त्व[illegible]करणत्वाविवक्षायामकथितं चेति कर्म भवति एवमग्रेऽप्यूह्यम् अर्थनिबंधनेति न तु स्वरूपाश्रया अहमहमपीदमचोद्यम् चोद्य इति न
दासूत्रभाष्यपुष्ठिपर्यायस्य चुदेर[illegible]कर्मकत्वदर्शनादिति भावः अत एव स्थाणुं [illegible] इत्येस्मेरमुखो जगाद मरीमुच्चैर्वचनं महार्थमिति भट्टिः प्रायुंक्त एवं च नाथत्यादयो वह-
वो द्विकर्मका ज्ञेयाः स[illegible] सन्तप्य[illegible]र्थो[illegible] धनासं[illegible]त तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत् सत्यं भारं वहति भारं नयतीत्यत्र यदि विलक्षणोऽर्थोऽनुभूयते
तदा द्वयमपठनीयमेव यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः उभयथापि लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् अत्र वदंते जग्राह घृतकुशक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तम-
चिंत्यमेव संज्ञाया अर्थनिबंधनत्वाद्दंडेर्ग्रहणार्थत्वाच्चेति बलिं भिक्षत इति भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे चेति भिक्षतेर्याचत इत्यर्थः देश इति कुरुपंचालादिरेवेह गृह्यते तेनाधिशीङ्स्था-

सांकर्म्यस्य नैव्यर्थ्यं अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति नियमार्थत्वाभ्युपगमेऽपि वैकुंठे वर्त्तते इत्यादिष्वतिप्रसंगः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति कुरून्निति गोदोहमिति नचे
हकालत्वासिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति जन्यमात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् यत्तु प्राचा अकर्म-
कधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावानां द्वितीयेति केचिदित्युक्त्वा नदीमास्त इत्युदाहृतं तदसंगतम् ग्रामसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते न तु प्रदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न भवतीत्याक-
रात् अध्वेति च न्यूनं अध्वानं स्वपितीत्यपिसंगात् अत एव आक्रोऽध्वा गंतव्यत्वेन विशेषितः गंतव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातं द्वितीयेत्यप्यसंगतं क-

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणिकर्त्ता स णौ।१।४।५२। गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्त्ता स णौ कर्म-
संज्ञः स्यात्। शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत्। आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिं॥१॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः॥२॥ ग-
तीत्यादि किं। पाचयत्योदनं देवदत्तेन। अण्यन्तानां किं। गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः। नीवह्योर्न।
नाययति। वाहयति वा भारं भृत्येन। नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः। वाहयति रथं वाहान् सूतः। आदिखाद्योर्न। आदयति खादयति वाऽन्नं बटुना।
भक्षेरहिंसार्थस्य न। भक्षयत्यन्नं बटुना। अहिंसार्थस्य किं। भक्षयति बलीवर्दान् सस्यं। जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं। जल्पयति भाषयति पुत्रं
देवदत्तः। दृशेश्च। दर्शयति हरिं भक्तान्। सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते। तेन स्मरतिजिघ्रतीत्यादीनां
न। स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन। शब्दायतेर्न। शब्दाययति देवदत्तेन। धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाऽकर्मकत्वात्प्राप्तिः। येषां देशकालादिभिन्न
कर्म न सम्भवति तेऽत्राऽकर्मकाः। न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि। तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वम्भवति। देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न।

र्मसंज्ञाया अविहितत्वात्कर्मणि ल्यादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसंगात् केचिदित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेति कथंचिद्व्याख्याय पूर्वोक्तपरिहारेऽपि नदीमास्ते
इत्युदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति ध्येयम्॥ ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानं भक्षणं शब्दकर्मकाणामिति शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः कर्मशब्दोऽत्र कार-
कपरः ननु कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्रेव क्रियापरः कृत्रिमकार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामि ॥

न्येव ब्रूयात्। अणौयः कर्तेति। अनुत्पन्ने णिचि शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता सण्यंतधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः। नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। णिजर्थे।
नाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति। तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिध्य
ति। उक्तं च। गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत इति। कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधि
त्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धं। अंतरंगत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते हेतुमति णिज्विधानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अत एव
उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा। एवं च परत्वादंतरंगत्वादुपजीव्यतयापि च प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधिनोचिताय द्यपि विधिपक्षेपि लक्ष्यं निर्बाधमेव तथापि नियमसूत्रमि
दमिति प्राचां ग्रंथा विरुध्यंत इति चेत्। अत्राहुः। णिजर्थस्य प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यात् विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसि
द्धिरित्येतन्न संगच्छते। अंतरंगत्वोपजीव्यत्वेपि प्रधानं प्रति निप्राबल्यं प्रयोजयतः। ततश्च नियमार्थत्वोक्तिः प्राचां निर्बाधैवेति। गत्यादिण्यंतानां क्रमेणोदाहरति।
शत्रूनिति। शत्रवः स्वर्गमगच्छन् तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयदिति। गमेरण्यंतावस्थायां शत्रवः कर्तारः ण्यंतावस्थायां कर्म अभवन्। स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनु
कूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिः मेगतिरिति वाक्यार्थः एवमग्रेप्यूह्यं। वेदार्थमिति। स्वे स्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत्। तथा देवा अमृतं आश्नन्
तानाशयत्। विधिः वेदमध्यैत तं ब्रह्माणं वेदमध्यापयत् अपाठयत्। सलिले पृथ्वी आस्त। तां यो हरिरासयत्स्थापयतिस्म स हरिर्मेगतिरित्यन्वयः। ननु शत्रूणां गमनेन
कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमो स्वर्गो न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य कर्मत्वं न स्यात्। अत्र केचित्। गतिबुद्धीति कर्मत्वस्य बहिरंगत्वेन ततः पूर्वमेव धा
त्वर्थव्यापारप्रयुक्तं कर्मत्वं स्वर्गस्यानिर्बाधमित्यदोष इति। अन्ये तु कर्तुरीप्सिततममित्यत्र कर्तृग्रहणं स्वतंत्रस्योपलक्षणं स्वातंत्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेवा त
च्च प्रयोजकसंनिधानेपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः। न च स्वतंत्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तंत्रे वलक्षणान संगच्छते। एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्ष
णे भयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारासंमतत्वादिति वाच्यं। संज्ञांतरानुपहितस्वतंत्रे संकेतितस्य संज्ञांतरोपहिताऽनुपहितसाधारणे स्वतंत्रे लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभा
वात्। अत एव जिधातोर्जयप्राप्तिः। प्रकृष्टजये लक्षणा प्राक्। इत्येनरूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति। तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्टजयस्तु जिधातोर

वअर्थ इति नैय्यायिकोक्तिः संगच्छते। नापि कर्तृपदस्य स्वतंत्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शंक्यः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाः दुहिकर्मणां अप्रधाने दुहादी
नामित्युक्त्वा एवं नेकर्तुश्च कर्मण इति च इति भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात्। नहि लक्षणां विना णिजंतानां हि कर्मकर्ता लभ्यते येन एवं नेकर्तुरिति वचनं साव
काशं स्यादि त्याहुः। नीवह्योरिति॥ यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिमत्वात्प्रतिषेध उक्तः।
नियंत्रिति। नियंता पशुप्रेरकः। ननु सारथिरेवेति तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति सिध्यति। अस्मादेव भाष्योदाहरणात् रूढिर्योगमपहरतीति न्यायोऽत्र न।
स्वीक्रियते। आनिषेध इति। प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः। यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते। यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनं आवश्यकं। नी
वह्योर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यं। सूत इति नियंता प्राजिता यंता सूतः। क्षत्ता च सारथिरित्यमरः। प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे
प्राप्ते निषेधमाह। आदिखाद्योरिति। अद भक्षणे। खादृ भक्षणे। प्राचा तु आदीति पठ्यते तत्र एवं तावनुकरणमिति बोध्यं। आदयतीति। इह निगरणचल
नार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदनियमो न प्रवर्तते। अत्तेः प्रतिषेध इति तस्य निषिद्धत्वात्। तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शेषात् कर्तरीति परस्मैपदं। कर्त्रभिप्राये तु
णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवत्येवेति बोध्यं। भक्षेरिति। ननु गतिबुद्धीति सूत्रेणाणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं विधीयते न तु णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवाभावान्निषेधोऽयं व्यर्थ इति चे
न्। अत्राहुः। हेतुमण्णिजंते विधिरिति निषेधोऽप्यणाविव्यसंनिधानाद्धेतुमण्णिज्विषय एव तेन चुरादिणिजंतेऽपि भक्षयतेः प्राप्तिमत्वान्निषेध उपसंख्यात
इति। भक्षयतीति। बलीवर्दाः सस्यं भक्ष तित्रान् भक्षयतीत्यर्थः। क्षेत्रस्थानां यवानां भक्षमाणानां हिंसात्वेतया तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात्। जल्पति प्रभृतीनामिति।
जप जल्प व्यक्तायां वाचि। पुत्रो धर्मं जल्पति तं देवदत्तो जल्पयतीत्यत्र एवं तावस्थायां पुत्रः कर्ता। एवं तावस्थायां कर्म अभवत्। तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति दे
वदत्तः। न च जल्पतिभाषत्योः शब्दक्रियत्वेन गतिबुद्धीति सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यं। शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दं कर्मकारकं येषा
मित्यर्थात्। अन्यथा वेदमध्यापयति विधिमित्यादेरसिद्धिप्रसंगात्। एवं पुत्रो यत्किंचिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्युदाहार्यं। स्मारयतीति। आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेर्घटादि [illegible]
नि मित्त्वं न चिंतार्थकस्येति भावः। देवदत्तेनेति। स्मारयत्येनं वनगुल्म इत्यत्र तु लोरणाविति सूत्रभाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यं। शब्दाययतीति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरकलहा

नाक्रुङ्। ततो हेतुमण्णिच्। धात्वर्थसंगृहीतेति। एतेन शब्दायपति सैनिकैरिपूनिति कर्म प्रयुंजानाः परास्ताः। नत्वविवक्षितकर्मणोपीति। यथा लः कर्मणि चेति सूत्रे अ
विवक्षितकर्मणोप्यकर्मकत्वाद् इति गृह्यते तेन तथैवेहापि यदि गृह्येरन् तदा ओदनादिकर्मणो विवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात् न तु देवदत्तेन पाचयतीति। एवं गत्य
र्थाकर्मकेति सूत्रेप्यविवक्षितकर्मणः कर्मका इति न गृह्यंते। दत्तवान् पक्ववान् इत्यर्थे दत्तः पक्वः इत्यापत्तेः। यत्तु प्राचा अयकं दशब्दायत्येनेत्युक्तं तदयुक्तं। अ
यं तेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात्। कं दव्हेत्रोसुशब्दक्रियत्वेपि शब्दः कर्मकारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायां। यदपि श्रु
ग्रहदर्शनमिति कर्मत्वमुक्तं तत्र दर्शिग्रहणं प्रामाणिकमेव। शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात् सिद्धं। ग्राहेर्हि कर्मकत्वं यद्यप्यजिग्रहत्तं जनको धनुरिति भट्टिप्रयोगस्य अप्यवि
चारं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेति कालिदासप्रयोगस्य चानुगुणं तथापि बहूनामसंमतमेव। अत एव तं धनुरजिग्रहत् बोधितवान्। सुतां ग्राहयितु
ं ग्राहत्वेन बोधयितुमित्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयांचक्रिरे। न च बुध्यर्थत्वं विनापि यथाश्रुतार्थ एव ग्राहेर्हि कर्मकत्वमस्त्विति वाच्यं। तथा हि सति जायाप्रतिग्राहि
तं गंधमाल्यामित्यत्र क्तप्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्मीभूतधेनोः स्यात्। न तु गंधमाल्यकर्मणः। एयं तेकर्तुश्च कर्म इत्युक्तेः। जायाप्रेरिता हि धेनुर्गंधमाल्यं प्रतिगृ
ह्णातीति भवत्येव। धेनुः प्रयोज्यकर्म ततश्च जायया गंधमाल्यं प्रतिग्राहितामिति स्यात्। प्रत्ययानभिहितत्वेन गंधमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः। सिद्धांते तु जा
यया प्रतिग्राहितं गंधमाल्यं यया इति विग्रहः। द्विकर्मकत्वाभावेन गंधमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात्। ययेति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेपि णिच्प्र
कृत्यर्थप्रतिग्रहं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते। एवं चेह जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गंधमाल्यकर्मकं यत् प्रतिग्रहणं तत् कर्त्रीमिति वृत्त्यर्थः। यद्यपि धेनुकर्तृ
कं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्मीभूतगंधमाल्येति विग्रहार्थस्तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावेण विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थीभावः क
ल्पत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक्॥

हृक्रोः। हा च का च हृकरौ तयोरिति विग्रहः। हृश्च कृश्च हृक्रौ तयोरिति वा प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात्। गतिबुद्धीत्यादीह नानुवर्त्तते। तेन उभयत्र
विभाषेयं। अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वात् विकारार्थस्य करोतेश्चाकर्मकत्वात्। गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वा
दप्राप्ते अस्यारंभात्     अप्राप्तावुदाहरणमाह। हारयतीति। हरति करोति वा कटं भृत्य इत्यण्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्त्ता स एव ण्यन्तावस्थायां कर्मा ऽभूत्।
प्राप्ते तूदाहरणं तु अभ्यवहारयति सैंधवान् तृणम् अभ्यवहारयति सैंधवैर्विकारयति सैंधवं वा विकारयति सैंधवैरिति बोध्यं। ननु यदि गतिबुद्धीत्यादिरिह नानु
वर्त्तेत तदैतदेव स्यात्। तत्रैव प्रमाणं न पश्याम इति चेन्न। वा नवेति विभाषेति सूत्रे उभयत्र विभाषा सु भाष्यकृता ऽस्यापि सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशंकाया अनव

हृक्रोरन्यतरस्यां। १।४।५३॥ हृक्रोरण्यन्तयोः कर्त्ता णौ वा कर्म्मसंज्ञः स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटं। अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यं। अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा। अधिशीङ्स्थासां कर्म्म। १।४।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म्म स्यात्। अधिशेते। अधितिष्ठति। अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः॥ अभिनिविशश्च। १।४।४७। अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म्म स्यात्। अभिनिविशते सन्मार्गं। परिक्रयणे सम्प्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः। उपान्वध्याङ्वसः। १।४।४८॥ उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म्म स्यात्। उपवसति। अनुवसति। अधिवसति। आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। अभुक्त्यर्थस्य न ॥

तारात्। अभिवादीति वदसंदेशवचने चुरादिराधृषीयः अभिपूर्वत्वान्नमस्कारार्थता। अभिवादयतेरप्राप्तौ दृशेस्तु प्राप्तावयं विकल्पः अभिवदति देवं भक्तः स प्रेरयत्यन्यः अभिवादयते। दर्शि च
श्चेत्यात्मनेपदं परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव। तथा पश्यति देवं भक्तः दर्शयते देवं भक्त इत्यादि। अभिनिनि     त्या च तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये विप
रीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षार्थमित्याह। संघातपूर्वस्येति। तेनेह न। निविशते यदि शूकशिखा पद इति। क्वचिन्ना एष्वर्थेभिनिविष्टानामिति सन्दर्भसू
त्रस्थभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः। उपान्वा। लुक्विकरणादलुक्विकरणं बलीय इति। वस निवास इति भौवादिक एव गृह्यते न तु वस आच्छादन इत्यादादिक इति अ
भिप्रेत्य शपा निर्देशमाह। उपादिपूर्वस्य वसतेरिति। वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेध इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे। अभुक्त्यर्थस्य नेति। वार्तिके अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः। भो

वनेउपवसतीति। कथं तर्हि गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे हरिदिनमुपोषित इत्युदाहरणं संगच्छत इति चेदत्राहुः। वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष
इति। उपपदविभक्तिमाह। उभसर्वतसोरित्यादिना। उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः। प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः। अत्र उभ शब्दा
दयच् न कृतः। अनुकरणशब्दत्वेन असंख्यावाचित्वात्। तथा च उभशब्देन उभयशब्दो लभ्यते केवलात् परत्र तसिलोऽसंभवादित्येके। वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृ
त्तावपि उभशब्दाद्धि हितोपस्तस्तरं तमस्येवेति यथाश्रुते साधुरिति मनोरमायां स्थितं। धिगिति। धिक्शब्दयोगेपि द्वितीया कार्येत्यर्थः। अत्र मांचः॥ धिगित्यविभक्ति
कोनिर्देशो गवि त्ययमाहेति वत इत्याहुस्तन्न। तथा सत्यपदांतेनया दृष्टांते लोपः शाकल्यस्येव दार्ष्टांतिके जश्त्वस्याप्यप्रवृत्तिप्रसंगात्। न चायं गकारान्त एव स्व
निषंकं। कस्य च द इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। कस्य च द इत्य— नेन हि कांताव्ययस्य अकच्संनियोगेन दत्वं विधीयते। तस्माद्धिगिति विभक्त्यंतमेव

धे॰ उपवसति। उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु॥ द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते १ उभयतः कृष्णं गोपाः। सर्वतः कृष्णं। धिक्
कृष्णमभक्तं। उपर्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकं। अधोऽधो लोकं। अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि। अभितः कृष्णं। परितः कृष्णं। ग्रा
मं समया। निकषा। हा कृष्णाऽभक्तं। तस्य शोच्यत इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्। अन्तराऽन्तरेण युक्ते। २।३।४। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात्।
अन्तरा त्वां मां हरिः। अन्तरेण हरिं न सुखं॥ ॥

९ व परं तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् यदि तु धिगित्यविभक्तिको निर्दे
श इत्युच्यते तावानेव प्राचां ग्रंथसंदर्भः सम्यगेव। अव्ययत्वात्सुपो लुकि अविभक्तिको निर्देश इति वक्तुं शक्यत्वात्। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः। आद्यादि
त्वात्तसिः षष्ठ्यर्थे द्वितीया। एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यं। अत्र व्याचक्षते। उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोर्गणपरस्परसाहचर्यात्तसिलेव गृह्यते न त्वाद्यादिभ्यस्तसि
स्तथा चोभयत इत्यादौ तसेश्चेत्यनेन तसिलादेशोऽवगंतव्यस्तेन यत्र संज्ञायां तसेस्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किन्तु षष्ठ्येव तसिलभावस्तु तसेश्चेत्यत्र किंसर्वना
मबहुभ्य इत्यनुवर्तनादिति। धिक् कृष्णमभक्तमिति। तस्य निंद्यतर इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। स निंद्य इत्यर्थः। प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके। कथं धिङ्मूर्खेति। संबोधनपदस्य
क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावान् द्वितीया न प्रवर्तत इति संबोधने च तिप्रथमैव भवतीति। क्रियापदं च क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तं तथा च धिक् मू

र्खं निषिद्धाचरणमित्यत्र दिह कस्यां मूर्खं संबोध्यक निषिद्धाचरणस्य निंद्यत इति नुवाकार्थः। प्रथमार्थे धिग्योगे द्वितीये ति वादिनां तु मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणं निंद्यमिति
वाक्यार्थः। यत्तु उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादित्याहुः। तच्चिंत्यं। संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभ
...नात्मचरेद्वप्रसीदेत्यादौ वसुगन्यादेव एव कर्तृत्वस्यैव उक्तिसंभव इति वाच्यं। वास्तवकर्तृत्वेपि कारकविभक्तित्वस्य अलाभात्। किं च। देव त्वां भजे त्वां भजतिम तारत्या
... पवाध्यस्य देवस्य वालकममपि कर्तृत्वं नास्तीति आसां तावत्। उपर्युपरीति। कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरंतीश्वरबुद्धय इति। अत्राहुः। उपरि बुद्धीनां उन्नानबुद्धीनां उप
...तीत्यर्थः। तेनाऽऽम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया। यद्वा प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्य वार्तिके ग्रहणादिह च वीप्साद्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीया
...सक्तिरिति। अभितः परित इति। एतच्चान्यत्रापि दृश्यत इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपंचभूतमिति व्याचख्युः। अभितः कृष्णमिति। पर्यभिभ्यां चेति तसिल्। समयानिकषाशब्दौ
...वनाव्ययौ। विलंघ्य लंकां निकषा हनिष्यति इति माघः। हेति खेदे। तदेतदाह तस्य शोच्यत इति। बुभुक्षितमिति। बुभुक्षितस्येत्यर्थः। एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषक
...दुपसर्गः। न तु कर्मप्रवचनीयः। तेनात्र कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन गतार्थता न। शंक्या। अंतरा अंतरेण। प्रतिपदोक्तत्वान्निपातयोरेव ग्रहणं न तु टावंततृतीयांतयोः पर
स्परसाहचर्याच्चात एव पृथग्गुरुभार्गवाविन्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्न त्वाचार्यपरशुरामयोः तेन किमनयोरंतरेण गतेनेति सिद्धं। किमनयोर्विशेषेण ज्ञानेनेत्यर्थः। अंतरेण
मामिति। तव मम च मध्य इत्यर्थः। हरिशब्दान्न द्वितीया न भवति। अंतरं गत्या प्रथमायाः एवोत्पत्तेः। अंतरेण हरिमिति। हरिं विनेत्यर्थः। मध्य इत्यर्थेप्यंतरेणशब्दोऽस्तीति म
णालमृत्वामलमंतरेण स्थितः स्थलच्चामरयोर्द्वयं स इति। चेलच्चामरयोर्द्वयस्य मध्य इत्यर्थः। युक्तग्रहणान्नेह। अंतरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः। इह कृष्णान्न द्वितीया। अंतरा
शब्दप्रयोगेपि अंतरेत्यनेनानन्वयात्।

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृत्येति। ईश्वरात्प्रागिति बोध्यम्। गुरुसंज्ञाकरणं अन्वर्थत्वाय। कर्मेति क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः। बाहुलकात् भूते कर्तर्यनीयर्। तेन संप्रति क्रि-
यां न द्योतयन्तीति लभ्यते। तथा च हरिः ‒ क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति। तथा हि। जपमनु प्रावर्षत् इत्यत्र
अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते। अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा। नापि षष्ठ्येव संबन्ध उच्यते द्वितीययैव तस्योक्तत्वात्। नापि प्रावर्षदिति विपरिणामितविभक्तिविशेषेण।
मानक्रियेव क्रियान्तरमाक्षिप्यते। कारकविभक्तिप्रसंगात्। किं तु जपसंबन्धि वर्षणमिति द्वितीययावगम्यते। संबन्धो लक्ष्यलक्षणभावरूप एवेति अवगमात्। संबन्धरू-
पानुना विशेषेऽवस्थाप्यते। क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपीयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते। सुः पूजायाम्। अतिरतिक्रमणे चेति यथा। उक्तसंज्ञ इति। कर्मप्रवचनीय
इत्यर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति। ननु जपमनु प्रावर्षदित्यत्र दृष्टिमन्त्रयोर्योगाभावेन क्रियायोगाभावादेव तयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्या

कर्म्मप्रवचनीयाः। १।४।८३॥ इत्यधिकृत्य। अनुर्लक्षणे। १।४।८४॥ लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। गत्युपसर्गसंज्ञापवादः। कर्म्मप्रवचनीय
युक्ते द्वितीया। २।३।८॥ एतेन योगे द्वितीया स्यात्। जपमनु प्रावर्षत्। हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः। परापि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते। ल
क्षणेत्थम्भूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्। तृतीयार्थे। १।४।८५॥ अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात्। नदीमन्ववसिता सेना। नद्या स

ंबद्धा इति चेत् अत्राहुः। गम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्मितत्वम्। ॰हसम्बद्धेत्यर्थः॥ षिञ् बन्धने क्तः ॥
हेतुत्वस्य संबन्धविवक्षायां कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारंभात्। न चैवमपि जपमनु निशम्य देवः प्रावर्षत् इत्यर्थावगमात् ल्यब्लोपे पंचम्यपवादार्थे-
यं संज्ञास्त्विति वाच्यम्। ल्यब्लोपे हि कर्मणि अधिकरणे च पंचमी जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावादिति। परापि हेतौ तृतीयेत्यादि। अयं भावः। लक्षणेक-
र्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः। यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति। हेतुतृतीयाया अवकाशः धनेन कुलमित्यादि। जपमनु प्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते ल-
क्षणे परत्वात् तृतीयास्यात् तां बाधित्वा अनुर्लक्षणे इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयैव भवतीति। न च तृतीयार्थे इति सूत्रेण हेतावपि गतार्थता शंक्या तस्य पुरस्तादपवा-
दन्यायेन सहयुक्तेऽप्रधाने इत्येतावन्मात्रबाधकत्वात्। सामर्थ्यादिति। अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः। नदीमन्वेति। द्वितीया
बाधत्वात् न चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया संज्ञयेति वाच्यं जपस्य निशम ई॥

हीना। उत्कृष्टा इत्यत्र द्वितीया न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति। अनुहरिमिति। उपोऽधिके च। चकारेण हीन इत्यनुकृष्यते तदाह। अधिके हीने चेति। अधिके संज्ञावि
धानं सप्तमी द्वितीयार्थमित्याह। सप्तमी वक्ष्यत इति। यस्मादधिकमित्यनेनेति भावः। तस्मिन्नपि सूत्रे कर्मप्रवचनीया इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानमावश्यकमेवेति ध्येयं। उपहरि
ति। पूर्ववदुत्कृष्टा इत्यत्र द्वितीया। लक्षणेत्थं। वृक्षं प्रतीति। वृक्षसंबंधिद्योतनमर्थः। संबंधश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयंति। भक्तो विष्णुं प्रतीति। विष्णोर्भक्तेश्च वि
षयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तः कंचित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः। लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः। वृक्षं वृक्षमिति। इह वीप्सा द्विर्वचने

हीना। १।४।८६॥ हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत्। अनु हरिं सुराः। हरेर्हीना इत्यर्थः॥ उपोऽधिके च। १।४।८७। अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात्। अ
धिके सप्तमी वक्ष्यते। हीने उप हरिं सुराः। लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः। १।४।९०॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः।
लक्षणे। वृक्षं प्रतिपर्यनु वा विद्योतते विद्युत्। इत्थम्भूताख्याने। भक्तो विष्णुं प्रतिपर्यनु वा। भागे। लक्ष्मीर्हरिं प्रतिपर्यनु वा। हरेर्भाग इत्यर्थः। वीप्सा
यां वृक्षं वृक्षं प्रतिपर्यनु वा सिञ्चति। अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्। एषु किं। परिषिञ्चति। अभिरभागे। १।४।९१। भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः
स्यात्। हरिमभि वर्तते। भक्तो हरिमभि। देवं देवमभि सिञ्चति। अभागे किं। यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयतां। अधिपरी अनर्थकौ। १।४।९३। उक्तसंज्ञौ स्तः।
कुतोऽध्यागच्छति। कुतः पर्यागच्छति। गतिसंज्ञाबाधात् गतिर्गताविति निघातो न। सुः पूजायां। १।४।९४॥ सुसिक्तं। सुस्तुतं। अनुपसर्गत्वान्न षः॥
पूजायां किं। सुसिक्तं किं तवात्र। क्षेपोऽयं॥ ॥ (( नैव द्योत्यते। प्रत्यादिशब्दस्तु कि यथा संबध्यते। कर्मण्येव द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्ग

संज्ञाया बाधान्न षत्वं। नन्वत्र द्वयमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे। पंचम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात्। परिषिंच
तीति। सर्वतः सिंचतीत्यर्थः। उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। ममाभिष्यादिति। मम भागः स्यादित्यर्थः। प्रांचस्तु मामभिष्यादिति पठित्वा उदाहरंति तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपस
र्गवशान्न स्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया। अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानादभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वं। कुतोऽध्यागच्छती
ति। इह प्रजयति पराभवति वृक्षं प्रति विद्योतत इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्योरिह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थवत्त्वं।

॥ १९ अवयवावयवीभाव इति सर्पिरवयवी बिंदुरवयवः इयमेवेति बिंदुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकत्वेवेत्यर्थः॥
मतिर्गतावित्यत्र पदादित्यधिक्रियत इति पदात्मत्वसंपन्नयेकुत इतियुक्तं॥ ॥ अतिरतिक्रमणे च। चकारेण पूजायामित्यनुकृष्यत इत्याह। पूजायां चेति। अतिक्रमण
मुचितादधिकस्यानुष्ठानं। अर्थद्वयेप्येकमेवोदाहरति। अतिदेवान् कृष्ण इति। अन्ये तूदाहरंति। अतिसिक्तमतिस्तुतमिति बहुतरं समीचीनं वा सिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः। बहुतरा
र्थे अतिक्रमणसमीचीने पूजेति विवेकः। अपिः पदार्थे। सर्पिषोपि स्यादिति। सर्पिर्बिंदुः स्यादित्यर्थः। अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह। अनुपसर्गत्वान्न ष इति। उपसर्ग
संज्ञाभावादुपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिरिति ष इह न प्रवर्तते इति भावः। संभावनायामिति। संभाव्यत इति संभावना। स्यात् अश्रयो युवा। भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषय
त्वादाह। तस्या एवेति। संभावनाया एवेत्यर्थः। कर्तृदौर्लभ्येत्यादि। कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं तद्दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो भवनक्रियावाचिना स्यादिन्ने

अतिरतिक्रमणे च। १।४।९५। अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। अतिदेवान् कृष्णः। अपिः पदार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गग
र्हासमुच्चयेषु। १।४।९६। एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात्। सर्पिषोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः। सम्भावनायां लिङ्। तस्या एव विषयभूते भवने क
र्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते। सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे
इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते। सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात्। अपि स्तुयाद्विष्णुम्। सम्भावनं शक्त्यु
त्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः। अपि स्तुहि। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम्। गर्हा। अपि सिञ्च अपि स्तुहि समुच्चये॥ ॥

कार्यमेनत इत्यर्थः। द्वितीयेति। कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन विहिता। न त्वपिनेति। न च बिंदुना योगे तद्द्योतकापिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमा
दिति वाच्यं। अपिशब्दस्य बिंदुद्योतकत्वाभावात्। कथं तर्हि बिंदुप्रतीतिरिति चेत्। शृणु। अपिना द्योत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपति कर्ता त्विह बिंदुरेवेति स
प्रतीयते। अत एवापिशब्दबलेन गम्यमानस्येत्युक्तं न त्वपिना गम्यमानस्येति। उक्तत्वादिति। उक्तप्रायत्वादित्यर्थः। अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्तेः स्यादि
त्यस्यापि नायोगो न तु सर्पिष इत्यस्येत्यर्थपर्यवसानात्। अपि स्तुयादिति। अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तूयादिति अधिकोक्तिः। एतादृशस्यान्यदीयस्तवने साम
र्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः। इह संभावनाद्योतकोपिशब्दः पूर्ववत् संभावनाविषयदौर्लभ्यद्योतक इति महानभेदः। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति

कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात्। एवमुत्तरत्रापि बोध्यं। अपिसिंच अपिस्तुहि इति। सिंच स्तुहि चेत्यर्थः॥ ॥ कालाध्वनोः। अंतं विराममतिक्रांतो ऽत्यंतः स चासौ सं-
योगश्चात्यंतसंयोगः निरंतरसन्निकर्ष इत्यर्थः। केनेत्याकांक्षायां गुणक्रियाद्रव्यैरित्यौचित्यात् बोध्यं। द्वितीयास्यादिति। अनत्यात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव। स्वरूपग्रहणं त्वि-
ह न भवति। कालाः। अत्यंतसंयोगे चेति समासविधायके काला इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नेति ज्ञापनात्। अत एव मासप्रमितः मुहूर्तसुखमिति
द्वितीयासमासविधावुदाहरिष्यामि। मासं कल्याणीत्यादि। अकर्मकधातुभिर्योग एव देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानात्। नेह कर्मणि द्वितीयेति द्वितीयाप्राप्तौ नीतिभा

[illegible]कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे।२।३।५॥ इह द्वितीया स्यात्। मासं कल्याणी। मासमधीते। मासं गुडधानाः। क्रोशं कुटिला नदी। क्रोशमधीते। क्रोशं गिरिः।
अत्यन्तसंयोगे किं। मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः॥ स्वतन्त्रः कर्ता।१।४।५४॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्। साधकतमं कर-
णं।१।४।४२॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्। तमप्ग्रहणं किं। गङ्गायां घोषः। कर्तृकरणयोस्तृतीया।२।३।१८॥ अनभिहिते कर्तरि कर-
णे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली। प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं॥ प्रकृत्या चारुः। प्रायेण याज्ञिकः। गोत्रेण गार्ग्यः। समेनैति विषमेणैति। द्विद्रोणे-
न धान्यं क्रीणाति। सुखेन दुःखेन याति इत्यादि। दिवः कर्म च।१।४।४३॥ दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्यात् चात्करणसंज्ञं। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति॥ अपव-
र्गे तृतीया।२।३।६॥ अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात्। अह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः। फलप्राप्तिः किं॥
॥ मासमधीतो नायातः॥

वः। मासस्य द्विरिति। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यनेन षष्ठीति प्राचः। तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरह्नो भोजनमिति कृदंतेन सह समास[illegible]
ते स्वफलत्वात्। तस्मादिह षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यंतरंगत्वादित्याहुः। अन्यार्थमारब्धस्यापि कृत्वोऽर्थप्रयोग इति सूत्रस्य द्विरह्नो भुंक्त इत्यत्र विशेषविहि-
तत्वात् तेनैव बाधकं नाशनीति केचित्। इति द्वितीया॥ ॥ स्वतंत्रः कर्ता। प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातंत्र्यं। आह च। धातुनोक्तक्रियेनित्यं कारके कर्तृतेष्य-
ते इति। स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातंत्र्याभावेऽपि स्थाली पचति काष्ठानि पचंतीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति। विवक्षित इति। साधकतमं करणं। प्रकृष्ट इति। व्य-
व्यापारानंतरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं। उक्तं च। क्रियायाः फलनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतं। विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीना-

सु॰
सि॰कौ॰
टी॰त॰
१२७

मपि करणत्वमस्तीति सूचितं। आह चावस्तु तस्य दनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थिता। स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति। अयं भावः। कारकत्वेन व्याप्यकर्तृ
त्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविधया विशेष्यभावेन नियतं। किं तु वैवक्षिकं न हि गोः सर्वं प्रति गौरेव न तु कंचित् प्रत्यगौरिति वद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवेति व
क्तुं शक्यं। तथा च कथं धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृते धातूपस्थाप्यव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता व्यापारव्यधिकरणफलाश्र
यः कर्म। कर्तृकर्मद्वारकसंबंधेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरणमिति स्थितं। पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा एवं च पचेरधिश्रयणतंडुलावपनैधोपकर्षणा
दितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता। ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः। तंडुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री। अवयवविभागपरत्वे तंडुलाः कर्तारः। स्थाल्यां पच
तीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्द्वारोपात्तत्वात्। तथा आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्तेति सि-
द्धार्थे भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म। अधिपूर्वैः शीङ्स्थासिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म। केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयं। एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्म
विरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता। यदा नूत्पन्ना क्रियायां यदा यस्य स्वातंत्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता यदुपात्तया कर्तुः क्रियया यदा आप्तुमिष्टतमत्वेन यद्विवक्ष्यते त
दा तत्कारकं तत्क्रियायां कर्मेत्येवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिसंभवाभावात्। यत्तु केचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत् तस्मात् पर्णं पतती
त्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिफलशालिनि कर्तर्यतिव्याप्त्यभावेऽप्यपादानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव तत्रश्च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्यप्यभ्यु
पगम्यं। एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादि सकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविष्टानुरोधेन धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेऽपि वृक्षात् पर्णं पततीत्याद्यकर्मकेषु पतनादिजन्य
विभागादौ तदवच्छेदकत्वाभ्युपगमात् तस्यापादानेऽतिव्याप्तिर्न वा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्तर्यतिव्याप्तिः संयोगादिफलजनकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात् कर्मत्वे
नाभिमतं यत्तद्भिन्नस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः तदप्येतेन प्रत्युक्तं। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गंतर्यव्याप्तेः। णिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गम
नादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्। तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः। गतिबुद्धीत्यादिशास्त्राभ्युपगमं विना क्वचित् प्रयोज्यक
र्तरि कर्मत्वं क्वचित्तु कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात्। ह्रक्रोरन्यतरस्यामिति शास्त्रमंतरेण हारयति कारयति वा कटं भृत्येन भृत्यमित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरु

एवा दृश्येषु वैय्याकरणोक्त्यैव निर्वाह इति चेत् तर्हि आकडारादेका संज्ञा यापरानवकाशा चेत्युक्तत्वान्निरवकाशया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधा
न्नोक्तानि व्याप्तिरित्ति किमनेन धात्वर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेण। स्यादेतत्। आत्मानमात्मना वेत्ति सृजत्यात्मानमात्मनेत्यादिप्रयोगः कथं संगच्छते एकस्यैव ब्रह्मणा
युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वादेरसंभवात् परया कर्तृसंज्ञया कर्मकरणादिसंज्ञाया बाधात् नैष दोषः। अहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोपि भेदमाश्रित्यात्मा
नमात्मा हंतीत्यादिप्रयोगस्याकरे समर्थितत्वात्। ननु साधकं करणमित्येवास्तु कारकाधिकारस्तदिह कारकमिति विवर्तते साधकं कारकं हि पर्यायस्तथा चोभयोपादा
नेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति। तमपग्रहणं किमिति। इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमपग्रहणमि
त्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति। गंगायां घोष इति। उक्तज्ञापनानंगीकारे त्विहाधिकरणसंज्ञा न स्यात्। तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरित्यादौ मुख्याधारे तस्यां च रि
तार्थत्वादिति भावः। अत्र व्याचख्युः। यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं यदा तु गंगाशब्द एव तीरे वर्तते तदा तु न प्रयोजनमंती
रस्य मुख्याधारत्वात् तत्राद्यपक्षे विभक्तिर्लाक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लाक्षणिकीत्यादि रामेणेति। यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणत्वे
न तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यत्वमेव। सत्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यत इत्यादिकर्माख्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्य
भावव्यत्यासो भावेपि हत इत्यादिकर्मकृत्समभिव्याहारे व्यत्यासोस्त्येव तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादिस्तद्विषयीभूतो यो वालिव्यापारः शरीरभेद
नादिस्तत्साध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः। वालिनं हंति वाली हन्यत इत्यादौ तु वालिनिष्ठः प्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्वालिव्यापारस्तद्वि
षयको रामनिष्ठधनुराकर्षणादिव्यापार इत्यर्थो बोध्यः। अत्रेदमवधेयं। फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणं। इह।
धातुः स्मृत इत्यन्वयः। वाचकत्वेनेति शेषः। आश्रये तु तिङ इति विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संबध्यते। वाचकत्वेनेति पूर्ववत्। तिङ इत्युपलक्षणं द्वितीया
तृतीयादीनामपि आश्रयमात्रार्थकत्वात्। नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीयासप्तमीनां सांकर्यं स्यात्। मैवं। निरूपकभेदेनाधारभेदात्। फलनिरूपितआ
धारभेदो द्वितीयार्थः। व्यापारनिरूपितस्तु तृतीयार्थः। स्वाश्रयद्वारा व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च सप्तम्यर्थ इति त्वभ्युपगम्यते। फले प्रधानमिति। ननु तथापि

कर्मकृत्समभिव्याहारे तु व्यत्यासोऽस्त्येवेति उक्तत्वात्। हरिं भजति देवदत्त इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्हर्याधारयोर्देवदत्तेति व्या
धारयोश्चाभेद इह संसर्गः। तथा च हर्याधारिकाया प्रीतेरनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्तमानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः। न चाधारतैव वाच्येति मंतव्यं।
तन्निष्ठधर्मत्वस्याधारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभंगापत्तेश्च। अत एव भाष्यकारोप्याह। सुपां कर्मादयो
प्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति। अनभिहिते किं। हरिः करोति। पाचकः। कर्तरि ण्वुलादिकः। शब्द इदं रं करोतीति ढक्। कृतं विश्वं येन कृतविश्वः॥
विश्वकर्मकृत्याश्रय इत्यर्थः। जीवंत्यनेन जीवनः करणे ल्युट्। प्रकृत्यादिभ्य इति। आकृतिगणोयं। तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चारितेन दृतं इत्यादि सिद्धं। चारु
रिति। सुभिल इत्यर्थः। क्रियाया अश्रवणात्। कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठी ह प्राप्ता। एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धं। करणं नरव्युदासाय हि प्र
कृते दैवं करणत्वं विवक्षितं। स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न त्वलंकारादिनेत्यर्थात्॥ प्रायेण याज्ञिक इति। एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां प्रतिकरणत्वा
त्सिद्धं। आधारादिकानुल्येन याज्ञिकोयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात्। गोत्रेण गार्ग्य इति। गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः। प्रथममात्र प्राप्ता गोत्रेणाहं ज्ञाये इत्यर्था
त् इहापि तृतीया सिद्धा। समेनेत्यादि। समममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता। इहापि तृतीया सिद्धा। पथोपि गमने करणत्वाभ्युपगमात्। द्वि
द्रोणेनेति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। द्रोणद्वयसंबंधि धान्यमित्यर्थः। इह षष्ठी प्राप्ता। द्विद्रोणपरिमितधान्यार्थमूल्ये द्वि
णस्य क्रयस्य च क्रयं प्रति करणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक्। चारिति। करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यामित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यां
ग्रहणापकर्षेण वा संज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे च ग्रहणं समुच्चयार्थं। तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्सिध्यति।
मनसः संज्ञायामित्यलुक्। किंच। अक्षैर्देवयते देवदत्तं यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वात् अणिकर्तुर्णौ गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वं न। अत एव कर्मकादिति परस्मै
पदमपि न भवति। ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसा देव इत्यत्र कृतार्थत्वादस्मान्दीव्यतीत्यत्र परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेदत्राहुः। कार्यकाल
पक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र परस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वान्न द्वितीयेति। स्यादेतत्। दीव्यंते अक्षा इत्यत्राभिहितेपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्

तथादेवनाप्यक्षारस्यत्रस्युटां कारणत्वस्याभिधानेपि कर्मत्वानभिधानात्तद्द्वितीया स्यात्। मैवं॥ एकैव ह्यत्र शक्तिः संख्याद्व्युपयोगिना तथाचैकस्यांशक्तावभिहितायां मन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव नत्वनभिहितत्वं॥ ॥ सहयुक्तेति। सहेनाप्रधान इत्यत्र वाच्येयुक्तग्रहणं रर्थग्रहणमित्याह। सहार्थेनेति। सहार्थकशब्देन सह साकं सार्धमित्यादिनेत्यर्थः। पुत्रेणेति। पितुरेवागमनक्रियासंबंधः श्रूयते पुत्रस्यत्वार्थ इत्येतावतैव तस्याप्राधान्यमुच्यते। अप्रधानग्रहणं त्यक्तुं शक्यं। नचैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अंतरंगत्वात्प्रथमोपपत्तेः। नच यत्र प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ तत्र प्रधाना

सहयुक्तेऽप्रधाने। २।३।१९॥ तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहागतः पिता। एवं साकं सार्धं समं योगेऽपि। विनापि तद्योगं तृतीया। वृद्धो यूनेत्यादिनिर्देशात्। येनाङ्गविकारः। २।३।२०॥ येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात्। अक्ष्णा काणः। अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः। अङ्गविकारः किं। अक्षि काणमस्य। इत्थम्भूतलक्षणे। २।३।२१॥ कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात्। जटाभिस्तापसः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः। संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि। २।३।२२॥ सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात्। पित्रा पितरं वा सञ्जानीते॥ हेतौ। २।३।२३॥ हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वं। करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः। फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। गम्यमानापि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका॥ अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्। शतेन शतेन वत्सान्पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः। अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया। दास्या संयच्छते कामुकः। धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति।

११ तपितुरपि तृतीयास्यात् अतस्तद्वा

रणाय अप्रधानग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं। कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक्। येनांग। येनेति सर्वनाम्ना प्रकृतार्थभूतावयव एव गृह्यते संन्निधानात्। स चार्थाद्विकृत एव। न त्वविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवतीति तेनाह॥ येनांगेन विकृतेनेति। अंगिन इति। सूत्रे गशब्दोऽर्शआद्यजंत इति भावः। जटानामित्थंभूतलक्षणत्वमुपपादयति। जटाज्ञाप्येति। जटाभिर्ज्ञाप्यं यत्तापसत्वं तद्विशिष्ट इत्यर्थः। संज्ञो। ज्ञा अवबोधने इत्यस्मे [illegible]

प्रादुर्भाव इति तस्याकर्मकत्वात्। ङः सः आम्भागस्य तु इत्यस्य लोपेन इत्यल्लोपेन निष्पन्न तयाल्लाक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह। जानातेरिति। संजानीत इति। संप्रतिभ्यामनाध्यानइ
ति तङ्। कृद्योगपरत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्येव पितुः संजाना। आध्याने तु पित्रा पितरं वा संजानाति। हरदत्तस्त्वाह। आध्यानेपरत्वादधीगर्थेति षष्ठी। मातुः संजानातीति। तत्र
शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितं। हेतौ। हेतुरिह लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते। न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति कृत्रिमः। तस्य च कारणे कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तृ
त्वादेव तृतीयासिद्धेरत आह। हेत्वर्थ इत्यादि। ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशंक्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह। द्रव्यादीति। आदिशब्देन गु
णक्रिये ग्राह्ये। द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्तद्धेतुत्वमित्यर्थः। करणत्वं त्विति। क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः। एवं च
हेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शंक्येति भावः। उक्तं च। द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियं। अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति। द्रव्यविषये हेतु
त्वमुदाहरति। दंडेन घट इति। दंडहेतुको घट इत्यर्थः। अत्र हि व्यापारोस्तु वा मास्तु साक्षात्क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्वं नास्तीति भावः। क्रियाविषये उदाहरणमाह।
पुण्येन दृष्ट इति। पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते। तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेपि व्यापारवत्त्वाभावान्न करणत्वमिति भावः। यदा यागादिकमेव पुण्य
शब्देन विवक्ष्यते तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति कर्तृकरणयोरित्यनेनैव तृतीयासिद्धा। गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यं। जटाभिस्तापस इत्यादौ तु इत्थं
लक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादनेनाप्राप्ता तृतीयेतीत्थंभूतलक्षण इत्यारब्धमित्याहुः। अत्र केचिदुत्प्रेक्षंते। द्रव्यादिसाधारणत्वाद्धेतुत्वस्य हेत्वि
त्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः कर्तृकरणयोरिति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यं। करणसंज्ञा तु आवश्यकी करणाधिकरणयोश्चेत्याद्यर्थमिति। अ
न्ये तु क्रियासाधकतमं यद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत्करणं नो चेद्धेतुः। द्रव्यसाधकतमस्य दंडादेस्तु व्यापारवत्त्वेपि हेतुत्वमेव। एवं च रामेण बाणेन हत इत्यादौ
हनने बाणस्यादिर्निमित्तमित्येतावदेव यदा विवक्ष्यते तदा हेतावित्यनेनैव तृतीया। बाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रय इत्येवं व्यापारविशिष्टत्वेन विवक्षायां तु हेतु
त्वाविवक्षणात् कर्तृकरणयोरिति करणे तृतीयेत्याहुः। फलमपीति। एतच्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। अध्ययनेनेति। तादर्थ्यविवक्षायां तु चतुर्थ्यपि
भवतीति च चतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते। अध्ययनाय वसति। अत्र केचित्परिष्कुर्वंति। अध्ययनेन वसतीत्यत्र दंडहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको निवास

इत्यर्थस्वीकारेऽप्ययं विशेषः। अध्ययनस्य फलेन महाभेदः सम्बन्धः उपकारकत्वेन सह निरूपकता। ततश्च फलाभिन्नाध्ययननिरूपितोपकारकत्वाश्रयनिवसनानुकू
लो व्यापार इत्यर्थः। दंडेन घट इत्यत्र तु दंडनिष्ठोपकारकत्वनिरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घट इत्यर्थः। उपकार्ये हि साध्यं फलमपि तदेवेति। गम्यमानापीति। अपिशब्देन श्रू
यमाणक्रिया समुच्चीयते। तेन केवलं श्रूयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका किंतु गम्यमानापीति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीति॥
भावः। अभिप्रेतेति। एतच्च दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यत इति मनोरमायां स्थितं। केचिदिह परिष्कुर्वंति। अभिप्रेतव्यवहार इत्यंशो वाचनिक एव। अन्यांशे तु ज्ञापक
सिद्ध इति। दास्याः संयच्छते इति। दाणश्च सा चेदिति तङ्। पाघ्राध्मेति यच्छादेशः। कामुक इति। लषपतपदेत्यादिना कमेरुकञ्। इति तृतीया॥ ॥ कर्मणा। महत्संज्ञा
करणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थं। सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमिति अतएवाह। दानस्येति। दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति स बध्नाति इत्यस्ति वा ततत्कारकं स

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानं॥ १।४।३२॥ दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात्॥ चतुर्थी सम्प्रदाने॥ २।३।१३॥ विप्राय गां
ददाति। अनभिहित इत्येव। दानीयो विप्रः। क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानं॥ पत्ये शेते। कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा
पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ १।४।३३॥ रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्या
त्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः॥ हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि॥ ॥

प्रदानसंज्ञकमित्यर्थः। तेन अजां नयति ग्रामं। हस्तं निदधाति वृक्षे इत्यादौ नातिप्रसंगः। दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं। अतो रजकस्य
वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति। तत्र हि ददातिर्भाक्तः। एतच्च वृत्तिमतं। भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः। खंडिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाति इत्यादि प्रयोगात्। र
जकस्य ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति। नचैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रसंगः शंक्यः। अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात्। यमभिप्रैतीत्युक्त्या
ह्ययमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते। ग्रामं प्रति तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य सम्प्रदानसंज्ञा। अत्र अभिप्रैतीत्यनेन पदद्वयं न तु समासः। उदात्त [illegible]
ताचतिङा गतेः समासो वक्तव्य इति वार्त्तिकस्य छंदोविषयत्वादिति हरदत्तः। भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकृत इत्यादौ समासत्वात् सोऽनुपपत्तिः स्यात्। लिंगं विना मत्वपुं

७ दानस्यानर्थत्वान्नार्थ्ये च चतुर्थी सिद्धेत्किमनया संप्रदानसंज्ञयैवेति ७॥

स्वकृतामभ्युपेत्य स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृतेऽपि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः स्यात्। यत्प्रकृतेरित्यत्र तु न लोपः स्यात्तस्मादुक्तवार्त्तिकस्य छन्दोविषयत्वं युक्तमेव। दानीय इति। बाहुलकात्संप्रदाने अनीयर्। क्रिययेति। क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावान्न तया अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण संज्ञा न प्राप्नोतीति वचनं। एतच्च क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इत्यनेन न सिद्धं। पत्ये शेत इत्यादौ पतिमनुकूलयितुं शेत इत्याद्यर्थाभ्युपगमे बाधकाभावात्। भाष्यकारमतेन तु कर्मणा यमभिप्रैति सूत्रेणैव सिद्धं। संदर्शनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति तेन कृतत्वात्। न चैवमप्यददातीति कर्मत्वात्क्रियया यमभिप्रैतीत्येतद्वचनं कर्त्तव्यमेवेति वाच्यं भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वास्वीकारात्। नन्वेवं कटं करोति ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसंगस्तथा च वचनद्वयबलात्कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कदाचित्करोतीत्याद्यनिष्टप्रयोगोऽपि स्यादिति चेदत्राहुः॥ पत्ये शेत इत्यकर्मकस्थले सावकाशायाः संप्रदानसंज्ञाया निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वान्नैवानिष्टप्रसक्तिः। न चैवं गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्याविति सूत्रमावश्यकमेवेति तन्न प्रत्याख्यानं भाष्यस्यासंगच्छत इति वाच्यं। भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादित्याहुरेतत्। दानक्रिया

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः।१।४।३४॥ एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते। ह्नुते। तिष्ठते। शपते वा। ज्ञी

र्थे हि संप्रदानेन तु दानक्रियान्तरर्थ्या। कारकाणां क्रियार्थत्वात्। कर्मणः करणसंज्ञेत्यादिष्टां दसमेतत्। अत एव ॥ ज्ञीप्स्यमानः किं॥ देवदत्ताय श्लाघते पथि॥

वसुबन्ध्यन्तस्पर्शनसिद्धत्वादिति प्रत्याख्यापने। रुच्यर्थानां प्रियरवेयियाणां तेन रुच्यर्थासेयां प्रीयमाण इति। प्रीञ् तर्पणे अस्मात्कर्मणि लट्। हरये रोचत इति। हरिं प्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनं। यद्यपि रुचिर्दीप्तावपि पठ्यते तथापीह दीप्तिर्न विवक्षितेत्याह। अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति। अत एवादित्यो रोचते इति सूर्य दीप्त्यर्थे संज्ञा न भवति। हरिर्निष्ठप्रीतिरेतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्या, तथान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति। मोदकः पथ्यौति। देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न तु पथ इति न तस्य संप्रदानत्वं॥ प्रीयमाणपदाभावे तु पथ्योऽपि स्यादिति भावः॥ ॥ श्लाघह्नुङ्। श्लाघ कत्थने। ह्नुङ् अपनयने। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। शप उपालम्भे। कृष्णाय श्लाघत इति। कृष्णं स्तौतीत्यर्थः कर्मत्वे प्राप्ते वचनमिदं। अन्ये त्वाहुः कृष्णाय आत्मानं परं वा श्लाघ्यं ज्ञापयतीत्यर्थ इति। अस्मिन्पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं। ह्नुत इति। सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्यचित्स्तुतिं बोधयन्तीनेवा। तिष्ठत इति। स्थित्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तङ्। शपत इति। उपाल

धारेरुत्तमर्णः। धृङ् अवस्थाने। हेतुमण्ण्यन्तः। उत्तमर्णो धनस्वामी। उ[?]क्तः। ऋणं। ऋणमाधमर्ण्ये इत्यत्र व्यवहारविशेषोपलक्षणं यथमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णे
पि निष्ठानत्वं भवति। अस्मादेव निपातनादकृत्वकृती हि सिद्धान्[?]तस्य[?] निपातनाद्वा ध्यः। भक्ताय इत्यादि। इह भक्त उत्तमर्णो हरिरधमर्णः। धृङो अकर्मकत्वाद् ऋणो कर्तुर्मोक्षस्य णौ
कर्मत्वात् धारयतियोगे मद्रुतिपरत्वादिहाधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णेपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यादिति हरदत्तः। तत्र श्चोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया इवाधिकरणस्य
ज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात् [illegible] तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भावः। एवं च कृतेप्युत्तमर्णग्रहणे तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां तद्धनार्थमिदं संप्रदा
नसंज्ञावचनमिति निष्कर्षमाहुः। मनोरमायां तु षष्ठ्यां प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितं। स्पृहेरीप्सितः। स्पृह ईप्सायां चुरादावदन्तः सोनस्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न प

धारेरुत्तमर्णः। १।४।३५। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। उत्तमर्णः किं। देवदत्ताय शतं धारयति ग्रा
मे। स्पृहेरीप्सितः। १।४।३६। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किं। पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे
इयं संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञा। पुष्पाणि स्पृहयति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। १।४।३७। क्रुधाद्यर्थानां प्र
योगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये क्रुध्यति। द्रुह्यति। ईर्ष्यति। असूयति। यं प्रति कोपः किं। भार्यामीर्ष्यति। मैनामन्योऽद्राक्षीदिति। क्रो
धोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्याऽक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणं। द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोप इति

रत्नाकृतिः। तेन परस्परेण स्पृहणीय शोभं। स्पृहणीय गुणैर्महात्मभिरित्यादौ कर्मण्यनीयर् सिध्यति। शेषत्वविवक्षायां तु कुमार्य इव कांतस्य त्रस्यंति स्पृहयंति च [illegible] षष्ठ्यपि
स्यादिति हरदत्तादयः। वाक्यपदीय हेलाराजीय ग्रंथयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं। युक्तं चैतत्। न हि ययायमभिप्रेतोऽत्यन्तं
विशिष्टः स्पृहेरीप्सितः इत्येतत्सूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसंगात्। तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रंथानुरोधेन परस्परेण स्पृहणीय शोभमित्यादौ दानीयो विपरिणमित्तव्या
हुलकात्संप्रदाने अनीयर् इति व्याख्येयं। कुमार्य इव कांतस्येत्यत्र तु त्रस्यंतीत्येतदर्थं तथा कृतार्थस्य कांतस्येति षष्ठ्यं तस्य विभक्तिविपरिणामेन कांताय स्पृहयंतीति व्या
ख्येयमिति केचित्॥

क्रुधद्रुह। क्रुध क्रोधे। द्रुह जिघांसायां। ईर्ष्य ईर्ष्यायां। असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः। एषामर्थ इवार्थो येषां तेषां धातूनामित्यर्थः। द्रोहोऽपकार इति। द्रुह द्रोहे इति पाठो ऽभिप्रायेणोक्तं जिघांसा द्रोह एवेत्यर्थतो ऽनुभाषणं वा। असहमेति। परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी प्राप्ता। अन्ययोस्तु सकर्मकत्वात् द्वितीया प्राप्ता। ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं क्रोधादीनां विशिष्योपादानेनेति चेत्। अत्राहुः। हेषादावतिप्रसंगवारणाय विशिष्योपादानं तेन यो ऽस्मां द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्यत्र चतुर्थी न भवति। तत्र त्वनभिनन्दनं द्विषेरर्थः। अत एवाचेतनेष्वपि द्विषधातुः प्रयुज्यते। औषधं द्वेष्टीति। कोपप्रभवा एवेति। कथं तर्हि कुप्यसि कस्मैचिन्नर

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म्म। १।४।३८॥ सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति। राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। १।४।३९॥ एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात्। यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता। १।४।४०। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति। आशृणोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः। अनुप्रतिगृणश्च। १।४।४१॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रे ऽनुगृणाति प्रतिगृणाति। होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः। परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्। १।४।४४॥ नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात्। शतेन शताय वा परिक्रीतः। तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या। मुक्तये हरिं भजति। क्लृपि सम्पद्यमाने च। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते सम्पद्यते जायते इत्यादि। उत्पातेन ज्ञापिते च। वाताय कपिला विद्युत्। हितयोगे च। ब्राह्मणाय हितं॥ ॥

१९ ति। नहि कोपः कोपप्रभवः। अत्र व्याचख्युः। कुपिरत्र द्रोहार्थ इति पत्न्यै शेते इत्यत्र तु निवर्त्तिक्रियया पत्नीमित्येव सिद्धे। क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः। राधीक्ष्योः। राध संसिद्धौ। ईक्ष दर्शने। अनयोस्त्विह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्तच्च प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति। पृष्टो गर्ग इति। शुभाशुभरूपयोः कर्मणोः दैवस्यार्थ नाप्युपग्रहात् कर्मकावेतौ। अत एव राध्यतीति श्यन् राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव इति दिवादि भुवस्य माणेन गणसूत्रेण कर्मकादेव तद्विधानात्। कृष्णसंबंधि शुभाशुभमित्यर्थाऽभ्युपगमात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदं। अनुप्रतिगृण इति। श्नांतस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी। प्रत्याङ्

भ्यामिति पूर्वं तु चेद्धि वचननिर्देशात् प्रत्येकमेव धातुसंबंध इति निर्द्धारितेति तत्राह चर्यादीह्यपि प्रत्येकमेव धातुसंबंध इति सूचयन्नाह। आभ्यां गृह्णन्तीति। होत्रे इति। कर्म
त्वप्राप्ते वचनं। परिक्रयणे। द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः। तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे अनियतकालमतः क्रयणात्परिक्रयणस्य न्यूनकालत्वादित्याशयेनाह। नियते
ति। भृत्या वेतनादिना। तादर्थ्य इति। तस्मै कार्याय इदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यं। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्यये नेति सिद्धा
तान्ष्यञ्चा संबंधोऽभिधीयते स चासंबंधोऽनेकविधो न तु कार्यकारणभाव एव तेन ब्राह्मणयद्धीत्याद्यपि सिद्धं। ब्राह्मणस्य द जन्यत्वेपि तत्संस्कार्यत्वात्। नन्वेवं
यूपाय दार्वित्यपि चतुर्थी स्यादिति शंक्यं संबंधस्य हि निमित्वेपि षष्ठी वहि शेषलक्षणैव भवतीत्याकरे अभ्युपगमात्। एवं यूपाय दारु इत्यत्र दारुणो द्वारत्वपि न भवति।
इन्नतोपि नित्ततीयापि षष्ठी विषयस्य तु भवतीति विशेषो हि न भवति। किं तु। प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव। न चैतद्वार्तिकस्यावश्यकत्वे चतुर्थी संप्रदाने इति सूत्रं व्यर्थमिति भ्र
मितव्यं। हरये रोचते इत्याद्यर्थं तस्यावश्यकत्वात्। विप्रायं गामित्यत्रापि तादर्थ्ये चतुर्थ्याः प्राप्तिर्नास्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चेति दिक्। क्लृपीति। संपदादित्वाद्भावे
क्विपि तदंतात्सप्तमी संपत्तिरिह। भूतप्रादुर्भावः। क्लृप्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकाच्चतुर्थीत्यर्थः। स हि संपद्यते प्रादुर्भवतीति तदु
दाहरति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव भ
क्ति ज्ञानं कल्पत इति। यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदापि ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पते। क्लृपीत्यर्थग्रहणमि
त्याशयेनाह। संपद्यत इत्यादि॥ यद्यपि तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यंति तथापि परिणमत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः॥
प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापिते अर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वाच्येत्यर्थः। वातायेति। वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः। हितेति। चतुर्थी समासविधा
॥नात् ज्ञापकादेतल्लभ्यमिति भावः। एवं सुखयोगेपि चतुर्थी बोध्या॥

क्रियार्थोपपदा क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य। यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न संभवति तथापीह तद्वाचकशब्दद्वारा तत्
द्बोध्यं। क्रियाफलकक्रियावाचकमित्यर्थः। क्रियावाचकस्यापि धातोः रूपोच्चारितपदरूपो पपदत्वं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात् तथापीह क्रियावा
चकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षितः। तादृशमुपपदं यस्य तुमुन्नन्तस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निष्कृष्टोऽर्थः। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति सूत्र

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। २।३।१४॥ क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः। कर्मणि चतुर्थी
स्यात्। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः। एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादावपि। तु
मर्थाच्च भाववचनात्। २।३।१५॥ भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय याति। यष्टुं यातीत्यर्थः। नमःस्वस्तिस्वा
हास्वधाऽलंवषड्योगाच्च। २।३।१६॥ एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। नमस्करोति देवान्। प्र
जाभ्यः स्वस्ति। अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं। तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि। प्रभ्वादियोगे
षष्ठ्यपि साधुः। तस्मै प्रभवति। स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात्। तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धं। वषडिन्द्राय। चकारः पुनर्विधाना
र्थः। तेनाशिषि विवक्षायामपरामपि। चतुर्थी चाशिष्येति षष्ठीम्बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽ
प्राणिषु। २।३।१७॥ प्राणिवर्ज्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे। न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा। श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न। न त्वां
तृणं मन्ये। अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्जेष्विति वाच्यं। तेन न त्वां नावं अन्नं मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न। न त्वां
शुने श्वानं वा मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव॥ ॥९ महिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह। क्रियार्था क्रियेति। स्था
निन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति। तुमुन इति। ण्वुलोऽप्युपलक्षणं। फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीति। त
थाच द्वितीयापवादोऽयमिति भावः। यत्तु प्रसादकृता गौरव्यात्तः अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्। प्रयुज्यमा नस्य कर्मणि मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमि

तस्मात्। अपा[illegible]स्य नियमायोगात्। न चेह तादर्थ्ये इति[illegible] यानक्रियायाः फलार्थत्वाभावात्। आहरणार्थो हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्य
देवत्। क्रियार्थोपपदस्य किं। प्रविश पिंडीं गृहं प्रविशन् [illegible] स्मरणार्थे तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्वं नास्ति। न च तुमुनः कर्मण्युक्तत्वात् भक्षिकर्मणि
चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छत इति वाच्यं। सति तत्क्रियार्थोपपदस्येति पदे तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामित्येतद्विषयकमेवेदं सूत्र
मिति तुमुन्ण्वुलिभ्यां तन्नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात्। तुमर्थात्। अव्ययकृतो भावे इति तुमुनो भाव एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वसिद्धेः पुनर्भाववचनग्रहणं
सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह भाववचनाश्चेतीति। न च तादर्थ्ये इत्येव गतार्थता शंक्या क्रियार्थक्रियोपपदस्के नं भाववचनाश्चेति घञादेः तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतितत्वात् तत्प्राप्तिपदि
का[illegible] प्रथमा[illegible]सत्वारंभात्। यत्तु प्रसादकृतोक्तं। भाववचनादेव यथा स्यात्। पाचको व्रजतीति ण्वुलं तान्माभूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति। तन्न। ण्वुलः कर्तृवाच
[illegible]तया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थत्वा[illegible] ण्वुलस्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च तादर्थ्याभावात्। गुणीभूतं तयाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेपि पाकवाचकधातोश्चतुर्थ्ये
[illegible]भागाद्वा [illegible]र्थान्तरं किं। [illegible]नं वर्तते। भाववचनात् किं। पाकः स्यागः। अत्र वदंति। क्रियार्थोपपदस्येत्यनुवर्त्य पंचम्या विपरिणमय्य व्याख्याने बाधकाभावात् भाववचनादिति
कुशक्यं न चैवं तुमर्थादित्यत्र न्यक्तव्यमिति वाच्यं। वर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगादिति। वलीयसीति। हरये नमः इत्यत्र तु द्देशान्क्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबंध
हरये देशप्रकाननमस्कार इति। एवं चादेशनक्रियावगतौ विलंब इति कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वमित्येके। अन्ये तूपपदविभक्त्या संबंधसामान्यमवगम्यते तद्विशेषावगमस्तु
र्यप्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः। कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबंधविशेषोपि स्फुटितेनैवावगम्यत इति तस्या वलीयस्त्वमित्याहुः। षष्ठ्यपीति। ननु प्रभ्वादियोगषष्ठ्या बाध
अतं[illegible]सुपर्यामी [illegible] शंक्याह। तस्मै प्रभवतीति। न त्वां तृणमित्यादि। ननु तृणादिवन् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्यापाद्यां मैवं। अनादर इत्यस्य
मविशेषणत्वेन अनादरद्योतकं यत्कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात्। तृणं त्वत्रानादरद्योतकं न तु युष्मदर्थः स्यादेतत्। त्वां तृणं मन्ये तृणाय वेत्युदाह्रियतां किमनेन
नञः प्रयोगेण। अत्राहुः पक्षद्वये कस्मिन्नप्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिक[illegible]लिते नयद्यापि चिन्[illegible]र्थो विधीयते तत्रोनिकृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति।
न तु साम्यविवक्षायां। तादृशी च कुत्सा नञ्जीतिर्नञः प्रयोगमिदित्येव भवतीति न त्वामित्युक्तमिति। श्वपनानिर्देशादिति। न च मन्य इति यकानिर्देशः किं न स्यादिति वाच्यं

सु॰
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
१३३

अनभिहित इत्यधिकारात्। नहि यक्तायोगे अनभिहितं कर्म संभवति। श्यनपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवक्षितः। तेन तृणाय मत्वा रघुनन्दनोपि बाणेन रक्षः-
प्रधनान्निरास्थदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते। नौकाकान्नेति। व्यवस्थितविभाषाविज्ञेयेति भावः॥ ॥ गत्यर्थकर्मणि। गत्यर्थेति किं। ओदनं पचति। कर्मणीति किं।
अश्वेन व्रजति। अनध्वनीत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणं तथा हि सत्यनध्वन इत्येवावक्ष्यत्। किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात् कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। अ-
र्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य तेनाध्ववाचिनां सर्वेषामेव निषेधः तथा च वार्तिकमध्वन्यर्थग्रहणमिति। गंत्राधिष्ठित एवेति। आस्थितप्रतिषेधो व-
क्तव्य इति वार्तिकादिति भावः। आस्थितः संप्राप्तः अध्वानं गच्छतीत्यत्र हि पंथाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा। इह अनध्व

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। २।३।१२॥ अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायां। ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति। चेष्टायां
किं। मनसा हरिं व्रजति। अनध्वनीति किं। पन्थानं गच्छति। गंत्राधिष्ठिते अध्वन्येवायं निषेधः यदा तूत्पथात्पन्थानमेवाक्रमितुमिष्यते तदा च-
तुर्थ्यपि भवत्येव। उत्पथेन पथे गच्छति॥ ध्रुवमपायेऽपादानं। १।४।२४॥ अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात्
अपादाने पञ्चमी। २।३।२८॥ ग्रामादायाति। धावतोऽश्वात्पतति। कारकं किं। वृक्षस्य पर्णं पतति। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं
पापाज्जुगुप्सते विरमति धर्मात्प्रमाद्यति। भीत्रार्थानां भयहेतुः। १।४।२५॥ भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चौरा-
द्बिभेति। चौरात्त्रायते। भयहेतुः किं। अरण्ये बिभेति त्रायते वा॥

॥ १९ नीत्यपनीयां संप्राप्त इति पूर्यते तेन स्त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तैवेति न चतुर्थी॥
अत्र व्याचक्षते। अजां नयति ग्राममित्यत्र तु भवत्येव चतुर्थी। अगत्यर्थत्वात्। आक्षेपादिना त्वत्र प्रतीयते गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थः। प्रापणवाचित्वादिति। गत्यर्थकर्मणि च-
तुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं। तेन ग्रामं गंतेत्यत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवतीति वृत्तिकृतोक्तं॥ इति चतुर्थी। ध्रुवमपा-
ये। ध्रुवगतिस्थैर्ययोः। अस्मात्पचाद्यचि कुटादित्वान्ङित्वे उवङ्। ध्रुवस्थैर्ये इति केचित्पठन्ति। तत्र गुपधेति कः। ध्रुवं स्थिरं। अपायशब्देन विवक्षितमाह। विश्ले-
ष इति। एवं च कृतधात्वर्थानाश्रयत्वे सतीति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितं। तच्चार्थादवधिरेवेत्याह। अवधिभूतमिति। धावत इति। इह धावनक्रिया

१३३

विशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृत धातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वेन। ष्यते परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सृधातूपात्तगतिद्वयस्याप्यपादानादेकनिष्ठां गतिं प्रति
इतरस्याप्यपायं प्रत्यवधिभावो न विरुध्यते। उक्तं च हरिणा। अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलं। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते १ पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मा
दश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते २ मेषांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् इति
३। पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वता वधिकपतनाश्रयोऽश्वः स्वसदवधिकं देवदत्तादिनिष्ठं पतनमर्थः। पंचम्यर्थोऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः प्र
रिविशेषणं। प्रत्ययार्थमनुपतत्क्रियायां। स चावधिरूपो धर्मी न तु धर्ममात्रं। उद्धृतौदना स्थालीत्यत्रोद्धरणकर्मकोद्धरणावधिभूता स्थालीति सामानाधिकरण्य
दैतन्नमनोपपत्त्यां स्थितं। नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थं न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेति व्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यं परत्वात्तत्र करणसं
ज्ञाप्रवृत्तेः। न च संज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणं कारकाधिकारात्कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति चेन्न। अत्र वदंति कारकत्वरूपव्या
पकधर्मस्याविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावदशायां करणसंज्ञाऽप्रसंगेन शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्माभूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति। जुगुप्से
ति। जुगुप्सा निंदा विरामो विरतिः प्रमादोऽनवधानता एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं स्यादित्यर्थः। संयोगपूर्वको विश्लेषो विभाग स चेह नास्ति बु
द्धिकृतस्तु गौणत्वान्नेह गृह्यत इति सूत्रेणाप्राप्तो वार्तिकारंभः। भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तमपूर्वग्रहणेन ज्ञापितत्वाज्जु
गुप्सादीनां तत्पूर्वकं निवृत्तिवाचित्वमाश्रित्येदं वार्तिकं भीत्रार्थानामित्यादि च सूत्राणि प्रत्याचख्यौ। पूर्वं हि बुद्ध्यापायं संप्राप्य ततो दोषदर्शनान्निवर्तत इ
त्यस्य वात्र बुद्धिकृतोऽपायः। भीत्रा॥ कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति। रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयान्नास्ति भयहेतुत्वमिति षष्ठीप्रयो
गः संगच्छत एव। न चैवं संयुगस्यापायाभावात्त्वापत्तिरिति वाच्यं। परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञाबाधात्। अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः। भीत्रार्थेति
किं। व्याघ्रं पश्यति। न च कर्मत्वेन बाधः शंक्यः। कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधित्वा पंचमीप्रसंगादित्याहुः। भयहेतुग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं अरण्ये बिभेतीत्यत्र परत्वादधि
करणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेन्न। अत्र वदंति। भयहेतुग्रहणाभावे कारकशेषविवक्षायामपि प्रसंगः स्यात्तथा च अरण्यस्य चोरान्बिभेतीति प्रयोगो न स्यादिति। प

पराजेः अध्ययनादिति। अध्ययनसंबंधिनी ग्लानिरित्यर्थः। कारकशेषत्वेन षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं। पराजयत इति। विपराभ्यां जेरिति तङ्। असोढ इति क्तार्थो भूतकालो न विव
क्षितस्तेनाध्ययनात्पराजेष्यत इत्यादि सिद्धं। न च सोढग्रहणं व्यर्थं। शत्रून्पराजयत इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञा सिद्धेः। अत्रापि वदंति। कर्मत्वाविवक्षायां शेषषष्ठीं बाधि
त्वा पंचमी स्यात् सा माभूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणं। वारणार्थानां। यवेभ्य इति। यवसंयोगात्प्रागेव गां निवारयतीति ध्रुवमपायेऽपादानमित्यनेनासिद्धावयमारंभः बुद्धिपरिक
ल्पितापायमंगीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते त्विदमेतस्य स्फुटमेव। गां वारयतीति। इत्त्वरणे चुरादिः। गामित्यत्र ईप्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति। ईप्सितत
मत्वविवक्षायां परत्वात्कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः। नन्वेवमीप्सितग्रहणमेव व्यर्थं। क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेः। सत्यं। अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं

[illegible]पराजेरसोढः। १।४।२६॥ पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात्पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। असोढः किं। शत्रून्पराजयते। अभिभव
तीत्यर्थः। वारणार्थानामीप्सितः। १।४।२७॥ प्रवृत्तिविघातो वारणं वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां वारयति। ईप्सितः।
किं। [illegible]गां वारयति क्षेत्रे। अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति॥ १।४।२८॥ व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादा
नं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। अन्तर्धौ किं। चौरान्न दिदृक्षते। इच्छतिग्रहणं किं। अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्। आख्या
[illegible]पयोगे। १।४।२९॥ नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्॥ उपाध्यायादधीते॥ उपयोगे किं॥ नटस्य गाथां शृणोति॥

[illegible]दाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्या फलप्रयोजनस्येहापि कल्पितुं शक्यत्वात्। अंतर्धौ। येनेति कर्तरि तृतीया। नं च कृद्योगषष्ठीप्रसंगः। उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात्
अत्र त्वाभिनेरिति गम्यमानत्वादित्युभयाः प्राप्तिः। निलीयत इति। लीङ् श्लेषणे दैवादिकः। नन्वंतर्द्धाविति। व्यर्थं। न दिदृक्षते चौरानित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः। अं
त्राह। चौराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुध्या चौरान्न दिदृक्षत इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितस्तत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत्प्रत्युदाहरणमिति। शब्दकौस्तुभे त्वं
तर्द्धौ [illegible]प्रयोजनमिति स्थितं। आख्यातोपयोगे नियमपूर्वकेति। नत्रैवोपयोगशब्दो रूढ इति भावः। आख्याते त्येनतत्तृजंतमित्याह। वक्तेति। उपाध्यायादिति
[illegible] अकृत्। इधीयत इति उपाध्याय [illegible] ईङ् श्रवेति घञ्। अध्ययनं तु गुरूच्चारणानूच्चारणं नियमपूर्वकं। नटस्येति। गाथाकर्मकं नटसंबंधि श्रवणमित्यर्थः। नट

जनिकर्तुः [illegible] जनिरुत्पत्तिः। इणजादिभ्य इति जनेर्भावे इः। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासो न तु कारकषष्ठ्या। तृजकाभ्यामिति निषे
धात्। एवं चोत्पत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तत्कारणमित्यर्थः। तथा च [illegible]ऽप्यपादानत्वं भवत्येव। अंगादंगात्संभवसीति यथा। तदेतदाह। जायमानस्येति। एतेन [illegible]।
धातुनिर्देशे इक्श्तिपौ इति इका निर्देशोऽयं जनिरिति [illegible]। महनेत्युपधालोपसमर्थासंगतिः। समासानुपपत्तिश्चोद्भाव्य व्याकरणाधिकरणे गर्जयन्तो मीमांसकाः समाहिता इ
ति भावः। [illegible]प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतं। पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतं तदुभयसाधारणमु
दाहरणमाह। ब्रह्मण इति। ब्रह्मा हिरण्यगर्भः। स च हेतुरेव न तूपादानं। किंच। मायोपहितं चैतन्यं ब्रह्म तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः। भुवः। भवनं भू
रिति। संपदादित्वात् क्विप्। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। अकर्तरि च कारके इत्य

जनिकर्तुः प्रकृतिः। १।४।३०॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते। भुवः प्रभवः। १।४।३१॥ भवनम्भूः भूकर्तुः प्रभव
स्तथा। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशत इत्यर्थः। ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च। प्रासादात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः। श्वशुराज्जिह्रेति। श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः। गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तमित्युक्तं। कस्मात्त्वं नद्याः। यत
श्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या। वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा। कार्तिक्या आग्रहायणी

[illegible]दपादानार्थे [illegible] जनिकर्तुरित्येव सिद्धे अनर्थकमिदमित्याशंकां परिहरन्नाह। तत्र प्रकाशत इति। प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः। एवं च धात्वर्थभेदान्नानेकार्थ
त्वाल्लभ्यते। तथा चाभूतप्रादुर्भावो जनिः। अन्यतः सिद्धस्य प्रथममुपलंभः प्रभव इत्यर्थभेदोऽस्तीति भावः। भीत्रार्थानामित्यारभ्येयं ससूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता। तत्रेत्थमुप
पत्तिसंभवः। चौरेभ्यो बिभेति भयान्निवर्तत इत्यर्थः। त्रायतेरक्षणेन चौरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः। पराजयतेर्ग्लान्या निवर्तत इत्यर्थः। वारयति। प्रवृत्तिं प्रतिबध्नन् निवर्त
यतीत्यर्थः। निलीयते। दर्शनेन निवृत्तिरित्यर्थः। अधी[illegible]ते। उपाध्यायान्निःसरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः। ब्रह्मणः प्रपञ्चो जायत इत्यत्रापि तन्नोपक्रामति निर्गच्छतीत्य
र्थः। प्रभवतीत्यत्रापि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थस्तथा च ध्रुवमपाय इत्यनेनैवेष्टरूपसिद्धिरिति। वस्तुतस्तु निवृत्तिनिःसरणादि धात्वन्तरार्थे विशिष्टे स्वार्थे वृत्तिमाश्रि

सु॰
सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
२३५

अपपथा कथंचिदुक्तप्रयोगाणां समर्थनेऽपि मुख्यार्थपुरस्कारेण षष्ठीप्रयोगो दुर्वारः। नटस्य शृणोतीतिवत्। नत्वुपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशे विशेषो वक्तुं शक्यः।
अनभिधानब्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम्। एवं जुगुप्साविरामेत्यादिवार्तिकमवश्यारंभणीयं। तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलं। तथा ध्रुवं
भयहेतुः सोढ इत्यादि संज्ञिनिर्देशोऽयं सार्थकः। परत्वात्तत्संज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां नमाषाणामश्नीयादित्यादाविव षष्ठ्या इष्टतया तत्रापादानत्वसं
ज्ञाया बाधनीयत्वात्। एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टं। ल्यब्लोप इति। ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः। ल्यब्ग्रहणमिह ल्यबर्थपरं तेन [illegible]पविलोपे सिध्य
ति। आसनेऽस्थित्वा प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षत इति। यतश्चेति। यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते ततः पंचमीत्यर्थः। [illegible]तु पंचम्यं

अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। २।३।२९॥ एतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अन्य इत्यर्थग्रहणं। इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थं। अन्यो भिन्न इ
तरो वा कृष्णात्। आराद्वनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्छब्दः। तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति। चैत्रात्पूर्वः।
फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न। तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात्। पूर्वं कायस्य। अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्छब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बा
धितुं पृथग्ग्रहणं। प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात्। आच् दक्षिणा ग्रामात्। आहि दक्षिणाहि ग्रामात्। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भा
ष्यप्रयोगात्॥ प्रभृतियोगे पञ्चमी॥ भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः॥ अपपरिबहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी। ग्रामाद्बहिः
[illegible]र्ण[illegible]दारायुक्तान्निर्मीकनात् [illegible]वाचिनः प्रथमासप्तम्योस्तः। कालादिति। इहापि तद्युक्तादित्यपेक्षते। आग्रहायणीति। अग्रे हायनमस्याः सा प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वा
र्थिकोऽण्। [illegible]पञ्चानां संज्ञायामिति णत्वं। अन्यारात् अर्थग्रहणमिति। व्याख्यानादिति भावः। प्रपंचार्थमिति। न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्त्वि
ति वाच्यं। अस्मात्परोऽयं संभवति [illegible]पंचमीविभक्त इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। अन्यो भिन्न इतरो वेति। नचैवं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसंगः। नञोऽपि भेदशक्तत्वादिति वाच्यं। निपातानां द्योत
कत्वमेव इत्युत्तरवाच[illegible]मित्यभ्युपगमात्। आराद्वनादिति। इह दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति प्राप्तं। ऋते कृष्णादिति। कथं तर्हि फलति पुरुषाराधनमृते इति प्रयोग इति
चेत् प्रमादोऽयमिति हरदत्तः। अन्ये तु [illegible] अन्यत्रापि दृश्यत इति दृशिग्रहणाच्चैत्रं यावच्छीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः। अस्मिन्व्याख्याने ऋतेहुती

पादइति चंद्र इत्यनुकूलं। दिशि दृष्टः ॥ रुद्धवतिशेषः। तेनेत्या दयोनात्र गृह्यंते। नन्वेवं ककुभादिग्रहणप्रसंग इति चेत्। अत्राहुः। अन्येन साहचर्यान्न व्याख्यानाद्वादि
ग्भिन्नेर्थे न दृष्टः सोत्र गृह्यत इति। [illegible] शब्दत्वेपीति। यद्यपि दिक्शब्दोप्युत्तरपदमस्तिसध्यङित्यादि तथापि दिक्शब्दसाहचर्यादुत्तरपदेन प्रागित्यादिर्दिक्
शब्द एव गृह्यते। तेन सध्यक् देवदत्त इत्यत्र नातिप्रसंग इति भावः। दक्षिणा ग्रामादिति। दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धे अजादिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमित्याहुः। प्रभृतियोगेति।
प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः। तथा च कार्तिकात्प्रभृतीति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन तत आरभ्य इत्यर्थ इति प्रयुक्तं। ग्रामाद्बहिरिति। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र तेन करस्य करभो वहि
रिति सिद्धं ॥ अपपरी इति। वर्जनं किं। परिषिंचति सर्वत इत्यर्थः। अत्रोपसर्गत्वात् षत्वं। वचनग्रहणादिति। विनातेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरित्यत्र यद्य

अपपरी वर्ज्जने। १।४।८८॥ एतौ वर्ज्जने कर्म्मप्रवचनीयौ स्तः। आङ् मर्य्यादावचने। १।४।८९। आङ् मर्य्यादायामुक्तसंज्ञस्स्यात्। वचनग्रहणा
दभिविधावपि। पञ्चम्यपाङ्परिभिः। एतैः कर्म्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अपहरेः। परिहरेः। संसारः। परिरत्र वर्ज्जने। लक्षणादौ तु हरिम्प
रि। आमुक्तेः संसारः। आसकलाद्ब्रह्म। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। १।४।९२। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञस्स्यात्। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। २।
३।११। अत्र कर्म्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। अकर्त्तर्य्यृणे पञ्चमी। २।३।२४। कर्त्तृवर्ज्जि
तं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात्। शताद्बद्धः। अकर्त्तरि किं। शतेन बन्धितः। विभाषा गुणेऽस्त्रियां। २।३।२५। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा
स्यात्। जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः। गुणे किं। धनेन कुलं। अस्त्रियां किं। बुद्ध्या मुक्तः। विभाषेति योगविभागादगुणेस्त्रियां च क्वचित्। धूमादग्निमा
न्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः॥ ॥ यत्नो विशेषो वि[illegible]नवृत्तेनैव वचनग्रहणसामर्थ्यात् किंतु अवधिमात्रं विवक्ष्यत इत्यर्थः। हय

मग्र[illegible] मर्यादाशब्दो यस्मिन् प्रयुज्यते तत मर्यादावचनं। न ह्याङ् मर्यादामभिधत्त इति निसूचनं तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः। परिहरेरिति। हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः।
[illegible]नेनावावचनमिति वा। कार्तिकात्प्रभृति वचनाभावः। परित्रेति। अत्र पंचमी [illegible]नार्थेनापि न साहचर्यादिति भावः। आमुक्तेरिति। मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः।
[illegible]आसकलादिति। सकलमभिव्याप्येत्यर्थः। प्रतिनिधिप्रतिदाने। अस्मादेव निर्देशात् लिंगात् द्वाभ्यां योगे पंचमी। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति कृष्णस्य प्रतिनिधिरित्यपि

मुख्यस्याभावे सति तत्सदृशः। उपादीयते स प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं। अकर्तरि। हेतुभूतमिति। हेताविन्यनुवर्तत इति भावः। पंचमी स्यादिति। तृतीयापवादोऽयं। ज्ञातेनेति। ज्ञानमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वाद्दृणं तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारात्कर्तृसंज्ञं चावधितदिति। एवं तत्प्रयोजककर्तुः ज्ञातस्य हेतुसंज्ञाप्यस्ति। तेनैवं चान्यत्रस्यादेवातोऽत्राकर्तरीत्युक्तमिति भावः। योगविभागादिति। एतच्च हेतुमनुष्येभ्य इति सूत्रे पदमंजर्यां स्पष्टं। स्त्रियां चेति। बाहुलकं प्रकृतेस्तदतुदृष्टेरिति वार्तिकनिर्देशोपीह ज्ञापकः॥ ॐ ॥ पृथग्विनानानु तृतीयाभावपक्षेऽनेनपाद्वितीयेति प्रकृताद्वितीयैव स्यात्। यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्तदा विभक्त्यपि स्यात्। सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आह। अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पंचमीति। तत्र मण्डूकप्लुत्या पंचमीद्वितीयानुसंनिहितैव। इह पृथगर्थैरिति सूत्रे पितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायांतरनिवृत्त्यर्थं तेन हिरुग्देवदत्तस्य

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्यां।२।३।३२॥ एभिर्योगे तृतीया स्यात्पंचमीद्वितीये च। अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं पंचमीद्वितीये च। पृथग्रामेण। रामात्। रामं वा। एवं विना नाना॥ करणे च स्तोकाऽल्पकृच्छ्रकतिपयस्याऽसत्ववचनस्य।२।३।३३॥ एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापंचम्यौ स्तः। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च।२।३।३५॥ एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पंचमीतृतीये स्तः। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयं। ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा॥ अन्तिकं। अन्तिकात्। अन्तिकेन वा। असत्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह। दूरः

स्यत्र नित्यानुः। पृथङ्नानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामिति सुवचं। नानाञिति प्रत्ययग्रहणे तदंतयोर्विनानानाशब्दयोर्लाभात्। नानेति। हिरुङ्नाना च वर्जने इत्यमरः। नाना। नारीं निष्फला लोकयात्रेति प्रयोगः। करणे च। अन्यतरस्यामिति वर्तते पंचमीति च तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पंचमी विधीयते तया मुक्ते करणत्वादेव तृतीयासिद्धेत्याशयेनाह। तृतीयापंचम्यौ स्त इति। स्तोकेनेति। अनायासेन मुक्त इत्यर्थः। दूरं दूराद्दूरेण वेति। इह सप्तम्यपि वक्ष्यते। किंच दूरांतिकार्थेभ्य इति सूत्रस्य सप्तम्यधिकरणे चेत्युत्तरसूत्रेप्यनुवर्तनादधिकरणेप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यं। तथा च प्रयुज्यते। दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनमिति। आवसथस्य दूर इत्यर्थः। असत्ववचनस्येति। सत्ववचनत्वमिह सत्वविशेषकत्वं। एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते तदाह। दूरः पन्था इति। एतेन

कारणेषु लोके नेति सूत्रे करणे किं। ... विशेषणे कर्मणि मा भूत्। ओदनं पचति। क्रिया न द्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थोपि व्याख्यातः। न च क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्य
म्भावात् तेन तत्र स्तु दोहरणं युक्तमिति वाच्यं। धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात्। न च विशेष्यत्वेतरानुपपत्तिः। कर्तृकर्मेतरकारक
लिंगानन्वयित्वमात्रेणासत्वरूपत्वोपपत्तेः। उक्तं च। क्रिया न युज्यते लिंगक्रियानाधारकारकैः। असत्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यतामिति। फलव्यापारयोश्च
क्रियाः फलाधारकारकं कर्म। व्यापाराधारकारकं कर्त्रीति विवेकः॥ इति पंचमी ॥ ॐ ॥ षष्ठी शेषे। उपयुक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्य
न्ता उपयुक्तास्तत्राहितो या ... नां विधानादतो व्याचष्टे। कारक प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति। राज्ञः पुरुष इति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्याद प्र

षष्ठी शेषे। २।३।५०॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्म्मादीनामपि सम्बन्ध
मात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सतां गतं। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। एधोदकस्योपस्कुरुते। भजे शम्भोश्चरणयोः। फलानां तृप्तः। षष्ठी हेतुप्रयो
गे। २।३।२६॥ हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्। अन्नस्य हेतोर्वसति। सर्वनाम्नस्तृतीया च। २।३।२७। सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्यो
त्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च। केन हेतुना वसति। कस्य हेतोः। निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायो दर्शनं॥ किं निमित्तं वसति। केन निमित्तेन। कस्मै नि
मित्ताय इत्यादि। एवं किं कारणं। को हेतुः। किं प्रयोजनमित्यादि। प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः। ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः

धानादेव षष्ठी। प्रत्ययार्थस्त्विह पुरुषविशेषणं। राजनिरूपितसेवकत्वसंबंधवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात् पुरुषशब्दान्न ॥ ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि॥
षष्ठी। उक्तन्यायविरोधात्। शेषत्वाभावाच्च। राज्ञः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः। राज्ञः पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकार्थकः। परन्तु
पुरुषनिरूपितसेव्यत्वसंबंधवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव पुरुषस्य राजेति। यत्तु अप्रधानं शेष इति कैश्चिदुक्तं तन्न। प्रातिपदि
कार्थमात्रे शुक्लः पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसंगात्। न च प्रथमया बाधः तस्याः प्रधाने चरितार्थत्वात्। कर्मादीनामपीति। यथा विशेष्यविवक्षायां
रूपवानिति प्रयुज्यते विशेषविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि तथा इदमपि न्यायसिद्धमिति भावः। सतां गतमिति। सत्पुरुषसंबंधि गमनमित्यर्थः। सतां ग

च्छं गीत्यत्र त्वाख्यातेन कर्मत्वसंबंधस्योक्तत्वात्। संबंधमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति षष्ठी ह न भवति। किंतु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः। सर्पिषो जा
नीते रूपं॥ वस्तुतः करणस्य संबंधमात्रविवक्षया षष्ठी। सर्पिः संबंधि प्रवर्तनमित्यर्थः। अकर्मकाच्चेत्यनुपसर्गादित्य नेन वा जानातेस्तङ्। अन्ये तु व्याचख्युः
कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। सर्पिः संबंधि ज्ञानमित्यर्थ इति। एधोदकस्येति। एधाश्च उदकं च तेषां समाहार एधोदकं। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः
यद्वा एधांसि च उदकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः। उदकपर्यायो दकशब्दो ऽप्यस्ति। तथा च। हलायुधः। भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति। उपस्कुरुते इ
ति। गंधनादिसूत्रेणात्मनेपदं उपात्प्रतियत्नेति सुट्। न चैवं ज्ञोविदर्थस्य करणे। अधीगर्थदयेशां कर्मणि। कृञः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भाववचनानामज्व
रेः। आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणोः समर्थयोः। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इति शेषषष्ठीविधानार्थं यं मष्टसूत्री
निष्फला स्यादिति वाच्यं। सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्। तथा हि। ज्ञोविदर्थस्येत्यादौ शेष इत्यनुवर्तते। शेषत्वे विवक्षिते तु करणा
दौ षष्ठी सिद्धैव। तदयमर्थः। इह षष्ठ्येव न तु न लुक्। तथा च लुकः प्रयोजकीभूतस्समास एव न भवतीति। न चाष्टसूत्र्या लुङ्मात्रनिवृत्तिफलकत्वमेवा
स्तु समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यं। इष्टानुरोधेन समास एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात्। तथा च वार्तिकं प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति। हरि।
श्चाह। कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति। एवं च शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्ता
न्येव साधूनि। हरिस्मरणमित्यादौ तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि तत्र च कारकपूर्वकत्वात् गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्यो
दात्तत्वं भवति। शेषषष्ठ्या समासे तु अंतोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टं। तथा च स्वरार्थं यमष्टसूत्रीति निष्कर्षः। किंच मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलं। न हि तत्र कारकष
ष्ठी लभ्यते न लोकेति निषेधात्। आह चानिष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणया च षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यत इति। एतच्च मनोरमायां स्थितं। षष्ठी हेतु
अ॰ हेतावित्यनुवर्तते तदाह। हेतौ द्योत्य इति। अन्नस्येति। हेतावितितृतीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी। हेतुप्रयोगे किं। अन्नेन वसति। हेतौ द्योत्ये किं। अन्नशब्दात् षष्ठी
पयाम्य[illegible]ति किं। अन्नस्य हेतो[illegible]यं नमः इत्यत्र युष्मदशब्दान्मा भूदित्यन्ये। सर्वनाम्नस्तृतीया च। इह सर्वनाम्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी। पंचम्या तु हेतुशब्दात् षष्ठी

तृतीयेन स्यातामित्याशयेनाह। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति। कस्मान्न भवतीत्यपेक्षायां अर्थात् सर्वनाम्नः हेतुभ्यामिति संबध्यते। अत्र व्याचख्युः। यद्यपि सर्वनाम्न
इतिपदस्य पंचम्यन्तत्वेपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्यादस्युपपद्यत इति नक्षतिस्तथापि विशेष्यत्वे त्वयं विधिर्न स्यादिति बोध्यमिति। निमित्तपर्या
यति। पर्यायग्रहणस्य फलमाह। एवमित्यादिना। एतद्वार्तिके न षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बोध्यं॥ ॥ षष्ठ्यतस। दक्षि
णोत्तराभ्यामतसुजिति अस्य योऽर्थो दिग्देशकालरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य सो तसर्थप्रत्ययः अस्तातिप्रभृतिरयं चतसृतेन योगे इत्यर्थः। अतसुचोऽस्तात्यनंतरत्वेपि
लाघवानुरोधेन अस्तात्यर्थेति नोक्तमित्याहुः पंचम्या अपवाद इति। ततः पश्चात्संस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगे तु पंचम्यपि साधु। अस्मा

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। २।३।३०॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात्। दिक्छब्देति पञ्चम्याऽपवादः। ग्रामस्य दक्षिणतः। पुरः पुरस्तात्। उपरि उपरिष्टात्। एन
पा द्वितीया। २।३।३१। एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात्। एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि। दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा। एवमुत्तरेण। दूरान्तिकार्थैः
षष्ठ्यन्यतरस्यां। २।३।३४। एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च। दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे। २।३।५१। जानातेरज्ञानार्थस्य कर
णे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्। सर्पिषो ज्ञानं॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणि। २।३।५२। एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणं। सर्पिषो द
यनं ईशनं वा॥ कृञः प्रतियत्ने। २।३।५३॥ कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी गुणाधाने। एधोदकस्योपस्करणं॥ ॥ ऽदेव भाष्यप्रयोगात्पश्चाच्छब्देना

व्ययीभावो न भवतीति वक्ष्यते। प्रत्ययग्रहणं किं। इह मा भूत् प्राक्ग्रामात् प्रत्यग्ग्रामात्। कृतेपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेत् अत्राहुः। कैयटादयः प्रत्ययग्रहणं अ
धिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते अस्तातौ षष्ठ्यभावः। अन्यारादीत्यत्रांचूत्तरपदस्यापीदं प्रयोजनमुक्तं। तत्रान्यतरच्छक्यमेवक्तु
मेकप्रयोजनत्वादिति। प्रत्ययग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति नुमनोरमायां स्थितं। पुर इति। पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्यये पुरादेशः। पुरस्तादिति। दिक्छब्देभ्य इत्यादि
ना अस्तातिः। अस्ताति चेति पूर्वस्य पुरादेशः। एनपा। कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति। उत्तरेणेत्येतत् दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणे
नेति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्याहुः। धनपतिगृहानुत्तरेणेति केचित्पठंति तदा तु सम्यगेव। दक्षिणेनेति। दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे॥

एनवं॰न्यतरस्यामित्यादिकरणेन च। दूरान्तिकार्थैः। षष्ठ्यां प्राप्तायां पक्षे पंचम्यर्थं वचनं इहान्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं। तेन विभक्तिद्वयापि पंचमी समुच्चीयते व्याख्यानात्। न तु सं
न्निहितैव अपि द्वितीया तृतीये। तदेतदाह। पंचमी चेति। सर्पिषो ज्ञानमिति। वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्संबंधिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः। ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ जानातेर्लक्षणा। अ
धीगर्थे॰ अधिशब्दोच्चारणमिङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति ज्ञापनार्थं अन्यथा स्मृत्यर्थदयेशामित्येव ब्रूयात् इगर्थेति वा इङः प्रोनेदं ज्ञापकमिति चेत्तर्हि तदंशोच्चारणेऽध्य
यनेर्थे तं इत्यत्राधिशब्दोच्चारणं ज्ञापकमस्तु। अत्र व्याचख्युः कर्मणीति किं। करणे शेषत्वविवक्षायां मा भूत्। मातुर्गुणैः स्मरणं अत्र माता कर्म गुणास्तु करणं। उभयत्र शे

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः। २। ३। ५४॥ भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्य रोगस्य रुजा। अज्वरिसन्ता
प्योरिति वाच्यं॥ रोगस्य चौरज्वरः। चौरसन्तापो वा। रोगकर्तृक चौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः। आशिषि नाथः। २। ३। ५५॥ आशीरर्थस्य नाथते
शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनं। आशिषीति किं। माणवकनाथनं। तत्सम्बन्धिनी याच्ञेत्यर्थः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां
हिंसायां। २। ३। ५६॥ हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनं। निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनं। प्रणि
हननं। निहननं। प्रहणनं वा। नट अवस्यन्दने चुरादिः। चौरस्योन्नाटनं। चौरस्य क्राथनं। वृषलस्य पेषणं। हिंसायां किं। धानापेषणं। व्यव
हृपणोः समर्थयोः। २। ३। ५७॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता। शतस्य व्यवहरणं। पणनं वा। सम

षत्वविवक्षायामपि मातृशब्दं दर्शनाऽनेन सूत्रेण षष्ठी गुणशब्दात् षष्ठी शेष इत्यनेनाऽतेन गुणस्म ५ र्थयोः किं। शलाकाव्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनं
रणमिति समासो भवतीति॥ ॥ रुजार्थानां। रुजो भंगे। भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अङ्‌ टाप्। रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववा
चकत्वाव्यभिचारात् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते। वक्तीति वचनः बाहुलकात् कर्तरि ल्युट्। प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः। न हि भावो वक्ता
संभवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहायैव वचिरिति बोध्यं तथा चायमर्थः। भावो वचनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति। तदेतद्व्याचष्टे। भावकर्तृका
णामिति। रुजार्थानां भावकर्तृकाणामित्येव सूत्रयितुं युक्तं। चौरस्येति। चुराशीलमस्य चौरः। अत्र ॰ ॰यां अनेन षष्ठी। रोगस्येति। परं रुजे

ति। रोगाख्यो भावो ऽभिधीयते स च रुजायाः कर्त्ता। कर्तृकर्मणोरिति। रोगशब्दात् षष्ठी। भावकर्तृकाणां किं। श्लेष्मणश्चौरः रुजा। मायुः पित्तं कफः श्लेष्मेत्यमरः। चौरज्वर इति। र
हश्चौरशब्दात् तद्धे जार्थानामिति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ षष्ठी शेष इत्यनेन षष्ठी षष्ठीति समासो भवत्येवेति भावः। सर्पिषो नाथनमिति। सर्पिर्मे भूयादित्याऽऽशासनमित्य।
र्थः। माणवकनाथनमिति। यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरिति यदा षष्ठी तदा आशिष्यपि समासोऽस्त्येव तथापि तत्र गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदु।
त्तरपदप्रकृतिस्वरः शेषसमासे तु जोशत्त्वं तु यास्या दावेव नत्वाशिषीति निष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितं। जासि। जसु ताडने जसु हिंसायामिति च चुरादिस्तस्येदं ग्रहणं न
तु दैवादिकस्य जसु मोक्षण इत्यस्य जासीति निर्देशाद्धिंसायामिति वचनाच्चानिग्रहणेनमिति हृतेरन्तपूर्वस्येति णत्वं। प्रणीति। नेर्गदेति णत्वं। चुरादिरिति। नट नृ
त्तौ। क्राथेति तु नाशत्वातेरी घे निर्देशादिति भावः। क्राथनमिति। क्रथ हिंसायामिति घटादौ पठ्यते तस्य मित्वेऽपि इह निपातनाद्वृद्धिः मित्वफलं तु निपातनात्परत्वाच्चि।

दिवस्तदर्थस्य। २।३।५८॥ द्यूतार्थक्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्म्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किं। ब्राह्मणं दी
व्यति स्तौतीत्यर्थः। विभाषोपसर्गे। २।३।५९॥ पूर्वयोगाऽपवादः। शतस्य शतम्वा प्रतिदीव्यति। प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने। २।३।६१।
देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्म्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात्। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रे
॥८९ ष्य अनुब्रूहि वा

णं मुलोरिति दीर्घे चरितार्थमिति घटादौ वक्ष्यति॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तं। घटादिपाठः घटादयः षित इत्यादि देशकत्वे अङ् यथा स्या
दित्येतदर्थ इति। तन्मंदं। घटादयः षित इति हि मध्ये सूत्रितं तेन पूर्वेषां त्वरत्यन्तानामेव षित्वं न तु ज्वरादीनां परेषामिति। अत एव त्वरत्यन्तानां त्रयोदशानुदा
त्तः षितश्चेति घटादौ वक्ष्यति। पणनमिति। स्तुतावेवेति वक्ष्यमाणत्वादायस्याभावः। ब्राह्मणपणनमिति। आयादय आर्द्धधातुके वेत्यायस्य विकल्पः
॥ ॥ दिवस्तदर्थस्य। तच्छब्देनाव्यवहितपरामृश्यते नेत्याह द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीताविप्याशयेनाह। द्यूतेति। पूर्वसूत्र एव दिवः पाठे तदर्थ
स्येति न कर्तव्यमिति यद्यपि लाघवं तथापि योगविभाग उत्तरार्थः। कर्मणीति। इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारंभसामर्थ्यात्। अन्यथा षष्ठ्या विक
ल्पितायां तया मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या तृतीयैव विकल्पारंभः स्यादिति भावः। अन्ये त्वाहुः। लाघवात् पूर्वसूत्र एव दिवो ग्रहणं कर्तव्यं पृथग्योगकरणं।

सामर्थ्यादत्र शेष इति न संबध्यते। न चोत्तरार्थत्वात् पृथग्योगस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यं। संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि सुवचत्वादिति शेष इत्यस्यासंबंधादिह त्रि
सूत्र्यां तिङं तमुदाहरति। ज्ञातस्य दीव्यतीति। प्रेष्यब्रुवोः। इष्यते दैवादिकस्य लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं। प्रेष्येति। तत्साहचर्यात् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते। अत
एवेह शेषग्रहणं न संबध्यत इति ऊं तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात्। प्रेष्यब्रुवोः किं। अग्नये छागस्य हविर्वपाया मेदोऽनुब्रूहि। हविषः किं। अग्नये गोमयानि प्रेष्य
देवताभिः प्रदाने किं। माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य। हविषः। प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः। इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविर्वपाया मेदः प्रस्थितं प्रेष्य
॥ ॐ ॥ कृत्वोर्थ। कृत्वसुचोर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोर्थाः। शेष इति। इह दिवस्तदर्थस्येत्यादिसूत्रषट्के विच्छिन्नमपि शेषग्रहणमनुवर्तते व्याख्याना

कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। २।३।६४। कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वो ह्नो भोजनं। द्विरह्नो भोजनं
शेषे किं। द्विरहन्यध्ययनं। कर्तृकर्मणोः कृति। २।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्ता कृष्णः। गुणकर्म
णि वेष्यते॥ नेतास्वस्य सुघ्नं सुघ्नस्य वा। कृतीति किं। तद्धिते मा भूत्। कृतपूर्वी कटं। उभयप्राप्तौ कर्मणि। २।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति
तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात्। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन। स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः। भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः। शेषे विभा
षा॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके। विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा। केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा।
क्तस्य च वर्तमाने। २।३।६७। वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्। न लोकेत्यस्यापवादः॥ राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा॥ ॥

नापंचकृत्व इति। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। कर्तृकर्मणोः कृति। शेष इति निवृत्तं कर्तरि च कृतीति सूत्रे कृते चकारेण अधीगर्थेति
सूत्राच्चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणीत्यस्यानुकर्षणसंभवेऽपि पुनरत्र कर्मग्रहणं स्पष्टार्थं तन्मंदं। संनिहितस्याधिकरणस्यानुकर्षणप्रसंगेन तन्नि
वृत्तये कर्मग्रहणसंभवात् तस्मात् व्याख्यातमेवात्र शरणमित्यपरे। कर्तृकर्मणोः किं। शस्त्रेण भेत्ता। कृन्नित्विति। करणं कृतिः स्त्रियां क्तिन्। कृष्णोऽत्र कर्ता। कर्मण्युदाहरति
जगत इति। कृष्णस्य तु चाभिहितत्वान्न तः षष्ठी न भवति। कृतीति किमिति। नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव। धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च

त्वा । तद्योगे कटं करोतीत्यादौ न लोकेति प्रतिषेधेन भाव्यं ततश्च परिशेषात् कृद्योग एव षष्ठी भविष्यति तस्मात्किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः । कृतपूर्वी कटमिति । अत्र क
रोतिक्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्त्येवेति षष्ठी स्यान्नह्यभिहिताधिक्ये तु सा मा भूदित्येतदर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्त
स्य कर्मणि विधानात्तेनैवाभिहितं कर्मेति नैव षष्ठी या प्राप्नोति व्यपि तदपवादभूता षष्ठी इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किंच । कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासोऽदु
र्लभ एव तद्धितोऽपीति चेत्स्वाहुः । पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्तप्रत्यये कृते कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितौ भवत एव तथा च
कृतपूर्वीत्यस्य पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थः । संपद्यते गुणभूतयापि क्रियया कारकाणां संबंधस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात् तत्रापि करोतिक्रियापेक्षं कर्मत्वं
कटस्याभ्युपगम्यते । तच्च कर्मत्वं न केनाप्यभिहितं । भावे क्तस्य कर्तरि इति प्रत्ययस्य च विधानात् । अतोऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यादेवेति । एवं च ओदनस्य पाच
कतमः इत्यत्र षष्ठ्या असाधुत्वे इष्टापत्तिरेव शरणं । कृतपूर्वीत्यत्र समासतद्धितौ भवत एवेत्युक्तं । तत्र समासः सुप्सुपेति बोध्यः । तद्धितस्तु पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तरि
इनिः तद्धितो श्राद्धमनेनेति सूत्रा------ इनेनेत्यनुवृत्तेः । स्यादेतत् । भिदण्यंतात् पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ष्वितिस्तु विभेदिकायत्र इदनस्य देवदत्तस्य काष्ठानामित्युभा
भ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते । तत्र मुख्यामुख्यसन्निधौ मुख्यस्यैव कार्यसंप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेवस्यादन्यथा पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इ
त्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रथमा स्यात् । मैवं । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन षष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्या
मुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र तु लकारस्यैकत्वात्कर्मसद्भाव्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायं प्रवर्तत इति वैषम्यात् । एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि
तृतीया स्यादिति बोध्यं अव व्याचक्षते । तदर्हमिति निर्देशात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतदनित्यं तथा च धर्मैरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति । उभयप्राप्तौ
कर्मणीत्यनुवर्तते । तेनान्यपदार्थलाभाद्बहुव्रीहिरित्याह । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति । उभयशब्देन कर्तृकर्मणी परामृश्येते । तेन कस्मिन्कृति कर्तृकर्मणोः
प्राप्तिरिति लाभादाश्चर्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते तत्पुरुषे तु स्यादेवात्रातिप्रसंग इति भावः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे
नियमार्थमिदमिति ध्वनयति । कर्मण्येवेति । एवं च कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फलं न तु कर्मणि षष्ठीविधानमिति स्थितं । स्त्रीप्रत्यययोरिति । स्त्रियां क्ति

नित्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः। नायं नियम इति। अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते किंतु कर्तर्यपि षष्ठी प्रवर्तत इति फ-
लितोऽर्थः। कथं तर्हि सुट्तिथोरिति सूत्रे सुटासीयुटो बाधो नेति वृत्तिः। अत्राहुः। कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीया बोध्येति। भेदिकेति। भिदनं भेदिका। पर्यायार्हर्ण-
त्यर्हिषु ण्वुच्। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्य इत्यनेन ण्वुलित्येके। युवोरनाकौ स्त्रियां टापि प्रत्ययस्थादिति इत्वं। बिभित्सेति। भेत्तुमिच्छा। भिदेः सनि हलन्ताच्चेति कित्त्वा-
द्गुणाभावः। अप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टाप्। शेष इति। अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन्कृति नाद्यावित्यर्थः। कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य तत्रै-
व कर्तरि षष्ठीसंपादनफलकस्य स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोरिति वचनस्य च प्राक्स्थितत्वात् कर्तर्येव विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते न तु कर्मणीत्याशय

अधिकरणवाचिनश्च। २।३।६८॥ क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्॥ इदमेषामासितं॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां। २।३।६९॥ एषां प्रयोगे षष्ठी न स्या-
त्। लादेशः। कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टिं हरिः। उ। हरिं दिदृक्षुः अलङ्करिष्णुर्वा। उक। दैत्यान्घातुको हरिः। कमेरनिषेधः। लक्ष्म्याः कामुको हरिः। अ-
व्ययं। जगत्सृष्ट्वा। सुखं कर्तुम्। निष्ठा। विष्णुना हता दैत्याः। दैत्यान् हतवान् विष्णुः। खलर्थः। ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। तृन्निति प्रत्याहारः शतृशानचा-
विति तृशब्दादारभ्य तृनो नकारात्। शानन्। सोमं पवमानः। चानश्। आत्मानं मण्डयमानः। शतृ। वेदमधीयन्। तृन्। कर्ता लोकान्। द्विषः शतु-
र्वा॥ मुरस्य मुरं वा द्विषन्॥ सर्वोऽयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः। शेषषष्ठी तु स्यादेव। ब्राह्मणस्य कुर्वन्। नरकस्य जिष्णुः॥ ॥ ॥

[illegible] इति। जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वेति। अविशेषेणेति। अकाकारभिन्ने कृन्मात्र इत्यर्थः। अनुशासनमिति। अनुशिष्यन्ते असाधुशब्देभ्यः प्रविभज्य बोध्य-
न्ते येनेति करणे ल्युट्। राज्ञां मत इत्यादि। मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। पूजितो यः सुरासुरैरित्यादौ तु भूते क्तो न तु वर्तमाने तेन तृतीया तत्रोपपद्यते। न च
मतिबुद्धीति सूत्रेण बाधः शंक्यः तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति लिंगेन बाधज्ञापनात्॥ ॥ अधिकरण। अयमपि निषेधापवादः। आसितमिति। आस्यते अस्मि-
न्निति आसितं क्तोऽधिकरणे चेत्यधिकरणे क्तः। इदमेषामिति। कर्तरि षष्ठीयं। सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी अनभिहितत्वाविशेषात्। इ-
दमेषां भुक्तमोदनस्य। उभयप्राप्तौ कर्मणीत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनन्तरस्यैव षष्ठ्याः तन्नियमाभ्युपगमात्। एतच्च कौस्तुभे स्पष्टं। न लोक

जिघृक्षुः ... त्रिकाशप्रसंगान्नेत्यभिप्रेत्य णत्वं न कृतं। उश्च उकश्च उकौ। लश्च उकौ चेति विग्रहः। ल इति लडादीनां सामान्यग्रहणं तेषां च साक्षात्प्रयोगो न संभवतीति
तदादेशा गृह्यन्त इत्याह। लादेशा इति। उदाह्रियन्त इति शेषः। कटंकारयां चकारेत्यत्र कृत्संज्ञकलिङं तामन्तेन योगेपि कटस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी न भवति। आमद्
ति। लुनोपि लादेशत्वादित्याहुः। नन्वेवमपि बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गा इत्यत्र न लोकेति निषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव। नहि किकिनौ लकारौ नापि तदादेशौ नैष दो
षः किकिनौ लिट्चेत्यनेन लिट्कार्यातिदेशः क्रियते न तु लिट्संज्ञा तथा च विशेषातिदेशे च सामान्य मप्यतिदिश्यत इति नानुपपत्तिः। दिदृक्षुरिति। सनाशं
समिक्षुः। उकारेण कृतो विशेषणान्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह। अलंकरिष्णुरिति। अलंकृञ्निराकृञित्यादिना इष्णुच्। घातुक इति। लषपतेत्यादिना
उकञ्। ईषत्कर इति। ईषद्दुःसुष्वित्यादिना खल्। अर्थग्रहणादीषत्पानः सोमो भवतेत्यप्युदाहार्यं। अव्याप्तिं परिहर्तुमाह। प्रत्याहार इति। पचमान इति

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। २। ३। ७०॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात्। सतः पालकोऽवतरति। व्रजं गामी।
शतं दायी। कृत्यानां कर्तरि वा। २। ३। ७१॥ षष्ठी वा स्यात्। मया मम वा सेव्यो हरिः। कर्तरीति किं। गेयो माणवकः साम्नां। भव्यगेयेति कर्तरि
यद्विधानादनभिहितं कर्म। अत्र योगो विभज्यते। कृत्यानां उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते। तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन। ततः कर्तरि

पूङ्यजोः शानन्। मंडयमान इति। मडि भूषायामिदित्वान्नुम्। ताच्छील्यवयोवचनेति चानश्। अधीयन्निति। इङ्धार्योरिति। शत्राशा॥ खिवाउकार्थः
ननौ दिभु लट इत्यनेन कृत्या लादेशा इत्यभिहेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः। तृन्निति। तच्छीलादिषु तृन्निति विहितस्तृन् प्रत्ययः। तृन्निति प्रत्याहारग्रहण
णान्तित्यनिषेधप्राप्ते विकल्पमाह। द्विष इति। द्विषअमित्राविवित्यस्मात्तु द्विषोऽमित्र इति विहितो यः शतृप्रत्ययः तत्प्रयोगे वा षष्ठीनिषेध इत्यर्थः। सर्वोयमि
ति। अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः। शेषषष्ठी त्विति शास्त्रबाधैव लक्षण्यमस्तीति भावः। एवं चाश्वयोगवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र शेषत्वविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी
भवत्येवेति बोध्यं॥ ॥ अकेनोः। आधमर्ण्ये अकस्यासंभवादाह। भविष्यत्यकस्येति। इनस्तु उभयोः संभवादाह। भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इति।
यथासंख्यं तु न भवति। भाष्ये अकस्य भविष्यति इन आधमर्ण्ये चेति योगं विभज्य व्याख्यानात्। इह भविष्यदिति स्वर्यते तेन भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहि

न लुमुन्ण्वुलाविति ण्वुले वगृह्यत इत्याशयेनोदाहरति सतः पालक इति। सन इति शत्रन्तं तयस्तु कालसामान्ये ण्वुल् तृचाविति ण्वुलुक्तस्तत्र न निषेधः। ओदनस्य पाचकः पुत्रपौत्राणां दर्शक इतीति भावः। व्रजं गामीति। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरित्यावश्यके णिनिः। यद्यप्ययं कालसामान्ये विहितस्तथापि भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः। गम्यादयः केचिदुणादयः केचिदष्टाध्यायीगता इति हरदत्तः। ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थीविधेयत्वात्सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाप्रवृत्त्यर्थमिति व्रजं गामीति सिध्यत्येवेति चेदत्राहुः। इह वसूत्रे ग्रामं गामीति भाष्योदाहरणान्न सूत्रेऽनङ्गीक्रियते तेन ग्रामस्य गन्तेति षष्ठ्येव साध्वी। ननु ग्रामं गन्तेति द्वितीयेति। शतं दायीति। आवश्यकेऽधमर्ण्ये णिनिः। भविष्यदाधमर्ण्यार्थेन श्चयोग इत्युक्तत्वान्नेह निषेधः। अवश्यं करोत्यवश्यंकारी कटस्य। गम्यादित्वाभावाद्वर्तमाने प्ययं। कृत्यानां कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयं। सेव्य इति। षेवृ सेवायां। ऋहलोर्ण्यदिति। कर्मणि ण्यत्। योगो विभज्यत इति। भाष्यकारैरिति शेषः। उभयप्राप्ताविति अनेन कर्तरि निष

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्॥२।३।७२॥ तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी। तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य। कृष्णेन वा। अतुलोपमाभ्यां किं। तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति। चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः॥२।३।७३॥ एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी। आशिषि। आयुष्यं चिरंजीवितं कृष्णाय। कृष्णस्य वा भूयात्। एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं भूयात्। आशिषि किं। देवदत्तस्यायुष्यमस्ति। व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणं मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः॥

॥ २१ घसिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदं। गुणकर्मणि वेष्यत इति तूभयप्राप्तिरहितस्थले नेता श्वस्य स्रुघ्नं दोग्धा इत्यर्थमिति दिक्॥ ॥ तुल्यार्थैः। शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीयाऽनेन विधीयते तया मुक्ते षष्ठ्येव भवेत्तदाह। पक्षे षष्ठीति। बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थैरित्यर्थग्रहणं पदान्तरनैरपेक्ष्येण ये तुल्यार्थास्तेषां ग्रहणार्थं तेन गौरिव गवय इत्यादौ न स्यादित्याहुः। कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवाससेति कालिदासः। स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च। उच्यते। सहयुक्तेऽप्रधान इति तृतीया न चात्र सहशब्दप्रयोगो नेति वाच्यं विनापि तद्योगं तृतीयेत्यभ्युपगमात्। वेति वर्तमाने अन्यतरस्यांग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेणास्यानुकर्षणार्थं। अन्यथा हि। तृतीया वानुकृष्येत सन्निधानात्। तुल्य इति। तुलया संमितस्तुल्यः। नौवयोधर्मेत्यादिना यत्। तुला उपमा वेति। तोलनं तुला। अस्मिन्नेव सूत्रे णिलुगङो निपातनात्साधुरिति माधवः। उपमिति

रूपम्॥ आतश्चोपसर्ग इत्यङ्। हितमिति। हितयोगे चेत्यनुशिष्टविचारितार्थमित्याशिष्ययं विकल्प इति भावः। व्याख्यानादिति। सूत्रे अर्थशब्दोऽपृथङ् निमित्तं तथा च हंहरएव। न त्वर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः। इति षष्ठी॥ ॥ आधारः। आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः। अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेत्युपसंख्यानादधिकरणे घञ्। तत्राधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते। इयं च संज्ञा साक्षात्क्रियाधारयोर्न संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् अतो व्याचष्टे कर्तृकर्मद्वारेति। एवं च भूतले घट इत्यादौ अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः। त्रिधेति। एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं नद्यामास्ते इत्याद्य र्थः सामीपिकमधिकरणं च तुल्यमपि केचिदिच्छन्ति। कटे आस्त इति। कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम्। कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थाल्यां पचतीति। वैषयिकाधारमुदाहरति। मोक्षे इति। अभि

आधारोऽधिकरणम्। १।४।४५॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात्। सप्तम्यधिकरणे च। २।३।३६। अधिकरणे सप्तमी स्यात्। चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा। कटे आस्ते। स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छाऽस्ति। सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति। वनस्य दूरे अन्तिके वा। दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः। क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्। अधीती व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे। इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः। साध्वसाधुप्रयोगे च। साधुः कृष्णो मातरि। असाधुर्मातुले। निमित्तात्कर्मयोगे। निमित्तमिह फलं योगः संयोगसमवायात्मकः। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः। १। हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थम्। सीमाऽण्डकोशः। पुष्कलको गन्धमृगः। योगविशेषे किम्। वेतनेन धान्यं लुनाति॥ ॥

व्यापकस्य तु सर्वस्मिन्निति। तिलेषु तैलमित्याद्यप्यभिव्यापकस्योदाहरणमाहुः। चतस्र इति। प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यर्थः। दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणेऽप्येतेभ्यः। क्तस्येन्विषयस्येति। इन्नन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः इनो विषय इति षष्ठीसमासः विषयशब्देन हा प्रकृतिरुच्यते क्तान्तस्येनः प्रकृतत्वादिति। अधीती व्याकरणे इति। भावे क्तप्रत्यये ततः इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमनभिहितकर्मेति कृतपूर्वी कटमितिवद्द्वितीयाऽत्र प्राप्ता मासमधीती व्याकरणे इत्यादौ तु कर्मकर्तृयोगनिमित्तकस्य कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणमिति सप्तम्यभावः। न चैवं

तत्रद्वितीयापिनस्यादितिवाच्यं।लक्ष्यानुरोधेनद्वितीयाविधानेव्यक्तिपक्षाश्रयणात्।साध्वसाधुप्रयोगेच।यत्रार्चानविवक्षिता।किंतुतत्त्वकथनमात्रंतत्रापिस
प्तम्यर्थेवार्त्तिकेस्मिन्साधुग्रहणं।साधुर्भृत्योराज्ञीत्यादियथासाधुनिपुणाभ्यामितिसूत्रेसाधुग्रहणंत्वर्चायांविवक्षितायांप्रतियोगेसप्तमीनिवृत्त्यर्थमितिविवेकः
निमित्तमिहफलमिति।यदितुकारणमित्युच्येततर्हिजाड्येनबद्धइत्यादावतिप्रसंगःस्यादितिभावः।चर्मणीति।चर्मद्वीप्यादीनांसमवायःसंबंधः।हेतुतृतीये
ति।तादर्थ्येचतुर्थ्यपिबोध्या।सीमांडकोशइति।तथाचमेदिनीकारः।सीमाघाटस्थितिक्षेत्रेष्वंडकोशेचस्त्रियामिति।अथपुष्कलकोगंधमृगक्षणकीलयो
रितिचाहरदत्तस्तुपुष्कलकःशंकुःसीम्निसीमज्ञानार्थंहतोनिहतःनिखातइत्याह।अस्मिंस्तुपक्षेसीमपुष्कलकयोःसंयोगसंबंधः॥ ॥यस्यचा।निर्ज्ञातका
लादिक्रियाअनिर्ज्ञातकालायाःक्रियायाःकालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणंतत्रप्रसिद्धक्रियाश्रययोःकर्तृकर्मणोर्वाचकात्ब्राह्मणादिशब्दाल्लक्ष्यलक्षणभाव

यस्यचभावेनभावलक्षणं।२।३।३७॥यस्यक्रिययाक्रियान्तरंलक्ष्यतेततःसप्तमीस्यात्।गोषुदुह्यमानासुगतः।अर्हाणांकर्तृत्वेऽनर्हाणाम=
कर्तृत्वेतद्वैपरीत्येच॥सत्सुतरत्सुअसन्तआसते।असत्सुतिष्ठत्सुसन्तस्तरन्ति।सत्सुतिष्ठत्सुअसन्तस्तरन्ति।असत्सुतरत्सुसन्तस्तिष्ठन्ति।षष्ठी
चानादरे।२।३।३८॥अनादराधिकेभावलक्षणेषष्ठीसप्तम्यौस्तः॥रुदतिरुदतोवाप्राव्राजीत्॥रुदन्तंपुत्रादिकमनादृत्यसंन्यस्तवानित्य

संवंदेशच्छयांप्राप्तायां।इयंसप्तमी।लक्षकत्वक्रियायाःसाक्षादाश्रयस्यतुब्राह्मणादेःक्रियाद्वारेणेतिबोध्यं।ब्राह्मणेष्वधीयानेषुगतइतिकर्त्रुदाहरणं।कर्मण्युदाहृ
गोष्विति।अर्हाणामित्यादि।यस्यांक्रियायांयेउचितास्तेअर्हाः।तेषांकर्तृत्वेविवक्षितेसतितत्रसप्तमीवाच्या।तथायस्यांक्रियायांयेषांकर्तृत्वमनुचितंतेषामकर्तृ
त्वेविवक्षितेचसप्तमीवाच्या।तथातद्वैपरीत्येयेषांकर्तृत्वमुचितंतेषामकर्तृत्वेयेषांतुनोचितंतेषांकर्तृत्वेचसप्तमीवाच्येत्यर्थः।आद्यमुदाहरति।सत्सुतरत्स्विति
सन्तोहितरणक्रियार्हाःकर्तारश्च।द्वितीयमुदाहरति।असत्सुतिष्ठत्स्विति।अत्रतरणक्रियायांअसतामनर्हत्वमकर्तृत्वंचतिष्ठत्स्वित्यनेनप्रतीयते।तद्वैपरी
त्यंप्रथममुदाहरति।सत्सुतिष्ठत्स्विति।सतांहितरणमुचितंतेषांचाकर्तृत्वंतिष्ठत्स्वित्यनेनबोध्यते।द्वितीयमुदाहरति।असत्सुतरत्स्विति।असतांहितरणमनुचितं
तेषांकर्तृत्वंतरत्स्वित्यनेनगम्यते।यद्यपीदंयस्यचभावेनेत्येवसिद्धंतथापिलक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायांसप्तम्यर्थमिदमितिकैयटादयः।तत्त्वतस्तुव्यर्थमेवे

दमित्यत्र षष्ठी चानादरे। अनादर इति। यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यनेन सप्तमी। अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति  तदेतत्फलितमाह। अनादराधिक्य इति। केचित्तु [illegible]
सम्बन्धे अनादराधिक्ये तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः॥ ॥ स्वामीश्वरा॥ स्वाम्यर्थे इति वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिरासार्थं। विरूपाणामपि समानार्थानामित्येक-
शेषोऽत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात्। दायमादत्ते इति दायादः। सोपसर्गादप्यादन्तात्। अत एव निपातनात्कः। गवां गोषु वा दायाद इत्यत्र यद्यपि
गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं तथापि दीयते इति दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशं स्पृशत्येव तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च। २।३।३९। एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वच-
नं। गवां गोषु वा स्वामी। गवां गोषु वा प्रसूतः। गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां। २।३।४०। आभ्यां योगे षष्ठी
सप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे। आयुक्तो व्यापारितः। आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। आसेवायां किं। आयुक्तो गौः शकटे ईषद्यु-
क्त इत्यर्थः। यतश्च निर्द्धारणं। २।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। नृणां नृषु वा
ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा। गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः। छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः॥ पञ्चमी विभक्ते। २।३।४२।
विभागो विभक्तं निर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात्। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्य-
प्रतेः। २।३।४३। आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे। मातरि साधुर्निपुणो वा। अर्चायां किं। निपुणो राज्ञो भृत्यः। इह तत्त्वकथने ता-
त्पर्य्यं। अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यं॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति पर्य्यनु वा॥

९ पंचमीविभक्ते। भेद एवेति। न तु शब्दोऽतरोपात्तसामान्याक्रान्तत्वेनेति भा-
वः। तत्र पंचमी स्यादिति। नन्वेवं माथुरा इत्यत्रापि पंचमी स्यात्। मैवं। पूर्वसूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पंचमीप्रवृ-
त्तेः। अनभिहिताधिकारान्माथुरा इत्यत्र नातिप्रसंग इत्यन्ये। माथुरा इति। न त्वत्र निर्द्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशे-
षभावोऽस्ति। किंतु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव। इदं च सूत्रं बुद्धिपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादानप्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यातं। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां॥

पुलकर्मणि शुभे अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः कः। अर्च पूजायामस्माद्भौवादिकात्। गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये टाप्। चौरादिकात्तु ण्यासश्रन्थ इति युच्यर्चनेति स्यात्। निपुणो
रात्र इति। साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विना सप्तमी भवत्येव साध्व साधुप्रयोगे चेति वार्त्तिकात्। अप्रत्यादिभिरिति। लक्षणेत्थमिति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः॥ ॥ प्रसितोत्सु
का। तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः। उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितोपि तत्पर एव हि गृह्यते रूढ्या च तेन प्रकर्षेण सितः शुक्ल इत्यर्थे न भवति। नक्षत्रे च लुपि। लुप्शब्दोत्रार्थ
विशेषलक्षणिक इत्याशयेनाह। यो लुप्संज्ञयेत्यादि। अधिकरण इति। एतच्च सप्तम्यधिकरणे चेत्यतो मण्डूकप्लुत्यानुवर्तत इति भावः। अधिकरणे किं। मूलं प्रतीक्षते।

**प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च। २।३।४४॥ आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी। प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा॥ नक्षत्रे च लुपि। २।३।४५॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे। मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्। मूले श्रवणे इति वा। लुपि किं। पुष्ये शनिः॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये। २।३।७॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः। अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः। इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत्। कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः। अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते। तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात्। लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः॥ अधिरीश्वरे। १।४।९७॥ स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी। २।३।९॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात्। उपपरार्द्धे हरेर्गुणाः परार्द्धादधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी। अधिभुवि रामः। अधिरामे भूः। सप्तमी शौण्डैरिति समासप**

मूलाय स्पृहयति। मूलेनेति। नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो लुबविशेषे इति लुप्। नक्षत्र इति किं। पंचालेषु तिष्ठति इह जनपदे लुबिति लुप्। सप्तमीपंचम्यौ। कालाध्वनोर
त्यन्तसंयोग इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते तच्च पंचम्या विपरिणम्यते तदाह। यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति। इह कालाध्वभ्यां विभक्त्योर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वा
त्। अद्य भुक्त्वायमिति। नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः। सत्यं। नात्र शक्त्याश्रयं द्रव्यं कारकमिति व्यवह्रियते किन्तु शक्तिरेव। सा च कालभेदात् भि
द्यत एव। एकाहे अद्य भुजेः साधनं अपराह्णे द्व्यहेतीते भुजेस्तदेतद्व्याचष्टे कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं काल इति। यस्मादधिकं। उपपरार्द्धे इति। उपोऽधिके चेत्यनेन उपेत्यस्य

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। यस्य चेश्वरवचनमित्यस्य तत्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितं। तथा हि। यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबंधी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्या
ख्याने स्ववाचकात् सप्तमीत्येकोर्थः। ईश्वरशब्दो भावप्रधानः। यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात् सप्तमीत्यपरः। एवं स्थिते फलि
तमाह। स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति। अन्यतरस्मादित्युत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबंधस्याप्युक्तत्वाद्युगपदुभाभ्यां न सप्तमी स्यादिति भावः।

रामाधीना। अषडक्षेत्यादिना खः॥ विभाषा कृञि ॥१।४।९८॥ अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे। यदत्र मामधिकरिष्यति
विनियोक्ष्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते। अगतित्वात् तिङि चोदात्तवतीति निघातो न॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

[illegible]र्थः कार्याभावे त्वधिरामं। यदत्रेति। यो मामधिकरिष्यति। विनियोक्ष्यते तस्य महिम्नि नियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यत इत्यर्थः॥ तिङि चोदात्तेति। उदात्तवति तिङि परे ग
तिर्निहन्यत इति सूत्रार्थः॥ अत्र करिष्यतीति तिङंत उदात्तवान् नातिङ् तिङ इति निघातस्य निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधान्निघातो नेति। मामिति द्वितीया तु क
॥ र्मणि द्वितीयेत्यनेनैव सिध्यतीति भावः॥ इति सप्तमी ॥ ॥ ॥ ॥

द्यः परस्परसंबंधः सा व्यपेक्षा सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ तत्र ह्येषा। यासन्नो योग्यः संनिहितो योग्यश्च न च तेन संबंधोऽभ्युपेयते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्व १ऋ
समर्थः पदविधिः॥ सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति। तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकांक्षादिवशा श्वा राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति।
एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादि वृत्तावेवासत्त्वप्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथममगृहीतस्य विशिष्टैकार्थत्वरूपः। अत एव राजपुरुष इत्यत्र राज्ञि ऋद्धस्येति विशेषणं
नान्वेति पदार्थैकदेशत्वात्। न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः। तत्रापि देवदत्तोत्तरषष्ठ्यर्थस्य गुरुणाऽन्वयादिति वाच्यं। देवदत्तस्य प्रधानभूतकु
लेनैवान्वयात्। संबंधस्तूपस्थितं गुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थो न तु तदितरः। उक्तं च। समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यंते तद्वता स
हेति। संज्ञास्तु संबंधिकपदार्थस्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः। उक्तं च। संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयं
त इति। न चैवं राज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणेनान्वयोऽस्तु। मैवं। राज्ञ इति तु शीलितव्यं प्रति साकांक्षत्वेऽपि ऋद्धं प्रत्यनाकांक्षत्वात्। ननु वाक्ये

समर्थः पदविधिः। २।१।१। पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः। प्राक्कडारात्समासः। २।१।३। कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्राक्
समास इत्यधिक्रियते। सह सुपा। २।१।४। सहेति योगो विभज्यते। सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयति
ङन्तोत्तरपदोऽयं समासस्य च्छन्दस्येव। पर्यभूषत्। अनुव्यचलत्। सुपा। २।१।४। सुप्सुपा सह समस्यते। समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं। सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः। २।४।७१। एतयोरवयवस्य सुपो लुक्स्यात्। भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः। पूर्वं भूतः। भूतपूर्वः। इवेन समा

लापयैवाव्ययेन शक्यो पपत्तौ विशिष्टार्थविषयकशक्त्यंतरमेवमास्तु। सत्यं बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव सो विभक्त्यलोपश्च। जीमूतस्येव। अव्ययीभावः। २।१।५।
साधने स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव एवाऽऽस्थितः चकारादिनिषेधोऽथवदुव्युत्पत्तिभजनं कर्तव्यं तेन्यायसिद्धत्वस्माकं तदितिस्थितं तथा हि। धवखदिराविति द्व
न्द्वे चकारो ह्युक्तार्थत्वान्न प्रयुज्यते तथा चित्रगवाद्यौ पदान्तरं त्वयातु वचनं कर्तव्यं निरूढलक्षणा तु शक्तितो नातीव भिद्यते। किंच प्राप्तमुदकं [illegible]मितिव्यस्ते समी
चीनमुदकमिति विशेषणवत्समस्तेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः स च वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयः नामार्थयोरभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्र
धानमिति व्युत्पत्तित्यागः श्वा प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्याद्यर्थाभ्युपगमात्। एकार्थीभावे तु लाघवमितिदिक्। पदग्रहणं किं। वर्णविधौ समर्थप

रिमाषामाभूत्। तिष्ठतु दध्यानयतेत्यत्र हस्यादेवपणा। विधिग्रहणं तु परस्य विधिः षष्ठ्या विधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यंतसमासलाभार्थं। परस्येत्युक्तौ तु ...दमतिङित्यादौ वेवा।
स्यापस्थितिः स्यादित्याहुः। सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह। समर्थाश्रित इति समर्थेति किं। पश्यति कृष्णं श्रितो देवदत्तमित्यादौ कृष्णश्रित इत्यादिसमासो मा भूत्। तथा
नत्वमुपगोरपत्यं चैत्रस्य पुत्र तस्यापत्यमित्युपगुशब्दादण्मा भूदिति। क्वचित्तु सापेक्षत्वे ऽपि भाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिरंगीक्रियते। तद्यथा किमोदनं शालीनां। केषां शालीनामोदनमित्यर्थः।
सक्त्वाढकमापणीयानां। आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः। कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः। हेपाटलिपुत्रे। तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः। रोपधेतोः प्राचामिति वुन्। प्राक्क
डारात्समासः। प्राग्ग्रहणमावर्त्तते तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञांतरमपीति लभ्यते। तेनाव्ययीभावादिभिस्समावेशः सिध्यत्यन्यथा पर्यायः स्यात्। समसनं समासः। भावेघञ्। अनेकस्यप
दस्यैकपदीभवनमित्यर्थ इत्यके। वस्तुतस्तु अकर्त्तरि च कारक इति कर्मणि घञ्। अन्यथा सुबंतं समस्यत इत्युत्तरग्रंथो न संगच्छेत। नन्वन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसंगात्स
स्य ग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह। योगो विभज्यत इति। सुबामंत्रित इत्यतः सुबित्यनुवर्त्तते तदाह। सुबंतमिति। समस्यत इति। संपूर्वादस्यतेः कर्मणि तङ्। आचार्येण विशेषः सम
र्थ्येनेति तु सह सुपेति योगे तृतीया समसनक्रियां प्रति सुबंतं कर्म न तु कर्तृ। यद्यपि सुबंतस्य कर्तृत्वाभ्युपगमे ऽप्युपसर्गादस्यत्यूह्योरिति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते तथापि
समास इति व्याख्येयग्रंथे कर्तरि घञ् दुर्लभः बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मत्वाभ्युपगम एव ज्यायानुक्तं चेति। एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते तद्दस्यैवेति। य
दि लोके ऽपि स्यात्तर्हि यथा कुरुते इत्यादौ स्वाध्यापत्तिः स्यात्। लिंगसर्वनामनपुंसकमित्युपत्यस्वमोर्नपुंसकादिति लुकि कृते ऽपि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः स्यादित्यादिदूषणं कर्मणीत्यपा
भिप्रेतं। सूत्रे स्वाभिरुद्धो वृत्त। अनव्ययान्नदिति सुविभक्त्यन्तस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो वा ध्यंसमासान्तोदात्तत्वे शेषनिघात इति कुगतीति सूत्रे कैयटः। सुपो धातु
सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहणं पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्यादावलुक्समासविधानात्। ज्ञापकात्। निर्देशादिति। अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषे ऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थ
त्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। इवेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत् क्वाचित्क एव तेन जीमूतस्येव त्यादौ नैतिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः उद्धृहुरिव वामन इत्यादौ।
व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छत इति मनोरमायां स्थितं विभक्त्यलोपश्चेति। समासावयवस्य सुपोः लोपविधाने ऽपि समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् भवत्येवानुपसर्जनेन तदंतस्याव्य

अव्ययं विभक्ति। विभक्तिरिह कारकशक्तिः। विभज्यते। अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः। अत एव वक्ष्यति विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति। प्रथमानिर्दिष्टा। अत्र समासपदं तद्विधायके लक्षणे। अन्यथा विकीर्षिते समासे यत्प्रथमान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कष्टं श्रित इत्यादौ श्रित्रादिष्वपि प्रसंग इत्याशयेनाह। समासशास्त्र इति। विग्रह इति। अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन गृहीतं लक्ष्यत इति भावः। न तु तस्येति। अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते। तेन कुमारिश्रित इत्यादौ न दोषः। गोस्त्रियोः। उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणमेकवचनं तु प्रत्येकाभिप्रायेण। गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते। विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह। उ

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु। २।१।६॥ अव्ययमिति योगो विभज्यते। अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्। १।२।४३॥ समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्। उपसर्जनं पूर्वम्। २।२।३०॥ समास उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम्। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते। १।२।४४। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्। न तु तस्य पूर्वनिपातः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। १।२।४८॥ उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम्। नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः। २।४।८३॥ अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य तु पञ्चमीं विना अमादेशः। दिशयोर्मध्यमपदिशम्। क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियामित्यमरः। तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्। २।४।८४॥ अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्॥ ॥

११ सर्जनं पर इति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते न त्वप्रधानलक्षणम्। तेन कुमारीं वा चरन्ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र न दोष इत्युक्तम्। स्त्रीप्रत्ययान्तमिति। स्वाधिकारोक्तटावाद्यन्तमित्यर्थः। तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसंगः। नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसंग इति चेदत्राहुः। उपसर्जनस्य समासंबंधिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यदुत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गौणीभावस्तस्यैव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादावुक्तत्वान्न दोषः। भाष्यादाविति त्वन्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु कृत्तद्धितेत्यतः समासपदानुवर्तनाद्बोध्यमिति। नाव्ययी। अत्रापंचम्या इति शेषे॥ ॥

धोऽननेनास्वादमरवनतुव्यवहितस्याल्लुकोपि। अमुमेवार्थं द्योतयितुं सूत्रे तु शब्दः। तस्य पंचमीं विनेति। एवं चापदंशादव्ययीभावात्परस्य पंचमीभिन्नसुपो लुक् पंचम्यास्तु लुगभा
देशाद्वाभावपि न भवत इति स्थितं। अतः किं अधिहरि दिश्योरिति परिशेरिति हलंते न विग्रहेपि एतदेवह्यपादिशशब्दस्य शरदादिषु पाठात् टच्॥ अपदिशमिति।
पंचमी व्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदं। पंचम्यास्तु अपदिशादित्युदाहार्यं। विभक्तौ तावदिति तावच्छब्दः क्रमार्थः लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति। हराविति। [illegible] हरौ
अधिकृत्येति विगृहीतात् सप्तमी। अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः। हरि ङीति। अलौकिके ङिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः। अंतरंगानपीति न्यायात्। अन्यथा ङिलोपे कृते स
धिहरीति समासे हरिशब्देकारो दुर्लभः स्यादिति भावः। इहहरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं। नित्यसमासेषु अस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात्। अभिहितेपीत्यर्थः

अपदिशं। अपदिशेन अपदिशाद्वा हलग्रहणात् सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः। विभक्त्यादेरयमर्थः। विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं
सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत्। हरौ इत्यधिहरि। सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः। हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यं। अ
त्र निपातेनाभिहितेप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात् सप्तमी। अव्ययीभावश्च। अयं नपुंसकं स्यात्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। गोपायतीति [illegible]
[illegible] ति वा गोपाः। तस्मिन्नित्यधिगोपं। समीपे। कृष्णस्य समीपं उपकृष्णं। समया ग्रामं निकषा लङ्कां। आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः। अ
भितः परितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात्। मद्राणां समृद्धिः॥ ॥ ९ वचनसामर्थ्यादिति। सुपेत्यनुवर्त्य सुबंतेन समर्थे वि
धानसामर्थ्यात् सप्तमी स्यादेवेति। ननु। नन्वभिहितेधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति चेदत्राहुः। अधीत्यस्य सुबंतेन समासस्यावश्यकत्वेऽ
धिशब्दद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति। यत्तु प्रसादकृता व्याख्यातं तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनादधिनाभिहितेपि सप्तमी स्यादे
वेति। तत्र परिगणनस्याकरग्रन्थास्व्याख्यातत्वात्। कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इति प्रयोगविरोधाच्च। अत्र व्याचक्षते व
चनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। साकल्यान्तेष्वित्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात्। एवं च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्येह ग्रहणं तेन [illegible] स्योपरि [illegible]

४ अयमाणत्समीपरूपाव्ययार्थप्राधान्य एवायं समासः समीपसमीपवर्तिप्राधान्ये तु संख्ययाव्ययासन्नेति बहुव्रीहिं वक्ष्यत्युपदशा इति ४॥

स्य पुर इत्यत्र समासो न भवति। उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते न तु विभक्त्यर्थमात्रे अत एव क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नातिप्रसंग इति शब्दस्य सर्वनामवत्स्वकृतपरार्थकत्वे नकर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात्। एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति। अत एव परिशिष्टे अधिकरणे इत्येव सूत्रितं। पाणिनिस्तु मात्रालाघवमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रायुंक्त। अन्ये तु लाघवात् ङि समीपसमृद्धीति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्धि भक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति न तत्र कर्मत्वमात्रद्योतकतार्थामिति नारदमिति समासो भवत्येवेत्याहुः। नपुंसकं स्यादिति एतच्च स नपुंसकमित्यतो लभ्यते। समीप इति। अव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञा। दियथाविधानसामर्थ्यादिति। ननु समया ग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्वव्ययीभावः। आराद्वनादित्यत्र तु भवेदित्यत आह अन्यारादितिपंचमीविधानस्य दूरान्तिकार्थैर्योगेसावकाशत्वादिति चेदत्र केचिदुत्प्रेक्षयंति। दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपंचम्योः प्राप्तयोस्तदपवादत्वेन द्वितीयां वा द्विपदत्वेनोपादानं च शतेपि चरितार्थेति पंचमी विधानं निरवकाशमेवेति न तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्यगेवेति। तदपरे न क्षमंते। अंतिकार्थे गच्छ

समुद्रापवनादनंत्वं व्यृद्धिः। दुर्यवनं। विगता ऋद्धिः व्यृद्धिः। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं। हिमस्यात्ययो अतिहिमं। अत्ययो ध्वंसः। निद्रा सम्प्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रं। हरिशब्दस्य प्रकाश इति हरि। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पश्चात्स्रंस्यत इति भाष्यप्रयोगात्। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः। अनुरूपं। रूपस्य योग्यमित्यर्थः। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं। प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्न योगे द्वितीया गर्भस्थावाक्यमपि। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति। हरेः सादृश्यं सहरि। वक्ष्यमाणेन सहस्य सः। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं॥ चक्रेण युगपदिति विग्रहे। अव्ययीभावे चाकाले। ६।३।८१॥ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। सचक्रं। कालेतु॥ १९ व्द्योगे विशिष्य पंचमीविधानाभावादित्याराद्दिति सूत्रस्य त्वन्यत्र कृतार्थत्वाच्च सामीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्वार एवेति एवं हि व्याकुर्वतां परस्येत्यपकर्षाभावे मृष्टार्थे सावकाशापयद्भयोः पुन्यपरेण द्विर्वचनेन वाध्येतेति नित्यवीप्सयोरिति सूत्रस्थमनोरमाग्रंथोनुकूल इति दिक्॥ ॥ सुमद्रमिति। उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुगतीति तत्पुरुषः॥ समृद्धा मद्राः सुमद्राः दुर्यवनमिति। अर्थाभावे नेह विगतर्द्धिः। येन समस्यते तदीयार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात् न चेह यवनानामभावो येनार्थाभावे समासः स्यात्। किंतु तदीयधर्मस्येह भाव इति॥ निर्मक्षिकमिति। संसर्गाभावे अयं समासो न त्वन्योन्याभावेपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन॥ ॥ ॥

एवाभावस्य ग्रहणात्। अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेप्यविशेष्यत्वात्। येनु वदंति घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वात्यंताभाव एवार्थः। आरोप
धिकरणन्यायेन अतः परार्थत्वादिति तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिप्त धर्म्याभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः। अन्यपर इति। [illegible]र्थमेतत्। अर्थाभा
वेन गतार्थत्वात्। अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितस्त्वन्योन्याभावः घटः पटो नेत्यत्राति प्रसंगादिति निष्कर्षात्। संप्रतिनेति। संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे। एतर्हि संप्र
तीदानीमिति अमरोक्तेः तत्राधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापरेनैवान्वयार्हे। निषेधोपि क्रियायाएवोचितः। तदेतदाह। युज्यत इति। असंप्रतीति सोत्र प्रयोगे द्व्युजिक्रियांत
र्भावेण नञ्समासस्तदा तेवाध्यं। यत्तु प्रसादकृतोक्तं अरं प्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः। अनेन उपभोग्यवस्तुनो योग्यवर्तमानकालः स निषिध्यत इति। तन्न आधिकरणशक्तिप्रध
ानस्य क्रियायैवान्वयार्हस्य निषेधं प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात्। नहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदस्तु॥

॥ सहपूर्वाद्यास[illegible]स्त्वासमसखि। यथार्थत्वे नैवसिद्धा पुनस्सादृश्यग्रहणं गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थं। स्वत्राणं [illegible]
। सम्पत्तिः। मद्रत्रा। ऋद्धेराधिक्यं। समृद्धिः। अनुरूप आत्मभावस्सम्पत्तिरिति भेदः। तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति साकल्येनेत्यर्थः। अ
तौ अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि। यथाऽसादृश्ये। २।१।७। असादृश्ये एव यथाशब्दस्समस्यते। तेनेह न। यथा हरिस्तथा हरः। हरेरुपमा
वयथा शब्दो द्योतयति। तेन सादृश्ये इति वा यथार्थ इ[illegible]वाथा तन्निषिध्यते। यावदवधारणे। २।१।८। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणा

यति। कन्नात्र वर्तमानंकाल [illegible]पेयुक्तार्हः स्यात्। इतिहरीति। सरूपपरेण षष्ठ्यंतेन हरिशब्देन सहप्रकारार्थस्येति शब्दस्य समासः। ततः पश्चादिति। सतिचार्थव्य
यीभावे पश्चाद्वशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। भाष्यप्रयोगादिति। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि वोध्यं प्रत्यर्थमिति। व
त्तौ वीप्सातर्भावान्न द्विर्वचनं। पाते प्रत्यस्यति। प्रत्याहुः। ग्रामस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र षष्ठ्या पेक्षत्वेन समासाभावे द्विर्नाया विधानं सावकाशमिति। तन्न। नित्यसमासेषु स
विग्रहषष्ठ्यानां वृत्तिर्नैत्यस्याप्रवृत्तेः। आनुपूर्व्येणेति। अनुपूर्वस्य भावः। आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादि[illegible] तत्र चक्रेण युगपदिति। अत्र केचित्। युगपच्चक्रमिति स
मासेनैव भवितव्यं। युगपच्छब्दस्याव्ययत्वात्। किंतु चक्रेणैककाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः॥ ॥ सहपूर्वाद्यामिति। साकल्येव्ययीभावः। गुणभूते
पीति। यदि सादृश्य इति नोच्यते तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव गम्यते॥

तत्रैवस्वारव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादितिभावः। अंतरिति। इदानीमेतावानप्रदेशोऽध्येतव्य इतिव्यवतोग्रंथप्रदेशस्यपरिग्रहः कृतस्तदपेक्षासमाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षितासाचासकलेऽप्यध्ययनेभवतीतिसाकल्यात्पृथगुच्यते। साग्नीति। अग्निशब्दस्तन्नतिपादकग्रंथेवर्त्तते। सचतृतीयांतोनित्यंसमस्यते। नचैवमग्निनासहेतिप्रयोगोदुर्लभइतिवाच्यं। साहित्यमात्रविवक्षायांतत्प्रयोगस्योपपत्तेः। अंतत्वविवक्षायांतुसमासस्यनित्यत्वादग्निग्रंथपर्यंतमित्यस्वपदविग्रहोदर्शितः। यत्तुकेचिदग्निरंतोसौतिप्रथमांतेन अग्नेरंतत्वमितिषष्ठ्यंतेनवाविग्रहः [illegible] समासोपिप्रथमांतेनषष्ठ्यंतेनवेत्याहुस्तन्नसहशब्दस्यांतवाचकत्वाभावादंतत्वस्यतुसुतरामलाभात्। सहयुक्तेतृतीयापाप्त्यत्वाच्चासत्त्वमती [illegible] साकल्यस्यविवक्षा [illegible] न्तत्वस्यापिसाहित्यद्योत्यतयातत्रतृतीयांतेनसमासंस्वीकृत्यपरिहृतन्यरित्यागस्यतिष्ठमाणत्वाच्च। अत्रेदंबोध्यं। तदधीतइत्यध्येनप्रत्ययस्य वैकल्पि [illegible] वान्तस्याप्ययंत्राण्णोक्तः कृतेपकर्ष्येत्रणिसर्वादेस्सादेश्चलुग्वक्तव्यइतिवक्ष्यमाणत्वात्साग्नीत्येवरूपमिति। यथासांनिः। संदेहापसादृश्येपथेत्येववक्तव्येविषमितेत्यारणेनअं [illegible] सेषलक्षमार्थमितिव्याचष्टे असादृश्यइतियावतइति। यत्परिमाणमेषांते। यन्नदेतेभ्यइतिवतुप्। यावतूश्लोकमिति। यावदित्यव्ययंसमस्यते। विग्रहस्तुतद्धिताते

तुष्प्रतिनाऽऽमात्रार्थे। २।१।९॥ शाकस्यलेशःशाकप्रति। मात्रार्थेकिं। वृक्षम्प्रतिविद्योततेविद्युत्। अक्षशलाकासंख्याःपरिणा। २।१।१०॥ द्यूतव्यवहारेप

राजयेयुर्वायंसमासः। अक्षेणविपरीतम्वृत्तं। अक्षपरि। शलाकापरि। एकपरि॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नित्यस्वपदविग्रहत्वमस्त्येव। अवधारणेकिं। यावद्दत्तंतावद्भुक्तं। कियद्भुक्तं वानावधारयतीत्यर्थः॥ ॥ सुप्प्रतिना। सुविन्यनुवर्त्तमानेपुनः सुब्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमितिध्वनयन्नुदाहरति। शाकप्रतीति। नन्वारंभसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेवसुप्समस्यतइतिचेदत्राहुः। पुनः सुब्ग्रहणाभावेदोषामन्यमहर्दिवामन्यारात्रिरितिवृत्तिविषयेसत्त्वप्रधानत्वाद्दर्शनात्साहचर्याप्यथान्येवमात्रार्थेप्रतिनासमस्येरन्। तथाचदिवसस्यलेशःदिवाप्रतिदोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणत्वंसंभाव्येतेतिइहस्यप्रतीति। नतुलक्षणादौप्रतेःकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्द्वितीयागर्भवाक्यमेवस्यात्ननतुसमासस्तस्यलक्ष्यार्थेसावकाशत्वादितिचेन्नैवं। वृक्षंप्रतिसिंचतीत्यादौषत्वनिवारकत्वेनकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्यचरितार्थत्वान्नात्रार्थग्रहणाभावेलक्षणादावप्यनेनसमासप्रसंगात्। वीप्सायामव्ययीभावेतुप्रत्यादेः। पूर्वनिपातत्वेप्रत्यर्थोसंगच्छतीत्यादौषत्वाप्रसक्ताकर्मप्रवचनीयविधानस्याचेरितार्थतयानत्सामर्थ्याद्द्वितीयागर्भवाक्यमपीत्युक्तंमूलकृताव्ययंविभक्तीतिसूत्रे। अत्रनव्याः। प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावेवीप्सायांद्योतकत्वेनवि

यमानमव्ययं समस्यते। वीप्साद्योतकस्य परिकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते तदापि प्रतिसिञ्चनं प्रतिष्ठानमित्यादौ षत्वनिवारणाय प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
वश्यमेव वक्तव्येति तस्य वीप्सायां विषयभूतायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा नतु वीप्साद्योतकस्यैव। अन्यथा वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचतीत्यत्र द्विर्वचनेनैव वीप्साया द्योत्यते प्रतिशब्दस्तु
क्रियया संबध्यते। कर्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया वाधात् षत्वं नेत्यादि मनोरमाग्रंथस्य लक्षणेत्थं भूतेति सूत्रस्थस्य रत्नजलांजलिः स्यात्। न
न्वस्य संख्याविधानसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् अर्थमर्थं प्रतीत्यादिभाष्यप्रयोगाद्वि द्वितीयागर्भवाक्यमपि भवतीत्येवं व्याख्येयमित्याहुः। परा जयं द्योतयितुमाह। विपरीतवृ
त्तमिति। पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः। एकपरीति। एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः। एवं द्विपरीत्यादि। विभाषापपरिबहिरिति योगं विभज्य व्याचष्टे॥ ॥ वि
भाषेति। इतः प्राचीनानां समासानां टिघुभादिसंज्ञानामिव वाग्रहणाभावान्नित्यत्वं न्यायत एव सिद्धं तच्च लिंगेनापि दृढयति। एतदिति। नन्वेवं सुप्सुपेत्यापि नित्यस्य [illegible]

विभाषा। २।१।११॥ अधिकारोऽयं। एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वं। सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः। अव्ययमित्यादिसमासविधानात्तज्ञा
पकात्। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या। २।१।१२॥ अपविष्णु संसारः। अपविष्णोः। परिविष्णु। परिविष्णोः। बहिर्वनं। बहिर्वनात्। प्राग्वनं। प्राग्वना
त्। आङ्मर्यादाभिविध्योः। २।१।१३॥ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः। आमुक्ति संसारः। आमुक्तेः। आबालं हरिभक्तिः। आबालेभ्यः।

पत्नीवन्द्रभूते भूतपूर्वः सुप्सुपेति समास इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्येत तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थः। इदमपि सिद्धं भवति
वाप्यामश्वो वा पूर्वस्य इति नार्थ्यं कैयटो व्याख्यत्। वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति सप्तमीसमासस्य तु नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति। सोपि ग्रन्थो विरुध्येतेत्याशं
कायामाह। सुप्सुपेति त्विति। नन्वत्रापि पक्षे एवमित्यत आह। अव्ययमित्यादीति। सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे अव्ययमित्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वा
चित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः। एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वात् इहाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धं। इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्सुपेत्यत्रा
प्यमेव नित्याधिकारस्मारितमिति कैयटः। एवं स्थिते इव वामन इत्यादि लोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः। छन्दस्यपि तत्समासस्यानित्य
त्वानभ्युपगमात्। जीमूतस्येवेत्यत्र हि बह्वृचैः समासानभ्युपगमेपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठात्। एतच्च मनोरमायां स्थितं। अपपरिबहिः। अपपरियोगे पंचम्यपाङ्परिभिरिति

पंचमीविहिता अंचूत्तरपदयोगेप्यन्यारादित्यादिना विहितैव तेनात्र पचम्येति ग्रहणं वहिर्योगे पंचमी भवतीति ज्ञापनार्थं। ज्ञापकमिदं न सर्वत्रेति करस्य करभो वहिरित्यपि सिद्धं
आबालमिति। आपरमुखोराच भूगोलकमिति किंरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः। समासमध्ये चशब्दप्रयोगासंभवात् आ च भूगोलकादिति पाठस्तु चितः॥ ॥ लक्षणेनाभिप्रती
लक्षणवलक्षणमित्यत्र रलदाह। चिन्हवाचिनेति। इहाभिप्रती लक्ष्यलक्षणभावं आभिमुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितं। अग्निमभि अग्निं प्रतीति। अभिरभागे। लक्षणेत्थंभू
तेत्यनेन न च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया। लक्षणेनेति किं। स्रुघ्नं प्रतिगतः। स्रुघ्नादागतस्तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः। अत्र हि स्रुघ्नः कर्मैव न तु लक्षणं। अभिप्रती किं। येना
ग्निस्तेन गच्छेनयथा अग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निर्लक्षणं आभिमुख्यमप्यस्तीति येन तेन शब्दयोरग्निशब्देन समासः स्यात्। आभिमुख्ये किं। अभ्यं
कागावः। अंकः अभिनवः प्रतिनवश्चांक आसामिति बहुव्रीहिः। अंको ह्यत्र भवति गवां लक्षणमाभिमुख्यं तु नास्ति। ननूत्सर्गत अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वी
कारात्कथमिह प्रसंगः। अत्राहुः। इहप्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदं। तेन संख्यावंश्येन द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति। अनुर्य

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। २।१।१४। आभिमुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिन्हवाचिना सह प्राग्वत्। अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति। अग्निमभि प्रत्यग्नि। अ
ग्निं प्रति। अनुर्यत्समया। २।१।१५। यस्य दार्थसमया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः। अनुवनमशनिर्गतः। वनस्य स
मीपं गत इत्यर्थः

त्समयदीति समयायोगे द्वितीयेति ध्वनयति। यंपदार्थमिति। यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः। लक्षणेनेत्यनुवर्त्तत इत्याह। लक्षणभूतेनेति। चिन्ह
वाचिनेत्यर्थः। अव्ययं विभक्तीत्यनेन न सिद्धं विभाषार्थं सूत्रं तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितं। अत्र वदंति। वनस्येति षष्ठी हि दुर्लभा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्विती
यापरत्वात्। तत्सामर्थ्यात्समयालंकामिति वत्समासबाधे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात्। न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतको न लक्ष्यलक्षणभावस्येति वाच्यं। लक्षणेनेत्यनु
वृत्तिवैयर्थ्यापत्तेः। एवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यं। लक्षणेत्थमित्यत्र मात्रपदाभावात् अग्निमभि अग्निं प्रतीति पूर्वसूत्रस्थोदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधात्। नात्र पक्षे वनम
नु इत्युदाहार्यं वनस्य समीपं गत इति मूलस्थं विवरणवाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति। अन्विति किं। ग्रामं समया। यत्समयेति किं। वृक्षमनुवि
द्योतते विद्युत्। लक्षणेन किं। अनुवनं। उपकृष्णमितिवदत्र नित्यमव्ययीभावः॥

यस्य चा। इह। च्चरित्यनुवर्त्य आद्रत्यैकं तृतीयांतत्वेन विपरिणमय्य व्याचष्टे। अनुनेति। लक्षणभूतेनेति लक्षणेनेत्यनुवर्त्तत इति भावः अनुगंगमिति इहायामो लक्षणं स्वंचानुना द्योत्य
ते लक्ष्यंतु समासार्थः। अत एव वाराणस्याः सामानाधिकरण्यं। एवं स्थितेफलितमाह। गंगादैर्घ्येति। वाराणसीति। वरं च तरदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकं। अनः शीवं जले
शोकेमातृस्यदनेयोर्द्वयोरितिरुद्रः भसो। तस्या दूरेभवा। अदूरभवश्चेत्यण। आदिवृद्धिः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं। गंगाया अन्विति। समासाभावपक्षे भागुरि
रीत्या गंगामन्विन्युदाहार्यमित्याहुः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चा चकार एवकारार्थो तेनेषां वृत्त्यंतरं न भवति। परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः। तिष्ठद्गु इति। गोस्त्रियोरि
ति ह्रस्वः। प्रथमासमानाधिकरणो शत्रादेशस्य संभवात्। इह शत्रादेश इति। इत्यादीनि। आदिशब्देन खलेयवं खलेवुसं। समम्या अलुक्। लूनयवं। लूयमान
यवमित्यादि प्राप्त्यं। पारेमध्ये। निपात्यंत इति। यत्र समम्यर्थो न संभवति तदर्थमकारांतत्वनिपातनं। सप्तम्यर्थसंभवे तु तत्पुरुषे कृति बहुलमिति। बहुलग्रहणा

यस्य चायामः। २।१।१६॥ यस्य दैर्घ्यमनुनां द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते। अनुगङ्गं वाराणसी। गङ्गाया अनु। गङ्गा दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यो
पलक्षितेत्यर्थः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च। २।१।१७॥ एतानि निपात्यन्ते। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः। आयतीगवं। इह शत्रा
देशः पुम्वद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते। पारे मध्ये षष्ठ्या वा। २।१।१८॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते। एदन्तत्वं चानयो
र्निपात्यते। पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः। पारेगङ्गादानय। गङ्गापारात्। मध्येगङ्गात्। गङ्गामध्यात्। महाविकल्पेन वाक्यमपि। गङ्गायाः पारात्। गङ्गाया

दलुकापि सिद्धेरत्र सप्तम्यर्थाभावसूचनाय पंचम्यंतमुदाहरति। पारेगंगादिति। महाविभाषयेति। ननु यवादेः व्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तत्पुरुष
गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्ततेतस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत्। अत्राहुः महाविभाषया एकार्थीभावस्य
पाक्षिकत्वे विवक्षिते प्रदाएकार्थीभावदशायां षष्ठीसमासं बाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे षष्ठीसमासस्य समावेशार्थमिह वाग्रहणं। व्यपेक्षासामर्थ्यमेके इति पक्षे तु वृत्ताव पि
व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे न सक्तेन यावृत्तिर्विकल्प्यते। तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव
तथापि यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्त्तत इति ज्ञापनार्थं इदं। तेन पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति।

संख्यावंश्येन। वंश्यः प्रतानस्तत्रभवो वंश्यः दिगादित्वाद्यत्। द्विमुनीति। पाणिनिकात्यायनौ। त्रिमुनीति। तौ द्वौ पतंजलिश्चेति त्रयो वंश्याः। व्याकरणस्येति संबंधे षष्ठी। स्वपदार्थप्राधान्यएवायंसमासः। यदा त्वन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो मुनयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरेवेत्याहुः। त्रिमुनिव्याकरणमिति। यद्यप्येनद्बहुव्रीहिणा प्युपपन्नं तथापि विभक्त्यंतरे रूपेपि विशेषोस्त्येवेति भावः। वस्तुतस्तु लक्षणेनाभिप्रतीतिसूत्रे आभिमुख्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेप्यव्ययीभावो भवतीति द्विमुनिव्याकरणमित्यादिसिद्धमित्यवोचाम। जन्मनेति। एकविंशतिभारद्वाजमिति। एकविंशतिभारद्वाजवंश्या इति विग्रहः। ननु भरद्वाजाद्विदाद्यञो पत्रञो श्चेति लुक् स्यात्। मैवं। नच वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थत्वेनोपसंक्रमात् लुगभाव इति कैयटोक्त्या दर्शनीयं। वृत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोंतरंगस्य लुको दुर्वारत्वात्। अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात्। अत्राहुः। भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोत्र बोध्य इति। एतच्च तत्रोपासमन्यो रितिसूत्रे शब्दकौस्तुभे स्पष्टं। नदीभिश्चा स्वरूपस्य संज्ञानद्याश्चेनेह ग्रहणं बहुवचननि

संख्यावंश्येन। २।१।१९॥ वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च तत्रभवो वंश्यः तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते। द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि। व्याकरणस्य। त्रिमुनि। विद्यातद्वतामभेदविवक्षया। त्रिमुनिव्याकरणं। एकविंशतिभारद्वाजं। नदीभिश्च। २।१।२०॥ नदीभिः संख्या प्राग्वत्। समाहारे चायमिष्यते। सप्तगङ्गं। द्वियमुनं॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायां। २।१।२१॥ अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायां। विभाषाधिकारेपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः। उन्मत्तगङ्गं नाम देशः। लोहितगङ्गं। समासान्ताः। ५।४।६८॥ इत्यधिकृत्य॥

देशात् किंत्वर्थस्य। न च तस्य समासः संभवति अतस्तद्वाचिना मयं समासस्तेन च न केवलं विशेषशब्दा एव किंतु सामान्यशब्दोपि तेन यंचनदं सप्तगोदावरमिति सिद्धं। गोदावर्याश्च नद्याश्चेति वक्ष्यमाणेन समासांतो च। चकारेण संख्येत्यनुकृष्यत इत्याह। संख्येति। स्यादेतत्। पुरस्तादपवादन्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्यैवेदं बाधकं स्यात्तत्रश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावेतत्विंवंधनस्य नदीपौर्णमास्येति टचः प्रसंगः समाहारे तु परत्वाद्द्विगुरेव स्यादित्यत आह। समाहारे चायमिति। एवकारार्थश्चकारः एवं च द्विगोरपवादोयमव्ययीभाव इति फलितं। अन्यपदार्थे चासंख्येति निवृत्तं नदीग्रहणमनुवर्त्ततेत दाह। सुबंतं नदीभिः सहेति। अन्यपदार्थ इति किं॥ कृष्णवेणी। संज्ञानवगमादिति। सम्यक्ज्ञापनत इत्यर्थः। आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ्। संज्ञिनो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः। अन्यपदार्थानवगमादि

यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः। अत एव बहुव्रीहिर्न नित्यसमास इति भावः संज्ञायां किं। शीघ्रगंगो देशः। अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समा
सान्तानाह॥ अव्ययी। शरदादिभ्य इति वक्तव्ये दर्घायेषु लाघवं चिंतानादृयत इति प्रभृतिग्रहणं कृतं। टच्स्यादिति। राजाहंसखिभ्य इत्यतष्टजनुवर्त्तत इति भावः
समासांत इति। समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः। तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यम्सिद्ध्य अव्ययीभावस्यादंतत्वात् द्विपुरीत्यादौ तु त्र्यं
कृपूर्व्यू इति प्रत्यय उत्तरपदस्यावयव इत्यकारांतोत्तरपदो द्विगुः। स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप्सिध्यतीति बोध्यं। प्रतिविपाशमिति। लक्षणेनाभिप्रती ति
समासः। विपाशानु विपाडिति स्त्रियामित्यमरः। गणं पठति शरदित्यादिना। अत्र यत्तदयं तास्तेयात्तदप इति विकल्पेप्राप्ते नित्यार्थपाठः। इह जरायाजरस् प्रतिपरोऽनि

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। ५।४।१०७॥ शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे। शरदस्समीपमुपशरदं। प्रतिविपाशं। शरद्॥
विपाश्। अनस्। मनस्। उपानह्। दिव्। हिमवत्। अनडुह्। दिश्। दृश्। विश्। चेतस्। चतुर्। त्यद्। तद्। यद्। कियत्। जराया जरस् च। उ
पजरसं। प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः। पस्येति च। प्रत्यक्षं। अक्ष्णः परमिति विग्रहे। समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः। परोक्षे लिडिति
निपातनात्परस्याकारादेशः। परोक्षं। परोक्षा क्रियेत्यादि तु अर्श आद्यचि। समक्षं। अन्वक्षं। अनश्च। ५।४।१०८॥ अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच्
स्यात्। नस्तद्धिते। ६।४।१४४॥ नान्तस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते। उपराजं। अध्यात्मं॥ ॥ ९ चहयंगणसूत्रं। उपजरसमिति। जरायास्समीप

मित्यर्थः। पस्येति चेति। टच्स तद्धितत्वात्तस्मिन्परे इकारलोप इति भावः। प्रत्यक्षमिति। वीप्सायां यथार्थत्वेन समासः। अक्ष्णोरभिमुख्यमित्यर्थे लक्षणेनाभिप्रती
ति वा समासः। अक्ष्णः परमिति। अविषय इत्यर्थः। वृत्तिविषये अक्षिशब्द इंद्रियमात्रपरः। अव्ययाघटितसमुदायस्य कथमिह व्ययीभावो विधायकसूत्राभा
वादित्याशंक्याह विधानसामर्थ्यादिति। समक्षमिति। अक्ष्णोर्योग्यं। अन्वक्षमिति। अक्ष्णः पश्चादित्यर्थे अव्ययीभावः। नस्तद्धिते। नेइत्यनेन भस्येत्यधिकृतं वि
शेष्यते। विशेषणेन तदंतविधिरत आह। नान्तस्य भस्येति। ननूपराजमित्यत्र नस्तद्धित इति व्यर्थो। अव्ययानां भमात्र इति टिलोपेनैव सिद्धेः। न चाव्ययत्वं टच्वि
शिष्टपर्यायमिति वाच्यं। अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्याप्यव्ययत्वानपायात्। अत्राहुः। भाष्ये लुङ्मुखस्वरोपचार इति षष्ठवकार्येषु॥

अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानान्न दोष इति। युक्तं चैतत्। अन्यथा उपशरदमित्यादौ टिलोपः प्रसज्येत। अध्यात्ममिति। आत्मनि अध्यात्मं। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः॥ ः॥
नपुंसकादन्या। नपुंसकग्रहणमन्नंतस्य विशेषणं नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारादित्याह अन्नंतं यत्क्लीबमिति। अन्नंतेन चाव्ययीभावविशेषणे तदंतविधिरित्या
हतदंतादिति। उपचर्ममिति। टचि लोपोऽन्नंतत्वादभावश्च। नदीपौर्ण। इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः। पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात्। उपनदीति। टजा
भावे नपुंसकह्रस्वः अत्र व्याचक्षते। वृत्तिग्रंथमनुरुध्येदं विकल्पकथनं परमार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते बहुगणेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि नदी
शब्देन नदीविशेषाणां गंगायमुनादीनां ग्रहणमाशंक्य शरत्प्रभृतिषु विपाट्शब्दपाठान्नेति समाहितं। न चेदं भाष्यं नदीपौर्णमासीत्यत्र टचः पाक्षिकत्वे संगच्छते नित्यार्थत

नपुंसकादन्यतरस्यां। ५।४।१०९॥ अन्नंतं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात्। उपचर्मं। उपचर्म। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः
५।४।११०। वा टच् स्यात्। उपनदं। उपनदि। उपपौर्णमासं। उपपौर्णमासि। उपाग्रहायणं। उपाग्रहायणि। झयः। ५।४।१११। झयन्तादव्य
यीभावाट्टच् वा स्यात्। उपसमिधं। उपसमित्। गिरेश्च सेनकस्य। ५।४।११२॥ गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात्। सेनकग्रहणं पूजार्थं। उपगिरं। उ
पगिरि॥ इत्यव्ययीभावः। तत्पुरुषः। २।१।२२। अधिकारोऽयं। प्राग्बहुव्रीहेः। द्विगुश्च। २।१।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात्। इदं सूत्रं त्यक्तुं श
क्यं। संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात्. समासान्तः प्रयोजनं। पञ्चराजं॥

॰ यातमात्रस्योपपत्तेः। अत एव सेनक
ग्रहणमत्र सार्थकं। केचित्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य वृत्तिग्रंथं कथंचित्समर्थितवानिति। पूजार्थमिति। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः। इत्यव्ययी
भावः। चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशं स्येति। न चैवं द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शंक्यं। योगं विभज्य संख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्द्विगुसंज्ञाविधानेनैवका
रपठनमंतरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः। नापि द्वौ अन्योन्यस्य ह्यन्यतरस्यत्रातिप्रसंगः शंक्यः। तद्धितार्थोत्तरपद इति सूत्रमनुवर्त्य तद्धितार्थेत्यत्र उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्व इति व्याख्या
नात्। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह। समासांत इति। टजवाचित्यर्थः। अचि तूदाहरणं तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यचि द्व्यंगुलमिति बोध्यं। पंचराजमिति। समाहारद्विगौ राजाहस्स
खिभ्य इति टच् समासस्यैवायमंतावयव इति उत्तरपदस्यानकारांतत्वात् स्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदांताः समासांता इति पक्षे तु अकारांतोत्तरपदत्वेपि पात्रादित्वा

न्नेति बोध्यं। काशिकायां तु पंचराजीत्युदाहृतं। स काद्दित्कोपपाठ इति हरदत्तः। अत्र केचित्। पात्रादित्वकल्पने मानाभावात्पंचराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवे-
त्याहुः॥ ॐ ॥ द्वितीया श्रितातीत। श्रयादीनां गतिविशेषवाचित्वात्तु गत्यर्थाकर्मकेति कर्तरि क्तः। प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणमित्याशयेनाह। द्वितीयांतमिति। श्रितादिप्रकृति-
कैरिति। यद्यपि संबोधने सुबंतत्वं संभवति तथा न्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्घटितसमुदाये लाक्षणिका इह गृह्यंत इति भावः। एवं खट्वाक्षेपे गगादिभ्योपी-
त्यादावप्यूह्यं। नहि खट्वेत्यस्य द्वितीयांतत्वं गगादीनां च प्रत्ययांतत्वं वा संभवति। स्यादेतत्। द्वितीयांतस्य श्रितप्रकृतिकसुबंतेन समासे काष्ठश्रितेयो न सिध्येत्। श्रितशब्दाट्टापि त-
तः सुपि काष्ठश्रिता काष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव टाबंतत्वात् ततः स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि काष्ठश्रैतेय इति स्यात्। गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्रागेव कृदंतेन समा-
से तु श्रितं तस्य टाबंतत्वादिष्टं सिध्यतीति चेन्नैवं। प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रितेयस्य निर्बाधत्वात्। न च कदाचित् श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति भ-

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः॥ २।१।२४॥ द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः। कृष्णंश्रितः। कृष्णश्रि-
तः। दुःखमतीतः। दुःखातीतः। गम्यादीनामुपसंख्यानं। ग्रामङ्गमी। ग्रामगमी। अन्नम्बुभुक्षुः। अन्नबुभुक्षुः। स्वयं क्तेन। २।१।२५॥ द्वितीयेति न सम्ब-
ध्यतेऽयोग्यत्वात्। स्वयङ्कृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः। खट्वा क्षेपे। २।१।२६॥ खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायां।
खट्वारूढो जाल्मः। नित्यसमासोऽयं॥ नहि वाक्येन निन्दा गम्यते॥ सामि॥ २।१।२७॥ सामिकृतं॥ ॥ वाच्यां जहत्स्वार्थायां वृत्तौ श्रिताशब्दस्या-
नर्थकत्वेनापत्ययोगासंभवात्। अजहत्स्वार्थायामपि न दोषः। समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा सुंदरदुहितुरपत्यं सुंदरदौहित्र इ-
त्यापत्तेरिति दिक्। कृष्णंश्रित इति। न लोकेति षष्ठीनिषेधः। कृष्णंश्रित इति। प्रथमानिर्दिष्टमिति द्वितीयांतस्य पूर्वनिपातः यद्यपीह श्रितशब्दोपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथा-
पि समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमिति नातिप्रसंगः। नन्वेवमत्यादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययं विभक्तीत्यादिना समासविधानस्यावश्य-
कत्वात् सुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वज्ञापकं न संभवः इत्येवं तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे सुप्सुपेति समासप्रवृत्त्या अपविष्णोः परिविष्णोः
कृष्णंश्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिद्ध्येरन्निति चेदत्राहुः। पुनः समासविधानेन केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारांतरेणापि सिद्धेः तथा

प्राक्कडारात्समास इत्यनंतरं प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्ति चापूर्वनिपात इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा सिध्यत्येव
विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सुवं तेन चेत्समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात् द्वितीयां तं चेत्स समासस्तत्पुरुष इत्येवं व्याख्यानादव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति
पुनः समासविधानं व्यर्थं सत् ज्ञापयति। नन्वव्ययं विभक्त्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात्। तत्रैव मानं न पश्याम इति चेदत्र केचित्। उक्तरीत्या
वोपसर्जनसंज्ञायां सिद्धायां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थलाभार्थं तेनामीषां समासविधायकत्वं सिध्य
तीति। अथवा सुप्सुपेति समासस्यानित्यत्वे आकरग्रंथ एव प्रमाणं। अन्यथा सिन्नित्यसमासयोरिति वार्तिके नित्यग्रहणेनानार्थः। इदमपि सिद्धं भवति वाप्याम्
श्वो वाप्यश्व इत्यादि प्रागुक्तभाष्यकैयटग्रंथस्यासामंजस्यापत्तेरिति दिक्। ननु कष्टश्रित इत्यस्य कष्टकर्मकाश्रयणकर्त्रेति ह्यर्थः। स च कष्टः श्रितोऽनेनेति कर्मणि क्त
तेन बहुव्रीहिणापि सिद्धम् लभ इति किमनेन समासारंभणमेवं। बहुव्रीहौ श्रितकष्ट इति निष्ठांतस्य पूर्वनिपातप्रसंगात्। शेषाद्विभाषेति समासांतः कप् प्रसज्येतेति दि
क्। दुःखातीत इति। अतिपूर्वकादिणः कर्तरि क्तः। अवशिष्टान्युदाहरणान्यूह्यानि। कूपपतितः। यद्यपि पतनियंतिदरिद्रातिभ्य इति विकल्पितेट्त्वात् यस्य विभाषेति इण्नि
षेधेन भाव्यं। तथाप्यत एव निपातनादिडित्याहुः। वस्तुतस्तु चुरादावदंतेषु पठितस्य पत गतौ चेत्यस्याश्रयणेन पतितः सिध्यति यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्ते
स्सर्वसंमतत्वात्। ग्रामगतः। तुहिनात्यस्तः। अत्यासोऽव्यतिक्रमस्तेऽपि गतिविशेष एवेति कर्तरि क्तः। आदिकर्मणि क्तो वात्राभ्युपेयः। सुखप्राप्तः। दुःखापन्नः। गम्यादी
नामिति। गम्यादयश्च प्रयोगतोऽवसेयाः। ग्रामं गमीति। गमेरिनिरित्यौणादिक इनिः। स च भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्काले। अकेनोरिति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि द्वितीया। अयोग्य
त्वादिति स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थकस्य कर्त्रर्थे तया द्वितीयां तत्वानुपपत्तिरिति भावः। स्वायंकृतिरिति। असति समासे कार्त्तिरिति स्यादिति भावः। खट्वारूढ इति। जाल्मोऽसमी
क्ष्यकारी स्यादित्यमरः। वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्वारोढव्या। ब्रह्मचर्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्वामारोहति स जाल्मः। रूढश्चापं तेन खट्वामारोहणमात्रानि
षिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ इत्युच्यते। अत एवाहाऽनित्येति। सामि। सामीत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः॥ ॥ ॥ ॥

कालाः। बहुवचननिर्देशः स्वरूपनिरासार्थः। कालवाचिनो द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह वा समस्यन्त इति सूत्रार्थः। ननु काला अत्यन्तसंयोगे इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तं नार्थो यो
गविभागेनेत्यत आह अनत्यन्तेति। मासप्रमित इति। माङ् माने। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि। इह प्रतिपच्चन्द्रेण मासस्यात्यन्तसंयोगः। मुहूर्त्तमिति। मुहूर्त्तव्यापीत्यर्थः। कालाध्व
नोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया। तृतीया तत्कृत। लुप्तेति। सौत्रत्वादिति भावः। तद्ग्रहणेन तृतीयान्तपरामर्शो नान्तरर्थो लभ्यते। तदर्थकृतत्वं च गुणवाचकस्यार्थद्वारा वि
शेषणं। तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति। तदेतद्ध्वनयन् तृतीयान्तार्थेत्यादिना अर्थशब्देन चेति। सोपि स्वतंत्रं निमित्तमिति भावः। नन्वर्थेन समासासंभ
वात्तद्वाचीशब्दो ग्रहीष्यते किमत्र वचनग्रहणेन। अत्राह गुणमुक्तवान् गुणवचनः। कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युट्। गुणमुक्त्वा यो द्रव्यमुक्तवान्

कालाः। २।१।२८। क्तेनेत्येव। अनत्यन्तसंयोगार्थमिदं वचनं॥ मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः। मासम्परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः॥ अत्यन्तसंयोगे च। २।१।२९। कालाइत्येव। अक्तान्तार्थं वचनं। मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्तसुखं॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। २।१।३०। तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकं तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत्। शंकुलया खण्डः। शंकुलाखण्डः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। तत्कृतेति किं। अक्ष्णा काणः॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः। २।१।३१। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। ऊनार्थे। माषोनं माषविकलं। माषविकलं। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं। मिश्रश्चानुपसर्गमसन्धाविति पत्रानुपसर्गग्रहणात्। गुडसंमिश्रा धानाः। अवरस्योपसंख्यानं॥ मासेनावरो मासावरः॥

सगुणवचनस्तेन घृतेन पाटवमितिगु
णमात्रनिष्ठेन समासो न भवति गुणश्चात्र सत्वे निविशते पैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गृह्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादि। स तत्कृतत्वासंभवादिति। शंकुलया खण्ड इ
ति करणे तृतीया। खडि भेदने इत्यस्माद्भावे घञि व्युत्पादितः खण्डशब्दः क्रियारूपः। पत्रे गुणो वर्जित्वा पश्चान्मत्वर्थलक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्तत इति गुणव
चनो भवति। धान्येनेति। करणे तृतीया। अर्ज्यत इत्यर्थः। याजना कर्मणि घञ्। अर्थेन मर्थः। अभिलाषो वा भावे घञ्। अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ
तृतीया कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन गतार्थत्व शंकैवात्र नेति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयान्। तत्कृतेति किमिति। कर्तृकरणे कृतेति सिद्धमिति प्रश्नः। इतरो गुणव

चनेन चेत्तत्कृतेनैवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति। अक्ष्णेति। न ह्यक्ष्णा काणत्वं कृतं किंतु कर्मादिनैवेति भावः। तृतीया त्विह येनांगविकार इत्यनेन। का
ण इति। कणनिमीलन इत्यस्माद्धञ्। गुणवचनत्वं तु कणीत्याखुड शब्दस्यैवास्यापि बोध्यं। गुणवचनेनेति किं। गोभिर्वपावान्। गोसंबंधिदध्यादिभोजनेन देवदत्तस्य
वपावत्त्वमित्यस्ति न तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचनः। पूर्वसदृश। इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया। अन्यैर्योगे त्वेववचनाद्धेताविति वा तृतीया। इह
सदृशग्रहणं व्यर्थं षष्ठीसमासेन गतार्थत्वात्। न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यं। सदृशप्रतिरूपयोस्सादृश्य इति सूत्रेणैव तत्सि
द्धेरिति मनोरमायां स्थितं। विद्यया सदृशो विद्यासदृश इत्यादौ हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं तृतीयासमासोप्यावश्यक इति त्वन्ये। पूर्वसूत्रेणैव तत्कृतत्वात्तृतीयासमासो
पि सिध्यतीत्यपरे। ऊनार्थेति। पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्योक्तत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरं तच्चोनशब्देनैव संबध्यते न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथग्ग्रहणादिति

कर्तृकरणे कृता बहुलं॥२।१।३२॥ कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलम्प्राग्वत्। हरिणा त्रातो हरित्रातः। नखैर्भिन्नो नखभिन्नः। कृद्ग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं। नखनिर्भिन्नः। कर्तृकरणे इति किं। भिक्षाभिरुषितः। हेतावेषा तृतीया। बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं
तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न। कृता किं। काष्ठैः पचतितरां॥ ॥

भावः। मिश्रं चेति। पणबंधेनैकार्थ्ये संधिस्तत्र प्रयुज्यमानो मिश्रशब्दो
उपसर्गरहितो मिश्रोदात्त इति सूत्रार्थः। अवरस्येति। अत्र व्याचख्युः। ऊनार्थेत्येव सिद्धत्वादिदं सुत्यजमेव। न चावरशब्दस्योनार्थकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं। समव
राः सत्रमासीरन्निति श्रुतौ अव्यक्तानुकरणाद्ध्यजवरार्धादिति सूत्रे च तत्प्रसिद्धेरिति। कर्तृकरणे। समाहारद्वन्द्वात्सप्तमीत्याशयेनाह कर्तरि करणे चेति। अत्र केचित्तु क
र्तृकरणे इति प्रथमाद्विवचनं तृतीयया विशेष्यते। विशेषणेन च तदंतविधिस्तेन तृतीयांते कर्तृकरणे कृदंतेन समस्यते इति व्याख्यांतरमित्याहुः। सर्वोपाधीति। कर्तरि करणे च या तृ
तीया तदंतमपि बहुलग्रहणात्तु क्वचिन्न समस्यते क्वचित्तु विभक्त्यंतरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः। समासाभावं प्रदर्शयति। दात्रेण लूनवानित्यादाविति। आदिशब्देन दा
त्रेण छिन्नवान् हस्तेन कुर्वन्नित्यादिग्राह्यं। विभक्त्यंतरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः। गलेचोपकः। ह्रियत इति हारकः। बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल्। पादाभ्यामिति पादा
नपंचम्यंतस्य समासः। चुप मन्दायां गतौ हेतुमण्णिजंतात्कर्मणि ण्वुल्। अमूर्धमस्तकादित्यलुक्। कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककृदंतेनैव भवेत्समासः।

सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति। कृता किमिति। इतरसुतिङन्तप्रकृतिकतद्धितान्तप्रकृतिकसुबन्तेनासमाससत्त्वफलमित्याशयेन प्रत्युदाहरति काष्ठैरिति॥ः॥ कृत्यैरधि। पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयं न तु नियमार्थमित्याहुः। काकपेयेति। शकि लिङ् चेति शक्यार्थे कृत्यः। पूर्णतोयत्वान्नदीस्थैः काकैरपि पातुं शक्येति स्तुतिः। अल्पतोयत्वेन निन्दा वा॥ बा तृच्छेद्यमिति। पूर्ववत्कृत्यः। कोमलत्वाद्वातेनापि छेत्तुं शक्यत इति स्तुतिः। वातेनापि छेत्तुं शक्यते निर्बलत्वान्निन्दा वा। अन्नेना। भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री त्वमरः। व्याख्याना न्नेह स्वरूपग्रहणं तदाह संस्कारकेत्यादि। भक्ष्येण। खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम्। खरं कठिनं विशदं विविक्तावयवं खाद्यं भक्ष्यमित्यर्थः। पल्लत्त्यं तस्य एरञ्जं तस्य च भक्ष्यते तत्रैव प्रयोगात्। अत्र खरत्वादिप्रयोगे लुभाक्तः। गुडधाना इति। ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात्कथमेतदुदाहरणं संगच्छत इति चेत्। मैवं। भृष्टयवसमुदायस्य धानात्वात्स

कृत्यैरधिकार्थवचने। २।१।३३॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तृकरणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत्। वातच्छेद्यं तृणम्॥ काकपेया नदी। अन्नेन व्यञ्जनम्। २।१।३४॥ संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत्। दध्ना ओदनो दध्योदनः। इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यं भक्ष्येण मिश्रीकरणम्। २।१।३५॥ गुडेन धानाः गुडधानाः। मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम्। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। २।१।३६॥ चतुर्थ्यन्तार्था य यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं प्राग्वत्। तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात्। यूपाय दारु यूपदारु। नेह रन्धनाय स्थाली। अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः। अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः। द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितम्। गोसुखम्। गोरक्षितम्॥

मुदायं प्रति समुदायिनामवयवत्वाच्च तदुपपत्तेः। चतुर्थी तदर्थ॥ तच्छब्देन प्रकृता चतुर्थी परा मुख्यप्रत्ययग्रहणाच्चेदं तद्ग्रहणं चतुर्थ्यन्तेन सामर्थ्यात्तदर्थो लक्ष्यत इत्याशयेनाह। चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति। चतुर्थ्यन्तवाच्याय यदुपादेयं तद्वाचिनेति चतुर्थ्यन्तं समस्य तदर्थः। बलिरक्षितग्रहणादिति। हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसंभवादिति भावः। ननु चतुर्थी चाशिषीति विहिताया चतुर्थ्यन्त दन्तस्य समासो न भवति। समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुः इति कैयटेनोक्तं। ततश्च तत्र हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवत् ज्ञापकमेवेति चेदत्र नव्याः। ब्राह्म णाय हितं ब्राह्मणहितम्। गोहितं गोसुखमित्यत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीक्रियते। सा चात्र तादर्थ्ये चतुर्थी हितयोगे चेति वार्त्तिकाच्चतुर्थी तदर्थ त्यादिना हितसुखश

शु॰
सि॰कौ॰
टी॰त॰
५५३

द्वाभ्यांसमासविधानात्ज्ञापनाद्वासंभवतीतिहितसुखग्रहणंनज्ञापकमितितुसम्यगेवेत्याहुः। पुणायेतिनादर्थ्येचतुर्थी। एवमग्रेपियथासंभवमूह्यं। अश्वघासादयइति। एतच्च
भाष्यकृतोक्तं। नन्वेवंरंधनायस्थालीत्यत्रापिषष्ठीसमासःस्यादेवेतिप्रकृतिविकृतिभावएवेतिनियमोनिष्फलएवनचस्वरेविशेषः। चतुर्थीतदर्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापिप्रकृ
तिभावएवेष्यमाणत्वात्। अत्राहुः। संबंधत्वतादर्थ्यत्वकृतवैलक्षण्येनोक्तनियमसाफल्यान्नदोषः। अत्रचमानमेतदेवभाष्यं। नमाषाणामश्नीयात्दाशरथायमैथिलीत्यादि
प्रयोगा। अपिरस्यमेवविवक्षाभेदेननिर्वाह्याः। एवंचपूर्वसदृशेतिसूत्रेसदृशग्रहणंव्यर्थमितिकैयटहरदत्तादीनामुक्तिःप्रामादिकीत्यवधेयं। शाब्दबोधकृतवैलक्षण्यस्यतत्रा
पिसत्वादिति। अर्थेननित्येति। अन्यथाविभाषाधिकारात्पक्षेद्विजायार्थइतिप्रयोगःस्यादितिभावः। विशेष्यलिंगताचेति वचनाभावेत्वर्थशब्दस्यनित्यपुंस्त्वात्स्ववल्लिंगमिति
मर्द्दन्नपुल्लिंगप्रयोगएवस्यादितिभावः॥ ⁙ ॥ पंचमीभयेन। भयेतिस्वरूपग्रहणंनार्थस्यप्रमाणाभावाद्भयभीतेतिवार्त्तिकारंभाच्चानेनवृकात्त्रासइत्यादौसमासोन। कथंतर्हि

पंचमीभयेन।२।१।३७॥ चौराद्भयं। चौरभयं। भयभीतभीतिभीभिरितिवाच्यं। वृकभीतः॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः।२।१।३८॥ एतैस्स
हाल्पंपंचम्यंतंसमस्यतेसतत्पुरुषः। सुखापेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः॥ स्वर्गपतितः। तरंगापत्रस्तः। अल्पशः किं॥ प्रासादात्पतितः॥ स्तो
कान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणिक्तेन।२।१।३९॥ स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्यासादागतः। दूरादागतः। कृच्छ्रादागतः॥ पंचम्याः
स्तोकादिभ्यइत्यलुक्॥ षष्ठी।२।२।८॥ राज्ञःपुरुषः॥ राजपुरुषः॥ ⁙ ॥ ९९ भोगोपरतोग्रामनिर्गतइत्यादिप्रयोगाः। अत्राहुः। बहुलग्रहणात्तत्सिद्धिः। भ

क्तांतरमपिकृतासमस्यतइतिप्रागेवोक्तत्वात्सुखापेत्यनेनवातदुपपत्तिरिति। अपेतापोढ॥ पंचमीतिवर्ततेप्रत्ययग्रहणात्तदंतग्रहणं। अल्पशइत्यत्रबह्वल्पार्थाच्छस्कारकादितिशस
यद्यपिबह्वल्पार्थान्मंगलामंगलवचनमितिवक्ष्यतितथाप्यतएवनिपातनाच्छसितिबोध्यं। कारकत्वंतुसमसनक्रियांप्रतिपंचम्यंतस्यकर्मत्वात्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्यतदे
तदाह। अल्पंपंचम्यंतमिति। स्तोकान्मुक्तइत्यादि। करणेचस्तोकाल्पेतिपंचमी॥ दूरादागतइत्यादौतुदूरांतिकार्थेभ्यइत्यनेन॥ राजपुरुषइति। राजन् अस् पुरुष सु इत्यलौ।
किकविग्रहेसमासेकृतेलुकंतवर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यपदत्वान्नलोपः॥ ⁙ ॥ ॥ ⁙ ॥ ॥ राम ॥ कृष्ण ॥ ⁙ ॥

याजकादिभिश्च। याजक। पूजक। परिचारक। परिवेषक। स्नातक। अध्यापक। उत्सादक। होता। पोता। भर्तृ। रथगणक। पतिगणक इत्या। गुणात्तरेणेति। एतच्च वार्त्तिकं सर्वगुणकार्त्स्न्ये र
त्यत्र पठितं। कृद्योगा षष्ठीति। कर्तृकर्मणोः कृतीति कृत्संनियोगेन कृतेत्यर्थः। यदा तु प्रतिपदविधानेत्यादिनिषेधवचनमारभ्यते तदेदं तद्बाधनायारब्धव्यं। तस्यैवानारम्भत्वमनु
पदं वक्ष्यामः। इध्मव्रश्चन इति। वृश्च्यते छिद्यतेऽनेनेति व्रश्चनः कुठारादिः करणे ल्युट् इध्मानामिति कर्मषष्ठ्यंतस्यानेन समासः। नृणामिति। यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठी। द्विज
शब्देनात्र समासप्रसङ्गः समुदायापेक्षा हि षष्ठी। श्रेष्ठत्वं हि द्विजेतरमनुष्येभ्यः। तेषां सामान्यशब्देनोपस्थितत्वात्तान्विहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। अथ कथं पुरुषो
त्तम इति। यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्द्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुः एतत्त्रितयसन्निधाने सत्येवायं निषेध इति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैय्यटः। अन्ये तु पुरुषेषूत्तम इति
निर्द्धारणे सप्तम्याः संज्ञायामिति समास नचैवं न निर्द्धारण इत्यर्थो। स्वरभेदात्। सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः

याजकादिभिश्च २।२।९॥ एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते। तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयं। ब्राह्मणयाजकः। देवपूजकः। गुणात्तरेण तरलोपश्चेति
वक्तव्यं। तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च न निर्द्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयं। सर्वेषां श्वेततरः। सर्वश्वेतः। सर्वेषा
म्महत्तरः। सर्वमहान्। कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यं॥ इध्मनो व्रश्चनः। इध्मव्रश्चनः। न निर्द्धारणे। २।२।१०॥ निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते।
नृणां द्विजः श्रेष्ठः। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यं॥ सर्पिषो ज्ञानं॥

११ षष्ठीसमासे तु समासस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याहुस्तन्मंदं॥
संज्ञायामिति हि समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसंगात्। तस्मात्कैयटोक्तसमाधानमेव समीचीनमिति नव्याः। प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधा
ना। षष्ठी शेष इति विहायान्येन ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिना विहिता सर्वं व षष्ठीत्यर्थः। धातुकारकविशेषं गृहीत्वैव ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिना षष्ठी विधीयत इति भवति तस्याः प्रतिपदवि
धानत्वं। नन्वनेनैव गतार्थत्वात् न निर्द्धारण इति व्यर्थमिति चेदत्राहुः यतश्च निर्द्धारणमिति सूत्रेण षष्ठी विधत्ते किं तु सप्तमीमेव षष्ठी तु तयामावाधीति प्रतिप्रसूयत इत्यस्य
देतत्। एवं स्वामीश्वराधिपतीत्यादिष्वपि। तेन गृहस्वामी सर्वेश्वरः। निषादाधिपतिमित्यादि सिद्धमिति। चेत्सु ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिचतुर्दशसूत्रीमध्ये दिवस्तदर्थस्ये
स्ये त्यादिषट्सूत्रीं विहायावशिष्टायामष्टसूत्र्यां शेष इति वर्त्तते। तथा च न मातुः स्मरणमश्नीयादित्यादाविव षष्ठी शेष इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणमिह षष्ठ्या वनतु तद्धु

स·
सि·कौ·
टी·त·
१५४

तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति फलितोर्थः ततश्च प्रतिपदविधाना नेति वचनं न कर्तव्यं। एवं स्थिते कृद्योगा षष्ठी नेति वचनमपि मास्तु। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र हि
प्राप्त इति निवृत्तं तथा चाप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेवतद् इति समासनिवृत्तिप्रसंगाभावात् षष्ठीत्यनेनैव समाससिद्धेः। सर्पिषो ज्ञानमिति। वस्तुतः करणस्य संबंधमात्रविवक्षायां ज्ञो विद
र्थस्येति षष्ठी। सर्पिः संबंधि प्रवर्तनमित्यर्थः। पूरणगुण अर्थशब्दस्य त्रिषु संबंधादाह पूरणाद्यर्थैरिति। अत्र प्राचोक्तं एतदर्थैः षष्ठी न समस्यत इति। तन्न्यूनं तथा हि सत्सु हितानां
नामेव ग्रहणं स्यात्तावतामेवार्थशब्देन समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह। सदादिभिश्चेति। षष्ठ इति। षण्णां पूरणः षष्ठः। तस्य पूरणे डट्। षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्। कथं तर्हि तान्यं ब्र

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन। २।२।११॥ पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते॥ पूरणे सतां षष्ठः। गुणे काकस्य कार्ष्ण्यं ब्रा
ह्मणस्य शुक्लाः॥ यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणं। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्दे
शात्। तेनार्थगौरवं बुद्धिमांद्यमित्यादि सिद्धं॥ सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। तृतीयासमासस्तु स्यादेव स्वरविशेषः। सतां द्विजस्य कुर्वन्॥
कुर्वाणो वा किंकर इत्यर्थः। अव्ययं। ब्राह्मणस्य कृत्वा। पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते। तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः। तव्य। ब्रा
ह्मणस्य कर्तव्यं॥ तव्यता तु भवत्येव। स्वकर्तव्यं स्वरे भेदः। समानाधिकरणे। तक्षकस्य सर्पस्य। विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न। गोर्घे
नोरित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तस्सोप्यनेन वार्यते॥ क्तेन च पूजायां। २।२।१२॥ म
तिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा। राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य स
मासः। अधिकरणवाचिना च॥ २।२।१३॥ क्तेन षष्ठी न समस्यते। इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा॥ ९९ षष्ठांकितसैकतानीति। प्रमाद एवायमित्येके।

उक्तं हि षष्ठषंज्ञात्मकः षष्ठ इति व्याख्येयमिति मनोरमायां स्थितं। गुणेति। सत्वे निविशतेऽपैतीत्यादिलक्षणलक्षितो गुणोत्र गृह्यते। न त्वदेङ् गुणः। अर्थग्रहण
त्। नापि संख्या। क्रोशपतत्रे। जनश्रुतयोरिति वार्तिके निर्देशात्। काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति। व्याप्तिन्यायात्केवलगुणवाची गुणोपसर्जनद्रव्यवाची च गु
णशब्देन गृह्यत इति भावः। ननु ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसंग एव नास्ति ब्राह्मणशब्दस्य दंतैरेवान्वयात् ब्राह्मणस्य ये दंतास्ते शुक्ला इत्यर्थादित आह यदे

शुक्लशब्द एवेह विशेष्यः [illegible] पूर्वकालमित भावः। चंदनगंधः घटरूपमित्यादावनेन निषेधप्राप्ते तत्स्थैश्च गुणैस्समासो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन समासः। प्रतिप्रसूयते। गंधत्वा
नप्रतीयमानो गंधो न कदापि गुणैः समानाधिकरणः किंतु स्वप्रधानः। इदमेव हि तात्स्थ्यं नाम। ननु पिनष्टि गंधानिति प्रयोगदर्शनात् शुक्लशब्दादितुल्य एव गंधशब्दो न तत्स्
स्थगुणवचन इति चेन्न। पिनष्टीति प्रयोगे हि गंधानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिषु गंधशब्दप्रयोगादर्शनात्। किंतु चंदनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः। तस्मा
च्चंदनगंध इत्यादौ तत्स्थत्वं सुस्थमेव। एवं घटरूपमित्यादावपि। नन्वेवमपि बलाकायाः शौक्ल्यं केशस्य नैल्यमित्यादावतिप्रसंग इति चेदत्राहुः। गुणवचनादुत्पन्न
स्य शुक्लादिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः। तथा च प्राधान्येनाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं
तत्स्थगुणवाचित्वमित्यर्थ इति। फलानामिति। कारणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। स्वरे विशेष इति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वाथादिसूत्रे
णांतोदात्तत्वप्राप्ते तदपवादेन तृतीयाकर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सत्याद्युदात्त इष्टः षष्ठीसमासे तु अंतोदात्तत्वं स्यात्तच्चानेष्यत इति भावः। तृपिश्च सकर्मकार्थ
स्ति। पितॄन्तताप्सीत्समम् [illegible] पूर्णानिति भट्टिप्रयोगात्तेनास्मात्कर्मणि क्तो नास्तीति न शंकनीयं। द्विजस्य कुर्वन्कुर्वाण इति। नेयं घटापेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटं कु
र्वन्निति। तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसक्तौ निषेधो व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे किंकर इत्यर्थ इति। ब्राह्मणस्य कृत्वेति। नादर्थ्यरूपसंबं
धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी। ब्राह्मणसंबंधिनी या क्रिया तदनंतरमित्यर्थः। कृदव्ययमेवेति। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगादिति
भावत्र इत्यादौ। तथा च भट्टिः प्रयुक्ते। यत्कृते राक्षसैर्गृहीमः। आदेयाः किं कृते भोगाः कुंभकर्ण त्वया विनेति। इति न इत्ति कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे तृप्तस्तो
परित्युदाहरंतौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते तौ च प्रागुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः। तव्यता तु भवत्येवेति॥ सूत्रे निरनुबंधग्रहणादिति भावः॥
स्वकर्तव्यमिति। कर्तृषष्ठ्या समासः स्वरे भेद इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानादंतस्वरित इष्टः। तव्येन तु समासे मध्योदात्तत्वं स्यात्तच्चानेष्य
त इति भावः। सोऽप्यनेनेति। षष्ठीसमासेन पोटायुवतीति समासो बाधितः। सोऽपि षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यनेन वार्यत इत्यर्थः। क्तेन च पूजायां। सूत्रोपलक्षणं
पूजाग्रहणं। व्याख्यानादित्याह। मतिबुद्धीति। राज्ञामिति। क्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी। भूत इति। न च तत्र कौंडिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो

भूतकालत्वं बाधत इति वाच्यं। तेनैकादिगित्यतः तेनेत्यधिकार उपज्ञात इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापनात्। उपज्ञात इत्यत्र हि भूते क्तो न तु वर्त्तमाने। अन्यथा क्तस्य
च वर्त्तमाने इति षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात्। न चैवमपि ज्ञानार्थ एव ज्ञापकमस्त्विति वाच्यं। पूजितो यः सुरासुरैरिति प्रयोगानुरोधे
न सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोऽयं शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः। एतेन कलहंस राममहितः कृतवा
निति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः। राममहितः सः कलहं कृतवानित्यन्वयः। अधिकरणवाचिना च। वाचिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः। इदमेषामासितं क्तो
धिकरणे चेति क्तः। अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त्तरि षष्ठी। अधिकरणे चेत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाचिग्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः। ननु किं वर्त्तनं पद्धत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः
वृत्तेरकर्मकत्वात्। तथा चाधिकरणे क्तो तेन कथमिह समास इति चेन्मैवं। नायमधिकरणे क्तः किं तु गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि। किमाद वर्त्तं निष्पन्नमित्यर्थः ::
कर्मणि च क्तेनेति नानुवर्त्तते। क्तेन च पूजायामिति निषेधवैयर्थ्यप्रसंगात्। षष्ठी त्वनुवर्त्तते। किं तु सापि याकाचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते। अपां स्रष्टेत्यादाव

कर्मणि च॥ २।२।१४॥ उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

तेनैव सिद्धौ तृजकाभ्यां कर्त्तरीति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः। किं चेध्मव्रश्चन इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्त्तव्यं स्यात्। तं च कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वार्त्तिकम
स्त्येवेति वाच्यं। तस्य सिद्धांतेऽप्रत्याख्यानात्। तत्र च निपातानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोऽयं। तदाह कर्मणीति या षष्ठीति। समस्येकवचनांतपदमुच्चार्य या षष्ठी
विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः। नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात्। गवां दोह इति। अगोपेनेत्युपन्यासस्त्विह उभयप्राप्तिप्रदर्श
नार्थः। अथ कथं शब्दानुशासनमिति। अत्र व्याचख्युः शब्दानामितीयं षष्ठी कर्त्तृकर्मणोरिति विहिता न तूभयप्राप्ताविस्यनेन। आचार्यस्य कर्त्तुः वस्तुतस्सत्त्वेऽपि इहानुपा
दानात्। तात्पर्यत्वोर्थप्रयोग इत्यतः प्रयोग इत्यनुवर्त्तनात्कर्त्तृकर्मणोरुभयोरुपादान एवायं नियम इति स्वीकारात्। आश्चर्यो गवां दोह इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं तच्च य
थाशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा वञ्चवेदोग्ध्यापस्तदेव निर्वहति न त्वन्यथा। अतः कर्त्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादत्रोभयप्राप्तिः। इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्था
नामित्यर्थे तिरस्कृतिपरं क्यानहु कर्त्तृविशेषनिवृत्तिपरमतो नास्त्युभयप्राप्तिः।

अनुवाद्यथा कथंचिदुभयप्राप्तिस्तथापि न क्षतिः। उभयप्राप्ताविति सूत्रे अविशेषेणाविभावेति पक्षस्यापि विद्यमा-
नत्वात्। नियमपक्षे तु विवक्षित एवाचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात्। यद्वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते तदानुसमासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति॥ ॥
तृजकाभ्यां कर्तरि॥ इह कर्तृषष्ठ्या तृजकाभ्यामिति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति धुनयन्नाह कर्त्रर्थे तृजकाभ्यामिति। कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुत-
त्वात्। न तु षष्ठ्या इति भावः। यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणमव्यभि चारात्तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह इक्षुभक्षिकेति। पर्यायार्हणेति
भावे ण्वुच् कर्मणि षष्ठ्याः समासः। ननु वज्रस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तं। भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यंभावादित्याशङ्क्याह। पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति। यद्य-
पि याजकादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितस्तथापि रूढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणं न तु यौगिकस्येति भावः। शेषषष्ठ्येति। न्यासकार-

तृजकाभ्यां कर्तरि॥ २।२।१५॥ कर्त्रर्थे तृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः। अपां स्रष्टा। वज्रस्य भर्ता। ओदनस्य पाचकः। कर्तरीति किं। इक्षूणां भ-
क्षणमिक्षुभक्षिका। पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः। भूभर्ता। कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति। शेषष-
ष्ठ्या समास इति कैयटः। कर्तरि च॥ २।२।१६॥ कर्तृषष्ठ्या अकेन न समासः। भवतः शायिका। नेह तृजनुवर्त्तते। तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृष-
ष्ठ्या अभावात्॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः॥ २।२।१७॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। क्रीडाविशेषस्य संज्ञा॥ सं-
ज्ञायामिति भावे ण्वुल्। जीविकायां दन्तलेखकः। तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनं॥ ॥

स्तु तत्र न भवति। न लोकेति निषेधस्त्वनित्यः। तृकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धग्रहणात् ज्ञापकादित्याह। केचित्तु जनिकर्तुस्तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्ति निर्देशादनित्योऽयं
समासनिषेध इत्याहुस्तन्न रं। शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः। नेह तृजिति। न चात्र तदर्थत्वं शङ्क्यं। तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्येनोक्तत्वादिति भावः। वाम-
नस्तु अके जीविकार्थ इत्यत्राक इति किं रमणीयकर्तेति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति। भावे ण्वुलिति। भञ्जनं भञ्जिका। पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी। भाव इत्युप-
लक्षणं अधिकरणे ण्वुलपि बाधकाभावादिति मत्वा संज्ञायामिति सूत्रे कृदन्तेन नोरमायां मुक्तं उद्दालकः श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दाल-

पूर्वापर॥ एकदेशशब्दो ऽवयवे रूढः अत एव च तस्य कर्मधारयत्वेपि तत्तो मत्वर्थीयः। कृष्णसर्पवान् इत्यत्रेव न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधः प्रवृत्तेः। यद्यपीह एक गापूर्वादिरिति न प्राप्तस्तथाप्य तएव निर्दिश्य दिग्निस्तदेतदाह अवयविनेति। नन्विदं सूत्रं व्यर्थं। पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः ऊर्ध्वकाय इतिवत् समुदायेहि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्त इति न्यायादत आह। षष्ठीसमासापवाद इति। तथा च कायपूर्व इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः। पूर्वं कायस्येति। य

* पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे। २।२।१॥ अवयविना सह पूर्वादयस्समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः।

पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकदेशिना किं। पूर्वं नाभेः कायस्य। एकाधिकरणे किं। पूर्वं छात्राणां। सर्वोप्येकदेशो ह्नासमस्यते संख्याविसायेति ज्ञापकात्। मध्याह्नः। सायाह्नः। केचित्तु सर्वं एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। तेन मध्यरात्रः उपारताः पश्चिमरात्रगोचरादित्यादि सिद्धमित्याहुः॥ अर्धं नपुंसकं। २।२।२॥ समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे प्राग्वत्। एकविभक्ताविषष्ठ्यन्तवचनात् एकदेशिसमासविकल्पे चास्य उपसर्जनसंज्ञानिषेधः। तेन पञ्चखट्वी इत्यादि सिध्यति। अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली। क्लीबे किं। ग्रामार्धः॥ द्रव्यैक्य एव। अर्धं पिप्पलीनां॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां। २।२।३॥ एतान्येकदेशिना सह प्राग्वत्। द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा। एकदेशिना किं। द्वितीयं भिक्षायाभिक्षुकस्य। अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः। भिक्षाद्वितीयं॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया। २।२।४॥ पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। जीविकां प्राप्तः। जीविकाप्राप्तः। आपन्नजीविकः। जीविकापन्नः। इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोपि विधीयते। तेन जीविकां प्राप्ता प्राप्ताजीविका। आपन्नजीविका॥

यस्य... इति सूत्रे दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन न संप्रत्यदिग्वृत्तिना पि योगे पंचमी स्त्री कृतेति षष्ठीह दुर्लभा तथापि तस्य परमाम्रेडितमिति लिंगाद्दव यववाचि... कृद्योगे पंचमी नेत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः। पूर्वं नाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थः। नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पंचमी तेन त्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिर्न त्वेकदेशिनीति नाभ्या समासो नेत्यर्थः। कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेरिति। पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च। पूर्वं छा

वत्तां मिति। नासौ निर्द्धार[illegible]षष्ठी किं तु समुदायसमुदायिसंबंधे। बहुवचनं तद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया। तन च्छात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावान्न सम
स्तः। सर्वो [illegible] पूर्वादिभिन्नोर्यान्यर्थः। ज्ञापकादिति। अन्यथा अन्हस्य साप पूर्वत्वं न स्यादिति भावः। मध्यान्ह इति। राजाहस्सखिभ्य इति टच्। अन्होन्ह इत्यन्हादेशः। ख
पंचादेशः। मध्यान्हशब्दयोरुर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति। तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वादतोत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यं। इत्याहुरिति। न चैवं दिनमध्यो
[illegible] इत्यादि न सिद्ध्येदिति वाच्यं। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। अर्द्धं नपुंसकं। खंडवाच्यर्धशब्दो न नित्यनपुंसकः। ग्रामार्धे नगरार्धं इति यथा। समांशवा
ची तु नित्यनपुंसकस्स एवेह गृह्यते। पूर्वापरेति पूर्वसूत्र एवार्धशब्दे पठनीये अर्धमिति योगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्न्नपुंसकग्रहणादित्याशी
येनन्याचष्टे नित्यं क्लीबे स इति। यो नित्यनपुंसकलिंगस्स इत्यर्थः। प्राग्वदिति एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः। अर्धं तु व्याचख्युरर्धमिति निर्देशादेवन
पुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रेषु लिंगनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तस्येदमित्यादि लिंगत्रये [illegible]। अर्धपिप्पलीत्यत्र एकविभक्ति चापूर्वनि
पात इत्युपसर्जनसंज्ञायां गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः स्यादित्याशंक्य समाधत्ते। अथ षष्ठ्यंतवचनमिति। तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वान्न दोष इति भावः। नन्वेवं पंचा
नां खट्वानां समाहारः पंचखट्वीति न सिद्ध्येदुपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वेत्याकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदंतत्वाभावे ङीपो [illegible] इति अत आह। एकदेशिसमासावि
षयकोयमिति पंचखट्वी इति भाष्योदाहरणमेव अथ षष्ठ्यंतेत्यस्य संकोचे लिंगमिति भावः। अर्धपिप्पलीति। परवल्लिंगत्वात् स्त्रीत्वं। अर्धं पिप्पलीनामिति॥ स
मासे अर्द्धपिप्पली त्वेव स्यात्। विशेष्य क्यात्। परवल्लिंगमिति लिंगातिदेशोपि वचनातिदेशाभावाच्चेति भावः। अर्धपिप्पल्य इति प्रयोगस्तु अर्धानि पिप्पलीना
मिति विग्रहे असाधुश्चेदर्धपिप्पल्यश्च ये सा घुरेव अर्धपिप्पल्याः। अर्धपिप्पली। अर्धपिप्पली च अर्धपिप्पली चेत्यादि विग्रहात् एकदेशिना किं। अर्द्धं पशोर्देवदत्त
स्य। अत्र देवदत्तः स्वामी न त्ववयवीति न तेन समासः। इदं सूत्रं परवल्लिंगमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातं। तद्यथा। अर्धपिप्पलीति हि कर्मधारयेण सिद्धं। समुदाये दृष्टाः श
ब्दाः अवयवेष्वपि वर्त्तंत इति न्यायात्। समप्रविभागे त्वन्यत्र तत्वाप्येवंगतिः। अर्धाहारः अर्धोलमर्धं विलोकितमित्यादि प्रयोगदर्शनात्। न च समप्रविभागे षष्ठीसमा
सं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यं। षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् तत्र एकालिदासः प्रायुंक्त। ग्रामणी[illegible] ग्रामार्धहरा हरस्येति। द्वितीयतृतीयषष्ठीसमासापवादोयं योग इति तन्नि

कृतोऽकृतमयुक्तमितिच्छन्नयन्नाह निषेधं बाधित्वेति। प्रासजीविक इति। गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः। द्विगुप्राप्तापन्नेति वक्ष्यमाणेन परवल्लिंगनिषेधः। न चैवं बहुव्रीहि
र्लिंगनार्थमिति वाच्यं। स्वरविशेषात्। प्राप्तसुख इत्यादौ निष्ठांतस्य जातिकालसुखादिभ्य इति परनिपाते प्राप्तापन्ने चेति चकारेण विधेयेऽसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषा
नुमानात् प्राप्तापन्ने समस्येते अच अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितं। तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्वा सौत्रत्वात्संधिभावो नेति प्राञ्चः। इत्यंकेशंपरिहरन्नाह द्विती
यया अ इति। प्राप्तास्त्रीति। एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणाल्लिंगविशिष्टपरिभाषया वा ग्रहणं तयोरपि प्राप्तापन्नयोस्समासः॥ ॥ कालाः परिमाणिना। परिमीयते परि
च्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह। परिच्छेद्यवाचिनेति। काला इति। कालविशेषवाचका इत्यर्थः। सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसामान्यस्याप
रिच्छेदकत्वाच्च। मासो जातस्येति। षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनं। ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकं न तु कालस्तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेद

कालाः परिमाणिना। २।२।५॥ परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालास्समस्यन्ते। मासो जातस्य यस्य स मासजातः। द्व्यहजातः। द्वयोरह्नोः समाहा
रो द्व्यहः। द्व्यहो जातस्येति विग्रहे। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोस्सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्। द्वे अहनी जातस्य यस्य द्व्यह्नजातः।
अह्नोऽह्न इति वक्ष्यमाणो ह्नादेशः। पूर्वत्र तु न संख्यादेस्समाहारे इति तन्निषेधः॥ ॥ त्राहुः। स क्रियां परिच्छिंदन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं प
रिच्छिनत्ति। यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते। तत्र व्यवहारे कालजननक्षणयोरंतरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येवेति। द्व
हविग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि देवदत्तस्य प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य स इत्युक्तं। अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः। एवं बहुव्रीहावपीति बोध्यं। ननु जातस्य मास इति विग्रहे इत्वौ
मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्सूत्रारंभस्यावश्यकत्वेऽपि मासविशेष्यकबोध एवात्रोचित इति किमनेन जातस्य यस्य स इति कथनेनेति चेदत्राहुः मासजातो मृत इत्यादि
प्रयोगानुरोधेन विग्रहे यस्य स इति स्वीक्रियत इति। मासजात इति। यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति वच
नात्। तत्र स्वरे विशेषः। वा जाते इत्यंतोदात्तत्वस्यापि सिद्धेस्तथापि षष्ठीसमासापवादार्थमिदमारंभणीयमेव। किं च मासो जातवतो यस्य समासजातवानित्येतदर्थम
पीदमवश्यारंभणीयम्। द्विरिति। उत्तरपदेनेति। परिमाणिनेत्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः। सुप्सुपेत्येकत्वस्याविवक्षितत्वादप्राप्ते वचनं।

अस्मादेव वार्त्तिकारंभात् सुप्प्रत्येकं अविवक्षितमिति ज्ञापनात्। अन्हादेशादिति। त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतस्तद्धितार्थेत्यादिना तत्र द्विगौ सतीति भावः। पूर्वत्रेति। द्व्यहजातः।
अस्त्रि ... त्रयेत्यर्थः॥ ॥ सप्तमी शौण्डैः। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठ सामर्थ्याच्च आद्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह शौण्डादिभिरिति। अक्षशौण्ड इति। शौण्डः प्रवीणः इह आसक्तिमात्रे...
रूपाणि ... वन्नाबंनर्भवतीति तद्वारकवसामर्थ्ययथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यात्तेन कारकाणां क्रिययैव संबंध इति नियमस्य न व्यभिचा-
रः। अधिशब्द इति। आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्त्वव्ययीभाव एव । अधिहरीतिवत्। स्वद्रुति। मित्यमितिशेषः। विभाषांचेरिति विभाषाग्रहणस-
...

सप्तमी शौण्डैः॥२।१।४०॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत्। अक्षेषु शौण्डः॥ अक्षशौण्डः। अधिशब्दोऽत्र पठ्यते। अध्युत्तरपदादिति खः। ईश्व-
राधीनः॥ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च॥२।१।४१॥ एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत्। साङ्काश्यसिद्धः। आतपशुष्कः। स्थालीपक्वः। चक्रबन्धः॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे॥२।१।४-
४२॥ ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम्। तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव। तीर्थध्वाङ्क्षः॥ तीर्थकाकः॥ कृत्यैर्ऋणे॥२।१।४३॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्यया-
न्तैः सह प्राग्वत् आवश्यके। मासदेयमृणम्। ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम्। पूर्वाह्णे गेयं साम॥ संज्ञायाम्॥२।१।४४॥ सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायां वा-
क्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम्। अरण्येतिलकाः। वनेकसेरुकाः। हलदन्तात्सप्तम्याः इत्यलुक्॥ क्तेनाहोरात्रावयवाः॥२।१।४५॥ अहोरात्रैश्चा-
वयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत्। पूर्वाह्णकृतम्। अपररात्रकृतम्। अवयवग्रहणं किम्। अह्नि दृष्टम्॥ तत्र॥२।१।४६॥ तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्ते-
न सह प्राग्वत्। तत्रभुक्तम्॥ क्षेपे॥२।१।४७॥ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम्। अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्॥ ... सप्तम्यादिति वक्ष्यमाणत्वात्। अंत-

शब्दोऽत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः। मध्ये इत्यर्थात्। तथा च अवयविनः आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति। वने अंतर्वनात् वसति। यत्त्वधिकरणत्व-
मात्रवृत्तिरंतः शब्दस्तस्य तु विभक्त्यर्थ इति नीत्यमव्ययीभावः। प्रानिरंतः शरेति णत्वं वने इति अंतर्वणम्। यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे अव्ययीभाव इति हरदत्तेनोक्तं तच्चि-
न्त्यम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वादृते अंतरिति तद्रूपस्य परविग्रहस्यायोगात्। किंच विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावे वचनग्रहणसामर्थ्याद-
न्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसंगात् तस्य मध्यवाचिनः प्रसंग एव नास्तीति दिक्। शौण्ड। धूर्त। कितव। व्याड। प्रवीण। संवीत। अंतर्। अधि। पटु। पंडित। कुशल।

निपुणंरतृतैः। पत्रस्य यांते नैव समासइष्यते। अल्पशइत्यनुवृत्तेः। बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायं। तथैवोदाहरति। मासेदेयमिति। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। नेह मासे दातव्यं
नियोगोपलक्षणार्थमिति। नियोगो निर्द्धारणं। आवश्यकोपलक्षणार्थमित्यर्थः। नित्यसमासोयमिति। अत एव पूरुषेषूत्तमइति स्वपदविग्रहः। संगोतरत्येवोदाहरति। अवतप्त
इति। नकुलेनस्थितं नकुलस्थितं। कर्तृकरणे कृतेति समासः। कृद्ग्रहणपरिभाषया नकुलस्थितशब्दोपि क्तांत इति तेन सह समस्यंतस्य समासस्तत्पुरुषे कृतीति सप्त
म्या अलुक्। अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निंदावगम्यते॥ ॥ पात्रेसमितादयश्च। संपूर्वादिणः क्तः। गेहेनर्दीति। नर्दशब्दइत्यस्मात्सुप्यजातौ णिनिः। घट
कतया प्रवेशो नेति। परमाः पात्रेसमिता इति वाक्यमेव भवति। न तु सन्महदित्यादिना समासांतरमिति भावः। एतच्च शब्दकौस्तुभे स्थितं। अन्ये तु केवलाः पात्रेसा

पात्रेसमितादयश्च। २।१।४८॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे। पात्रेसमिताः। भोजनसमय एव सङ्गताः। न तु कार्ये। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। आकृतिगणोयं। चकारोऽवधारणार्थः। तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न। परमाः पात्रेसमिताः॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन। २।१।४९॥ विशेषणंविशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च। पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः। एकनाथः। सर्वयाज्ञिकाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवपाठकाः। केवलवैयाकरणाः॥

मिता इति वाक्यमेव। न तु पूर्वकालैकेत्यादिना समासांतरमित्याहुः॥ पूर्वकालै। पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः। इतरेषां तु स्वरूपग्रहणं। पूर्वत्वस्य ससंबंधिकत्वात्पूर्वकाल
परस्य लिंगसमस्यते। तथैवोदाहरति। स्नातानुलिप्त इति। अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपाठकवत्पर्यायः प्राप्तः। याज्ञिका इत्यादि। यज्ञमधीयते विदंति वा। याज्ञिकाः क्रतूक्थादि
सूत्रांतात्ठक्। एवं नैयायिकाः। जीर्यतेरतृन्निति भूतेर्थेऽतृन्। जरंतश्च ते नैयायिकाश्च। जीर्णनैयायिका इत्यर्थः। मीमांसां मीमांसकाः। क्रमादिभ्यो वुन्। नवपाठका इति। प
ठंतीति पाठकाः। ण्वुल्तृचाविति ण्वुल्। संख्यावाची नवशब्दोत्र न गृह्यते। दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात्। समानाधिकरणेनेति किं। एकस्याः क्षीरं। षष्ठीसमा
सोपि इह न भवति। पूरणगुणेति निषेधात्॥ ॥

दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमार्थमिति । तत्पुरुषः संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते इति नियमशरीरं तेन पञ्चगुरित्यादि सिध्यति । कथं तर्हि त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचर इति कालिदा-
सः । त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात् । न च समाहारे द्विगुर्द्विगोरिति ङीप्प्रसंगात् तेन च पात्रादित्वं कल्प्यं यदि त्रिलोकी गगनापरा स्यादित्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः । न च उत्तर-
पदे समासः त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात् । अत्राहुः लोकशब्दोऽत्र लोकसमुदायपरः अवयवो लोकस्त्रिलोकः शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोप इति । पंचग्रासे
ण्णार्ता । यद्यप्यत्र कृतेऽपि समासे रूपे विशेषो नास्ति तथापि विभक्त्यंतरे पञ्चभिर्ग्रामैर्लब्ध इत्यादौ विशेषो बोध्यः । तद्धितेति । अर्थे । असंज्ञार्थवचनम् । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भि-
न्नेत्याशयेनाह तद्धितार्थविषये इत्यादि । यदि तु तद्धितार्थे वाच्ये इति व्याख्यायेत तर्हि पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितो न स्यात् । तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । द्विगोर्लुगनप-

**दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २।१।५०॥ समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह उ-**
**त्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २।१।५१॥ तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत् । पूर्व-**
**स्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्य**
**इति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्समाहारो नास्त्यनभिधानात् ।**
**संख्यायास्तद्धितार्थे । षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्चगावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते द्वन्द्वतत्पुरुषयो-**
**रुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥**

त्य इति ज्ञापकात् कृतेऽपि तद्धितार्थे तद्धितो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । तद्धिते परे इति तु नोक्तं स्वप्यमेवात् तद्धित-
परतः समासः समासे कृते दिक्पूर्वपदादित्यादिना तद्धित इत्यन्योन्याश्रयप्रसंगात् समाहारे वाच्ये इति तु नोक्तं च गवामित्यादौ समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात् समूहार्थप्रत्ययो नो-
त्पद्यते । अन्यथा अत्र गोरतद्धितलुकीति टच् स्यात् सामूहिकप्रत्ययस्य हि गोर्भुगनपत्य इति लुक् प्रवर्तेतेति भावः । सर्वनाम्न इति । एतच्च पूर्वापरौ दक्षिणोत्तराविति प्रयोगोऽपि स्त्रियाः पुंव-
दित्यनेनापि वक्तुं रूपसिद्धिस्तथाप्युत्तरपूर्वेत्यादार्थं सर्वनाम इति वचनमावश्यकं नियतविषयत्वात् । ज्ञापितं तु नामोऽन्याप्य इति भावः । वृत्तिमात्रे इति । तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ
चेति कैयटः । आकार उदात्त इति । असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः । षाण्मातुर इति । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया इत्युदा-

गितिलुङ्। नाविकल्पेप्राप्तइति। महाविभाषयेतिशेषः। नतच्चतत्पुरुषप्रयुक्तटजभावेपंचगोधनइत्यपिस्यादितिभावः। मनोरमायांतुविकल्पेप्राप्तेनित्यसमासार्थंद्वंद्वतत्पु
रुषयोरित्येनद्वंद्ववचनमितिप्राचांग्रंथमनुसृत्योक्तं वस्तुतस्तुत्रयाणांसमासेकृतेअन्यपदार्थोपसंक्रमेणपरस्परसंबंधाभावात् द्वंद्वतत्पुरुषयोरप्राप्तौसत्यांवचनमिदमित्यादिस्थितं। द्व
ह्रस्वोदाहरणंतुवाक्दृषद्वप्रिये अस्यवाग्दृषद्प्रियः। छत्रोपानहप्रियः। इहत्रिपदेबहुव्रीहौकृतेपूर्वयोर्नित्यंद्वंद्वस्तेनद्वंद्वाच्चुदषहान्तादितिसमासान्तष्टजपिनित्यएव॥ ॥गोर
तद्धितलुकिस्वस्येत्यनुवर्त्ततेटच्। नदाहगोंतादित्यादि। ननुग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदंतविधेरभावात्तत्पुरुषस्यावयवोयोगोशब्दस्तस्मात्टजित्यर्थः स्यात्तथाचगोमूत्रमित्यादावप्र
तिप्रसंगः स्यादतआह। समासांतइति। अयंभावः। समासांताइत्यधिकाराद्गोचासमासांतेनभवितव्यं। गोरितिपंचम्यश्रवणात्ततःपरेणापि। नचैतत्तदंतविधिमंतरेणोपपद्यतइति साम
र्थ्यात्तदंतविधिलाभस्तत्तच्चतत्पुरुषस्येतिषष्ठ्यंतंपंचम्यंतेनविपरिणम्यतइति। ननुतद्धितलुकीति। लुग्विषयइत्यर्थोऽस्तु तद्धितलुकिसतीतिसमासांतानामंतरंगत्वात्। अतद्धित
लुकीतिकिं। पंचभिर्गोभिः। क्रीतः। पंचगुः। अत्रतद्धितस्यठकोऽध्यर्धपूर्वेतिलुक्। संख्यापूर्वोद्विगुः। अत्रोक्तइति। अयंभावः। पूर्वसूत्रविषयएवेयंसंज्ञा। अनंतरस्यैवेतिन्या

गोरतद्धितलुकि। ५।४।९२। गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तो नतु तद्धितलुकि। पञ्चगवधनः। पञ्चानां गवां समाहारः। संख्यापूर्वो द्विगुः। २।१।५२।
तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुस्स्यात्। द्विगुरेकवचनम्। २।४।१। द्विग्वर्थस्समाहार एकवत्स्यात्। सनपुंसकमिति नपुंसकत्वं। पञ्चगवम्॥

यात्। एतदर्थमेवहिसूत्रद्वयंकृतमन्यथादिक्संख्येसंज्ञानतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचेत्येवब्रूयात्तेनसप्तर्षयइत्यत्रेगंतकपालेत्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरोनभवतीति किंतुस
मासांतोदात्तएव। तथाचलक्ष्यसप्तऋषयस्तपसेयेनिषेदुः। सप्तऋषीणांसुकृतांयत्रलोकइत्यादि। त्रिविधः संख्यापूर्वइति। तद्धितार्थविषयेउत्तरपदेचपरतः समाहारेवाच्येसंख्या
पूर्वःसमासः सइत्यर्थः। तद्धितार्थेयथा। पंचकपालःसंस्कृतंभक्षाइत्यणःद्विगोर्लुगनपत्यइतिलुक्। उत्तरपदेयथा। पंचनावप्रियः। नावोद्विगोरितिसमासांतष्टच्। समाहारेपंचपूली। द्वि
गोरितिङीप्। द्विगुरेकवचनं। बाहुलकात्कृत्तद्धितैर्लुप्ता। समान्येनपुंसकं। द्विगुस्समासएकार्थप्रतिपादकोभवतीत्यर्थः। नचवस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थ्यंकथंचिदुपपद्यतइति।
सामर्थ्यादितिशेषः। संपद्यतइत्याह। एकवत्स्यादिति। समाहारइतिनुपसंख्यानाल्लभ्यते। समाहारेयोद्विगुस्तदर्थएकवदित्यन्वयः समाहारेकिं। तद्धितार्थेमाभूत्। पंचसु
कपालेषुसंस्कृताः पंचकपालाः। पंचभिर्गोभिःक्रीताः पंचगवःपटाः पंचगवेपंचगवानीत्यत्रतुप्रथमंद्विग्वर्थस्यैकवद्भावेकृतेयोयमेकशेषेकृतेद्विगव॥ ॥ ॥

र्थसमुदायपरत्वाद्द्विवचनार्थत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे। यदा तद्धितार्थेति सूत्रे समाहार इति कर्मसाधनस्तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अने
कार्थसमुदायपरत्वाद्द्विवचनार्थत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चैकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे। यदा तद्धितार्थेति सूत्रे समाहार इति कर्मसाधनस्तदा समाहृतप्रधानो द्विगुः समूहस्यैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनं। न च स नपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमे
नदेकवद्भावः क्रियते। यदा तु भावसाधनस्तदा समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्द्विगोः समूहस्यैकत्वात्सिद्धमेकत्वमिति नास्य प्रयोजनं। न च स नपुंसकमिति नपुंसकत्वार्थमे
नैवैकवद्भावः क्रियते। यदा तु भावसाधनस्तदैव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्द्विगोः समूहस्यैकत्वात्सिद्धमेव तद्धितार्थेति सूत्रे समाहार इति भावे घञ् न तु कर्मणि। पञ्चगवमि
कत्वविधानमिति वाच्यं। समुदायवाचकेषु सामान्ये नपुंसकमित्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः। एवं तर्हि तद्धितार्थेति सूत्रे समाहार इति भावे घञ् न तु कर्मणीति वाच्यं। पञ्चखट्वीत्यसिद्धेः। तत्र हि पञ्चखट्वाः
समाहृता इत्यर्थाभ्युपगमे समाह्रियमाणानां बहुत्वेनैकवचनानुपपत्तेः। न च द्विगुरेकवचनमिति सूत्रान्नैवमिति वाच्यं। पञ्चखट्वानां समाहार इत्यस्य प्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यात्॥ ततश्चाव
समाहृताः पञ्च खट्वाः समाहृता इत्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावादेकविभक्ति चापूर्वनिपात इत्यस्य प्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यात्॥ ततश्चाव
समाहृताः पञ्चखट्वासु समाहृता इत्येवं विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावादेकविभक्ति चापूर्वनिपात इत्यस्य प्रवृत्तेरनुपसर्जनत्वाद्ग्रहः। पापाणके कुत्सितैः। २।१।५४। पापाणके कुत्सितैः। २।१।५४। पापाणके प्
कुत्सितानि कुत्सनैः। २।१।५३॥ कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत्। वैयाकरणखसूचिः। मीमांसकदुर्दुरूढः। पापाणके कुत्सितैः। २।१।५४। पू
र्वसूत्रापवादः। पापनापितः। अणककुलालः। उपमानानि सामान्यवचनैः। २।१।५५॥ घनइव श्यामः। घनश्यामः। इह पूर्वपदेन तत्सद्भावेपि
सामान्यवचनैः। २।१।५५॥ उपमानानि सामान्यवचनैः सह प्राग्वत्। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। २।१।५६॥ उ
पमितमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इव शब्दः प्रयुज्यते। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। पुरुषव्याघ्रः। नृसोमः। व्याघ्रादिराकृति
पमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं। पुरुषव्याघ्रः। नृसोमः। व्याघ्रादिराकृति
गणः। सामान्याप्रयोगे किं। पुरुषो व्याघ्र इव शूरः॥ ॥ तेनैव द्विगोः स्त्रीत्वपक्षे द्विगोरित्यत्र तल्लक्षणोङीप्स्यात्। भावसाधनत्वे कविभक्तित्वादुपस
र्जनत्वमाहृतमेव समाहारादेशस्यानियमेन वर्त्तिपदानां प्रष्ट्यन्तत्वात्तथा च पञ्चगवद्वीत्यादिरूपनिवाधमेवेति दिक्। स नपुंसकमिति। एतस्यार्थो मूलएव स्फुटीभ
विष्यति॥ ॥ कुत्सितानि कुत्सनैः। अवक्षेपणे कर्मणि क्तः। स वधति वृद्धौ ति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्त्तमाने विहितः इत्याशयेनाह कुत्स्यमानानीति। तत्प्रतिप
द्रष्काणीत्यर्थः। उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः। वैयाकरणखसूचिरिति। सूचनेनेगचरः। यः पृष्टस्सन् प्रश्नविस्मारयितुं खसूचयत्यभ्यासवैयर्थ्या
स एवमुच्यते न तु वस्तुतो व्याकरणेतरध्ययनवा कुत्सितो न हि तस्य न तस्य प्रशस्तत्वात्। तथापि। प्रतिभाभावे न निष्फलत्वात्कुत्स्यते। दुर्दुरूढ इति। दुल उत्क्षेपे दुपूर्व

औणादिकः। कृठमत्ययः। वहुलमन्यत्रापीति णेर्लुक्। रलयोरेकत्वस्मरणाद्वृत्सरः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानात्ते
नेह न नैयायिको दुराचारः। पापाणके। एतौ कुत्सनाभिधायिनौ। कूपयकुत्सितावघखेटगर्त्तिकाः समा इत्यमरः। ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात्त
स्मात्पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह पूर्वसूत्रापवाद इति। उपमानानि। उपमीयते येन तदुपमानं। उपपूर्वान्माङः करणे ल्युट्। प्रादिसमासः। उपपूर्वको
माङ् सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः। येन वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः। यथा गौरिव गवयः। इह हि गौः। करणं सादृश्यं हेतुः पुरुषः। परिच्छेत्ता स हि
गोसादृश्येन गवयं परिच्छिनत्ति। सामान्यवचनैरिति। समानो धर्मः सामान्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्। उपमानोपमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः।
न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति। एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते। सामान्यमुक्तवन्तस्सामा न्यवचनाः वाहुलकात्कर्त्तरि भूते ल्युट्। ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये
पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः। तच्च सामान्यविशिष्टं उपमानशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते। लाक्षणिकमिति। अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगीव च
पला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचपलत्वादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात्। कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्। भूतपूर्वगत्याथ
क्यार्थमादाय परतेत्यवेहि। पूर्वनिपातेति। अन्यथाऽनियमः स्यात् खंजकुब्जवदिति भावः। किंच तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेति सूत्रे प्रातिपदोक्तस्या
स्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रे अत एव मयूरव्यंसकादित्वात्समासे उपमानस्वरो न प्रवर्त्तत इति सिद्धांतः। उपमितं। उपमेयमुपमितं। भूतकालोऽत्र न वि
वक्षितः। तच्च संबंधिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति। तथा चोपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः। पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति। तत्र हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वाद्रा
जपुरुषः सुंदर इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति सामान्याप्रयोग इत्युक्तमिति भावः। कथं तर्हि भाष्याब्धिः क्वातिगंभीर इति कैयटः। सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याऽ
प्राप्तेः। अत्र केचित् प्रमाद एवायमित्याहुः। इह गांभीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किंतु विततत्वदुरवगाहत्वादिना। तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समास
इति मनोरमायां स्थितं॥

विशेषणं विशिष्यते येन तद्विशेषणं कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट् तदाह भेदकमिति। व्यावर्त्तकमित्यर्थः। विशेषणविशेष्ययोस्संबन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षे
पसंभवे उभयोपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः। एतच्च कुत्सितानि कुत्सनैरित्यत्रापि तुल्यं। हरदत्तस्त्वाह समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोर्यत्र परस्पर
व्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयोपादानं। तथा च नीलोत्पलादौ समासो भवति न तु तक्षकः सर्प इत्यादौ। नहि तक्षकत्वं सर्पत्वं व्यभिचरतीति तन्मंदं
कैलासाद्रिः मंदराद्रिः भावपदार्थस्तर्कः वैयाकरणशास्त्रं भीमो नराज इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः। ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् याचकपाठकादाविव नीलो
त्पलादावव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेदत्राहुः जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दैस्समभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकत्वेन नीलोत्पलं याचकब्राह्मण इति व्यव

विशेषणम्विशेष्येण बहुलं। २।१।५७। भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलम्प्राग्वत्। नीलमुत्पलं। नीलोत्पलं। बहुलग्रहणात् क्वचिन्नि
त्यं। कृष्णसर्पः। क्वचिन्न। रामो जामदग्न्यः। पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च। २।१।५८। पूर्वनिपातनियमार्थमिदं। पूर्व
वैयाकरणः। अपराऽध्यापकः। अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः। अपरश्चासावर्द्धश्च पश्चार्द्धः। कथमेकवीर इति। पूर्वकालैकेति बाधित्वा
परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्याद्बहुलग्रहणाद्भविष्यति। श्रेण्यादयः कृतादिभिः। २।१।५९। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यं। अश्रे
णयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः। क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्। २।१।६०। नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते। कृतञ्च तदकृतञ्च कृता
कृतं। शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानं। शाकप्रियः पार्थिवः। शाकपार्थिवः। देवब्राह्मणः॥

एवं स्थित एव प्रयोगः। गुण
शब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चानियम एव खंजकुब्जः कुब्जखंजः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः। खंजपाचकः पाचकखंज इति। अत्र मूलमुपसर्जनमिति
महासंज्ञा। अप्रधानं तूपसर्जनं। गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेव। अपरस्यार्द्ध इति। एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितं। वाहुलकादिति। एकेषुमुख्य
सर्वोपरपते पराक्रमत इति वा बोध्यं। श्रेण्या। आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति भाष्यात् एका पूगकं
ता। ग्रामशिल्पिविशिखानिचयानिधनादिः श्रेण्यादिः। कृतमितामृतादिः। कृतादिः परात्तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक्कृतास्तदा समासो नेष्यत इत्याशयेनाह अश्रेणयः ॥

नित्यसमासः परत्वात् श्रेणीकृतं रहतत्त्वं चेति दीर्घः क्तेन विशिष्टशब्दो अवधारणार्थः नञ्मात्राधिकेन नञ्रहितं समस्यत इति॥ सूट १॥
श्रेणय इति। एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवंति तेषां समूहः श्रेणिः च्व्यन्तानां तु कुगतीति सूत्रार्थस्तेनेह न। सिद्धं चाभुक्तं चानुडिडधिकेनापीति वाच्यं। अशितं चानशितं च अशि
तानशितं। क्लिष्टाक्लिष्टं। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति वेट्। कृताकृतमिति। एकदेशकरणात्कृतं। एकदेशांतरस्याकरणात्तदेवाकृतं। शाकपार्थिव इति। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिव

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः। २।१।६१॥ सद्वैद्यः। वक्ष्यमाणेन महत आकारः। महावैयाकरणः पूज्यमानैः किं। उत्कृष्टो गौः। पङ्कादुद्धृत
इत्यर्थः। वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्। २।१।६२॥ गोवृन्दारकः। व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थमिदं वचनं। कतरकतमौ
जातिपरिप्रश्ने। २।१।६३॥ कतरकठः। कतमकलापः। गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वं। किं क्षेपे। २।१।६४॥ कुत्सितो राजा किंराजा यो न रक्षति
पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः। २।१।६५॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म
धारयः। १।२।४२॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु। ६।३।४२॥ कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्मिन्
यथाभूतं पूर्वं पुंवत्। पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते। महानवमी। कृष्णचतुर्दशी। महाप्रिया। तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंव
द्भावः। कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते। पाचकस्त्री। दत्तभार्य्या। पञ्चमभार्य्या। सौघ्नभार्य्या। सुकेशभार्य्या। ब्राह्मणभार्य्या। एवं पाचकजातीया
पाचकदेशीयेत्यादि। इभपोटा। पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा। इभयुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयं। गृष्टिः सकृत्प्रसूता। गोगृष्टिः। धेनुर्नवप्र
सूतिका। गोधेनुः। वशा वन्ध्या। गोवशा। वेहद्गर्भघातिनी। गोवेहत्। वष्कयणी तरुणवत्सा॥ गोवष्कयणी। कठप्रवक्ता। कठश्रोत्रियः। क
॥ठाध्यापकः। कठधूर्त्तः। ॥

तस्येश्वर इत्यण् शाकप्रिय इति बहुव्रीहिस्तस्य पार्थिवशब्देन समासे कृते पूर्वसमासे यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य
लोपः। तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे यदुत्तरपदं पूजक इति तस्य लोपो ज्ञेयः॥ ॥ सन्महत्॥ गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सं
दादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। कतरकतमौ। जातिपरिप्रश्ने किं। कतरो देवदत्तः। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिति व्युत्पादितेन कतमशब्दसाहचर्यान्नात्र शास्त्रे

वक्रतरशब्दस्यापिग्रहणेसिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति कतरशब्दोऽर्थान्तरेऽपि साधुरिति तान् प्याचपत्युदाहृतं प्राचीनवृत्तिषु कतरो भवतोर्देवदत्तः कतमो भवतां देवदत्त इति । किंक्षे

पा । किं राजेत्यादि । किमः क्षेप इति समासो न निषेधः । क्षेपे किं । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं किं सखा यो दुह्यति किं गौः यो न वहतीत्यप्युदाहरणं बोध्यं तत्पुरुषः । समानाधिकरणशब्दस्य

र्थ आद्यन्तेन समानाधिकरणपदकइत्यर्थः । भाषितपुंस्का ... दि । एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेऽपि सिद्धं जातीयदेशीययोस्तु

लि लुङ्क्ष्विति सिद्धं तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह । पूरणी ... दिष्विति । तथेति च । महानवमीति । नवानां पूरणी तस्य पूरणे डट् । नान्तादसंख्यादेर्मट् । टित्वान्ङीप् । म

हती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते नवस्यमाणेन म ... आकारः । कोपध ... दिति । न कोपधायाः । संज्ञापूरण्योश्च । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे खोगा

च्चेतः । जातश्चेति पंच सूत्र्याप्रतिषिद्धइत्यर्थः । क्रमेर ... हर ... पाचकवृत्तीति । जातीय——देशीययोरपि प्रतिप्रसवमुदाहरति एवमिति । पाचिकाप्रकारवती पाचकजा

तीया प्रकारवचने जातीयर् पाचकदेशीयेति । ईषदसमाप्त ... चेति देशीयर् । उभयत्र तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्य न कोपधाया इति निषेधः प्राप्तः । पटुजातीया पटुदेशी

प्रशंसावचनैश्च । २ । १ । ६६ ॥ एतैस्सह जातिः ... वत । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डं । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः ॥

मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्न ... जातिः किं । कुमारीमतल्लिका ॥ ८ यत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् इत्यादीति । आदिपदात् दत्तजातीया ।

पंचमजातीयेत्यादि ... जातीया । सुकेशजातीया । आस्यम् जाति ... एवं दत्तदेशीयस्याप्युदाहार्यं । स्त्रीपुंसलक्षणेति । स्तनश्मश्र्वादियुक्ताकृतिरित्यर्थः । उदश्विदिति । नकं खुदश्वि

त्यचितं पुंवद्भावस्तु निर्गलम् ... कठधूर्तेरति । नात्र ... लिङ्गास्पने । अतः कुत्सितानि—— कुत्सनैरितिगतार्थतानशङ्क्या प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवतस्यप्र

वृत्तेः । जिनपतिकुमुदस्यानि पूर्ववकोवालमस्यानामित्य ... तैवक इत्यसाधुरेव ॥ ॥ प्रशंसावचनैश्च । वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थं तेन ये यौगिकाः प्रशस्त

शोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः । ये ... एया वृत्या प्रशंसां गमयन्तीति सिद्धे , मालानक इत्यादयस्तेसर्वे व्युदस्यन्ते । गवो हृद्य इति । अवङ्स्फोटायनस्येत्यवङि

आदुणः । मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्धतल्लजोपप्रशस ... कान्यमूनीत्यनरः । प्रशंसावचनयोगादयुवतीत्यिकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलं ॥

युवाखलतीति। कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। पुंवत्कर्मधारयेति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः। जरतीति। जीर्यतेरतृन् उगितश्चेति ङीप्। एवं युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यौ। वलिनशब्दः पामादिः। कृत्यतुल्याख्या। तुल्यमहान्सदृशमहानित्यादौ तु परत्वादनेन सन्महदिति बाध्यते। नस्य सत्कृत्य शालिन इति भट्टिप्रयोगे तु सतां कृत्यं सत्कृत्यमिति षष्ठीसमासो बोध्यः। एवं परमपूज्य इत्यादि। चपिं वर्णो। समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाचि समस्यत इत्यर्थः। विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधानं वर्णो वर्णेष्वनेतेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे विधीयमाने प्रतिपदोक्तत्वादेतत्समासस्य पूर्वपदस्यैव भवतु नान्यस्येत्येतदर्थं कृष्णसारंग इति। सारंगश्चित्रपर्यायस्स च गुणोपसर्जनद्रव्यपरः कृष्णशब्दोपि कृष्णावयवके भाक्तः। एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये विशेष्यणं विशेष्येणेत्यप्रवृत्तौ समासार्थमपीदमारब्धव्यमित्याहुः नन्वतीयातत्कृतेत्यनेनैवार्य

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। २।१।६७॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते। युवा खलतिः युवखलतिः। युवतिः खलती। युवखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यं। कृत्यतुल्याख्या अजात्या। २।१।६८॥ भोज्योष्णं। तुल्यश्वेतः। सदृशश्वेतः। अजात्या किं। भोज्य ओदनः। प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न। वर्णो वर्णेन। २।१।६९॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत्। कृष्णसारङ्गः॥ कडाराः कर्मधारये। २।२।३८॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः। कडारजैमिनिः। जैमिनिकडारः॥ कुमारः श्रमणादिभिः। २।१।७०॥ कुमारी श्रमणा। कुमारश्रमणा। इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एतदेव ज्ञापकं बोध्यं॥ चतुष्पादो गर्भिण्या। २।१।७१॥ चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गोगर्भिणी। (चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्) नेह। स्वस्तिमती गर्भिणी॥) (५ समासः सिध्यति। सारंगत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात्। नापि स्वरे भेदः। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेदत्राहुः। कृष्णशुक्लो हरितशुक्ल इत्याद्यर्थं समासोऽनेनावश्यं विधेयः। न हीह वल्कृतत्वमस्ति। यद्यपीह विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन समासः सिद्धस्तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति। न च प्रतिपदोक्तसमासो अकिंचित्करः व्यावर्त्यालाभादिति वाच्यं। कृष्णशुक्लो इत्यादेर्व्यावर्त्यसंभवादिति। कडारादय इति। बहुवचननिर्देशा दिति भावः। आदिशब्देन गडुलशांडिल्यः शांडिल्यगडुल इत्यादि। एतच्च भाष्ये

=
[illegible]

·४ दिससमासांतरं न भवति धूर्त इति एवच गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वचनमारब्धमितिभावः अन्येतु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्या॥ सूर ५॥
एतदेवेति॥ एवकारः स्फुटमिहत्वद्योतनार्थो नत्ववधारणार्थः। युवाखलतीतिसूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वसंभवात्। नहि युवन्शब्दस्य पुंल्लिंगे जरतीसामानाधि
करण्यं संगच्छते। चतुष्पादो मंडूकप्लुत्या अत्र जातिरित्यनुवर्तत इत्याह जातिवाचीति। जातिः किं। कालाक्षी गर्भिणी। चतुष्पात्किं। ब्राह्मणी गर्भिणी। प्रत्युदा
हरणे विशेषणमिति समासः स्यादेव गर्भिकालाक्षीत्यादि। पूर्वनिपाते विशेषः॥ ॐ॥ मयूरव्यंसकेत्यत्र चकारोऽत्रावधारणार्थस्तेन परममयूरव्यंसको मयूरव्यंसकइ
ष्टोऽस्त्युपमानानि सामान्यवचनैरिति समासस्यापवादोऽयं॥ तेन समासस्यान्तोदात्तत्वमिह सिध्यति तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्ये। अश्नीतपिबतेति। इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्। स्त्रीत्वाट्टाप्। एवमग्रेऽपि
पमानसंशब्देन विहिते प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थत्वादित्याहुः॥

मयूरव्यंसकादयश्च॥२।१।७२॥ एते निपात्यन्ते। मयूरो व्यंसकः। मयूरव्यंसकः। व्यंसको धूर्तः। उदक्चावाक्च। उच्चावचं। निश्चितंच प्र
चितंच। निश्चप्रचं। नास्ति किंचन यस्य सः। अकिंचनः। नास्ति कुतो भयं यस्य सः अकुतोभयः। अन्यो राजा राजान्तरं। चिदेव चिन्मात्रं॥ आ
ख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये॥ ॐ॥ अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा। अश्नीतपिबता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। एही
डादयोऽन्यपदार्थे॥ ॐ॥ एहीड इति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडं। एहियवं। उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा। जहीत्येन कर्मणा बहुलं समस्यते आ
भीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयते इत्यर्थः। जहिजोडः। जहिस्तम्बः। उद्धमविधमा। असानत्यार्थमिह पाठः॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति। ईषदकृता॥२।१।७॥ ईषत्पिङ्गलः। ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यं। ईषद्रक्तं

राजांतरमिति। अंतरशब्दोऽत्र भिन्नवाची। चिन्मात्रमिति। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः। अंतरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमास इत्युभयत्र अस्वपदविग्रहो दर्शि
तः। नित्यसमासत्वं तु अवधारणार्थेन चकारेण लब्धमिति आहुः। उद्धरकोष्ठादित्यादि। उद्धर उत्सृज इत्येतावानेव विग्रहः। उत्सृजेत्यस्य विवरणं देहीति। कोष्ठादि
नितून्द्रेत्यस्य कोष्ठापूरणार्थमुक्तं। समासेन चेत्कर्तेति। जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह सः जहिजोडः। एवं जहिस्तंबमिति य आह स जहिस्तंबः॥

नञ्। इह नलोपो नञः। अत्र विशेषणार्थो ञकारः। तत्फलं च नैकधेत्यत्रालोपः। अव्ययेन नञ् कुनिपातानामित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं ञकारोच्चारणमित्यन्ये। सुप्
समस्यत इति। उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः। तथाहि। आरोपितत्वं नञा द्योत्यते। तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्न इति
पर्यवस्यति। अत एवानुपसर्जनत्वात्तस्मिन् असर्व इत्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति। तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम्। एतत्तदोरि
तिसूत्रे अनञ्समासे ग्रहणं चेह लिंगमित्यादि मनोरमायामनुसंधेयम्। नलोपो नञः। नञोऽशिति वक्तव्येन लोपवचनं साकच्कार्थं तेन नञोऽकचि अकब्राह्मणः।
अकनश्च इत्यादि सिद्धमित्याहुः। उत्तरपदे इति। अलुगुत्तरपदे इत्यधिकारादिति भावः। उत्तरपदे किं। घटो नास्ति पटो नास्ति। नन्वेवमपि स्त्रैणार्थ इत्यत्र न
लोपः स्यादिति चेदत्राहुः उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञ्विशेष्यपूर्वपदभूतस्य नञ इति व्याख्यानान्न भवति स्त्रीपुंसाभ्यामिति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्या

नञ्। २।२।६॥ नञ् सुपा सह समस्यते। नलोपो नञः। ६।३।७३॥ नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे। नब्राह्मणः। अब्राह्मणः। तस्मान्नुडचि। ६।३।७४॥ लु
प्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात्। अनश्वः। अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते। रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति। अ
दुग्धायामसंहितमिति च भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात्। तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धं। नञो नलोपस्तिङि क्षेपे। अपचसि त्वं जाल्म। नैकधे
त्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः॥

९ पूर्वपदत्वात्। अत एव चात्र प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते। न च प्रत्ययग्रहणे तदंतग्र
हणान्नञ्प्रत्ययांतस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येतदुपतिष्ठत एवेति वाच्यं। हृदयस्य हृल्लेखेति सूत्रे अण्ग्रहणात् पृथक् लेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्र
हणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापनात्। यद्वा। अमूर्द्धमस्तकात्। विभक्तौ प्रथमायां इत्यादि ज्ञापकान्नलोपो नञ इत्यत्राव्ययमेव नञ् गृह्यते न तु प्रत्यय इति। तस्मान्नुडचि। डस्मि
नुडित्यस्यैवाचीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह अजादेरिति। अचोत्तरपदविशेषणात् यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः। अनश्व इति। नुटः परादित्वेन अ
पदांतत्वात् ङमो ह्रस्वादिति ङमुण्न भवति। ननु विघ्नानामभावोऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मक्षिकादौ सावकाशत्वादन्यथा अनुपलब्धिरविवा
द इति न सिध्येदित्याशंक्याह अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि। अविघ्नमिति। यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अविघ्नं कर्मेत्यादि प्रयोगः सिध्यति

तुः र्तेनादाहक्रियायोगइति ४ ५ ज्ञातेनेह नतुरीयत्का माधवादिग्रंथे तु आविः प्रादुः शब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोति नैव योगे गतिसं ५

तथाप्युत्तरे कार्पुल्यविघ्नमस्त्वित्यादिप्रयोगा अव्ययीभावं विना न स्युः सतो न सिध्यंतीति भावः। नञो नलोप इति। तिङंते न समासाभाव इत्यास्यैव वचनं। अपचसीति। कुत्सितं पचसीत्यर्थः। नञ्शब्देनेति। नञा समासे त्वनेकधेवेत्येव स्यादिति भावः॥ ॥ नभ्राड्। सत्सु साधवः सत्याः। तत्र साधुरिति यत्। न सत्याः असत्याः। न असत्याः नासत्याः इह बहुवचनमविवक्षितं तेन नासत्यावश्विनौ दस्रावितिसिद्धं॥ नमुचिरिति। सर्वधातुभ्य इन्। इगुपधात्कि दिति कित्वान्न गुणः। सरतेः स्नीपते र्वेति। सर संचलने भ्वादिः सिनिवासेनत्योः तुदादिः। कुगति। कुशब्दोत्राव्ययं गृह्यते न तु पृथिवीवाचकः। गत्यादिसाहचर्यात्। ऊर्यादिच्विडाचश्च उपसर्गाः क्रियायोगे इत्यतोनुवर्तनादाह क्रियायोगइत्यनोक्त्वि डाचो रुभ्वस्तियोगे विहितो न त्वसाहचर्या दूर्यादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञेति स्थितं। तथैवोदाहरति ऊरीकृत्येति। एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तं। वस्तुतस्तु ऊरीभूयेति

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या। ६। ३। ७५॥ पादिति शात्रनतः वेदा इत्यसुन्नन्तः। न सत्या असत्या। न असत्या। नासत्या। न मुञ्चतीति नमुचिः। न कुलमस्य। न खमस्य। न स्त्री पुमान्। स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात्। न क्षरतीति नक्षत्रम्। क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते। न क्रामतीति। नक्रः। क्रमेर्डः। न अकमस्मिन्निति नाकः। नगोप्राणिष्वन्यतरस्यां। ६। ३। ७७॥ नग इत्यत्र न प्रकृत्या वा। नगाः। अगाः। पर्वताः। अप्राणिष्विति। किं। अगो वृषलः शीतेन। नित्यं क्रीड त्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने॥ कुगतिप्रादयः। २। २। १८॥ एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते। कुत्सितः पुरुषः। कुपुरुषः। गतिश्चेत्यनुवर्तमाने ऊर्यादिच्वि भाष्योदाहरणादिष्वात्रमुदाहरति। ऊरीकृत्येत्यवतरितं युक्तं।

संज्ञाफलं समासस्तत्फलं चल्यबिति बोध्यं। ऊरी उररी एतावंगीकारे। आविः शब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पठनात्कृञो योगे गतिसंज्ञा विकल्पः स्वस्तियोगे त्वनेन नित्यमिति बोध्यं कथं तर्हि वाहली मद विशंकमथाविश्वक्षुष्मं भवदसाविर्भागइति माघ इति चेत्रत्राहुः। तत्प्राग्धातोरिति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वं प्रकृते अनुपपन्नावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोपि नास्तीति। शुक्लीति क्रभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः। अस्य च्वावितीकारः। पटपटाकृत्येति। डाचि बहुलं द्वे भवत इति पटच्छब्दस्य द्वित्वं। अव्यक्तानुकरणाद्य जवरार्धादितिडाचि टिलोपः। नित्यमाम्रेडितेडाचीति तकारपकारयोः पकार एकादेशः। निपातसंज्ञायाः समावेशार्थं सूत्रे चकारः। तेन ऊरीकृतमित्यत्र गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणे निपातप्रयुक्तमाद्युदात्तत्वं भवति॥

कारिकेति। भावे पर्याया है [illegible]णेति ण्वुच् तदाह क्रियेति। क्रियायोग इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् श्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः। क्रियाशब्दस्यात्र म
र्यादास्थितिरर्थः। यत्न इत्यन्ये। अनुकरणं चेति प्राग्धातोरित्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनितीति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छत्यनितिपरं किमिति। इतरथा तु प्रयोगनियमपक्षे खाडित्य
नुकरणस्येतिशब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति खाडिति कृत्वेति। सत्यां संज्ञायामेव प्रयोगानैव स्यात्किं तु इति खाट् कृत्येत्येव स्या
दिति भावः। अत्र चेति खाडित्कृत्येति न भवतीतः परस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यं। अनितिपरमित्यत्र इतिः परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति बहु

कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्। कारिकाक्रिया। कारिकाकृत्य। अनुकरणं चानितिपरं।१।४।६२॥ खाट्कृत्य। अनितिपरं किं। खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्
आदरानादरयोः सदसती।१।४।६३॥ सत्कृत्य। असत्कृत्य। भूषणेऽलं।१।४।६४॥ अलंकृत्य। भूषणे किं। अलं कृत्वौदनं गतः। पर्याप्तमित्यर्थः। अ
नुकरणादिषु त्रिसूत्री स्वभावात् कृञ्विषया। अन्तरपरिग्रहे।१।४।६५॥ अन्तर्हत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः। अपरिग्रहे किं। अन्तर्हत्वा गतः। हतं प
रिगृह्य गत इत्यर्थः। कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते।१।४।६६॥ कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य। कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषा
तिशये वर्तते। मनश्शब्दोऽप्यत्रैव। पुरोऽव्ययं।१।४।६७॥ पुरस्कृत्य। अस्तं च।१।४।६८॥ अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। अस्तङ्गत्य। अ
च्छ गत्यर्थवदेषु।१।४।६९॥ अव्ययमित्येव। अच्छगत्य। अच्छोद्य। अभिमुखं गत्वा। उक्त्वा चेत्यर्थः। अव्ययं किं। जलमच्छं गच्छति। अदोऽनु
पदेशे।१।४।७०॥ अदःकृत्य। अदःकृतं। परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणं। अदः कृत्वा॥ तिरोऽन्तर्द्धौ।१।४।७१॥ तिरोभूय॥ ॥

व्रीहि[illegible]हितेन नञ्तत्पुरुषाश्रयणात्। स्यादेतत्। अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खाडिति कृत्वेति निरूपणं निर्बाधं किमनेनानितिपरग्रहणे
नेति चेदत्राहुः इति कृत्वेति समुदाय एवं कृत्वेत्यर्थे वर्तते। तथा चेतिशब्दः क्रियाविशेषक इति तद्घटितसमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्त्येव क्रियायोग इति। हतं परिगृह्ये
ति। हत्वा गमनं द्विधा हतं त्यक्त्वा परिगृह्य चेति। आद्यमुदाहरणं द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणं। अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः। कणेहत्येति
अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः। तथा च श्रद्धाया अपगमात्प्रतिघातो गम्यते। प्रत्युदाहरणं तु कणे ह

स्वरूपमेव पर्यालोचयन्नितरे रेम... हरणं अ...

त्वा गतः। सू...लावयवः कालास्तस्मिन्हत्वेत्यर्थः पुरस्... ति। पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययांतोऽयमव्ययं। नमस्पुरसोर्गत्योरिति विसर्गस्य सः। अमुं पुरः पश्यसीत्यत्र तु स्थि-
तमित्यधा हारोऽणदृष्टिं प्रत्यगतित्वात्सत्वाभावः। अव्ययं किं। ...पुरौ पुरः कृत्वा गतः। अलं च। अव्ययमिति किं। अलं कृत्वा कांडं गतः। शिवमित्यर्थः। अस्तमिति। सत्सं भ-
हिरतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययत्वात्सुब्लुक् स्यादिति भावः। अदः कृत्येति। यदोऽहः कृतमिति। गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं। प्रत्युदाहरण-
मिति। अदः कृत्वा अदः कुर्वित्यादीत्यर्थः। तिरोंऽतर्धौ। अंतर्धौ किं। तिरोभूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः॥ ॥ विभाषा कृञि। तिरः कृत्वेति। गतित्वाभावपक्षे तिरसो-
न्यतरस्यामिति सत्वमपि न भवति। न हि धो गतिग्रहणानुवृत्तेः। माघवत्तु पराभवे तिरस्कार इति प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तिं केचिन्नेच्छंतीत्याहुः।

विभाषा कृञि। १।४।७२। तिरः कृत्वा। तिरस्कृत्य। तिरः कृत्वा। उपाजेऽन्वाजे। १।४।७३। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः। उपाजेकृत्य। उपाजे कृत्वा। अन्वा-
जेकृत्य। अन्वाजे कृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः। साक्षात्प्रभृतीनि च। १।४।७४। कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः। च्व्यर्थ इति वाच्यं। साक्षात्कृत्य॥ सा-
क्षात् कृत्वा। लवणंकृत्य। लवणं कृत्वा। मान्तत्वं नि[पा]तनात्॥ अनत्याधान उरसिमनसी। १।४।७५। उरसिकृत्य। उरसि कृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः।
मनसिकृत्य। मनसि कृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषणमत्र न। उरसि कृत्वा पाणिं शेते। मध्येपदेनिवचने च। १।४।७६। एते कृञि
वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य। मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य। पदे कृत्वा। निवचनेकृत्य। निवचने कृत्वा। वाचं नियम्येत्यर्थः॥

उपाजेऽन्वाजे। एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य साहाय्ये धात्वर्थे वर्तेते। तदाह दुर्बलस्येति। साक्षात्प्रभृ। साक्षात्। मिथ्या। आम। अद्धा। लवणम्। उष्णम्। शीतम्। उद-
कम्। आर्द्रम्। गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणादीनां ...। ...मान्तत्वं निपात्यते। प्रादुस्। नमस्। आविस्। इत्यादि। आकृतिगणोऽयं। साक्षात्कृत्येति। असाक्षात्साक्षाद्भूतं यथा
साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः। अत्र तु पूर्वविप्रतिषेधादूर्यादिच्विडाचश्चेति नित्यैव संज्ञा। तेन लवणीकृत्येत्यत्र मान्तत्वं न भवति। न हि प्राप्तिकगतिसंज्ञासन्नियोगे-
न इह गतेर्निपातनात्। भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणं शब्दस्य वा विकल्पेन लवणं शब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञाविकल्प इत्युक्तं। उभयथापि त्रैरूप्यं निर्बाधं।
अनत्या। उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ। मध्ये पदे। विभाषा कृञीति वर्तते चकारादनत्याधान इति च। एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदंतत्वमविशेषेण

निपातत्वेनतुगतिसंज्ञासमनियोगेन। अनत्याधानेकिं। पदेकृत्वाशिरोनमति। वाचंनियम्येति। निवचनंद्वित्वचनाभावः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः॥ ः॥ नित्यंहस्तेउपयमनरू पार्थएवैतयोरेदंतत्वमोरंततंचनिपात्यतेहस्तेकृत्यपरिणीयेत्यर्थः। उपयमनेकिं। हस्तेकृत्वाकार्षापणंगतः। स्वीकारमात्रमितिपक्षेतुनालमितिवृथ्यापराहत्यदानार्थ गतइतियोज्यं। एवंतावद्गतिसमासानुरात्तन्यप्रादिसमासान्वक्तुमारमतेप्रादिग्रहणमिति। सुपुरुषइतिक्रियायोगाभावाद्गतित्वाभावः अव्यवस्थयासमासप्र सक्तौव्यवस्थार्थंवचनानिपठ्यंते। प्रादयइति। आदिशब्दउभयत्रप्रकारे। तेनदुराचारःपुरुषोदुष्पुरुषइत्यादिसिद्धं। प्रगतआचार्यइति। अनेनगतार्थेवृत्तिर अस्वपदविग्रहेऽत्रनित्यसमासतांचदर्शयति। एवंप्रगतःपितामहः प्रपितामहः। प्रमातामहइत्यादि। अत्यादयइति। आदिपदादभिगतोमुखमभिमुखः। उद्गतोवे

नित्यंहस्तेपाणावुपयमने। १।४।७७॥ कृत्रि। उपयमनन्विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्तेकृत्य। पाणौकृत्य। प्राध्वम्बन्धने। १।४।७८॥ प्रा ध्वंकृत्य। बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिनात्वानुकूल्यकरणे। प्राध्वङ्कृत्वा। जीविकोपनिषदावौपम्ये। १।४।७९॥ जीविकामिवकृ त्वा। जीविकाकृत्य। उपनिषदमिवकृत्वा। उपनिषत्कृत्य। औपम्येकिं। जीविकांकृत्वा। प्रादिग्रहणमगत्यर्थं। सुपुरुषः। अत्रवार्त्तिका नि। प्रादयोगताद्यर्थेप्रथमया। प्रगतआचार्यः। प्राचार्यः। अत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वितीयया। अतिक्रान्तोमालामतिमालः। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थेतृतीयया। अवक्रुष्टःकोकिलया। अवकोकिलः। पर्य्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्या। परिग्लानोऽध्ययनायपर्य्यध्ययनः। निरादयःक्रान्ताद्यर्थेपञ्चम्या। निष्क्रान्तःकौशाम्ब्याः। निष्कौशाम्बिः। कर्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः॥ वृक्षम्प्रति॥ ॥

लामुद्वेलः। प्रतिगतोक्षंप्रत्यक्षइत्यादिसिद्धं। अतिमालइति। गोस्त्रियोरितिह्रस्वः। अवादयइति। आदिपदात्परिणद्धोवीरुधापरिवीरुत्। सन्नद्धोवर्मणासं वर्मेति। पर्य्यादयइति। आदिपदादुद्युक्तःसंग्रामायउत्संग्रामः। अध्ययनायेति। तादर्थ्येचतुर्थी। गुरुकुलवासादिनापरिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः। निरा दयइति। आदिपदादुत्क्रान्तःकुलादुत्कुलः। निर्गतमंगुलिभ्योनिरंगुलं। प्रतिषेधइति। कुगतिप्रादयइतिप्रसक्तसमासस्यवक्तव्यप्रतिषेधस्तस्यसुराजाअति सखेतिभाष्यादिप्रयोगात्स्वनिभिन्नानामेवकर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः। वृक्षम्प्रतीति। लक्षणेत्थंभूतेतिकर्मप्रवचनीयत्वविधिसामर्थ्यादिहसमासोनेति

चेत्तर्हि अपिस्तुतमित्युदाहार्यं अपि स्तुयाद्विष्णुमित्यादावपि पदार्थसंभावनेऽप्यस्य सावकाशत्वात्स्वरे विशेषसत्वाच्चेत्याहुः ॥ तत्रोपपदं ॥ सप्तमीस्थमित्यत्र द्या
चष्टे सप्तम्यन्तरत्यादिना। तद्वाचकं पदमिति। एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञाबलाल्लभ्यते। अतएव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते। धातोरिति पृथगधिका
रबलात्सन्निहिते धात्वधिकार इति लभ्यते। तेन च्लि लुङीत्यस्य लुङन्ते अभूदित्यादावुपपदे धातोः च्लिरित्यर्थो न भवति। तत्रग्रहणं व्याचष्टे तस्मिन्सत्येवेति। उपपदे स
त्येवेत्यर्थः। तत्रग्रहणाभावे तु धः कर्मणि ष्ट्रनित्यादाविव कर्मण्यणित्यादावपि कर्मण्यभिधेये अणित्याद्यर्थः स्यात्। तथा च कर्त्तर्यण् प्रत्ययो न स्यात्। किं च सप्तम्यन्तनि
र्दिष्टस्योपपदसंज्ञार्थं तत्पाचरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्त्तर्यण् प्रत्ययः संभाव्येत कृते तु तत्रग्रहणे कुंभाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तत्वप्रतीत्या केवलादण्प्रत्य

तत्रोपपदं सप्तमीस्थं ॥ ३।१।९२॥ सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकम्पदमुपपदसंज्ञं स्यात्॥ तस्मिंश्च सत्येव
वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात्। उपपदमतिङ्॥ २।२।१९॥ उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते। अतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भं करोती
ति। कुम्भकारः। इह कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकम्प्रक्रियावाक्यं। अतिङ् किं। मा भवान्भूत्। माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदं।
अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति। सुपेत्येतन्नेहानुवर्त्तत इति पूर्वसूत्रे गतिग्रहणं पृथक्कृत्वा तिङ्ग्रहणं ज्ञापकं प्याते सुबन्तेन नित्यं तथा
च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धं। व्याघ्री। अश्वक्रीती। कच्छपी। अमैवाव्ययेन॥ २।२।२०॥ अमैव तुल्यविधा
नमुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते। स्वादुङ्कारं। नेह कालसमयवेलासु तुमुन्। कालस्समयो वेला वा भोक्तुम्। अमैवेति किं। अग्रेभोजं अग्रेभु
यमांकैवनास्ति। एवं स्थिते धः कर्मणीत्यादौ क्वचिदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः। अन्ये तु तत्रो क्त्वा। विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ। अमा चान्येन च तुल्य
पपदमित्यस्य कर्मण्यणित्यादेश्चैकवाक्यतया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञाया निर्विषयत्वापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्टं सिद्ध्यत्येवेत्याहुः। समर्थेनेति। तेन महान्तं कुंभं करोतीत्या
दौ नातिप्रसंगः। अतिङन्तश्चेति। सुपेति तु अनुवर्तत एवेति। अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः। कुंभ असिति। अमिति तु नोक्तं कृद्योगषष्ठीविधानात्। अतिङ् किमि
ति। सुपेत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः। इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति मा भवानिति। समासाभावसूचनाय मभवानिति मध्ये प्रयुक्तं। पूर्वसूत्र

सु॰
सि॰कौ॰
टी॰त॰
९६६

इति। कुप्रादयः। गतिः इति योगं विभज्य कुप्रादयः सुबंतास्सुबंतेन समस्यंते गतिस्सुबंतेनोऽतिङन्तेन समस्यत इति व्याख्येयमित्यर्थः। तथा चेति। यद्यप्युच्चकारीत्यागम्यु
पपदयोरेव लाभस्तथापि त्रिनयविषयेपि प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि तत्प्राप्यत इति भावः कारकांशे तु कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्थ बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधक
मित्यपि मनोरमायां स्थितं। प्रागिति। कृदंतात्तु उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः। प्रथमांतसुबुग्रहणं त्विहानुवर्त्तत एव। तेन राजदर्शन्यादौ पूर्वपदेन लोपादिकार्यं सिध्यति
परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीति व्याघ्री आतश्चोपसर्ग इति कः। पाघ्राध्माधेड्दृशः इति शस्तु संज्ञायां न भवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते। व्या
ङ्घ्रशब्देन गतिसमासः। सप्तदिघ्रशब्दस्य सुबंततामपेक्षते न हि सुबुत्पत्तेः प्राक् स्याद्यपेक्ष्यन्ते। प्रागेव लिंगयोग इति लिंगनिमित्तप्रत्ययेन टापाभावं न तु ङीष् घ्रशब्दमात्रस्य
जातिवाचित्वाभावात् न तो घ्रशब्देन समास इत्यदंतत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीप् न स्यादिति भावः। यद्यप्युपपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतिग्रहणमस्मिन्घ्रशब्देन समासेप
श्चाद्घ्रशब्देन विशब्दस्य समासार्थमावश्यकमेव। आङ्पूर्वाद्धाञः कप्रत्ययविधानादाङ्युपपदसंज्ञाभ्युपगमेपि विशब्देन तदनभ्युपगमादिति बोध्यम्। कारकमुदाहरति। अ
श्वक्रीतीति। अश्वेन क्रीता कर्तृकरणे कृतेति समासः। क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष्। सुबंतेन समासे तु टाया भाव्यमि त्यदंतत्वाभावात् क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् न स्यादिति ज्ञेयम्। उप
पदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। सुपीति योगविभागात्कः। इहापि समासस्य सुबंततापेक्षायां टाबेव स्यान्न ङीषित्यादि व्याघ्रीत्यत्रेव बोध्यं। प्राचानू
पपदमतिङ् नं समस्यत इत्युक्तं। तदसत् तथा सति प्रथमांतसुबुग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शी चर्मकार इत्यादौ न लोपो न स्यादपदांतत्वात्। प्राञ्चित्यादावनोगुण इति
पररूपं च स्यात्। नास्यादेतत्। कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यासाधारणोदाहरणमिति चेदेवं तर्हि मद्रावापि
णीत्युदाहर्तव्यं। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनौ कृते मृषोपपदस्य कृदंतेन समासे प्रातिपदिकांतेत्यादिना पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णत्वं सिध्यति
सुबंतेन समासे त्वंतरंगत्वाल्लात्तु लक्षणे ङीपि पश्चाद्घ्नापिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वं न स्यादित्येके। अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छ।
स्याकारकत्वात् कच्छपी तु उपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः। अमेवाव्ययेन। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदं। तुल्यविधानमिति। एतच्चाध्याहारेण सभ्यं तदेवेति। यस्मिन्नुपपद
दियेन वाक्येन अमेव विहितं तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते नान्यदित्यर्थः नियमबललभ्योपमेवकारो न तु सूत्रस्थः। स्वादुंकारमिति। स्वादुमि णमुल्। अव्ययेनेति किं।

कुंभकारः। असति त्वव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्येत। तथा सति स्वादुंकारमित्यत्रैव समासः स्यान्न तु कुंभकार इत्यत्र। अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत्तर्हि अमैव विषयक एव किं न स्यात् अमं तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति। तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत् अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः। तदेवेति किं। कालो भोक्तुं। समयो भोक्तुं। अमैवेत्येवकारेणामा चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणेऽपि तुमुना तुल्यविधानस्यास्या

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्।२।२।२१॥ उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाऽव्ययेन सह वा समस्यन्ते। मूलकेनोपदंशम्भुङ्क्ते। मूलकोपदंशं। क्त्वा च।२।२।२२॥ तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते। उच्चैःकृत्य। उच्चैः कृत्वा। अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति क्त्वा। तृतीयाप्रभृतीनीति किं। अलं कृत्वा। खलु कृत्वा। तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः।५।४।८६॥ संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु। निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम्। अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः।५।४।८७॥ एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः। सर्वरात्रः। पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। पुण्यरात्रः। द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम्। अतिक्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रः। राजाहःसखिभ्यष्टच्।५।४।९१॥ एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। परमराजः। अतिराजी। कृष्णसखः। अह्नष्टखोरेव।६।४।१४५॥ टिलोपः स्यान्नान्यत्र। उत्तमाहः। द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः। तद्धितार्थे द्विगुः। तमधीष्टो इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति खः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह। मद्राणां राज्ञी। मद्रराज्ञी॥

॥ ९ देवा तत्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तं॥ ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्। उभयत्र विभाषेयं। अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्ते अमा चान्येन च तुल्यविधानस्याप्राप्ते चारम्भात्। प्राप्ते यथा। उपदंशस्तृतीयायां मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम्। अप्राप्ते यथा। अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ। उच्चैःकारं इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। आदिर्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं। असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वं उरिच्चे ऽसिरिति निघ्नुत्पतिपक्षे प्रत्ययस्वरस्यापि अन्यतिपक्षे तु फिषइत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तं स्वरादिषु तथा पाठादिति स्थितं अमेत्यनुवर्तितः स्यादिह। अमं तेनेति नेह न। पर्याप्तो भोक्तुं। पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु इति तुमुन्। क्त्वा चान्वेति तृतीयान्तं। आ न इति योगविभागाः॥

दाल्लोपः क्रिस्कंदिस्यंदोरिति वदिति हरदत्तः तत्र सवर्णदीर्घेणापि तृतीयांतत्वोपपत्तेः। अलंकृत्वेति। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्योपदंशस्तृतीयायामित्यस्मात्पूर्व
त्वान्नेह समासः तत्पुरुषे असाधारणेन समासांतानाह। तत्पुरुषस्येति। अलोन्त्यविधिं बाधित्वा प्रत्ययः परश्चेति परत्वात्तत्पुरुषात्पर एवाच्प्रत्ययो भवति। यथा गाणोष्टकः किंत्वपि
पाभ्यां पर एव टच् भवति न त्वंतावयवः अमस्तु अनुबंधकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते। एवं च लाघवात्तत्पुरुषादंगुलेरिति वक्तव्ये तत्पुरुषस्यांगुलेरिति तु समासांतत्वे
स्यांतावयवत्वमपीत्याहुः। द्व्यंगुलमिति। तद्धितार्थेति समासः। द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोप इति वृत्तिकृत्। मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति स्थितं। द्व्यहार्थमिति। अन्होरात्रिरि
तिषष्ठीतत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः। ननु अहःशब्दस्याहस्तुल्यतायां रात्रितुल्यतायां गौणत्वसंभवादहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोस्त्विति चेन्न मुख्य
संभवे गौणग्रहणायोगात्। हेमंतशिशिरावहोरात्रे चेत्यत्र द्वंद्वे समासांतदर्शनाच्च।

अहोरात्र इति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। स नपुंसकमित्येतद्बाधित्वा परत्वाद्रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं। एते नैकवद्भावात्
क्लीबतेति भावो ग्रंथः परास्तः। मासेनस्यादहोरात्र इत्यादिग्रंथविरोधाच्च। सर्वरात्र इति। पूर्वकालैकेति समासः पूर्वरात्र इति पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः परात्तु रात्रि
शब्दस्यैकदेशे लक्षणं स्वीकृत्य कर्मधारयाभ्युपगम्यते तदा पूर्वरात्रिरित्येव भवति। द्विरात्रमिति। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वक्ष्यते अन्हष्टखोरेवान तद्धित इत्येव सिद्धे नियमा
र्थमिदं एवकारस्त्वन्ह एव टखयोरिति विपरीतनियमशंकानिरासार्थः। आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभान्नविधानेनत न्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः। टखोरेवेति किं। अ
न्हा निर्वृत्तमाह्निकं। कालादित्यधिकारे तेन निर्वृत्तमिति ठञ्। टिलोपाभावादह्नोपोन इत्यकारलोपः। उत्तमाह इति। सर्वैकदेशसंख्यातेत्यत्र उत्तमशब्दस्यापाठादह्नादेशो न।
द्व्यहीन इति। समासांतविधेरनित्यत्वान्न टच्। सति तु तस्मिन्नह्नादेशं प्रसज्येत। न च नांतत्वस्य खपरे टिलोपविधिसामर्थ्यान्न टजिति वाच्यं। अहीन इत्यत्र तत्सावकाशत्वा
त्। अनित्यत्वादिति। अत्र च लिंगशक्तिलोपलोकुशेत्यत्र षष्ठीग्रहणं मद्राज्ञीति। यद्यत्र टच् स्यात्तदा भस्याढ इति पुंवद्भावे टिलोपे च मद्राजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः॥

लिङ्गनिर्देशात्स्वत्र समासे ऽपि कृते लिङ्गं तु सा समासा न्तो लुक्प्रत्यये षु प्रवर्त्तनीत इति दयाप्यापत्तेः अत एव लव णः सूपः लवणा यवागूः ॥

अन्होन्ह एतेभ्यः । एतच्छब्देनाहः सर्वैकदेशेति सूत्रस्था परामृश्यते । सूत्रे तु तस्मिन्नहरादयो निर्दिष्टाश्चकारेण च संख्याव्यये अनुकृष्टे तत्र सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषप्यहः ॥ अन्हो न्ह एतेभ्यः अचस्मादृषोपदा इति व्याख्या पूर्वस्य ग्रहणं गृह्यते । संभवादित्याशयेनाह सर्वादिभ्य इति । समासांतपर इति । एतच्च प्रकरणलब्धं भाष्ये तु अन्हादेशः प्रत्याख्यातः अन्ह एभ्यः अचस्मादृषोपदा इति व्याख्या यामन्ह इष्ट इति विधिनियमादि लोपाभावे अल्लोपो न इत्यकारलोपात्सर्वान्ह इत्यादि रूपसिद्धेः रेफादिति । यदि तु लक्ष्ये अहस्सु भवत्यादि विशुत्पन्नाल साद्व इत्यपि प्रयोगोस्ति तर्हि वादित्यपि बोध्ये रक्षाभ्यामित्यधिकारात्तद्धितो लुगिति । अलोलुगिति वृत्तिकाराद्युक्तमयुक्तमिति भावः । प्रसंगादाह स्त्रियामिति । नन्विहस्त्रीत्वं दुर्लभरात्राह्नाहाः पुंसीति वचनादिति ॥

अन्होन्ह एतेभ्यः ५।४।८८। सर्वादिभ्यः परस्याहन् शब्दस्यान्हादेशस्यात्समासान्ते परे । अन्होदन्तात् ८।४।७। अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याह्नादेशस्य नस्य णस्यात् । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । संख्याताह्नः । द्वयोरन्होर्भवः । कालाट्ठञ् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति ठञो लुक् । द्व्यन्हः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप् । द्व्यन्हा । द्व्यन्हप्रियः । अत्यन्हः ॥ सुप्नादिषु चा ८।४।३९। एषु णत्वं नस्यात् । दीर्घान्हो प्रावृट् । एवं चेतदर्थमन्ह इत्यदन्तानुकरणं कर्तव्यं । प्रातिपदिकान्तेति णत्वं वारणाय सुप्नादिपाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणं न्नेह । परागतमहः परान्हः । न संख्यादेः समाहारे ५।४।८९। समाहारे वर्त्तमानस्य संख्यादेरन्हादेशो न स्यात् ॥ संख्यादेरिति स्पष्टार्थं । द्वयोरन्होः समाहारः । द्व्यहः । त्र्यहः । उत्तमैकाभ्यां च ५।४।९०। आभ्यामन्हादेशो न । उत्तमशब्दोन्त्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितं । पुण्याहं । सुदिनाहं । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ॥ ॥ ९९ चेत्सूमेवं । सर्वमहस्सर्वाह्न इत्यादावुपसर्जनस्य तद्धितलुकि तद्धितार्थं मप्रवृत्तेर्लुपियुक्तवदिति रित्यादौ नक्लीवत्वं । किं च द्विगुप्रामापन्ने सादिना परवल्लिंगत्वप्रतिषिद्धे तदपवादस्य रात्राह्नेत्यस्याप्राप्तिरेवेति द्व्यन्हशब्दोयं विशेष्यनिघ्न एव न तु नियतपुल्लिंगः । एवं चात्र मत्वार्थक तद्धिते लुप्तेपि प्रक्रियाप्यते सल्लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन मत्वर्थवत्तन्निष्ठस्त्रीत्वाभिधानमपि स्यात्प्यमेवेति दिक् । टाबिति । नन्वेवं ठञो ऽनेकत्वात् ङीप्स्यादिति शंक्यं । ठञो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं । वर्णाश्रयत्वात् । ठञो यो ऽकारस्तदन्तान्ङीबिति तत्र व्याख्यातत्वात् । अत एव वृत्तिकारायुक्ता णोलुक्यपि न ङीबत्यो कार इति तत्र व्याख्यातत्वात् । न चैवमपि टजन्तत्वान्ङीप्स्यादेवेति वाच्यं । टचः समासांतत्वात्तदन्तस्य तद्धितार्थ प्रत्युपसर्जनत्वात् । अत एव हि द्व्य

पिञ्जलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलिस्तु दाक्षं नं भाष्ये। द्विगोरिति ङीप्तु न शंक्य एव। अपरिमाणेति निषेधात्। अनष्टावेवात्रयुक्तस्तथैवोदाहरति द्व्यन्हेति। अन्होन्ह इ तिसूत्रे अन्हादेशं प्रत्याख्याय चप्रत्ययं व्यत्यतोऽयमनुवर्त्स्य टजपवादोऽजितिव्याचक्षाणस्य भाष्यकारस्य मते तु निर्विवाद एवात्र टाप्। कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां व्य न्हीति प्रयोग इति चेदत्राहुः द्वे हनी यस्यां तिथौ विति बहुव्रीहौ नांतलक्षणो ङीपू बोध्यः। द्वयोरन्होर्भव इति व्याख्यानग्रंथस्तु फलितार्थकथनपरतया नेय इति। संख्यादि भिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसंभवादाह। स्वष्टार्थमिति। पुण्याहमिति। पुण्यसुदिनाभ्यामिति क्लीबत्वं वक्ष्यति। उपांत्यस्यापीति। पथा प्रथमयोरिति प्रथमा द्विती

अग्राख्यायामुरसः। ५।४।९३॥ टच् स्यात्। अश्वानामुर इव अश्वोरसं। मुख्योऽश्व इत्यर्थः। अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः। ५।४।९४॥ टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च। उपानसं। अमृताश्मः। कालायसं। मण्डूकसरसमिति जातिः। महानसं। पिण्डाश्मः। लोहितायसं। जलसरसमिति संज्ञा। ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः। ५।४।९५॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः स चासौ तक्षा च कौटतक्षः। अतेः शुनः। ५।४।९६॥ अतिश्वो वराहः। अतिश्वी सेवा। उपमानादप्राणिषु। ५।४।९७॥ अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात्। आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः। अप्राणिषु किं। वानरः श्वेव वानरश्वा। उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः। ५।४।९८॥ चादुपमानात्। उत्तरसक्थं मृगसक्थं पूर्वसक्थं। फलकमिव सक्थि फलकसक्थं। नावो द्विगोः। ५।४।९९॥ नौशब्दान्ताद्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि। द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः। द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक्। पञ्चनावप्रियः। द्विनावं। त्रिनावं। अतद्धितलुकीति किं। पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः। अर्धाच्च। ५।४।१००॥ अर्धान्नावष्टच् स्यात्। नावोऽर्धं अर्धनावं। क्लीबत्वं लोकात्। खार्याः प्राचाम्। ५।४।१०१॥ द्विगोरर्धाच्च खार्या टज्वा स्यात्। द्विखारं। द्विखारि। अर्धखारं॥ ॥

२२ यथोर्ग्रहणं द्विर्वचननिर्देशात्तथेहापि उक्तमग्रहणसामर्थ्यादंत्ययोर्द्वयोर्ग्रहणं। उत्तमो चैक श्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तत्त्व॥ अग्राख्यायां। पंचम्यर्थे सप्तमी। अग्रं प्रधानं। अग्रवाचीय उरःशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्। अग्राख्यायां किं। देवद त्तस्योरो देवदत्तोरः। ग्रामकौटा। जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते। ग्रामेति किं। राज्ञस्तक्षा राजतक्षा। अतिश्व इति। श्वानमतिक्रांतो जवेनेत्यर्थः। अतिश्वीति। नीचेत्यर्थः। आ कर्षः श्वेति। उपमितं व्याघ्रादीति समासः। आकृष्यते अनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः। उपमानात्किं। निष्क्रांतः शुनो निःश्वा। फलकसक्थमिति। अतएव

त्तापकादर्सामान्यवचनेनाधुक्त्वान्तस्य समास इति माधवः द्विनावरूप्य इति। हेतुमनुष्येभ्य इति रूप्यः पंच नौरिति। आर्हीयष्ठक्। अध्यर्धपूर्वेति लुक्। खार्याः। द्विगो
रिति। खारीशब्दान्तात् द्विगोरि त्यर्थः॥ [illegible]॥ अर्धखारीति॥ परवल्लिंगमिति स्त्रीत्वं। अर्धखारमिति। अर्धनावमिव क्लीबत्वं लोकात्। टच्वास्याद्द्विगाविति द्विगाविति किं।

अर्धखारी। द्वित्रिभ्यामञ्जलेः॥ ५।४।१०२॥ टज्वास्याद्द्विगौ। द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि। अतद्धितलुकीत्येव। द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः। द्व्यञ्जलिः। ब्रह्मणो
जानपदाख्यायां॥ ५।४।१०४॥ ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत्। सुराष्ट्रे ब्रह्मा। सुराष्ट्रब्रह्मः। कुमहद्भ्यामन्यतर
स्यां॥ ५।४।१०५॥ आभ्यां ब्रह्मणो वा टच्स्यात्तत्पुरुषे। कुत्सितो ब्रह्मा। कुब्रह्मः। कुब्रह्मा। आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। ६।३।४६॥ म
हत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः। महाब्रह्मा। महादेवः। महाजातीयः। समानाधिकरणे किं
महतस्सेवा। महत्सेवा। लाक्षणिकमपि विहाय प्रतिपदोक्तस्सन्महदिति समासो ग्रहीष्यत इति चेत्। महाबाहुर्न स्यात्। तस्माल्लक्षणप्रति
पदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्। आदिति योगविभागादात्वं प्रागेकादशभ्य इति
निर्देशाद्वा। एकादश। महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वं। महाजातीया। महेदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पु
म्वद्भावश्च। असामानाधिकरण्यार्थमिदं। महतो महत्या वा घासः। महाघासः। महाकरः। महाविशिष्टः। अष्टनः कपाले हविषि। अष्टा
कपालः। गवि च युक्ते। गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये ष्टन आत्वं स्यात्। अष्टागवं शकटं। अच्प्रत्यन्ववेत्यत्राऽजिति योगविभागाद्बहुव्री
हावप्यच्। अष्टानां गवां समाहारः। अष्टगवं। तद्युक्तत्वाच्छकटमप्यष्टागवमिति वा। द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः। ६।३।४७॥ आ
त्स्यात्। द्वौ च दश च द्वादश। आधिकादशेति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अबहुव्रीह्यशीत्योः किं। द्वित्राः। द्व्यशीतिः। प्राक्श
तादुक्तेर्नेह। द्विशतं। द्विसहस्रं। त्रेस्त्रयः। ६।३।४८। त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। बहुव्रीहौ तु। त्रिदश। त्रिदशाः

द्वयोरंजलिः। द्व्यंजलिः द्व्यंजलमिति। समाहारे द्विगुः अतद्धितलुकीत्येवेति। एतच्च पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यं। अंजलिभ्यां क्रीत इति नात्रांजलिः पाणिद्वयं तस्य मूल्यत्वासंभवा

सु
सि·कौ·
टी·त·
१६९

किंतु अंजलिपरिमितो व्रीह्यादिर्विवक्षितस्तत्र परिमाणत्वात् द्व्यंजलिरित्यत्र ठञ्। ———— तस्य त्वध्यर्धपूर्वेति लुक्। ब्रह्मणो जनपदे भवो जान
पदः। द्व्येकयोरिति वृद्धावप्रधानो निर्दिश्यतस्तस्याख्यायामित्यासक्तौ समासेनेत्येतल्लभ्यते न त्विह समासेन जानपदत्वमिति। कस्येत्याकांक्षायां सन्निधानाद् ब्रह्मण
इति लभ्यते। सुराष्ट्रे ब्रह्म इति। सप्तमीति योगविभागात्समासः। जानपद इति किं। देवब्रह्मा नारदः। कुब्रह्म इति। ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः। आन्महतः॥ न
कार उच्चारणार्थो न तु सर्वादेशार्थ इत्याह आकारोऽन्तादेश इत्यादि। इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षिप्यते तच्च महता विशेषितमिति तदन्तविधिर्लभ्यते ग्रहणवतेति नि
षेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्युक्तत्वात्तेन महाबाहुवदतिमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति। परममहत्परिमाण ————
मित्यत्र तु परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषोऽभ्युपगम्यत इति न तत्रात्वप्रसक्तिरिति हृद्याः। यत्तु वर्द्धमानेनोक्तं इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदन्त
विध्युपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति तेन परममहत आत्वं नेति तद्भाष्यकैयटविरुद्धं। तथा हि। येन विधिरिति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोज
नमिष्टकचितं पक्वेष्टकाचितमिति भाष्ये उदाहृतं कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातं। एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु इष्टकेषीकेत्यत्र
कात्यायनोक्तमुपसंख्यानमस्ति। प्रतिपदोक्तसमासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वं स्यान्नान्यत्रेति किमनेन समानाधिकरणग्रहणेनेत्यत आह महाबाहुरि
ति। बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रनिर्वृत्तत्वाल्लाक्षणिक इति भावः। अष्टनः कपाल इति। कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। अष्टा
कपालं इति। संस्कृतं भक्षा इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। अध्यर्धपूर्वेत्यणो लुगिति केषांचिद्व्याख्यानं तु प्रामादिकं संस्कृतमित्यणोऽनार्हीयत्वात् त्रेस्त्र
॥ ॥ यः। संधिवेलादिषु त्रयोदशीतिपाठात्सांनाय्यमादेश इति ध्वनयन्नाह। त्रयस्स्यादिति॥

सुजर्थे बहुव्रीहिरिति [illegible] अव्ययेत्यादिनेति शेषः। एकादिरिति। अदुगिति च्छेदः। पररूपं तु ककारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति। धासु वेति। संख्याया विधार्थे इत्यादिना
विहितस्य धाप्रत्ययस्येह ग्रहणं [illegible] अन्यपदयोरिति परिभाषया। तेनेह न। षट् दधातीति षड्धा। आतोनुपसर्गे कः। टाप्। षोडन्निति षट्दन्ता अस्य षोडन्। वय

सुजर्थे बहुव्रीहिः। अशीतौ तु त्र्यशीतिः। प्राक् शतादित्येव। त्रिशतं। त्रिसहस्रं। विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्। ६।३।४९। द्व्यष्टनोस्त्र
श्च प्रागुक्तम्वा स्याच्च[त्वा]रिंशदादौ परे। द्विचत्वारिंशत्। द्वाचत्वारिंशत्। अष्टचत्वारिंशत्। अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्। त्रयश्चत्वारिं
शत्। एवम्पञ्चाशत्। षष्टिसप्ततिनवतिषु। एकादिश्चैकस्य चादुक्। ६।३।७६। एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च। नञो वि
भाषा समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः अनुनासिकविकल्पः। एकेन न विंशतिः। एकान्नविंशतिः। एकादनविं
शतिः। एकोनविंशतिरित्यर्थः। षष उत्वन्दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यं॥ षोडन्। षोडश। षोढा। षड्धा। परवल्लिङ्गं द्वन्द्व
तत्पुरुषयोः। २।४।२६। एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्द्धपिप्पली। द्विगुप्राप्तापन्नाल
म्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः। पञ्चकपालः। पुरोडाशः। प्राप्तो जीविकां। प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः।
अलंकुमार्यै। अलंकुमारिः। अत एव ज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः। पूर्ववदश्ववडवौ। २।४।२७। द्विवचनमतन्त्रम्। अश्ववडवौ। अश्वव
डवान्। अश्ववडवैः। रात्राह्नाहाः पुंसि। २।४।२९। एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव। अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोप्ययम्परत्वात्समाहार
नपुंसकताम्बाधते। अहोरात्रः। रात्रेः पूर्वभागः। पूर्व[रात्]रः। पूर्वाह्णः। द्व्यहः। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबं॥ द्विरात्रं। त्रिरात्रं। गणरात्रं॥ ॥

सिद्धं तस्येति तत्रादेशः। परवल्लिंग। इतरेतरयोगे द्वन्द्वोऽत्र गृह्यते न समाहारे द्वन्द्वः। स नपुंसकमित्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात्सूत्रे तत्पुरुषयोरिति न सप्तमी द्वि
वचनं। तथात्वे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं परं तद्वल्लिंगं पूर्वपद[स्य]ातिदिश्येत। परपदस्य संबंधिशब्दत्वेन पूर्वपदापेक्षत्वात्। ततश्च मयूरीकुक्कुटावित्यत्र पूर्व

पदेद्रकारनिवृत्तिप्रसंगः। कुक्कुटमयूर्यौ अर्द्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्ययउत्पद्येत किंतु षष्ठी द्विवचनमित्याशयेनाह। एतयोरिति। द्वंद्वतत्पुरुषार्थयोरि त्यर्थः। एवं चानुप्रयोगेपि तद्वल्लिंगं सिद्धं। उपमेयपष्ठ्यभ्युपगमाद्धृतिरपिषष्ठ्यंतादेवेत्याशयेनाह परपदस्येवेति। भाष्ये तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्ये तिप्रत्याख्यातमिदं सूत्रं। अस्मिंश्च प्रत्याख्याते तत्तुल्यन्यायत्वाल्लिंगानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातं तथापि तत्सौद्धिवाद मात्रं अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्र संगात्। गतिसमासेष्विति। गतिग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेनोदाहरति निष्कौशांबिरिति। अतंत्रमिति। अत्र च लिंगं पूर्ववदूहणं

अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः। द्वंद्वसमासार्थस्य वा पूर्ववल्लिंगातिदेशः। उत्तरपदार्थस्य वा। उभयथाप्यश्ववडवौ शोभनाविन्यनुप्रयोगेपि पुंस्त्वं सिध्यति। ननु समासार्थस्य पुंस्त्वेपि स्वाश्रयस्त्रीत्वस्य निवर्त्तनाट्टापः श्रवणप्रसंगः। न चातिदेशवैयर्थ्यं। शासिनत्वप्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुल्लिंगत्वलाभेन चतत्सा र्थक्या दितिचेदत्राहुः। इहैव निपातनादश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणामित्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति। अहोरात्रइति। प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृ

अपथन्नपुंसकं २।४।३०॥ तत्पुरुष इत्येव। अन्यत्र तु। अपथो देशः। कृतसमासान्तनिर्द्देशान्नेह। अपन्थाः॥

नन्नेति। प्रागेवोक्तं। अत्र वदंति। रात्राह्नेत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वविधीयते तदंतस्य तु परवल्लिंगमित्येव सिध्यति। अत एव भिन्नविषयत्वाद्धि प्रतिषेधेपरं का र्यमिति न प्रवर्त्तते। एवं च रात्रान्हेति पुंस्त्वं प्रवृत्त्या समाहारे स नपुंसकमित्येव भवति परवल्लिंगापवादत्वादिति तन्न। उक्तरीत्या द्व्यहत्र्यहादावपि नपुंसकत्व प्रसंगात्। न चेष्टापत्तिः। द्व्यहत्र्यह इति प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रंथेन सह विरोधापत्तेः। तेन त्रिंशदहो रात्र इत्यादिकोशविरोधाच्च। तस्माद्रात्राह्नाहाः पुंसीत्यनेन वायं पुंस्त्वविधिर्द्वंद्वतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणात् तथा च भिन्नविषयत्वाभावाद्रात्रान्हेति पुंस्त्वं समाहारनपुंसकतां परत्वेन बाधत एव। संख्यापूर्वमिति। अत्र चापथपुण्या हे नपुंसके संख्यापूर्वा रात्रिरिति लिंगानुशासनसूत्रं मूलं। संख्याग्रहणेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायो न प्रवर्त्तते द्व्यष्टनः संख्यायामिति सूत्रे अशीतिपर्युदासादित्याश येनोदाहरति। द्विरात्रं त्रिरात्रमिति। गणनां बहूनां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः॥ ॥ अपथं नपुंसा तत्पुरुष इत्येवेति। द्वंद्वग्रहणं तु नानुवर्त्तते अयोग्य त्वादिति भावः। अपथ्या नपथो विभाषेति समासांतविकल्पः। इदं सूत्रं शक्यमवक्तुं। पथः संख्याव्ययादेरिति वक्ष्यमाणवार्त्तिकेन गतार्थत्वात्। प्रसंगादाह

अर्धर्चा इति। इह केचित् ... व्यवस्थां वक्ष्यन्ते। सा च ... व्यवस्थामघमकरंदमाक्षिकाणां वाची मधुशब्दो द्विलिंगः चैत्रादिवाची तु पुल्लिंगः। भूतः पिशाचे द्विलिंगः क्रि
याव वचनस्तु विशेष्यलिंगः ... अर्धर्चाः पुंसि च सनपुंसकमित्यनयोर्मध्ये जात्याख्यायामिति च तुसूत्रस्य संगतिरिह चिंत्या। बहूनां वचनं इति

अर्धर्चाः पुंसि च।२।४।३१। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः। अर्धर्चः। अर्धर्चम्। ध्वजः। ध्वजम्। एवं तीर्थ शरीर मण्डप पीयूष देह अङ्कुश कलश इ
त्यादि। जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्।१।२।५८। एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः। ब्राह्मणः पूज्यः। अस्मदो द्वयोश्च
।१।२।५९। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात्। वयं ब्रूमः। पक्षे अहं ब्रवीमि। आवां ब्रूव इति वा। सविशेषणस्य प्रतिषेधः। पटुरहं
ब्रवीमि। फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे।१।२।६०। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात्। पूर्वे फल्गुन्यौ। पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे। पूर्वाः प्रोष्ठप
दाः। नक्षत्रे किं। पूर्वफल्गुन्यौ माणविके। तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्।१।२।६३। बहुत्वं द्वित्ववद्भवति। तिष्यश्च पुनर्व
सू च तिष्यपुनर्वसू। तिष्येति किं। विशाखानुराधाः। नक्षत्रे किं। तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः। स नपुंसकं।२।४।१७। समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च न
पुंसकं स्यात्। परवल्लिङ्गापवादः। पञ्चगवं। दन्तोष्ठं। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः। पञ्चमूली। आबन्तो वा। पञ्चखट्वी। पञ्चखट्वं। अ
नो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्। पञ्चतक्षी। पञ्चतक्षं। पात्राद्यन्तस्य न। पञ्चपात्रम्। त्रिभुवनं। चतुर्युगं। पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा।
पुण्याहं। सुदिनाहं। पथः संख्याव्ययादेः। संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः। त्रयाणां पन्थास्त्रिपथं। विरूपः प
न्थाः विपथं। कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह। सुपन्थाः। अतिपन्थाः। सामान्ये नपुंसकम्॥ मृदु पचति। प्रातः कमनीयं॥

पादनमिति व्याख्यानात् ... लिंगोऽत्रातिदेश इत्याशयेनाह एकोऽप्यर्थो वा बहुवदिति। एवं च विशेषणद्वयस्य ... इत्यनयन्नु साह इति ब्राह्मणाः पूज्या इति जात्या।
ख्यायां किं देवदत्तो यज्ञदत्तः। एकस्मिन् किं। व्रीहियवौ। अस्मदो द्वयोश्च। चादेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामिति च वर्तते तदेतदाह एकत्वे द्वित्वे च विवक्षित इ

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च कारेण द्वयोरनुकर्षणादाह। द्वित्वइति फल्गुन्योमाणविके इति। फल्गुनीशब्दान्नक्षत्रेण युक्तः काल इत्य ण्। तस्य लुबविशेष इति लुप्। ततो जाता
र्थे फल्गुन्यषाढाभ्यां टानाविति टः टित्वान् ङीप्। न चायं गौणः यौगिकत्वात् तथा च गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः तिष्यपुनर्वस्वोः। विशाखा
नुराधा इति। विशाखा चानुराधाश्चेति विग्रहः। तिष्यपुनर्वसव इति। तिष्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववन्नक्षत्रेण युक्तः काल इ त्यण्। लुबविशेष इति च लुप्। ततो जा
तार्थे संधिवेलादिसूत्रेण अण् तस्य तु श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिना लुक्। नक्षत्र इत्यनुवर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमित्या
करः। एवं च सिध्यपुनर्वसू इत्यपि सिध्यतीति दिक्। बहुवचनस्य किं। इदं तिष्यपुनर्वसु। चार्थे द्वंद्व इति समाहारद्वंद्वोऽयं स नपुंसकं। अनंतरस्येति न्यायोत्र
ना[illegible]यते तथात्वे द्विगुसंग्रहो न स्यादित्याशयेनाह। द्विगुर्द्वंद्वश्चेति अत्र व्याचक्षते। प्रकरणादेवानुवाद्यलाभे संग्रहणमन्यप्रकरणानुपात्तस्यापि समाहारद्वंद्वस्य
संग्रहार्थं तेन सभापरिभाषमिति सिद्धमिति। पंचगवमिति। तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः। दंतोष्ठमिति। द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिना समाहारे द्वंद्वः पंचखट्वमिति। नपुंस
कह्रस्वः। पंचखट्वीति। उपसर्जनह्रस्वत्वे सत्यदंतात् द्विगोरिति स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। आनो नलोपश्चेति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्राप्तो न
लोप इति भावः। इह वा शब्दः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते न तु पूर्वेणेते न नित्यो नलोप इत्याह। पंचतक्षमित्यादि। पात्राद्यंतस्येति। स्त्रीत्वमिति शेषः। आकृतिगणोयं
सुदिनाहमिति। प्रशस्तपर्यायः सुदिनशब्दः सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेत्यादि प्रयोगात्। पथः संख्याव्ययेति। संख्याव्ययरूपाय
आदिरस्मादित्यर्थः। त्रिपथं विपथमिति। ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः सुपंथा अतिपंथा इति। न पूजनादिति समासांतनिषेधः। कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विपथः। कदध्वा
कापथस्समारत्यमर इति चेत्[illegible]द एवापमिति बहवः। मनोरमायां तु पथेगताविन्यस्मात्पचाद्यचि पथतीति व्युत्पादितः पथशब्दोस्ति तथा च त्रिकांडशेषः
वाटः पथश्च मार्गः स्यादिति [illegible]पथशब्दे न समासे पुंस्त्वमुपपन्नं नचैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात् कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यं। ईषदर्थे चेति तत्संभवा
त्कुत्सायामर्थतः पर्यवसानादिति स्थितं। केचित्तु पथः संख्येति वार्त्तिके कृतसमासांतस्यैव ग्रहणं न तु पचाद्यजंतस्येत्यत्र बीजाभावाद्विपथः कापथ इति प्रयोगो
दुरुपपादएवेत्याहुः। प[illegible]म[illegible]परवल्लिंगापवादत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्त्तते नान्यत्र विपथा नगरी बहुव्रीहिरयं पंथानमतिक्रांता अतिपथा इहापि न द्विगु

आसेन्धादिनापरवल्लिंगता [illegible] ऋवेधादिति। सामान्येनपुंसकमिति। अनियतलिंगविषयकमिदं तेनास्यिपचतिभातरादिरितिपुंस्त्वमेव। मृदुपचतीति। क्रियाविशेषण
त्वाद्द्वितीयांतं। धातूपात्तभावंप्रति हि फलांशः कर्मीभूतः। तथाचफलसामानाधिकरण्येद्वितीया। अतएवसकृत्स्वाविन्यादौकारकपूर्वकत्वाद्घञ्। यत्रतुभावनांशंप्रति

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः। २।४।१९॥ अधिकारोऽयं। संज्ञायाङ्कन्थोशीनरेषु। २।४।२०॥ कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा। सुशमस्याऽपत्यानि सौशमयः। तेषां कन्था सौशमिकन्थं। संज्ञायां किं। वीरणकन्था। उशीनरेषु किं। दाक्षिकन्था। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायां। २।४।२१॥ उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते। पाणिनेरुपज्ञा। पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः। नन्दोपक्रमं द्रोणः। छाया बाहुल्ये। २।४।२२॥ छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये। इक्षूणां छाया इक्षुच्छायं। विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः। इक्षुच्छायानिषादिन्य इति तु आसमन्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः। सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा। २।४।२३॥ राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभं। ईश्वरसभं। पर्यायस्यैवेष्यते नेह। राजसभा। चन्द्रगुप्तसभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह। रक्षःसभं। पिशाचसभं। अशाला च। २।४।२४॥ संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं। स्त्रीसभं। स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः। अशाला किं। धर्मसभा। धर्मशालेत्यर्थः॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानां। २।४।२५॥ एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं वा स्यात्॥ ब्राह्मणसेनं। ब्राह्मणसेना। यवसुरं। यवसुरा। कुड्यच्छायं। कुड्यच्छाया। गोशालं। गोशाला। श्वनिशं। श्वनिशा। तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह। दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना॥ इति तत्पुरुषः॥

९ करणेनयाधात्वर्थविशेषोन्वेतितत्रतद्विशेषणानांतृती
यांननैवज्योतिष्टोमेनयजेतेतियथा॥ एतच्चकरणेयजइतिसूत्रे त्रिपदमञ्जर्यां स्पष्टं॥ ॐ ॥ नञ्समासकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोवक्ष्यमाणकार्यभाग्भवतीतिसूत्रार्थः। उप
ज्ञो। उपज्ञायत इत्युपज्ञा। आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ्। उपक्रम्यत इत्युपक्रमः। कर्मणि घञ्। नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः। उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वंद्वः

सु
सि॰कौ॰
टी॰त॰
५२

सच्चानुवर्त्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणं। तत्त्वे न उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह उपज्ञान्त इत्यादि। आख्यातुमिच्छा आचिख्यासेतीच्छासनाविह वि
वक्षैव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका न तु वस्तुस्थितिरिति ज्ञाप्यते। तेन त्वदुपक्रमं सौजन्यमित्याद्यपि सिध्यति। पाणिनेरिति। कर्त्तरि षष्ठी। नंदोपक्रममिति। नंदस्योपक्र
ममिति विग्रहः। छायाबाहुल्ये। बाहुल्ये सति या छाया तद्वाचीयश्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः। इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावरकद्रव्यनिमित्तत्वाच्छायाया लब्धबाहुल्य इति
गम्यते तच्चावारकं पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह पूर्वपदार्थबाहुल्य इति। बाहुल्ये किं। कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया। प्रश्लेषो वा ध्य इति। केचित्तु इक्षुच्छायनिषादिन्य
इत्येव पठंति। सभा। इनसभमित्यादिषु स्वरूपं शब्दो वा राजपर्यायः ईश्वरशब्दश्च। ननु स्वं रूपमिति वचनाद्राजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्यायस्येत्यत आह पर्यायस्यैवे
ष्यत इति। एवकारेण स्वरूपस्य विशेषाणां च निरासः। कथं तर्हि नृपतिसभामगमन्नवेपमान इति कीचकवधे। अत्र केचित् ना पतिर्यस्यां सभायामिति बहुव्रीहौ
कृते पश्चात्कर्मधारयः। अनन्तकर्मधारय इत्युक्तेर्न क्लीबत्वमित्याहुः। रक्षितस्त्वाह। गजपतिवन्नृपतिरपि राजविशेषणेनात्र नानुपपत्तिरिति। अशाला च।
शालावाची संघातवाची च सभाशब्दस्तत्र राजामनुष्यपूर्वत्वे शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तमनेन तु संघातवाचिनो विधीयत इत्याह संघातार्थेति। विभाषासे
ना। प्रथमार्थं षष्ठीति सेनादिभिस्तत्पुरुषो विशेष्यते। विशेषणेन तदंतविधिस्तदाह। एतदंत इति। श्वनिशमिति। कृष्णचतुर्दशी तस्यां किल केचिज्जन
उपवसंति। एतच्च शाबरभाष्ये वैयधिकरण्येन स्पष्टं। ननु तत्पुरुष इत्याद्यधिकारसूत्रस्यात्रैव प्रयोजनं न तु संज्ञायां कंथोशीनरेष्वित्यादिपंचसूत्र्यामतस्तत्पुरु
षस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य च नत्वासंभवादित्याकरे स्थितं तथैव प्रत्युदाहरति दृढसेन इत्यादि। ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिघ्नतान्यायेनैवेति किमनेन तत्पुरु
षग्रहणेनामैवं न्यायापेक्षया वचनस्य बलीयस्त्वात्। किंचासति तद्ग्रहणे हंहे नपुंसकता स्यात्परवल्लिंगापवादत्वादस्य प्रकरणस्येति दिक्। इति तत्पुरुषः॥

१७

शेषो बहुव्रीहिः॥ शेषग्रहणं योगे कर्मणि प्र ॥ अत्र वृत्तिकृता यत्रान्य समासो नोक्तः स शेष इ ह। एषां पदानां यस्मिन्नर्थे अव्ययीभावादिसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थः। इतीह द्वन्द्वो वा स्यात् न त्वत्र प्राक्कडारात्परं कार्यमिति पाठमभिप्रायेण बोध्यं। अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्रहणाभावे उन्मत्तगङ्गमित्यत्र परत्वाद् बहुव्रीहिः स्यादिति निरवकाशत्वात् अव्ययीभाव एव उन्मत्तगङ्गमित्यादौ निष्प्रत्यूहप्रसज्येत आकडारादेकेति पाठमभ्युपगम्य पक्षे त्वेकसंज्ञाधिकारे लौ वोन्मत्तगङ्गमित्यादि सिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थं निरवकाशत्वात् अव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधादतस्तत्रापि प्रयोजनमाह। द्वितीयाश्रितेत्यादिनेति। शेषाधिकारस्य बहुव्रीहेरवशेषाद्विभाषेति कस्य यानास्य समाहृतद्वन्द्वो हेरिस्येन तज्ञाभावार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमितिबोध्यं। यस्य त्रिकस्येति। यद्यपि प्राद्योगतावर्थप्र

शेषो बहुव्रीहिः॥ २।२।२३॥ अधिकारोऽयं। द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्त इत्यर्थः॥ अनेकमन्यपदार्थे॥ २।२।२४॥ अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः। अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितं॥ प्राप्तमुदकं यं ग्रामं॥ प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथो अनड्वान्। उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृतौदना स्थाली। पीताम्बरो हरिः। वीरपुरुषो ग्रामः। प्रथमार्थे तु न। वृष्टे देवे गतः॥ व्यधिकरणानामपि न॥ पञ्चभिर्भुक्तमस्य॥ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः॥ प्रपतितपर्णः॥ प्रपर्णः॥ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च॥ अविद्यमानः पुत्रः। अपुत्रः। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं। अ

थमपि तस्याप्रथमान्तस्याप्रथमादिभिरिति वक्तव्यमवक्तव्ये समस्यत इति नोक्तमित्यर्थः। वार्तिककृता प्रथमयेत्युक्त्वापि सूत्रकृता नोक्तमिति वा। प्रथमान्तमिति। कण्ठेकाल इत्यादि बहुव्रीहिज्ञापकसाध्य इति भावः। अन्यस्य पदस्यार्थ इति। समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थे इत्यर्थः। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रं। यद्यपि त्रिकपक्षसंख्यान्यपदार्थस्तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थे प्रति विशेषणत्वात् प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्तीत्येवं द्वितीयादीनामर्थ इति फलितं। तदाह। अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति समानेति। एतच्च शेषग्रहणलभ्यं। अनेकं किं बहूनामपि यथा स्यादेतच्च मूलएव स्फुटीभविष्यति। अनिश्चितो केवलग्रहणं ज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिह सुत्यजमित्याहुः। अन्यग्रहणं किं। बहुव्री

हितत्पुरुषयोर्विषयविभागोन्यथाविज्ञायेत स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते असति त्वन्यग्रहणे कंठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां
समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत परग्रहणं किं वा कार्यं माभूत् ग्राहवतीनदीरहमास्मासीरि
त्रिवाकार्यो गम्यते अर्थग्रहणं किं यावता परे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थो भविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यादन्यथा प्राधान्यात्प्रत्ययार्थ-
मात्रं गृह्येत इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबंधमात्रपरं स्यात्तथा च देवदत्तादिस्सामानाधिकरण्यं न स्यादिति अत्रेदमवधेयं सुपेत्येतन्नानुवर्त्तते तेनात्रानेकं प्रथ-
मां[illegible]मस्यत इति पर्यवसन्नोऽर्थः एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध एव ये तु सुप्सुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुबंतं सुपा सहेति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति द्वित्री-
र्यादिविभक्त्यर्थक्रमेणोदाहरति प्राप्तमित्यादि ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विग्रहवाक्ये स इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवा-
र्थः अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतो रथः रथकर्मकोद्वहनकर्त्ता तु समासार्थः रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्म पशुः पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः स्थाल्यवधिको-
द्धरणकर्म ओदनः ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो
वा विशेष्यत्वाद्वृत्तावपि तथैवोचितेति प्राप्तोदकोढरथ्यादौ उदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णनं तु युज्यत इति चेदुच्यते एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयकशा-
क्त्यन्तरमेव स्वीक्रियते न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः व्यपेक्षावादिभिस्त्वगत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैनामार्थत्वादुदक-
स्येतरमेदोयाच्यस्य च बाधितः न हि कर्तृविशिष्टप्राप्तिरुदकमिति संभवति अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थी-
भावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम प्रथमार्थे तु नेति शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणादप्रथमाविभक्त्यर्थ इति वचनं न कर्त्तव्यमिति भावः यत्रा-
न्यसमासेनोक्तः स शेष इति वृत्तिकारादीनां मते तु प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्त्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदंतस्य पदान्तरेण
बहुव्रीहिर्व्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः वाचेति ॥

रवं तु वाचनिकं पूर्वपदान्तर्गते उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुत्यजं नञोऽस्त्यर्थानामिति नञः परेषामस्त्यर्थ
वाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येयः अत्यर्थ वाचिनां तु वा लोप इत्यर्थः अस्त्यर्थानां किं अनुपनीतपुत्रकः नञः किं निर्विद्यमानपुत्रः नन्विह सुपेत्यनुवृत्तावपि सुविल्पेतद

स्त्रियाः पुम्वद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु। ६।३।३४॥ भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्
पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुम्वाचकस्येव रूपं स्या
त्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्ग उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे। चित्रा अस् गो अस् इ
त्यलौकिकविग्रहे। चित्रगुः। रूपवद्भार्य्यः। चित्रा जरती गौर्य्यस्येति विग्रहे। अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः। अत्र केचित्। चित्राजरतीगुः। जरती
चित्रागुर्वा। एवं दीर्घा तन्वी जङ्घा। तन्वी दीर्घा जङ्घा। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुम्वत्। उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्। द्वितीयमपि न पुम्वत्
पूर्वपदत्वाऽभावात्। उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमाऽवयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति। वस्तुतस्त्विह पूर्वपदमाक्षिप्यते। आन
ङ् ऋत इत्यत्र यथा। तेनोपान्त्यस्य पुम्वदेव। चित्राजरद्गुरित्यादि। अत एव चित्रा जरत्यो गावो यस्येति द्वंद्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यं। कर्मधारयपूर्व
पदे तु द्वयोरपि पुम्वत्। जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। स्त्रियाः किं। ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य। ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कात्किं
गङ्गाभार्य्यः। अनूङ् किं। वामोरूभार्य्यः। समानाधिकरणे किं। कल्याण्या माता। कल्याणीमाता। स्त्रियां किं। कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः। पूर
ण्यां तु। अप्पूरणीप्रमाण्योः। ५।४।११६॥ पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां
रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः। पुम्वद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव। रात्रिः पूरणीवाच्या चेत्युक्तो

नुवर्त्तते तथा चास्ति स्त्रीरिति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशंक्य तं साधयति विभक्तिप्रतिरूपकमिति॥ ॥ स्त्रियाः पुंवत् निपातनादिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम्॥

हितत्पुरुषयोर्विषयविभागो न स्याद्विज्ञायेत स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधते असति त्वन्यग्रहणे कंठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां
समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थे वान्यपदार्थेपि नीलोत्पलं सर इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत परग्रहणं किं वाक्यार्थे माभूत् ग्राहवनीनरीदृहमास्यासीदि
तिवाक्यार्थो गम्यते अर्थग्रहणं किं यावन्तापदेपदान्तरस्य वृत्त्यसंभवादेव पदार्थे भविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथास्यादन्यथा प्राधान्यात्प्रत्ययार्थ
मात्रं गृह्येत इष्टापत्तौ तु चित्रगुरित्येतत् षष्ठ्यर्थसंबंधमात्रपरं स्यात्तथा च देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न स्यादिति अत्रेदमवधेयं सुपेत्येतन्नानुवर्तते तेनात्रानेकं प्रथ
मांतं सुबंतं समस्यत इति पर्यवसन्नोर्थः एवं च द्विपदबहुव्रीहिरबाध एवं येन तु सुप्सुपेत्यनुवर्त्य अनेकं सुबंतं सुपा सहेति व्याचख्युस्तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दुर्लभ एवेति द्विती
यादिविभक्त्यर्थं क्रमेणोदाहरति प्राप्तोदमित्यादि ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्त्रुदकं विग्रहार्थः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः विग्रहवाक्ये इति प्रयोगे तु तस्याप्ययमेवा
र्थः अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतो रथः रथकर्मकोद्वहनकर्त्ता तु समासार्थः रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मपशुः पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समासार्थः स्थाल्यवधिको
द्धरणकर्म ओदनः ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्थाली समासार्थ इत्यादि इह कर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ननु वाक्ये धात्वर्थं प्रति कर्तृप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो
वा विशेष्यत्वात् ऊढ्रावपितयैवोचितेति प्राप्तोदकोढरथादौ उदककर्तृकप्राप्त्यादिवर्णनं तु युज्यते इति चेदुच्यते एकार्थीभावादिभिर्वृत्तौ विशिष्टार्थविषयकश
क्त्यंतरमेव स्वीक्रियते न त्ववयवशक्तिः इति नानुपपत्तिः व्यपेक्षावादिभिस्तु गत्याभिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या किंच कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैनामार्थत्वादुदक
स्येत इमे दोषाश्च स्वचबाधितः नहि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवमित्यादिना समर्थसूत्रे एकार्थी
भावपक्ष एव प्रबल इत्यवोचाम प्रथमार्थेतु नेति शेषपदेन वा अन्यपदार्थ इत्यनेन वा अतिप्रसंगवारणाद प्रथमाविभक्त्यर्थ इति वचनं न कर्त्तव्यमिति भावः यत्रा
न्यसमासो नोक्तः स शेष इति वृत्तिकारादीनां मते तु प्रथमांतानामेव बहुव्रीहिरित्यलाभात्कर्तव्यमेवेदं वचनमिति बोध्यं प्रादिभ्य इति प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदंतं सुपदान्तरेण
बहुव्रीहिर्व्याख्येय इति सूत्रसिद्धानुवादः वावेति ॥

रत्वं तु वाचनिकं पूर्वपदांतर्गते उत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तिनामाश्रित्य सूत्यजं नञोऽस्त्यर्थानामिति नञः परेषामस्त्यर्थ
वाचिनां पदांतरेण बहुव्रीहिर्व्याख्येयः अस्त्यर्थवाचिनां तु वा लोप इत्यर्थः अस्त्यर्थानां किं अनुपनीतपुत्रकः नञः किं निर्विद्यमानपुत्रः नन्विह सुपेत्यनुवृत्तावपि सुविन्त्येतद

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु। ६।३।३४॥ भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्
पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्। तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्या
त्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः। चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे। चित्रा अस् गो अस् इ
त्यलौकिकविग्रहे। चित्रगुः। रूपवद्भार्य्यः। चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे। अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः। अत्र केचित्। चित्राजरतीगुः। जरती।
चित्रा गुर्वी। एवं दीर्घा तन्वी जङ्घा। तन्वीदीर्घजङ्घः। त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमस्य न पुंवत्। उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्। द्वितीयमपि न पुंवत्
पूर्वपदत्वाऽभावात्। उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति। वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते। आन
ङ् ऋत इत्यत्र यथा। तेनोपान्त्यस्य पुंवद्भावे चित्राजरद्गुरित्यादि। अत एव चित्राजरत्यो गावो यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यं। कर्मधारयपूर्व
पदे तु द्वयोरपि पुंवत्। जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। स्त्रियाः किं। ग्रामणि कुलं तत्र दृष्टिरस्य। ग्रामणिदृष्टिः। भाषितपुंस्कात्किं
गङ्गाभार्य्यः। अनूङ् किं। वामोरूभार्य्यः। समानाधिकरणे किं। कल्याण्या माता। कल्याणीमाता। स्त्रियां किं। कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः। पूर
ण्यां तु। अप्पूरणीप्रमाण्योः। ५।४।११६॥ पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां
रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव। रात्रिः पूरणीवाच्या चेत्युक्तो
तु वर्तते तथा चास्ति क्षीरेति प्रयोगो दुर्लभ इत्याशंक्य तं साधयन् वेभक्तिप्रतिरूपकमिति॥ ॥ स्त्रियाः पुंवत् निपातनादिति एतच्च पूर्वत्रापि योज्यं॥

मन्यथाव्यधिकरणेनांबहुव्रीहिःस्वरसत्तोनसिध्येत्॥ स्त्रुगिति। अनूङितिप्रथमांतं। षष्ठ्यर्थेप्रथमेतिहरदत्तः। एवंचसूत्रेकेषांचिदनूङःसमानाधिकरणइतिषष्ठ्यं
तपाठोऽसांप्रदायिकइतिभावः। तुल्येइत्यादि। भाषितःपुमान्यस्मिन्नित्यादिव्याख्यानादयमर्थोलभ्यतेइतितृतीयादिषुभाषितपुंस्कमित्यत्रोपपादितं। यद्यत्र।
भाषितःपुमान्येनतद्भाषितंपुंस्कमित्युच्येततर्हिकुटीभार्यः द्रोणीभार्यइत्यादावतिप्रसंगःस्याद्भवतिहिकुटशब्दोघटेपुल्लिंगोगेहेतुस्त्रीलिंगः द्रोणशब्दस्तुपरि
माणविशेषेपुल्लिंगोगवादन्यांतुस्त्रीलिंगइति। ऊङभावोपत्रेति। यदितुऊङोन्योनूङितिपर्युदासःस्यात्तर्हिघंवाघतमेवगृह्णीयान्नतःकिमितिचेत् दरदोपत्यंदारदः
द्व्यञ्मगधेत्यण्तस्यस्त्रियामतश्चेतिलुक् दरद्सा चासौवृंदारिकाच दारदवृंदारिकेत्यादिनसिध्येत्। नत्वत्रदर्शनीयाभार्यायस्यदर्शनीयभार्यइत्यादावि
वस्त्रीप्रत्ययःकश्चिदस्तीतिभावः। ननुनकोपधायाऊङश्चेत्येवसूत्र्यतामितिचेन्न। वाधकवाधनार्थेनपुंवत्कर्मधारयइत्यनेनवामोरुभार्येतिकर्मधारयेपुं
वद्भावापत्तेः। पृथक्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सिद्धांतेतुनदोषः। स्त्रियाइत्यस्यस्त्रीप्रत्ययपरतांवारयतिस्त्रीवाचकस्येति। स्त्रीप्रत्ययस्यपुंवद्भावइत्युक्तेतुस्त्रीप्रत्ययलोपइ
त्येवार्थःपर्यवस्यतीतिदारदवृंदारिकेतिनसिध्येत्। किंचपटुभार्यइत्यत्रउत्तरपदनिमित्तायाङीषोनिवृत्तेरन्तः परस्मिन्नितिस्थानिवद्भावाद्यण्स्यात्। अपि
चावतंडस्यापत्यंस्त्रीवतंडीवतंडाचेतियत्र। लुक्स्त्रियामितितस्यलुक्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्वतंडीचासौवृंदारिकाचवातंड्य वृंदारिका। अत्रपुंवद्भावेनङी
न्निवृत्तावपिअर्थगतस्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक्स्त्रियामितियञोलुक्प्रसज्येतेतिभावः। ह्रस्वइति। अनेकमितिप्रथमानिर्दिष्टत्वात्। प्रथमानिर्दिष्टमित्येकवि
भक्तिचेतिवाग्नौ। शब्दस्योपसर्जनत्वादितिभावः। चित्रा असितिं। अंतरंगानपीतिन्यायादिहपूर्वसवर्णदीर्घोनप्रवर्त्ततेअन्यथाएकादेशस्यपरादित्वेनसुपोलुक्
चित्रगुरित्यत्रअकारोनलभ्यतेतिभावः। नेहेति। अत्रैवसूत्रेपद्वीमृद्वीभार्येअस्येतिद्वंद्वगर्भबहुव्रीहौपद्वीमृदुभार्यइतिभाष्योदाहरणादितिभावः॥ आनङिति।
तथाचसमर्थसूत्रेभाष्येहोतृपोतनेष्टोद्गातारइत्यत्रचतुर्णांद्वंद्वेतृतीयस्यानङ्उदात्ततः। पूर्वपदाक्षेपेतुसनसिध्येत् नत्वत्रनेष्टापूर्वपदंहोतुरेवपूर्वपदत्वादि
तिभावः। अतएवेति। पूर्वपदानाक्षेपादेवेत्यर्थः। चित्राजरदिति। द्वंद्वांतर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेपिसामानाधिकरण्याभावान्नदायोनिवृत्तिः। नचैवमपिद्वंद्वात्म
कस्यपूर्वपदस्यसमानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावेदाब्निवृत्तिर्दुर्वारेतिवाच्यं। द्वंद्वांतर्गतचित्रजरच्छब्दयोःस्त्रीप्रत्ययप्रकृत्योःप्रत्येकंभाषितपुंस्कत्वेपिद्वं

ह्रात्के स्य पूर्वपदस्या तथात्व न्यूह्य योरपीति। पूर्वपदान्तर्गत उत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः। जरच्चित्रेति। पूर्वकालैकेति समासः। लिंगविशिष्ट परिभाषया जरद्ग्रहणेन जरतीशब्दस्यापि ग्रहणात्। चित्रजरद्गवीक इति। जरती चासौ गौश्च जरद्गवी गोरतद्धितेति टच् टित्वान्ङीप्। चित्रा जरद्गवी यस्येति बहुव्रीहौ नद्यृतश्चेति वक्ष्यमाणः कप्। वामोरूभार्य इति। संहितेत्यूरूत्तरपदादूङ्। वामोरुश्चेत्यत्र अप्रधानमिति। भावे ल्युडन्तं नित्यनपुंसकं। पंचमीति। तस्य पूरण इति डट्। नान्तादसंख्यादेरिति उट्। मडागमः। टित्वात् ङीप्। प्रमाणीति। करणे ल्युट्। तदन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वात् स्त्रियां ङीप्। कथं तर्हि प्रमाण्यां स्मृताविति शावरभाष्यमिति चेत्। अत्र भट्टाः प्रमाणमय

नद्यृतश्च ५।४।१५३। नद्युत्तरपदादृदन्ताच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् पुंवद्भावः। केऽणः ७।४।१३। केपरेऽणो ह्रस्वः स्यात्। इति प्राप्ते। न कपि ७।४।१४। कपि परे ह्रस्वो न स्यात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थत्वात् रात्रिरप्रधानं। बहुकर्तृकः। अप्रियादिषु किं। कल्याणीप्रियः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अबला। तनया। सामान्ये नपुंसकं। दृढमभक्तिर्यस्य। स दृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः। तसिलादिष्वाकृत्वसुचः। ६।३।३५। तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परे षु स्त्रियाः पुंवत् स्यात्। परिगणनं कर्तव्यं। अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय। त्रतसौ। तरप्तमपौ। चरट्जातीयरौ। कल्पप्देशीयरौ। रूपप्पाशपौ। थाल्। तिल्थ्यनौ। बह्वीषु बहुत्र। बहुतः। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात् पुंवद्भावं बाधते। पट्वितरा। पट्वितमा। पटुचरी। पटुजातीया। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा॥ ॥ ९ ॥

तेषां निर्मूलभूतां श्रुतिं प्रति ताः स्मृतयः प्रमाणम्। स्मृतिरूच्यत इत्याहुः। तत्रापत्तेः किपि ह्रस्वस्यापि निवृत्तौ निवृत्तिः किया दुर्लभः तथाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् तु ङेति बोध्यं। क्विविवाचरतिक्विप् विजिन्मर्थ इति वाव्याख्येयं। अन्ये तु प्रमाणे वेदः शब्दा नरनीन्या चारः क्विबन्तात् प्रमाणशब्दात्यचा चिदाविन्याहुः। प्रधानपूरण्यामेवेति। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्न्यायसिद्धमिदं॥ ॥ नद्यृतश्च तपरत्वं स्पष्टार्थं। नद्युत्तरपदादिति। नद्यंतादिति नोक्तं कप्प्रत्ययेन सह समासे कृते बहुव्रीहेर्नद्यंतत्वात्। उत्तरपदं तु नद्यंतं भवत्येव समासेऽन्तः समासांत इति पक्षाश्रयणादिति बोध्यं। दृढमिति। अदार्ढ्यनिवृत्तिमात्रपर त्वेनात्र दृढशब्दप्रयोगान्न लिंगविशेषविवक्षेति भावः।

नसिलादिकत्वसुज्यर्थ तेषुतिलच्यनश्चसंपाठाभावानपद्वीरस्याश्रुभारूप्यरत्यत्रातिव्याप्तिः २॥

लिंगविशेषविवक्षायांतुरठाभक्तिरित्यादिसिद्धयेपियादिषुभक्तिशब्दपाठः। नसिलादिषुकृत्वसुजंतेष्विति। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्यसंख्यायाःक्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुजि त्येतत्पर्यंतेष्वित्यर्थः। अव्याप्तिनिवारणायेति। वृकतिरजथ्यावहुशस्त्यत्राव्याप्तिः। ईषदसमाप्ताविति रूप्यस्यषष्ठ्यारूप्यस्यचेतिरूपस्यचनत्रपाठादतस्तन्निवारण यपरिगणनमित्यर्थः। परिगणितानान्तत्तद्धारीनक्रमेणोदाहरतिवह्वीष्विति। यद्यपिवह्वादिषुङीषोवैकल्पिकत्वात्तदभावेवहुत्रेत्यादिसिध्यतितथापिपक्षेवह्वीत्रेत्या

वहुथा। वह्वस्तात्। हकी। वृकतिः। अजाभ्योहिता। अजथ्या। शसिवह्वल्पार्थस्यपुम्वद्भावोवक्तव्यः॥ वह्वीभ्योदेहि। वहुशः। अल्पाभ्योदेहि अल्पशः। त्व तलोर्गुणवचनस्य। शुक्लायाभावः। शुक्लत्वं। शुक्लता। गुणवचनस्यकिकथ्याभाककर्त्रीत्वं। शरदः कृतार्थतेत्यादौतुसामान्येनपुंसकं। भस्याऽढेतद्धिते। हस्तिनी नांसमूहोहास्तिकं। अढेकिं। रौहिणेयः। स्त्रीभ्योढगितिढोऽत्रगृह्यते। अग्नेर्ढगितिढकितुपुम्वदेव। अग्नायीदेवताऽस्यस्थालीपाकस्याग्नेयः। सपत्नी शब्दस्त्रिधा। शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात्ङीन्येकः। समानःपतिर्यस्याइतिविग्रहेविवाहनिवन्धनम्पतिशब्दमाश्रित्यनित्यस्त्रीलिङ्गोद्वि तीयः। स्वामिपर्यायपतिशब्देनभाषितपुंस्कस्तृतीयः। आद्ययोः। शिवाद्यण्। सपत्न्याऽपत्यंसापत्नः। तृतीयात्तुलिङ्गविशिष्टपरिभाषयापत्युत्तरप दलक्षणोण्यण्एवनत्वण्। शिवादौरूढयोरेवग्रहणात्सापत्न्यः। ठक्छसोश्च। भवत्याश्छात्राभावत्काः। भवदीयाः। एतद्वार्त्तिकमेकतद्धितेचेतिसूत्रस्व रसेनत्वेषांस र्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिभाष्यकारेष्टयागतार्थत्वात्। सर्वमयः। सर्वकाम्यति। सर्विकाभार्य्यायस्य। सर्वकभार्य्यः। सर्वप्रियइत्यादि। पूर्वस्यै वेदंभवतैषाहूतिलिङ्गानात्तेनाकचिएवशेषइत्योचना। सर्विकासर्वाः। कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु। कुक्कुट्याअण्डं। कुक्कुटाण्डं। मृग्याःपदं। मृगपदं। मृग

दृनिषवांल्लोपेरंतननत्रेतिमाचीनमुदाहरणमत्रोपेक्षितं। सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइत्यनेननगतार्थत्वादितिमनोरमायांस्थितं। पद्विनरेति। भाचातुपदुत्तरेलपदग्लनंतत्रामादिक मितिभावः। पटुचरीति। भूतपूर्वचरट्। पटुजातीयेति। प्रकारवचनेजातीयर्। दर्शनीयरूपेत्यादि। प्रशंसायांरूपप्। याप्येपाशप्॥ ॥ वहुपतति। प्रकारवचनेथाल्। तत्रहिकिं सर्वकमवहुभ्यस्स्याधिकृतं। वृकतिरिति। वृकज्येष्ठाभ्यांतिल्तातिलौचछंदसीतितिल्। अजथ्येति। अजाविभ्यांथ्यन्। शसीति। वह्वल्पार्थादितिपक्षशसूसनसिला॥

द्विषत्सपत्नश्च रत्नर्थः तत्सादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावता ... गुणवचनस्य गुणस्येति ——— वक्तव्ये वचनग्रहणं प्रसिद्धगुणपरिग्र
हार्थं अतो मत्यर्थे वर्तनाहरति शुक्लत्वं शुक्लेनेति । न चेह जातिसंज्ञाव्य[illegible]रितां धर्ममात्रं गुण इति यस्मात् प्राचीनैरुक्तं तत्स्वीकार्यं मन्यथा निरीक्षमेनेशरदः कृतार्थना । सामुमो
चरतिः खञ्जीरता मित्यादिषु पुंवद्भावः प्रकृत्या दीर्घश्रवणं स्यादित्यत आह । सामान्येन पुंसकमिति । एवं च नेष्टं पुरो द्वारवती समासीदित्यादिप्रयोगो निर्बाध इति भावः
हास्तिकमिति । अचित्तहस्तिधेनोरिति ठक् । न चात्र पस्येति लोपेन निर्बाहः तस्या सिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वात् चः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्च न तद्धित इति टिलोपानापत्तेः
न च ठक्कृत्स्नसो श्चेत्यनेनैवात्र पुंवद्भावसिद्धिः शंक्या । ठक्छसोः [illegible] वत्तमक्ष्य साविन्यस्यैव ठक सत्त्वग्रहणान् । नापि जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः शंक्यः । अस्मादेव भा
ष्योदाहरणात् सौत्रस्यैव निषेधो न तौपसंख्यानिकस्येति ज्ञापनात् । रोहिणेय इति । रोहिणशब्दाद् दुर्लभ इनुदात्तादिति ङीष्नकारौ । सति तु पुंवद्भावे तयोर्निवृत्तौ रोहितेय इति
स्यादिति भावः । गृह्यत इति । व्याख्यानादिति शेषः । अग्नायीति । अग्निशब्दात् वृषाकप्यग्नीति । स्त्रियां ङीवैकारादेशौ आग्नेय इति । पुंवद्भावाभावे तु अग्नायेय इति स्यादि
ति भावः । [illegible]पायापायिरिति । अत्र बहुव्रीहिसपत्न इति निर्देशो लिंगात् [illegible] वैरि सपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृद इत्यमरः । विवाहनिबंधनमिति । तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टे रूढ
मित्यर्थः । सापत्न इति । अभाषितपुंस्कत्वान्न द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति । सति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्सापत इति स्यात् द्वयस्तु पुंवद्भावे पि सापत्न इत्येव भवतीति
भावः । रूढयोरेवेति । आद्यस्त्र्यो रूढः द्वितीयस्तु योगरूढः [illegible] पतिर्यस्या इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् । ठक्छसोश्च । अभत्वार्थ आरंभः । भावत्का इति
भवतष्ठक्छसौ । [illegible]अवस्थायामेव पुंवद्भावे कृते ठस्येक इति इकादेशबाधित्वात्तांतल [illegible] कादेशः । नन्विकादेशे भत्वात् भस्याढ इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या
रूपसिद्धौ किमत्र ठग्रहणेन । मैवं । भस्येति पदस्य मस्येयाधितिक [illegible] इत्यत्र वा त्वविधि त्वेन स्थानिवद्भावाद्योगात्सन्निपातपरिभाषया वा कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात् तत्र
क्छसोरिति ठग्रहणं कर्तव्यमेव । भवदीय इति । ठक्छसः सित्करणं [illegible] सितिचेति पदसंज्ञा । तेनात्र जश्त्वं भवति । एवं च पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधाद्भस्याढ इत्यस्याप्रवृ
त्या वार्तिके ठग्रहणं कृतं । भाष्यकारस्येति । अनेन सूत्रवार्तिक[illegible]पुनरुक्तिसंभवो ध्वनितः । उत्तरार्द्धं पूर्वस्यापवादत्वात् निष्कर्षे तु व्यर्थमेवे[illegible]त्याह । गतार्थत्वादिति
इष्टरूपहारणान्याह । सर्वमय इत्यादिना । तत आगत इत्यर्थे मयट् [illegible] तसिलादिषु मयडादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिध्यतीति भावः । सर्वकभार्य इति । न चस्त्रि

पुंवदितिसूत्रेणगतार्थत्वान्नकोपधाया इतिनिषेधात् नचास्यापितेननिषेधः शंक्यः। स्त्रियाःपुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैवतेननिषेधात्। अस्या इष्टेस्तुतस्मिन्प्रकरणेअसमा-
विष्टत्वात्। नचद्वन्द्वांतर्गतस्यसर्वनामत्वाभावात्पुंवद्भावोनभवेदितिवाच्यं। वचनारंभसामर्थ्यात्तन्मात्रग्रहणाद्धि क्वचित्सर्वनामत्वेनदृष्टानांसंप्रतिसंज्ञाभावेपिपुंवद्भावाभ्युपग-
मात्। अतएवोत्तरपूर्वायै इत्यत्रसंज्ञाभावेपिपुंवद्भावः। सर्वानामकाचित्तस्याःपुत्रःसर्वापुत्र इत्यत्रतुनातिप्रसंगः। संज्ञोपसर्जनयोःसर्वादिगणबहिर्भूतत्वेनवृत्तेःपूर्वमप्यसर्वनाम-
त्वात्। सर्वप्रियइति। स्त्रियाःपुंवदित्यत्रप्रियादिपर्युदासोरूपवतीप्रिय इत्यादावुपयुज्यत इतिभावः। नदितिरात इत्येत्यादावुत्तरपदेतिप्रसंगमाशंक्याह। पूर्वस्यैवेति। वृत्तिघ-
टकानेकभागमध्येकिंचिदपेक्षयापूर्वस्येत्यर्थः। लिंगादिति। अन्यथाएषाह्येतयोःकात्पूर्वस्यआपिविधीयमानमित्त्वंनिर्विषयंस्यादितिभावः। दक्षिणपूर्वादिगितिभा-
ष्योदाहरणमपीहलिंगमितिबोध्यं। यत्तुप्राचासर्वनाम्नःसमासेपूर्वपुंवदित्युक्तं। यच्चव्याचख्युःवार्त्तिकार्थमनुवदतिसर्वनाम्न इत्यादिनेतितत्सामादिकं वृत्तिमात्रे इतिपा-

क्यङ्मानिनोश्च।६।३।३६॥ एतयोःपरतःपुंवत्। एनीवाचरतिएतायते। श्येनीवाचरति। श्येनायते। स्वभिन्नाङ्कांश्चिद्दर्शनीयांमन्यते। दर्शनीयमानि-
नी। दर्शनीयांस्वयंमन्यतेदर्शनीयमानीचैत्रः॥ नकोपधायाः।६।३।३७॥ कोपधायाःस्त्रियाःनपुंवत्। पाचिकाभार्यः। रसिकाभार्यः॥ ॥

ठस्यैवभाष्यारूढत्वात्सर्वमयःसर्वकाम्यतीत्युक्तोदाहरणासिद्धिप्रसंगाच्चवार्त्तिकार्थमित्याद्यपिसामादिकमेव। वार्त्तिकग्रंथेएतदभावात्। नचसर्वनाम्नोवृत्तिमात्र इत्येतद्वार्त्ति-
कमेवनत्तुभाष्यकारेष्टिरितिशंक्यं। ठक्छसोरितिवार्त्तिकस्यनिरालंबनतापत्तेः। भाष्यकारेष्टित्वेतुवार्त्तिकस्योक्तिसंभवउक्तएवप्राक्॥ ॐ ॥ क्यङ्माएनायत इत्यादि। क-
र्त्तुःक्यङ्सलोपश्चेतिक्यङि पुंवद्भावेकृतेएतश्येतयोरकृत्सार्वधातुकेतिदीर्घः। मानिन्ग्रहणमसमानाधिकरणार्थमस्यार्थंचेत्याशयेनयथाक्रममुदाहरतिस्वभिन्नामित्यादिना-
दर्शनीयमानिनीति। मनइतिणिनिः। नांतत्वान्ङीप्। आत्मानमेवदर्शनीयांमन्यतेतत्रस्त्रियाःपुंवदित्येवसिद्धं। एकस्याअपिईप्सिततमत्वव्यापाराश्रयत्वविवक्षाभेदेन।
कर्मत्वकर्तृत्वयोःसत्वेपिवास्तवाभेदेनसामानाधिकरण्याविघातादितिभावः। पाचिकाभार्य इति। पचतीतिपाचिकाण्वुल्। युवोरित्यकादेशेटापिप्रत्ययस्थादितीत्वं। रसिका-
भार्य इति। रसोस्त्यस्या इतिरसिका। अत इनिठनाविति ठन्॥

मद्रिकायत इति। क्यङ्मानिनश्चेति पुंवत्त्वप्राप्तिः। मद्रे भवा माद्रिका। मद्रवृज्योः कन्। सति तु पुंवद्भावे इत्वं न श्रूयेतेति भावः। तद्धितवुग्रहणमिति। द्वंद्वान्ते श्रूयमाणः प्रत्येकं सं
बध्यते। तद्धितग्रहणं वुग्ग्रहणेनान्यर्थं। पाका भार्येति। अर्भकपृथुकपाका वयसीति कप्रत्ययान्तोपमुणादिषु निपातितः न चायं तद्धितस्य ककारो नापि वोः। वयसि प्रथम इति
ङीपं बाधित्वा अजादित्वाट्टाप्। संज्ञापूरण्योश्च। यत्तु दत्ता यत इति क्यङन्तमपि वृत्त्यादिषूदाहृतं तत्तु विशेषाभावादिहोपेक्षितं। पंचमी पाशेति पाप्त्यै पाशप्। तसिलादिषु
ति पाशपः। वृद्धिनिमित्तस्य। स्रौघ्नीति। स्रुघ्ने भवा। तत्र भव इत्यण्। टिड्ढेति ङीप्। माथुरीयत इति। मथुरायां भवा माथुरी। सेवा चरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् इति क्यङ्। मध्यमेति
मध्ये भवा मध्यमा। मध्यान्म इति मः। काण्डलावेती। काण्डं लुनातीति काण्डलावी कर्मण्यण्। इदं यं तावदिति। तत्परिमाणमस्याः तावती। यत्तदेतेभ्य इति वतुप्। सर्वनाम्न

मद्रिकायते। मद्रिकामानिनी। कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं। नेह पाका भार्य्या यस्य स पाकभार्य्यः। संज्ञापूरण्योश्च। ६।३।३८। अनयोर्न पुम्वत्। द
त्ताभार्य्यः। दत्तामानिनी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञा तू नोयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमीभार्य्यः। पञ्चमीपाशा। वृद्धिनिमित्तस्य च
तद्धितस्यारक्तविकारे। ६।३।३९। वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुम्वत्। स्रौघ्नीभार्य्यः। माथुरीयते। माथु
रीमानिनी। वृद्धिनिमित्तस्य किं। मध्यमभार्य्यः। तद्धितस्य किं। काण्डलावभार्य्यः। वृद्धिशब्देन किं। तावद्भार्य्यः। रक्ते तु काषायी कन्था यस्य स काषायक
न्थः। विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः। वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रतिफलोपधानाभावादिह पुम्वत्। वैयाकरणभार्य्यः। सौवश्वभार्य्यः। स्वाङ्गाच्चेतः। ६।३।
४०। स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुम्वत्। सुकेशीभार्य्यः। स्वाङ्गात्किं। पटुभार्य्यः। ईतः किं। अकेशभार्य्यः। अमानिनीति वक्तव्यं। सुकेशमा

इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः। काषायीति। कषायेण रक्तमित्यर्थे तेन रक्तं रागादित्यण्। ङीप्। हैमीति। हेम्नो विकार इत्यर्थे अनुदात्तादेश्चेत्यञ्। फलोपधानेति। नि
मित्तशब्दः फलोपहितपरः। स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न सिद्ध्येदिति भावः। व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणी। तदधीते तद्वेदेत्यण्। स्वश्वस्यापत्यं
स्त्री सौवश्वी तस्यापत्यमित्यण्। उभयत्रापि त्वाभ्यामाश्रित्य आदिवृद्धिर्न य्वाभ्यामित्यनेन प्रतिषिध्यत इति नायं वृद्धिं प्रतिफलोपहितः किंतु स्वरूपयोग्यः। यद्यप्यैजागमनिमित्त
त्वाद्वृद्धिं प्रतिफलोपहितोऽपि भवत्ययं तद्धितस्तथापि इह वृद्धिशब्देन विहितां वृद्धिं प्रति न भवतीति भावः। अत्र चाचक्षते सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् इहैव तद्धितस्योक्ते
पि निमित्तत्वमेव संबन्धः इति वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धित इत्यर्थलाभात् तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिरिति यमर्थो लभ्यते। अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निष्फलः स्यादुक्तदोषतादवस्थ्या ॥

जातेश्च। यद्य ञ्जातेरित्यत्र विहित इति व्याख्याये तनर्हि हास्तिकमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्यनायं निषेध इति भाष्योक्तिर्न संगच्छेत। हस्तिन् शब्दा ज्जातेरिति ङीन्न विहि
तः। त्वदंतत्वाभावात्। किं तु ऋन्नेभ्य इति ङीब्विहित इति पुंवद्भावनिषेधस्या प्रसक्तेरत आह जातेः पर इति। एवं च हस्तिनीभार्यः शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति
भावः। यञ्जन्तप इति। टाबादिः प्राचां तु ङीषेवोपात्तस्तद्युक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति शूद्राभार्य इति। ब्राह्मणीति। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। प्राचां तु ङीप्रपुंवदिति व्याख्याय ब्रा
ह्मणीभार्यशूद्राभार्यस्तु दाहृतं तन्न द्रमसात्। सौत्रस्यैवेति। व्याख्यानादिति भावः। नकोपधाया इति निषेधस्तु भस्याढ इति प्राप्तस्यापि भवत्येव। तेन वैलेपिकायाः धर्म्यं वैलेपिकमिति
सिद्धं। य घण्महिष्यादिभ्य इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारो त्र न श्रूयेत। एतच्च न कोपधाया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति संख्ययेति। समानाधिकर

जातेश्च। ६।३।४१॥ जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तस्मिन्न पुंवत्। शूद्राभार्य्यः। ब्राह्मणीभार्य्यः। सौत्रस्यैवाऽयन्निषेधः। तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भ
स्याढ इति तु भवत्येव। संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये। २।२।२५॥ संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः। दशानां समी
पे ये सन्ति ते। उपदशाः। नव एकादश वेत्यर्थः। बहुव्रीहौ संख्येये इति वक्ष्यमाणो डच् ति विंशतेर्डिति। ६।४।१४२॥ विंशतेर्भस्य ति शब्दस्य लोपः स्याड्डि
ति। आसन्नविंशाः। विंशतेरासन्ना इत्यर्थः। अदूरत्रिंशाः। अधिकचत्वारिंशाः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। द्विरावृत्ता दश द्विदशाः। विंशतिरित्यर्थः। दिङ्ना
मान्यन्तराले। २।२।२६॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत्। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं । दक्षिणपूर्वा। नामग्रहणाद्यौगिकानां नैवं

एयस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहान्पूर्वेणाप्राप्तौ वचनं। दशानामिति। उपगता दश येषामिति न विगृहीतं पूर्वेणैव सिद्धेः। उपदशा (( इत्यत्र कौवेर्य्याश्च ऐशान्याश्चान्तरालं ।
इति। उपशब्दः समीपे समीपिनि च वर्त्तते। आद्ये अव्ययीभावः द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः। नव एकादश वेत्यर्थ इति।

। संख्याद्वारकसंबंधस्यांतरंगत्वादिति भावः। तेन दशानां वृक्षादीनां समीपे ये संति गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यंते।
सूत्रे भेतिलुप्तषष्ठीकमित्याशयेनाह ति शब्दस्येति। विंशा इति। इह तिलोपोत्तरमतो गुण इति पररूपमेव न तु टिलोपः तिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। न चात्र पररूपमपि न स्या
त्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शंक्यं अचः परस्मिन्नित्यस्याप्रवृत्तेः। स्थानिवदादेश इति तु न प्रवर्त्तत एव शास्त्रीये कार्ये हि कर्त्तव्ये तत्प्रवृत्तिर्न तु

धां तार्थमिति सिद्धान्तात् । विंशतेरिति । ...पि आसन्नाविंशतिर्येषामिति न विगृहीतमुक्तयुक्तेः । अदूरेत्यादि । अदूराद्विंशतः । अधिकाश्चत्वारिंशत इति विग्रहो बोध्यो
हि वा इति । वार्थेयं बहुव्रीहिः । स च वार्थो न विकल्पः । पक्षे हि वचनस्याप्याप्तेः । किं तु संशयः । स चानियतसंख्यावमर्शी । तत्र च त्रयो पि सर्वदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुव
चनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियतः । वेत्याह । द्वित्रा इति । सुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः । द्वित्रौ तु सुजर्थान्तर्भावेनैवैकार्थीभावाश्रयणेन सुचो
प्रयोगः । संख्येयेति किं । चत्वारो ब्राह्मणाः । अव्ययेत्यादि किं । ब्राह्मणाः पंच संख्येयेति किं । अधिका विंशतिर्गवां । संख्यार्थे यं संख्येति न समासः । आदशतः संख्याः सं

न्नमते सैदमिति सरूपे । २।२।२७ ॥ सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्यो
त्ये स बहुव्रीहिः । इति शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । अन्येषामपि दृश्यते ॥ दीर्घ इत्यनुवर्त्तते । इचि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दी
र्घः । ~~इच् समासान्तो~~ वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इच् प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डै
श्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं । दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । ओर्गुणः । ६।४।१४६ ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाहवि । ओ
रोदिति वक्तव्ये गुण इति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धं । सरूपेति किं । हलेन मुशलेन । तेन सहेति तुल्ययोगे । २।
२।२८ ॥ तुल्ययोगे वर्त्तमानं सह इत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् । वोपसर्जनस्य । ६।३।८२ ॥ बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह आगतः सपुत्रः सह
पुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकं । सकर्मकः । सलोमकः । प्रकृत्याशिषि । ६।३।८३ ॥ सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपु
त्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति वाच्यं ॥ सगवे सवत्साय सहलाय ॥ ॥ ८८

ख्येये वर्त्तते न तु संख्यायां । विंशत्याद्यास्संख्यास्तु संख्येयसंख्य
योर्वर्त्तन्ते । पञ्च तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकविंशा इति ... न्नमतेनेदं ग्रहणविषय इति गृह्यते इति ग्रहणं केशादि तद्विषयो वाच्योपयोस्ते सरूपे प्र
ह्रियते अनेनेति प्रहरणं दंडादि । तद्विषयो वाच्योपयोरिति शाब्दः कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ननु ग्रहणविषये सप्तम्यन्ते समस्येते प्रहरणविषये तृतीयान्
ते चेत्यादि विषयविशेषः सूत्राक्षरैः कथं लभ्यत इत्यत आह इति शब्दादिति । स हि लौकिकीं विवक्षां दर्शयति । लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगपावानर्थैः प्रतीपतेनावा

सर्थैव बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः। अन्येषामपि दृश्यते। अत्र पाचादृशिग्रहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वमात्वं वा न चीत्युक्तं तत्र आत्वे पाणिनीयमतएव।
मुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्यप्रामाणिकमेव एतच्च मनोरमायां स्पष्टं। ओं गुणः। तद्धिते किं। पट्वी। वाभ्वी। गुणोक्तिरिति। यद्यप्योरिति सूत्रे तेपि भस्य तद्धित इत्येवं रूपं सं
ज्ञापूर्वकत्वमस्य वा तथापि विधेयसमर्पकं पदं यत्र संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः। यद्यपी ओदिति तपरस्तत्कालस्य संज्ञैव तथापि इह तकार उच्चारणार्थ
स्तपरत्वफलाभावात्। ओरोदित्येव वा सु। स्वरूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः। स्यादेतत्। तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति गुरोरनृत इति प्लुतनिषेधस्यापि संज्ञापूर्व
कत्वेनानित्यत्वात् लृक्॰ सखिरिवेत्यत्र प्लुतसिद्धेः अलृकत्सूत्रे अकारात्पृथक् लकारोपदेशो व्यर्थः। सावर्ण्ये सत्यप्युक्तरीत्या लृकारस्य प्लुतसिद्धेः। अनित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वा
च्चैवमपि ऋदितां लृदित्कार्यं लृदितामृदित्कार्यं च वारयितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यं। राजृ भ्राजृ गम्लृ शक्लृ इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यान्नाग्लो
पिशास्वृदितां लृदितः परस्मैपदेष्विति पृथगनुवादसामर्थ्याच्च तत्कार्याणामसांकर्यसिद्धेरिति चेदत्राहुः। गुरोरनृत इत्यनेन न ह्रस्वस्य गुरोः प्लुतविधानादनृत इ
त्येतदन्वयमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति अस्थानिकप्लुतनिषेधस्यानित्यत्वासिद्धा लृक्॰ इत्यशिखेत्यत्र प्लुतो न सिध्य
[illegible] तदर्थमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति। अन्ये तु अकारात्पृथक् लृकार उपदेष्टव्य एव। अकारोपदेशेन लृकारस्यालाभात्। न च अलृवर्णे
योर्मिथः सावर्ण्यमिति वचनात्तल्लाभः शंक्यः। वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतो प्रवृत्तेरित्याहुः। तेन सहेति तुल्ययोगे। तुल्ययोगे किं। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। इह
सहशब्दो न तुल्ययोगवचनः। भारकर्मकवहनक्रियायां तु पुत्राणामनन्वयात्। किं तु विद्यमानवचनः। दशसु पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः। एतच्च सहशब्दस्य विद्यमा
नार्थत्वं [illegible]तीति वक्तुमुक्तं प्रत्युदाहरणं शरीरं तु सह पुत्रैरित्येवेति बोध्यं। तृतीया तु सह युक्त इत्यनेनैव। वोपसर्जनस्य। उपसर्जनस्येति न सहस्य विशे
षणं। व्यभिचारात्। किं तु इतरपदेन सन्निधापितस्य समासस्य। तच्चावयवद्वारकं। उपसर्जनसर्वावयव कस्य समासस्येत्यर्थः। तदेतत्फलितमाह। बहुव्रीहेरि
ति। तेनेह न सहयुध्वा। सह कृत्वा। राजनि युधि कृञः सहे चेति क्वनिपि उपपदसमासाविमौ। सहस्य सः संज्ञायामित्यतोनुवर्त्तनादाह सहस्य सः स्यादिति। प्रापि कर्म
[illegible]मासपूर्वस्य त्यादिनिर्देशादिति भावः। सकर्मक इति। विद्यमानकर्मक इत्यर्थः। प्रकृत्याशिषि। कथं तर्हि यजमानस्य सपुत्रस्य सम्मातृकस्य सपरिवारस्य।

पुत्रो मे ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्वित्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त इति चेदुच्यते। ऐश्वर्याभिवृद्धिरस्त्विति भवन्तोऽनुगृह्णन्त्विति तस्यार्थना वाक्यं न त्वाशीर्वचनं। यत्त्वाशीर्वचनं तथास्त्विति तत्र
हि सत्पुत्रकेत्यादि न प्रयुज्यत एवेति न काप्यनुपपत्तिः॥ ॥ बहुव्रीहौ संख्येये। व्यत्ययेन पंचम्यर्थे सप्तमीत्याह यो बहुव्रीहिस्तस्मादिति। उपगणा इत्यत्र डचि सत्यस
ति च रूपे विशेषो नास्तीत्यत आह स्वरे विशेष इति। डचि सति चित इत्यन्तोदात्तत्वं स्यादसति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः। न च सत्यपि डचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्व
र एव स्यादिति शंक्यं। चित इति स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्। डच्प्रकरणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च संख्याया इति। संख्यां तत्पुरुषस्य चरमावयवो डज्वक्तव्य इत्यर्थः। एकवि
शतिरित्यादौ तु न भवति अन्यत्राधिकलोपादिति वार्त्तिककारोक्तेः। व्यत्ययेन षष्ठीति। एतच्चोपलक्षणं सप्तम्यपि व्यत्ययेनैव। तदाह स्वांगवाचीत्यादि। अद्रवमूर्त्तिमदि

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्। ५।४।७३॥ संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात्। अपदशाः। उपदशाः। अबहुगणात्किं। उपबहवः। उपगणाः। अत्र
[illegible] संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य। निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः। बहुव्रीहौ स
क्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्। ५।४।११३॥ व्यत्ययेन षष्ठी। स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात्। दीर्घसक्थिनी यस्य। सदीर्घसक्थः। जलजा
क्षी। स्वाङ्गात्किं। दीर्घसक्थि शकटं। स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच्। अङ्गुलेर्दारुणि। ५।४।११४॥ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दा
रुण्यर्थे। पञ्चाङ्गुलयो यस्य। तत्पञ्चाङ्गुलं दारु। अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते। बहुव्रीहेः किं। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः। द्व्यङ्गुला
यष्टिः। तद्धितार्थे तत्पुरुषात्तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच्। दारुणि किं। पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः। द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः। ५।४।११५॥ आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ॥
द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः॥ मृगो नेता या[illegible]ताः॥ ॥

(( त्यादिलक्षणलक्षितं स्वांगं गृह्यते। तेन शोभनासी प्रतिमेत्यादिप्रयोगो नि
र्बाध एवेत्याहुः। षच् स्यादिति। षो ङीषर्थः। चस्तु चित इत्यन्तोदात्तार्थस्तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति। स्थूलाक्षेति। स्थूलानि अक्षीणि पर्वांकुराणि यस्याः सा। प्राच
नस्तु स्थूलाक्षिरिषुरिति प्रत्युदाहरन्तं तन्न। अक्ष्णोऽदर्शनादित्यचो दुर्वारत्वात्। यदपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्सन्न इति केचिद्व्याख्यातं तन्न सारं। एवं हि प्रजपि तथैव न
भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात्। द्व्यंगुलेति। मात्रचो द्विगोर्नित्यमिति लुक्। नेतुरिति। नेता नायकः। नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः॥

…नेत्रा इति। मृगो मृगशीर्षनक्षत्रं। चंद्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चंद्रनेता। मृग इत्यत्र तु न भवति। इह ह्यन्नेतृशब्दांतो बहुव्रीहिर्नक्षत्रे वर्त्तते न तु नेतृशब्द इति। खुरखरा-
भ्यां नस्। नासिकाया इति वर्त्तते। केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं। खुरणा इति। अल्लसंतस्येति दीर्घः। उपसर्गाच्च। उपसर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं नासिका

मृगनेत्रा रात्रयः। पुष्यनेत्राः। अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः। ५।४।११७। आभ्यां लोम्नोऽप् स्याद् बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमः। बहिर्लोमः। अञ् नासिकायाः सं-
ज्ञायां नसं चास्थूलात्। ५।४।११८॥ नासिकान्ताद् बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात्। पूर्वपदात्संज्ञायामगः। ८।
४।३। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने। द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः। खरणसः। अगः किम्। ऋचामयनं। ऋग-
यनं। अणृगयनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये। अस्थूलात् किं। स्थूलनासिकः। खुरखराभ्यां वा नस्। खुरणाः।
खरणाः। पक्षे अजपीष्यते। खुरणसः। खरणसः। उपसर्गाच्च। ५।४।११९॥ प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च।
असंज्ञार्थमिदं वचनं। उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः। उपसर्गादनोत्पर इति सूत्रेण न इदं त्वा भाष्यकार आह। उपसर्गाद् बहुलं। ८।४।२८॥ उपसर्ग-
स्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद् बहुलं। प्रणसः। वेर्ग्रो वक्तव्यः। विगता नासिकाऽस्य विग्रः। ख्यश्च॥ विख्यः। कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः
विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयं। सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः। ५।४।१२०॥ एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्यया-
न्ता निपात्यन्ते। शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः। शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः। शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः। चतस्रोऽश्रयोऽस्य च-
तुरश्रः। एण्या इव पादावस्य एणीपदः। अजपदः। प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः॥ ॥ ११ शब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात् नन्व-
क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्त्विति शंक्यं। सावकं अधिसावकमित्यव्ययीभावे उपसर्गात्सुनोतीति सस्य षत्वप्रसंगात् तदाह। प्रादेरिति। उपसर्गादनोत्परः। अ नोत्परः
किं प्रनोमुञ्चतमित्यत्र णत्वं मा भूत्। तदुक्तं इति। अनोत्पर इत्यपनीय बहुलग्रहणं च कृतमित्यर्थः। अन्यथा प्रणोनयेत्यादावव्याप्तिः। प्रनः पूषेत्यादावतिव्याप्तिः प्रसज्ये

प्रशस्य... । प्रगता नासिका अस्येति विग्रहः । कथं तर्हीति । ग्रस्य योरन्यतरेण लाभाद्व्यर्थमिति प्रश्नः । नासिकयेति । तथा च विनसेति न प्रथमान्तं किन्तु पदन्नरतिनसादेशेन तोऽन्तमिति भावः । शोभनं प्रातरस्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यासंभवात्प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यत इत्याहुः । प्रातःकल्पमित्यत्रेव प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमत्पर इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्ये । एलीवदादिषु निपातनात्पद्भावः ॥ ॥ नञ्दुःसुभ्यो नन्वत्र हलिग्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगसंभवात् । न च महद्धलं हलिस्तद्रहितोऽहलिरित्येवार्थः हल इति प्रयोगार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र महद्धलरहित इत्यर्थप्रतीतेः [illegible] अर्थमचः [illegible] विधानमावश्यकमन्यथा हल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शंकां । नञ्सुभ्यामित्यनेनान्तोदात्तत्वविधानादित्याहुः

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।५।४।१२१। अच्स्यात् । अहलः । अहलिः । असक्थः । असक्थिः । एवं सुदुर्भ्याम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।५।४।१२२। नञ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः सुप्रजाः । अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः ॥ धर्मादनिच् केवलात् ।५।४।१२४। केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह न केवलम्पूर्वपदं किन्तु मध्यमत्वात्सापेक्षिकम् । सन्दिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवन्तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेवानि [illegible] त्रिधर्मा । अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत् । पूर्वपदन्तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते । जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ।५।४।१२५। जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्तो यस्येति वा ॥ तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः ॥ ॥

[illegible] कस्यकपो निवृत्त्यर्थे हल इत्यत्रान्तोदात्तत्वार्थं च नदिति । शक्त्योरिति । आचार्येण केचिच्छात्रा हलि-शक्त्योरिति पाठिता इति भावः । नित्यमसिच् । अकारोच्चारणं भत्वर[illegible]णार्थं तेन सुप्रजसा विन्यादीयस्येति चेत्याकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादेवान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतो विधानार्थं तेनाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकाराः । धर्मादनिच् । अनिचोऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येके । अन्ये तु धर्मं करोति

चष्टेवानञ्जरागीति एयं ना तु क्विपि धर्मपरमो धर्मयस्य सः परमधर्मा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् धर्मशब्दोयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः। बहुव्रीहिणैव पूर्वपदस्मा
[illegible] उत्तरपदमेव बध्यति तच्च केवलादित्यनेन विशेष्यत इत्याह। केवलात्पूर्वपदादिति। प्राचां तु तत्पदमपि विशेषितं प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपद
स्य च विशेषणमिति व्याख्यातं। तदुभयमपि चिंत्यं। आवृत्तौ मानाभावात्। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावाच्च। न च धर्मशब्दांतं पत्रोत्तरपदं तद्धा वृत्तिफलमिति वाच्यं तत्र ब
हुव्रीहेरवयवीभूतपूर्वपदान्तरत्वस्य धर्मपदे असंभवादेवादोषत्वात्। मध्यमत्वादिति। न च सर्वनामसंख्ययोरिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातः शंक्यः आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वा
दिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात्। अपेक्षिकमिति। नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थं पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यमपरव्यावृत्तिसंभवादिति चे
दत्राहुः पूर्वपदाक्षेपेणात्यर्थ्यग्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति। कर्मधारयपूर्वपद इति। नन्वत्र अनिच् दुर्लभः। केवलादित्यस्य समासान्तात्मकादित्यर्था
दिति चेन्नैवं। केवलग्रहणस्य समासान्तात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावात् निवृत्तिधर्मा हिंस्यानीभवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च। अस्मदुक्तार्थस्तु धृञ्धारण इति धा

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे। ५।४।१२६॥ दक्षिणे ईर्म व्रणं यस्य। दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः। इच् कर्मव्यतिहारे। ५।४।१२७॥ कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः। केशाकेशि। मुशलामुशलि॥

(( तौ माधवग्रंथे स्पष्टः। एतेन साध्यो धर्मोऽस्येति साध्यधर्मा संदिग्ध
श्चासौ साध्यधर्मा चेति विग्रहः। संचसंदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तं। उक्तरीत्यैव साध्यस्य सानस्य संदिग्धत्वलाभेन तत्समर्थनप्रया
सस्य व्यर्थत्वात्। साध्वेवेति। परमश्चासौ स्वश्च परमस्वः स धर्मो यस्येति यदा विगृह्यते। तदेत्यर्थः॥ ॥ दक्षिणेर्मा॥ लुब्धो व्याधः। तद्योगाद् एवेर्मनिष्पन्ना विदंनि
पातनं नान्यदित्यर्थः। तदेतदाह। व्याधेनेति। वाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मेति प्रयोगस्त्वौपचारिक इति कथंचिन्नेयः। केशाकेशीति। तत्र तेने
दमिति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः। इच्प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वं। नन्वेवमिच्छ्रिल्करणं व्यर्थमव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाध
समासस्वरेणैवान्तोदात्तत्वसिद्धेः। अत्राहुः विशेषणार्थं तदावश्यकमेव। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि सुगंधिरित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात्। किंचात्राव्ययी
भावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा न बाध्यते किंतु द्वयोः समावेश एव। उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात् एवं च स्वरार्थमपि चित्करणं कर्तव्यमेवेति॥ ॥ ॥

हिरंडीति समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वान्न हिरं डशालेत्यत्रातिव्याप्तिरिति वचनं भवतीति। उभा हस्तीत्यादि। इह निपातनादेवायं बहुव्रीहिरिति भावः। प्रसंभ्यां जानु
नोर्ज्ञुः। स्यैकत्वेप्युपपदानिवेषनं हि त्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशात्फलं तु स्थानषष्ठीत्वस्फुटीकरणं। जानुनः ज्ञुः। नन्वकिमियं पंचमी प्रत्ययाधिकारात् तद्धु र
पि प्रत्ययस्त्वेवं संदेहः स्यात् प्रदेतद्दूर्ध्वमयन्नाह। जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेश इति। शार्ङ्गधन्वेति। कथं तर्हि खलावल्याः प्रसाधनं धनुः षमन्हाय तूणवदिति पुष्प दंतप
यो मध्ये इति चेदत्राहुः समासांतविधेरनित्यत्वान्नात्रानुपपत्तिरेनित्यत्वे प्रमाणं त्वश्वादिगणे राजन्शब्दपाठः। सहि प्रतेरश्वादयस्तद्गुण इत्यंतो गणपाठः। राजाहः

हिमाद्याभ्यश्च ५।४।९१। तारूर्ध्व चतुर्थ्यपा। एषां सिद्ध्यर्थमिदं समासांतप्रत्ययस्याप्राप्तेः। द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तत्। द्विदण्डि प्रहरणं। द्विमुसलि।
उभाहस्ति। उभयाहस्ति॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ५।४।१२९॥ आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ। प्रगते जानुनी यस्य। प्रज्ञुः संज्ञुः
ऊर्ध्वाद्विभाषा ५।४।१३०॥ ऊर्ध्वज्ञुः। ऊर्ध्वजानुः। धनुषश्च ५।४।१३२॥ धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्। शार्ङ्गधन्वा॥ वा संज्ञायां ५।४।१३३॥
शतधन्वा। शतधनुः। जायाया निङ् ५।४।१३४॥ जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्॥ लोपो व्योर्वलि ६।१।६६॥ वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि।
युवजानिः। युवतिर्जाया यस्य स युवजानिः। गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ५।४।१३५॥ एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः।
सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः। गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं। ए[illegible]न्तप्रकृतेरव। अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं। सलिलं च वा। सुगन्धि
वायुः। नेह शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य। सुगन्ध आपणिकः॥ ॥ ॥ सविरिति टचो नित्यत्वेन तु किं तेनेति। लोपो व्योर्वलि। व्योर्लोप इति वक्तव्ये वरणं कलोप
हलि लोपः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति स्थापयितुमादौ विधेयनिर्देशः कृ[illegible]न सुखोच्चारणार्थः क्विपि सुखेरिति सिद्धं। गंधस्येत्। तकार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह। इकारो न्तादेश इति
आदेः परस्येति हन भवति समासांत इत्यधिकारात्। अत्र कश्चिद[illegible] इकारस्य प्रत्ययत्वेपि न क्षतिर्यस्येति चेति लोपेनोद्गंधिरित्यादिरूपसिद्धेः। न चैतत्स्वरितमित्यंत
[illegible]तत्वापत्तिर्नर्श्यंकारान्तकारस्योच्चारणार्थत्वाश्रुपगमात्। ना[illegible] षष्ठीनिर्देशादादेशत्वमनन्तप्रत्ययत्वमिति [illegible]च्यां गायो ष्ठगित्यादि प्रत्ययविधिष्वपि षष्ठीदर्शनादि
ति। अविभागेनेति। एवं च गुणवाचिन एव ग्रहणं न तु द्रव्यवा[illegible]इति फलितोऽर्थः। द्रव्याणीति। अस्ति चायं गंधशब्दो द्रव्यवचनः वहति जलमियमपि पिनष्टि गंधानिति

७

सि·कौ·
टी·नं
१८।

गंधस्तु सौरभेनृत्येगंधकेगर्वलेशयोः। सएवद्रव्यवचनः वहुत्वेपुंसिचस्मृतइतिकोशाच्च। केचित्तु गंधस्येत्वइतिवार्त्तिकेतदेकांतशब्देनस्वाभाविकत्वंविवक्षितंतेनागं
[illegible]स्यजेत्याहुः। तथाचभट्टिः। आघ्रापिवानृगंधवहः सुगंधइति। व्याख्यातंचजयमंगलायांमंगंधस्येत्यादिनाइकारःसमासांतोनगंधस्येत्वेतदेकांतग्रहणमि
तिवचनात्सुगंधआपणिकइतियथेति। अतएवभग्नवालसहकारसुगंधावित्यादीनांप्रामादिकत्वंदुर्घटवृत्तिकृतोक्तं॥ ॐ॥ अल्पाख्यायां। अल्पवाचिनोगंधस्
स्येकारांतादेशःस्यात्वहुव्रीहौ। सूपस्यगंधइति। अतएवज्ञापकाद्व्यधिकरणपदोवहुव्रीहिः। यद्वाफलितार्थकथनमेतत्सूपोगंधोयस्मिन्नित्येवविग्रहः। गं

अल्पाख्यायां।५।४।१३६॥ सूपस्यगन्धोलेशोयस्मिन्तत्। सूपगन्धिभोजनं। घृतगन्धि। गन्धोगन्धकआमोदेलेशेसम्वन्धगर्वयोरितिवि
श्वः। उपमानाच्च।५।४।१३७॥ पद्मस्येवगन्धोऽस्य। पद्मगन्धिः। पादस्यलोपोऽहस्त्यादिभ्यः।५।४।१३८॥ हस्त्यादिवर्ज्जितादुपमानात्परस्य
पादशब्दस्यलोपस्स्याद्वहुव्रीहौ। स्थानिद्वारेणाऽयंसमासान्तः। व्याघ्रस्येवपादावस्य। व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः किं। हस्तिपादः। कुसूल
पादः। कुम्भपदीषु च।५।४।१३९॥ कुम्भपद्यादिषु पादस्यलोपोङीप्चनिपात्यतेस्त्रियां। पादःपत्। कुम्भपदी। स्त्रियांकिं। कुम्भपादः। सं
ख्यासुपूर्वस्य।५।४।१४०॥ पादस्यलोपस्स्यात्समासान्तोवहुव्रीहौ। द्विपात्। सुपात्। वयसिदन्तस्यदतृ।५।४।१४१॥ संख्यासुपूर्वस्यदन्त
स्यदतृइत्यादेशस्स्याद्वयसि। द्विदन्। चतुर्दन्। षड्दन्। अस्य। षोडन्। सुदन्। सुदती। वयसिकिं। द्विदन्तःकरी। सुदन्तोनटः। स्त्रियांसंज्ञायां
।५।४।१४३॥ दन्तस्यदतृस्यात्समासान्तोवहुव्रीहौ। अयोदती। फालदती। संज्ञायांकिं। समदन्ती। विभाषाश्यावारोकाभ्याम्॥५।४।१४४॥ दन्त
स्यदतृवहुव्रीहौ। श्यावदन्। श्यावदन्तः। अरोकदन्। अरोकदन्तः॥

॥ ९ धशब्दस्यविशेषणत्वेप्यस्मादेवज्ञापकात्परनिपातः। पादस्यपद्य
यंलोपः समासांतोनस्यादादेः परस्येत्यादेःस्यात्तुशेषिकः कथंप्रसज्येत। शेषाहिभाषेत्यत्रसमासांतापेक्षस्यशेषस्याश्रयणादत आहसमासा तइति कथंपुनरभावोभाव
स्यावयवःस्यात् तत्राहस्थानिद्वारेणेतिवचनवलादौपचारिकमवयवत्वंगत्यंतरइतिभावः। कुंभपदीषु च। वहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाद्यर्थावगति
रित्यंभिप्रेत्याह कुंभपद्यादिष्विति। इहपठितकुंभपदी
एकपदी जानपदीत्येवंसमुदायाए

बधकत्वं तेन स्वच्चप्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रहः स्वाश्रयेनाह स्त्रियामिति। यच्चेहोपमानपूर्वसंख्यापूर्वं चपठ्यते तस्यासिद्धं लोपे नित्यं ङीबर्थं वचनं तेन पाशेऽन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति। द्विदन्निति। द्वौ दन्तावस्य जातौ। शिशुत्वावस्था त्विह गम्यते। उगिदचामिति नुम् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। षोडन्निति। षष उत्वं दतृदशधास्वित्युत्वे नेनोत्वष्टुत्वे। सुदतीति। उगितश्चेति ङीप्। समदतीति। नासिकोदरेत्यादिना ङीप्। श्यावदन्निति। श्यावः स्यात्कपिशः इत्यमरः। अरोकदन्निति। अरोकाः अच्छिद्रा दन्ता अस्य सः॥ ॥ अग्रान्तादिहानुक्तसमुच्चयार्थश्चकारस्तेन मूषिकदन्निति सिध्यतीत्याहुः। अजातेति। अजातं ककुदमस्येति विग्रहः। इह

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च। ५।४।१४५॥ एभ्यो दन्तस्य दतृ वा। कुड्मलाग्रदन्। कुड्मलाग्रदन्तः। ककुदस्यावस्थायां लोपः। ५।४।१४६॥ अजातककुत्। पूर्णककुत्। त्रिककुत्पर्वते। ५।४।१४७॥ त्रिककुदान्यस्य त्रिककुत्। संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य। त्रिककुदोऽन्यः। उद्विभ्यां काकुदस्य। ५।४।१४८॥ लोपः स्यात्। उत्काकुत्। विकाकुत्। काकुदं तालु। पूर्णाद्विभाषा। ५।४।१४९॥ पूर्णकाकुत्। पूर्णकाकुदः। सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः। ५।४।१५०॥ सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते। सुहृन्मित्रं। दुर्हृदमित्रः। अन्यत्र सुहृदयः। दुर्हृदयः। उरःप्रभृतिभ्यः कप्। ५।४।१५१॥ व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। द्विपुमान्। अनड्वान्। पयः। नौः। लक्ष्मीः। इति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते। द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप्। द्विपुमान्। द्विपुंस्कः। अर्थान्नञः। अनर्थकं। नञः किं। अपार्थं। अपार्थकः। इनः स्त्रियां। ५।४।१५२॥ बहुदण्डिका नगरी। अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। बहुवाग्मिका। स्त्रियां किं। बहुदण्डी। बहुदण्डिको ग्रामः

द्विषात्पावस्था गम्यते। उरःप्रभृतिभ्यः कप्। उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् स्यात्। समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु बहुव्रीहेश्चरमावयवेभ्य उरःप्रभृतिभ्यः कविति व्याख्येयं तद्धितत्वान्न स्यनेत्वं। व्यूढोरस्क इति। व्यूढं विशालमुरो यस्य सः। सोपदादाविति विसर्जनीयस्य सः। प्रियसर्पिष्क इति। इणः ष इति विसर्गस्य षत्वं। एकवचनान्तानीति। न च नञश्चेति सिद्धे लक्ष्मीशब्दपाठस्त्विह एकवचनं तन्त्रं पीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कवन्यत्र शेषादिति विकल्प एवेति नियमार्थस्तेनाकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं स इति भारविप्रयोगः सिद्धः। अकृशा लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहः। यत्तु प्राचोक्तं नञतश्चेति कप् बहुलक्ष्मीक इतित

त्युक्तं। संख्यावाचिबहुशब्दस्यैकवचनान्तत्वाभावात्प्रकृतेन नियमेन वारितत्वात्। बह्वी अधिका लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिन एकवचनान्तत्वसंभवेऽपि विशेषविधेर्बली-
यस्त्वान्नद्युतः प्रभृतिभ्यः कपित्येव वक्तुमुचितत्वात्। यदा तु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदाश्रीयते तदा प्राचोक्तमपि सम्यगेवेति ज्ञेयं। अर्थान्नञः। गणसूत्रमिदं
अनर्थके नञ्यपीति। कथं तर्हि सुपथी नगरीति। हलन्तेषूक्तं कपोऽत्र दुर्वारत्वात्। न च नपूजनादित्यनेनाऽकृपूर्व्यूरित्यप्रत्ययस्येव कपोऽपि निषेधः शंक्यः। वचः प्राचीना-
नामेव स निषेध इति व्याख्यानात्कप्प्रत्ययस्य च उत्तरत्वात्। सत्यं समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुरिति समाधेयं। नञ्वीरनाकाविति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्चेत्युक्तं।
बहुवाग्मिकेति। वाचो ग्मिनिः। शेषाद्विभाषा। उक्तकप्मात्रापि सः शेषः स्यात् तर्हि व्याघ्रपात्सुगंधिरित्यादावपि स्यादतः समासान्तोऽपि सः शेष इह गृह्यत इ-
त्याह। अनुक्तसमासान्तादिति। व्याघ्रपादिति। स्थानिद्वारा लोपोऽपि समासान्त इत्युक्तं। सुगंधीति। गंधस्येत्यादिना इत्समासान्तः प्रियपथ इति। ऋक्पूरित्यप्रत्ययः

शेषाद्विभाषा। ५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात्। महायशस्कः। महायशाः। अनुक्तेत्यादि किं। व्या-
घ्रपात्। सुगन्धिः। प्रियपथः। शेषाधिकारस्थात्किं। उपबहवः। उत्तरपूर्वा। सपुत्रः। तत्त्वादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः। आपोऽन्यतरस्यां। ७।
४।१५॥ कप्यावन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः। बहुमालकः। कबभावे बहुमालः। न संज्ञायां॥ ५।४।१५५॥ शेषादिति प्राप्तः कप्
न स्यात्संज्ञायां। विश्वे देवा अस्य। विश्वदेवः॥ ॥

समासान्तः उपबहव इति। संख्ययाव्ययेत्यादिना समासः। उत्तरपूर्वेति। दिङ्नामे-
त्यादिना समासः सपुत्र इति। तेन सहेतीत्यादिना समासः। अयं भावः। शेषो बहुव्रीहिरित्यतः शेषपदमनेकमन्यपदार्थ इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनुवर्तते सं-
ख्ययाऽव्ययासन्नेत्यादिषु च निवर्तते। तथा च शेषाधिकारस्थत्वाभावादुपबहव इत्यादिषु कप्प्रत्ययो नेति। एवं चानेकमन्यपदार्थ इति सूत्रात्पृथक् संख्ययाऽव्य-
यासन्नेत्यादीनामारंभः कबभावार्थमवश्यक इति स्थितं। ननु सकृदुच्चरितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारस्थपरत्वं च कथमित्यत आह तत्त्वादि-
नेति। अर्थभेदेन शब्दभेदः सत्यप्यर्थभेदे शब्दस्याभेद इति मतद्वयं। आद्ये आवृत्तिः। द्वितीये तंत्रमिति विवेकः। यत्तु वदन्ति प्रतिपदोक्तास्समासान्ताः। स्तद्विषये
बाधकाभवतीति तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेनेति। तन्न। ऋक्पूरित्यादीनां समासान्तरे चारितार्थ्येन तया प्रियपथमित्यादौ परेण कपा बाधापत्तेः॥

ईयसश्चेति निषेधो वैकल्पिकश्च कप् सर्वोऽपि निषिध्यते। बहुश्रेयानिति। अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान्। द्विवचनविभज्येतीयसुन्। प्रशस्यस्य श्रः। शेषाद्विभाषेति कप्प्राप्तः। बहुश्रेयसीति। नद्यृतश्चेति नित्यं प्राप्तः कप्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयसश्चेति प्रतिषिध्यते। बहुनाडिरिति। उपसर्जनह्रस्वः। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिति। अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ई इति प्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वादिति भावः। सप्तमीविशेषणे। यदा कण्ठे किंचिदस्तीति ज्ञातं तेन तस्य विशेषणं काल इति तदेदं सप्तमीग्रहणमन्यदा तु तं विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं चित्रगुरिति। न चोपसर्जनं पूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यं। बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्तं तक्रकौण्डिन्यन्यायेनोपसर्जनं पूर्वत्वस्य

ईयसश्च। ५।४।१५६॥ ईयसन्तोत्तरपदान्न कप्। बहवः श्रेयांसोऽस्य। बहुश्रेयान्। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वं प्राप्तं। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं। बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य। बहुश्रेयसी। बहुव्रीहेः किं। अतिश्रेयसिः। वन्दिते भ्रातुः। ५।४।१५७॥ पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात्। प्रशस्तो भ्राता यस्य। प्रशस्तभ्राता। न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते। वन्दिते किं। मूर्खभ्रातृकः। नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे। ५।४।१५९॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात् कप् न स्यात्। बहुनाडिः कायः। बहुतन्त्रीर्ग्रीवा। बहुतन्त्रीर्धमनी। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न। स्वाङ्गे किं। बहुनाडीकः स्तम्भः। बहुतन्त्रीका वीणा। निष्प्रवाणिश्च। ५।४।१६०॥ कबभावोऽत्र निपात्यते। प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट्। प्रवाणी तन्तुवायशलाका। निर्गता प्रवाण्यस्य। निष्प्रवाणिः पटः। समाप्तवान्॥ नव इत्यर्थः। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ। २।२।३५॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यं। कण्ठेकालः। अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः। चित्रगुः। सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं।

सधापत्तेरतो विशेषणग्रहणं कृतं। सर्वनामेति। कथं तर्हि तः परो यस्मात्स तपर इति। कथं च जहत्स्वार्था वृत्तिरिति। इह हि जहत् ॥ सर्वश्वेतः। द्विशुक्लः॥ स्वं पदं यं स जहत्स्वः सोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। यश्च तपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेदत्राहुः सूत्रभाष्यप्रयोगात् स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धमिति। द्विशुक्ल इति। यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं सिध्यति तथापि त्रिशुक्ल इत्यादिसिद्धये वार्तिके संख्याग्रहणं कृतं। ननु संख्याया अल्पाच्तरत्वेन संख्यासर्वनाम्नोरिति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशंक्याह॥ रामचन्द्राय नमः ॥ ॥

॥ अल्पार्थवाचिकाया इत्यर्थः। गड्वादेरिति आदिशब्दः प्रकारवाची तेन पद्मनाभो यस्य पद्मनाभः। ऊर्णनाभो यस्य ऊर्णनाभ इति ॥

मितो नयोरिति। विपरीतोच्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः। अल्पीयस्या इति। ह्रस्व ऊर्णनाभ इति सिध्यतीत्याहुः। जातिकालेति। एतच्च जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादना
दित्यनेन ज्ञापितमिति भावः। सारङ्गो जग्धो यया सा। अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति ङीष्। कथं तर्हि चारुस्मितश्चारुहसित इत्यादि। अत्राहुः नपुंसके भावे क्तस्य न पूर्वनिपातः
निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणादिति। क्वचिन्नेति। आहिताग्न्यादित्वकल्पनादनभिधानादिति भावः॥ इति बहुव्रीहिः। चार्थे द्वन्द्वः॥ अनेकमन्यपदार्थ इत्यतो
ऽनेकमित्यनुवर्तते सुबामन्त्रित इत्यस्मात्सुबपि। समास इति विभाषेति चाधिक्रियत एव तदाह। अनेकं सुबन्तमित्यादि। चार्था इति। चशब्दद्योत्या इत्यर्थः। एक

मिथो नयोस्समासे संख्यापूर्वं शब्दपरं विप्रतिषेधात्॥ द्व्यन्यः। संख्याया अल्पीयस्याः। द्वित्राः द्वेद्वेऽपि ह्यादशा। वाप्रियस्य। गुडप्रियः। प्रियगुडः
गड्वादेः परा सप्तमी॥ गडुकण्ठः क्वचिन्न। बहेगडुः॥ निष्ठा। २।२।३६॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्। कृतकृत्यः। जातिकालसुखादिभ्यः प
रा निष्ठा वाच्या॥ सारङ्गजग्धी। मासजाता। सुखजाता। प्रायिकञ्चेदं। कृतकटः। पीतोदकः। वाहिताग्न्यादिषु। २।२।३७॥ आहिताग्निः। अग्न्या
हितः। आकृतिगणोऽयं। प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ॥ अस्युद्यतः। दण्डपाणिः। क्वचिन्न। विवृतासिः॥ इति बहुव्रीहिः॥ चार्थे द्वन्द्वः॥ २।
२।२९॥ अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्न
न्वयः समुच्चयः। अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः। मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः। समूहः समाहारः। तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्च
ये भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात्। धवखदिरौ। संज्ञापरिभाषं। अनेकोक्तेः। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। द्वयोर्द्वयोर्द्व
न्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु। होतापोतानेष्टोद्गातारः॥ ॥ १९

स्मिन्निति॥ भजनादावित्यर्थः। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति। क्रियायां द्रव्ययोः समुच्चयोऽयं। तथा
गुरो भज शाम्बं चेति द्रव्ये द्रव्ययोः समुच्चयः। पटः शुक्लो रक्तश्चेति द्रव्ये गुणयोः। रक्तः पटः कुण्डलं चेति गुणद्रव्ययोरित्यूह्यं। भिक्षामट गां चानयेति। अत्र स्वदर्श
नाद्ग्रामं गतानयन्नपि भिक्षामटत्येवानर्दं तु भिक्षां न गामानयति। तथा अठन्नपि नान्विष्य गामानयत्येनो भिक्षाटनस्यैव प्राधान्यं गवानयनस्य त्वानुषङ्गिकता। अ
सामर्थ्यादिति। एकार्थीभावाभावादित्यर्थः। तथा हि बहुव्रीहिघटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणेव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थीभा

वृ आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च। न चेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवति। येन समुच्चयान्वाच-
यात्वेकार्थीभावात् न भूतोस्यात्। न तश्चेतरेतरयोगे समाहारे च परस्परसाहित्यसत्वात्समासो भवति न तु समुच्चयान्वाचययोः परं त्वितरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं तु विशेष्यं स-
माहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेक्तव्यं। ननु नीलोत्पलमित्यादौ चशब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यान्नैवं विशेषणं विशेष्य-
णेति [illegible] अधिकरण्ये विहितया तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधात् तस्यास्त्वसामानाधिकरण्ये सावकाशत्वात्। सामानाधिकरण्याभावविवक्षायां तु प्रमाणप्रमेयेत्यादा-
विव नीलोत्पलायवपि द्वन्द्व इष्टापत्तिरेव। होतृपोत्रिति। उत्तरपदपरत्वाभावादनयोरानङ्॥ ॐ॥ राजदन्तादिषु। इह द्वन्द्वतत्पुरुषयोः पाठेप्यर्थधर्मादिन्यायाद्यभिप्रायेण॥

राजदन्तादिषु परं। २।२।३१॥ एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्। दन्तानां राजा। राजदन्तः। धर्मादिष्वनियमः। अर्थधर्मौ। धर्मार्थौ। दम्पती। जम्प-
ती। जायापती। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते। आकृतिगणोयं। द्वन्द्वे घि। २।२।३२॥ द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च। हरि-
हरौ। अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे॥ हरिगुरुहराः। हरिहरगुरवः। अजाद्यदन्तं। २।२।३३॥ द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्वनिय-
मः। अश्वरथेन्द्राः। इन्द्राश्वरथाः। घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन। इन्द्राग्नी। अल्पाच्तरं। २।२।३४॥ शिवकेशवौ। ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणा-
मानुपूर्व्येण॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। समाक्षराणां किं। ग्रीष्मवसन्तौ। लघ्वक्षरं पूर्वम्। कुशकाशं। अभ्यर्हितं च। ताप-
सपर्वतौ। वर्णानामानुपूर्व्येण॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भ्रातुर्ज्यायसः॥ युधिष्ठिरार्जुनौ॥ ॥ [illegible]स्य द्वन्द्वेषूपन्यासः। द्वन्द्वे घि। अनेकमिति सर्वे-

षामेवं प्रथमान्तनिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वाविशेषादनियमप्राप्तावयमारंभः पदत्वनेकघ्यं तत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातनियमः स्यादत आह अनेकप्राप्तावेकत्रेति। अ-
त्र्याचरव्यु। आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते न प्रति[illegible]क्त्या वृत्त्या। तत्रैकस्य पूर्वनिपाते सति जातौ लक्षणं प्रवृत्तमेवेति न पुनः प्रवर्तते व्यक्तिपक्षास्त्विह नाश्री-
यते लक्ष्यानुरोधादिति। हरिहरगुरव इति। [illegible]गुरुशब्दयोर्नेनि[illegible]मः प्रवर्तत इति भावः। अजाद्यदन्तं। समुद्राभ्राद्घः लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यादिनिर्देशादनित्यमिदं प्रक-
रणं। [illegible]समासे चैवेदायं विशेषशालिनामिति भारविप्रयोगः [illegible]ते। अल्पाच्तरं। अत एव निपातनात् स्वार्थे तरपकुत्वचुत्वयोरभावश्च। यदि तु प्रकर्षे तरप् स्यात्तदाऽद्व-

कोरेव नियमः स्याद्द्विवचनान्तोपपदत्वविषय एव तरपो विधानात्। तेन श्वधवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात्। ऋतुनक्षत्राणामिति। ऋतूनामानुपूर्व्यमाविर्भावक्र
तेन नक्षत्राणां तूदयक्रतं। अभ्यर्हितं चा वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्निति निर्देशेन ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यं। अल्पाच्तरमजाद्यदंतमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकृत्वा
न ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव सूत्रे वक्ष्यते। युधिष्ठिरार्जुनाविति। इंद्रपुत्रत्वाद्धि ल्लोरं शत्वाच्छूरत्वाद्वा अभ्यर्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः
॥ ॥ द्वंद्वश्च प्राणि। प्राणितूर्यसेनानामंगानीति बहुवचनांतेनांगशब्देन षष्ठीसमासः अंगशब्दश्च प्रत्येकमन्वेति। तेन प्राण्यंगानां प्राण्यंगैरेव तूर्यांगानां तूर्यांगैरेव सेनां
गानां सेनांगैरेव यो द्वंद्वस्स एकवद्भवति न तु व्यतिकरेणेतेनेह न। मार्दंगिकाश्वारोहौ। अत्र प्राणिसेनयोरंगं नामावयवः तूर्यस्य त्वंगं नामोपकारकं बोध्यं। एषां द्वंद्व

द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्। २।४।२। एषां द्वंद्व एकवत्स्यात्। पाणिपादं। मार्दङ्गिकपाणविकं। रथिकाश्वारोहं। समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सि
द्धे नियमार्थमिदं प्रकरणं। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात्। अनुवादे चरणानाम्। २।४।३। चरणानां द्वंद्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे। स्थे
णोर्लुङि इति वक्तव्यं॥ उदगात्कठकालापं। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं। अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्। २।४।४। यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुं
सकलिङ्गानां द्वंद्व एकवत्स्यात्। अर्काश्वमेधं। अध्वर्युक्रतुः किं। इषुवज्रौ। सामवेदे विहितौ। अनपुंसकं किं। राजसूयवाजपेयौ। अर्द्धर्चादी
अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम्। २।४।५। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वंद्व एकवत्। पदकक्रमकं॥ ॥ ॥ ॥

ति। प्राण्यंगानां द्वंद्वस्तूर्यांगानां द्वंद्वस्सेनांगानां द्वंद्व इत्यर्थः। द्विगुरेकवचनमित्यत एकवचनं वर्त्तते। तत्रैकं वक्तीति व्युत्पत्त्या एकत्वविशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्प्रतिपाद
[illegible]मत्वान्नः फलितमाह। एकवत्स्यादिति। पाणिपादमिति। यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धं तथापि द्रव्यप्राधान्येऽपि भवत्विति प्राणिग्रहणमित्येके। पाणि
पणवा[illegible]विति व्यतिकरे माभूदिति नियमार्थवचनमित्यन्ये। मार्दंगिकेति। मृदंगवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे शिल्पमिति ठक्। एवं पाणविकस्त्वपि रथिकाश्वारोहमिति। रथे
न चरंतीति रथिकाः पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन्। ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः। ननु चार्थे द्वंद्व इत्यनेन समाहारद्वंद्वस्सिद्धस्तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेने
नेत्याशंक्याह नियमार्थमिति। समाहार एवेति। समाहारे प्राण्यंगादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात्तद्धि समाहा

रेकवचनस्य[illegible]वर्त्तंमाभूदिति क्त तमन्यथा तिष्यपुनर्व[illegible]तिनस्मादिति। एवं च द्वंद्वश्च प्राणिनूर्यसेनाङ्गानामिति प्रकरणे बहिर्भूतानामपि समाहारद्वंद्वो भवत्येव तेन सर्वो द्वंद्वो विभाषैक
वद्भवतीति पक्ष्माणां नं नापूर्ववचनमिति तेषां चरणानामिति। शाखाध्येतृवाचिनामित्यर्थः स्थेणोरिति। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। इण् गतौ। स्थापकृतिक इण्प्रकृतिकलुङ्‍ स्ते उपप
देऽर्थीत्यर्थः। स्थेणोः किं। अभूवन् कठकालापाः। लुङि किं। तिष्ठन्तु कठकालापाः उदगादिति। इह यदा कठेषु कालापेषु च प्रतिष्ठितेषूदितेषु चावाभ्यां जत्र गन्तव्यमिति
संकेत[illegible]के तं विस्मृत्यासीनेन प्रतीदमुच्यते। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशंपायनान्तेवासित्वाणिन्ंलस्य कठचरकादिति लुक्। अध्येतृणां प्रोक्ताल्लुगिति

जातिरप्राणिनाम्। २।४।६॥ प्राणिवर्ज्जजातिवाचिनां द्वंद्व एकवत्। धानाशष्कुलि। प्राणिनां तु। विट्शूद्राः। द्रव्यजातीनामेवनेह। रूपरसौ। गम
नाकुञ्चने। जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः। द्रव्यविशेषविवक्षायां तु। बदरामलकानि॥ विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः। २।४।७॥ ग्रामवर्ज्जा
नदी देशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वस्स्यात्। उद्ध्यश्च इरावती च। उद्ध्येरावति। गङ्गा च शोणश्च। गङ्गाशोणं। कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च। कुरुकुरु
क्षेत्रं। भिन्नलिङ्गानां किं। गङ्गायमुने। मद्रकेकयाः। अग्रामाः किं। जाम्बवन्नगरं। शालूकिनी ग्रामः। जाम्बवशालूकिन्यौ। क्षुद्रजन्तवः। २।४।८।
एषां समाहारे द्वंद्वस्स्यात्। यूकालिक्षं। आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः॥ येषां च विरोधश्शाश्वतिकः। २।४।९॥ एषां प्राग्वत्। अहिनकुलं। गोव्याघ्रं।
। काकोलूकमित्यादौ परत्वाद् द्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते॥ शूद्राणामनिरवसितानाम्। २।४।१०॥ अबहिष्कृतानां शूद्राणां
प्राग्वत्। तक्षायस्कारं। पात्राद्बहिः कृतानां तु। चाण्डालमृतपाः॥ ॥ ९ लुक्। कलापिनोऽण्। सब्रह्मचारिप्याद्युपसंख्यानादिति लोपः न यजुरि
ति सूत्रे अध्वर्युशब्दो यजुर्वेदलक्षक इति भावः। पदकेति। पदान्यधीते पदकः। क्रमादिभ्यो वुन्। एवं क्रमकोऽपि। पदान्यधीत्य क्रमोऽध्येतव्य इति स्पष्टा प्रत्यासत्तिः।
भ्रष्टपननः किं। पितापुत्रौ। अविप्रकृष्टेति किं। याज्ञिकनैयायिकौ॥॥ जातिर। जातिवाच्यवयवकद्वंद्वोऽपि जातिरित्युपचर्यत इत्याशयेनाह। जातिवाचिनामि
ति। विट्शूद्रा इति। जातिप्राधान्येऽपि बहुवचनमुपपद्यते। जात्याख्यायामेकस्मिन्निति विधानात्तेनात्र द्वंद्वगविकल्पं नेति भावः। द्रव्यजातीनामेवेति। अप्राणिनामि
[illegible]सान्निध्यमि वयुक्तत्वात्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः। जातिः किं। नंदकपांचजन्यौ। संज्ञाशब्दावेतौ। जातिप्राधान्य एवेति

एतच्च जातिग्रहणं लक्ष्यमन्यथा यद्युदासेनैव जात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि ग्रहणापत्तेः किं तेनेति भावः। द्रव्यविशेषेति। नन्वेवं रंजिनानु विविधास्तरुशैला इति
भारविप्रयोगः संगच्छते एवेति किमिति तरुसहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेदत्राहुः। संकलतरुशैलरंजनं तत्र विवक्षितं न तु केषांचित्तरुशै
लविशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशंक्य तथोक्तमिति। बदरामलकानीति। फले लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्व
जात्युपसर्जनद्रव्यवचनाद्वेतोर्विभाषा वृक्षमृगेति सूत्रे बदराणि चामलकानि च बदरामलकं जातिरप्राणिनामित्येकवद्भाव इति वक्ष्यति ननु नानेन प्र
कृतं विरुध्यते। फलत्वजातिवाचिनां बहुवचनांतानामेव द्वंद्व एकवद्भवति न त्वेकवचनांतानां द्वंद्व इति फलसेनावनस्पतीति वार्त्तिकोक्तनियममुपे
त्यतत्प्रवृत्तेः। विशिष्टलिंगो। सूत्रे चत्वारोपि शब्दा अवयवधर्मेणावयविनि द्वंद्वे वर्त्तंत इत्याशयेनाह। ग्रामेत्यादि। इहन दीवाचिनां द्वंद्वे देशवाचिना
द्वंद्व इति वा कार्यभेदेन व्याख्येयं तेन गंगाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति। देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदो गृह्यते। नद्याः एवात्र ग्रहणात्तेन पर्वतानां नाकैला
सश्च गंधमादनं च कैलासगंधमादने। नदीदेश इति किं। कुक्कुटमयूर्यौ। विशिष्टपदस्यार्थमाह भिन्नलिंगानामिति। क्विपूर्वो हि शिषिर्भेदार्थः। अत एव विशेषणं वि
शेष्येणेति सूत्रे भेदकं भेद्येनेति व्याख्यातं समाहारे द्वंद्वः स्यादिति। निष्कर्षाभिप्रायेणेयमुक्तिः। यथाश्रुताभिप्रायेण तु द्वंद्व एकवत्स्यादिति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्या
यत इति ज्ञेयं। उभ्ये त्वर्त्तीति। उभ्या नदः। सोपि नदीविशेषत्वान्नदीशब्देन गृहीतः। एवं शोणोपि। अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यस्तेन मथुरापाटलिपुत्रे
इत्यत्र निषेधो न भवति। उभयोरपि नगरत्वात्। क्षुद्रा अपचितयो रिमाणलक्षुद्रत्वं। तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितं। यच्चस्मर्यते। क्षुद्रजंतुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र
एव च। आ नकुलात्प्रसंगो येषां केचिदानकुलादपीति। तत्र सर्वपक्षसाधारण्येनोदाहरति। यूकालिक्षमिति। आनकुलादिति। नकुलपर्यंता इत्यर्थः। येषां च विरोधः
विरोधश्चैरं न तु सहानवस्थानं तेनेह न छायातपौ। शब्दादेत्यव्ययं त्रैकाल्ये वर्त्तते तत्रभकः शाश्वतिकः कालानतधा। अत एव निपातनादिसुसुक्तंतादिति
कारदेशा अव्ययानां भमात्र इति टिलोपश्च न। शाश्वतिकः किं। देवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथे ति। तेषांत्वमृतादि ——— प्रयु
क्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः। मंथनप्रवृत्ति कालेतद्विरहात्। परत्वादिति। पशुशकुनिद्वंद्वस्यावकाशो गोमहिषं गोमहिषाः हंसचक्रवाकं हंसचक्र

काकाः येषां च यस्यावकाशः मार्जारमूषकं। श्रमण ब्राह्मणमित्यादौ द्वन्द्वैकवद्भावश्चकारेण बाध्यत इति। चकारः पुनर्विधायक इति भावः। शूद्राणां त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः शू
द्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः। अनिरवसितानामित्यस्य निषेधानुवृत्त्या व्याख्यानादिति। यैर्भुक्ते भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषामित्यर्थः॥
॥ ॥ गवाश्वा। यथोच्चारितानीति। गणपाठपाणिनिना यथापठितानि तथैव साधूनीत्यर्थस्तेनावडः पाक्षिकत्वादुदाहरणावडन्तदाउत्तरसूत्रेण विकल्पेन भवति गो
अश्वं गवाश्वं वा अन्यगोश्वमपशवो गो अश्वाः। गवाश्वमिति। इह पशुद्वन्द्वे विभाषया प्राप्ते। दासीदासमिति। अत्र पुमान् स्त्रियेत्येकशेषो बाध्यते। विभाषावि

गवाश्वप्रभृतीनि च। २।४। ११॥ यथोच्चारितानि साधूनि स्युः। गवाश्वं। दासीदासमित्यादि। विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्व
वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्। २।४। १२॥ वृक्षादीनां समानां द्वन्द्वः। अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणं। प्ल
क्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः। रुरुपृषतं। रुरुपृषताः। कुशकाशं। कुशकाशाः। व्रीहियवं। व्रीहियवाः। दधिघृतं। दधिघृते। गोमहिषं। गोमहिषाः। शु
कबकं। शुकबकाः। अश्ववडवं। अश्ववडवौ। पूर्वापरं। पूर्वापरे। अधरोत्तरं। अधरोत्तरे॥ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृ
णानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यं। बदराणि चामलकानि च। बदरामलकं। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो नेह। बदरामलके॥ र
थिकाश्वारोहौ। प्लक्षन्यग्रोधौ। इत्यादि। विभाषा वृक्षे तत्सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणम्। जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं। पशुग्र
हणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते। मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेव चाभयत्र द्वन्द्वः। अन्यैस्तु सह इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनि
ग्रहणं। एवम्पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि। अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थं। अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात्॥ ॥

शेषाणामेवेति। अयं भावः। वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः। न च द्वयोः सहप्रयोगः। सरूपाणामित्येकशेषात्। नापि पर्यायाणां विरूपा
णामपि समानार्थानामित्येकशेषात्। नापि वृक्षधवश्चेत्यादिसामान्यविशेषयोः अनभिधानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति। सर्वप्रकरणशेषतयानियममाह। फलसेने
त्यादि फलसेनादीनां द्वन्द्वो विभाषा वृक्षमृगेत्यनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेवैकवद्भवतीत्यर्थः। बहवो वर्तिपदार्था बहुवचनान्तावा प्रकृतिः कारणं

एषु सर्वत्र बहुष्वेवकृतानि बदराणि चामलकानि चेति। जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वैकल्पिकं बहुवचनं। बदरामलके इति। जातिप्राधान्येप्येकवचनान्तयोर्द्वंद्व इति नात्र्येकवद्भा
वेऽतिभावः। पशुग्रहणमिति। विकल्पार्थमित्यनुषज्यते। चार्थे द्वंद्व इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं प्रातिपदविधानार्थं। तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे पूर्ववदश्ववडवा
विति तद्धाधिर्ल्ले सनपुंसकमित्येतदेव भवति। स इति तत्कृदेनस्वैकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानेन नपुंसकत्वं एकवद्भाववदेव प्रातिपदविहितं भवति तथा च प्रतिपदो
क्तत्वबलीयस्त्वान्नपुंसकत्वं सिध्यतीति॥ ॥ विप्रतिषिद्धं॥ अधिकरणमिह द्रव्यं। चकारो विभाषानुकर्षणार्थः। सदेतद्व्याचष्टे विरुद्धार्थानामित्यादि उदाहरणं
[illegible] सुखदुःखे इत्यादि विरोधोत्र सहानवस्थानलक्षणः। भवत्येवेति। विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे तु स न स्यात्। अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भा

> विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि।२।४।१३॥ विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वंद्व एकवद्वा स्यात्। शीतोष्णं। शीतोष्णे। वैकल्पिकः समाहार
> द्वंद्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः। स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदं। तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव
> शीतोष्णे उदके स्तः। विप्रतिषिद्धं किं नन्दकपाञ्चजन्यौ। नन्दकपाञ्चजन्यौ इह पाक्षिकः समाहारद्वंद्वो भवत्येव। न दधिपय आदीनि।२।४।१४॥ एतानि नैकव
> त्स्युः। दधिपयसी। इध्माबर्हिषी। निपातनाद्दीर्घः। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अधिकरणैतावत्त्वे च।२।४।१५॥ द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नि
> यमो न स्यात्। दश दन्तोष्ठाः। विभाषा समीपे।२।४।१६॥ अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात्। उपदशं

दन्तोष्ठं। उपदशाः दन्तोष्ठाः।
वः। अनधिकरणवाचीति किं। शीतोष्णे उदके स्तः इह पाक्षिकः समाहारद्वंद्वोपि स्यादिति दिक्। नदधिपय। दधीपयसी इति। व्यंजन॥ ॥
वाहि [illegible]तः। एवं मधुसर्पिषी। सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि विरोध्यः इह ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणा विन्याद्रौ समाहारद्वंद्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वंद्वोऽनेनव्यव
स्थाप्यते तेन सहचर्याद्दधिपयसी इत्यादौ वा तथैव। तेनतत्रव्यंजनत्वप्रयुक्तविकल्पनिषिद्धे पि जातिलक्षणो नित्यमेकवद्भावो स्त्विति न शंकनीयं। किं च नेहलक्षण
दिशेषे आग्रहः। एतानि नैकवत्स्युरित्येकवद्भावमात्रस्य निषेधात्। यथा नवदस्वसादिभ्य इत्यत्र श्रीपटापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये स्त्रियां यदुक्तं तन्नेति सामान्यतो नि
षिध्यत इति दिक्। ऋक्सामे वाङ्मनस इति। अचतुरेत्यादिना त्र समासान्तो निपात्यते। अधिकरणे। समासार्थस्याश्रयोधिकरणं वर्तिपदार्थस्तस्यैतावत्त्वंपरिमा

[illegible]निदमसन्निमित्तस्य मात्र इति व्याचष्टे। द्रव्यसंख्यावगमे[illegible]तानि यथा न स्यादिति न चेह प्राप्त्यंगत्वात्प्राप्तस्यैकवद्भवतीति नियमस्य प्रतिषेधेपि चार्थे द्वंद्व इति समाहारे द्वंद्वः स्यादि
ति वाच्यं। सविशेषण[illegible]नां वृत्तिर्नेत्यभ्युपगमसमर्थ[illegible]र द्वंद्वस्य प्राप्त्यभावात्। न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वंद्वोपि न स्यादिति वाच्यं। सामान्याप्रयोग इति लिंगात् प्रधानस्य सापे
क्षत्वेपि तदभ्युपगमात्। तदुक्तं हि भाष्ये। भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति। स्यादेतत्। समाहारद्वंद्वस्यात्र प्राप्त्यभावे द्वंद्वश्च प्राणितूर्येति नियमाप्रवृत्त्या इतरेत
रयोगद्वंद्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदमकिंचित्करमिति चेदत्राहुः। नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे द्वंद्वश्च प्राणितूर्येति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वंद्वनि
षेधपरं। तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वंद्वप्रापणार्थमिदमिति। एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनापेदमिति फलितमिति दिक्। विभाषा समीपे।
यद्यपीह समाहारद्वंद्वो वेति व्याख्यापनं नेहानितस्तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह। नियमो वा स्यादिति। उपदशं दंतोष्ठमिति। एकवद्भावपक्षे अव्ययीभाव
स्यैवानुप्रयोगः। यदि तु बहुव्रीहिः स्यात् तदा उपदशस्य संख्यास्यातिषष्ठी स्यात् उपदशं दंतोष्ठस्येत्येवं व्यतरत्याकरः। दंतोष्ठस्य दर्शननित्यभिप्राये षष्ठ्यां कृतायामपि उपदश श

॥ आनङ् ऋतो द्वंद्वे ६।३।२५॥ विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वंद्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे। होतापोतारौ। होतृपोतृनेष्टोद्गाता
दपष्ठी[illegible]ने अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं त्वव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः॥ ॐ ॥ ((रः। मातापितरौ। पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः।
आनङ् ऋत इति षष्ठ्यंतं नानाविभक्तिवचनान्तो विद्यायोनिसंबंधे इति त्वनुवर्त्तते तच्चात्र षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह विद्यायोनिसंबंधवाचिनामिति। ननु कृतरन्य
नुवर्त्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतोग्रहणेन। अत्राहुः। ऋत इति [illegible]मृदंतं द्वंद्वविशेषणं। अनुवृत्तं तूत्तरपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे परे आनङ् विधास्यते
त्यर्थं निर्देश[illegible]न्यथा[illegible]नित्यत्वापि स्यादिति। उत्तरप[illegible]ति। एतच्चालुगुत्तरपदे इत्यधिकाराल्लभ्यते। उत्तरपदे परतः पूर्वपदस्यांतं तस्यानङित्यर्थः। होतापोता
राविति। आनङ्ङित्त्वादन्त्यस्य अकारस्यादेशः सति नलोपः न [illegible]कारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यं। उरण्रपर इति रपरत्वप्रसंगात्। नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षि
प्यते। अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् स्यात् तत्राशेषासन्निधानात् ऋत एव स्थाने आदेशेन भवितव्यं न तु ऋदंतपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो
ङित्करणेन। सत्यं ङित्करण[illegible]मानेनिर्देशाद्[illegible]विस्मादौ देवताद्वंद्वे चेत्युत्तरपदे परे विधीयमानोयमानङ् देशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात् पूर्वस्यापि एवं त्वत्रानिया

मकाभावात् । एतेनऋतइति कार्यिनिर्देशार्थमित्युक्तत्वान्निर्दिश्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङित्का [illegible]णं व्यर्थमित्याशंकापि परास्ता नेष्टो ज्ञाता र इति । नत्वत्र नेष्टापूर्वपदं आ
सुवयवस्यैव पूर्वपदत्वात् । मातापितराविति । पुत्रोत्पादने अनयोर्यो निरूढः संबंधः पूर्वत्र तु होत्रादि [illegible] रूपविद्याकृतः संबंधः एकस्मिन्यक्षे आर्त्विज्यरूप इति विवेकः । मंडूक ।
प्लुतेति । तेन द्विभाषा स्वसृपत्योरित्यत्र न संबध्यत इति भावः ॥ ॥ पितापुत्राविति । अनयोरपि यो निरूढस्संबंधो जन्यजनकभावलक्षणः देवता अनृकारान्ता
र्थमविद्यायोनिसंबंधार्थं च वचनं । ईदग्नेः आनङोपवादोयं । देवताद्वंद्व इत्येवेति । इदं चंद्रनिर्ग्रंथे स्थितं ज्योतिर्लतयोर्देवताद्वंद्वेप्यग्नीषोमौ प्रणेष्यामीत्याश्वलाय

पितापुत्रौ । देवताद्वंद्वे च । ६ । ३ । २६ ॥ इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः । अग्निवायू वाय्वग्नी । पुनर्द्वंद्वग्रहणं
प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थं । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धसाहचर्यं ॥ ईदग्नेः सोमवरु
णयोः । ६ । ३ । २७ ॥ देवताद्वंद्व इत्येव । अग्नेस्स्तुतस्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ॥ अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नी
षोमौ । अग्नीवरुणौ । इद्वृद्धौ । ६ । ३ । २८ ॥ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वंद्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरु
णौ देवते अस्य । आग्निवारुणं । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये आनङ् मीत्वं च बाधित्वा इत्वं [illegible] वृद्धौ किं । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्य
त्युत्तरपदवृद्धिनिषेधः । विष्णोर्न । अग्नावैष्णवं । दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ॥ देवताद्वंद्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामे । दिवसश्च पृथिव्यां । ६ ।
३ । ३० ॥ दिव इत्येव चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थं । द्यौश्च पृथिवी च । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । छन्दसि
दृष्टानुविधिः । द्यावाचिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्यौ । इरतिरित्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति । उषासोषसः । ६ । ३ । ३१ ॥ उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वं

नप्रमाणत्वाषत्वासाधुः । यद्वा मातृतु [illegible] इति । अग्निसोमौ [illegible] णावकावित्यत्राभिव्यक्तपदार्थापेक्षत्वं तत्रालोकविश्रुता इति न्यायेनादोषत्वात् । अग्नेः सात्यदाक्षि इति निषे
धका यमारंभः अग्निष्टुदिति । अग्निः स्तूयते [illegible] नु सः । [illegible] तु विशेषः । संपदादित्वाद् अधिकरणे क्विप् । अग्निष्टोम इति । अग्नौ नाला मोपि स्तोमः सोमयागस्य संस्थाभेदास
स्या उच्यते । इद्वृद्धौ । तकार उच्चारणार्थः । इकारस्य [illegible] विधानं तु बाधकबाधनार्थं । वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमद्गृह्यते । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवादिना व्याचष्टे ।

रुडिमनुवर्त्तयद्रति। आनङमीत्वं च बाधित्वेति। यद्यपि द्वंद्वः प्रागेव आनङित्वयोरंतरंगत्वात्प्रवृत्तिरस्ति तथापि परित्वात् प्रवाद विषयमुत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात्
नङीत्वे न भवत इति भावः। अग्नाविष्णवित्यत्र आभावे कृते नङ् न भवति। रुत्वं माभूदिति। अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः।
विसर्गमिति। तथा च क्वचिद्दिकारो नेत्येवानुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः उषासासूर्यमिति। उषाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः॥ ॥ मातरपितरौ। मातृशब्दस्यानङ् दे
निपातनेन द्वंद्वात्। अंतग्रहणं किमर्थं चुरिति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति। त्वक्स्रजमिति। बहूनां द्वंद्वे तु वाक्त्वकस्रजं। द्वंद्वगर्भे द्वंद्वे तु वाक्त्वचस्रजं इति
द्वंद्वापवादत्वेनाह अथैकशेष इति। विरूपाणामिति। रूपतेऽवध्यत इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतया पि व्याख्यानात् सूत्राक्षरैरेव लब्धुं शक्यत इति भा

मातरपितरावुदीचां। मात्र (अ ३) मातरपितरौ। उदीचाङ्किं। मातापितरौ। द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे। ५।४।१०६। चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वं
द्वाट्टच् स्यात्समाहारे। वाक्त्वचं। त्वक्स्रजं। शमीदृषदं। वाक्त्विषं। छत्रोपानहं। समाहारे किं। प्रावृट्शरदौ॥ इति द्वन्द्वः॥ अथैक
शेषः। सरूपाणां। रामौ। रामाः। विरूपाणमपि समानार्थानां॥ वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च। वक्रदण्डौ। कुटिलदण्डौ। वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदे
व विशेषः। १।२।६५। यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। वृद्धः
किं। गर्गो गार्ग्यायणो। यूना किं। गर्गो गार्ग्यौ। तल्लक्षणः किं। भागवित्तिः॥ भागवित्तिकौ। कृत्स्नं किं। गार्ग्यवात्स्यायनौ। स्त्री पुंवच्च। १।२।६६।
यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्। गार्गी च गार्ग्यायणश्च। गार्ग्यौ। गर्गाः। अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने यञञोश्चेति लुक्। दासी च दासायनश्च।

गवेव्याख्यातं वृद्धो यूना। अपत्यमंतर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पारिभाषिकगोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणं कृत्रिमेण यूना साहचर्यात्तदाह। गोत्रं शिष्यत इति।
गोत्रं पूर्वेत्येव तु न सूत्रितं। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणमिति सिद्धांतेन औपगवश्चानंतरः औपगविश्च युवेत्यत्र नैकशेषः। भागवित्तीति। भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवि
त्तिरित्यस्माद्वृद्धिनिहृत्याठक् सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक्। इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते। न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यं। गार्ग्यवात्स्यायनाविति। इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादि
कृतं। स्त्री पुंवच्च। वृद्धा स्त्रीति। गोत्रप्रत्ययांतस्त्रीवाचकमित्यर्थः। पुंवद्भावकृतं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्त्तुं द्विवचनोत्तिनविग्रहमाह। गार्ग्यायणाविति। अनुवर्त्तमान इति। तद्राजस्य बहुषु

पुंवदित्यस्यातिदेशस्य फलमनेन दर्शितमन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्त्तनात् ह्रस्वः स्यात् गार्ग्यायण्येत्यत्र नत्वं च सिद्धं [illegible]पातिदेशेतु नैनन्न सिध्येतमामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशादित्याहुः।
वृद्धो यूनेत्यस्यानुवर्त्तनान्नेह। गार्गी च वात्स्यायनौ च॥ ॥ पुमान् स्त्रिया। वृद्धो यूनेति निवृत्तं। सरूपाणामिति त्वनुवर्त्तते। भ्रातृपुत्राविति उत्तरसूत्रारंभात्। तेन हंसश्च वरटा
चेत्यत्र न भवत्यन्यथा स्यादेवातिप्रसंगः। हंसत्वजातिसाम्येन शब्दैवलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात्। स्यादेतत्। गौरियं गौश्चायं तयोः सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न
स्यात् तल्लक्षणविशेषाभावात् किंतु स्त्रीवाचकस्य पुंवाचकस्य वा सरूपाणामित्येकशेषोऽनियमेन स्यात्। अत्राहुः। तदितरकृतविशेषाभावेनात्पर्यान्न दोष इति। इंद्रेद्रा एष्वाविन्या
दौ त्वेकशेषो भवति। स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरपुंयोगकृतविशेषस्य सद्भावात् स्यादेतत्। एतौ गावाविति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं तत्कथं संगच्छतां। त्यदादितः शेषे पुन्न
पुंसकतः इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषेऽपि एतौ गाविति नियमतः प्रयोगः सिध्यत्येवेति चेदत्र केचित्। दिङ्मात्रप्रदर्शनमात्रमिदं। नीलौ गावौ सुंदरौ गावाविति नियम

पुमान् स्त्रिया। १।२।६७॥ स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। हंसी च हंसश्च। हंसौ। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्। १।२।६८॥ भ्राता
च स्वसा च। भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च। पुत्रौ। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्। १।२।६९॥ अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एक
वत्स्यात् तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। शुक्लः पटः। शुक्ला पटी। शुक्लं वस्त्रं। तदिदं शुक्लं। तानीमानि शुक्लानि॥ ॥ ८ नौ न स्यादित्युदाहर्त्तव्यमथवा एत
शब्दोऽत्रादंतः कर्बुरवाची। एताश्च एताश्च एतौ गावौ कर्बुरौ गावौ सरूपाणामित्यनेन स्त्रीलिंगशेषे तु एते गावावित्यपि स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनीयमित्याहुः। तदपरे न स
हंते त्यदादितः शेष इति नियमाप्रवृत्तावपि पुमान् स्त्रियेति नियमप्रवृत्त्या नीलौ गावावेतौ गावाविति नियमतः सिध्यत्येवेति। अत्र वदंति। अर्द्धहृतन्मुरुषविशेषणानामित्येत
स्यापि सिद्धमेव वचनेविशेष्ययल्लिंगं तदेव विशेषणेष्वपीति सर्वसंमतत्वात्। एवं च हंद्वृतत्पुरुषविशेषणेष्विव एकशेषविशेषणेऽप्येताविन्यत्र त्यदादितः शेष इत्यादि नियमा
ःप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिंगं भवतीति स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे एते इति स्यादेवात्र नौ गावाविति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक्। नपुंसकमन। अन्यतरस्यां
ग्रहणमेकवद्भावस्यानेनैव नान्तर्यात्संबंध्यते न तु [illegible]णान्यायेनाह। क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवदिति। अनपुंसकेनेति किं। शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले। अत्रैकवच्चेति न भवति। अ
स्यग्रहणमस्यैवैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञायेतेत्येवमर्थमन्यथा उत्तरत्रापि एकवदित्यस्यानुवृत्तिः शंक्येत। शुक्लः पट इत्यादि। शुक्लः शुक्ला शुक्लमित्येव विग्रहः पटः पटी

पिता मात्रा। श्वशुरः श्वश्र्वा। नन्वेतत्सूत्रद्वयं व्यर्थं पितृ[illegible]शब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन तु श्वश्रूश्वशुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात् न च सरूपाणामित्यादि
सूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वंद्वनिवृत्त्यर्थं तावदेकमिति वाच्यं पक्षे तस्यापि इष्टत्वादिति चेदत्राहुः। पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोरुक्तविष
ये प्रयोगाचार[illegible] पितृमातृभक्तीयमेव सूत्रद्वयमनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति। मातापितराविति। पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यत इति स्मृतेर्मा
तुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। आनङ् ऋतो द्वन्द्व इत्यानङ्। श्वश्रूश्वशुराविति। श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिता इति स्मृतेः श्वश्र्वा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः। त्यदादी
नि[illegible]। सर्वैः। किं। त्यदादिभिरेवेतरैरपि सहोक्तौ यथा स्यात्। यथासत्यं त्यदादिभिरेव सहोक्तावित्यर्थो माभूत्। यत्परमिति। शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः। त्यदादितर

पिता मात्रा। १।२।७०॥ मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते। माता च पिता च पितरौ। मातापितरौ वा। श्वशुरः श्वश्र्वा। १।२।७१॥ श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शि
ष्यते। श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्। १।२।७२॥ सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते। स च देवदत्त
श्च तौ। त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते। स च यश्च यौ। पूर्वशेषोऽपि दृश्यत इति भाष्यम्। स च यश्च तौ। त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो
लिङ्गवचनानि॥ सा च देवदत्तश्च तौ। तच्च देवदत्तश्च ते। तच्च देवदत्ता च यज्ञदत्ता च तानि। पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते। तच्च देवदत्तश्च ते। अद्वन्द्वतत्पु
रुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्॥ कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यौ ते॥ ॥ २९ ॥

तिः। आद्यादित्वात्तसिः। त्यदादीनां शे
षे सहविवक्षिते द्वयः पुमान् पुंनपुंसकं तदृशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्तीति वाच्यमित्यर्थः। कानीत्याकांक्षायामर्थात्त्यदादीन्येव। अस्यापवादमाह अद्वन्द्वेति। द्वन्द्वादिवि
शेषणानां पूर्वोक्तं न। किंतु विशेष्यनिघ्नत्वमेवेत्यर्थः। नन्वेवं कुक्कुटमयूर्याविमे इत्यत्र द्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभययोरपि विशेष्यत्वात् विशेष्यनिघ्नतायामपि कुक्कुटमयूर्या
विमे इति नियमतो न स्यादिति चेदत्र वदन्त्यः। परवल्लिङ्गमित्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदलिङ्गवत्वादुत्तरपदलिङ्गस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तल्लिङ्गाधिनतेवानुप्रयो
गस्येति न कदाचिदनुपपत्तिरिति। मयूरीकुक्कुटाविमाविति। प्रकृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसंगादुक्तं। तच्चेति। पिप्पल्यर्द्धं। सा चेति अर्द्धपिप्पली तत्पुरुषविशेषणमुदाहर
ति अर्द्धपिप्पल्यौ ते इति। यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणोऽयं प्रयोगस्तथापि तच्च तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यस्तानीत्युदा हरणमुक्तं॥

ग्राम्या। ग्रामे भवा ग्राम्याः। ग्रामाय रक्ता वितिपः लिङ्गद्वयेऽपि गाव इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिङ्गशेषस्य फलमाह। इमा इति। एवं च इमे च इमाश्च इमा इति स्त्रीलिङ्गशेष ए-
व भवति न त्वत्र त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानीति पुल्लिङ्गशेषः। गाव इमा इति भाष्योदाहरणादिति के अन्ये तु। ग्राम्यपशुसंघविषयत्वाविशेषाद्गावे इति वत्। इमा

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री। १।२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते। पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः। गाव इमाः। ग्राम्येति किम्। रुरव इमे। पशुग्रहणं किम्। ब्राह्मणाः इमे। संघेषु किम्। एतौ गावौ। अतरुणेषु किम्। वत्सा इमे। अनेकशफेष्विति वाच्यम्। अश्वा इमे। इह सर्वत्र एकशेषे कृते अनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न। तेन न शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्यान्तोदात्तः। प्राग्वदङ्गत्वादेकवद्भावश्च न। पय्यानौ। पय्याना इत्यादौ समासान्तो न॥ इत्येकशेषः॥ कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः। परार्थाभिधानं वृत्तिः। वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः। स द्विधा। लौकिकोऽलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः। प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः। यथा। राज्ञः पुरुषः। राजन् अस् पुरुष सु इत्यविग्रहो नित्यसमासः। अस्वपदविग्रहो वा। समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः। अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सह सुपेति विधानात्। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। इत्यपि प्रायिकाभिप्रायः। सूपप्रति। उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे। अतिमालादौ तत्पुरुषे। द्वित्रा इत्यादि बहुव्रीहौ। दन्तोष्ठमित्यादिद्वन्द्वे चाभावात्। तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः। तद्विशेषो द्विगुः। अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम्। किञ्च। सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा। सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः॥१॥ सुपा। राजपुरुषः। तिङा। पर्यभूषयत्। नाम्ना। कुम्भकारः। धातुना। कटप्रूः। अजस्रम्। तिङां तिङा। पिबतखादता। खादतमोदता। तिङां सुपा। कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा। एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः॥ ॥ इति सर्वसमासशेषः॥ ॥

इति च स्त्रीलिङ्गशेष एव स्यादिति। नास्तीयं कावकाश इत्यत आह। एतौ गावाविति। एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे संघग्रहणसामर्थ्याद्दूरनां समुदायोऽत्र गृ-
ह्यत इति भावः। एकशेषे कृते इति। विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः। नन्वेवंविषयभेदात् द्वन्द्वापवाद एकशेष इत्युद्घोषः कथं प्रवर्तत इति चेदत्राहुः॥

यथैकशेषेणैतस्यान्निर्विभक्तावुच्यमानायां द्वंद्वः स्यान्न त्वेकशेषः संभवतीति ताः किं कीशानिमादायापवादो द्वंद्व इति। द्वंद्वेनेति। एतेन कृतद्वंद्वानामेकशेष इति भ्रमो निर
स्तः न च तथैवास्तु फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह तेनेति। तेनेति पंथ्यानाविति। न चात्रेतोत्सर्वनामस्थान इति लिंगात्समासांतस्य परिहारः इतोदित्युक्तेपि सावित्यनुवृत्त्या पं
थानौ निमित्तेरिति वाच्यं पथो विभाषेति समासांताभावे अपंथानावित्यादेरितोदिति सूत्रस्य सावकाशत्वात् इत्येकशेषः। प्रसंगादाह। कृत्तद्धितेत्यादि। पंचवृत्तय इति। पंचानां
वृत्तीनामिति पूर्वाचार्यसंज्ञा इहाप्याश्रीयत इति भावः। तल्लक्षणमाह। परार्थेति। अन्यथा यो नमो वेणपरपदार्थान्तर्भाविणवा यो विशिष्टार्थस्य परार्थस्य चाभिधीयते येन तत्परा
र्थाभिधानं। अतएव वृत्तौ तंत्र वृत्तिर्न भवति। तत्रैकार्थीभावानभ्युपगमादन्यथा मृदुपचतीत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात्स विशेषणानां वृत्तिर्न भवति वृत्तस्य च विशेषणयो
गो नेत्यभ्युपगमादित्येके। समर्थसूत्रे कैयटस्त्वाह परस्य शब्दस्य योर्थस्तस्याभिधानं शब्दांतरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायां
अनुक्तोऽपि पुरुषार्थोऽभिधीयत इति। अविग्रह इति। लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः। अस्वपदेति। समस्यमानपदावयवरहित इत्यर्थः। द्वंद्वं बहुव्रीहौ त्वोरे वेति। अनेकग्रहण

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे। ५।४।७४। अ अनक्षे इतिच्छेदः। ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्। अक्षे या धूः तदन्तस्य तु न।

रनुवृत्तिस्त्या वेदिधाना द्वहुपदसमासत्वं तयोरिव संभवतीति भावः। क्वचिदेवेति। द्यन्हजात इत्यादौ। नाम्नेति। प्रातिपदिकेनेत्यर्थः। कुंभकार इति। अत्र हि सुबुत्पत्तेः
प्रागेवोपपदसमासः कटप्रूरजस्रमिति। क्विब्वचिप्रच्छीति वार्तिकेन मिकं पीति सूत्रे चकटप्रु अजस इति निपातनाद्धातुना समासः। पिवतख्वादतेति आख्यातमाख्या
ते नेवि प्रपूर्व्यं सुकोरे पाठात्समासः॥ इति सर्वसमासशेषः॥ ॥ ऋक्पूर प इति लुप्तप्रथमैकवचनांतं समासांता इति त्वधिक्रियते तदाह। समासस्यावयवोऽन्तावयव इति
अनक्ष इत्येतत्सामान्येनः श्रुतमपि धुरैव संबध्यते सामर्थ्यान्नान्यैरित्याशयेन व्याचष्टे। अक्षे या धूरिति। तदंतस्य तु नेति। सूत्रे संबंधिनो विकरणत्वविवक्षया सप्तमी। तेनाक्षसंबंधि
नी या धूस्तदंतस्य नेत्यर्थः। यद्यत्राक्षे पूर्वपदे नेति व्याख्यायेत तर्हि दृढधूरक्ष इत्यत्र निषेधो न स्यात्। यदि त्वक्षे समासार्थे नेति व्याख्यायेत तदा अक्षधूरित्यत्र न स्यात्तस्मादुभयसं
ग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव न्याय्यः। अर्धर्च इति। अर्धं नपुंसकमिति समासः। अर्द्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वं॥ अनृचीत्यादि। अनुक्तसमासांतत्वाच्छेषाद्विभाषेति कप्प्रत्यये न कृते च द्वृक्कमित्यपि बो
ध्यं। बह्वृचः अनृचबह्वृचावध्येतर्येव नेह अनृक्साम बह्वृक्सूक्तं॥ त्रि स्मोः पू॥ ॥ कृ. मू.॥ ९

विष्णुपुरमिति। यद्यपि पुरशब्देन समासे ऽप्येतत्सिध्यति तथापि विष्णुपूरित्यनिष्टवारणाय सूत्रे पू ग्रहणं। कृतसमासांतस्येति। येन विधिरिति सूत्रे अप्रत्यय इति सावधिनिष्ठं नीतिभा
ष्यादिति भावः। अंतरीपमित्यादि। अंतर्गता आपो अस्मिन्निति विग्रहः। उपसर्ग ग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थं। समाप इति। अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भावः।
भाष्ये तु समापईत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तं स च देवयजनरूपविशेषार्थपरः समीपसमृद्धीति निर्देशात्समीपमिति भाष्योदाहरणाच्चेति ज्ञेयं। देवयजनमि
ति। आप्यं नेत्रं अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः स्यविति। न पूजनादिति समासांता भावः। अवर्णांताद्वेति। द्व्यंतरिति सूत्रे ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यं इदमाभूत्। प्रापं
[illegible]मिति भाष्योक्तेः। गतिश्चेति सूत्रे प्रेपं परेपमिति भाष्योक्तेश्चेति भावः। उदनोः दीर्घोच्चारणं कश्चिच्छास्त्रायामवग्रहार्थं। वद्धचास्तु अनूपे गोमान् गोभिरित्यत्रानूपशब्द

विष्णुपुरं। [illegible] विमलापं सरः। द्व्यंतरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। ६।३।९७॥ अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणं। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। एभ्योऽपस्य
ईः स्यात्। द्विर्गता आपो यस्मिन्निति। द्वीपं। अन्तरीपं। प्रतीपं। समीपं। समापो देवयजनमिति तु। समा आपो यस्मिन्निति बोध्यं। कृतसमासान्तग्रह
णान्नेह। स्वप्वती। अवर्णान्ताद्वा॥ प्रेपं। परेपं। प्रापं। परापं। ऊदनोर्देशे। ६।३।९८॥ अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे। अनूपो देशः। राजधुरा। अ
क्षन्तु। अक्षधूः। दृढधूरक्षः। सखिपथो। रम्यपथो देशः। अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः। ५।४।७५॥ एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात्। प्र
तिसामं। अनुसामं। अवसामं। प्रतिलोमं। अनुलोमं। कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते॥ कृष्णभूमः। उदग्भूमः। पाण्डुभूमः। द्विभूमः प्रा
सादः। संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च॥ पञ्चनदं। सप्तगोदावरं। अजिति योगविभागादन्यत्रापि। पद्मनाभः॥ ९ नावगृह्णंति। अनूप इति। अनु

गता आपो ऽस्मिन्नित्यनूपो देशः। जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः। प्रतिसाममिति। अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा। एवमनुसमादावप्यूह्यं। कृष्णोदगिति। अजि
ति योगविभागेन गतार्थमिदं। एवमुत्तरवार्तिकमपि कृष्णभूम इत्यादयो बहुव्रीहयः। पद्मनाभ इति। पद्मं नाभौ यस्येति विग्रहः। गङ्गादित्वा त्सप्तम्यंतस्य परनिपातः
पद्माकारा नाभिर्यस्येति वा। एवमूर्णनाभोऽपि ज्ञेयः। तत्र तु ज्यायोः संज्ञाछंदसोरिति ह्रस्वो विशेषः॥ ॥ ॥

अ स्तोः दृश्यते नेनेतिदर्शनं चक्षुस्तद्वाचिनो क्षिशब्दस्य दर्शनसाद मुख्यस्य ग्रहणमित्याशयेनाह अचक्षुः पर्यायादिति गवाक्ष इति गावः किरणाः अक्षिशब्दोऽयं ध्रुवाचीषष्ठी
समासः अचतुर निपात्यंत इति निपातनफलं तु समास विशेषनियमः टिलोपादिकं च तदाह आद्या इति बहुव्रीहय इति बहुव्रीहय एवेत्यर्थः तेन तत्पुरुषे अचत्वारो वि

अक्ष्णोऽदर्शनात् ५।४।७६॥ अचक्षुः पर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः। गवामक्षीव। गवाक्षः। अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सा
मवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धो
क्षोपशुनगोष्ठश्वाः ५।४।७७॥ एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अविद्यमानानि चत्वार्यस्य। अचतुरः। विचतुरः। सुच
तुरः। त्र्युपाभ्यां च चतुरोऽजिष्यते। त्रिचतुराः। चतुर्णां समीपे। उपचतुराः। ततः एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ। ऋक्सामे। वाङ्मनसे। अक्षिणी
च भ्रुवौ च। अक्षिभ्रुवं। दाराश्च गावश्च। दारगवं। ऊरू च अष्ठीवन्तौ च। ऊर्वष्ठीवं। निपातनाट्टिलोपः। पदष्ठीवं। निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः। नक्तं
च दिवा च नक्तंदिवं। रात्रौ च दिवा च। रात्रिंदिवं। रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते। अहनि च दिवा च। अहर्दिवं। वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते। अहन्यहनीत्यर्थः।
सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः। बहुव्रीहौ तु। सरजःपङ्कजं। निश्चितं श्रेयः। निःश्रेयसं। तत्पुरुष एवेह। निःश्रेयान्पुरुषः। पुरुषस्यायुः। पुरुषायुषं
द्व्यायुषं। त्र्यायुषं। ऋग्यजुषं। ततोष्टौ कर्मधारयाः। जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धोक्षः। शुनः समीपं। उपशुनं। टिलोपाभावः सं
प्रसारणं च निपात्यते। गोष्ठे श्वा। गोष्ठश्वः। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ५।४।७८॥ अच् स्यात्। ब्रह्मवर्चसं। हस्तिवर्चसं। पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यं
पल्यवर्चसं। राजवर्चसं। अवसमन्धेभ्यस्तमसः ५।४।७९॥ अवतमसं। सन्तमसं। अन्धयतीत्यन्धः पचाद्यच्। अन्धन्तमः। अन्धतमसं॥

चत्वार इत्येव भवतीति भावः एवमुत्तरत्रापि अवधारणमुक्तं त्रिचतुरा इति त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येय इति डच्चोपवादोऽच अक्षिभ्रुव
मिति प्राण्यंगत्वादेकवत् ऊरू चाष्ठीवंतौ चेति सक्थ्यूरुर्वाङ्गपुमानूरित्यमरः जानूरू पर्वाष्ठीवदस्त्रियामिति च ऊर्वष्ठीवपदष्ठीवमिति प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः द्वन्द्वो निपात्य

सु
सि·कौ·
टी·त·
२९१

विरूपाणामपीत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः सरजसमिति अव्ययीभावे चाकाले इति सहस्य सभावः सरजः पंकजमिति सरजसमकरंदनिर्भराः स्विति माघप्रयोगस्तु चिंत्य इति भावः निः
श्रेयानिति निश्चितं श्रेयो येनेति विग्रहः निःश्रेयसम् इति केषांचित्तूदाहरणमशुद्धं ईयसश्चेति कपो निषेधात् गोष्ठश्वेति एते नसमासीन तत्पुरुष एवेति नियमो दर्शितस्तेन षष्ठी

श्वसो वसीयःश्रेयसः । ५।४।८०॥ वसुशब्दः प्रशस्तवाची । ततः ईयसुनि वसीयः । श्वसशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वा
त्समासः । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । अन्ववतप्ताद्रहसः । ५।४।८१॥ अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । ५।४।८२॥ उर
सि प्रति । प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अनुगवमायामे । ५।४।८३॥ एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति समासः । द्विस्तावा त्रिस्तावा
वेदिः । ५।४।८४॥ अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिः ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् ॥
द्विस्तावती । त्रिस्तावती रज्जुः । उपसर्गादध्वनः । ५।४।८५॥ प्रगतोऽध्वानम् । प्राध्वो रथः । न पूजनात् । ५।४।६९॥ पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा
अतिराजा । स्वतिभ्यामेव ॥ नेह । परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्थः । स्व
क्षः । किमः क्षेपे । ५।४।७०॥ क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा । किंराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किंराजः । किंस
खः । किंगवः । नञस्तत्पुरुषात् । ५।४।७१॥ समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् । पथो विभाषा । ५।४।७२॥ नञ्पूर्वात्पथो वा
समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं वर्त्तते ॥ इति समासान्ताः ॥

॥ ९ तत्पुरुषे गोष्ठश्वेत्येव ब्रह्मवर्चसमिति ष
ष्ठीतत्पुरुषः एवं हस्तिवर्चसमपि पल्येति पलं मांसमर्हतीति पल्यो मांसभोजी तदीयं वर्चः पल्यवर्चसं अवतमसमित्यादि अवहीनं संततं च तम इति विग्रहः अंधयतीति
अंधं दृष्ट्युपघाते चुरादिः अंधमिति गाढमित्यर्थः ॥ ः ॥ श्वसो वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुनित्याकरविरुद्धं व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति वसुशब्द इति ॥
वसीय इति यः कामयेत वसीयान्स्यामिति श्रौत प्रयोगोऽप्यत्र अनुकूल इति भावः श्वसशब्द इति कालवाच्यप्ययं प्रकृते त्वर्थविशेषपरः शक्तिस्वभावात्तमेवाह ॥

उत्तरपदार्थप्रशंसामिति उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः आशीर्विषयमिति षष्ठीसमासः विषयशब्दस्याजहल्लिंगत्वात्पुल्लिंगनिर्देशः उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्वि
षयत्वाभावादिति पाठांतरं क्वचिदस्ति उभयथापि विषयता याच्यमानकोयमिति फलितोर्थः अन्ववरहसं रहस इत्यप्रकाशमुच्यते अनुगतमवहीनं च रहः इति प्रादिसमासः अनुग
तो लोम्नेत्यादिवहुव्रीहिर्वा तप्तं रहसमिति तप्तं च तद्रहश्चेति विग्रहः परेणानधिगम्यमित्यर्थः इत्यतः प्रागिति प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकोक्तेरिति
भावः किमः क्षेपे क्षेपग्रहणमिह शक्यमकर्त्तुं प्रतिपदोक्तपरिभाषया किं क्षेप इति निहितसमासस्यैव ग्रहणान्न किं राज इत्यादिकिमत्र प्रश्ने षष्ठीसमासः कर्मधारयो
वा नञ नञ्समस्तपात्तु नञ इति षष्ठी नञः संबंधी यस्तत्पुरुषः नञवयवक स्तस्मादित्यर्थः अपथमिति नसाद्भिज इति टिलोपः अपथं नपुंसकमिति क्लीवत्वं अपथं वर्त्त
त इति अव्ययीभावे व्ययीभावः ॥ इति सकलसमाससाधारणाः समासांताः ॥ अलुक्स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधोयं सुपो धात्वित्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः स्तो

अलुगुत्तरपदे ६।३।१ अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६।३।२ पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरप
दे स्तोकान्मुक्तः एवमन्तिक दूरार्थकृच्छ्रेभ्यः उत्तरपदे किं निःस्तोकान्निःस्तोकः ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ब्राह्मणो विहितानि शस्त्र
णि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव ॥ स्तोकान्मुक्त इति समासप्रयोजनमे

कपदत्वैकस्वर्यविभक्त्युत्पत्त्यायोगाभावश्च किं च स्तोकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः स्तोकान्मुक्तायाः स्तौकान्मुक्तेय इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तिरपि प्रयोजनं च प्राथमिकसामासि
कलुको निषेधे न चरितार्थत्वाद्धात्वनद्धितनिमित्तोलुगद्युवार इति धर्मकं सुपो धात्विति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषेणालुगद्यस्यापि निषेधाभ्युपगमात् इह स्तोकांतिके ति समास
शास्त्रपठितार्थस्तोकादयो गृह्यंते न तु करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेति सूत्रपठिताः समासे सुपो लुकि प्रसक्ते विधीयमानेनालुका शास्त्रेण समासशास्त्रपठितानामविलंवे
नोपस्थितेर्व्याप्तिन्यायाच्च स्तोकांतिकेत्यत्र स्वार्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यंते तत्र देनन्मनस्सि निधायाह एवमिति द्विवचनबहुवचनांतानां तु समासो नेष्यते अन
भिधानात् नस्तोकाभ्यां मुक्त इत्यादौ वाक्यमेव शास्त्राणीति प्रगीतमंत्रसाध्यगुणनिष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रं अप्रगीतमंत्रसाध्यगुणनिष्ठगुणाभिधानं शस्त्रमिति याज्ञिकाः

॥

ओजस्सु ओजसा कृतमिति कर्तृकरणे कृतेति समासः कथं तर्हि सततं नैशतमोवृतमन्यत इति भारविः अत्राहुः वृतु वर्त्तने इत्यस्माद्धात्वर्थे क्तविधानमिति भावे क्तप्रत्यये त
दं तेन षष्ठीसमासाश्रयणान्न दोष इति यत्तु केवलपदाधिकार एव तदन्तविधिर्न तूत्तरपदाधिकारे तथा च नैशतमसेति तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तं त
त्रपदं गम्याधिकार इत्यत्र इष्टकचितं पक्वेष्टकचितमिति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः जनुषेति जनुर्जननं जन्मानीत्यमरः आत्मनापंचम इति
तृतीयेति योगविभागात्समासः इह प्रकृत्यादित्वात्तृत्थमार्थे तृतीयेत्येके आत्मना कृतः पंचम इति करोति क्रियापेक्षा सेत्यन्ये बहुव्रीहिर्वा ध्य इति एकस्याप्यौपाधिकभेदं परिक
ल्प्य वृत्तावपि पदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः वैयाकरणी व्याकरणेभवा वैयाकरणी अण् ऋगयनादिभ्य इत्यण् सा चासावाख्या चेति कर्मधारयः आत्म

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः। ६।३।३। ओजसाकृतमित्यादि। अञ्जस उपसंख्यानं। अञ्जसाकृतं। आर्जवेन कृतमित्यर्थः। पुंसानुजोऽजनुषा
न्ध इति च। यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः। जनुषान्धो जात्यन्धः। मनसः संज्ञायाम्। ६।३।४॥ मनसागुप्ता। आज्ञायिनि च। ६।३।५॥ मनस इत्ये
वा। मनसा ज्ञातुं शीलमस्या मनसाज्ञायी। आत्मनश्च। ६।३।६॥ आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात्। पूरण इति वक्तव्यं॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे
इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्वा ध्येयः। पूरणे किं। आत्मकृतं। वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः। ६।३।७। आत्मन इ
त्येव। आत्मनेपदं। आत्मनेभाषा। तादर्थ्ये चतुर्थी। चतुर्थीति योगविभागात्समासः। परस्य च। ६।३।८। परस्मैपदं। परस्मैभाषा। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञा
याम्। ६।३।९। हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायां॥ त्वचिसारः॥ ॥ ९८ न इत्येवेति इहात्मन इत्यनुवर्त्य वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुगि
तीत्यर्थः लक्षणेनैतु परस्य चेत्युत्तरसूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः आत्मनेभाषा इति यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः प्रकृतिविकृतिभावविरहादिं
धनं यस्यालौकिकत्वान्न समासाभावमाशंक्याह योगविभागादिति इह लुग्विधिसामर्थ्यादपि समासस्सुवचः परस्मैपदपरस्मैभाषाशब्दस्य च यथा चतुर्थीतत्पुरुषः अलुक् स्याद्वैयाकरणाख्या

मविपुधिभ्यां स्थः। आस्तां स्वमाश्रित्यागिरे त्योलादिकः किरच्प्रत्ययांतस्तिष्ठतेर्निष्पन्नः साम्यदासेरिति निषेधे प्राप्ते वचनारंभः। गवीति वचनादेवेति न च लुकं बाधित्वा परत्वादंतरंगत्वाच्चावादेशे हल
दंतात्सप्तम्या इत्येवालुक् सिध्यतीति वाच्यं अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधत इति लुको बलीयस्त्वादिति भावः हृदिस्पृगिति हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः अलुग्विधिसामर्थ्यात्कर्मणि सप्तमी

गवियुधिभ्यां स्थिरः ८।३।९५। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात्। गविष्ठिरः। अत्र गवीति वचनादेवालुक्। युधिष्ठिरः। अंरण्येतिलकाः। अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः। हृद्द्युभ्यां ङेः। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्। कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ६।३।१०। प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। मुकुटेकार्षापणं। दृषदिमाषकः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं। कारनाम्न्येव प्राचामेव हलादावेवेति। कारनाम्नि किं। अभ्याहितपशुः। कारादन्यस्यैतद्यस्य नाम। प्राचां किं। यूथपशुः। हलादौ किं। अविकटोरणः। हलदन्तात्किं। नद्यान्दोहः। नदीदोहः। मध्याद्गुरौ ६।३।११। मध्येगुरुः। अन्ताच्च। अन्तेगुरुः। अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ६।३।१२। कण्ठेकालः। उरसिलोमा। अमूर्द्धमस्तकात्किं। मूर्द्धशिखः। मस्तकशिखः। अकामे किं। मुखेकामोऽस्य। मुखकामः। बन्धे च विभाषा ६।३।१३। हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। हस्तेबन्धः। हस्तबन्धः। हलदन्तेति किं। गुप्तिबन्धः। तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३।१४। स्तम्बेरमः। स्तम्बरमः। कर्णेजपः। कर्णजपः। क्वचिन्न। कुरुचरः। प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ६।३।१५। प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायमपवादः। विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ६।३।१६। एभ्यः सप्तम्या वा अलुक् जे। वर्षेजः। वर्षजः। क्षरेजः। क्षरजः। शरेजः। शरजः। वरेजः। वरजः। घकालतनेषु कालनाम्नः ६।३।१७। सप्तम्या विभाषा लुक् स्यात्। पूर्वाह्णेतरे। पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णेतमे। पूर्वाह्णतमे। काले। पूर्वाह्णेकाले। पूर्वाह्णकाले। तने। पूर्वाह्णेतने। पूर्वाह्णतने। शयवासवासिष्वकालात् ६।३।१८। खेशयः। खशयः। ग्रामेवासः। ग्रामवासः। ग्रामेवासी। ग्रामवासी। हलदन्तादित्येव। नेह भूमिशयः। अपो योनियन्मतिषु। अप्सुयोनिः। अप्सव्यः। अप्सुमान्। अ

कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा अविकटोरण इति संघातेन कटजितकटश्चास्य पांतः उरणो मेषः बंधे च विभाषा बंध इति घञंतः हस्तेबंधः इति बहुव्रीहिरयं तत्पुरुषे तु नेन
सिद्धस्येत्यादिना निषिद्धेति वक्ष्यमाणेनानिषेध एवेत्याहुः अप्सव्य इति दिगादित्वाद्यति ओर्गुणे वांतादेशः प्राचा तु यतः स्थाने जं पठित्वा अप्सुज इत्युदाहृतं तदाकरविरुद्धं जे चेत्य

अप्सुजः अप्सुचर इति भाष्ये वचनांतरदर्शनाच्च केचित्तु अप्सुज इत्युक्तोदाहरणद्वयेपि हलदंतादित्यलुकमाहुः ॥ ॥ अप्सुमंताविति कारीर्यामग्नेः सधिष्ट्वाप्सु मे सोमो अब्रवीदित्यन्य भागमंत्रेत्वेन तत्र सप्सुशब्देस्तीति तद्द्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वं प्राचा तु मतिश्वितिपठित्वा अप्सुमतिरित्युदाहृतं अत्र केचित् अप्सिवत्येतदनुकरणशब्दः सप्तम्यंतो वा आवेसप्त म्यंतात्प्रथमायाः अभावेन मतुवेव दुर्लभः अन्ये तु लुकः प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् तथा च मतिश्वितिशब्दोक्तः पाठ एव युक्तः न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यं मतिश्वितिपाठस्याप्सुमतिरित्युदाहरणस्य च भाष्यवृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुश्वितिपाठस्येव काप्यदर्शनात् व्यर्थत्वाच्च अस्य वामीयं कथा शुभीयमित्यादाविव लुकि कर्तव्ये प्रसक्तिवर

अप्सुमन्तावाज्यभागौ। नेन्सिद्धबध्नातिषु च। ६।३।१९। इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग्न। स्थण्डिलशायी। साङ्काश्यसिद्धः। चक्रबंधः। स्थे च भाषायाम्। ६।३।२०। सप्तम्या अलुग्न। समस्थः। भाषायां किं। कृष्णोऽस्याखरेष्ठः। षष्ठ्या आक्रोशे। ६।३।२१। चौरस्य कुलं। आक्रोशे किं। ब्राह्मणकुलं। वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु। वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः। पश्यतोहरः। आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च। अमुष्यापत्यं। नडादित्वात्फक्। अमुष्यपुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। एवमामुष्यकुलिका। देवानांप्रिय इति च मूर्खे। अन्यत्र देवप्रियः। शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः। शुनश्शेफः। शुनःपुच्छः। शुनोलाङ्गूलः। दिवश्च दासे। दिवोदासः। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। ६।३।२२। षष्ठ्याः पुत्रे परे लुग्वा निन्दायां। दास्याःपुत्रः दासीपुत्रः। निन्दायां किं। ब्राह्मणीपुत्रः। ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः। ६।३।२३। विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक्। होतुरन्तेवासी। पितुःपुत्रः। विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं। नेह। होतृधनं। पितृगृहं। विभाषा स्वसृपत्योः। ६।३।२४। ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग्वा स्व

नुकरणमित्यतिदिशन्प्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धिरित्याहुः नेन्सिद्धबध्नातिषु चेति तत्पुरुष इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवायं निषेधः बहुव्रीहौ बंधे च विभाषेति विकल्पः पश्यतोहर इति पश्यंतमनादृत्य हरतीत्यर्थः षष्ठी चानादर इति षष्ठी देवानामिति मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमा अयं भावः ब्रह्मज्ञानरहितत्वात्संसारिणो मूर्खास्ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठंतः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यंतं प्रीतिं जनयंति ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा तेषां यागाद्यनुष्ठानाभा

स्यान्नापवन्नत्वान्मूर्धन्यः स्यादेवेति भाव इति शुनःशेप इति शुनश्शेपः यद्यपि शेपस्शब्दः सकारान्तः गौर्लिंगं चिह्नं शेपः सारित्यमरप्रयोगात्तथापि श्रीकण्ठपादित्वा
दौ गन्धदर्के प्रत्यये अकारान्तोऽप्यस्त्येव तथा च मन्त्रः यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपमिति चिह्नं शेफसोरिति पाठे तु शेपशब्दस्य सकारान्तत्वशंकैव नास्तीति बोध्यं शुनःपुच्छ

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्। ८।३।८५। आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे। मातुःष्वसा। मातुःस्वसा। पितुःष्वसा। पितुःस्वसा। लुकि तु। मातृपितृभ्यां स्वसा। ८।३।८४। आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे। मातृष्वसा। पितृष्वसा। असमासे तु। मातुः स्वसा। पितुः स्वसा। इत्यलुक्समासः। घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः। ६।३।४३। भाषितपुंस्काद्योऽङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्याद् घरूपकल्पप्रत्ययेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु। ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिरूपा। ब्राह्मणिकल्पा। ब्राह्मणिचेली। ब्राह्मणिब्रुवा। ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि। ब्रुवः पचाद्यच् व्यादेशगुणयोरभावो निपात्यते। चेलडादीनि शब्दविषये कुत्सनवाचीनि। तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः। ङ्यः किम्। दत्तातरा। भाषितपुंस्कात् किम्। आमलकीतरा। कुवलीतमा। नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्। ६।३।४४। अङ्न्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। ब्रह्मबन्धुतरा। ब्रह्मबन्धूतरा। स्त्रीतरा। स्त्रितरा। कृन्नद्यान लक्ष्मीतरा। उगितश्च। ६।३।४५। उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। विदुषितरा। ह्रस्वाभावपक्षे तसिलादिष्विति पुंवत्। विद्वत्तरा। इत्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम्। हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु। ६।३।५०। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। हृदयस्य प्रियं हृद्यम्। हृदयस्येदं हार्दम्। हृल्लासः। लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम्। घञि तु। हृदयलेखः। लेखग्रहणमेवं ज्ञापकम्। उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति। वा शोकष्यञ्रोगेषु। ६।३।५१। हृच्छो

इत्यादावलुग्बहुव्रीहिः तथाप्यसीक्षविशेषाणां संज्ञाः॥ ः ॥ मातुःपितुर्भ्यामिति सूत्रे समासेग्रहणसंगत्यत समासस्यानुवर्तितं तत्फलं दर्शयति असमासे त्विति वाक्ये वैकल्पिकमपि षत्वं न त्वर्थः॥ ॥ इत्यलुक्समासः॥ ॥ घरूपकल्पतरप्तमपो घः प्रशंसायां रूपप् चिलवसने चेलडिति पचादौ टित्त्वनिपातनेऽङीवर्थं प्रत्य
येष्विति लेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यत इति भावः॥

त्रा ह्ला णा तरेति जातश्चेति निषेधान्नासिकादिष्विति न पुंवद्भावः चेलीति पचादी चेलडिति पाठात् टिड्डेति ङीप् आमलकीति आमलकीकुवलीशब्दौ वृक्षनित्यस्त्रीलिंगौ न
याः उक्तं त्वन्यः शेषः स चहिद्वेत्याह अङ्येतेति उपलक्षणमेतत् भाषितपुंस्केऽपि नेहसंबध्यते इत्याशयेनाह स्त्रीतरेति उगितः परा या नदीति र्ईदूतो केवलयोरपि नदीसं
ज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तं विदुषितरेति उगितश्चेति ङीपि वसोः संप्रसारणं वृत्यादिष्विति प्रक्रियातद्व्याख्यानानि चादिशब्दग्राह्याणि अस्त्वतग्रहणमिति अणन्त्यसाह
चर्मा ह्लेखशब्दोऽस्मं तत एव निर्दिष्ट इति भावः नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादणग्रहणेनैव सिद्धेरत आह ज्ञापकमिति अत एव घरूपकल्पेषु तरंतग्रहणं नेति व्याख्या

सो हार्दे। सो हृदय्या। हृद्रोगः। हृदयरोगः। हृदयशब्दपर्य्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदं। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु॥६।३।
।५२। एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात्। पादाभ्यामजतीति। पदाजिः। पदातिः। अज्यतिभ्यां पादे चेतीण् प्रत्ययः। अजेर्व्यभावो निपात
नात्। प्रस्नः। पदोपहतः। पदस्यः तदर्थे ॥६।३।५३। पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे। पादौ विध्यन्ति। पद्याः शर्कराः। अतदर्थे किं। पादार्थमुदकं पाद्यं॥
पादार्घाभ्यां चेति यत्। इके चरतावुपसंख्यानम्। पादाभ्यां चरति। पदिकः। पर्य्यादिभ्वान्तष्ठन्। हिमकाषिहतिषु च ॥६।३।५४। पद्धिमं। पत्काषी। पद्धतिः। ऋ
चः शे ॥६।३।५५। ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे। गायत्री पच्छः शंसति। पादं पादमित्यर्थः। ऋचः किं। पादशः कार्षापणं ददाति। वा घोषमिश्रशब्देषु॥६।३।
।५६। पादस्य पत्। पद्घोषः। पादघोषः। पन्मिश्रः। पादमिश्रः। पच्छब्दः। पादशब्दः। निष्के चेति वाच्यं। पन्निष्कः। पादनिष्कः॥ ॥ ॥

त॥ ॥ सो हार्दमिति त्रा ह्लणादित्वाण् ष्यञ् हृद्भगसिंध्वंत इत्युभयपदवृद्धिः पादस्य पद उत्तरसूत्रे पदग्रहणात्पदेऽप्यपम दंतः सौत्रो विभक्तिलुक् तदाह अदंता देश इति तेन पद
गइत्यादि सिद्धं पद्याइति विध्यत्यधनुषेति यत् पाद्यमिति पादार्घाभ्यां चेति यत् पूर्वसूत्रे आज्यात्यादिषु प्राण्यंगस्यैव करणत्वसंभवादिहापितद्वचनएव पादशब्दो गृह्य
ते न परिमाणवचनः तेन द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यं त्रिपाद्यमित्यत्र पणपादमाषेतियतिपदादेशो न भवति एतच्च वृत्तिहरदत्तग्रंथयोः स्पष्टं पत्काषीति सुप्यजातावि
ति णिनिः [illegible] कर्मणि क्तिन् ऋचः शे इति शस्प्रत्ययस्येदमनुकरणं लेमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मत्वर्थे णोन संभवतीति भावः पच्छ इति संख्यैकवचनाच्च

उदपेषमित्यत्र हि नाम्न्य... इत्यनुवृत्तेः उदधिरिति उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः उदमंथ इति द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मंथः उद
केन मंथ इति विग्रहे तृतीयेति योगविभागात्समास इति हरदत्तः शुक्लीभाव इति ऊर्यादिच्विडाचश्चेति च्व्यंतत्वान्निपातत्वेऽव्ययत्वं भ्रुकुंस इत्यादि भ्रुकुंसश्च भ्रु
कुंसश्च भूकुंसश्चेति नर्तक इत्यमरः भेदीप्रमीलाभ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटी स्त्रियामिति च एक तद्धिते एकेति लुप्तषष्ठीकं तदाह एकशब्दस्येति ह्रस्वविधानमस्य न

उदकस्योदः संज्ञायाम्। ६।३।५७॥ उदमेघः। उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्॥ क्षीरोदः। पेषंवासवाहनधिषु च। ६।३।५८॥ उदपेषम्पिनष्टि। उद
वासः। उदवाहनः। उदधिर्घटः। समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम्। एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्। ६।३।५९॥ उदकुम्भः। उदककुम्भः। एकेति किम्। उ
दकस्थाली। पूरयितव्येति किम्। उदकपर्वतः। मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च। ६।३।६०॥ उदमन्थः। उदकमन्थः। उदौदनः
उदकौदनः। इकोह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य। ६।३।६१। इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः। ग्रामणीपुत्रः। इकः किम्। रमापतिः। अङ्य इति किम्। गौरी
पतिः। गालवग्रहणं पूजार्थम्। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः। इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्। श्रीमदः। भ्रूभङ्गः। शुक्लीभावः। अभ्रुकुंसादी
नामिति वक्तव्यम्॥ भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रूकुंसः। भ्रूकुटिः। अकारोऽनेन विधीयत इत्यन्ये। भ्रुकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रुवा कुंसा भाषणं शोभा वा य
स्यास्त्रीवेषधारी नर्तकः। भ्रुवः कुटिः। कौटिल्यम्। एक तद्धिते च। ६।३।६२॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे। एकस्या आगतम्। एकरूप्यम्. एक
क्षीरम्। ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्। ६।३।६३॥ रेवतिपुत्रः। अजक्षीरम्। त्वे च। ६।३।६४॥ त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः। अजत्वम्। अजात्वम्। रोहिणित्वम्। रोहि
णीत्वम्। ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे। ६।१।१३॥ ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे॥ सम्प्रसारणस्य
। ६।३।१३९॥ सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे॥ ॥ ९८ वं तत्पर्वोपयुज्यते न तु केवले स्वभावत एव ह्रस्वत्वादतो व्याचष्टे एकस्या आगतमि
त्यादि ... इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपदमुत्तरपदं चाक्षिप्यते तत्र ष्यङः पूर्वपदस्य विशेषणं तदन्तं गृह्यत इत्याह ष्यङन्तस्येति पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति पुत्रपत्यंतयो
रिति व्याख्याने तु कारीषगंध्यापरमपुत्र इत्यादावपि प्रसंगः स्यादिति भावः संप्रसारणस्य उत्तरपद इत्यधिक्रियते हलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तनेतदाह दीर्घः स्या

इत्तरपदइति हलइतिदीर्घोऽत्र न प्रवर्तते प्रत्ययस्य लुमत्वेनांगसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥ ॥ कौमुदगंध्याया इति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्या तस्यापत्यमित्यर्थे ठक्‌ ततो लुगिति
रितिष्यङ्‌ आदेशः यङश्चाप्‌ ननु कौमुदगंधीपुत्र इत्यादाविको ह्रस्वो ङ्योगालवस्येति ह्रस्वेन भाव्यं दीर्घविधानं तु पक्षे सावकाशमित्यत आह व्यवस्थितविभाषयेति नेतीति संप्रसा
रणमिह नेत्यर्थः अतिकारीषेति कारीषगंध्यामतिक्रांतोऽतिकारीषगंध्यस्तस्य पुत्रः इष्टकचितमिति कर्तृकरणे कृतेतितृतीयासमासः पक्केष्टकचितमिति पदाधिकारात्तदं
तविधिः प्रवर्तत इति भावः मालभारीति मालां बिभर्तीत्यर्थः सुप्यजाताविति णिनिः हारिं स्थितिपाठांतरं कारे सत्या अहर्दिषदित्यतोऽनुवर्तनादाह नुमस्यादिति सत्यंकारः

कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ज्जनेनेति तदादिनियमप्रतिषे
धात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्ज्जने तु न तदादिनियमान्नेह । अतिकारीषगंध्यापुत्रः । बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । ३ । १४ ॥ बन्धुशब्दे उत्तरपदे
ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगंध्या बन्धुर्यस्येति । कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किं । कारीषगंध्याया बन्धुः । कारीषगंध्याब
न्धुः । लीवनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया । मातज्मातृकमातृषु वा ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगंध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगं
ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगंध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशो नद्यृतश्चेति कब्विकल्पश्च बहुव्रीहावे
वेरम् । नेह । कारीषगन्ध्याया माता । कारीषगंध्यामाता ॥ चित्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते । इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभा
रिषु । ६ । ३ । ६५ ॥ इष्टकादीनामेतान्युत्तरपदेषु परेषु ह्रस्वः स्यात्‌ । इष्टकचितं । पक्वेष्टकचितं । इषीकतूलं ॥
मुञ्जेषीकतूलं । मालभारी । उत्पलमालभारी ॥ कारे सत्यागदस्य । ६ । ३ । ७० ॥ मुम्स्यात्‌ । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ॥ अस्तुङ्का
रः । धेनोर्भव्यायाम् ॥ धेनुम्भव्या ॥ लोकस्य पृणे ॥ ॥ (( अपथप्रकरणं अप्रापथेपि सत्यादप्रापथ इति डाचं बाधित्वा परत्वान्मुमेव अगदं
कारे वैद्य अस्तुंकारोऽभ्युपगमः अस्त्विति तिङंतप्रतिरूपकमव्ययं धेनुंभव्येति भविष्यंती धेनुरित्यर्थः भव्यगेयेति निपातनात्कर्तरि कृत्यः धेनुश्चासौ भव्या चेति
विग्रहः गौतमस्मृतौ तु अधेनुं धेनुभव्येत्यत्रार्षत्वान्मुमेति बोध्यं ॥

लोकम्पृण इति ... नुमि ... कर्मेति तु ... अनभ्यासमित्य इति अभ्यासं समीपं तद्भिन्नमनभ्यासं एति सुगणस्वृ इत्युत्तरपदत्वाद् इति इणः क्यप् भ्राष्ट्रमिंध इति क

र्मण्युपपदे उपपदसमासः एवमग्निमिंधोपि गिले गिलस्येति गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुमित्यर्थः तिमिंगिल इति मत्स्यविशेषः गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः अचि विभा

षेति लत्वं गिलगिले चेति गिलगिलतीति गिलगिलः तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे इदमारब्धं रात्रेः कृति उत्तरपदस्याधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणाभावेपि रात्रिं शब्द

व्यत्ययेन कृतो सम्भवात्कृदंत उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति रात्रिंचर इति यद्यप्याचारक्विबंतात्ताबुला दिः संभवति तथापि विलंबितोपस्थितिकत्वा

लोकम्पृणः। ... इति मूलविभुजादित्वात्कः। इत्यनभ्यासस्य। अनभ्यासमित्यः। दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे। भ्राष्ट्रमि

न्धः। अग्निमिन्धः। गिलेऽगिलस्य। तिमिङ्गिलः। अगिलस्य किं। गिलगिलः। गिलगिले च॥ तिमिङ्गिलगिलः। उष्णभद्रयोः करणे॥ उष्णङ्क

रणं। भद्रङ्करणं। रात्रेः कृति विभाषा। ६।३।७२॥ रात्रिञ्चरः। रात्रिचरः। रात्रिमटः। रात्र्यटः। अखिदर्थमिदं सूत्रं। खिति तु। अरुर्द्विषदिति

नित्यमुम् तु स्यात्। रात्रिम्मन्यः। सहस्य सः संज्ञायाम्। ६।३।७८॥ उत्तरपदे। सपलाशं। संज्ञायां किं। सहयुध्वा। ग्रन्थान्ताधिके च। ६।३।७९॥

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे। समुहूर्त्तं ज्योतिषमधीते। सद्रोणा खारी। द्वितीये चानुपाख्ये। ६।३।८०॥ अनुमेये द्वितीये सहस्य स

स्यात्। साग्निः ... राक्षसी ... अनुपलभ्यमाना निशया अनुमीयते। समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु। ६।३।८४॥ समानस्य

सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु। अनुमाता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। योनः सनुत्यः। तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत्। अमूर्द्धा

दिषु किं। समानमूर्द्धा। समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्येति योगो विभज्यते। तेन सपक्षः। साधर्म्यं॥

... तिभावः नित्यमेवेति ... प्रतिषेधेनेतिभावः रात्रिंमन्य इति आत्ममाने खश्चेति खश् सार्वधातुकत्वात् स्मिन्परे श्यन् सहयुध्वेति सहे चेति क्वनिप

... वनांतत्वादिति ... समूहूर्त्तमिति ... अव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाले इत्यत्र कालपर्युदासादप्राप्ते समासे ग्रंथांतग्रहणं द्वितीये

... द्वितीयः ... लोकप्रसिद्धः ... तत्संबद्धं तद्भिन्नमनुमेयं तदाह अनुमेये इति सराक्षसीकेति नद्यृतश्चेति कप् योगो विभज्यत इति एतदर्थमेव।

वहुव्रीहिरिति तेनवोपसर्जनस्येति एतदर्थं सहस्य सभावः प्राप्नोतीतिभावः ॥ ❀ ॥ सज्योतिरिति समानंज्यो
छंदस्यपि समानस्य छंदसीति सूत्रमिहोपन्यस्तमितिभावः वर्त्तमानमाशौचं सज्योतिरित्युच्यते इह समानमध्यमवीरास्वेति प्रतिपदोक्तए
तिरस्येति वहुव्रीहिः यस्मिंज्योतिषि आदित्येनक्षत्रे वासंजाते तदहर्मम पर्यंतमनु व्रह्मचारीति व्रत इति णिनिः सव्रह्मचारीतिसमानोव्रह्मचारीत्यर्थः व्रह्मचारिण
वसमासेन गृह्यते सरूपाणामेकशेष इति लिंगात् किंतु वहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः
सजातीय इत्यादि । प्रदुमितिकाशिका । अथवासहशब्दस्य हशवचनोक्ति । सदृशस्सख्यासससखीतियथातेनायमस्वपदविग्रहो वहु
व्रीहिः । समानः पक्षोयस्येत्यादि । ज्योतिर्ज्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवन्धुषु । ६ । ३ । ८५ ॥ एषु द्वादशसूत्तरपदे
षु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । चरणेव्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ॥ व्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सस्यात् चरणे समान
त्वेन गम्यमाने । चरणः शाखाव्रह्मवेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि व्रह्म । तच्चरतीति व्रह्मचारी । समानस्य सः । सव्रह्मचारी । तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ ॥
तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सस्यात् । सतीर्थ्यः । एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः । विभाषोदरे ॥ ६ । ३ । ८८ ॥ या
दौ प्रत्यये विवक्षिते । इत्येव । समानोदर्य्यः । सोदर्य्यः । दृग्दृशवतुषु । ६ । ३ । ८९ ॥ सदृक् । सदृशः । दृक्षे चेति वक्तव्यं । सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः । इद
ङ्किमोरीश्की । ६ । ३ । ९० ॥ दृग् । दृशवतुषु इदमईश् किमः कीस्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतौ तु आहरणं वक्ष्यते । दृक्षेचेति वक्तव्यमाई
दृक्षः । कीदृक्षः । आसर्वनाम्नः । दृक्षे च । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः मत्वोत्वे । अमूदृशः । अमूदृक् । अमूदृक्षः । समासेङ्गुलेस्सः
ङ्गः । ८ । ३ । ८० ॥ अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यस्स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किं । अङ्गुलेस्सङ्गः ॥ ९ श्वसमानत्वं व्रह्मणः समानत्वात्
नत श्वसमाने व्रह्मणि व्रतचारीति फलितोर्थः तीर्थे ये यदित्यकारो न विवक्षितः प्रत्यय इति विशेष्यं तु व्याख्यानाल्लभ्यते तेन यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिरित्याह प्र
यादौ प्रत्यय इति विवक्षित इति उत्तरपदमात्रनिमित्तः सभावोनंतरंगः समासप्रकृतिकसुवंतानुपात्प्रत्ययः अतस्तस्य परत्वेन संभवतीत्याशयेनेदमुक्तं सोदर्य्य इ
ति समानोदरे शयित [illegible] तद्रूपस्थे [illegible] साक् समानस्य सभावे कृते सोदराद्य इति यः सभावाभावपक्षे तु समानोदरे शयित ओ चोदात्त इति यतिसमानोदर्यः सदृक् स

समानात्यये श्रो(?)इक्त व्यमिति इत्येक्किन् कगौ दीर्घ इति अदस आत्वे कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि॥ ॥ भीरोस्स्थानमिति विसर्जनीयव्यवधा
नात्षत्वप्राप्तिरस्ति ज्योतिषः स्तोम इति इदं ज्योतिस्तोमोयमिति यन्मुदाहृतं मुचितं एति संज्ञायामिति सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् एवं नक्षत्राद्वेत्यपि विष्वक्सेन इति चर्त्व

भीरोः स्थानम्।८।३।८१॥ भिरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यस्स्यात्समासे। भीरुष्ठानं। असमासे तु। भीरोस्स्थानं। ज्योतिरायुषस्स्तोमः।८।३।८३॥
भीरोः स्थानम्।८।३।८१॥ भिरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यस्स्यात् समासे। ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः। समासे किं। ज्योतिषः स्तोमः। सुषामादिषु च।८।३।९८॥ सस्य मूर्द्धन्यः। शोभनं साम
आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यस्समासे। ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः। समासे किं। ज्योतिषः स्तोमः। सुषामादिषु च।८।३।९८॥ सस्य मूर्द्धन्यः। शोभनं साम
यस्य। सुषामा। सुषन्धिः। एति संज्ञायामगात्।८।३।९९॥ सस्य मूर्द्धन्यः। हरिषेणः। एति किं। हरिसक्थं। संज्ञायां किं। पृथुसेनः। अगकारात् किं।
विष्वक्सेनः। इणकोरित्येव। ॥ वसेनः। नक्षत्राद्वा।८।३।१००॥ एति संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा। रोहिणीषेणः। रोहिणीसेनः। अगकारात् किं
शतभिषक्सेनः। आकृतिगणोयं। अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु।६।३।९९॥ अन्यशब्द
स्य दुगागमस्स्यादाशीरादिषु परेषु। अन्यदाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यद्रागः।
अषष्ठीत्यादि किं। अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः। कारके च्छे च नायन्निषेधः। अन्यस्य कारकः। अन्यत्कारकः। अन्यस्यायं। अन्यदीयः। गहादेराकृ
तिगणत्वाच्छः। अर्थे विभाषा।६।३।१००॥ अन्यदर्थः। अन्यार्थः। कोः कत्तत्पुरुषेऽचि।६।३।१०१। अजादावुत्तरपदे। कुत्सितोऽश्वः। कदश्वः। कत्तत्
तत्पुरुषे किं। कूष्ट्रो राजा। त्रौ च। कुत्सितास्त्रयः। कत्त्रयः। रथवदयोश्च।६।३।१०२॥ कद्रथः। कद्वदः। तृणे च जातौ।६।३।१०३॥ कत्तृणं। कापथ्य
क्षयोः।६।३।१०४॥ कापथः। काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः। अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा॥ ॥ ((स्यासिद्धत्वादृकारेण व्यवधानमस्तीति भावः॥

अषष्ठ्य अन्यदाशीरित्यादयः कर्म्मधारयाः नायं निषेध इति एतच्च षष्ठीतृतीयास्थस्येत्येव सिद्धे निषेधानित्यत्वज्ञापनार्थं तर्हि नेत्र उपादानाल्लभ्यत इत्याहुः त्रौ च
अनन्त्यादर्थमिदं वार्त्तिकं का...अादिभ्यो ढकञिति निर्द्देशेनैव सिद्धं कापथमिति कुत्सितः पंथाः ऋक्पूरब्धूरिति समासान्तः पथः संख्याव्ययादेरिति नपुंसकत्वं अप्रा
॥ प्रविभाषेति॥ ॥

पदर्थः स्यस्यानन्वृत्तेरितिभावः पृषोदरप्रकाराणीति आदिशब्दोहि नव्यवस्थावचनः यथोपदिष्टपदानर्थक्यादितिभावः शिष्टैरिति अध्याहारलभ्यमिदं यथोपदिष्ट मित्यस्य यथार्थेऽव्ययीभावः उपदिष्टिः शिष्टोच्चारणक्रियः यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानीत्यर्थः एवंस्थिते फलितमाह यथोच्चारितानि तथैवेति समासपदविषयकमिदं उत्तर पदाधिकारात् निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणादयो बहुलमित्येव सिद्धेश्च यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमो न युज्यते हंससिंहशब्दयोरपि प्राचां कारिकायामुदाहृतत्वात् तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दाध्याहारेण दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं तयोरुपन्यासः कृतो न तु प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्यगेवे

ईषदर्थे। ६।३।१०५। ईषज्जलं। काजलं। अजादावपि परत्वात्कादेशः। काम्लः। विभाषा पुरुषे। ६।३।१०६। कापुरुषः। कुपुरुषः। अप्राप्तविभाषेयं। ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव। ईषत्पुरुषः कापुरुषः। कवं चोष्णे। उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं च वा स्यात्। कवोष्णं। कोष्णं। कदुष्णं। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्। ६।३।१०९। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः। पृषत् उदरं। पृषोदरं। तलोपः। वारिवाहको वलाहकः। पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश्च लत्वम्। भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात्। गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम्॥१॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा॥ दक्षिणतारं। दक्षिणतीरं। उत्तरतारं। उत्तरतीरं। दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च। दुःखेन दाश्यते। दूडाशः। दुःखेन नाश्यते दूणाशः। दुःखेन दभ्यते। दूडभः। खलन्त्यः। दम्भेर्नलोपो निपात्यते। दुष्टं ध्यायतीति दूढ्यः। आतश्चेति कः। वुवन्तो स्यां सीदन्तीति। वृषी। ब्रुवच्छेरदस्य ह आदेशः। सदेरधिकरणे ड्। आकृतिगणोऽयं। संहितायाम्। ६।३।११४॥ ॥ ॥

त्याहुः वर्णागमादिति हंतेः पचाद्यचि सगागमः विपर्ययादिति हिंसेस्तु पचाद्यचि हकारसकारयोः स्थानव्ययः दिक्शब्देभ्य इति वार्तिकमिदं दुरो नाशेत्यप्येवं खलन्ति भ्य इत्यत्र दाशनाशदभेति त्रयोपि ईषद्दुस्सुष्विति खल्प्रत्ययान्ता इत्यर्थः वृसीति मुनीनामासनं वृसि आकृतिगणोयमिति तेन लुंपेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोर पि समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुड्घञोरित्यपि संगृहीतं कृत्यान्ते उत्तरपदे अवश्यमः अंतं समाने लुंपेत् अवश्यंगंतव्यः अवश्यं सेव्यः तथा तुमः काममनसोः परतः अंतं लुंपेत् गंतुकामः गंतुमनाः समो हितततयोः

अंतं वान्तुं चेत् सहितः संहितः सनेतिः पुट्घएत् तस्योयः पचधातुः तस्मिन्परे मांसस्यांतलुंपेत् मांसपचनी मांस्पाकः इह संयोगांतलोपोपि शिष्टोच्चारणान्नेति बोध्यं संहिता
यामिति तेन द्विगुणा कर्णा इत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राशयमुन्मेक्षयंति॥ ❀ ॥ अधिकारोयमिति तेन किम्नाहित्वेत्यादौ पदकाले ह्यु चोतस्मिङ् इति दीर्घो नेत्या
दिप्रयोजनान्यूह्यानीति नहिवृतिग्रहणं बंधनेत्यनुवर्तने वृषुसेचने व्यधताडने रुचदीप्तौ षह मर्षणे तनुविस्तारे क्विवंतेष्विति उत्तरपदेष्विति शेषः तेन दिवसेषु रुगि
त्यादौ नातिप्रसंगः उपानदिति संपदादित्वात्कर्मणि क्विप् निवर्तनेतेति नीवृत् प्रवर्षतीति प्रावृट् मर्माणि विध्यतीति मर्मवित् व्यधेर्ग्रहिज्येति संप्रसारणं निरोच

अधिकारोयं। कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य। ६।३।११५॥ कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः। द्विगु
णाकर्णः। लक्षणस्य किं। शोभनकर्णः। अविष्टादीनां किं। विष्टकर्णः। अष्टकर्णः। पञ्चकर्णः। मणिकर्णः। भिन्नकर्णः। छिन्नकर्णः। छिद्रकर्णः।
स्रुवकर्णः। स्वस्तिककर्णः। नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ। ६।३।११६। क्विबन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः। उपानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्मावित्।
नीरुक्। अभीरुक्। ऋतीषट्। परीतत्। क्वाविति किं। परिणहनं। विभाषा पुरुषे इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते। सा च व्यवस्थिता। तेन गतिका
रकयोरेव नेह। पटुरुक्। तिग्मरुक्। वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्। ६।३।११७॥ कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दी
र्घः स्यात् संज्ञायां॥ वनेपुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः। ८।४।४। वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः। इह कोटरादीनां
पञ्चदीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः। तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः। अग्रशब्दस्य तु विध्यर्थः॥ ९८ नह इति नीरुक् ऋतिसहते।

ऋतीषट् पूर्ववद्दादिति षत्वमिति हरदत्तः सहेः पृतनर्ताभ्यां चेत्यत्र सहेरिति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वान्ये सुषामादेराकृतिगणत्वादित्यपरे॥ प
रितनोतीति परीतत् गमः क्वावित्यत्र गमादीनामिति वाच्यमिति अनुनासिकलोपः वनं पुरगा व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह वनशब्दस्येति एभ्य एवेति कृतदीर्घेभ्यः पु
रगादिभ्यश्च परस्य णत्वमित्यर्थः एभ्यो वनस्य णत्वं नान्येषामिति विपरीतनियमशंका तु न भवति वनादन्यस्मिन्नुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घत्वासंभवा
त् नियमार्थ इति अभावः पुरगामिश्रकेति दीर्घनिर्देशाद् संज्ञायां दीर्घाभावे न संज्ञायामेव णत्वमिति फलितं एवं च पूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेनैव वनस्य

णत्वेसिद्धे पुनरपि क्रमदीर्घस्य पुरगादिपंचकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति विध्यर्थ इति असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः न च पुर।
गाग्रहणमपि विध्यर्थं एवगकारव्यवधानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्राप्त्यभावादिति वाच्यं अगइत्यस्य पंचम्यंतत्वं स्वीकृत्य गांतात्पूर्वपदात्परस्य णत्वनेनित्या

पुरगावणं। मिश्रकावणं। सिध्रकावणं। सारिकावणं। कोटरावणं। एभ्य एवेति किं। असिपत्त्रवनं। वनस्याग्रे। अग्रेवणं। राजदन्तादिषु निपात
नात्सप्तम्या अलुक् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा॥ किंशुलुकागिरिः। वले। ६।३।११८॥ वलप्रत्यये परे दीर्घस्यात्संज्ञायां। कृषीवलः। मतौ बह्वचो
ऽनजिरादीनाम्। ६।३।११९॥ अमरावती। अनजिरादीनां किं। अजिरवती। बह्वचः किं। व्रीहिमती। संज्ञायामित्येव। नेह। वलयवती॥ शरा
दीनां च। ६।३।१२०॥ शरावती॥ इको वहेऽपीलोः। ६।३।१२१॥ इगन्तस्य दीर्घस्यात् वहे। ऋषीवहं। कपीवहं। इकः किं। पिण्डवहं। अपीलोः
किं। पीलुवहं। अपील्वादीनामिति वाच्यं। दारुवहं। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्। ६।३।१२२॥ उपसर्गस्य बहुलं दीर्घस्याद्घञन्ते परे
न तु मनुष्ये। परीपाकः। परिपाकः। अमनुष्ये किं। निषादः। इकः काशे। ६।३।१२३॥ इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घस्यात्काशे। वीकाशः। नीकाशः। इकः किं। प्र
काशः। अष्टनः संज्ञायाम्। ६।३।१२५॥ उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदं। संज्ञायां किं। अष्टपुत्रः। चितेः कपि। ६।३।१२७॥ एकचितीकः। नरे संज्ञायाम्। ६।
३।१२९। विश्वानरः। मित्रे चर्षौ। ६।३।१३०॥ विश्वामित्रः। ऋषौ किं। विश्वमित्रो माणवकः। शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो
वाच्यः॥ श्वादन्तः। इत्यादि॥ प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि। ८।४।५॥ एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात्। प्रवणं। का
र्ष्यवणं। इह षात्परत्वात् णत्वं॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः। ८।४।६॥ एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात्। दूर्वावणं। दूर्वावनं। शिरीषवनं। शिरीषवणं।

ख्यानात् पुरगाशब्दस्य त्वाकारांतत्वादगइतिनिषेधस्याप्रवृत्तेः अतएवागइत्यस्यात्रृगयनमित्येकमेवोदाहरणमित्य णृगयनादिभ्य इति निर्देशाश्रयेण त
त्त्यात्ख्यातृमाकरे पुरगावणमित्यादि नरकविशेषस्य संज्ञा असिपत्रवनमिति एभ्यो वनस्यैवेति विपरीतनियमे तु णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः सप्तम्यर्थस्य।

प्रातिपदिकार्थे अंतर्भावादाह प्रथमेति किंशुलुकादीनामुदाहरणमाह किंशुलुकागिरिरिति आदिशब्दग्राह्यास्त्वंजनागिरिरित्यादयः किंशुलुकेति किंशुलुकागिरिः
रामगिरिः कृषीवल इति रजः कृष्यासुतीत्यादिना मत्वर्थे वलच अमरावतीति मादुपधायाश्चेति संज्ञायामिति वा मतोर्मस्य वः घञ्मात्रस्यान्तरपदत्वासंभवादाह।
घञंत इति निषाद इति पुलिंदो मनुष्यजातिः निषीदंत्यस्मिन्पापमिति निषादः हलश्चेत्यधिकरणे घञ् कथं तर्हि दीर्घके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेदत्राहुः प्र
तिसमे हारं ताच्छ्यात्ताच्छब्द्यमिति एकचितीक इति शेषाद्विभाषेति कप् दृष्टेति वार्तिके दीर्घांतः पठ्यते केचित्तु ह्रस्वांतं पठित्वाश्वादं छ इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहु
त्यफले इह षादिति कार्ष्यंति तालव्यपाठस्त्वनार्ष इति भावः वनस्पतिभ्यो वनस्पणत्वमुदाहरति शिरीषवणमिति ननु वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पा
द्वनस्पतिरित्यमरकोशात् वस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावस्स वनस्पतिस्स चोदुंबरादिः शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयसत्वादतो णत्वमिह कथमिति चेदत्रा

द्व्यच्त्र्यच्भ्यामेव॥ नेह। देवदारुवनं। इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। इरिकावनं। मिरिकावनं। वाहनमाहितात्॥ ८।४।८॥ आरोप्य यदुह्यते तेन
हादिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात्। इक्षुवाहणं। आहितात्किं। इन्दुवाहनं। इन्दुस्वामिकं वाहनमित्यर्थः। वहतेर्ल्युटि वृद्धि
रिहैव सूत्रे निपातनात्। पानं देशे॥ ८।४।९॥ पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये। क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणाः उशीनराः
सुरापाणाः। प्राच्याः। पीयते इति पानं। कर्म्मणि ल्युट्॥ वा भावकरणयोः॥ ८।४।१०॥ पानस्येत्येव। क्षीरपानं॥ क्षीरपाणं ॥ ॥

हुः वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते अत्र च लुपि युक्तवदिति सूत्रस्थं भाष्यं लिंगं तत्र हि व्यक्तिवचने किं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं।
शिरीषवनमित्यत्र णत्वे कर्तव्ये वनस्पतित्वमप्यतिदिश्यते इत्युक्तं तच्च शिरीषाणां वनस्पतित्वे संगच्छते नान्यथेति दिक्॥ ॥ द्व्यच्त्र्यच्भ्यामेवेति व्यवस्थित
विभाषाश्रयणादिति भावः ओषधित्वात्प्राप्ते प्रतिषेधमाह इरिकादिभ्य इति एतदपि व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव सिद्धं उशीनरा इति इह उशीनरशब्दस्त
देशवासिषु भाक्तः कर्मणि ल्युडिति कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन वा भाव आदेशार्थ आरंभ इत्यप्राप्तविभाषा क्षीरपाणमिति तिः पाने ल्युट् चेति नपुंस
के भावे ल्युट् पीयते अनेनेति पानं करणे ल्युट् क्षीरस्य पानं क्षीरपाणं॥

गिरिनद्यादीनां वेति वक्तव्यमिति शेषः संज्ञायां प्राप्ते असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयमाहुः माषवापिणाविति वहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः व्रीहिवापाणीति कर्म
ण्यण् उत्तरपदं यद्विविक्ष्टानुरोधेन तथा व्याख्यायत इति भावः गर्गभगिनीति इह भगिनीशब्द उत्तरपदं न तु भगिनशब्दः अत्र व्याख्यानेनुम्ग्रहणमेव ज्ञापक
मिति प्राचां मतं आह अत एवेति तदुक्तं ज्ञापकं विघटयति किं चेति परिपक्कानीति कुमतिं चेति नित्यणत्वं प्राप्तं एकाजुत्तर प्राग्व्याख्यातमपि प्रकरणानुरोधेनस्म
र्यते वृत्रहणाविति वृत्रं हतवंतौ ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् हरिमाणीति. मनेर्ण्यंतात् क्विप् चेति क्विप् गतिकारकोपपदानामित्यादिना सुबुत्पत्तेः प्राक्समासान्नकारांत
मुत्तरपदं नांतत्वान्ङीप् क्षीरपाणीति पिबतेः कर्मण्युपपदे आतोनुपसर्गे इति कः आतोलोप इटि चेत्यालोपः रम्यविणेति रम्यश्चासौ विश्चेति विग्रहस्तत

गिरिनद्यादीनां वा॥ गिरिनदी। गिरिणदी। चक्रनितम्बा। चक्रणितम्बा। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च।८।४।११॥ पूर्वपदस्थान्निमित्ता
त्परस्य एतेषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रातिपदिकान्ते। माषवापिणौ। नुमि। व्रीहिवापाणि। विभक्तौ। माषवापेण। पक्षे माषवापिनावित्यादि।
उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वं नेह। गर्गाणां भगिनी। गर्गभगिनी। अत एव नुम्ग्रहणं कृतं। अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम
नत्तूत्तरपदस्य। किं च वाप्रहि एवन्नित्यादौ हि वे र्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणं। येन च नमित्यादौ तु सुभ्वादित्वान्न। युवादेर्न॥ रम्ययूना। परिपक्का
नि। एकाजुत्तरपदे णः। नित्यमित्युक्तं। वृत्रहणौ। हरिम्मानयतीति। हरिमाणी। नुमि। क्षीरपाणि। विभक्तौ। क्षीरपेण। रम्यविणा। कुमतिं च।
॥८।४।१३॥ कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत्। हरिकामिणौ। हरिकामाणि। हरिकामेण। पदव्यवायेपि॥८।४।३८॥ पदेन व्यवधानेपि णत्वं न स्यात्।

आज्ञेनाप्रियां ननु अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वात्पदव्यवायेपीति णत्वनिषेधः स्यान्मैवं उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धेन विशब्दस्य पदत्वाभावात् स्वादिष्वित्यनेन तु रम्यविशब्दस्यैव पदत्वं न तु विशब्दस्य यस्मात्स्वादिविधिस्तस्यैव पदत्वाभ्युपगमात् एवं च पुनर्भूणामित्यत्र णत्वं
निर्वाधमेव नामि परतः भूशब्दस्य पदत्वाभावात् कुमतिं च अनेकाजुत्तरपदार्थ आरंभः कावित्येव तु न सूत्रितं यस्मिन्विधिरिति तदादिविधौ कवर्गादुत्तर
पद एव हरिकामिणामित्यादाविदं विधिः स्यान्न तु वस्त्रयुगेणेत्यादौ तथा च मतुवंतनिर्देश आवश्यकः इत्याह कवर्गवतीति पदेन व्यवधान इति निमित्तनि

मित्रेनोर्मध्ये पदे सति णत्वं नेत्यर्थः माषकुंभवापेनेति माषकुंभं वपतीति कर्मण्यण् उपपदसमासः॥ ॥ चतुरंगयोगेनेति। चत्वार्यंगान्यस्य तेन योग इति मनोर
माषाविगृहीतं तत्पुरुषं उत्तरपदत्वे चायदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादंगशब्दस्यापदत्वात् तस्मादंमानं योगो अंगयोगश्चतुर्णामंगयोग इत्येवविगृहीतं
व्यं न च चतुरंगेनयोग इति विग्रहे व्यंगशब्द उत्तरपदं नेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान प्रवर्ततइति शंक्यं तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात् उत्तरपदत्वे चेति प्रतिषेधप्र
चतेस्तस्योत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्तव्य पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्त्ततइत्यर्थाभ्युपगमाच्च शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः
त्रादिभ्यो धातुजस्येत्यादौ तूत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्रं गृह्यतेइति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेपि न क्षतिः इह तु पदत्वलाभा

चतुरङ्गयोगेन। अनद्धितइति वाच्यम्॥ आर्द्रगोमयेण। शुष्कगोमयेण। कुस्तुम्बुरूणि जातिः। ६।१।१४३॥ अत्र सुड् निपात्यते। कुस्तुम्बुरु धा-
न्याकं। क्लीबत्वमतन्त्रं। जातिः किं। कुतुम्बुरूणि। कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः। अपरस्पराः क्रियासातत्ये ६।१।१४४॥ सुड् निपात्यते। अपरस्परा
स्सार्थां गच्छन्ति। सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः। क्रियेति किम्। अपरपरा गच्छन्ति। अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः। गोष्पदं सेविता-
सेवितप्रमाणेषु। ६।१।१४५॥ सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते। गावः पद्यन्तेऽस्मिन् देशे। स गोभिः सेवितो गोष्पदः। असेविते। अगोष्पदान्यरण्यानि।
स्थाने सुट् निपात्यते। आस्प-
प्रमाणे। गोष्पदमात्रं क्षेत्रं। सेवितेत्यादि किं। गोः पदं। गोपदम्।
दं। प्रेतिकिं। आपदापदं॥

प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता एवं च माषकुंभवापेनेत्य विकुंभस्य वापः कुंभवापः कुंभशब्दः कुंभपरिमितधान्ये भाक्तः॥
माषाणां कुंभवाप इति निगृहीतव्यमिति तन्व्याः केचित्तु अपदादिविधावित्यत्र पदांतविधावित्यर्थपरिक पदव्यवायेपीत्यस्य पदांतविधित्वाभावान्नास्यत्र
प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः तत्परे न क्षमंते तथाहि सति लाघवात्पदांतविधावित्येवं ब्रूयान्नत्वपदादिविधाविति दिक् अनद्धितइति व्यवधायकपदस्य तद्धित
श्चेत्परे न भवति तदा नेवेध इत्यर्थः आर्द्रगोमयेणेति इह गोशब्दः परं उत्तरपदत्वे चेति निषेधोत्र न शंक्यः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् गोशब्दस्य च स्वादिषि
तिपदत्वात् गोष्पदः असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवान्नपूर्वकमुदाहरति अगोष्पदानीति गवां संचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमार्थमसेवितग्रहणं

आत्मयापनायेति कारुक्षेपाय शरीरक्षेपणीयवेत्यर्थः॥ ॥ आश्चर्यमिति आङः परस्य चरेः सुट् चरेराङि चागुराविति यत् विष्किर कॄ विक्षेपे इत्यस्मादिगुपधे
त्यादिना कप्रत्यये सुड् अनेन निपात्यते षत्वं तु परिनिविभ्य इत्यनेन विकिरग्रहणमिति विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वृत्तिग्रंथपाठः सूत्रपाठे तु विकिरग्र

आश्चर्यमनित्ये॥ ६।१।१४७॥ अद्भुते सुट्। आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत। अनित्ये किं। आचर्यं कर्म शोभनं। वर्चस्केऽवस्करः। ६।१।१४८॥ कुत्सि
तम्वर्चः। वर्चस्कमन्नमलं। तस्मिन् सुट्। अवकीर्यत इति। अवस्करः। वर्चस्के किम्। अवकरः। अपस्करो रथाङ्गम्। ६।१।१४९॥ अपकरो
न्यः। विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा॥ ६।१।१५०॥ पक्षे विकिरः। वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा
भूदिति वृत्तिः सा तु भाष्यविरोधात्। प्रतिष्कशश्च कशेः। ६।१।१५२॥ कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वं च
सहायः। पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते। कशेः किं। प्रतिगतः कशां। प्रतिकशोऽश्वः। यद्यपि कशेरेव कशा। तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमु
पसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थं। तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न। प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी। ६।१।१५३॥ हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम्॥ ऋषी इति किं। प्रकण्वो
देशः। हरिचन्द्रो माणवकः। मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः। ६।१।१५४॥ मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः तस्य सुडिनिश्च निपात्यते। वेणौ चे
ति किं। मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः॥ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे॥ ६।१।१५५॥ ईषत्तीरमस्यास्तीति। कास्तीरं नाम नगरं। अजस्येव तुन्दमस्येति।
अजस्तुन्दं नाम नगरम्। नगरे किं। कातीरं। अजतुन्दम्। कारस्करो वृक्षः। ६।१।१५६॥ कारं करोतीति। कारस्करो वृक्षः। अन्यत्र कारकरः। के
चित्तु कस्कादिषु पठन्ति तेन सूत्रेषु। पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्। ६।१।१५७॥ एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि। पारस्करः। किष्किन्धा।

हणं त्यास्येवेति वाच्यं तस्यापीति विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः कशेरेव कशेति कशधातोरेव कशशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः धात्वंतरे इति प्रतिकश इत्यत्र प्रतिर्गमेरुपसर्गो
न तु कशेः यत्क्रिया युक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवेति न्यायादिति भावः अमंत्रार्थ इति मंत्रे तु ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः मस्करः मस्करशब्दादि

निन्दामन्त्वर्थीयेनेष्टसिद्धौ मस्करिग्रहणं परिव्राजकः वायं प्रयोगो यथा स्यादित्येवमर्थमित्याहुः कातीरमिति ईषदर्थे इति कोः कादेशः पारस्कर इति पारं करोतीति विग्रहः कस्तोहेतुना
च्छौत्पत्नेनेः किष्किंधेति किमपि धत्ते इति विग्रहे आतोनुपसर्गे कः टाप् निपातनात् किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्वं च किं किं दधातीति विग्रह इत्यन्ये तु वीप्सायां द्वित्वं सिद्धं अ
न्यत् निपातनादेव वस्तुतस्तु रूढिशब्दा एते कथंचिद्व्युत्पाद्यंत इत्यवयवार्थेनाग्रहः कार्यः॥ ॥ तद्बृहतोरिति गणसूत्रमेतत् तादिति तलोपश्चेत्यत्रेति शेषः प्रायस्येति गण

तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च। तात्पूर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः। तद्बृहतोर्दकारतका॥
रौ लुप्येते। करपत्योः सुट् चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः। तस्करः। बृहस्पतिः। प्रायस्य चित्ति चित्त
योः। प्रायश्चित्तिः। प्रायश्चित्तम्। वनस्पतिरित्यादि। आकृतिगणोयं॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

सूत्रमेतदपि प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति स्मृतिः। आकृतिगणोयमिति तेन शतान्यराणि परश्शतानि कार्याणीत्यादि सिद्धम् इह सुप्सुपेति वा पञ्चमीति योग
विभागाद्वा समासः राजदंतादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुट्॥ इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अपवादसंगत्या तद्धितान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाह समर्थानामिति अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोपि निवक्ष्यमाणमूलग्रंथेन समासापवादत्वं सूचितं। विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिविशेषाकांक्षासत्वाच्च नायं स्वतंत्रो विधिरित्याह अधिक्रियत इति। पदत्रयमित्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचिता। तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिस्तथा च प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थानां प्रथमाद्वेति निवृत्तं वेति त्वनुवर्त्तत एवेति वक्ष्यमाणमूलग्रंथः संगच्छते। प्राग्दिश इति॥ तत उत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन प्रथमेति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः॥ ननु समर्थः पदविधिरिति परिभाषयागतार्थत्वात्समर्थानामित्येतद्व्यर्थं तच्च पदविधि शंकां। घकालतनेष्वित्यलुग्विधानात्सुवंतात्तद्धितात्पत्तिरिति सिद्धांतस्य सकलसंमत्वादत आह सामर्थ्यमिति। कृतसंधिकार्यत्वमिति॥ अस्य फलं तु नस्यापत्यमिति सूत्रे मूलस्य एव स्फुटीभविष्यति। इह समर्थात्प्रथमाद्वेति वक्तुं युक्तं॥ महोत्सर्गो नाह प्राग्दीव्यत इत्यादिना। सूत्रे दीव्यदित्येकदेशो नर्थकोप्यवधित्वेनोपात्तः पाघ्राध्मेत्यादिस्वराद्दितिव

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा। ४। १। ८२ इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् प्राग्दीव्यतोऽण्। ४। १। ८३। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्यश्च। ४। १। ८४। एभ्योऽण् स्यात्। प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्ष्यमाणेष्वण्यस्यापवादः॥ दित्येके॥ अन्ये त्वाहुर्दीव्यदिति शत्रंतं तेन देवनकर्त्ता अर्थ एवावधिरिति॥ प्राग्दीव्यतीयेष्विति॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत अपपरिबहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभाव इति प्राचः। प्राग्दीव्यतमिति तूचितं॥ म्य इति टच्प्रवृत्तेरिति केचित् तन्न। म्य इति टचः पाक्षिकत्वात्। अन्यथा उपसमिधमुपसमिदिति तत्सूत्रस्थमूलोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः। न चात्र टचो भावे अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपे प्राग्दीव्यतोप इति रूपं न स्यादिति शंक्यं। अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनात्। प्राग्दीव्यति भवः प्राग्दीव्यतीयः वृद्धाच्छः। त्वमु न शंकनीय एव। अमेहक्वतसित्रेभ्य एवेति परिगणनात् लुङ्मुखस्वरेत्यादिपरिगणनया अनव्ययत्वाच्च। वक्ष्यमाणस्येति॥ पत्युत्तरपदात्पण्य इति वक्ष्यमाणस्य

तद्धितेष्व। अचामध्ये आदिरज्वेवेत्यचो ञ्णितिसूत्राद चइत्यनुवर्त्तत इत्याशयेनव्याचष्टे अच इति। वृद्धिः स्यादिति। मृजेर्वृद्धिरित्यतोऽनुवर्त्तत इतिभावः। किति च। वाहीक इत्यां
घृर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायात्रैवोपन्यस्तं। अचामादेरिति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिकपरिभाषा न नोपतिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति॥ आश्वपतमित्यादि। प्रामादिकमे
वेति॥ एतच्च हरदत्तग्रंथे स्थितं॥ यदि तु देवतार्थकाणां चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात्ष्य ञितित्व्याख्यायते तदा निर्दुष्ट एवायंप्रयोगः। अश्वपति गणपति। राष्ट्रपति कु
लपंति गृहपति पशुपति क्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिर्दित्यदित्या॥ पतिशब्दस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात् द्वंद्वः कार्यो न तु द्वंद्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदाच्चेति। प
त्यंतादित्युच्यमानेबहुच्पूर्वादपिस्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतं॥ दैत्यः [illegible] ननुदितेर्देवताद्यर्थेण्यस्यावकाशः इतश्चानिञ इत्यपत्येढक दौलेय इत्यादौ सावकाशस्तथा च दि

तद्धितेष्वचामादेः। ७।२।११७। ञितिणितिचं प्रत्यये परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्। किति च। ७।२।११८। किति तद्धिते च तथा अश्वपतेरपत्यादि
आश्वपतं गाणपतम्। गाणपत्यो मंत्र इति तु प्रामादिकमेव। दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः। ४।१।८५। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च।
प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्याद णोऽपवादः दैत्यः अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः प्राजापत्यः। यमाच्चेति काशिकायां याम्यः॥ पृथिव्या ञाञौ। पा
र्थिवा। पार्थिवी। देवाद्यञञौ। दैव्यम्। दैवम्। वहिषष्टिलोपो यञ् च। बाह्यः। ईकक् च। वाहीकः। स्यामोऽकारः पृषोदरादित्वात्तस्यतः अश्वत्थामः भवार्थे
गुणवाच्यः अश्वत्थामा। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः बाह्वादीञोऽपवादः उडुलोमाः उडुलोमान् बहुषु किम् औडुलोमिः॥ एतेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वा

द्ढक् स्यात्नेवं॥ एपादर्थविशेषलक्षणादणोऽपवादानपवादविषयेऽप्रतिषेधाश्रयणात्॥ अर्थविशेषइति किं॥ औपगवं। उपगुपतिर्नाम पत्रं तस्येदं पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ्। इह पूर्वविप्रतिषेधेनतस्येदमित्यर्थेऽण्यो न भवति। इदानीं त्यस्य सामान्यार्थत्वात्॥ कथं तर्हि दैतेय इति। अत्राहुः। कृदिकारादिति ङीषंतात् स्त्रीभ्यो ढक्। एषस्तु न भवति। लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्। न चात आदिक्वेति पूर्वस्यांतवद्भावेन स्यान्नेयमिति भ्रमितव्यं दितिशब्दात् ङीषि कृते पश्चाद्यस्येति लोपेन सवर्णदीर्घाभावादिति आदित्यशब्दात् ण्यप्रत्यये य्य।
स्येति लोपे हलो यमामिति पाक्षिकोयलोपः। न चाचो[illegible]स्य स्थानि[illegible]त्वं लोपेन पदांते ति तन्निषेधात् पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्युक्तेश्च। काशिकायामिति। भाष्ये तु न दृष्टमिति भा।

वं॥ अणांतानस्वार्थिकेनष्यञाप्रयोगस्तूपपादः। स्त्रियांङीषून भवति। षितांङीषोऽनित्यत्वात्। आञोः फलभेदज्ञापनाय स्त्रीलिंगमुदाहरतिपार्थिवा पार्थिवीति। वह्नि षष्टि।
लोपवचनमव्ययानांभमात्रेइत्यस्यानित्यतांज्ञापयितु तेन आरातीयइति सिद्धं॥ अश्वत्थामइति॥ भाष्योदाहरणात्तदंतविधिः नचवलवाचिनः स्थाम
नृशब्दस्यापत्येनयोगासंभवात्वचनारंभसामर्थ्यात्तदंतविधिः स्यादितिवाच्यं। जाताद्यर्थेतत्संभवेनसामर्थ्योपक्षयात्॥ अश्वस्येवस्थामयस्येतिवहुव्रीहिः। उ
डुलोमाइति॥ उडूनिनक्षत्राणिवलोमान्यस्येतिविग्रहः। केवलस्यापत्येनयोगासंभवात्तदंतविधिस्ततोऽकारस्थि लोपः॥ ७॥ गोरिति। नकेवलमपत्यएवायंकिं
तुप्राग्दीव्यतीयेषुसर्वेष्वर्थेष्विति ज्ञेयं। गव्यमिति गविभवंगव्यं गौर्देवतायस्य गोरिदमित्यादिरर्थः॥ केचित्तुभाष्येसर्वत्रग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्योन्यस्मिन्नर्थेऽप्ययंयत्। तेन
गवांचरतिगव्यइत्याद्यपिभवतीत्याहुः॥ गोरूप्यमित्यादि। हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यःमयट् चेतिरूप्यमयटौ। उत्सादिभ्योऽञ्॥ आगतदपवादानामित्रादीनांचायमपवा

॥ गोरजादिप्रसंगेयत् गव्यम् अजादिप्रसंगेकिम् गोभ्योहेतुभ्यः आगतं गोरूप्यम् गोमयम्॥ उत्सादिभ्योऽञ्।४।१।८६।
औत्सः अग्निकलिभ्यांठग्वक्तव्यः अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् कालेयम्॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थ साधारणाःप्रत्ययाः॥ ॥

दः। इहवष्कयासेइतिगणसूत्रं॥ असेअसमासे पूर्वाचार्यसंज्ञेयंवष्कयस्यापत्यादिवाष्कयः। असेकिं। गोवष्कयिः। असइतिनिषेधाल्लिंगादिहतदंतविधिस्तेन
धेनुशब्दस्येहपाठादधेनूनांसमूहआधेनवमितिसिद्धं॥ नन्वेवंधेनुकामित्यत्रापिप्रवर्त्तेत॥ अचित्तहस्तिधेनोरितिसूत्रेधेनुशब्दग्रहणाद्धैनुकमितिसिद्धा
वपिगोधेनुकंनसिद्ध्येदितिचेन्न धेनुरनञइकमुत्पादयतीतिविशेषवचनस्यभाष्येस्थितत्वात्॥ इकंठकमित्यर्थः। अग्निकलिभ्यामिति। अयंभावः। साऽस्यदेवते
त्यधिकारेऽग्नेर्ढगितिसूत्रंदृष्ट्वासामान्याधिकारेकलेर्ढगितिवार्त्तिकंचापनीयप्राग्दीव्यतीयेष्विदमेवपठनीयं तेनाग्नेरपत्यंअग्निनादृष्टंसामअग्नेरिदमग्नोभवंअग्नेरा
गतंआग्नेयमितिसिध्यति तथाकलेरपत्यमित्याद्यर्थेकालेयमपिसिध्यतीति। एतेनपदकालयतत्कालेयस्यकालेयत्वमितिश्रुतावर्थांतरेपिठक्रोदर्शनात्कलेर्ढगि
तिसूत्रमपार्थकमितिमीमांसकोक्तिःपरास्ता। वार्त्तिकेसूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेतिदिक्॥ ॥ इत्यपत्यादिविकारांतार्थसाधारणाःप्रत्ययाः॥ ८॥

स्त्रीपुंसाभ्यां [illegible] इत्यनुवर्तनेन तदाह प्रागर्थेष्विति। पौंस्न इति। इह स्नादिष्विति पदत्वात्संयोगान्तलोपेन पुंसः सस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव॥ अत एवाभाभ्यां प
रतो नञेव न विहितः पौंस्न इति रूपासिद्धिः प्रसंगात् स्यादेतत् उभाभ्यामपि प्रकृतोऽञेवास्तु तत्सन्नियोगेन स्त्रीपुंसयोर्नुक्चेति नुगेव विधीयतां न चैवं स्त्रैणः पौंस्न इत्य
त्रयक्तं ञोष्वितिलुक्प्रसंगः स्त्रैणानां समूह इत्यादौ संघांकलक्षणेष्व[illegible]ण्प्रसंगश्च स्यादिति वाच्यं। उभयत्रापि गोत्र इत्यनुवृत्तेः प्रवराध्यायप्रसिद्धं हि तत्र गोत्रं। अन्यथापि
त्रादौ हि यस्त्रीत्यत्राप्यञो लुक्स्यात् एवं च नञ्स्नञ्भ्यां ककृत्स्नु रितिवार्त्तिकेन नञ्स्नञ्ग्रहणं विना अञन्तत्वादेव ङीप्सिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेदत्राहुः। नुकि नस्तद्धिते ई
ति टिलोपः स्यात् न चैवं नुगानर्थक्यं टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात् [illegible] यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थकत्वम् ——— नास्ति यस्येति चेत्यनेनापीकारलोपसंभवात्तथापि श्रीदेवतास्य श्रैयं ह
विरित्यत्रैव लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात् नुकि तु टिलोपः प्रवर्त्तत इति श्रीशब्दे नुकः सार्थकत्वमस्तु तस्मान्नञ्स्नञाविति यथान्यासमेव स्वीकर्तव्यमिति। अन्ये तु स्त्रीपुंसयोर्नुक्चात्यस्तु॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्। ४।१।८७। धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः। स्त्रैणः। पौंस्नः। वत्यर्थे न। स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञाप
कात्। स्त्रीवत्। पुंवत्॥ द्विगोर्लुगनपत्ये। ४।१।८८। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् पंचसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडा
शः पंचकपालः। द्विगुनिमित्तस्येति किम्॥ पंचकपालस्येदं [illegible]म्॥ पांचकपालम्॥ अजादिः किम्॥ पंचगर्गरूप्यम्। अनपत्ये किम्॥ द्वयोर्मित्रयोरपत्य
म् द्वैमित्रिः। गोत्रेऽलुगचि। ४।१।८९। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात्॥

आगमेऽकारो विवक्षितस्तस्य च यस्येति चेति लोपे कृतेपि स्था
[illegible]दृलोपो न भविष्यति [illegible] जितिसूत्रेणैव [illegible] सिद्धे नञ्स्नञोरुपसंख्यानं मास्त्विति महदेव लाघवमित्याहुः॥ वत्यर्थे इति॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ वत्यर्थे न प्रव
र्तेते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः॥ अत एवोदाहरति स्त्रीव[illegible]ति। आ च त्वादिति चकारो नञ्स्नञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थ इति वक्ष्यति॥ तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्ते ति
सिद्धं। द्विगोर्लुगनपत्ये। द्विगो[illegible] तद्धितस्य [illegible] पर्यन्तबुद्ध्यो ध्यवसायादित्याशयेनाह। द्विगोर्निमित्तमिति। अजादिरिति॥ एतच्चोत्तरसूत्रादचीत्यपकर्षाल्ल
भ्यते वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा॥ प्राग्दीव्यत[illegible] किं। पंचभ्यः कपालेभ्य आगतं पंचकपालीय। गोत्रेऽलुगचि। गोत्रे किं। गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुग्यथा स्यात्
[illegible] स्येदं कौवलं बादरस्येदं बादरं। कुवलबदरीशब्दौ हि गौरा[illegible]पठितौ ताभ्यां फलरूपे विकारेऽनुदात्तादेश्चेत्यञ् तस्य फले लुगिति लुक् ततइदमर्थेऽजादिप्राग्दीव्यतीये॥

विवक्षिते ऽनेनालुङ्न भवति वृद्धत्वाच्छोनेतिभावः विवक्षित इति ——— अचातिविषयसप्तमी। परसप्तमीत्वे तु अवृद्धत्वाच्छस्याप्राप्तौ अणेव स्यादिति भावः॥ ॥ ग
विवक्षिते ऽनेनालुङ्न भवति वृद्धत्वाच्छोनेतिभावः विवक्षित इति ——— चिकीर्षिते अनेन न प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः। यस्येति चेत्यकारलोपे यलोपा
र्गीणामिति। अपत्यवृद्धत्वविवक्षायां यञञोश्चेति लुक्॥ सत्यजादिप्रत्यये चिकीर्षिते अनेन प्रतिषिद्ध इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः। यस्येति चेत्यकारलोपे यलोपा
र्थमाह। आपत्यस्य चेति ढे लोपे कद्र्वा इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्तते सूर्यतिष्येत्यतो य इति हलस्तद्धितस्येत्यतो हल इति च तदाह हलः पर इत्यादि। आभीयत्वेप्यसिद्धो पोनासिद्धः आरंभसाम
र्थ्यादित एवात्र .... अनुवर्त्तितमिति व्याचष्टे यकारस्येति। आपत्यस्येति किं। सांकाश्यकः कांपिल्यकः। संकाशादिभ्यो ण्यस्ततो धन्वयोपधादिति वुञ्। तद्धित इति किं। गार्ग्यौ गार्ग्ययोः
... नातीति किं गार्ग्यायणाः। गर्गीयमिति। तस्मै हितमिति छः यूनि लुक्। प्राग्दीव्यतीय इति वर्त्तते अचीति च प्रत्ययाधिकारश्च प्रत्यय इति लभ्यते तदाह प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यय इ

गर्गाणां छात्राः॥ वृद्धाच्छः ——— आपत्यस्य च तद्धितेनाति ६।४।१५१ हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् तद्धिते न त्वाकारे। गार्गी
... प्राग्दीव्यतः ये किम् गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम्। अचि किं गर्गेभ्य आगतं। गर्गरूप्यम्। यूनि लुक् ४।१।९० प्राग्दीव्यतीये ऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्य
यस्य लुक् स्यात्। ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः वक्ष्यमाणः फिञ् ततो यून्यण्। ग्लौचुकायनः तस्य छात्रोपि ग्लौचुकायनः। अणो लुकि वृद्धत्वा
भावाच्छो न। पैलादिभ्यश्च। २।४।५९ एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् पीलाया वेत्यण् तस्मादणो द्व्यच इति फिञ् तस्य लुक्॥ मनोरमायां ३। इति प्रत्ययस्य लुगिति संज्ञाकरणाद्य

.. यः प्रत्ययः स यूनीत्यनेन विशिष्यते तथा च यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुगित्यर्थस्तदाह युवप्रत्ययस्येति। वक्ष्यमाण इति प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति वक्ष्यमाणः। अजादौ किं
ग्लौचुकायनरूप्यं प्राग्दीव्यतीये किं। ग्लौचुकायनीयं तस्मै हितमिति छः। इह हि गोर्लुगनपत्ये चि यूनि गोत्रेनेत्येवसूत्रयितव्यं तथा च लुग्ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति
स्थितं। तत्र फक्फिञोरिति सूत्रे यूनीत्यस्य मंडूकप्लुतिराश्रयणीयेति क्लेशो ऽयं लाघवानुरोधेन सोढव्य इति भावः। पैलादिभ्यश्च। राय क्षत्रियार्षेत्यतो यूनि लुगिति
वर्त्तते तदाह युवप्रत्ययस्य लुगिति। पीलाया वेत्यादि। अपत्ये ऽप्यणि विहिते गोत्रापत्ये ऽप्यणेव॥ एको गोत्र इति वक्ष्यमाणत्वात्॥ ततो ऽण्यन्तात्पैलशब्दादपत्ये ऽपि विधीयमा
नः फिञ् ... त्येपर्यवस्यति। तस्य च फिञो ऽनेन लुगित्यर्थः। एवं च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैरूप्येण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह॥ ९ ॥

पैलः पितापुत्रश्चेति। पैलादिभ्य इञन्ता शालंकि सात्यकि औदमेघि पैङ्ग्य प्रभृतयस्तेभ्य इञः प्राचामिति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः इति ज्ञेयं। तद्राजाच्चाणः। गणसूत्रमिदं तद्राजसंज्ञ
कात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः। तच्चेदिञ्त्रं प्राचामिति। इह प्राचां ग्रहणं गोत्रविशेषणं न तु प्राचामवृद्धादित्यादिवद्विकल्पार्थमित्यत्र व्याख्यानं शरणं। दाक्षिः पितेत्यादि।
दक्षस्यापत्यं गोत्रापत्यं च पुमान् दाक्षिः युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः। न तौल्वलिभ्यः बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चावगतिरित्यभिप्रेत्याह तौल्वल्यादिभ्य इति। देवमित्रि
देवयज्ञि श्वाफल्कि। आसुरि। निमेषि पौष्करसादि। वैकर्णीत्यादि तौल्वल्यादिः। कात्यायनस्येति। कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः। गर्गादित्वाद्यञ्। ततो यूनि यञिञोश्चेति फ

पैलः पितापुत्रश्च। तद्राजाच्चाणः। द्व्यञ्मगधेत्यण् तादृशात् ... अणो द्व्यच इति फिञो लुक्। आङ्गः पितापुत्रश्च। इञः प्राचाम्॥२।४।६०॥ गोत्रे य इञ् तद
न्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेदिञ्त्रं प्राचां भवति। पन्नागारस्यापत्यं अत इञ् यञिञोश्चेति फक् पान्नागारिः पितापुत्रश्च प्राचां किं दाक्षिः। पिता दाक्षायणः
पुत्रः। न तौल्वलिभ्यः॥२।४।६१॥ तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्। पूर्वेण प्राप्तः तुल्वलः तत इञ् फकौ तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः पुत्रः फक्फिञोर
न्यतरस्याम्॥४।१।९१॥ यूनीत्येव यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः कात्यायनीयाः यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यण् त
स्यापत्यं युवा यास्कायनिः अणो द्व्यच इति फिञ् तस्य छात्राः यास्कीयाः। यास्कायनीयाः। तस्यापत्यम्॥४।१।९२॥ षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता
वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः। उपगोरपत्यमौपगवः। आदेर्वृद्धिरन्त्योपधावृद्धीं बाधते। तस्येदमित्यणपि बाधनार्थं कृतं भवेत्॥ ९१ कातीया इति॥ आ

पत्यस्य चेत्यर्थः कोपः। तस्यापत्यं। तस्येति न स्वरूपग्रहणं किं तु षष्ठ्यन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह। षष्ठ्यन्तादिति पंचम्यर्थोऽध्याहारलभ्यः॥ अनुकरणात्पंचम्यां सौत्रो
लुग्वा उक्ता इति। अण्यादय उक्ताः। वक्ष्यमाणा इति। इञादयः। उपगु अ इति स्थिते ओर्गुणात्परत्वादचो ञ्णितीति वृद्धिर्भाव्यं। गुणस्तु पिचव्यादौ सावकाशः। कृते च गुणे
अवादेशे चात उपधाया इति वृद्धिर्भाव्यमत आह। आदेर्वृद्धिरिति। ... त्वादिति भावः। अन्त्योपधावृद्ध्योरवकाशः गौः पावकः। आदिवृद्धेस्तु सुश्रुतस्यापत्यं सौश्रुतः त्वाष्ट्रो जाग्रत
इत्यादौ तूभयप्रसंगे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति। लक्ष्यानुरोधेन सकृद्गतिन्यायस्येवाश्रयणात्। अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठेप्यत्र लिंगं। अन्यथा आद्युपधा

वृद्धिस्यां पोष्करसादेः सिद्धत्वात् सुपाठो नर्थकः स्यात् ॥ न च पुष्करसत्ताचरतीत्यर्थे ठकि पौष्करसादिक इत्येतदर्थमनुशतिकादिपाठ आवश्यकः । ञिति णित्येव उपधावृद्धेः सौका
रान्तुकितीतिवाच्यं ॥ अनभिधानात् ठगत्र न भवतीत्यादि समाधानस्य कैयटे स्थितत्वात् ॥ एतेन भिन्नविषये वाध्यवाधकभावो नोपपद्यत इति शंका निरस्ता ॥ उ
कत्वानुकेन सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यवस्या श्रयणीयत्वात् ॥ न चैवमपि जाग्रत इत्यादावुपधावृद्धिर्बोध्यतां ॥ औपगव इत्यत्र त्वादिवृद्धिप्रवृत्तिवेलायामु
पधावृद्धेरप्राप्त्या कथं तद्बाधः स्यादिति चेदत्राहुः जाग्रत इत्यादावुपधावृद्धेर्बोध्यत्वे निर्णीते क्वचित्कालांतरप्राप्तायाअपि तस्या वाध्यत्वौचित्यादिति । स्यादेतत् । यत्रा
दिवृद्ध्यनेजातानन्तर्योपधालक्षणा वृद्धिः कस्मान्न भवति । असौ भावो वैयमवमिगंताचेत्यर्था । व्यापदिश्यापदेशत्र भवइत्यण ॥ अत्र कैयटः तत्राप्यैचोपरत्वात् तद्
पथ्यादिति समर्थेषु सिद्धिरिति । शाब्दबाधे वैलक्षण्यसत्वे पि तदनादरेणाक्षिपति तस्येदमित्यपत्ये पीति । इदमर्थे अपत्यसमूहविकारादीनामंतर्भावादपत्ये पि तस्येद

उत्सर्गः शेषएवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ भानोरपत्यं भानवः । कृतसंधेः किम् सौत्थितिः अकृतव्यूहपरिभाषया मा वुत्थितिर्मा भूत् समर्थ
पौरनास्त्यानेह वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य प्रथमात्किं अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे मा भूत् वाग्रहणाद्वाक्यमपि देवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्यांग्रह
णानुवृत्तेः समासे पि उपग्वपत्यम् जातित्वान्ङीष् औपगवी । आश्वपतः दैत्यः औत्सः स्त्रैणः पौंस्नः ॥ मित्यण प्रवर्त्ततइति किमनेन तस्यापत्यमिति सूत्रे

णेत्यर्थः । यद्यप्यत इञित्याद्यर्थो तस्यापत्यमित्येतदनुक्रष्यं तथापि योगविभागः किमर्थ इत्याक्षेपोत्र बोध्यः । समाधत्ते बाधनार्थमिति । तस्येदमित्यस्य यद्बाधकं वृद्धाच्छस्त
द्बाधनार्थं पृथक्सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः । ननु तस्येदमित्यणस्तदपवादस्य वृद्धाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति अपत्यादिचतुरर्थीपर्यंतेभ्योन्योर्थः शेष
इत्यभ्युपगमादत आह ॥ ॐ ॥ उत्सर्गः शेषएवासाविति । असौ अपत्यार्थः । अयं भावः । असति योगविभागे अदंतवाह्वादिप्रकृतिसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयो
गादुपग्वादिप्रकृतिसंबद्धो पत्यार्थः शेषएव स्यात्तथा चाणं बाधित्वा भान्वादिभ्यो वृद्धाच्छः प्रसज्येत योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबंधस्याप्यपत्यार्थस्यो
पयोगाच्छेषत्वाभावेन च्छस्य प्राप्तिरेव नास्तीति ॥ ननूपग्वादेरवृद्धत्वेन च्छस्य प्रसक्त्याभावान्निष्फलो योगविभाग इत्यत आह वृद्धानीति । प्रातिपदिकानीति शेषः । कृतसंधेः कि
मिति । अनरे. त्वात् तस्य कृतायां तद्उत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्थसमर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । अकृतेति । इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञा

पितेमिहरबं...ष्यू। लोकतः सिद्धेत्यन्ये। मा वुत्थितिनिर्मा भूदिति। अंतरंगपरिभाषाया अपवादभूतया अकृतेत्यनया अकृतसंधेरेव प्रत्ययः स्यात्तन्निवारणाय समर्थग्र
हणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमिति भावः। यद्यपि तत्र सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वमित्यविशेषेणोक्तं तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकांश एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुब्विशिष्ट इत्यवधेयं॥
तेन औपगवः दंडिमानित्यादि सिद्धं। अन्यथा औपगव दंडीमानित्यादि स्यात्॥ अश्विमानणिति निर्देशश्चेह लिंगं। यदि तु पामादिगणे विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चेत्यत्राकृत
संधिग्रहणान्न परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यते तर्हि व्यर्थमेवं समर्थग्रहणमित्याहुः॥ प्रथमात्किमिति॥ तस्यापत्यमित्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव प्र।
कृतिसमर्थकं न त्वपत्यं तथा च प्रकृत्याकांक्षायां तदेव गृह्यत इति किं तेन प्रथमादित्यनेनेति प्रश्नः॥ अपत्यवाचकादिति तस्यापत्यमित्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा
षष्ठ्यंतोपग्वादिशब्दादभ्युपगम्यते तथा अपत्यवाचकदेवदत्तादिशब्दादप्यत्ययो भवत्विति शंका स्यात् तन्निवारणार्थं प्रथमाद्ग्रहणमावश्यकमिति भावः। ननूपगोरपत्यमि
ति विग्रहवाक्ये अपत्यवाचकस्य प्राथम्येप्यपत्यमुपगोरिति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय इति चेन्नैवं लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रीयते न तु विग्र।

॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्॥

हापक्षमानेयतं अन्यथा प्रथमादित्येतन्निरर्थकं स्यादिति षष्ठ्यर्थे मा भूदिति। अयमर्थः। यथा इंद्रो देवता अस्य हविष ऐंद्रं हविरिति प्रथमांतात्प्रत्ययो भवति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्त
स औपगवो देवदत्तः देवदत्तोपत्यमस्योपगोर्देवदत्त उपगुरिति मा भूदिति। एतच्च कैयटस्वरसान्नत्वपवादोक्त्या तद्धितस्य समासं नित्यं वाधेत। न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोपि
भविष्यतीति वाच्यं। यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पेते तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उत्सर्गेण प्रवर्त्तत इति ...मध्ये इत्यत्र वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशंक्याह अन्यतरस्यांग्र
हणानुवृत्तेरिति। जातित्वादिति। गोत्रं च चरणैः सहेत्यनेनेति शेषः। ...त्वमनेन स्त्रीवित्युक्तं तद्व्याख्यातं भिक्षवश्च ...नित्यनेनेत्युक्तं तदुभयमपि गोत्रायूनस्त्रियामिति सू
त्रस्थभाष्यानुरोधेन गोत्रं च चरणैरित्यत्र कृत्रिमं गोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः। सूत्रस्थान्महोत्सर्गान् ...सेणोदाहरति आश्वपतइ
त्यादि। औत्स इति। उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरइत्यमरः। तस्य चापत्येन योगः सुगामेयो भोस्क इतिवत्॥ ॐ ॥ अपत्यं पौत्रे नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्य
त्वाव्यभिचारादित्यत आह अपत्यत्वेन विवक्षितमिति। विवक्षितमिति किं। वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शिष्यत्वेन विवक्ष्यते ...स्यदमिति तदा मा भूदित्याहुः अन्ये तु वस्तुतः पौत्रा

सु.न
सि.कौ
टि.त
५

तेनास्त्रीपगवइत्यादावप्यत्रैः स गोत्रसंज्ञा सिध्या।

दीनामेव तत्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूत् अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं च तत् तेनास्त्रीपगवइत्यादावप्यत्र स गोत्रसंज्ञा सिध्या। पौत्रत्वादिकं शक्य

नावच्छेदकं किं त्वपत्यत्वमेव। अन्यथा गोत्राधिकारस्थायञ्जाद्यर्थं स एव गोत्रसंज्ञा स्यादिति। अन्यथा अधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यं नप्त्राणः पौत्रत्वादिकं शक्य एवेति तेनैवो

क्तप्रयोजनसिद्धौ किमनेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेदत्राहुः। तेनद्रीजाइत्यत्र तच्छब्देन जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इत्यादिना विहिता ये अञ्जादयस्तेषामिति लभ्यत एवेति तेनैवो

प्राक्तनप्रत्ययाः गोत्रयुवसंज्ञाकांडेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते। तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यं सोऽपेक्ष्य अपत्यस्यासेवेन वंशशंकानिराकरणाय एवकारस्य ग्रहणं तेन तु ततः।

मिति। पौत्रप्रभृतीति किं अनन्तरापत्ये मा भूत्। कौञ्जिः। गार्गिः। न चैवमप्यंगिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे प्रसंग इति वाच्यं यस्य पौत्रादित्प्रा पुनरपत्यग्रहणमिह कृतम्।

एवं च गार्गीप्रत्ययानन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति सादेव गर्गाद्यञिति । ॥ जीवति तु वंश्ये। पित्रादिष्वेव गोत्रसंज्ञेति विकल्पार्थ॥

स्तत्र भवो वंश्यः पित्रादिस्तस्मिन् पौत्रप्रभृतीत्यनुवर्तते षष्ठाविपरिणम्यते व्याख्यानाज्ज्ञात्वा यूनस्त्रियामिति लिंगाच्चेत्याह। पौत्रादेरिति। तुशब्दो महाब्दुत्पादकपूर्वपुरुषो वंश्यः। भिन्नक्रमः युवत्वस्यासत्येः

जीवति तु वंश्ये युवा।४।१।१६३ वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यान्न गोत्रसंज्ञम्। भ्रातरि च ज्यायसि।४।१।१

६४। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात्॥ एवोध्यः॥ मत एवकारार्थ इति व्याचष्टे युवसंज्ञमेवेति तेन सकसंज्ञाधिकार

संज्ञयोर्न समावेश इति भावः॥ नन्वस्तु संज्ञाद्वयस्य समावेशः को दोष इति चेन्मैवं शालंकाः पैलीया इत्यसिद्धिप्रसंगात्। तथा हि। शालंकोरपत्यं शालंकिर्द्विर्भूतयोरपि गोत्रयुव

संकादेशः। शालंकेरपत्यं शालंको युवापत्यं यञिञोश्चेति फक् तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। ततः शालंके यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षायामिञश्चेत्यणि शालंकाद्यः पैलादिषु पाठादिञ् शा

पत्यं गोत्रापत्यं वा पीलाया वेत्यणि पैलस्तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यचइति फिञ्। तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति॥ तत्र गोत्रेति भवति॥ तथा पीलाया अ

गच्छति फक् फिञोरलुक् प्रसज्येत। न च परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यतीति सिद्धमिष्टमिति वाच्यं। ततोऽपि परत्वात् फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्पापत्तेः न च समावेशे तु गोत्रे लु

फक्फिञोरित्ययं यून्निलुकस्त्वापवादो न तु पैलादिभ्यश्चेत्यस्यानन्तरस्येति न्यायात्। यद्यपि यून्निलुगपवादोऽपि फक्फिञोरिति विकल्पः परत्वात्सिद्धो नेऽपि विकल्पः शक्यः

वार्यितेति वं तु एवं तथापि परादप्यन्तरंगस्य बलीयस्त्वात् पैलादिभ्यश्चेति नित्य एव लुगित्याहुः। भ्रातरि च अवंश्यार्थोपमारंभः॥ भ्राता तु न वंश्यः पैलादिभ्यश्चेति लुकमपि

:। उत्पादकपूर्वपुरुषो वंश्य इ

राम
५

भ्युपगमात्। [illegible] नत्यपौ [illegible] प्रभृतीननुवर्त्यपौत्रप्रभृतेरिति निषेधाविपरिणाम्य व्याख्यानात्फलितमाह। चतुर्थादीति। अत्रायमर्थः। गार्ग्यादिषु मृतेष्वपि जी
[illegible]त्यपौत्रप्रभृतेरिति निषेधाविपरिणाम्य ॥ ॥ वान्यस्मिन् इहत्यंजीवतिपदं तिङन्तं न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे जीवदेवेति यो जीवति स युवसंज्ञको भवता।
वत्यपत्येऽनुजो युवसंज्ञकइति ॥ ॥ वान्यस्मिन् इहत्यं जीवतिपदं तिङन्तं न तु सप्तम्यन्तमित्यर्थः। एकमिति। इहत्यमित्यर्थः द्वितीयमिति। अनुवर्तमाने सप्तम्यन्तमित्यर्थः। यदुक्त।
मृष्य [illegible] स्थविरतरे जीवत्यपि गार्ग्य एव भवति तिन्न। गार्ग्यायणइ। भावः। एकमिति। इहत्यमित्यर्थः द्वितीयमिति। अनुवर्तमाने सप्तम्यन्तमित्यर्थः। यदुक्त।

वान्यस्मिन् सपिंडे स्थविरतरे जीवति। [illegible] १६५ भ्रातुरन्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञ
म्वा एकं जीवति प्रहणमपत्यस्य विशेषणं द्वितीयं सपिंडस्य तरपानिर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः स्थानेन वयसा चोत्कर्षे पितृव्ये मातामहे
महे भ्रातरि वा जीवति गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः। गार्ग्यो वास्य वे तिकिम् स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव जीवति किं मृते मृतो वा गार्ग्य ए
व। वृद्धस्य च पूजायामिति वा च्यम्। गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम्॥ तत्रभवान् गार्ग्यायणः पू
जेति किम् गार्ग्यः। यूनश्च कुत्सायां गोत्रमेवेति वाच्यम् गार्ग्यो जाल्मः कुत्सेति किम् गार्ग्यायणः। ॥ ॥ ॥ ॥

रुभयोरिति तदेव विवृणोति स्थानेन वयसा चेति। मातामहे भ्रातरि चेति॥ सन्निहितत्वात् भ्रातरीत्यस्य मातामह भ्रातरीत्यर्थ इत्येके पितृव्यपुत्रे इत्यन्ये। अस्तौ तु
पितृव्ये पितामह भ्रातरि वेति पाठः। जीवति किमिति। जीवतिहयं [illegible] मर्थमिति प्रश्नः। [illegible] एवमृते मृते वेत्युत्तरं संगच्छते। अन्ये [illegible] भ्रातरि जीवति जी
वतो विकल्पो माभूत्। पूर्वसूत्रे तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कनीयसः युवसंज्ञार्थमितिनि[illegible]काशः। वृद्धस्य चेति। वार्त्तिकमिदं तथा यूनश्चेत्यग्रिमपि॥

एको गोत्रे गोत्र इति जात्यपेक्षया एकवचनम्। एकशब्दः संख्यावाची। गोत्रेऽभिधित्सितेऽपत्य उवा ऽकप्रत्यय एक एव स्यादित्युक्तम्। गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दो प्रत्ययं लभते ना न्यः॥ यदि त्वनंतरापत्यप्रत्ययान्तादपि स्यात्तर्हि गोत्रापत्य एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात्। [illegible] अपत्यप्रत्ययान्तात्तद्धितो वाच्य इति वार्तिकार्थोऽप्यनेन संगृहीत इत्या शयेन व्याचष्टे गोत्रे एक एवेति। अपत्यप्रत्यय इति। एतच्चाधिकाराल्लब्धं। अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः॥ प्रथमश्चापत्यप्रत्ययशून्यस्तत्र च प्रथमा प्रकृतिर्गोत्रे अ पत्यप्रत्ययं ल[illegible] इति सूत्रार्थं व्याचक्षते तन्न क्लिष्टं। अस्यां पंक्तौ एकमानयेत्युक्ते प्रथममानयेति प्राथम्य[illegible]र्थस्याप्रतीतेः। वस्तुतस्तु प्रथमादित्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेवाप्राति

एको गोत्रे ४।१।९३ गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः गार्ग्यः नाडायनः। गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परंपरा यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम्। पितुरेवापत्य मिति पक्षे हि॥ उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात् चतुर्थे तु जीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् इत्थं फगिञोः परंपरायां मूलाच्छ ततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टसिद्धावपि अणन्तादिञपि स्यात् चतुर्थे फगिति ततः फगिञोः परंपरायां शततमे गोत्रे एकनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम्॥

१ दिकादपत्यप्रत्यय इति व्याख्यापेक्षया [illegible] हरणमिति कृत्यं कुंशकामित्याहुः। औपगव इति। उपगुशब्द एव प्रत्ययं लभते नत्वौपगवशब्द इति गोत्रापत्येऽप्यनंतरापत्य इवाणेव भवति नत्विञ्॥ गार्ग्य इति। गोत्रापत्ये गर्गादिभ्यो यञिति विशिष्य विधानादनंतरापत्य इवात्र अत इञ् न भवति किंतु फगेव। स च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति न तत्र यञन्तात्फक्। एको गोत्र इति नियमात्। नाडायन इति। नडादिभ्यः फगिति गोत्रापत्ये विधानादत्राप्यत इञ् न भवति किंतु फगेव। स च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति। न तु फगन्तादिञ्। उक्तनियमात्। नन्वेकस्मिन् गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशंक्य सूत्रारंभफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति गोत्रे स्वैकेनेति॥ स्वं गोत्रं तदपेक्षया एकोनसंख्यानां तृतीये द्वयोः परंपरा चतुर्थे त्रयाणां पंचमे तु चतुर्णामित्यादिपरंपरा प्रसज्यत इत्यर्थः॥ तथाहि। उपगोस्तृतीये अणिञोः परंपरा चतुर्थेऽणिञ्फ

जयजंताद्यञिति। ननैवमणिञो: परंपरायां निवर्तितायामप्योपगवइत्यत्राणप्रत्ययपरंपरा स्यात् तथा गार्ग्येइत्यादौयञादिपरंपरेति वाच्यं। सत्यामपि तस्यामनिष्टाभावादि
तिचेच्चिंत्यं। फगंतात् ... किनाऽ ... नइत्यादावनिष्टप्रसंगादिति दिक्॥ ऊह्यमिति। अपत्यं पितुरेवेति पक्षे। चतुर्थापत्यरूपेयूनि विवक्षिते गोत्राद्यूनीति नियमसूत्रे सत्यसति
च गोत्रप्रत्ययांतादेवयुवप्रत्ययइति द्वयोः परंपरा साचेष्टत्वान्ननियमेनव्यावर्त्यते। पंचमेतु यूनि नियमाभावे त्रयाणांपरंपराप्रसज्यते। षष्ठेतु चतुर्णामित्यादि। ततः प्राचा
मपीति द्वितीयपक्षेतु गार्ग्याच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनंतराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते पंचमेतु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यः। तथा नडाच्चतुर्थे यूनि पूर्ववद्द्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः
। पंचमेतु ...भ्यः। उपगोश्चतुर्थेवाच्यं तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः। नत्वनंतरापत्यवाचकात् नतोञा तेष्यतइञिरूपानिष्टाभावादित्यादि यथासंभवं तत्रोह्य
मित्यर्थः॥ ॥ गोत्राद्यूनि॥ असत्यस्मिन् सूत्रे मूलप्रकृतेपंच... यूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययांतात् युवप्रत्ययोत्पत्ताविष्टेसिद्धेपि मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योपि
स्यादितियाप्तिकानिष्टप्राप्तिनियमार्थमिदमित्याशयेनाह गोत्र...त्ययांतादेवेति॥ ननु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्य इत्यर्थः। मनोरमायांतु न तु युवप्रत्ययांतादिति प्रथ

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्।४।१।९४। यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्स्त्रियां तु न युवसंज्ञा गार्ग्यस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः स्त्रियां गोत्रत्वाद

क एव प्रत्ययः॥ ...पक्षे षष्ठेइत्यपि स्थितं। अत्र वदंति। पंचमादेर्यूनि विवक्षिते तस्य पूर्वस्तृतीयं प्रत्यनपत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थमेवे...दं स्यान्नतु नियमार्थमिति।यु
वप्रत्ययांतात्प्रत्ययोदुर्वारः॥ तस्मादिह पितुरेवापत्यमिति पक्षोनाद...यणीयइति। अन्येत्वाहुः गार्ग्यपक्षे गोत्राद्यूनीत्यादि...केनाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्य
ते यूनि गोत्रादेवेति। एवंच ततः प्राचामपीति पक्षेण सहा येकरूपता भवतीति गोत्राच्चेद्यून्येवेति विपरीतनियमस्त्विह न कृतः। व्याप्त्यालाभात्। न च शेषि... 
वर्त्योइति वाच्यं। गोत्रे अलुगचीति लिंगात्। स्त्रियां त्विति। यद्यत्रास्त्रिया...त्यस्यैकवाक्यतया स्त्रीभिन्ने यूनि गोत्रादेवेत्यर्थः क्रियते तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिषेधात् यु
वतिषु प्रत्ययानां परंपरा प्रसज्यते॥ न चैको गोत्रइत्यनेन निस्तारः युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञाया बाधात्। अथ स्त्रियां न युवप्रत्ययइति वाक्यभेदेनार्थः क्रियते तदा गोत्रप्र
त्ययेन युवतिर्नोभिधीयेत किंतु वाक्यमेव स्यात् तथ्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गीति न स्यादतो युवसंज्ञानिषेधपरमेवेदमित्याशयेन व्याचष्टे न युवसंज्ञेति॥ अत्रायमाशयः।
अस्त्रियामिति योगोविभज्यते। यूनीति शब्दस्वरूपमनुवर्तितं॥ परिभाषा चेयं। यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठतइति सिद्धस्य गतिरियं। जीवति तु वंश्ये युवा। स्त्रिय

अत इञ्॥ यकारस्तत्रेष्यतिज्ञापकास्सुवंतादेव तद्धितोत्पत्तिरित्यपि भ्युपगमेप्यधिकृतप्रातिपदिकस्यैवेत्य पर्थः किं तु प्रयोजनं मस्तीति ध्वनयति। अदंतं यत्प्रातिपदिकमिति। अत इत्य
स्य सुवंतविशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्यादिविवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः। तपरः किं ... पः अपत्यं वै श्वपः। सदीयत्तां दाशरथायेत्यत्र तु तस्येदमित्यण्। अपत्यत्व
विवक्षायां त्विञेव। बाह्वादिभ्यश्च। बाधृलोडन इति धातोः केवलस्य बाह्वेरपत्यप्रयोगासंभवात्सामर्थ्याभावात् तद्दंतविधिरिति बाहविरिति माधवोक्तं चिंत्यमिति ध्वनयन्नाह बाहविरिति
ज्ञानं तिवाहविग्रहे योगविभागस्त्वाश्वलायनसूत्रप्रयोगाज्ज्ञाप्यते त्यपदुदा हरणं च बाहुशब्दः संज्ञारूपो ऽस्तीति भावः। औडुलोमिरिति। यद्यपि गणे बाहु इत्यस्य युधिष्ठिरार्जु
न प्रद्युम्नेत्यादि ... केवलो ऽपि तथा शब्दः पठितस्तथापि सामर्थ्यादेतद्ग्रहणं नारकाप्युडुवाहिस्थियामित्यमरः ... वाच्युडुशब्दः। उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडु
लोमिः। शारलोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः। बहुत्वे तु इञपवादो ऽकारः प्रागेवाजं तेषूक्तः उडुलोमाः शारलोमाः। इहश्रुतिपदविधानेषु पुराणसिद्धाससंज्ञाशब्दाः

अत इञ् ४।१।९५ अदंतं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यंतादिञ् स्यादपत्यार्थे, दाक्षिः॥ बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६। बाहविः औडुलोमिः॥ आकृ
तिगणो ऽयम्॥ सुधातुरकङ् च ४।१।९७ चादिञ्॥ सुधातुरपत्यं सौधातकिः॥ व्यासवरुडनिषादचांडालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्॥ व्यासवाभ्यां परानाभ्यां पू
र्वौ तु ताभ्यामैच् ७।३।३ पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किं तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः। वैयासकिः। वारुडकिः इत्यादि
॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ४।१।९८॥

ऋगृत्यं तेषां प्रोपस्थितिकत्वात्तेन इदानीं तनो ऽयमिति कालस्तस्यापत्ये बाहव इत्यणेव। न त्विञ्। उक्तं च हरिणा॥ अभिव्यक्त
पदार्थो ये स्वतंत्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु॥ अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयं व्यावर्त्यं तदुक्तिषु तत्सदृशोपधिम्य
र्थः। अत एव संज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुराद्यदिति यत्। मिमीते माता तातस्य स्वसा मातृस्वसा इह मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न। नन्वेवं बाहवः श्वाशुरिरिति
पूर्वोक्तौ न सिध्यत इति चेन्मैवं। अणिञोर्विधौ शब्दविशेषानुपादानादप्रतिसिद्धेः पितृव्यहत्तेः। व्यासेति। वेदान्व्यसतीति व्यासः कर्मण्यण् भीमो भीमसेन इतिवत्
केवलग्रहणं न्याय्यं ...॥ यस्किंत्वर्थोपस्य नार्थः तस्यापत्यं नार्थिः। पदान्ताभ्यां किं। याज्ञिकः। सचो विषयप्रदर्शनायैतेति निषेधोक्तिः। तेनेह न। दाध्यश्विर्माध्वश्विरत्र ह्य
त्र्याभ्यां परस्य वृद्धिप्रसक्तिरस्ति। क्वचित्तु वृद्धिप्रसक्तिसत्त्वेपि नेष्यते। द्वे अशीती भृतो भूतो भावी वा द्व्यशीतिकः। वारुडकिरिति। वरुडादयो जातिविशेषाः वरुडः।

स्यात् संकलत्वान्नेमाभ्यामित्येतन्नाडादिभ्यो। नैषादकिः। नाडायनिः। वैदकिः। गोत्रेकुंजादिभ्य इति प्रागदीव्यतो गोत्र इत्यादि सूत्रद्वयं चेत्प्रत्यते तर्हि कथ्यं हणं त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः॥
च्युञो ञकारात् ञ्यर्थः। कौंजायनाः। चकारस्तु व्रातच्फञोरिति स्त्रीविशेषणार्थस्तेनाश्वादिभ्यः फञ् आश्वायन इत्यत्र ञ्यो न भवति। अत्रेदमवधेयं। कौंजायन्य इत्यादा
वेकवचने द्विवचने च प्रत्ययस्य जित्वात् [illegible] रादात्त्वमेवाबहुत्वे तु तस्य लुकि च्युञ्ञ्यकारञकारयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वाज्ञ्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते भाष्या
दै[illegible]हितस्य कित इत्यत्र [illegible] विभज्य [illegible] इत्यनुवर्त्य तद्धितस्यान्तोदात्तत्वमिति व्याख्यानात्कौंजायना इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव भवति। न चैवं हि फगवान्त्राभ्युकि

४।१।१५३

व्रातच्फञोरस्त्रियाम्। व्रातेभ्यः [illegible] स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम्। कौंजायन्यः। बहुत्वेन द्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते त्राधायन्यः स्त्रियां कौंजाय
नी। गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् अनत्राणेत्यकौ [illegible]। नडादिभ्यः फक् ४।१।९९। गोत्र इत्येव नाडायनः। चारायणः। अनन्तरो नाडिः। हरितादिभ्योऽञः
४।१।१००। एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक्। हारितायनः इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यून्यपम् नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः विदाद्यन्तर्गणो हरिता
[illegible]यञिञोश्च ४।१।१०१ गोत्रे यो यञिञौ तदन्तात् [illegible] अनातीत्युक्तेरपत्यस्येति यलोपो न। गार्ग्यायणः दाक्षायणः। शरद्वच्छुनकदर्भा
द्भृगुवत्साग्रायणेषु ४।१।१०२। गोत्रे फक् अञिञोरपवादः आद्यो विदादी शारद्वतायनो भार्गवः। शारद्वतोऽन्यः। शौनकायनो वात्स्यश्चेत्
शौनकोऽन्यः। दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः। द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ४।१।१०३। एभ्यो गोत्रे फक् वा। द्रौणायनः। द्रौणिः। पार्वतायनः। पार्वतिः

नैवं तायनः [illegible] इत्यादि [illegible] [illegible] अश्वत्थामान्येन [illegible] पचारात्॥ ९९ मनेनपुरुनिर्देशेनेति वाच्यो तथाहि सति व्रातच्फञोरस्त्रियामिति सूत्रग्रहणं यमापत्त्या
नाडायनादिभ्योऽपत्यः स्यादिति। कुंजादिभ्यः [illegible] शाकटस्यादि॥ ॥व्रातच्फञो पूंगाञ्ञ्यो ग्रामणीत्यतो नुवर्त्तनादाहह्यत्स्यादिति। व्रातेभ्य इति [illegible] कापोतपाकय इत्य
दाहरिष्यति। अस्त्रियांकिं। कपोतपाकी। तद्राजत्वादिति। ञ्यादयस्तद्राजा इति सूत्रेण [illegible]। लुग्वक्ष्यत इति तद्राजस्य बहुष्विन्येनेनेति शेषः। कौंजायनीति। इह
यति [illegible] प्रत्यये यो[illegible]पत्त्वात् जातेरिति ङीष् भावे ताञ्ञि [illegible] स्वरे च विशेषावोध्य इत्याहुः। यञिञोश्च। अधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं यञिञोर्विशेषणं न तु विधेयस्य फ

कः। व्याख्यानान्तरे तदाह गोत्रेपाविति। गोत्रे किं। द्वीपादनुसमुद्रं यञ्। द्वैपे भवो द्वैप्यः। सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ्। सौतंगमिः। तदपत्ये फक् मा भूत्। फक्त्यादिति। सा
मर्थ्यात्पूर्वयोः। शरद्वच्छुनक। भृगुः। शरद्वतोपत्यं न भवति पूर्वभावित्वात्। एवं शुनस्यापत्येन भवति वत्सः। अत्रिभार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्चेति द्वंद्वे अत्रिभृ
ग्विति यञञोश्चेति च यथासंभवं लुक् बोध्यः। यद्यप्यत्र बहुत्वाभावादत्रिभृग्वित्यादिना लुग्दुर्लभस्तथापि युगपदधिकरणवचनतायां वर्तिपदानां बह्वर्थ
त्वा सौत्रत्वाद्वा प्यादेस्सलुक्। अतो व्याचष्टे भार्गवश्चेदिति वात्स्यश्चेदिति च। अनादिरिति। अश्वत्थाम्नः पितायो महाभारते प्रसिद्धस्तदपेक्षया ... वायंद्रो

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४। एभ्योऽञ् गोत्रे ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये सूत्रे स्वार्थे ष्यञ्। बिदस्य गोत्रं बैदः अनन्तरो बैदिः वा
ह्लादेराकृतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः दौहित्रः। गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५। गोत्र इत्येव। गार्ग्यः। वात्स्यः। यञञोश्च २।४।६४ गोत्रे यद
ञ्जेत्तदन्तं च तद्बहुषु वर्तते तयोर्लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। बिदाः। उर्वाः। तत्कृतेति किम्। प्रियगार्ग्याः। स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रि
यः। गोत्रे किम्। द्वैप्याः। औत्साः। प्रवराध्याये प्रसिद्धमिह गोत्रम्। तेनेह न पौत्राः। दौहित्राः। मधुबभ्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ४।१।१०६। गोत्रे य
ञ्। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। बाभ्रव्यः। कौशिकः। बाभ्रवोऽन्यः। बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम्। गर्गादिपाठफलन्तु
लोहितादिकार्यार्थम्। बाभ्रव्यायणी। कपिबोधादाङ्गिरसे ४।१।१०७। गोत्रे यञ् स्यात्। काप्यः। बौध्यः। आङ्गिरसे किम्। कापेयः। बौधिः॥ ॥

ण इत्यर्थः। अश्वत्थाम्नीत्यादि। द्रोणाचार्यस्यानन्तरापत्ये अश्वत्थाम्नि द्रौणायन इति प्रयोगो भाक्त इत्यर्थः॥ ॥ अनृष्या। अनृषीति पंचम्याः सौत्रो लुक्। अनृ
षिभ्य इत्यर्थः। सूत्रे इति। आनन्तर्ये इत्यत्रेत्यर्थः। स्वार्थ इति। चातुर्वर्ण्यादिराकृतिगणत्वादिति भावः। बैदिरित्यत्र ऋष्यणमाशंक्याह बाह्वादेरिति। बिद। उर्व।
कश्यप। कुशिक। भरद्वाज। उपमन्यु। विश्वानर। परस्त्री। परशु चेत्यादि॥ गर्गादिभ्यो। गर्ग। व्याघ्रपाद। पुलस्ति। बभ्रु। मंडु। वतंड। कपि। कत। शकल। कण्व।
अगस्ति। कुंडिनी। याज्ञवल्क्य। पराशर। जमदग्नीत्यादि। कथं तर्हि रामो जामदग्न्य इति। अनन्तरापत्ये त्वयं सत्यं। अनन्तरेपि गोत्रत्वारोपाद्बोध्यः। यञञोश्च। एतस्

न्निपार्थेत्यतो लुगिति तद्राजस्येति सूत्राद् ह्रस्वेतेन स्त्रियामिति चानुवर्त्तते। यस्कादिभ्यो गोत्र इति च। तदाह गोत्रे यद्घञन्तमित्यादि। प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रं चाविनो
केवलौ यञञौ न भवतः गोत्र इत्यनेन तद्वन्तविशेषितात् तद्वयवौ इति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति भावः। प्रवराध्यायेति। एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे लौकिकस्य गो
त्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तमिति भावः। तेनेह नेति। यद्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत तदा स्यादेवातिप्रसंग इति भावः। लोहितादीति। सर्व
त्र लोहितादीत्यादिना ष्फः। ष्यङो लोपे पित्त्वात् स्त्रीत्वविवक्षासामर्थ्यात् ङीषित्याशयेनाह वाभ्रव्यायणीति। गर्गादिगणे एव बभ्रुः कौशिके इति पाठ्यं एवं हि द्विर्बभ्रुग्र
हणं न कर्त्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः। कात्यस्य इति। इतश्चानिञ इति ढक्। कपेर्गर्गादिगणे पाठो लोहितादिकार्यार्थः। तेन काप्यायनी सिध्यति। बौधिरिति॥ अ

वतण्डाच्च ४।१।१०८। आङ्गिरसे त्वेव। वातण्ड्यः। अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ। वातण्ड्यः। वातण्डः। लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९। व
तण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। वातण्डी। अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी लोहितादित्वात् ष्फः। अणि तु वातण्डी।
षित्वोद्वक्ष्यमाणः ष्यङ् न। अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११०। गोत्रे। आश्वायनः। पुंसि जाते पुंसीति प्रकृतिविशेषणम्। जातस्य गोत्रं जातायनः।
पुंसीति किम्। जातायाः अपत्यं जातेयः। भर्गात्त्रैगर्ते ४।१।१११। गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्तः। भार्गिरन्यः॥ शिवादिभ्यो बाह्वादिभ्यश्च॥ ❀ ॥ वतण्डाच्च

यञणोः प्राप्तयोः ... गिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रम्। लुक् स्त्रियाम्। विहितस्येति। परिशेषितस्यैवेति बोध्यम्। एतच्चाङ्गिरस इत्यनुवृत्त्या लभ्यते। यद्यपि वतण्डात् लुक् स्त्रि
यामित्येकसूत्रं करणे अङ्गिरस इत्यनुवृत्त्या अनाङ्गिरसे यञो लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति तथापि पुंस्याङ्गिरसे यञणोरुभयोः प्राप्तिरनिष्टेति तद्वारणाय पृथ
क्सूत्रं कृतम्। शार्ङ्गरवादित्वादिति। न चैवं कार्ष्ण्यं ... शिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शंक्यं गर्गादिपाठेन यञो वा धातुरिष्टत्वेन ... पाठस्यावश्यकत्वात्। ष्य
ङिति। अणि ओर्गुण इति सूत्रेणेति भावः। अश्वादिभ्यः। गोत्र इति। इह गणे वैल्व आनडुह आत्रेय इति ... पठ्यते ... एको गोत्रे॥
गोत्राद्यूनीति च ... इति ... आत्रेयशब्दो ... इति ज्ञेयः। पुंसि जात इति। गणसूत्रमिदम्। जातश

इंपुंसि विद्यमाने फञित्यर्थः॥ कस्मादित्याकांक्षायामर्थाज्ज्ञातञ्ञ्वादिति लभ्यते। ज्ञोऽनायादिति लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्धा प्रा
प्तिः॥ ॥ शिवादिभ्योऽण्। ननु विशेषविहिता निञादीन् बाधित्वा अणेवारंभसामर्थ्यात्तु विध्यति किमनेनाण्ग्रहणेन अत्राहुः। ऋ.ष्यणपवादत्वेन गर्गोपन्याते
ततः प्राप्तमिञं बाधित्वा परत्वात्सेनान्तलक्षणेति प्राप्ते ढक्पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तमपत्यप्रत्ययमेव स्यान्न त्वण् तथा चात्राण्ग्रहणमावश्यकमित्येके। अणधिकार
इत्येव स्यान्नान्यदित्यण्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये। शिव। ककुत्स्था। वतंड। जरत्कारु। विपाट्। तक्षन्। विश्रवण। रवण। ऋ. त्रिषेण। विरूपाक्ष इत्यादि॥ गोत्र

शिवादिभ्योऽण्। ४।१।११२॥ गोत्र इति निवृत्तम्। शिवस्यापत्यं शैवः। गाङ्गः। पक्षे तिकादित्वात्फिञ्। गाङ्गायनिः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। गाङ्गेयः। अवृद्धाभ्यो
नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ४।१।११३॥ अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्याड्ढकोऽपवादः। यामुनः। नार्मदः। चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः। अवृ
द्धाभ्यः किम्। वासवदत्तेयः। नदीत्यादि किम्। वैनतेयः। तन्नामिकाभ्यः किम्। शोभनाया अपत्यं शौभनेयः॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४।१।
११४॥ ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अन्धकेभ्यः श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः वासुदेवः। आनिरुद्धः। शौरिरिति बाह्वादित्वादिञ्। कुरुभ्यः। नाकुलः।
साहदेवः। इञ एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्। आत्रेयः। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ४।१।११५॥ संख्यादिपूर्व
स्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। सांमातुरः। भाद्रमातुरः। आदेशार्थं वचनम्। प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः। स्त्रीलिं
गनिर्देशोऽर्थपरः स्यात्तेन धान्यमातुर्न। संख्येति किम्। सौमात्रः। शुभ्रादित्वाड्ढक्। द्वैमात्रेयः॥ ११ इति निवृत्तमिति। एतच्च वृत्तौ कैयटे च स्थितं यद्य

पि गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति यूनि लुगिति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते तथापि तन्मतान्तरमिति भावः। एवं चेत्ततः प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्यया भवं
तीति स्थितं। शुभ्रादित्वान्नित्यं ढकि प्राप्ते जरत्कारुशब्दात्त्राणार्थं पठ्यते जारत्कारवः। ढकि तु ढ्लोपोऽकद्रवा इत्युलोपः। जारत्कारेयः। कुंजादित्वात् [illegible] कुंजादि
भ्य इति नित्यं च्फञि प्राप्ते विपाट्छब्दात्त्राणार्थं पठ्यते। वैपाशः। वैपाश्यायनः। सेनान्तलक्षणेति ण्यप्रत्यये उदीचामितीञि च प्राप्ते तक्षन्शब्दात् ऽ त्राणार्थं पठ्यते ऽस्य

प्रत्ययेन समावेशो नेष्यते न लिङ्गानां लक्षणः तासल्पः। विश्रवणरवणशब्दावत्र पठ्येते तौ च विश्रवःशब्दस्यादेशौ विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः। रावणः। अवृद्धाभ्यो। अवृद्धेभ्यो नदीमा
नुषीनामभ्य इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याशयेन व्याचष्टे अवृद्धेभ्य इत्यादिना। द्वैमातुर इति॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः। अत्र द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति। विग्रहो न तु द्विमात्रोरप
त्यमिति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमेनासंज्ञायां समासासंभवात्। धान्यमातुर्नेति। अभिव्यक्तपदार्था इत्यनेन जननीवाचिन एव ग्रहणे सिद्धेऽपि तस्य स्पष्टप्रतिपत्त्य
र्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति भावः। अभिव्यक्तेत्यस्यानित्यताज्ञापनार्थ इति त्वन्ये॥ ॥ कन्यायाः। ननु कन्या ह्यक्षतयोनिस्तस्या अपत्यसंभव एव नास्तीत्याश

कन्यायाः कनीन च ४।१।११६। ढकोऽपवादोऽण्। तत्संनियोगेन कनीनादेशश्च। कानीनो व्यासः। कर्णश्च। अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः। विकर्णशु
ङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ४।१।११७। अपत्येऽण्। वैकर्णो वात्स्यः। वैकर्णिरन्यः। शौङ्गो भारद्वाजः। शौङ्गिरन्यः। छागल आत्रेयः। छागलि
रन्यः। केचित्तु शुङ्गेत्यावन्तं पठन्ति तेषां ढक् प्रत्युदाहरणम्। शौङ्गेयः। पीलाया वा ४।१।११८। तन्नामिकाणं बाधित्वा द्व्यचः इति ढकि प्रा
प्ते पक्षेऽण् विधीयते। पीलाया अपत्यं पैलः। पैलेयः। ढक् च मण्डूकात् ४।१।११९। चादण् पक्षे इञ्। माण्डूकेयः। माण्डूकः। माण्डूकिः। स्त्रीभ्यो
ढक् ४।१।१२०। स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात्। वैनतेयः। बाह्वादित्वात्सौमित्रिः। शिवादित्वाद्वा। सापैत्रः। द्व्यचः ४।१।१२१। द्व्यचः स्त्रीप्रत्य
यान्तादपत्ये ढक् स्यात्। तन्नामिकाणोऽपवादः। दात्तेयः। पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण्॥ कन्याह। अनूढाया इति अविवाहिताया इत्यर्थः। विकर्णव
त्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे यञञोश्च अत्रिभृगुकुत्सेति सूत्राभ्यामपत्यप्रत्ययस्य लुक्। न चात्र वत्सादीनामेव द्वन्द्वोऽस्त्विति शंक्यं मूलभूतानां तेषां विकर्णादी
नामपत्य त्वाभावादिति व्याचष्टे वात्स्यश्चेत्यादि। युगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्तीति शारद्वतशुनकसूत्र एवोक्तं पस्पशे इत्यभि। पूर्वसूत्राद्वा ग्रहणानुवृ
त्तेरिति भावः। स्त्रीभ्यो ढक्। बहुवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नाप्यर्थस्य। ढगर्थं तथा शुभ्रादिषु विमातृशब्दपाठात्। किंतु स्त्र्यधिकारोक्तटाबादेर्ग्रहणं। ननु वि
प्रकृष्टमितान्नादेरित्याशयेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति। तेन दरदोऽपत्यं दारद इत्यत्र ढक् न भवति॥ स्त्र्यर्थग्रहणे तु स्यादेवात्र ढक्। दरच्छब्दो हि जनपदक्षत्रियवाचीति नोऽप

मार्थेद्यत्र मगधेत्यणेन स्त्रियामतश्चेति लुकि दर्च्छब्दस्य स्त्र्यर्थवाचित्वात् ढश्चेति वर्तमाने पुनरिह ढग्रहणमलं संवद्धस्य ठको निवृत्त्यर्थम् यद्यपि चानुकृष्टं नोत्तरेति
परिभाषया अणि हन प्रवर्त्तते तथापि तस्या अनित्यत्व ज्ञापनाय ढग्रहणमित्याहुः तस्येदमिति शिवादित्वादपत्यएवाणित्यन्ये इतश्च इतः किम् दाक्षिः अनिञः कि
म् दाक्षायणः द्व्यचः किं उदधेरपत्यमौदधिः काशिकायाम् मरीचेर्मारीच इत्युदाहृतं तदसत्वाह्वादित्वेन अप्रवृत्ते नचास्य वाह्वादित्वे विवक्षितत्वं मरीचिशब्दो वाह्वादि
षुपठित इतिमिरचोत्यात्सर इति सूत्रे भाष्ये स्थितत्वात् आत्रेय इति परत्वादयमृष्यणं वाधत इति भावः शुभ्रादिभ्यश्च चकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थः इत्याहुः मृकंड
शब्दोत्र पठ्यते मार्कंडेयः शुभ्र मृकंड अश्व विमातृ विधवा गोधा प्रवाहणेत्यादि आकृतिगणोयम् तेन पांडवेय इति सिद्धम् इहादन्ते पुर आसः विधवाशब्दात्सु

इतश्चानिञः ४।१।१२२ इकारान्ताद्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यान्न त्विञन्तात्। दौलेयः। नैधेयः। शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३ ढक् स्यात्। शुभ्रस्यापत्यम्।
शौभ्रेयः। विकर्णकुषितकात्काश्यपे ४।१।१२४। अपत्ये ढक् वा। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। अन्यो वैकर्णिः। कौषीतकिः। भ्रुवो वुक् च। ४।१।१२५ स्याच्चा
त् ढक्। भ्रौवेयः। प्रवाहणस्य ढे। ७।३।२८। प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः। पूर्वपदस्य तु वा ढे परे। प्रवाहणस्याऽपत्यम्
प्रावाहणेयः। प्रवाहणेयः। तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२९। ढान्तस्य प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। प्रवाहणेयस्याऽपत्यम्। प्रा
वाहणेयिः। प्रवाहणेयिः। वाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः ढाश्रयत्वे विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः। कल्याण्यादीनामिनङ्। ४।१।१२६। ए
षामिनङादेशः स्यात् ढक् च। काल्याणिनेयः। बान्धकिनेयः॥

॥ ९ द्वालक्षणो ढक् चतुष्पाज्जातिवाचिभ्यो ढञ् गोधाशब्दाद्बहुवचनात्सोपि भवति क्वचिदौ
त्सर्गिकाण् प्राप्त इति बोध्यम् प्रवाहणस्य ढे उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते अर्थात्परिमाणात्यतः पूर्वस्य तु वेति अनुवर्त्तते तेनेदाह उत्तरपदस्याचामादेरित्यादि नित्यमुत्तरप
दवृद्धेः फलं तु प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः तत्प्रत्ययस्य च प्रवाहणस्येति वर्त्तते तच्छब्देन प्रत्ययः परामृश्यते तदाह ढान्तस्ये
त्यादि वाह्यतद्धितनिमित्तेति ढक्प्रत्ययात् बहिर्भूतो य इञ् तन्निमित्तेत्यर्थः कल्याण्यादीनाम् इह पर स्त्रीशब्दः पठ्यते परस्त्रीति षष्ठीसमासः पारस्त्रैणेयः
परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः अनुशतिकादित्वा

दुभयपदवृद्धिः विंशारिमतो सुपरस्त्रीपरशुचेनिपात्यते। प्रासेनीति निषेधः। नत्वपरा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः। परस्त्रिया अपत्यं पारशवः। ब्रासुलोच्छुद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः सा
चजात्यंतरयोगात्परस्त्री। न च परशब्दादेशस्य स्थानिवद्भावात्पारशवेप्यनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यम्॥ सन्मादेशे पूर्वोत्तरपदसंभ्रमो हान्तरपरत्वे इह ग
लेस्त्री भृत्यपांतानां ढकः सिद्धत्वादिनङर्थग्रहणं अन्येषां तूभयार्थं। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। बंधकी। परस्त्रीत्यादि॥ ॥ कुलटाया वा। प्राकंध्वादित्वात्परत्वम्
तस्वनिपातनाद्या। सतीभिक्षुकात्रेति॥ अत्र इनङ्विधौ। तथाचोक्तममरेण। अथवा धकिनेयः स्यादुद्धूलश्चासतीसुतः। कौलटेरः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि तदा कौ
लटिनेयोस्यात्कौलटेयोपि चात्मज इति। किंचित्तु क्षुद्राया अपि इनङ तृतीयं रूपं कौलटिनेय इतीच्छन्ति। पक्षे द्रगिति। ढगपि पक्षे भवत्येवेति भावः॥ हृद्भग। पूर्वपदस्य चे

कुलटाया वा ४।१।१२७। इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव। कौलटिनेयः। कौलटेयः। सतीभिक्षुकात्र कुलटा। या तु व्यभिचारार्थं कुला
न्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे द्रक्। कौलटेरः। ।हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ७।३।१९। हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृ
द्धिर्णिति किति च। सुहृदोपत्यं सौहार्दः। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः तेषु भवः साक्तुसैन्धवः। चटकाया ऐ
रक् ४।१।१२८। चटकस्येति वाच्यम्। लिंगविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः। स्त्रियामपत्ये लुगवक्त
व्यः। तस्यैव वापत्यं। चटका। गोधाया ढ्रक् ४।१।१२९। गौधेरः। शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक्। गौधेयः। आरगुदीचाम् ४।१।१३०। गोधारः। रकासिद्धे आकारोच्चारण
मन्यतोपि विधानार्थम्॥ जडस्यापत्यं जाडारः। पण्डस्यापत्यं पाण्डारः॥ इति चकारेणोत्तरपदस्येत्यनुकृष्यते तदाह पूर्वोत्तरपदयोरिति। महते सौभगायेत्यत्र

तद्धान्ता। दित्यादिनि छंदसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याहुः। चटकाया इति। स्त्रीलिंगनिर्देशान्पुंसि न स्यादित्याशंक्याह चटकस्येति वाच्यमिति। एवं चेच्चटकादैरगि
त्येव सौप्रदायिकः पाठ इति न्यासकृदुक्तिर्वार्तिकविरोधापत्तेः स्यात्तयोरेवेति। न च टाबेवानेन्द्धितलुकि लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि जातिलक्षणङीषं वाधित्वा
अजादिलक्षणष्टाबिति भावः। गौधेर इति ढस्य एयादेशे कृते लोपो व्योरिति यलोपः। आरगुदीचाम्। चकारे वद्धगुढगारकां पर्यायेसिद्धे उदीचांग्रहणं पूजार्थम आ

रगितिनत्सूचितम् पक्षेति चेत्याकारलोपगौधेरस्त्यनिष्टप्रसंगात् अन्यतरइति अनाकारांतात्त्वस्यानुरोधेन कृतश्चित्रिरित्यर्थः पंडस्येति पंडो नपुंसकस्तस्यापत्यं तु कात्रिम्यादिति॥
॥ ॐ ॥ क्षुद्राभ्यः अर्थमतंत्रीत्वंशब्दे आरोप्य स्त्रीलिंगनिर्देशः गृष्ट्यादिभ्यश्च गृष्टि हलि वलि कुद्रि अगस्ति मित्रयु अण् ढकोपवादइति इहांत्ययोर्द्वयोर्श्चपित्वाद् ण्यकः अन्ये भ्यस्तुइत श्चानिजइति विवेकः गार्ष्टेयइति सकृत्प्रसूतासर्वापि गृष्टिर्नतु गौरेव अतोत्रन चतुष्पाद्भ्यइत्यनेन ठञ् सिद्धिः केकय केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी जनपदशब्दा त्क्षत्रियादञ् मैत्रेयिकया श्लाघ्यते मित्रयूनांभावेनेत्यर्थः गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारेतिवुञ् तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते लोके चऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्धइति स्म

क्षुद्राभ्योवा ४।१।१३१ अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्योवा ढ्रक् पक्षे ढक् चेति ढक्। कालेरः। कालेयः। दासेरः। दासेयः। पितृष्वसुश्छण् ४।१।१३२। छणोपवादः पैतृष्वस्रीयः। ढकि लोपः ४।१।१३३। पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्यात् ढकि अतएव ज्ञापकात् ढक्। पैतृष्वसेयः। मातृष्वसुश्च ४।१।१३४ पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात्। मातृष्वस्रीयः। मातृष्वसेयः। चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ४।१।१३५। ढेलोपोकद्र्वाः ६।४।१४७। कद्रुभिन्नस्यावर्णोवर्णस्य लोपः स्यात् ढे परे। कामण्डलेयः। कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे। गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६। एभ्यो ढञ् स्यात् अणढकोरपवादः गार्ष्टेयः मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः ष्यणि प्राप्ते ढञ्॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ७।३।२। एषां यकारादेरियादेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे। इति इया देशोप्राप्ते॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ६।४।१७४ स्त्री

शिका एतच्च यदा मित्रयुशब्दः अमेदोपचारात्तदपत्यसंतानेवर्तते तदावोध्यमन्यथा मित्रयूनामिति बहुवचनांतेन विग्रहो न स्यात् प्रलयादागतम् प्रालेयम् इयादेशो हि द्विं न वाधते अचामादेरचो वृद्धिर्यादेरियादेश इति भिन्नविषयत्वात् अंगंतूभयोर्विशेषणं न तु कार्यीति हरदत्तः आदिवृद्धेरपीदमेवसूत्रं विधायकमस्तु किमनेनेति
— ष यमेदविचारोत्यन्ये दांडिनायन निपात्यंतइति दंडिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात् फक् निपातनाट्टिलोपाभावः वसंतादिषठर्थवन्नि— तिपठ्यते अथर्वणा प्रोक्तो ग्रंथ उपचारादथर्वा तमधीते आथर्वणिकः सुभ्रादिषु जिह्माशिन्निति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्माशिनेयः वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः उदीचां वृद्धादिति फिञ् भ्रूणहन् धी

वन् अनयोः ष्वुन्नितकारोन्तादेशो निपात्यते भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम् धैवत्यं हनस्तोऽचिण्णलोरित्यनेनैव हन्तेस्तत्वे सिद्धे तकारनिपातनं ज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणे
तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्वं न नत्वेव प्रसङ्ग इष्यते मित्यादौ अनुदात्तस्य च दुर्वोरः स्यादमुविधौ धातोः स्वरूपग्रहणाभावात् अत्राहुः मृजेर्वृद्धिरिति
सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयं तेन नकोपि दोष इति सरस्पूरयस्यालिपरे ष्वादेर्वा निपात्य
ते सरस्वाभवं सारवमुदकं इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् उलोपो निपातनात् इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण् ऐक्ष्वाकः अत्राप्युलो
पो निपातनादेव आ जनपदीयो इत्यपेक्षणंत्यापाठात् बहुत्वे तस्य तद्राजत्वात् लुक् अणस्तु नेति शेषः तथा च रघुः इक्ष्वाकूणां दुरापेर्थे इति मुरारिस्त्वाह ऐ

यस्कादिभ्यो गोत्रे ।२।४।६३। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् मित्रयवः। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ।२
।४।६५।। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः। गोतमाः। आङ्गिरसः। बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ।२।४।६६। बह्वच
परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् पन्नागाराः। युधिष्ठिराः। न गोपवनादिभ्यः ।२।४।६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य न लुक् स्यात् वि
दाद्यन्तर्गणोयम् ।गौपवनाः। शैग्रवाः। तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ।२।४।६८। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्यात् द्वन्द्वे तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिक
कादिभ्यः फिञ् तस्य लुक् तिककितवाः॥ इक्ष्वाकोषु च मे पिलेषु फलमिति हिरण्यस्य विकारे हिरण्मयः मयटि यादेर्लोपोत्र निपात्यते॥ ॥ यस्का
दिभ्यो। पत्यादिविकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं ग्राह्यं तदस्याशयेनाह अपत्यप्रत्ययस्येति एयस्त्रियामिति मर्थत्वतो लुगित्यनुवर्तते तद्राजस्येति सूत्राद् बहुषु तेनैव स्त्रियाम्
ति च तद्राह लुक् स्यादित्यादि तत्कृते इति किम् प्रियायस्काः बहुत्वे किं यास्कः शिवाद्यण् यस्क लह्य द्रुह्यक र्णाटक वस्ति कुद्रि मित्रयु इत्यादि अत्रिगोत्रप्रत्ययस्ये
ति मत्रिप्रभृतित्वादितश्चानिञ इति ढक् इतरेभ्यस्तु ऋष्यणिति वाच्यम् भरतगोत्रे उदाहरति युधिष्ठिरा इति बहुषु किं लुक् नेह यौधिष्ठिरिः कुरुलक्षणण्यं वा धित्वा वा
द्यादित्वादिञ् विदाद्यन्तर्गणोयमिति यत्र गोत्रे चेति लुग्यत्र प्राप्तो नेति भावः तिककितवादिभ्यो यद्यपि द्वन्द्वरूपा एवैव गणे पठ्यन्ते तेनैव ति कादीनि पूर्वपदानि कितवादी

न्युत्तरपदाश्रित्यापि तिकादिभ्य इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशंक्येत इष्यते तूत्तरपदेष्वपि अतस्तिककितवादिभ्य इत्युक्तम् तिककितवा इति अन्येप्युदाहर्तव्याः औपकायनाभ्
श्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् उपकलमकाः भाष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च अत इञ् तस्य लुक् भाष्टककपिष्ठलाः कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुंदरयश्च अत इ
ञ् तस्य लुक् कृष्णाजिनकृष्णसुंदरा इत्यादि॥ ❁ ॥ उपकादिभ्यो। अद्वंद्वे ग्रहणं द्वंद्व इत्येतन्नाधिक्रियत इति स्फुटीकरणार्थं उपकादीनां मध्ये त्रयो द्वंद्वास्तिक
कितवादिषु पठ्यंते उपकलमका इत्यादयस्तेषां पूर्वेणानित्यमेव लुक् अद्वंद्वेत्वनेन विकल्प इति ज्ञेयम भाष्ये भाष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणात्तिककितवादिषु तस्य पाठोऽ
नार्ष इति कैयटस्तेनात्र द्वंद्वेऽपि विकल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति भाष्टककपिष्ठला इत्यात्तिककितवादिषु पठितानामनेन द्वंद्व एवं विकल्प इत्याशयेनोदाहरति लमकाः॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वंद्वे। २।४।६९। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् द्वंद्वे चाद्वंद्वे च औपकायनाश्च लामकायनाश्च। नडादिभ्यः फक् तस्य लुक्। उपकलमकाः। औपकायनलामकायनाः। भाष्टककपिष्ठलाः। भाष्टकिकापिष्ठलयः। उपकाः। लामकायनाः। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्। २।४।७०। एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुत्वे लुक् स्यात् अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एतौ चादेशौ स्तः। अगस्तयः कुण्डिनाः॥

॥ ९ लामकायन इति एवमन्येप्युदाहर्तव्याः उपकाः औपकायनाः भाष्टकाः भाष्टकायना इत्यादि अगस्त्यशब्दादृष्यण् कुंडि
नशब्दात् गर्गादियञ् ननु कुंडिनीशब्दस्य यञि भस्याढे इति पुंवद्भावेन तद्धित इति टिलोपः प्राप्नोति न च संयोगादिलोपश्चेति प्रकृतिभावः शंक्यः अणीति तत्रानुवर्तना
त् मैवम् अस्मादेव निपातनात् तस्य प्रवृत्तेः कौंडिन्यः सिध्यति चकार स्वंतोदात्तार्थः मध्योदात्तो कुंडिनीशब्दः कुंडमस्यास्तीति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वादादेशस्यापि कुं
डिनशब्दस्यांतरतम्यान्मध्योदात्तत्वात्॥ अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति॥ न च प्रत्ययविशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यं। अगस्तीयाश्छात्रा इ
त्यनापत्तेः। लुकि हि सति गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे इष्टत्वात्तत्सिध्यति। प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु इष्टत्वोपगमेऽपि कोणेव स्यात्॥ कौंडिनाश्छात्रा इ
ति तूभयथापि सिध्यत्येव। अपवादस्य कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्प्रत्ययस्य प्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात्॥

राजश्वशुराद्यत्। क्रमेणाणोऽञोऽपवादः॥ जातावेवेति॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः। प्रत्ययस्त्वपत्यएव। एवंच पंकजादिवद्योगरूढ इति फलितोऽर्थः। टिलोपोने
ति। नस्तद्धित इति प्राप्तष्टिलोपोनेत्यर्थः। ब्राह्मोजातौ। योगविभागोऽत्रेति। एकयोगत्वेत्वारंभसामर्थ्यादनपत्ये — जातौ ब्राह्मीत्यत्र प्राप्तटिलोपसिद्धावपि ब्राह्मण इति न सिध्येत्।
अन्निति प्रकृतिभावस्य नमपूर्वोऽपत्य इति निषेधाट्टिलोपस्य दुर्वारत्वात्। इदं च जातौ ब्राह्ममित्यादि न सिध्येदन्निति प्रकृतिभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः। ब्राह्म इति। इह्यापत्ये इति नस्तं

।४।१।१३७।
राजश्वशुराद्यत्। राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्। ये चाभावकर्मणोः ६।४।१६८। यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः। राजन्यः। श्वशुर्यः। जातिग्रहणाच्छू
द्रादावुत्पन्नो राजनः। अन् ६।४।१६७। अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न। अभावकर्मणोः किं। राज्ञः कर्म भावो वा राज्यं। संयोगादिश्च ६।४।१६६। इनण्प्र
कृत्याऽणि परे। चाक्रिणः। पत्यं चाक्रिणः। न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ६।४।१७०। मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि। भाद्रसामः। मपूर्वः किं। सौत्वनः। अपत्ये किम्। च
र्मण्वा परिवृतश्चार्मणो रथः। अवर्मणः किं। चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः। वा हितनाम्न इति वाच्यम्। हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामनः हैतनामः। ब्राह्मोऽजातौ ६
।४।१७१। योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः। ब्राह्म इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि। ब्राह्मं हविः। ततो जातौ। अपत्ये जातौ अणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात्। ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः।
अपत्ये किम्। ब्राह्मी ओषधिः। औक्षमनपत्ये ६।४।१७३। अणि टिलोपो निपात्यते। औक्षं पदं। अनपत्ये किम्। औक्ष्णो। पत्यमौक्ष्णः। षपूर्वहन्धृतराज्ञाम
णि ६।४।१३५। षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्याकारस्य लोपोऽणि। ताक्ष्णः। भ्रौणघ्नः। धार्तराज्ञः। पूर्वेति किम्। सामनः। अणि किम्। ताक्षण्यः। क्षत्रा
द्घः ४।१।१३८। क्षत्रियः। जातावित्येव। क्षात्रिरन्यः॥

॥ संबध्यते अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यान्नमपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह अ
नपत्येऽणीति। ब्राह्ममिति। ब्राह्मो मुहूर्त्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इत्याद्यप्युदाहरणं। नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति नमपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि नस्तद्धित इति टिलोप
प्रवृत्तेरत आह जातावितिं। इह मंडूकप्लुत्याऽपत्य इत्यनुवर्त्तते न तु चनेदेन्तदाह अपत्ये जातावित्यादि। अयमत्रार्थः। अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवतीति। केचिदिह अ
जातावितिच्छित्त्वा जातौ न भवतीति व्याचक्षते तन्निर्मूलं व्याख्यानेनेति नानुवर्त्तनीयं। जातौ किं। ब्राह्मो नारदः। ताक्ष्ण इति। शिवादित्वात्तक्ष्णोऽपत्यमिति विग्रहे ण्य। ताक्षण्य इति। कारिलक्षणे

सु॰ न॰
सि॰ कौ॰
टी॰ स॰
९३

कुलात्खः। केवलात् कुलशब्दात् पूर्वपदादित्यादिना विशेषविहिताभ्यामपि यड्ढकञ्भ्यां खो न बाध्यते तद्विधावन्यतरस्यांग्रहणादित्याशयेनाह कुलीनः इति। लिंगादिति। अन्यथा ग्रहणं व्यर्थमेवेति मत्वं विधिप्रतिषेधात् पूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। आढ्यकुलीन इति। आढ्यश्चासौ कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याढ्यत्वं न प्रतीयते। किं च ईकार उदात्त इति स्वरे

कुलात्खः ४।१।१३९। कुलीनः। तदन्तादपि उत्तरसूत्रे पूर्वपदादिति लिङ्गात्। आढ्यकुलीनः। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ४।१।१४०। कुलादित्येव पक्षे खः। कुल्यः कौलेयकः। कुलीनः। पदग्रहणं किम्। बहुकुल्यः। बाहुकुलेयकः। बहुकुलीनः। महाकुलादञ्खञौ ४।१।१४१। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते। पक्षे खः। माहाकुलः माहाकुलीनः महाकुलीनः। दुष्कुलाड्ढक् ४।१।१४२। पूर्ववत् पक्षे खः। दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः। स्वसुश्छः ४।१।१४३। स्वस्रीयः। भ्रातुर्व्यच्च ४।१।१४४। चाच्छः। अणोऽपवादः। भ्रातृव्यः भ्रात्रीयः। व्यन्सपत्ने ४।१।१४५। भ्रातुर्व्यन् स्यात् प्रत्ययप्रकृतिसमुदायेन शत्रौ वाच्ये। भ्रातृव्यः। पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात्। रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४।१।१४६। ठस्येकः ७।३।५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रैवतिकः। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ४।१।१४७। गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात् णः स्यात् ठक् च कुत्सने। सामर्थ्याद्यूनि। गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः। पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दात् ठक्। यस्येति लोपः। आपत्यस्येति यलोपः। वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ४।१।१४८। सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः। वृद्धात् सौवीरगोत्रात् यूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम्। भागवित्तेर्भागवित्तिकः। पक्षे फक्। भागवित्तायनः। फेश्छ च ४।१।१४९। फिञन्तात् सौवीरगोत्रापत्ये छः ठक् च कुत्सने गम्ये। यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः। तिकादित्वात् फिञ्। तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः यामुन्दायनिकः। कुत्सने किम्। यामुन्दायनिः। औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक्। सौवीरेषु किम्। तैकायनिः॥

१ विशेषोक्तीति भावः। बहुकुल्य इति। विभाषा सुप इति बहुच्। अस्य योनं पदमिति अपूर्वपदत्वात् यत्प्रत्ययो भवत्येवेति भावः॥ व्यन्स्यादिति। भ्रातुरपत्यं यदि शत्रुस्तदा भ्रातृशब्दात् व्यनेव स्यान्न तु व्यच्छौ इत्यर्थः। समुदायेनेति। तेन घटित प्रत्ययेन शत्रुरूपे पत्ये वाच्य इत्यर्थः। यत्तु वृत्तिकृता नोक्तमपत्यार्थोऽत्र नास्त्येवेति तदुपेक्ष्यं भाष्यविरोधादिति मनसि निधाय। पाप्मनेति। श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदन्नुपचारादिति। अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषमित्यमरः। न हि पापं भ्रातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवायं प्रयोग इति भावः। रेवत्या। रेवती॥

७ कुत्सायाम्

भस्याढे तद्धिते इति ७ सू॰ २

मणिपाली।

अश्वपाली॰ह्रपालीत्यादि॥ स्पैकः। अंगस्येत्यनुवर्त्तनादाह अंगात्परस्येति। अंगादिति ठकारविशेषणाद् ठच षष्ठकारस्य न भवति कर्मठः। गोत्रस्त्रियाः। लित्वं तु गलुचुकायन्या
अपत्यं म्लौचुकायनो जाल्मः स्वत्र फिञ्न्तान्नलोके स्वार्थमिति बोध्यं। सामर्थ्याद्यूनीति। गोत्रात्परो गोत्रप्रत्ययो नेत्युक्तत्वादिति भावः। गार्ग्या अपत्यमिति। पितुरसंविज्ञाने मा
त्राव्यपदेश्यात् कुत्सा। गोत्रेति किं। कारिकेयो जाल्मः। स्त्रियाः किं। औपगवस्यापत्यं औपगविर्जाल्मः। कुत्सनेति किं। गार्ग्यो माणवकः॥ ❁ ॥ फांटाहृति। कुत्सन इति
निवृत्ताविति मते फित्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नुदाहरति मैम[illegible]इति॥ न च भाष्यमतेऽपि फांटाहृताभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिवृत्तिः फित्वफलमस्तीति वाच्यं। अस्त्रि
यामिति युवसंज्ञानिषेधान्नात्र संज्ञासद्भावादेको गोत्र इति नियमात् फिञन्तात् फांटाहृतिशब्दा इत्यस्यापत्यप्रत्ययस्याभावात् फांटाहृताशब्दस्यैवासत्त्वादिति भावः। कुर्वादिभ्यो॥ सौवी

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ४।१।१५०। सौवीरेष्वेह यथासंख्यं अस्या च तस्य परनिपाताल्लिङ्गात् इति वृत्तिकारः भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थि
नम् फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतायनिः मैमतः। मैमतायनिः। कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१। अपत्ये। कौरव्याः ब्राह्मणाः वावदूक्याः। सम्राजः क्षत्रियेऽसा
म्राज्यः। साम्राजोऽन्यः। सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४।१।१५२। एभ्यो ण्यः। हारिषेण्यः। लाक्षण्यः। कारिः शिल्पी तस्मात् तान्तुवाय्यः कौम्भकार्य्यः ना
पित्यः॥ उदीचामिञ् ४।१।१५३। हारिषेणिः लाक्षणिः तान्तुवायिः॥ कौम्भकारिः नापितात्तु परत्वात्फिञेव नापितायनिः॥ तक्ष्णोऽण उपसंख्या
नम् षपूर्वेन्यनोः कारलोपः। ताक्ष्णः पक्षेतास एवः। तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४। तैकायनिः रक्षित्यपि निवृत्तौ। कौरव्या ब्राह्मणा इति। यत्तु कुरुनादिभ्यो ण्य इति वस्यति तत्स्यन

द्राजत्वाद्धूणुचुकिकुरवः। क्षत्रिया इति भवति ननु कौरव्या इति भावः। वावदूक इति विवेचयं ईदूकप्रत्ययः सचात्रैव गणे निपातनादित्याहुः। कुरुगर्गवावदूका। संम्राजः
क्षत्रिया सम्राट्शब्दात् ण्य इत्यर्थः। वामरथस्य कण्वादिस्वरवर्जं यञन्तस्य काण्वशब्दस्य फक्कार्यं ततण्यप्रत्ययान्तस्य वामरथ्यशब्द स्या घुदान्तं विनेत्यर्थः। वहु
त्वे यञन्तोऽश्चेति लुक्। वामरथ्याः। छात्राकण्वादिभ्यो गोत्र इति छापवादोऽण्। वामरथी। वामरथ्यायनी स्त्री। यञश्च प्राचां ष्फ तद्धित इति ङीष् ष्फौ। वामरथ्यानि सं
घांकलक्ष्माणि। संघाकलक्षणेष्वपीति छापवादोऽण्॥ सर्वकारा वलभीकारा वुद्धिकारेत्यादि॥ हारिषेण्य इति। इति संज्ञायामिति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तो यं॥ न तृण्ण

इतिसंज्ञायामितिसस्यषः ७मू:

इति। उदीचामिञोपवादः। अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तस्य न शब्दपाठः नार्थ इति गम्यते। हन्तिकारस्तु तस्तनू शब्दं श्रोत्रादिषु पठित्वा काशिलक्षणमुदीचामिञमपवादम्
धतेरादस्य तु बाधो नेष्यत इत्याह तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र तथैव व्याख्यातं फलविशेषाभावात्॥ ॐ॥ कौशल्यपरमप्रकृतेरेवायमिति॥ यदि तु वृद्धेत्कोसलेति ज्यङन्तात्को
लशब्दात् कोसलक्षणत्वं तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः स्यात्तदा मूल एव प्रसज्येतेति भावः॥ छागेति॥ दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत्। फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारछागवृ
षाणां युट्चादिष्टस्येति वार्त्तिकम्॥ आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः॥ अन्यथा प्रतिपदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात् कौशल्यायनिरित्यादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्॥
पुकि कृते तु दागव्यायनिरित्यत्र ओर्गुणो अन्यत्राल्लोपश्च न स्यादिति भावः। कार्त्रायणिरिति। कर्तुरपत्यं कार्त्रमस्यापत्यं तु कार्त्रायणिः। अत्र व्याचक्षते कर्तृश

कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ४।१।१५५। अपत्ये फिञ् इञोपवादः परमप्रकृतेरेवायमिष्यते प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते कुशलस्यापत्यं कौश-
ल्यायनिः कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः। छागवृषयोरपि। छाग्यायनिः वार्ष्यायणिः। अणो द्व्यचः ४।१।१५६। अपत्ये फिञ् इञोपवादः कार्त्रायणिः
अण इति किम्। दाक्षायणः द्व्यचः किम्। औपगविः त्यदादीनां वा फिञ्वाच्यः। त्यादायनिः त्यादः उदीचां वृद्धादगोत्रात् ४।१।१५७ आम्रगुप्तायनिः प्राचा-
न्तु। आम्रगुप्तिः। वृद्धात्किम्। दाक्षिः। अगोत्रात्किम्। औपगविः॥ वाकिनादीनां कुक् च ४।१।१५८। अपत्ये फिञ्वा वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः। वाकिनि

वः कर्त्रादिषु पठ्यते तथा च काश्य इत्येव वर्द्धमानेनोदाहृतं॥ तस्मादिह भर्तृहर्त्रोर्युदाहार्यमिति। दाक्षिरिति। वानामधेयस्येति वृद्धसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदं। पक्षान्त
रे तु फिञ् भवत्येव दाक्षायण्योश्विनीत्यादितारा इत्यमरः। वाकिनादीनां। यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तत्रागमार्थमेवेदं वचनमन्येषां तूभयार्थं। उदीचामित्यनुवर्त्तनाद्विक-
ल्पः कलित इत्याह फिञ्वा स्यादिति॥ वाकिनकायनिरिति। वचनं वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः। अत एव निपातनादिनन्। अगारे राधत इति गारेधः पृषोदरादित्वादिलोपः
शकन्ध्वादित्वात्पररूपं। गारेधकायनिः। चार्मिवर्म्यादौ तूभयार्थं। चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादित्वादिनिः। चर्मि वर्मिणो नलोपश्चेति गणसूत्रं। चार्मिकायणिः। वार्मिकायणिः
कुकि कृते नकारस्यानन्त्यत्वान्नलोपाप्राप्तौ वचनं। न च कुट् परादिरस्त्विति वाच्यं। फस्यानादित्वादायनादेशाभावप्रसंगात्। वाकिनिरिति। अत इञ्। फिञभावे तस्य वि

पुत्रांनां। उदीचां वृद्धादि त्यनुवर्त्तनं तरूप। प्राचंसा हवाफिञ् सिद्ध इति॥ तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन कुगेव वा विधीयत इति भावः। प्राचामवृद्धात्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थं। अवृ
द्धादिति किं। राजदंतिः। बहुलग्रहणान्नेह दाक्षिः। मानुषः मनुष्य इति। जातिशब्दावेतौ। अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः
णत्वविधानार्थमिदमणः सिद्धत्वात्। अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहितानुष्ठानाच्च कुत्सितत्वं इदं च वचनं ब्राह्मणमाणवेति णत्वनिपातनाल्लभ्यमित्याहुः। जनपदा जनप
दस्य क्षत्रियेति। जनपदवाची समन्वयः क्षत्रियवाचीत्यर्थः। यद्यपि पंचालादयो जनपदे बहुवचनांताः क्षत्रिये त्वेकवचनांतास्तथापि प्रातिपदिकस्योभयवाचित्वमस्ततमे
वेति बोध्यं। जनपदशब्दात्किं। द्रुह्यो यस्यापत्यं द्रौह्यवः केवलक्षत्रियवाच्ययं। क्षत्रियादिति किं। ब्राह्मणस्य पंचालस्यापत्यं पांचालिरिति इञ् निकारादयः॥ वाह्वादि इञस्य पाठादिम

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ४।१।१५९। अस्मादपि फिञ् सिद्धः तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते। गार्गीपुत्रकायणिः गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः। प्राचाम
वृद्धात्फिन्बहुलम् ४।१।१६०। ॥ ग्लुचुकायनिः॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च॥ ४।१।१६१। समुदायार्थो जातिः। मानुषः मनुष्यः। ज
नपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ४।१।१६८। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये। दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः। ऐक्ष्वाकः। ऐक्ष्वाकौ॥ क्षत्रियस
मानशब्दाज्जनपदात्तद्राजन्यपत्यवत्। तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्। पंचालानां राजा पांचालः। पुरोरण्वक्तव्यः। पौरवः। पा
ण्ड्यो ड्यण्। पाण्ड्यः। साल्वेयगान्धारिभ्यां च ४।१।१६९। आभ्यामपत्येऽञ् वृद्धेदिति ञ्यङोपवादः। साल्वेयः गान्धारः। तस्य राजन्यप्येवम्॥ द्व्य
ञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ४।१।१७०। अञोपवादः। द्व्यच्। आङ्गः वाङ्गः सौह्मः मागधः। कालिङ्गः सौरमसः तस्य राजन्यप्येवम्॥ ॥

दं प्रस्तुतं हरणं नित्यमित्यन्ये। क्षत्रियसमानशब्दादिति॥ समानः शब्दो यस्य जनपदस्य सोयं समानशब्दो जनपदः। क्षत्रियेण समानशब्दः। क्षत्रियसमानशब्द
स्मात्तस्य क्षत्रियस्य षष्ठीसमर्थात् राजनि वाच्ये अपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः पञ्चालानां राजेति। इहा वृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्तो वुञ् बाध्यते॥ पुरोरिति। पूरु
शब्देन जनपदवाचीति। प्राग्दीव्यतीय अणि सिद्धे न तु जसत्यर्थं वचनं। जनपदवाचित्वे तु द्व्यञ्मगधेत्येव सिद्धं। पाण्डोर्ड्यण्। णित्करणं तु पांड्या भार्ये त्यत्र वृद्धिनि
मित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं। युधिष्ठिरापत्यवाचिनो गुणवाचिनश्च पांडोर्नेह ग्रहणं जनपदशब्दादित्युक्तेस्तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात्॥ ५

द्व्येकेत्वान्नपरकरणेऽर्थे कौमारः। कुमारीशब्दो जनपदक्षत्रियवचनः। कुरु। ना। नकार आदिर्येषां ते नादयः। कुरुशब्दाद्धल्लक्षणोऽणि प्राप्ते नादिभ्यस्त्वञि प्राप्ते वचनं। उदुंबर
रादेरुदूनि। उदुंबरास्तिलखला मद्रकारा युगंधराः। भुलिंगाः शरदंडाश्च साल्वावयवसंज्ञिका इति वृत्तिः। औदुंबरिरिति। तैलखलिः॥ माद्रकारिः॥ यौगंधरिरित्यादी
न्युदाहर्तव्यानि॥ तेतद्राजाः॥ अजादय इति॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन परामृश्यन्ते गोत्रयुवसंज्ञाकांडेन विच्छेदादेतदर्थमेव हि तत्कांडमध्ये कृतमाचार्येणेत्या
हुः। एवमुत्तरत्र तद्राज इत्यधिकृत्य जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यादिसूत्राणामारंभे गोत्रयुवसंज्ञाकांडस्य मध्ये पाठाभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये तद्राजस्य तदर्थे

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। ४।१।१७१। वृद्धात्। आम्बष्ठ्यः। सौवीर्यः। इत्। आवन्त्यः। कौसल्यः। अजादस्यापत्यमाजाद्यः। कुरुनादिभ्यो ण्यः
४।१।१७२। कौरव्यः। नैषध्यः। स नैषधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण्। साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्। ४।१।१७३। साल्वो
जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्चेञ् स्यादञोऽपवादः। औदुम्बरिः। प्रात्यग्रथिः। कालकूटिः। आश्मकिः। राजन्यप्येवं
तेतद्राजाः। ४।१।१७४। अञादय एतत्संज्ञाः स्युः। तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्। २।४।६२। बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रि
याम्। इक्ष्वा स्वाकवः। पञ्चालाः इत्यादि। कथं तर्हि कौरव्याः पशवः। तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति। कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधे
यम्। रघूणामन्वयं वक्ष्ये निरुध्यमानां यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया। कम्बोजाल्लुक्। ४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य
लुक्। कम्बोजः। कम्बोजौ। कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्। चोलः। शकः। जूलक्षणस्माण्णो लुक्। केरलः। यवनः। अस्मिन् लुकि कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः।
इत्यादि पाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः॥ १९ति। तद्राजप्रत्ययार्थेन कृते इत्यर्थः। तेनैवेति किं। प्रियपञ्चालाः। साधव इतीति। तथा च तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययस्य
तद्राजत्वाभावाल्लुगिति भावः। रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावादाभ्यां परस्य तद्राजसंज्ञा नेति लुक्योः प्रवृत्त्या राघवाणां यादवैरित्येव भवितव्यमित्याशंक्याह रघुयदु
शब्दयोरिति। लक्षणयेति॥ ततश्चोक्तार्थत्वादपत्यप्रत्ययो नात्रोत्पन्न इति भावः। कंबोजाल्लुक्। तद्राजस्य बहुष्विति प्रकरणे एवेदं न कृतं तद्ध्येकार्थवाचकस्यापि लुगर्थं भा

नप्रसंगात् यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुग्विधानसामर्थ्यात्तद्धेकयोरप्यम— लुग्भविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यं। तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसंगशंकापत्तेर्लाघवाभावाच्च तत्प्रकरणेन कृ
तमित्यरु॥ न चात्र अपत्ये लक्षणे यैव कंबोजा कंबोजानित्यादि सिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति शंक्यं॥ कंबोजरत्यादिया सिकानिष्टवारणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात्॥ ॥
सिंहु तदंतेति॥ कंबोजशब्दस्य सिंध्यादित्वाद्गण तस्य तु तद्राजत्वाभावाल्लुग्नेति भावः। अवंती कुंतीति। वृद्धेदिति त्र्यङोलुकी नोमनुष्यजातेरिति ङीष्॥ कुरूरिति॥ एयस्यलुक्
सिद्धे अवंतिकुंति
कुरुतद्राजसूक्तौ॥ अतश्चा इहतद्राजेन अकारो विशेष्यते॥ तस्यकारणतद्राजः॥ विशेषणेन तदंतविधौ ज्यङस्यादीनामप्यदंततद्राजत्वाद्दनेनैव लुकि सिद्धे अवंतिकुंति
कुरुभ्यो लुग्विधायकस्य स्त्रियामवंतीति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिः। कौसल्येतिरूपासिद्धिप्रसंगात् तो ण्याचष्ट तद्राजस्याकारस्येति सूत्रेण परकरणे विस्
कुरुभ्यो लुग्विधायकस्य स्त्रियामवंतीति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिः। कौसल्येतिरूपासिद्धिप्रसंगात्॥ स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च ४।१।१७६। तद्राजस्य लुक् स्यात् अवन्ती कुन्ती कुरूः॥ अतश्च ४।१।१७७ ॥न
सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित्यण॥ स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च ४।१।१७६। तद्राजस्य लुक् स्यात् अवन्ती कुन्ती कुरूः॥ अतश्च ४।१।१७७ ॥ न प्राच्यभर्गादियौधेया
द्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् शूरसेनी मद्री कथं माद्री सुता विति ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः भर्गादित्वं वा कल्प्यम्। न प्राच्यभर्गादियौधेया
दिभ्यः। ४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् पाञ्चाली वैदर्भी आङ्गी वाङ्गी मागधी एते प्राच्याः भार्गी कारूषी कैकेयी केकयी॥ त्यत्र तु जन्यजनकभा
वलक्षणे पुंयोगे ङीष् यथा शुकी आम्बष्ठी च इति दिक्॥ तदंतस्वार्थे पर्शादियौधेयादिभ्यामणञावित्यत्र शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन्॥ अतश्चेति लु॥
किं तु टगन्तत्वात् ङीप् तु दात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। यौधेयी। भौक्केयी॥ ॥ ६१ १ ष्ट्रार्थमिति भावः॥ शूरसेनीति॥ अत्रो लुकि जातेरिति ङीष्॥ न च जन्तलक्षणे
ङीनाअभीयो काल्लदंतादिति न्यास्यात्॥ काल्फीति। कुरुरः केहस्तुंनप्रिकरुषाः। वशकांते मूलविभुजादित्वात्कः॥ ग्रहिज्येति संप्रसारणं तस्या पत्यं राजा वा कारु
श्चात्मि॥ पा... सीति॥ तेन मूर्द्धन्यो व्योपधः पाठानिरस्तः॥ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहरन्नाह युधा शुभ्रेत्यादि॥ अतश्चेति लुकि लितिन्त्यादयस्तद्राजा इति वस्यमाणत्वाद
जोऽपत्ये तद्राजत्व यकीति भावः। गोपधत्वात् ङीष् प्राप्ति न... याह ङीषीति। उदात्तनिवृत्तिस्वर इति। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपरत्यनेन ङीवुदात्तः स्यादित्यर्थः॥ सिद्धांते त्व
त्र्लुगभावात् ङीप्याघुदात्तत्वमिति ध्येयं॥ स्यादेतत्। अतश्चेति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुर्थिकानामेव तद्राजानां भवतु संनिधानात् न तु ञ्यादयस्तद्राजा इति पाञ्चमिकानां

मंवित कुआनामिति किमनेन यौधेयादिग्रहणेन। सत्यं। यान्नित्यायेन पांचमिकस्यापीहग्रहणमिति ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणं तेन पार्श्वाद्यण स्त्रियां लुकि सिध्यति॥ तथाहि
पर्शुः रक्षत्रियो जनपदेन समानशब्दस्तस्यापत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यण् तस्यातश्चेति लुक्। पुनः पार्श्वादिलक्षणः स्वार्थिको ण् तस्यापि लुक् ऊङ् तः। पर्शूः। एवं रक्षसः क्षत्रिय
स्यापत्यं स्त्री रक्षाः। पूर्ववद्गणद्वयस्यापि लुक्यत्वसंतस्येति दीर्घः। उक्तं च वार्त्तिककृता पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः। यौधादिप्रतिषेधो वा ज्ञापकः पार्श्वादिलुक इति। यौधेयीन्या
दि। युधायाः शुक्रायाः अपत्यं स्त्रीति विग्रहः॥ ❀ ॥ अणिञोः॥ उत्तममिति। अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं नतु षष्ठ्यन्तमप्। तेन किमेत्ति ङ्ष्यप्यादित्यामूलशंक्यः। गोत्रे
यावति॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति नेह शास्त्रीयं गृह्यते॥ तथाचानार्षयोरिति पर्युदासादेव सिद्धं गोत्रग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यं। नचात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्या
त शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यं। देवदत्यायाज्ञदत्येत्यादीनां तरापत्येषीष्यमाणत्वादतरावानुपंदवक्ष्यति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्येति। इदं च कौसुभा

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ४।१।७८। त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम्। गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्त
मयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिञोरेव षङाविति। यङश्चाप्। कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या
वाराह्या। अनार्षयोः किम्। वासिष्ठी वैश्वामित्री। गुरूपोत्तमयोः किम्। औपगवी। जातिलक्षणो ङीष्। गोत्रे किम्। अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री॥ ॥

नुसारि व्याख्यानमत्र न्यमूलानुगुणमपि दैवयज्ञिसूत्रस्थेनागोत्रार्थमिदमित्यादिमूलग्रंथेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटी भविष्यति। यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृता
स्तथापि पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति नकारस्येव ष्यङ आदेशत्वमेवोचितं॥ अणिञोरिति षष्ठी स्वरसादित्यभिप्रेत्याह ष्यङादेशः स्यादिति। ष्यङ्प्रत्यये त्वेपिल
स्यापरोङि प्रत्यूहेति मनोरमायां स्थितं। नन्वेवं यङि ङिश्चेत्यंतादेशो बाधित्वा परत्वात्सवर्दिघः स्यात् ङिश्चेत्यस्यानन्यार्थङित्वे घञनञादिषु चरितार्थत्वात्। ष्यङोऽनुबं
धस्य यङः श्चाविति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादित्याशंक्याह निर्दिश्यमानस्येति ष्यङाविताविति॥ अनुबंधद्वयकरणं ष्यङ इव ष्यङोपि यङः श्चाविनत्र
सामान्यग्रहणार्थं नच ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं सरूपयोगोस्त्यन्यथा पाषृ्यापुत्रः प्राप्नुयामतिरित्यत्र माशादिभ्यो य इति यप्रत्ययेपि संप्रसारण

प्रसंग इति वाच्यं पक्षः संप्रसारणमित्यत्र कावव्यवधानापि तद्वारणात् लालूपापतिरित्यत्र त्वकारप्रत्ययेन व्यं— वधानात्संप्र— सारणाभावः कौमुदगंधीपुत्र इत्यत्र त्वकारे शास्त्र
पूर्वांतत्वेन ग्रहणान्नास्ति व्यवधानमिति संप्रसारणं सिद्ध्यति कौमुदगंध्येति अणः ष्यङ् वाराह्येति इञः ष्यङ् अणिञोः किम् ऋतभागस्यापत्यमार्तभागी
विदादित्वादत्र सार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन टिड्ढेत्यादिना ङी वितितु वृत्तिकारः अणिञोरित्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते गोत्रं च चरणैरित्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्य
ते ॥ न त्वाभावान्ङीनः पाणिनौ तीति स्थिते तस्य गतिमाहुः ॥ ॥ गोत्रावयवात् अवयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः नि
पातः मात्रोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः गोत्राभिमता इति गोत्रमित्येवमभिमताः गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः ननु प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः प्रवराध्यायपाठाच्चाप्राधा
न्यं कुलाख्या इति कुलमाख्यायते यैरिति कुलाख्याः पुलिकुभुलिकमुखरप्रभृतयः तैर्हि कुलमाख्यायते पुलिकावयं गोत्रेण भुलिकावयं गोत्रेणेति तत इति गो
त्रावयवात्। ४।१।७९॥ गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यादगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः। पौ
लिक्या। भौलिक्या। क्रौड्यादिभ्यश्च। ४।१।८०॥ स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात्। अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः। क्रौड्या। व्याड्या। सूतयुवत्या
म्। सूत्याम्। भोजक्षत्रिये। भोज्या॥ दैवयज्ञि शौचिवृक्षि सात्यमुग्रि काण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्। ४।१।८१॥ एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्वाऽ गोत्रार्थमिदं। गोत्रेपि
परत्वादत्र वर्तते। पक्षे इञ्तो मनुष्येति ङीष्। दैवयज्ञ्या। दैवयज्ञी॥ इत्यपत्याधिकारः॥ ॥ ९ त्रावयवादित्यर्थः क्रौड्यादिभ्यश्च पंचमीनिर्देशात्प्र
त्ययस्वमेव हा श्रीयत इत्याह ष्यङ् प्रत्यय इति क्रौडि व्याडि आपिशलि शौक इत्यादि गोकक्ष्यशब्दो गर्गादिषु यञन्तस्तदर्थमाह अनणिञन्तार्थश्चेति सूतेति गण
सूत्रं सूतशब्दः ष्यङ् अभिजेयवत्यां वा व्याख्यायामित्यर्थः सूतेति व्या दङ् चाप अन्यत्र तु क्रियाशब्दात् टाप् सूतजातिवाचिनस्तु ङीप् सूती भोजेति इदमपि गणसूत्रं
जातिलक्षणङीषि प्राप्ते ष्यङ् क्रियाशब्दात्तु टाबेव भोजयतीति भोजा दैवयज्ञि चतुर्भ्य इति इतरे तेभ्य इति शेषः दैवायज्ञ यद्वाप्यस्य सदैव सन्तः शुचिवृक्ष
यस्य सत्यमुग्रस्य सत्यमुग्रः निपातनाद्धि शब्दस्य पूर्वनिपातः मुमागमश्च काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः कर्तृकरणे कृतेति समासः निपातनात्काण्डश
ब्दस्य एकारः पाठान्तरे कण्ठेविद्धः अस्य कण्ठेवा विद्धः कण्ठेविद्धः अमूर्धमस्तकादित्यलुक् एभ्यः सर्वेभ्यो अपत्ये अत इञ् गोत्रेपि परत्वादिति तथा चोभयत्र विभाषे

अपे दमवधेयं अणिञोरिति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते तदा अगोत्रार्थमिदमित्यादिग्रंथः स्वरसतः संगच्छते यदि तु लौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा अणिञोरिति
नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यानमुचितमिति॥ ॥ इत्यपत्याधिकारः॥ ॥ तेन रक्तं तृतीयान्तात्समर्थाद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः रज्यते अनेनेति वाहु-
लकात्करणे घञ् रागइति रंजकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रंजेरर्थः लाक्षारोचनात् वृत्तिकृता तु वार्त्तिकस्थौ शाकलकर्दमौ सूत्रे प्रक्षिप्तौ शकलं
त्वचि खण्डे च [illegible] वल्कले इति विश्वः वृत्तिकार इति भाष्ये तु नैतद्दृष्टमिति भावः नील्येति नीली ओषधिविशेषः अणपवादोयं नक्षत्रेण नक्षत्रवाचकाः शब्दा
वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभंते पुष्येणेति पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः एवं च पौषमहरित्यादिव्यवहारः संगच्छते सर्वेषामप्यन्हां पुष्ययो-

तेन रक्तं रागात्॥४।२।१॥ रज्यतेऽनेनेति रागः। कषायेण रक्तं वस्त्रं। काषायं। माञ्जिष्ठं। रागात्किं। देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं॥ लाक्षारोचनाट्ठक्॥४।२।२॥
लाक्षिकः। रौचनिकः। शाकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्॥ शाकलिकः। कार्दमिकः। आभ्यामणपीति वृत्तिकारः। शाकलः। कार्दमः। नील्या अन्॥ नी-
ल्या रक्तं नीलम्। पीतात्कन्॥ पीतकं। हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्॥ हारिद्रं। माहारजनं। नक्षत्रेण युक्तः कालः॥४।२।३॥ पुष्येण युक्तम्। पौषम-
हः। पौषी रात्रिः। लुबविशेषे॥४।२।४॥ पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात्। षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते। अद्य पुष्यः। कथन्त-
र्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति। विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबिति ज्ञापितत्वात्। श्रवणशब्दात्तु अ-
न्तरवलुप्। युक्तवद्भावाभावश्चाऽबाधकान्यपि निपातनानि। श्रावणी। संज्ञायां श्रवणाऽश्वत्थाभ्याम्॥४।२।५॥ विशेषार्थोयमारम्भः। श्रवणा
रात्रिः। अश्वत्थो मुहूर्तः। संज्ञायां किं। श्रावणी। आश्वत्थी॥ ॥

९ गमत्वेपि तत्समीपस्थचन्द्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात् नक्षत्रेणे-
ति किम् चन्द्रेण युक्ता रात्रिः कालः किं पुष्येण युक्तश्चन्द्रः लुबवि पूर्वसूत्रस्यानुवर्त्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये इत्यर्थो लभ्यते तेनाह षष्टिदण्डे-
ति अद्यपुष्य इत्युक्ते नक्षत्रयोगश्च इति विशेषे गम्यमानेपि अहोरात्रात्मककालस्यावांतरविशेषानवगमात् लुब्भवत्येवेति भावः अविशेष इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधाश्रय-
णात्पौषा अहोरात्र इत्यत्र लुन्न भवति षष्टिदंडसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्मकस्य विशेषस्य प्रतीतेरित्याशयेनाह विशेषश्चेन्नेति अद्यपुष्य

मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेदित्युदाहरणं बोध्यम्॥ ॥ द्वन्द्वाच्छः विशेषे उदाहरणमाह तिष्येत्यादि अविशेषेणोदाहर्तव्यमद्य राधानुराधीयमिति न चात्र लुबविशेष

इति अणं रैवत्यस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यं मध्येपवादन्यायरीत्या पूर्वोपस्थितस्याण एव तत्त्ववृत्तेः यत्र लुबं परत्वाद्बाधत इति वृत्तिकृतोक्तं तन्न द्वयोर्युगपत्प्राप्त्य

भावात् दृष्टं साम तृतीयं ता दृष्टमित्यर्थेऽणादयः स्युर्यद्दृष्टं तच्चेत्साम अस्मिन्नर्थे इति तथा च श्लोकवार्तिकं दृष्टे सामनि जाते वाप्यण्डिद्द्विर्वा विधीयते तीयादी

कक्[illegible]यागोत्रादंकवदिष्यत इति जातेऽर्थे यो द्विरण् स च वाडिदित्यन्वयः शततभिषजि जातः शातभिषः शातभिषजः इह हि प्राग्दीव्यतीयोऽण् कालात्

[illegible] बाधितः स च संधिवेलादिसूत्रेण ऋतिप्रसूयत इत्यर्थं द्विरुक्तोण् तीया इति तीयादीकक् स्वार्थे भवतीत्यर्थः द्वैतीयीकः तार्तीयीकः न विद्याया इति विद्या

द्वन्द्वाच्छः॥४।२।६॥ नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्यात्। विशेषे सत्यसति च। तिष्यपुनर्वसवीयमहः। राधानुराधीया रात्रिः। दृष्टं साम॥४।२।७॥

तेनेत्येव। वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम। अस्मिन्नर्थे ण्डिद्वा वक्तव्यः॥ उशनसा दृष्टं औशनसं। औशनं। कलेर्ढक्॥४।२।८॥ कलिना दृष्टं का

लेयं साम। वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ॥४।२।९॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं। सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं यपतौ डितौ। ग्रहणमातदर्थं मृद्धमदव्यस्य

न[illegible] परिवृतो रथः॥४।२।१०॥ वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः। रथः किं। वस्त्रेण परिवृतः कायः। समन्तात् वेष्टितः परिवृत उच्यते। तेनेह न। छात्रैः परि

वृतो रथः। पाण्डुकम्बलादिनिः॥४।२।११॥ पाण्डुकम्बलेन परिवृतः। पाण्डुकम्बली। पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणे पाण्डुवर्णकम्बलस्य वाचकः। मत्वर्थीये

नैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम्। द्वैपवैयाघ्रादञ्॥४।२।१२॥ द्वीपिनो विकारः। द्वैपम्। तेन परिवृतो द्वैपो रथः। एवं वैयाघ्रः॥ ॥ ॥

वाचकात्तीयान्तात् ठीकग्न भवतीत्यर्थः द्वितीयाविद्यागोत्रादंकवदितिगोत्र अन्यथान्तादकेपः अन्यपदः सरदृष्टं सामन्यपि भवति औपगवेन दृष्टमौपगवकम् इह गोत्र

चरणाद्वुञ् वामदेवात् ग्रहणमातदर्थमित्यादि अतदर्थे यपतोश्चातदर्थ इति विहितेन स्वरेण नाश्रितस्वरे ड्यड्ड्यतोर्ग्रहणमा भूदित्यर्थः यपतोश्चेति सू

त्रेणादिधर्मानन्तरः परस्यपस्यदंतस्यान्तरपदस्यानोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे [illegible] कितव्ययपूर्वपदस्वरत्वं यथास्यादित्येतदर्थो डित्करणमिति फलितोऽर्थः नच

कृतेऽपि डित्वे यपतोरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शंक्यं निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्य तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्येति परिभाषयोस्सत्त्वात् इमे च परि

भ्ःस्वरइहैवडित्वेन ज्ञाप्यते तत्राद्याथाः प्रयोजनं पूरणगुणेतिसूत्रे तत्व्यग्रं हणेन तव्यतोः प्रहणं हितीयस्यास्तु अडुग्रहणे चडोः ग्रहणं श्वयतेरः अड्परइतिशेषः अश्वत्त्वडि·परंत्तुन
ओणिणिश्चिम्ब्रमत् परि वृतो तृतीयांतात्परि वृतइत्यर्थेऽणादयः स्युर्यः परिवृतः सचेद्रथोभवति यथा च्छादनार्थयद्वस्त्रं कंवलादिकंतत्तएवसर्वं वेष्टनं भवति नतुच्छ
त्रादिभ्यः ऽणादयेनाह समन्ताद्वेष्टितइतिपरिः सर्वतोभावेवर्ततइतिभावः॥ ॐ ॥ कौमारा तेनेतिनिवृत्तं अपूर्वइतिभावप्रधानोनिर्देशइत्याह अपूर्वत्वेइति।
अपूर्वत्वंतुस्त्रियाएवेष्यते पुरुषस्तु अपूर्वभार्योस्तुवामावेत्यनाग्रहः अपूर्वपतिःक्षितिः नपूर्वंपतिर्यस्याइतिवहुव्रीहिः कौमारःपतिरि ति द्वितीयांतात्कुमारी
शब्दादुपयंतरि प्रत्ययः कौमारीति इहकुमारीशब्दात्प्रथमांतात्स्वार्थेप्रत्ययः टिड्ढा.णि.तिङीप् तत्रोद्धतं सास्मिन्पौर्णमासीतिसूत्रात्प्राक् तत्रेत्यधिकारः पात्रवा

कौमारापूर्ववचने।४।२।१३॥ कौमारेत्यविभक्तिकोनिर्देशः।अपूर्वत्वेनिपातनमिदं। अपूर्वपतिंकुमारी रुपपन्नः। कौमारः पतिः। पूर्वा।
अपूर्वपतिः।कुमारीपतिमुपपन्ना।कौमारीभार्या। तत्रोद्धतममत्रेभ्यः।४।२।१४॥ शरावेउद्धतः।शाराव ओदनः। उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके
निधानेवर्तते। तेनसप्तमीउद्धृत्यनिहितइत्यर्थः। स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते।४।२।१५।तत्रेत्येवसमुदायेनचेद्व्रतंगम्यते।स्थण्डिलेशयितुंनियमोस्य
स्थाण्डिलोभिक्षुः॥ संस्कृतंभक्षाः।४।२।१६॥ सप्तम्यन्तादण्स्यात्संस्कृतेऽर्थेयत्संस्कृतंभक्षाश्चेत्तेस्युः। भ्राष्ट्रेसंस्कृताः।भाष्ट्राः। अष्टसुक
पालेषुसंस्कृतः।अष्टाकपालः। पुरोडाशः।शूलोखाद्यत्।४।२।१७॥ अणोपवादः। शूलेसंस्कृतं।शूल्यंमांसं।उखापात्रविशेषः।तस्यांसं
स्कृतं।उख्यम्।दध्नष्ठक्।४।२।१८॥ दधिसंस्कृतं।दाधिकं।उदश्वितोऽन्यतरस्याम्।४।२।१९॥ ठक्स्यात्पक्षेऽण्॥ ॥

रिःभ्यः ग्रमप्यनेभ्यःस्रुह्रतमित्यर्थे यथाविहितंप्रत्ययाःस्युःशरावइति भुक्तोच्छिष्टइत्यर्थइतिवृत्तिकृत् अवशिष्टइतितदर्थः उच्छिनष्टिनसर्वंजहातीतिक
स्यसूत्रस्यवहागत् सप्तमीति निधानक्रियापेक्षया अधिकरणत्वादितिभावःस्थण्डिलात् व्रतंशास्त्रेणविहितोनियमः तस्मिन्समुदायेनगम्येसप्तम्य
न्ताद्यथाविहितः प्रत्ययोभवति शयितर्यर्थे अष्टाकपालइति द्विगोर्लुगनपत्यइत्यणोलुक् शूलोखा संस्कृतंभक्षाइत्यनुवर्तते कथमुख्योग्निरिति नत्वयंसोभ
क्षइतिचेदत्राहुःस्त्रिणादित्वाद्भवार्थेयदिति दध्नष्ठक् दध्नीतिसंस्कारस्त्विहलवणादिनाइधित्वधिकरणमात्रं यत्तुप्राग्वहतेरित्यत्रसंस्कृतमितिठग्वक्ष्यतेसतृतीयांतो

इसुसुक्तान्तात् नादित्यनेनैव यंगविशेषणत्वेनैव तान्तादिति लब्धे अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले यस्तान्तस्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं तेन नमाश्वितिक इत्यत्र ठस्य का
दश्वयत्स्यैति लोपे च कृते तान्तत्वेऽपि इकस्य कादेशो न भवतीति ठस्येक इति सूत्रे कैयटः सन्निपातपरिभाषयैव इकस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं [illegible] उदश्वि
इति [illegible] तिः क्विपि तु उदकस्योद इत्युदादेशः इदमेव निपातनात्संप्रसारणाभावः सास्मिन् सति प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे प्रत्ययः स्यात् यः प्रथमान्तार्थः स चेत्पौ

इसुसुक्तान्तात्कः। ७।३।५१॥ इस उस उक तान्त एतदन्तात् ठस्य कः स्यात्। उदकेन श्वयति वर्द्धते इत्युदश्वित्। तत्र संस्कृतः। औदश्वित्कः। औद
श्वितः। इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह। आशिषा चरति। आशिषिकः। उषा चरति। औषिकः। दोष उपसंख्यानम्॥ दोर्भ्यां चरति। दौष्कः॥
क्षीराड्ढञ्। ४।२।२०॥ अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते न तु भक्षा इति। तेन यवाग्वा अपि भवति। क्षैरेयी। सास्मिन्पौर्णमासीति। ४।२।२१। इतिशब्दात्सं
ज्ञायामिति लभ्यते। पौषी पौर्णमासी अस्मिन्। पौषो मासः। आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्। ४।२।२२॥ अग्रे हायनमस्या इति। आग्रहायणी। प्रज्ञादे
राकृतिगणत्वादणः। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्॥ आग्रहायणिको मासः। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी। अश्वत्थः
निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप्। आश्वत्थिकः। विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः। ४।२।२३॥ एभ्यष्ठग्वा पक्षेऽण्। फाल्गुनिकः। फाल्गुनो
॥ मासः। श्रावणिकः। श्रावणः। कार्त्तिकिकः। कार्त्तिकः। चैत्रिकः। चैत्रः॥

[illegible] ति स हि लौकिकीं विवक्षामनुसारयति वृत्तिकारानुसृतेः॥
र्णमासी भवति इति प्र[illegible] न्त्यर्थिकाणिति हरदत्तादयः तदस्मिन्वर्त्तत इत्यधिकारे पूर्णमासादण् वक्तव्य इ ॥
[illegible] वसं[illegible] यामिति प्रसिद्धं पौर्णमासीति पूर्णो[illegible] सास्यां तिथावितिवृत्तौ हीयमानादि[illegible]
॥ति वार्त्तिकं न कर्त्तव्यमिति तदाशयः॥

स्यस्येति प्रकृतं संज्ञासंबद्धमिति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः इहैव सूत्रे निपातनाद्देवशब्दात्स्वार्थे तल् मंत्रस्तुत्येति मंत्रेण स्तुत्यापि तस्य शास्त्यादिना क्वापि तु कटाप आग्नेयो वै ब्राह्मण इति इहाप्युद्देशेन ब्राह्मणो नत्विज्यत इति कथमयं प्रयोग इति न शंक्यं इति भावः परत्वादादिवृद्धिरिति इदं च समाधानं श्रायमित्यत्रावश्यकमिति तेनैव परिहारे सिद्धे आदिवृद्धिविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितं उक्तरूपमिति नपादित्यस्य नप्तृ इति रूपमित्यर्थः शतं रुद्रा इति शतशब्दोऽनंतवचनः सोमीति हलस्तद्धितस्येति

सास्य देवता ॥४।२।२४॥ इन्द्रो देवतास्येति। ऐन्द्रं हविः। पाशुपतं। बार्हस्पत्यं। इज्यमानद्रव्योद्देश्यविशेषो देवता। मन्त्रस्तुत्या च। ऐन्द्रो मन्त्रः। आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु गौणिकोऽर्थः सर्वत्राग्नीति ढक्। कस्येत् ॥४।२।२५॥ कशब्दस्य इकारादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन। यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः। कोऽब्रह्मा देवतास्य। कायं हविः। श्रीर्देवतास्याः श्रायं। शुक्राद्घन् ॥४।२।२६॥ शुक्रियं। अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥४।२।२७॥ अपोनप्त्रियम्। अपांनप्त्रियं। अपोनपात् अपांनपाच्च देवता प्रत्ययसन्नियोगेन तु उक्तं रूपं निपात्यते अत एवापोनपाते। अपांनपाते नु ब्रूहीति प्रैषः। छ च ॥४।२।२८॥ योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः। अपोनप्त्रीयं। अपांनप्त्रीयं। शतरुद्राद्घश्च छश्च। शतं रुद्रा देवताः अस्य शतरुद्रियं शतरुद्रीयं घछयोर्विधानसामर्थ्याद्द्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक्। महेन्द्राद्घाणौ च ॥४।२।२९॥ चाच्छः। महेन्द्रियं हविः। माहेन्द्रं। महेन्द्रीयं। सोमाट्ट्यण् ॥४।२।३०॥ सौम्यं। टित्वात् ङीप्। सौमी ऋक्। वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥४।२।३१॥ वायव्यं। ऋतव्यं। रीङृतः ॥७।४।२७॥ अकृद्यकारे असार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्तांगस्य रीङ् आदेशः स्यात्। यस्येति चापित्र्यं। उषस्यं॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ॥४।२।३२॥ चाद्यत्। द्यावापृथिवीयं। द्यावापृथिव्यं॥ शुनासीरीयं। शुनासीर्यं। अग्नेर्ढक् ॥४।२।३३॥ आग्नेयः।

पलोपः। रीङृतः अंगवृत्तपरिभाषया अकृत् सार्वेति दीर्घो न प्रवर्तत इति दीर्घग्रहणमित्याहुः यस्येति चेति। पित्री पत्नीत्य॥ त्रीङ्विधिः सावकाश इति भावः उषस्यमिति उषस्शब्दः स्त्रीलिंगो दिवो दुहितरं देवतां ब्रवीति। द्यावापृ अण्ण्ययोरपवादः शुनासीरीयमिति शुनश्च सीरश्च इति द्वन्द्वे देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् शुनो वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिकृता हरदत्तेन शुनासीरशब्द इंद्रस्य गुणवाचीत्यन्ये मन्यंते इत्याह तथा च मंत्रः इंद्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे ह

वामह इति मरुत्वांस्य संतीति मरुत्वान् इंद्रः मरुत्वतीयं मरुत्वत्यं अग्नीषोमीयं अग्नीषोम्यं ईदग्नेस्सोमवरुणयोः वास्तु नः पतिः वास्तोष्पतिः इहैवसूत्रे निपातनात्साधुः वेश्मभू
भूर्वास्तुरस्त्रियां वा सा वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यं गृहमेधीयं गृहमेध्यं गृहमेघशब्दोऽकारान्तस्तथा च आश्वलायनः मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य इति॥ ॥ कालेभ्यो कालवाचि
भ्यो ये प्रत्यया भवार्थे दृ[illegible]स्य देवतास्त्यस्मिन्नर्थे नेनातिदिश्यन्ते वत्करणं सर्वसादृश्यार्थं तेन यस्मात् यो विहितस्तत्तस्मादेव भवति नान्यः तथैवोदाहरति सीध्यतीत्युक्तं
मासिकं प्रावृषेण्यमिति कालाट्ठञ् प्रावृष एण्यः डामहजिति एतच्च वृत्त्याद्यनुरोधेनोक्तं भाष्ये तु आनडृतो महच प्रत्ययश्च निपात्यते तेनावग्रहः

कालेभ्यो भववत्।४।२।३४॥ मासिकं। प्रावृषेण्यं॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्।४।२।३५॥ माहाराजिकं। प्रौष्ठपदिकं॥ देवताद्वन्द्वे च।७।३।२१।अ
ऋ पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यान्ञिति णिति किति च परे। आग्निमारुतं। नेन्द्रस्य परस्य।७।३।२२॥ परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात्। सौमेन्द्रः। परस्य किं।
ऐन्द्राग्नः। दीर्घाच्च वरुणस्य।७।३।२३॥ दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः। ऐन्द्रावरुणं। दीर्घात्किं। आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। तदस्मिन्वर्त-
त इति। नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं। नावयज्ञिकः कालः। पाकयज्ञिकः। पूर्णमासादण्वक्तव्यः। पूर्णमासोऽस्यां वर्तत इति पौर्णमासी तिथिः।
पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः।४।२।३६॥ एते निपात्यन्ते। पितुर्भ्रातरि व्यत्। पितुर्भ्राता। पितृव्यः। मातुर्डुलच्। मातुर्भ्राता। मातुलः। मातृपि-
तृभ्यां पितरि डामहच्। मातुः पिता। मातामहः। पितुः पिता। पितामहः। मातरि षिच्च। मातामही। पितामही। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्त-
व्याः। सकारपाठसामर्थ्यान्न षः। अविसोढं। अविदूसं। अविमरीसं। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ। तिलपिञ्जः। तिलपेजः। वंध्यस्तिल इत्यर्थः। पिञ्जश्छन्द-
सि डित्वं वा। तिलिञ्ज्यं। तस्य समूहः।४।२।३७॥ काकानां समूहः। काकं। वाकं ॥

९९ सकारपाठेति अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षकारमेव पठेदिति भावः
तच्चान्तेन्नमायास्यति अन्ये तु कतीत्या अविसोढमित्यत्र षत्वं निवारयेत्यविदूसमित्यादौ स्यादेव षत्वं न तत्र हि ष्यन्तात्क्विप्यविदूरित्यादिरूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्य-
स्योपक्षीणत्वात् तस्मादविसोढमित्यादिभाष्यकृदुदाहरणेषु सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः तस्य समूहः इहाचित्ताट्ठक मनुदात्तादेरञ् गोत्रान्ताद्वुञ्
कैदाराद्यञ्चेत्यादिना प्रतिपदं यत्र दीश्च वक्ष्यति तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्तं प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति काकं वाकमिति एवं वा

ईकाकवकवृकशब्दाः प्राणिनां कुपूर्वाणामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्ताः प्राणिवाचिनां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः अथादिः प्राक् शक
टेः [illegible]कारात् पत्रवृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदात्तं तन्न दुष्यं खंडिकादिषु शुकशब्दस्य पाठात् तत्रोञा भाव्यमिति हरदत्तादयः॥ ※ ॥ भिक्षादिभ्योऽण् भैक्षमिति।
अचित्तत्वाट्ठक्प्राप्तः गार्भिणमिति अनुदात्तादित्वादञ्प्राप्तः सति हि तस्मिन्नाद्युदात्ते टिलोपो न स्यात् न च भस्याढे इति पुंवाचकरूपातिदेशान्न टिलोपः स्यादिति वा
च्यं हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तत्र न तु रूपातिदेशकमिति बोध्यं यौवनमिति युवतिशब्दस्यानुदात्ता
दित्वादञ्प्राप्ते अण् पाठः पुंवद्भावात्तिप्रत्ययनिवृत्तिः अन्नितिप्रकृतिः॥ के नतु भस्याढे इत्यत्र ढे तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भाव इत्यस्य युदग्रमात्रहितोत्पत्तेः

भिक्षादिभ्योऽण्। ४।२।३८। भिक्षाणां समूहो भैक्षं। गर्भिणीनां समूहः गार्भिणं। इह भस्याढे इति पुंवद्भावे कृते। इनण्यनपत्ये। ६।४।१६४।
अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात्। तेन नस्तद्धिते इति टिलोपो न। युवतीनां समूहः। यौवनं। अत्र नादनुदात्तादेरञ्। यौवतं। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र
राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। ४।२।३९। एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रं। तच्चापत्यमात्रं। युवोरनाकौ। ७।१।१। युवु एतयोर
नुनासिकयोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः। ग्लुचुकायनीनां समूहः। ग्लौचुकायनकं। औक्षकमित्यादि। आपत्यस्य चेति लोपप्राप्तेः। प्रकृत्याऽके।
राजन्यमनुष्ययुवानः। राजन्यकं। मानुष्यकं। वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्॥ वार्द्धकं। केदाराद्यञ्च। ४।२।४०। चाद्वुञ्। कैदार्यं। कैदारकं। गणिकायाय
ञिति वक्तव्यम्। गाणिक्यं। ठञ् कवचिनश्च। ४।२।४१। चात् केदारादपि। कवचिनां समूहः। कावचिकं। कैदारिकं॥ रे भागेवत्ति प्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां

कनिन्युवृषीति कनिन्नन्ततया आद्युदात्तत्वादण् सिद्ध एवेति चेत् सत्यं अत एव भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्या
त्पुंवद्भावो नेति वृत्तिकारोक्तिः तत एव निरस्ता ननु एवं गार्भिणं यौवतं गण इत्यादिप्रयोगा भाष्यमतेन संगच्छेरन्नित्याशंक्याह शत्रंतादिति युवतां समाहार द्वंद्वे स्त्रीत्वं पुं
स्त्वं उकार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञकः तेन नंदनः कारकः नंदना कारिका इत्यत्रोगित्त्वलक्षणो नुम् ङीपौ न स्तः अनुनासिकयोरिति किं उर्णायुः प्रकृत्याक इति इह राजन्य
मनुष्यग्रहणं व्यर्थं वृद्धिशब्दत्वेन आपत्यस्य चेति यलोपस्य प्राप्त्यभावात् अत एव गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकमन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्धेस्तयोर्ग्रहणं न कुर्या

२०

दित्याहुः यूनो भावो यौवनिका मनोज्ञादित्वाद्वुञ् वार्द्धकमिति यदि रद्वत्वेपि वार्द्धकमिति प्रयोगो लिंतर्हि मनोज्ञादित्वं कल्पनीयमित्याहुः ॥ ॐ ॥ ब्राह्मणमाणवं नमुत्रयो
प्यमी वृद्धात्तेभ्यः प्रकृतो यञे ब्राह्मणवृद्धा यनियजि वारूप्ये विशेषाभावात् नापि स्वरे विशेषः उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् स्त्रियां विशेषस्तु न शंक्य एव नपुंसकत्वात् यत्र

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।४।२।४२। ब्राह्मण्यं माणव्यं वाडव्यं पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ पृष्ठ्यम् । ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।४।२।४३॥ ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ गजता । सहायता । अह्नः खः क्रतौ । अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किं ॥ आह्नः । इह खण्डिकादित्वादञ् अह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपो न । पर्श्वा णस् वक्तव्यः ॥ सिति च ।१।४।१६॥ सितिपरे पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥ अभत्वाद्गुणेन । पर्शूनां समूहः । पार्श्वं । अनुदात्तादेरञ् ।४।२।४४॥ कापोतं । मायूरं । खण्डिकादिभ्यश्च । ४।२।४५॥ अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकं । चरणेभ्यो धर्मवत् ।४।२।४६॥ काठकं । छान्दोग्यं । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।४।२।४७॥ साक्तुकं । हास्तिकं । धैनुकं । केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ।४।२।४८॥ पक्षे ठगणौ । कैश्यं । कैशिकं । आश्वीयं । आश्वं । पाशादिभ्यो यः ।४।२।४९॥ पाश्या । तृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या । खलगोरथात् ।४।२।५०॥ खल्या । गव्या । रथ्या ॥ इनित्रकट्यचश्च ।४।२।५१॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोयं । विषयो देशे ।४।२।५२॥ षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः ॥ शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किं । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । राजन्यादिभ्यो वुञ् ।४।२।५३॥ राजन्यकः ॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ।४।२।५४॥ भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधं । भौलिकिविधं । ऐषुकारिभक्तं । सारसायनभक्तम् ॥ ० ॥

...व्रणार्थं ... ग्रहणाच्च ठञ् तु नानुवर्तिष्यते असम्भवित्वादिति चेत् सत्यं अरहद्यादपि कृतौस्थिति विधानार्थं पुनर्वचनं तत्सिद्धार्थानुवादकं वार्तिकमाह पृष्ठादिति प
पूर्वेणैव विशेषः पृष्ठ्यमिति पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यं षडहः इति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यः ग्रामजन इति क्तानुवार्तिकस्थसहायशब्दोपि सूत्रे प्रक्षिप्तः अनुदात्त

र्थः प्रत्ययोधर्मैवस्येतेसनस्याः प्रकृते ३

आपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादौ परत्वादचित्तहस्तिधेनोरितिठगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवत्तमुदाहरतिकापोतमिति लघावन्तइतिफिट्सूत्रेणकपोतमयूरशब्दौम
ध्योदात्तौ न च शकुनीनां चलघुपूर्वमित्याद्युदात्तविमावितिशंक्यंअन्त्यात्पूर्वं लघूदात्तमितितत्रव्याख्यानादित्याहुः खण्डिका आद्युदात्तार्थमचित्ताट्ठकोबाधनार्थं चव
चनं चरणेभ्यः यस्याः प्रकृतेः समूहेपिस्यादित्यर्थः वुञादयोहि चरणेभ्योवस्यंतेतत्रचरणाद्धर्माम्नाययोरितितुवार्तिकं तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेणलभ्यते
काठकमित्यादि गोत्रचरणाद्वुञ् छंदोगौक्थिकेतित्र्यः यञ्छ्याविति यथासंख्यंसूत्रः ठगणाविति केशाश्वाद्दचित्तत्वेनठक् विषयादेशे तस्येत्यनुवर्त्ततइत्याह
काठकमित्यादि ... विषयशब्दार्थमाह अत्यंतेति भौरिक्या आभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यमेतौ प्रत्ययौस्तः भौरिकिविधमित्यादि क्लीवत्वंलोकात्॥ ॥सोस्यादि
षष्ठ्यन्तादिति विषयशब्दार्थमाह अत्यंतेति भौरिक्या

सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु।४।२।५५॥ अणा पङ्क्तिरादिरस्येति।पाङ्क्तः प्रगाथः। स्वार्थ उपसंख्यानम्॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं। संग्रामे प्रयोज
नयोद्धृभ्यः॥४।२।५६॥ सोस्येत्यनुवर्त्तते। सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति। सौभद्रः। भरतायोद्धारोऽस्य संग्रामस्य। भारतः। तदस्यां प्रहरणमि
तिक्रीडायांणः।४।२।५७॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां। दाण्डा। मौष्टा। घञः सास्यां क्रियेति ञः।४।२।५८॥ घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्ता
दस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययस्स्यात्। घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं। श्येनतिलस्य पाते ञे।६।३।७१। श्येनतिलयो
र्मुमागमस्स्यात् ञप्रत्यये पातेपातशब्दे उत्तरपदे। श्यैनंपाताऽस्यां वर्त्तते श्यैनंपाता मृगया। तैलंपाता स्वधा। श्येनतिलस्य
किम्। दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्त्तते। दाण्डपाता तिथिः॥ ॥ ॥ ॥ इति छंदोनामाक्षरयत्ताऽनिबंधनं पंक्त्यादिरिह विवक्षितः तद्यथा कोत्यथमांतादस्ये
त्यादिमतिप्रत्ययः स्यात् आदिमान्तः प्रगाथश्चेत् प्रग्रथ्यतइतिप्रगाथः ग्रंथसंदर्भेइत्यस्मात्कर्त्तरिचकारकइतिकर्मणिघञ् पृषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः
अन्ये तु प्रगीयतइति प्रगाथः गैशब्दे इत्यस्मात् उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नित्याहुः यत्र द्वेऋचावावृत्या तिस्रः क्रियंते स प्रगाथः त्रैष्टुभमिति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो
लिंगवचनान्यतिवर्त्तंतइतिन्यायेनक्लीवतेतिभावः संग्रामे ननु प्रथमादित्यधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एवप्रत्ययः प्राप्नोति न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यत
आह सोस्येतीति एवं च प्रथमांतविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धृणां प्रकृतित्वमस्येति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं च ज्ञातुं शक्यमिति भावः तथा चाय

मिह सूत्रार्थः प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे णः स्यात् स च षष्ठ्यन्तार्थः संग्रामश्चेदिति तदस्यां प्रथमान्तात् प्रहरणोपाधिकात् सप्तम्य-
न्तार्थे णः स्यात् स चेत् सप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति प्रहरणं किं मालाभूषणमस्यां क्रीडायां किं खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायां घञः कृदुपहरणादिति तेन श्येनंपाते यत्र क्रि-
तीत्यंगस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः घञः किं श्येनपतनमस्यां वर्त्तते क्रियाकिं प्राकारोऽस्यां वर्त्तते तदस्यामिति प्रकृते पुनः
सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति अत एवाह दण्डपातोऽस्यां तिथौ वितिः ॥ ॐ ॥ तदधीते द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात्

तदधीते तद्वेद ।४।२।५९। व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।४।२।६०। क्रतुविशेषवाचिनामेव ह ग्रहणमतेभ्यो
मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थसामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थोऽपि विशेषो ल
क्षणया उक्थम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः । मुख्यार्थात्तु उक्थशब्दाद्गुणात्तेऽपत्यन्ते ॥ न्यायं नैयायिकः । वृत्तिं वार्त्तिकः । लोकायतं लोकायति
कः । स्मादिः सूत्रान्तात् कल्पादेरेवेष्यते ॥ साग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् । वायसविद्यि
कः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । अङ्ग क्षत्र धर्म त्रिपूर्वा द्विद्या नान्नेति वक्तव्यम् । आङ्गविद्यः क्षात्रविद्यः धार्म्मविद्यः त्रैवि
विद्यास्तामधीते वेद वा त्रैविद्यः आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचारात् यावक्रीतं तदधीते वेत्ति वा
यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लु
प्तं ततो ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । सर्व्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ॥ सर्व्ववेदानधीते सर्व्ववेदः । सर्व्वतन्त्रः ॥ ॥

द्वितीयाद्ग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्ययैकं विधानार्थं तेनानन्तरक्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रंथे गौणा अप्यधीयानेपि प्रत्ययं प्राप्नुवंत्यन्यथा तेषामध्ययनासंभवे
न वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः क्रतूक्थादि क्रतुविशेषवाचिस्वरूपस्यैतु न ग्रहणं तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दं पठेत नापि क्रतुपर्यायग्रहणमुक्थादिगणेय
नुपपत्तेरिति भावः अध्येतरीति अध्येतर्ययीत्यर्थः आग्निष्टोमिक इति संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्यान्तसंस्थाके क्रतौ निरूढपर्यायः तल्लक्षणत्वादि

तस्येति पादस्य प्राप्तिश्शाख्यमित्यर्थः नेष्यते इति अनभिधानादिति भावः त्रिविधेति तिस्रो विद्या अधीत इति विग्रहे तेन दीतार्थे द्विगौ त्रैविद्य इत्येवस्यात् द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः आख्यायिकेति गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः सर्वादेरिति सादेरित्येव सिद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थं ॥ ◌ ॥ सवार्तिक इति वार्तिकांतमधीत इत्यर्थः अंतवचने अव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः इकन्निति पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदंतात्षिकन्वाच्य इत्यर्थः शतपथिक इति वृत्तिकृतास्तु वार्त्तिके बहुलमिति पूरयित्वा शातपथ इत्यणंतमप्युदाहृतं तत्तु भाष्ये न दृष्टं षित्वफलं दर्शयति श

सूत्रवार्त्तिकः ॥ द्विगोर्लुक् इति लुक् ॥ द्वितन्त्रः ॥ इकन्पदोत्तरपदात् ॥ शतषष्टेः षिकन्पथः ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ४।२।६१ ॥ क्रमकः । क्रमपदशिक्षामीमांसाक्रमादिः । अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ४।२।६२ ॥ तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अणबाधनार्थमिदम् ॥ वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ४।२।६३ ॥ वासन्तिकः ॥ अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनसूत्रे निपातनाट्टिलोपो न ॥ प्रोक्ताल्लुक् ॥ ४।२।६४ ॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनम्पणः घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ ६।४।१६५ ॥ [illegible]ते प्रकृत्या स्युः इति टिलोपो न । ततो यूनि इञ् । पाणिनिः ॥ एण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ २।४।५८ ॥ एण्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः ॥ ॥

तपथिकीति अणबाधनार्थमिति भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं तदधीते ब्राह्मणीष्यन इत्यनभिधानान्नेति वा बोध्यं वसंता उक्थादिष्वेव वसंतादीन्पठित्वा वसंतादिषु वा उक्थादीन्पठित्वा अन्यतरच्छक्यमवक्तुं अथर्वाणमिति अथर्वणा प्रोक्त उपचारादथर्वा ——— तेन प्रोक्तमित्यधिकारे ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वशिष्ठः विश्वामित्रो नुवाक इत्युदाहृत्य अथर्वणो वा अथर्वा आथर्वण इति भाष्योक्तः साधुः गाथिविदथि इत्यन्यत्र प्यनपत्य इति सिद्धे अपत्येप्यणि प्रकृतिभावार्थमयमारंभः गाथिनः वैदथिनः कैशिनः गाणिनः पाणिनः एण्यक्षत्रियार्ष कौरव्य इति कुर्वादिभ्यो ण्यः ततः इञो लुक् कौरव्यः पुत्रः ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तथा च कौरव्यायणिरिति फिञा भाव्यं

नत्विजेति चेत्सत्यं कुरुनादिभ्यो ण्य इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र पठ्यते प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयं॥ ॥ श्वाफल्क इति ऋष्यन्धके त्यण्॥
तत इञो लुक् श्वाफल्कः पुत्रः वासिष्ठ इति ऋष्यण् तत इञो लुक् वासिष्ठः पुत्रः तैकायनिरिति तिकादिभ्यः फिञ् ततो ण्यो लुक् तैकायनिः पुत्रः वामरथ्या इति कुर्वादित्वा
ण्यस्ततो वृद्धाच्छं बाधित्वा कण्वादिभ्यो गोत्र इति शैषिको ण् इतीति ण्य क्षत्रियार्षेत्युदाहृतसूत्रे लेखर्थः ऋष्यण एवेति पालिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणिति भावः नवि
दं वान्यस्मिन्सपिंडे इति सूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां विरुध्यते अत्रैर्युवापत्यानि पुमांसो अत्रयः इतश्चानिञ इति ढक् तदन्ताद्यूनि तरञ तस्य ण्यक्षत्रियेति लुक् अत्रिभ्यु
क्त्सतिढकोपि लुगित्युक्तत्वात् ऋष्यंधकेत्यण एव ग्रहणे तु ढको अग्रहणात्ततः परस्येञो लुङ्न स्यादित्याहुः घसुतसुदाक्षिपुत्रस्यपालिनेरिति भाष्यप्रयोगादस्य साधु

श्वाफल्कः पिता। श्वाफल्कः पुत्रः। वासिष्ठः पिता। वासिष्ठः पुत्रः। तैकायनिः पिता। तैकायनिः पुत्रः। एभ्यः किं। शिवाद्यण् कौहडः पिता। तत इञ् कौ
हडिः पुत्रः। यूनि किम्। वामरथ्यस्य छात्राः वामरथाः। इति अणो लुक् तु न भवति। आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् पालिनिना प्रो
क्तम् पालिनीयं। वृद्धाच्छः। इञश्चेत्यण् तु न गोत्रे यद् इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात्। ततो ऽध्येतृवेदितृलो लुक् स्यात्। स्वरे त्विञ्चर्णविशेषः। पालि
नीयः। पालिनीयाः। तृजाद्वकोपधात्॥ ४।२।६५॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधाद् अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। अप्रोक्तार्थ आरम्भः। अष्टौ अध्या
याः परिमाणमस्य अष्टकं। पाणिनेः सूत्रम्। तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः॥ छन्दो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥ ४।२।६६॥ छन्दांसि ब्राह्मणानि च
प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः। अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः
तस्य कठचरकादिति लुक्॥ ततो ऽण्। तस्य प्रोक्ताल्लुक्॥ ॥ त्वमितितेयं इञश्चेतीति यूनि लुगिति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तमस्तीति भावः

गोत्रे यद् इञिति गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकमिति तत्र वक्ष्यत इति भावः स्वरे इति लुगभावे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीप् स्यात्। लुकि सति त्वोकार उदात्तः
टाप् च सिध्यतीति भावः अष्टकमिति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् संख्याप्रकृतिकादिति संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादि
त्यर्थः कालापक इति कलापिन् शब्दात्प्रोक्तार्थेण् सब्रह्मचारीत्युपसंख्यानाट्टिलोपः ततो अध्येतर्यण् तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् कालापानामाम्नाय इत्यर्थे गोत्रचर

सि·कौ·
टी·त·
सु·त·
४३

लाहुन् ततोऽध्येतृवेदितृप्रत्ययेन लुक् स्वरे स्त्रियां च विशेषः छंदोब्राह्मणानि इह मंडूकप्लुत्यानुवृत्तं प्रोक्तादिति पंचम्यंतं जसंतत्वेन विपरिणम्यते छन्दोब्राह्मणानीत्यनेन सा
मानाधिकरण्यात् प्रोक्तशब्दस्य प्रोक्तार्थके प्रत्यये लक्षणेत्याशयेनाह प्रोक्तप्रत्ययांतानीति तद्विषयाणीति तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते विषय।
शब्दस्त्विहानन्यभाववाची न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति पाणिनीयं पाणिनीया इति वदनियमेन प्रयोगप्राप्ते नियमार्थमेतदिति भावः छं

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।४।२।६७। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः। तेन निर्वृत्तम् ।४।२।६८। कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी। तस्य निवासः ।४।२।६९। शिबीनां निवासो देशः शैवः। अदूरभवश्च ।४।२।७०। विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम्। चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिद्ध्यति। ओरञ् ।४।२।७१। अणोऽपवादः। कक्षतु। काक्षतवम्। नद्यां तु परत्वान्मतुप्। इक्षुमती। मतोश्च बह्वजङ्गात् ।४।२।७२। बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् स्यात्। सैध्रकावतम्। बह्वजिति किम्। आहिमतम्। अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यात् मतोर्न विशेषणं मा भूत्॥ बह्वचः कूपेषु ।४।२।७३। अणोऽपवादः। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः। उदक् च विपाशः ।४।२।७४। विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ्। अबह्वजर्थ आरम्भः। दत्तेन निर्वृत्तः कूपो दात्तः। उदक् किम्। दाक्षिणतः कूपेष्वण् वा। संकलादिभ्यश्च ।४।२।७५। कूपेष्विति निवृत्तम्। संकलेन निर्वृत्तं सांकलम्। पौष्कलम्। स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ।४।२।७६। स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ्। सौवीरेषु दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी। साल्वे। वैधूमाग्नी। प्राचि। माकन्दी। सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।४।२।७७। अञोऽपवादः। सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम्। वर्णौ। वार्णवम्। अणग्रहणं घञो बाधनार्थम्। सौवास्तवी॥ ॥

११ दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरंतनप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषयत्वार्थं तेनेह न याज्ञवल्केन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि यञन्तात्कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् आपत्यस्य चेति यलोपः याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिकृतां व्यवहारश्च कारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्र कल्पेऽपि तद्विषयत्वं सिद्धं काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यामिति प्रोक्ते णिनिः अध्येत्रणो लुक् छंदोब्राह्मणानीति किं पाणिनीयं व्याकरणं अथ चातुरर्थिकाः॥ ॥ तदस्मिन् अस्तीत्युपाधिकात्प्रथमांतात् अस्मिन्निति सप्तम्यंतार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्तत्र यत्तन्नाम्नो देश

प्रत्ययांतं नाम यस्येति बहुव्रीहिः मतुपोऽपवादः इति शब्देन सूत्रकृत लोकप्रसिद्धे देशे यथास्यान्न त्वाधुनिकसंकेतितेति पीत्येन रूढार्थः उत्तरसूत्रत्रयेऽपि देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्तते तेन
निर्वृत्तं अंतर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः अदूर अदूरभंति कं तत्र भवतीत्यदूरभवः निपातनात्सप्तमीसमासः चातुरर्थिकत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी
तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः अध्यात्मादित्वाट्ठञ् चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्धितार्थे द्विगौ तु द्विगोर्लुगनपत्य इति ठञो लुक् स्यात् मतोश्च ननु मतो वेव्ह चेत्येव लुबेव चोवि
हितो यामनुपतरं तादिति वैयधिकरण्येन व्याख्यानादिष्टं सिध्यति किमंगग्रहणेनेत्याशंकां निवारयन्नंगग्रहणमिति मत्वं तद्विशेषणमिति संभवति सामानाधि

रोणी ।४।२।७८॥ रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण् । कूपार्थोऽपवादः । रौणः । आजकरौणः । कोपधाच्च ।४।२।७९॥ अण् । अत्रापवादः । कार्णच्छिद्रकः कू
पः । कार्कवाकवः । त्रैशङ्कवः । वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशब
लपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ।४।२।८०॥ सप्तदशभ्यः सप्तदशक्रमात्स्युः चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । आरीहणेन निर्वृत्तं । आ
रीहणकं । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । कार्शाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकं । कुमुदादिभ्यष्ठच् । कुमुदिकं । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादिभ्य
सः । तृणसं । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् । साखेयं । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यं । बलादिभ्यो यः । बल्यं । प
क्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः । प्रा
गद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः ॥ कुमुदादिभ्य ठक् । कौमुदिकम् ॥

॥ [illegible] करण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादंगग्रहणाभावे मत्वं न विशेष-
णं स्यादेव ततश्चाहिमतमित्याद्यावतिप्रसंगः स्यादिति भावः ॥ [illegible] रोणीरोणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थस्तथा च फलितमाह रोणीशब्दादिति पंचम्यास्सौत्रो लुगि
त्यन्ये तदंतादिति येन विधिरिति सूत्रे भाष्यस्य विशेषवचनाद्विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्यातदंतविधिरि
ति भावः वुञ्छण् ठक् इत्यंतमेकं समस्तपदं अरीहणादिषु तत्र प्रथमतः कुमुदांतानां चतुर्णां द्वंद्वं विधाय द्वितीयेन काशादिकुमुदांतद्वंद्वेन सह पुनर्द्वंद्वो बोध्यः तेन
कुमुदशब्दस्य द्विः पाठेऽपि नैकशेषः आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह अरीहणादिभ्य इति पक्षाद्यन्तर्गणसूत्रमाह पथ इति ॥ ॥ ॥

जनपदे लुप् तन्नाम्नीत्येव नेह उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः न ह्यत्र लुवन्तं नामधेयं जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादि फलकमतिदेशमाह लुपि
युक्तवदिति व्यक्तिवचने किम् शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्यश्चेति लुप् तस्य वनं शिरीषवनं इह वनस्य तिल्वमतिदिश्येत ततश्च विभाषौषधि वन
स्पतिभ्य इति णत्वं स्यात् न त्वत्र शिरीषाणामिति षष्ठी बहुवचनं कुतो नातिदिश्यत इति चेदत्राहुः वचनमिह संख्यानत्वेकवचनं हि वचनादि न चैवमपि संख्यावोध
कत्वेन श्रुतैव षष्ठी परिगृह्यतामिति वाच्यं षष्ठ्यर्थस्य तद्धितवृत्त्यन्तर्गतत्वादुक्तार्थानामप्रयोगादेवं युक्तत्वादिति पंचाला इत्यादि यद्यप्यत्राभिधेयलिंगवत्त्वेपीष्टसिद्धि
स्तथापि कटुवदर्य्या अदूरभवो ग्रामः कटुवदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिंगातिदेश इति भावः पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति पंचालाः अं

जनपदे लुप्। ४।२।८१॥ जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात्। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने। १।२।५१॥ लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः। प
ञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः कुरवः। अङ्गाः। वङ्गाः। कलिङ्गाः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्। १।२।५३॥ युक्तवद्वचनन्न कर्तव्यं संज्ञानां प्र
माणत्वात्। लुब्योगाऽप्रख्यानात्। १।२।५४॥ लुबपि न कर्तव्यो ऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः। योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्। १।२।५५॥ यदि हि
योगस्यावयवार्थस्य दृन्वोधकं स्यात्तदा तदभावेन दृश्येत। प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। १।२।५६॥ प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरू
पं वचनमप्यशिष्यं कुतः अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः। कालोपसर्जने च तुल्यम्। १।२।५७॥ अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिव
सो ऽद्यतनः। विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्य्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानं लोकप्रसिद्धेः॥ ...गाः वंगाः कलिंगा इत्यादयो जनपदस्य

यथायथं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञाः न त्वत्र यत्नेन लिंगसंख्ये प्रतिपादनीये आपो दारा इत्यादिषु यथा न हि तत्र शास्त्रेण लिंगसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः उपजीव
कं प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे लुब्योगेति जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति हि सूत्रे लुप्शब्देन विवक्षिता अशिष्यमिति संवध्यत एव तदाह लुबपीति प्रकृतिप्रत्ययार्थ
योस्संवन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति अप्रख्यानादिति व्याचष्टे अप्रतीतेरिति पंचालादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथा रूढास्तथा जनपदेपीति तस्य नि
वासः अदूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः न दृश्येतेति विनापि क्षत्रियसंवंधं पंचालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यत इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः

प्रसंगात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिना ॥ ॥ विशेषणानां यद्यपि सूत्रपाठे लुपि युक्तवदिति सूत्रादनंतरमेतत्सूत्रं पऽठित्वात तदशिष्यमित्य

विशेषणानां चाजातेः ।१।२।५२॥ लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः

किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ।१।२।५१॥ हरीतक्याः फलानि हरीतकः । खलतिकादिषु वचनम् । खलतिकस्य

पर्वतस्य दूरभवानि खलतिकं वनानि । मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरू

पः । वरणादिभ्यश्च ।४।२।८२॥ अजनपदार्थ आरम्भः । वरणा नाम दूरभवं नगरं वरणाः ॥ शर्कराया वा ।४।२।८३॥ अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्या

त् । ठक्छौ च ।४।२।८४॥ शर्करायाऽनंतरः कुमुदादौ वराहादौ च पाठ सामर्थ्यात्पक्षे ठचकौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽणंतस्य

तु विकल्पः षट्रूपाणि । शर्करा । शार्करं । शार्करिकं । शर्करीयं । शार्करिकम् । शार्करकं । नद्यां मतुप् ।४।२।८५॥ चातुरर्थिकः । इक्षुमती । मध्वा

दिभ्यश्च ।४।२।८६॥ मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् । कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।४।२।८७॥ कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ।

आद्ययोर्द्वयोरिति । अन्येमाद्युपधाया इति वस्य मात्वेन क । महिषाच्चेति वक्तव्यं ॥ महिष्मान्नाम देशः । नडशादाड्ड्वलच् ।४।२।८८॥ नड्वलः । शादो

जम्बालघासयोः । शाड्वलः । शिखाया वलच् ।४।२।८९॥ शिखावलम् । उत्करादिभ्यश्छः ।४।२।९०॥ उत्करीयः ॥ नडादीनां कुक्च ।४।२।९१॥ नड

कीयं । कुञ्चाह्रस्वत्वं च ॥ कुञ्चकीयः । तक्षन्नलोपश्च । तक्षकीयः ॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ।६।४।१५३॥ नडाद्यन्तर्गणा बिल्वकादयस्तेभ्य =

श्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया तस्यां भवा बैल्वकाः । वेत्रकीयाः वैत्रकाः । छस्य किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको हि

निवृत्तिर्माभूत् ॥ अन्यथा सन्नियोग शिष्टानामिति कुगपि निवर्त्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थं अन्यथा लोपो यमात्रस्य स्यात् ॥ इति चातुरर्थि

रथ्यलाजत्रैवेदं व्याख्यातुमुचितं तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं न तु युक्तवद्भावपरमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः पंचाला रमणीया इति कथं तर्हि पं

चाल्लक्ष्मनृप इत्यत्र सुभिक्षः संपन्नपानीय इति प्रयोग इति चेत् जनपदविशेषणत्वादित्येवेहि पंचालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वृत्तिं
गवचने स एव पंचालाः सुभिक्षाः संपन्नपानीया इति हरीतक्य इति हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप् तत्र हि लुब्वेत्यतो लुबनुवर्त्तते खलतिकमिति वरणादिभ्यश्चे
ति लुप् चंचेति संज्ञायामिति कनो लुम्मनुष्ये इति लुप् चंचा तृणमयः पुमान् वरणादिष्वकारो नुक्तसमुच्चयार्थस्तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धं वरणा इति एवं कटु
वदरी शिरीषाः स्पृदौ खलतिकमित्यादीन्युदाहर्त्तव्यानि वत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्त्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह य इति नड्वानित्यत्रापि परत्वान्मयड्।
त्यनेनैवत्वकारोऽस्तु मादुपधाया इत्यनेनेति भावः न चासिद्धत्वान्मादुपधाया इत्येवं तत्र न्याय्यमिति वाच्यम् प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इति
उपसर्गादसमासेपीत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् ननु वेतस्वानित्यत्र वेतसु शब्दस्य सुबन्तत्वेन पदत्वान् ड्मतुपो डित्वसामर्थ्याट्टिलोपे एकदेशविकृतन्या
येन पदत्वात्सर्य रुत्वं स्यात् न च स्थानिवत्वेन निर्वाहः पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेन्मैवं अन्तरंगं रुत्वं प्रति बहिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् न च षाष्ठी बहिरंगपरिभाषात्रै
पादिकं न जानातीति वाच्यं कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् नन्वेवमपि स्वादिष्विति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयरुत्वस्यान्तरंगत्वाभावाद्बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तते यत्नरुत्वं दुर्वारमेव
न च नसां मतुविति चतुरर्थ्यां मतुपो विधानाच्चातुरर्थिकोऽयं मतुप्स त्वर्थीय इति तसौ मत्वर्थे इत्यनेन भत्वं शंक्यं टिलोपस्य स्थानिवत्वात् न च पदत्वेप्येवं तस्य रुत्वविधिना स
ह कार्यकालतया पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधादिति चेदत्राहुः परसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणात्पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति ए
तेन घटी आमलकीत्यत्र स्वादिष्विति पदत्वाज्जश्त्वं स्यादीन्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शंकापि परास्तेति दिक् ननु प्रक्रियालाघवाय ड्मतुवेव विधीयतामथवा कुमुद्न
ड्वेतसेभ्यो ड्मतुबिति प्रकृतस्य मतुपो डित्वमतिदिश्यतां किमनेन ड्मतुब्विधानेन सत्यं अन्यतो विधानार्थं तत् तत्सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाह महिषाच्चेति शिखाया निर्वृत्ता
द्यर्थे देशे तन्नाम्न्यणो बाधनार्थं चेदं तं शिखायाः संज्ञायामिति पंचमे वक्ष्यमाणं त्वदेशेपि शिखावल इति रूपसिद्ध्यर्थं नडादीनां नडप्लक्षविल्ववेणुवेत्रवेतसादयो नडा
दयः नडादीनां गणसूत्रमाह क्रुंचेति एवं तक्षन्नित्यपि उभयत्रापि षष्ठ्याः सौत्रो लुक् ढलोप इत्यतो लोपोऽनुवर्त्तमाने लुग्ग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह सर्वलोपार्थमिति।
यमात्रस्येति न चादेः परस्येतीकारस्याभाव्यमिति वाच्यं सूर्यतिष्येत्यतो यकारसंबद्धस्यैव लोपस्यानुवर्त्तनादिति भावः ॥ ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥ ॥

शेषे लक्षणं चेति गृहणाशुष्कादिष्वर्थेषूत्तरसूत्रानुपातेष्वणुत्सर्गो विधायकमित्यर्थः ननु लक्षणं तावदयुक्तं तस्येदमित्यनेन चाक्षुषादीनां संस्कृतं भक्षा इत्यनेन दार्षदादीनां सि
द्धेः तथाधिकारोऽपि व्यर्थः तथाहि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थ्यपर्यन्तेष्वर्थेषु चाक्षुषादीन्युक्तानि निवृत्तिर्जाताद्यर्थसाकल्यं वा प्रयोजनं तत्र निवृत्तिस्तावन्न प्रयोजनं आ

शेषे ॥ ४।२।९२ ॥ अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः। औपनिषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं। चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः। शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च। तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः। राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ४।२।९३ ॥ आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे। राष्ट्रियः। अवारपारीणः। अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ॥ अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते। ग्रामाद्यखञौ ॥ ४।२।९४ ॥ ग्राम्यः। ग्रामीणः। कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ४।२।९५ ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः। तत्र जातादिः कात्त्रेयकः। नागरेयकः। ग्रामादित्यनुवर्तते। ग्रामेयकः। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ४।२।९६ ॥ कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः। कौक्षेयकोऽसिः। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयकोऽलङ्कारः। ग्रैवोऽन्यः। नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ४।२।९७ ॥ नादेयम्। माहेयम्। वाराणसेयम्। दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ४।२।९८ ॥ दक्षिणेत्याजन्तमव्ययम्। दाक्षिणात्यः। पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। कापिश्याः ष्फक् ॥ ४।२।९९ ॥ कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु। कापिशायनी द्राक्षा। रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ ४।२।१०० ॥ चात् ष्फक्। राङ्कवो गौः। राङ्कवायणः। अमनुष्ये इति किम्। राङ्कवको मनुष्यः ॥ ॥ ॥

दीकाक्षणत्वादीनामुत्करादिपाठेन इतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनात् अन्यथा हि छाच्छ इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनं।
जाताधिकारात्प्राक् सामर्थ्यादेव तल्लाभात् यदि संनिहिते जातार्थ एव घादयः स्युस्तदुत्तरेषु भवाद्यर्थेषु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमानाऽण
दपवादस्य स्यादजाताधिकारानन्तरमेव प्रवृत्तिरित्यादिभिस्सह राष्ट्रावारपारेत्यादयोऽपि पक्षे न तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेदत्रोच्यते शैषिकास्तरूपः शैषिको नेनिव

सि·कौ· टी·त· पु·त· २६

स्यव...र्थस्यादिष्वप्रलाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव शैषिकान्मतुवर्थीयादित्यादि श्लोकं ज्ञापयति ए
षच श्लोकः सन्निधेस्तु विधौ च भाष्ये पठित इह तु सन्नंते पठित इति तत्रैव व्याख्यास्यते अपत्यादिस्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आवश्यकः न चोक्तज्ञापकेनैव तन्नि
वृत्तिरिति वाच्यं ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात् आर्द्रकादिभ्यो यद्वि छः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेवेति नियमस्यापि संभवाच्च एवं स्थिते चास्तुषामित्यादि गृह्यमाणत्वा
दिप्रकारकबोधजनकविधायकत्वमपि तस्यास्तु वचमिति दिक् विगृहीतादपीत्यादि वचनेन सवेदं सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् कुत्सितार्थत्रय इतरेतरद्वन्द्वबहुव्रीहिर
पि सुवचः इहैव निपातनात्कोः कद्भावः कद्भावे त्रावुपसंख्यानमिति तु भाष्यव्याख्येयं कुल्यायाय लोपश्चेति गणसूत्रं कुल्यायां जातः कौलेयकः कत्त्रिडंभि कुंडिन माहिष्मती
त्यादि दक्षिणापश्चात् अव्ययमिति साहचर्यादिति भावः एवं च दाक्षिणात्य इत्यत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भाव शंकैव नासीति बोध्यं पाश्चात्य इति कथं तर्हि पश्चात्ततेः क
श्च न तु ध्रुमान इति न च दिग्देशवाचिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यकं कालवाचकात्तु ट्युल्लौ बाधेते परत्वादिति वाच्यं अग्रादिपश्चादिति डिमचा ट्युल्लौ बाधस्य दुर्वारत्वात्
सत्यं पश्चात्तनं तत्पश्चात्तना इति कथं चित्समाधेयं कापिश्याः ष्फक् कापिशीशब्दात्ष्फकस्यात्स्त्रियां ङीष् तदाह कापिशायनीति रंकोरमनुष्येऽण् च वा जनपद स्तनः प्राग्दीव्य
तो ऽण्प्राप्तः तद्बाधकत्वेनावृद्धादपीति वुञ् प्राप्तस्तमपि बाधित्वा ओर्देशे ठञ् प्राप्तस्तस्य तु कोपधादण् बाधकस्तं तोपि परत्वात् कच्छाद्यण्प्राप्तः तेनेन ष्फग्गणो विधीयते
कोपधलक्षणेऽवा लिसिद्धे कच्छादिषु रंकुशब्दस्य पाठो ऽमनुष्ये तस्य योर्वुञ् विधानार्थं इति कैयटः अत एवाह रांकवको मनुष्य इति क्वचित्तु रांकव इति पठ्यते स तु लेखक
प्रमादः स्यादेतत् अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थं अणा वादेन वुञा तत्र ष्फगणो र्बाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात् अणग्रहणमपि व्यर्थमेव कच्छादित्वादेव तत्सिद्धेः अत्राह
काशिकाकृत् नायं प्रसज्यप्रतिषेधः किंतु पर्युदासस्तेन मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव ष्फग्विधीयत इति रांकवः कंबल इत्यत्र न ष्फक् विशेषविहिते न ष्फका अणो बाधाम
भूदित्यण्ग्रहणं च क्रियत इति भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फकमंगीकृत्येदं द्वयमपि प्रत्याख्यातं॥ ॥

द्युप्रागपाग्दिक्ष्वामीति सूत्रे दिक्ष्वविति दिक्ष्वजानिर्देशः इति भावः अपाचीदक्षिणादिक् द्वितीयो वर्णः पकारो न तु दंतोष्ठ्यः पद्विंदं प्रागपागुदगित्यादौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनोर
मायां केचित्तु प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्तादित्यमरकोशे अवाचीति दंतोष्ठ्यपाठं काचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेप्यवागिति पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरंति प्रागपागिति वेदे तु व्यत्ययेन
वकारस्य पकार इति तेषामाशयः प्रागादयो सान्तास्ता अव्यया लाद्भिन्नास्त्वनव्ययाः उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् कथं तर्हि संस्काराः प्राक्तना इवेति अत्राहुः काला

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्। ४।२।१०१॥ दिव्यम्। प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्॥ कन्थायाष्ठक्। ४।२।१०२॥ कान्थिकः॥ वर्णौ वुक्। ४।२।१०३॥
वर्णुर्नदः तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात्। यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्॥ अव्ययात्त्यप्। ४।२।१०४॥ अमेहक्वतसित्रे
भ्य एव। अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः। परिगणनं किं। उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः। अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपः। अनित्यो
ऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् तेनेह न। आरातीयः। त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्॥ नित्यः। निसो गते। ह्रस्वात्तादौ तद्धिते। ८।३।१०१॥ ह्रस्वादिणः परस्य सस्य
षः स्यात्तादौ तद्धिते। निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः। अरण्याण्णः॥ आरण्याः सुमनसः। दूरादेत्यः॥ दूरेत्यः। उत्तरादाहञ्॥ औत्तराहः॥ ऐ
षमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्। ४।२।१०५॥ त्यप्स्याद्वा पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ। ऐषमस्त्यं। ऐषमस्तनं। ह्यस्त्यं ह्यस्तनं। श्वस्त्यं। श्वस्तनं। पक्षे शौवस्ति
कम्॥ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ। ४।२।१०६॥ यथासंख्येन। काकतीरं। पाल्वलतीरं। शैवरूप्यं। तीररूप्यान्तादिति नोक्तं बहुच्पूर्वान्माभूत्
॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः। ४।२।१०७॥ अणोऽपवादः। पौर्वशालः। असंज्ञायां किं। संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत्। पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वे
षुकामशमः। प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः॥ ॥ ९९

वाचिनः प्राक्त्वादवतं वाधित्वा परत्वाट्ट्युट्युलौ वा प्राप्ताविति वर्णौ वुक् वर्णुरिति अदूरभवश्चे
त्यर्थं सुवास्त्वादित्वादणि जनपदे लुबिति लुप् ह्रस्वात्तादौ पदांतत्वात्तस्याप्राप्तावयमारंभः आदिग्रहणं तु व्यर्थं यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः ह्रस्वात्किं गीस्तरा धूस्तरा तादौ किं स
र्पिस्सात् इवति तद्धिते किं सर्पिस्तरति तिङ् तस्य प्रतिषेधो वाच्यः भिद्युस्तरां दूरेत्य इति दूरादागत इत्यादिरर्थः औत्तराह इति इहाद्युदात्तत्वं स्त्रियां टाप् च बोध्यः यदा तूत्तरा
च्चेत्याहिं प्रत्यये तदा तोऽप्रक्रियते अमेहेति परिगणनेन त्यपोऽभावात् तदा औत्तराह शब्दो नोदात्तः स्त्रियां ङीप् च विशेषः वक्ष्यमाणौ विति सायंचिरमित्यादिनेति शेषः वक्ष्यन्त इति

३ ऊ मात्य इति अमा शब्दः समीपवाची स्वरादिः अमासमीपे भव इत्यर्थः ३॥

सि॰कौ॰
टी॰त॰
सु॰त॰
२०

...कमनुवृत्य उदिक्पूर्वं असंज्ञायामित्यत्र सौ अत्वात्यंचम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह संज्ञाभूतायामिति ॥ ❀ ॥ मद्रेभ्योञ् बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते न तु भ
द्रपर्यायः दिशोऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते इति सूत्रार्थः पौर्वमद्र इति मद्रै
कदेशमद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात्तद्धितार्थेति समासः उदीच्य दिग्ग्रहणं निवृत्तं उदीच्यग्रामात् किम् माथुरः बहूचः किं ध्वाजः पिप्पल्यादिभ्यो

मद्रेभ्योऽञ् ।४।२।१०८॥ दिक्पूर्वपदादित्येव दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासाद्वृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । उदीच्यग्राम
च्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।४।२।१०९॥ अञ् स्यात् । शैवपुरम् । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ।४।२।११०॥ माहकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः । कण्वा
दिभ्यो गोत्रे ।४।२।१११॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । काण्वो गार्ग्यादिः । काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः । इञश्च ।४।२।११२॥ गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्या
त् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयं । गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकं तेनेह न । पाणिनीयं । न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ।४।२।११३॥ इञश्चेत्यस्य
अपवादः । प्राष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथग्ग्रहणमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ।१
।१।७३॥ यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् । त्यदादीनि च ।१।१।७४॥ वृद्धसंज्ञानि स्युः । वृद्धाच्छः ।४।२।११४॥ शालीयः । माली
यः । तदीयः । एङ् प्राचां देशे ।१।१।७५॥ एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणी
पचनः । गौनर्दः । भौजकटः । एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ देवदत्तः देवदत्तीयः । भवतष्ठक्छसौ ।४।२।
११५॥ वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः ॥

॥ ११ पंत्तोध्वजी शब्दः अंतोदात्तात् किम् शा
र्कराधानं शार्कराधान शब्दे धाशब्दाकार उदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यावस्थानात् शैवपुरमिति प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति वुञ् न भवति वृद्धादिति तेन त्वा
दुत्ते प्रस्थोत्तर उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः पालद इति पलदीति इकारांत इत्येके नांत इत्यन्ये नलोपे सति यणादेशः संहितानुल्यैव वाहीकशब्दो कोप

२०

गोपिपल्यादिषु पठ्यते दरं कृत ... तु अन्यथा अणं बाधित्वा परत्वाच्छ एव स्यात् कोपधप्रयुक्तो ण् अवृद्धे सावकाश इति यस्क्लोमनिभवो याक्लोमः अनिति परे ...तिधावस्तु
न गोत्रेऽस्मिन् लोपनिपातनादिति हरदत्तादयः सौतंगमेरिति सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् शास्त्रीयमिति ननु अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति चेद्
आहुः पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राण्विधानात् कस्वा एयश्च गार्गी

काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥४।२।११६॥ इकार उच्चारणार्थः। काशिकी। काशिका। वैदिकी। वैदिका। आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्॥ आपदादि
राकृतिगणः। आपत्कालिकी। आपत्कालिका॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च॥४।२।११७॥ वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः छस्यापवादः। कासी
रन्नाम वाहीकग्रामः। कासारिकी। कासारिका॥ विभाषोशीनरेषु॥४।२।११८॥ एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः। सौदर्शनिकी॥
सौदर्शनिका। सौदर्शनीया॥ ओर्देशे ठञ्॥४।२।११९॥ उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ्। निषादकर्षूः। नैषादकर्षुकः। कण इति ह्रस्वः। देशे किं
पटोश्छात्राः पाटवाः। ञिठं व्यावर्तयितुं ञ्ग्रहणं वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते। दाक्षिकर्षुकः॥ वृद्धात्प्राचाम्॥४।२।१२०॥ प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति
नियमार्थं सूत्रम्। आढकजम्बुकः। शाकजम्बुकः। नेह मल्लवास्तु। माल्लवास्तवः॥ धन्वयोपधाद्वुञ्॥४।२।१२१॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवा
चिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। ऐरावतं धन्व। ऐरावतकः। साङ्काश्यकांपिल्यशब्दौ वुञ्छण्णादिसूत्रे ण्यान्तौ। साङ्काश्यकः। कांपिल्यकः। प्रस्थपुरवहान्ताच्च
॥४।२।१२२॥ एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात्। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। पैलुवहकः। पुरान्तग्रहणमप्रागर्थं प्राग्देशे नूत्तरेण
सिद्धेः। रोपधेतोः प्राचाम्॥४।२।१२३॥ रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात्। पाटलिपुत्रकः। ईतः। काकन्दकः॥ ९ यञन्तगर्गान्ताः गर्गादिभ्यो यञित्यत्र

ऽगोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रे इत्यनुवर्तते तेन तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थत्वात् तदेव हीत्रश्चेति सूत्रेऽनुवर्तत इति न ह्यत्र चः अपवाद इति प्रतिषेध इ
त्यर्थः भरतानामग्रहणास्येति तेन इञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति आर्हादगोपुच्छेति सूत्रे कैयटः भवतः
प्रादिर्यं [illegible] स्यानत्तु शादिः पदसंज्ञार्थमित्क [illegible] इत्यादित्याशयेनाह अज्ञमिति॥ ॐ ॥ काश्यादिभ्यः इकार उच्चारणार्थ इति उभयत्र ञकार एवानुबन्धस्तस्य व्यत्या

सपाठस्त्वीअप्येविशेषार्थ इतिभावः आपदादीति गणसूत्रमिदं अह्वादेवेति वृद्धाच्चेत्याचामेवेतिविपरीतनियमस्तुनभवति अप्राग्देशवाचिनोवृद्धस्यउवर्णान्तस्याभावा
नधन्वयोधन्वेतिनस्वरूपपर्यायग्रहणं वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह धन्वविशेषेति ऐरावतंधन्वेति यद्यपिसमानौमरुधन्वानाविस्यमरेणपुंस्त्वमुक्तंतथाप्याष्टकंनामधन्वेति
भाष्येह्रस्वपाठान्नपुंसकोपिधन्वशब्दोस्त्येवेतिबोध्यं उत्तरेणेतिरोपधत्वादितिभावः॥ ॥ जनपद सचासौअवधिश्चेतिकर्मधारयाज्जनपदरूपएवावधिर्लभ्यतेन
चजनपदत्वादेवसिद्धेअवधिग्रहणंव्यर्थंवुञेवयथास्यान्नान्यदित्येतदर्थंतस्यावश्यकत्वात् अतएवजनपदावधिवाचिनस्त्रिगर्त्तशब्दात्कर्त्तोत्तरपदादितिछोनभ

जनपदतदवध्योश्च।४।२।१२४॥ जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ्स्यात्। आदर्शकः। त्रैगर्त्तकः॥ अवृद्धादपिबहुवचनविष
यात्।४।२।१२५॥ अवृद्धाद्वृद्धाच्चजनपदतदवधिवाचिनोबहुवचनेविषयात्माति पदिकाद्वुञ्स्यात् वृद्धादणोवृद्धाच्छस्यापवादः। अवृद्धाज्जन
पदात्। आङ्गकः। अवृद्धाज्जनपदावधेः आजमीढकः। वृद्धाज्जनपदात्। दार्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेः कालञ्जरकः। विषयग्रहणंकिं। एकशेषेण
बहुत्वेमाभूत्। वर्त्तनीच वर्त्तन्यश्चतासुभवोवार्त्तनः। कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात्।४।२।१२६॥

देशवाचिनोवृद्धादवृद्धाच्चवुञ्स्यात्। दारुकच्छकः। कौण्डाग्नकः। सैन्धुवक्त्रकः। बाहु
वर्त्तकः। धूमादिभ्यश्च।४।२।१२७॥ देशवाचिभ्योवुञ्। धौमकः। तैर्थकः। नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः।४।२।१२८॥ नगरशब्दाद्वुञ्स्यात्कुत्सनेप्रा
वीण्येचगम्ये। नागरकः। चौरः शिल्पीवा। कुत्सेतिकिं। नागराः ब्राह्मणाः। अरण्यान्मनुष्ये।४।२।१२९॥ वुञ् अरण्याण्णइत्यस्यापवादः। पथ्यध्याय
न्याय विहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्। आरण्यकः पन्थाः। वा गोमयेषु॥ आरण्यकाः। आरण्याः गोम
याः॥ विभाषाकुरुयुगन्धराभ्यां।४।२।१३०॥ वुञ् वतिकिंतुअवृद्धादपिबहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेणवुञेवभवतीत्याशयेनोदाहरतित्रैगर्त्त
कइति जनपदतदवध्योरितिसूत्रेजनपदावधिवाचिनउदाहरणंतुश्यामायनकइत्यादिबोध्यं नागराब्राह्मणाइतिकत्र्यादिषुमाहिष्मतीतिसंज्ञाशब्दसाहचर्यात्सं
ज्ञाभूतनगरशब्दस्यैवढकञ् नागरेयकइतिभाष्यमितिभावः विभाषाकुरु कुरुशब्दः कच्छादिषुपठ्यते तत्सामर्थ्यात्पक्षेऽणसिद्धइतिपारिशेष्याद्विभाषेत्यस्य ग्रहणंयुगं

रार्थमेव अवृद्धाद्वपीति नित्यं प्राप्तो वुञनेन विकल्प्यते मनुष्यतत्स्थयोः परत्वान्नित्य एव वुञ्॥ ० ॥ कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य हसितं एतदर्थमेव ... कच्छादिषु पा-
ठः अन्यथा अनयैव विभाषया वुञ्णोः सिद्धौ किं तेनेति भावः सैंधवा इति ओर्देशे ठञित्यतः ... वुञ्सिद्धे इति। मनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन गहादिभ्यश्च ... तेभ्यो देश-

कौरवकः। कौरवः। यौगन्धरकः। यौगन्धरः। मद्रवृज्योः कन् ।४।२।१३१। जनपदवुञोऽपवादः। मद्रेषु जातो मद्रकः। वृजिकः। कोपधादण् ।४।२।१३२। माहिषिकः। कच्छादिभ्यश्च ।४।२।१३३। देशवाचिभ्योऽण् वुञादेरपवादः। काच्छः। सैन्धवः। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ।४।२।१३४। कच्छादिभ्य अणोऽपवादः कच्छे जातादि। काच्छको मनुष्यः। काच्छकं हसितम्। मनुष्येति किं। काच्छो गौः। अपदातौ साल्वात् ।४।२।१३५। साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञ्सिद्धे नियमार्थमिदं। अपदातावेवेति साल्वको ब्राह्मणः। अपदातौ किं। साल्वः पदातिर्व्रजति। गोयवाग्वोश्च ।४।२।१३६। साल्वाद्वुञ्। कच्छाद्यणोऽपवादः। साल्विका यवागूः। साल्वको गौः। साल्वमन्यत्॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छः ।४।२।१३७। देशे। अणोऽपवादः। वृकगर्त्तीयं। उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थं। गहादिभ्यश्च ।४।२।१३८। छः स्यात्। गहीयः। मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च॥ मुखतीयं। पार्श्वतीयं। अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदं। कुग्जनस्य परस्य च। जनकीयं। परकीयं। देवस्य च। देवकीयं। स्वस्य च। स्वकीयं। वेण्वादिभ्यः छण् वाच्यः॥ वैणुकीयं वैत्रकीयं। उत्तरपदकीयं। प्राचां कटादेः ।४।२।१३९। प्राग्देशवाचिनः कटादेः छः स्यात्। अणोऽपवादः। कटनगरीयं। कटघोषीयं। कटपल्वलीयं। राज्ञः क च ।४।२।१४०। वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्संनियोगेन ककारादेशमात्रं विधीयते। राजकीयं। वृद्धादकेकान्तखोपधात् ।४।२।१४१। अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनः छः स्यात्। ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः। शाल्मलिकीयः॥

वाचिभ्यश्छः स्यात् पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचित्वाभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वतसोरिति गणसूत्रमिदं सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः मुखतीयमिति मुखे
जातमित्याद्यर्थे तसन्ताच्छः अल्लोपस्यानित्यत्वात्तसः सकारस्य लोपः पुनस्तेति चेत्तकारलोपः कुग्जनस्येति इदमपि गणसूत्रं स्वकीयमिति स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाद्गहादे

सि·कौ·
टी·त·
सु·त
२८

प्रकृतिगणत्वाच्छः देशवाचित्वाभावेपि पूर्वपक्षादिवद्बोध्यः अत एव लुब्योगाप्रख्यानादिति सूत्रे न हि स्वकीयस्यैव प्रख्यानमिति न्यासकारोक्तिः संगच्छते केवलात्स्व
शब्दात्तु लेव सौवं द्वारादीनां चेत्यैच स्वीयमित्यत्र तु प्राक्कीताच्छः अंतरशब्दात्तु गहादित्वाच्छे तदन्तेन नञ्शब्दस्य समासे स्वार्थे कनि च नांतरीयकमिति भवति अविभ
नाभूतमित्यर्थः वृद्धात्केकांतखास्वणकीयरति कोपधादणित्यण् प्राप्तः॥ ॐ॥ आषोमुखीयमिति वाहीकग्रामलक्षणो ठञ्ञिठाविह प्राप्तौ ठञ्ञिठादेरिति आ
दिशब्देन रोपधेतोरित्यादिनावातस्य ग्रहः पर्वतीय इति। तत्र घोरं रचोऽन्यपार्वतीयैर्नतौर भूदित्यत्र तु पर्वताप्रत्ययान्तः इमे इत्यर्थे छान्तादण् कृकण भारद्वाजश
ब्दोत्र देशवचनः स च न प्रत्ययार्थः किंतु प्रकृतिविशेषणमित्याह भारद्वाजदेशेत्यादिना युष्मदस्मदोः त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खञणौ विविधा

अषोमुखीयं। कन्यापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्।४।२।१४२॥ कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्। ठञ्ञिठादेरपवादः।
दाक्षिकन्थीयं। दाक्षिपलदीयं। दाक्षिनगरीयं। दाक्षिग्रामीयं। दाक्षिह्रदीयं। पर्वताच्च।४।२।१४३॥ पर्वतीयः। विभाषाऽमनुष्ये।४।२।१४४॥ मनु
ष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् पक्षेऽण्। पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि। अमनुष्ये किं। पर्वतीयो मनुष्यः। कृकणपर्णाद्भारद्वाजे।४।२।१४५॥ भा
रद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः। कृकणीयं। पर्णीयं। भारद्वाजे किं। काकर्णम्। पार्णं। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च।४।३।१॥ चाच्छः पक्षेऽण्
युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः। अस्मदीयः। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ।४।३।२॥ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः। खञि अणि च। यौष्माकीणः
आस्माकीनः। यौष्माकः। आस्माकः॥ ॥

९ नार्थमिदं पक्षेऽणिति अन्यतरस्यांग्रहणादिति भावः तथा चैतत् [illegible] यथा
संख्यं न भवतीति केचित् मनोरमायां तु यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यां छो वा स्यात् त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे
प्राप्ते विकल्पार्थं ततः खञ्च एवमुत्तरसूत्रेपि योगविभागो बोध्यः तेन आदेशयोः खञणभ्यां यथासंख्यं नेत्यादि युवयोरित्यादि एकवचने तवकममकावादेशविधाना
देकवचनांतेन विग्रहोऽत्र स्फुटः तस्मिन्नणि च तस्मिन्निति सामर्थ्याद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न तु चानुकृष्टः। निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं तु न भवत्येव खञणोरि
ति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् स्थान्यादेशयोरिष्यत एव तत्त॥

२८

तवक इह पूर्ववदेव निमित्तं । खञ्‌ लोपे शेषे प्रति यथासंख्यं न भवति किन्तु स्थान्यादेशयोरेव । यथाप्येनोदाहरति तावकीनः मामकीन इति परावरा परावरा धर्मादिभ्य इत्ये
षवक्तव्ये पूर्वग्रहणं कृत्स्नविप्रतिषेधसूचनार्थं तेन दिक्शब्दयोः परावरयोरीदृशाव्देन समासे उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि ठञ्‌ त्यत्तौ बाधित्वाय देव भवति दिक्पूर्वपदस्य
ग्रहणं स्वरूपविधिर्विनिवासार्थमित्याहुः असाम्प्रतिके सम्पत्तौ त्यय्यन्याप्येव वर्तते अनामश्चतुरात्रो तिरिक्तः षड्रात्रः स वा एव संप्रतिय तो यत्यं च रात्रः स्तत्र तथा दर्शनात् नन्यूनो नातिरिक्त स्य

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ । युष्मदस्मदोरेकार्थवाचिनोर्य्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः । छेतु त्वदीयो मदीयो त्वत्पुत्रः
परपदयोः ॥ १० । १ । ९८ ॥ मपर्य्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च त्वदीय मदीयः त्वत्पुत्रः मत्पुत्रः अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ । अर्द्ध्यः परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ॥
परार्द्ध्यं । अवरार्द्ध्यं । अधमार्द्ध्यं । उत्तमार्द्ध्यं ॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च । ४ । ३ । ६ ॥ चाद्यत् । पौर्वार्द्धिकं । पूर्वार्द्ध्यं । ग्रामजनपदैकदेशाद्दञ्ठञौ । ४ । ३ । ७ ॥ ग्रामैकदेश
वाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौ स्तः । इमे स्मा कं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्द्धाः । पौर्वार्द्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इ
ति तद्धितार्थे समासः । ठत्र ग्रहणं [illegible] । अत्र चेत्युक्तेर्य्यनोप्यनुकर्षस्सम्भाव्येत । मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥ मध्यमः । असाम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ॥ मध्यशब्दा
दकारः प्रत्ययस्स्यात्साम्प्रतिके र्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यन्दारु । नातिह्रस्वन्नातिदीर्घमित्यर्थः । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ॥
समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यं । द्वैप्या । कालाट्ठञ् । ४ । ३ । ११ ॥ कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकं । सांवत्सरिकं । साम्प्र
तिकः । पौनःपुनिकः । कथन्तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः । अनुदितौ [illegible]इति माघः । समानकालीनं । प्राक्कालीनमित्यादि च
अपभ्रंश एवेति इति प्रामाणिकाः ॥ तत्र जात इत्य [illegible] त्कालाधिकारः । श्राद्धे शरदः ॥ ४ । ३ । १२ ॥ ठञ् स्यात् । ऋत्वणोपवादः । शारदिकं श्राद्धं ॥ विभाषा रो
गातपयोः । ४ । ३ । १३ ॥ शारदिकः । शारदो वा रोगः । आतपो वा एतयोः किं । शारदं दधि । निशाप्रदोषाभ्यां च । ४ । ३ । १४ ॥ वा ठञ् स्यात् । नैशिकं ॥
मंदत्यर्थः इदानीमित्यर्थे तु प्रसिद्ध एव [illegible] तर्हि संप्रतीदानीमि [illegible] स्मरणात् ततः प्रत्यादित्वात्त्वार्थे प्रयत्निर्यादित्वात्स्वार्थे ठञा प्रतिपादितेन सांप्रतं सांप्रतिकमिति पर्यायौ उत्कर्षेत्यादि व्याख्येः
विद्यमान एव सम्प्रति शब्देन गृह्यते इति भावः द्वीपादनुसमुद्रं समया अनुसमुद्रं अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः सप्तम्यंतं चेदं विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशय

...नाह समुद्रसमीपयोद्वीप इति कच्छाद्यण्मनुष्यवुञ्श्चापवादोयं अनुसमुद्रं किं द्वैपमन्यत् कच्छाद्यण् द्वैपकोमनुष्यः मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ् द्वैप्येति यञ्श्चेति ञ्यलभ वति अपत्याधिकारस्थादेवयञो ऽसीविति प्रागेवोक्तत्वात् कालादृञ् स्वरूपस्यैव न ग्रहणं संधिवेलादिसूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्योः वृद्धेभ्योपिट ...प्रसंगनार्थमव्विधानात् किंतु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहणमित्याशयेनाह कालवाचिभ्य इति य तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमंजर्यादिषु स्थितं तद्दर्शनात् कालिकः संबंधः कालिकी व्याप्तिरित्यादिप्रयोगानापत्तेः नक्षत्रविशेषाणामेव ग्रहणं संधिवेलादिभ्य ऋत्वेस्थानं ज्ञापकमिति वाच्यं तस्य स्वरूपमात्रग्रहणनिरा सकत्वेनापि साफल्यात् गौणमुख्यन्यायस्त्विह नाश्रीयते तेन कदंबपुष्पसाहचर्यात् कदंबपुष्पः कालः व्रीहिपलालसाहचर्याद्व्रीहिपलालः कालः तत्रभवं कादंबपु ष्पिकं व्रैहिपलालिकमित्याकरः अत्र हि प्रमाणं संधिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः न च पुष्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः

श्वसस्तुट्च ।४।३।१५॥ श्वस शब्दाट्ठञ् स्यात्तस्य तुडागमश्च। हारादीनाञ्च।७।३।४॥ द्वारस्वरव्यल्कशस्वस्ति स्फ्यकृत्स्वादुमृदुश्वस्श्वन्स्वए षान्तवृद्धिरैजागमश्च। सौवस्तिकं। सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।४।३।१६॥ सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात्। सन्धि वेलायां भवं सान्धिवेलं। ग्रैष्मं। तैषं। सन्धिवेला संध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी पौर्णमासी प्रतिपत्। सम्वत्सरात् फलपर्वणोः॥ साम्वत्सरं फलं। पर्व वा। साम्वत्सरिकमन्यत्॥ ॥ ऽऽ लुब्विशेष इति व्युत्पादनात्तथा च कालविशेषणमुक्तार्थेन प्रमाणमिति वा चेत् पुष्यादिसमीपस्थचंद्रम सा युक्ते कालि पुष्यादिशब्दानां गौणत्वाल्लुब्विशेष इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वान्नास्यापर्कमेवेति दिक् एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति मूलस्य कालसमीपार्थकेभ्य इति फलि तोर्थः श्राद्धमिति भक्त्या क्रियमाणं पित्र्यं कर्मेत्यर्थः श्रद्धा श्रद्धा चास्यास्तीति मत्वर्थीयेन व्युत्पादितः श्राद्धी वा न तु रूपमन्न गृह्यते अनभिधानात्॥ ःः॥ श्वसस्तुट्च विभाषेत्यनुवर्तना दाह ठञ्यास्यादिति ...मो त्वं इत्यादिना त्यवपि विकल्पेन विहितः आभ्यामुक्तौ त्यप्लावपि स्त एव शौवस्तिकमिति न च नत्वरं गत्वात् तुट् ठस्य प्रत्ययादित्वाभावात्कथं ठ ·इवेकादेशो न स्यात् न च परत्वादिकादेश तस्य तु डिति वाच्यं आदेशात्मागेवान्तरं गत्का तुटः प्रवृत्तेः इकादेशस्य त्वांगत्वेन वहिरंगत्वात् सूत्रभंगेन तु किं हि क्रियमाण त्वि सुतुक्तो नादिति कादेशप्रसंग इति चेन्नास्य वुञ्छणादिषु ठच्छित्वेनेकादेशांतरंगेभ्यो बलवानिति ज्ञापितत्वात् अन्यथा ...त्यया ...

भवतितस्यसर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेन अल्लोमसन्नियोग ६

नत्वकृत रकादेशः स्यात् इत्याकंठवस्थितं न कृतं विकारादेशःप्रत्ययस्वरबाधनायचित्त्वंप्रयुज्यते इतिमनोरमायांस्थितं संधिवेला अणुग्रहणं तु छ बाधनार्थं अन्यथासंधिवेलादि
[illegible]पथाविहितं प्रत्ययः स्यादित्युक्तयोर्णभासीय व्याहृद्धा च्छः स्यात् वचनं तु ठञो बाधनाय स्यादितिभावः तैषमिति तिष्याद्भवाद्वावण् आनार्थं तु श्रविष्ठाफल्गुनीनिलुक्
स्यात् तु पौतिष्यस्यदृति स्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति वचनाद्यलोपः॥ ※ ॥ प्रावृषएण्यः ऋत्वणोपवादः प्रवर्षतीति प्रावृट् नहिवृतीतिदीर्घः तत्रभवः प्रातेतु ठपंव
ष्यति रथाभ्यामिति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं लकारोच्चारणमित्याहुः किंच प्रावृषेण्यमाचक्षाणः प्रावृषेणित्यत्रलकारश्रवणार्थमपितत् एयं नान्तिकिपिटिलोपलि
लोपयल्लोपः नार्थं अत्र च हेमनादिति लत्त्वं हेमनात्वेनयत्तानुपपन्नमितिभावः हैमनमिति अकारविशिष्टस्यनशब्दस्य लोपे अन्तितिप्रकृतिभावान्नसंहितइति
टिलोपोनतकारस्येवलोपइतिपक्षेतुपस्येति चेन्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्यानिवद्भावाद्वाटिलोपोनेतिबोध्यम् हैमंतमिति ऋत्वणिनकारलोपान्

प्रावृषएण्यः।४।३।१७॥ प्रावृषेण्यः। वर्षाभ्यष्ठक्।४।३।१८॥ वर्षासुसाधुवार्षिकम्वासः। कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति साध्ववर्थाः सर्वत्राणचतलोप
श्चा।४।३।२२॥ हेमन्तादणस्यात्तलोपश्चतेरलोकवेदे चकारात्पक्षे ऋत्वण्। हैमनः। हैमन्तः। सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौतुट्च।४।३।२३
साय मित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योव्ययेभ्यश्चकालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौस्तयोस्तुट्चतुरः प्रागनादेशः। अनघतनइत्यादिनिर्देशात्। सायन्तनंभास्यदम्प्र
तिष्ठायामादे।१।१४६॥ आत्मपोषणाय शिष्टत्वात् [illegible] प्रत्याख्यातंभाष्येनपक्षहिहेमन्तपर्यायोहेमनशब्दोप्यस्तिहेमन्नागनीगन्धिकर्णोवित्यादिप्रयोगात् ततश्च
हेमनहेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हैमनं हैमन्तमितिरूपद्वयं [illegible] हं छं दसि तु हेमन्तावृतिष्ठञा हैमन्तिकमितिततःप्रपिरूपंसिध्यति न च विशेषविहितेनञाऋत्वणो बाधः शं
क्यः [illegible] विधीनां वैकल्पिकत्वात् इत्थं च तं हेमन्त [illegible] वृतिसूत्रेसर्वत्रग्रहणमपक्षष्य लोकेपिहैमंतिकमितिस्वीकृतं सायंचिरं नन्वेतरंगत्वात्प्रथमं तु विमृत्युरि
[illegible] विवक्षुशब्दस्यन्तत्वकृतया अंगसंज्ञानिमित्तयोयुक् [illegible] विधीयमानो नादेशो नस्यात् नचैवं तु गेवक्रियताम् इतिवाच्यं तस्यपूर्वान्तत्वेन विसर्गाभावान्मान्तत्वान
[illegible] नसत्वाभावे प्रसंगात् [illegible] आह तु टःपाणिति इत्या [illegible] आदिशब्देनघकालतनेषुविषयात्तु सायंतनमिति स्यते घन्त्रिसायशब्दोऽकारान्तोदिवसावसाने
[illegible] स्यप्रत्ययसन्नियोगेनमान्तत्वं निपात्यतइतिवा [illegible] कृतेन मतं भाष्यकृतातु मान्ताव्ययामन्त्याश्रित्यसायंप्रहणंप्रत्याख्यातं नचैवंसायशब्दात्कालाट्ठञिप्र

चिरंतनमिति चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसन्नियोगेन मांतत्वं निपात्यत इति भावः अत्र वदंति स्वरादौ पाठादव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे चिरमित्येतदर्थं न चादन्ताच्चिरशब्दाद्दु [illegible]स्यादिति वाच्यं तेन बाधादिति एदंतत्वमिति प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतन इत्याद्यर्थं तत्र हि सप्तमी नास्ति जातार्थे घकालतनेष्वित्यलुकापि सिद्धं चिरत्नमिति सूत्रे चिर शब्दस्योपादानाट्ट्युट्युलावपि स्तः न चैवं सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यं मांताव्ययादेव ट्युट्युल्विधौ तत्संभवात् परुत् पूर्वस्मिन्वत्सरे परारि पूर्व तरे अग्रादि डिमचो डित्वं स्पष्टार्थं तत्र जातः ननु शेष इत्यस्य लक्षणत्वोक्तेः स्रौघ्नरूपं श्रावणः शब्द इत्यादौ विवजातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः अधिकाराच्च

चिरन्तनं। प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते। प्राह्णेतनं। प्रगेतनं। दोषातनं। दिवातनं। चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः। चिरत्नं। परुत्नं। परारित्नं अग्रादिपश्चाड्डिमच्॥ अग्रिमं। आदिमं। पश्चिमं। अन्ताच्च॥ अन्तिमं। विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्॥४।३।२४॥ आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च पक्षे ठञ् पूर्वाह्णेतनं। अपराह्णेतनं। घकालतनेष्विति अलुक्। पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनं। अपराह्णतनं। पौर्वाह्णिकं। आपराह्णिकं। तत्र जातः॥४।३।२५॥ सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः। स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः। औत्सः। राष्ट्रियः। अवारपारीण इत्यादि॥ प्रावृषष्ठप्॥४।३।२६॥ एण्यस्यापवादः। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः। संज्ञायां शरदो वुञ्॥४।३।२७॥ ऋत्वणोऽपवादः। शारदकाः दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च। उत्तरपदस्य।७।३।१०॥ अधिकारोऽयं हनस्त इत्यस्मात्प्राक्। अवयवादृतोः।७।३।११॥ अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यान्ञिति णिति किति च तद्धिते परे। पूर्ववार्षिकः। अपरहैमनः। अवयवात्किं। पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः॥ ॥ ॥

घादयोऽपि न च जातादिष्वेवाणादय इति नियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश आवश्यकः अन्यथा तत्रास्ते तत्र शेते इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यं चाक्षुषमित्यादावसिद्ध्याप नेः स्रुघ्ने आस्ते स्रुघ्ने शेते इत्यादौ त्वनभिधानादेव तद्धितो न भविष्यति अंगुल्या खनति वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा समर्थविभक्तयस्त्वाक्षेपादेव लभ्यन्ते चाक्षुषमित्यत्र [illegible]यथा तस्मात्तत्र जात इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्मैवं प्रावृषष्ठबित्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् ये तु निरपवादा अर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इत्याद[illegible]यस्ते तु व्यर्था एवेति दिक् संज्ञायां शरदः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थः संज्ञायां किं शारदं सस्यं संज्ञायामित्येतत्कृतलब्धेत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति वृत्तिकृत्

पूर्ववार्षिक इत्यादि वर्षाणां पूर्वः हेमन्तस्यापर इति विग्रहे पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः पूर्वा स्विति तद्धितार्थे समासः ॥ ॥ ऋतोर्वृद्धिमद्विधाविति ऋतुवाचि-
नः शब्दाद्वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधानेन तदन्तविधिर्वाच्यः स चेदृतुवाचिशब्दो ऽवयवेभ्यः पर इत्यर्थः पूर्वत्रेति पूर्ववार्षिकः अपरहैमन इत्यत्र तथा च वर्षाभ्यष्ठक स-
र्वैकाच्च तल्लोपश्च वर्षाभ्यामस्मात् ठग्लोभवतः वृद्धिमद्विधौ किं पूर्वप्रावृषं प्रावृषएण्य इत्यत्र तदन्तविध्यभावादिह ऋतुत्वमेव इहत्विति पौर्ववार्षिक इत्यत्र त-
था च इह कालादृञिति ठञेवेति भावः अव्ययत्वाभावादिति अन्यथा पूर्वा सु वर्षा स्विति सामानाधिकरण्यं न संगच्छेतेति भावः जनपदेत दवध्योरितीति तस्मिन्ननु-
वर्तमाने अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्यनेनेत्यर्थः पौर्वमद्र इति मद्रेभ्यो ऽञित्यञ् पूर्वाह्णक इति विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रको मूलक-
ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्तविधिः पूर्वत्रेह तु नावयवत्वाभावात् । सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य ।७।३।१२॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपा-
ञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति वुञ् । सुसर्वार्द्धे दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः । दिशो ऽ-
मद्राणाम् ।७।३।१३॥ दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किं । पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किं ।
पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । प्राचां ग्रामनगराणाम् ।७।३।१४॥ दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्याचो वृद्धिः
पूर्वेषुकामशम्यां भवः । पूर्वैषुकामशमः । नगरे । पूर्वपाटलिपुत्रकः । पूर्वाह्णापराह्णार्द्रमूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ।४।३।२८॥ पूर्वाह्णकः ।
अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः । पथः पन्थ च ।४।३।२९॥ पथि जातः पन्थकः । अमावास्याया वा ।४।३।३०॥ अमावा-
इति नक्षत्रेभ्योऽपवादः प्रदोषक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः अवस्करक इति औत्सर्गिकस्याणोऽपवादः ये तु संज्ञायामित्येतत्तु तलब्धेत्येतत्पर्यन्तमनुव-
र्तयन्ति तन्मते अस्मिन्नायां यथा यथं अणादयो घादयश्च बोध्याः अमावास्यायां वा संधिवेलाद्यणोऽपवादः अमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रेणामापूर्वाद्वसेर्ण्य-
ति वृद्धो पक्षे ह्रस्वत्वं निपातितम् इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्येह ग्रहणं प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात् अमावस्यकः अमावस्यः यत्त्विह सूत्रे सं-
धिवेलादिषु च ह्रस्वाद्यंपठन्ति तन्नातुरीयोपधस्यनन्याद्विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमि-

अत्र अमावास्या शब्दादकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि पूर्ववद्भाभ्यां बोध्यः अमावास्य इति ह्रस्वमध्यात् अमावस्यः अणत्रौ च यथासंख्यार्थो योगविभागः श्रविष्ठा इह सत्रैस्वातिशब्दो ह्रस्वांत इति कैयटहरदत्तादयः माधवस्तु दीर्घान्त इत्याह सातत्यगमन इति धातोरौणादिक एवं चात्र स्वातीतिष्येति ङीषंतग्रहणाद् ङीषंतस्य सौवातन्त इति रूपं सत्रैस्वातिशब्दो ह्रस्वांत इति कैयटहरदत्तादयः माधवस्तु दीर्घ... लुग्विधायकेस्मिन् ङीषंतग्रहणेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया ङीषंतादपि अणो लु-
भ इत्यर्थ इव जातार्थेपि माधवमते सिद्ध्यत्येव कैयटादिमते तु जातार्थे न सिद्ध्यति ... औत्सर्गिके ण प्राप्ते

अचा।४।३।३१॥ अमावास्यः। सिंध्वपकराभ्याङ्कन्।४।३।३२॥ सिन्धुकः। कल्ला द्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते। अपकरकः। औत्सर्गिके ण प्राप्ते अणञौ च।४।३।३३॥ क्रमात्स्तः। सैन्धवः। आपकरः। श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्।४।३।३४॥ एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। लुक् तद्धितलुकि।१।२।४९॥ तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः। फल्गुन इत्यादि। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्॥ चित्रायां जाता चित्रा। रेवती रोहिणी आभ्यां लुक् तद्धि-
तलुकीति लुकि कृते गौरादित्वान्ङीष्। फल्गुन्याषाढाभ्याम् टानौ वक्तव्यौ॥ स्त्रियामित्येव। फल्गुनी। अषाढा। श्रविष्ठाषाढाभ्या-
ञ्छण् वक्तव्यः॥ अस्त्रियामपि। श्राविष्ठीयः। आषाढीयः। जे प्रोष्ठपदानाम्।७।३।१८॥ प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे
ञिति णिति किति च। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपदो माणवकः। जे इति किं। प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः। बहुवचननिर्देशान्न पर्यायोपि गृह्यते॥
भद्रपादः। स्थानान्तगोशालखरशालाच्च।४।३।३५॥ एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। गोःस्थानः गोशालः। खरशालः। विभाषासेनेति न
पुंस्कत्वे ह्रस्वत्वम्। वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा।४।३।३६॥ एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात्॥ ८८ कः प्रवृत्तेः उपसर्जनेति अप्रधान-
मि-उपसर्जनं गृह्यते न शास्त्रीयमसंभवात् ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रे प्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यतां एकविभक्ति चेति शास्त्रीयं न गृह्यतामेवं हरीतक्याः फला-
नि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसंगात् उपसर्जनस्य किं अवन्तीकुन्तीकुरुः श्रविष्ठास्विति श्रविष्ठा धनिष्ठाः इत्यादीति आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः

विशाखः अषाढः बहुलः कृत्तिकावाची बहुलाशब्दस्तावत्तस्य समाहारद्वंद्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे उपसंख्यानमिति लुक् इति शेषः । चित्रेति लुक्यद्विनेति लुकि
पुनः स्त्रीप्रत्ययानाविति विधानसामर्थ्यादेतयोर्न लुक् स्यान्नांत गोशालेत्यत्र विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं तस्मा हचर्यात्खरशालेऽप्येवमेव न चैवं स्त्रीत्वपक्षे
[illegible] स्यादिति शंक्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक् सिद्धेरित्याहुः यद्यपि टावंतयोः पाठोऽप्येकदेशविकृतन्यायेन क्लीबयोरपीष्टं सिध्यति तथापि लाघवा
य ह्रस्वपाठः नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वमिति सूत्रे इति शेषः ॥ ॥ वत्सशाले जात इति वत्सशालायामित्यपि बोध्यं इत्यादीति आदिशब्दादभिजित् आभिजितः
अश्वयुक् आश्वयुजः प्रतिप्रसूत इति कालाट्ठञो निवर्त्तमानो य औत्सर्गिकोऽण् संधिवेलादिसूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः कृतलब्ध ननु कृतक्रीतत्वे जा

वत्सशाले जातः वत्सशालः । वात्सशालः । इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण् एवादिष्टव्यः ॥ शतभिषजः । शतभिषक् । नक्षत्रेभ्यो बहुल
म् ।४।३।३७॥ जातार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।४।३।३८॥ तत्रेत्येव । स्रुघ्ने कृतो लब्धः
क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः । प्रायभवः ।४।३।३९॥ तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः । उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ।४।३।४०॥ औपजा
नुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥ सम्भूते ।४।३।४१॥ स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः । कोशाड्ढञ् ।४।३।४२॥ कौशेयं वस्त्रं । कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमा
नेषु ।४।३।४३॥ हेमन्ते साधुः हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः । उप्ते च ।४।३।४४॥ हेमन्ते उ

तलब्धत्वयोर्वाप्येवेति किमनयोर्ग्रहणेन सत्यं कृतत्वं [illegible] तत्प्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थे तद्ग्रहणं अत एव जाते लुग्भाजामपि कृते न लुक् प्राय कादाचित्कभवनोऽश्रयः प्रा
यस्त्रशलेन [illegible] भव इत्यनेन गतार्थतेत्याहुः भाष्ये तु [illegible] नमेतत् प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति उपजानु इत्येते सामीप्येऽव्ययीभावाः तेषां समाहा
[illegible] संभूते इह तत्रादिना सम्भावना आधार [illegible] अध्यस्यानातिरेकश्चेति इयमस्याश्रीयते स्रौघ्न इति स्रुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणेनातिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः
कोशात् कौशेयमिति वस्त्रविशेषे योगरूढोऽयं कोशसम्भूतत्वात्कार्यवादाभिप्रायेण मतांतरं तु विकारप्रक इत्येण्यादन्त्रित्यस्यानंतरं कोशाच्चेति पठितव्यं तथा च वार्तिकं
विकारे कोशाड्ढञ् संभूतेऽत्वर्थानुपपत्तिरिति कालात पुष्प्यदिति दैवादिकः शत्रन्तः सदा हपुष्प्यतीति उप्ते च कालादित्येव योगविभाग उत्तरार्थः उप्यंत इति सूत्रे भूतकाले

सि·कौ·
मी·त·
सु·त·
३३

मयूराः कलापिनो भवंति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकं अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः तद्युक्तः कालोप्यश्वत्थः यस्मिन्काले॥ मू. ५॥
तंत्रमिति भावः आश्वयुज्या वुञ् ञकारः स्वरार्थः उत्तरत्र वृद्ध्यर्थश्च॥ ॥ आश्वयुज्यामिति अश्विनीनक्षत्रपर्यायो अश्वयुक् तद्युक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः
देयमृणे ऋणे किं मासे देयमिष्टा अश्वत्थ इति फले लुक् इह पुल्लिंगनिर्देशाय द्व्ययुक्तस्तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचारिक इत्याशयेन पुल्लिंगप्रयोग इत्याहुः

आश्वयुज्या वुञ्।४।३।४५॥ ठञोपवादः। आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्।४।३।४६॥ पर्वेण ऋत्वण्। ग्रैष्मकं। ग्रैष्मं। वासन्तकं। वासन्तं॥ देयमृणे।४।३।४७॥ कालादित्येव। मासे देयमृणं मासिकं। कलाप्यश्वत्थयववुसाद्वुन्।४।३।४८॥ यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवंति तत्र देयमृणं कलापकं। यस्मिन्नश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकं। यस्मिन्यववुसमुत्पद्यते तत्र देयं यववुसकं॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्।४।३।४९॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकं आवरसमकं। संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च।४।३।५०॥ चाद्वुञ्। सांवत्सरिकं। सांवत्सरकं। आग्रहायणिकं। आग्रहायणकं। व्याहरति मृगः।४।३।५१॥ कालवाचिनः सप्तम्यन्ताट्ठञादयः स्युः। यो व्याहरति स मृगश्चेत्। निशायां व्याहरति नैशो मृगः। नैशिकः। तदस्य सोढम्।४।३।५२॥ कालादित्येव। निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशिकः। नैशः। तत्र भवः।४।३।५३॥ स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः राष्ट्रियः। दिगादिभ्यो यत्।४।३।५४॥ दिश्यम्। वर्ग्यम्। शरीरावयवाच्च।४।३।५५॥ दन्त्यं। कर्ण्यं॥ प्राचां नगरान्ते।७।३।२४॥ प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चामादेरचो वृद्धिः ञिति णिति किति च। सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौण्ड्रनागरः। प्राचां किं। मनगरमुदक्षु तत्र भवः। मानगरः॥ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्।७।३।२५॥ जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्य चामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च। कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलं। कौरुजाङ्गलं। वैश्वधेनवं। वैश्वधैनवं। सौवर्णवलजं। सौवर्णवालजं। इति कुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्।४।३।५६॥ दार्तेयं। कौक्षेयं कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयं

न्श्चेति संवत्सराग्रहायणीभ्यां चेत्येवसुवचं न चेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरि ((
ति पठ्यते तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते अणं बाधित्वा ठञेव यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यं तस्मै हितामत्छ्रिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेनात्राण् प्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं शक्यत्वादिति नव्याः नैशिक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेति वा ठञ् तत्र भवः कालादितिनिवृत्तं कालसंबद्धस्य निवृत्तेः पुनस्तत्र ग्रहणात् ॥

नचपूर्वसूत्रस्थस्य तदित्यस्य व्यावृत्त्यै तत्र ग्रहणमस्त्विति वाच्यं तदस्येति सूत्रस्येत अन्तरत्रापि सुपठत्वात् यद्यपि भूधातुरत्यन्तावपि वर्त्ते तेतथापीह सत्तार्थ एव वर्तते
तत्र जात इति पृथग्ग्रहणादिति बोध्यं दिगादिभ्यो दिश् वर्ग पूग पक्ष रहस् उखा साक्षिन् । आदि अंत मुख जघन मेघ यूथ उदकात्संज्ञायां न्याय वंश कालेन्या
दिर्दिगादिः मुखजघनयोः पाठो त्रा शरीरावयवार्थः सेनाया मुखजघने च भवं मुख्यं जघन्यं प्राचां नगरान्ते सप्तमीनिर्देशाद्‌गेस्येत्यधिकृतमपि सम्पन्नेन विपरिण
म्यते तदाह नगरान्ते गरुणि इति कुक्षि इति चर्मविकारः शरीरावयवविशेषश्च कुक्षिशब्दो धूमादिस्तेतो धूमादिभ्यश्चेति वुञि प्राप्ते अनन्तढञ् कलशि र्मन्त्यपात्रे कल
शिमुदधिरगुर्वादिव्विस्तारवत्पात्रे तौ ईति माघः वस्ति र्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः तत्र भवं वास्तेयं अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपको निपातः स च तिङन्तेन समानार्थोऽभिन्नार्थश्च आद्यो
यथा अस्ति क्षीरा गौः द्वितीयो यथा अस्तिमान् धनमानित्यर्थः तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमाकेयमिति हरदत्तः अहो भव माहेयं त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादीत्यमरः ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च ।४।३।५७॥ चात्ढञ् । ग्रैवेयं ग्रैवं । गम्भीराञ्ञ्यः ।४।३।५८॥ गाम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । अव्ययीभावाच्च ।४।३।५९॥ परिमुखम्भवं पा
रिमुख्यं । परिमुखादिभ्य एवेष्यते नेह । औपकूलः । अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ।४।३।६०॥ अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि अन्तः । अन्तर्वेश्मं तत्र भवं

[illegible] ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च शरीरावयवाच्चेति यतोऽपवादः ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र उद्भूतावयव संघातविवक्षया ९९ आन्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गेहिकं ॥
सूत्रेबहुवचनं तिरोहितावयवसंघातविवक्षायां त्वेकवचनान्तादप्यण् ढञ् मौलवग्रैवेयमित्यादि ग्रीवासु भवं ग्रीवायामिति वा विग्रहः गंभीराञ्ञ्यः पंचजनादुपसं
ख्यानं पाञ्चजन्यं परिमुखमिति यदि परिशब्दादिह वर्जनं गम्यते तदा अपपरिबहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभावः यदि सर्वतोभावस्तदा त्वसमासे निपातनादव्ययी
भावरूत्यात्त्यः परिमुखादिभ्य एवेति अयं भावः दिगादिगणान्तरं परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युलूखलेत्यादि परिमुखादिगणः पठ्यते तत्र ग्रामण्यादिह सूत्रे अव्ययीभावशब्दे
न परिमुखादिरेव गृह्यते तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति नन्वेवं परिमुखादेरिति सूत्रविशिष्यैव क्रियतां किमनेन प्रयासेन उत्तरत्राव्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपि
तत्रैव तत्करणं चित्यादिति चेदत्राह हरदत्तः परिमुखादिरत्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योऽपि ञ्यः स्यात् अव्ययीभावग्रहणात्तु तेभ्यो न भवतीति परिमुखादित्व
तत्प्रतिशाखं शब्दोऽपि बोध्यः तथा च शाखान्याशाविति धातौ प्रतिशाखं भवः प्रातिशाख्यः अव्ययीभावाच्चेति ञ्य इति माधवः अंतर्वेश्ममिति नपुंसकादन्यतरस्यामिति

अध्यात्ममिति अनश्चेतिटचूकर्णललाटात् यत्नोपवादः अलंकारे किं कर्ण्यं ललाटं तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यायते येन स व्याख्यानः करणे ल्युट् इति शब्दो वाक्यार्थं प
रामृशति तत्समीपे श्रूयमाणश्च कारस्तत्र भव इति वाक्यार्थमाक्षिपति नामप्रतिपादकं तच्च शास्त्रलक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः तथा च षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानकरणार्थे समर्थं

अध्यात्मादेष्ठञिष्यते॥ अध्यात्मेभवमाध्यात्मिकं। अनुशतिकादीनां च। ७।३।२०॥ एषामुभयपदवृद्धिः स्यात्। ञिति णिति किति च। आधि
दैविकम्। आधिभौतिकं। ऐहलौकिकं। पारलौकिकं। अध्यात्मादिराकृतिगणः॥ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्। ७।३।१।ए
षां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत्। ञिति णिति किति च। दाविकं। देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः। शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः
पलाशादिभ्यो वेत्यञ्। दित्यौहः दात्यौहं। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रं। श्रेयसि भवं श्रायसं। ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्। ४।३।६१॥ ठञ् स्यात्। अव्य
यीभावादित्येव। पारिग्रामिकः। आनुग्रामिकः। जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः। ४।३।६२॥ जिह्वामूलीयं। अङ्गुलीयं। वर्गान्ताच्च। ४।३।६३॥ कवर्गी
यं। अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्। ४।३।६४। पक्षे पूर्वेण छः। भवर्ग्यः। भवर्गीणः। भवर्गीयः। अशब्दे किं। कवर्गीयो वर्णः। कर्णललाटात्क
नलंकारे। ४।३।६५॥ कर्णिका। ललाटिका। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः। ४।३।६६॥ सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः। तैङः। कार्तः।
सुप्सु भवं सौपं। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्। ४।३।६७॥ षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं। तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः। क्रतुयज्ञे
भ्यश्च। ४।३।६८॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते। अग्निष्टोमस्य
व्याख्यानस्तत्र भव आग्निष्टोमिकः। वाजपेयिकः। पाकयज्ञिकः। नावयज्ञिकः। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं। अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥

तत्र भवार्थे व्याख्यातव्यस्य ग्रंथस्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युरिति सूत्रार्थः व्याख्यातव्यनाम्नः किं पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला पाटलीपुत्रे हि तया व्याख्यायते इ
दृक्प्रासादवेश्मविशिष्टमिति न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम ग्रंथेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वान्नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेवं सूत्रे कृते बह्वचो अणोऽपवादः

वेष्वेवः किञ्च च पुरूंतस्य नीयेकच्छन्दस्याहार्यः सौर्येनैद्रं भंत्रो दात्तात्किं संहितायाः संहितं गतिरनंतरः इत्याद्युदात्तोयं अंतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं उदात्तादित्युक्तेपि वर्णग्रहणेन
रंतग्रहणान वर्णादनुदात्तस्य स्यन्त्रयथा कृतुपर्त्रस्य श्च अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मंत्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं त्रेधा
नामेव व्याख्येयतायाउक्तत्वादित्याह इति सोमः अग्नेः सोमः स्मिन्निति बहुव्रीहिः परादिश्चपरांतस्वेत्यंतोदात्तोयं पीयते ऽस्मिन्निति पेयः कृत्यल्युटो बहुलमिति अधिकरणे यत्
वाजेनासुयवागूभेदकस्य पेयो वा जपेयः अयं हि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः पेयशब्दस्य यतोनावः इत्याद्युदात्तत्वात् राज्ञा क्षत्रियेण सूयते राजा सोमः सूयते अत्रेति वारा
जसूयः राजसूयेति क्यपन्तनएवनिपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा अयमप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त एव धातुस्वरेण सूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् असोमके भ्यउदाहर
ति पाकेति अल्पपर्यायः पाकशब्दः पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयस्स च समासस्वरेणान्तोदात्तः नवैर्व्रीहिभिर्यजनं नवयज्ञः। आग्रयणं यजयाचरविच्छप्रच्छरक्षो नङ् कर्तृके

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ॥ ऋषिशब्दे भ्योलक्षणया व्याख्येयग्रन्थं वृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्या
नस्तत्र भवो वा वासिष्ठिको ऽध्यायः। अध्यायेष्विति किं [illegible] पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ।४।३।७०। पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौ
रोडाशः तत्र भवः पौरोडाशिकः। छन्दसो यदणौ ।४।३।७१। छन्दस्यः छान्दसः। द्व्यज्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्।४।३।७२।
द्व्यचः ऐष्टिकः पाशुकः ऋतन्नातु[illegible]कः ब्राह्म[illegible]णिकः आर्चिकः इत्यादि अणृगयनादिभ्यः।४।३।७३।ठञादेरपवादः। आर्गयनः। औपनिषदः
वैयाकरणः। ततआगतः।४।३।७४। [illegible] :सौघ्नः॥ ॥ [illegible] कृतिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः अन्तोदात्तार्थमिति वाजप

[illegible] तस्यार्थे [illegible] पिनः परत्वादनेनैव भाव्यमित्याग्निष्टोमिक इत्याद्युदात्तमिति भावः॥ अध्यायेष्वेवर्षेः एवकारः स्पष्ट
प्रतिपत्त्यर्थः [illegible] पौरोडाशिकी पुरोडाश्यते इति पुरोडाशः दाशृदाने कर्मणि घञ् इहैव निपातनाद्दस्य डत्वं छे
इसोऽ[illegible] व्याख्यानपरो [illegible] दः छन्दस्य इत्यादि इहार्थयोर्यदणभ्यां यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वादिति वाध्येद्व्यज्नन्त
णोपवादः चातुर्होतृक इति पृथिवीहोता द्यौरध्वर्युरित्या [illegible] स्य चतुर्होतेति नामधेयं इत्यादीति आदिशब्दान्मात्र्यमिकः आध्वरिकः पौरश्चरणिकः नामाख्यातग्रहणं सं

गृहीतग्रहणमाख्यातार्थमितिज्ञेयं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अणृगयु ऋगयनादि भ्योभवव्याख्यानयोरणस्यात् ठञादेरिति आदिशब्दाद्वुक्छ
योः आर्गयनइति अयनशब्दोभावसाधनस्तेनसमासे अनोभावकर्मवचनइत्यंतोदात्तः अभेदोपचाराद्भाववचनोपिग्रंथेवर्त्तते इहवृह्वचोंगोदक्षादितिठञाम
औपनिषदइत्यत्राप्येवं विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्योद्धनृद्वास्तणेतिठक्प्राप्तः व्याकरणशब्दात्तुवृद्धाच्छः॥ ॥ ठगायस्थानेभ्यः स्वामीस्वामिनमयमेनीतिवा ऽयः स्था
मिग्राह्योभागः सयस्मिंनुत्पद्यतेतदायस्थानम् वहुवचननिर्देशःस्वरूपग्रहणनिरासार्थः वृद्धाच्छंपरत्वादयंवाधते आपणिकः आकरिकः छादीनांचेति का
र्कणइत्यत्रकाकणषर्णीद्भागद्वाजइतिच्छः प्रत्ययः प्राप्तः तीर्थशब्दात्तुधूमादित्वात्तुञ्प्राप्तः उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ्प्राप्तइत्यर्थः विद्यायोनि विद्यायोनिकृ

ठगायस्थानेभ्यः।४।३।७५॥ शुल्कशालाया आगतश्शौल्कशालिकः। शुण्डिकादिभ्योऽण्।४।३।७६॥ आयस्थानठकश्छादीनाञ्चापवादः। शु
ण्डिकादागतः शौण्डिकः। कार्कणः। तैर्थः। विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्।४।३।७७॥ औपाध्यायकः। पैतामहकः। ऋतष्ठञ्।४।३।७८॥ वुञोपवा
दः। हौतृकं। भ्रातृकं। पितुर्यच्च।४।३।७९॥ चादृञ्। रीङृतः। यस्येतिलोपः। पित्र्यं। पैतृकं। गोत्रादङ्कवत्।४।३।८०॥ विदेभ्य आगतं वैदं। गार्गं।
दाक्षं। औपगवकं। नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्।७।३।३०॥ नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा स्यात् दौप
रे। आशौचं। अशौचं। आनैश्वर्य्यं। अनैश्वर्य्यं। आक्षैत्रज्ञं। अक्षैत्रज्ञं। आकौशलं। अकौशलं। आनैपुणं। अनैपुणं॥ ॥

नः संवंधो येषां तेभ्यो वुञ्स्यात् अणोपवादः छंतुपरत्वाद्बाधते आचार्यकः मातामहकः मातुलकः ऋतष्ठञ् विद्यायोनिसंवंधेभ्यइतिवर्त्ततेनदाह वुञोपवादइति उक्त।
श्रितिवक्तव्येतपरकरणं ठञ्ग्रहणंचचिंत्यप्रयोजनमिति प्राञ्चः पैतृकीविद्येत्यत्र ङीवर्थे ठञ्ग्रहणमितितुनत्वं नचटिड्ढेतिसूत्रे कञ्ग्रहणात्त्यदादिषु दशइतिकञोप्य
नुवंधकत्वात् तपरकरणंविहाय उष्ठञित्येवसुवचमित्याहुः गोत्रादंकवत् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकंगोत्रमित्युक्तं अपत्यप्रत्ययांतात्ततआगतइत्यस्मिन्नर्थे।
अंकवत्प्रत्ययाः स्युः अंकेदृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशोनतुसाक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः तेनगोत्रचरणाद्वुञितिवुञपिलभ्यते सहितस्येदमितिसामान्येनविधीयमा
नोपिअन्यत्रितंतादन्यत्र अंकेपिदृष्टः वैदमित्यादि संघांकेत्यादिना अंकार्थेऽण्विहितइतीहाप्यन्यत्रितंतादण् औपगवकमिति गोत्रचरणादितिवुञ् अंकेद
ङीप्सिद्ध्यतीतिवाच्यंयादृशीत्याद्यसिद्धेः नदनुवंधकग्रहणेनातदनुवंधकस्याग्रहणात् ४

शैषिकप्रकरणम्

हेतुमनुष्येभ्यो मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थं बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं समरूप्यमिति विभाषा गुणेन्यत्रविभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि पंचमी योगविभागे तु बाहुलकं प्रकृते सत्तु दृष्टेरिति लिंगं मयट्चेति योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः दोडीवर्थः हैमवति हिमवतः प्रकाशते तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः उत्पत्तिवचन सुप्रभवतिर्न गृह्यते तत्र जात इत्यतो भेदेन निर्देशात् वैदूर्य इति दंत्यमध्योयं शाद्वलवन्नडुनड्वलवन्मूर्द्धन्यमध्यः नन्वत्रार्थासंगतिः बालवायपर्वतो दू सोम भवति विदूरनगरे तु संस्क्रियते सत्यं अत एव समाहितं भाष्ये बालवायो विदूरं च प्रकृत्यंतरमेव वा न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेदिति अस्यार्थः बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी बालवायशब्द आक्षिप्यते यथा शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरवणादेशाभ्यामनुरूपः स्थानी विश्रवस्शब्द आक्षिप्यते यथा वा पद्दन्नित्यादौ पदाद्यादेशानुरूपस्थानी पादवंतादिराक्षिप्यते तद्वत् प्रकृत्यंतरमेवेति विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्याप्यवा

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः।४।३।८१॥ समादागतं समरूप्यं। विषमरूप्यं। पक्षे गहादित्वाच्छः समीयं। विषमीयं। देवदत्तरूप्यं। देवदत्तं
मयट् च।४।३।८२॥ सममयं। विषममयं। देवदत्तमयं॥ प्रभवति।४।३।८३॥ तत इत्येव। हिमवतः प्रभवति हैमवती गंगा॥ विदूराञ्ञ्यः।४।३।
८४॥ विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः। तद्गच्छति पथिदूतयोः।४।३।८५॥ स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः। पन्था दूतो वा। अभिनिष्क्रामति द्वारम्।४।३।
८६॥ तदित्येव। स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं। कान्यकुब्जद्वारं। अधिकृत्य कृते ग्रन्थे।४।३।८७॥ तदित्येव। शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः।
शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात्॥

...च्चकोसतीत्यर्थः एवं चास्मिन्पक्षे बालवायात्प्रभवतीति विग्रहे विदूरशब्दात्प्रत्यय इति व्याख्यातक्लेशेनेति भावः नवा इति वैशब्दो ऽसमंजसे नयति तत्र पर्वते न विदूरशब्दः प्रसिद्ध इति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवद्व्यवहरेत नियतपुरुषापेक्षो हि व्यवहारो दृश्यते यथा वणिज एव वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरंति एवं वैयाकरणा एव वाग्दृं विदूर इति तद्गच्छति द्वितीयांतात् गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्स चेद्गंता पंथा दूतो वा स्यार्थः तत्र साध्यसिद्धिं नतिकाष्ठा निपतंतीत्यादौ विवक्षितकरणस्य स्वातंत्र्यविवक्षया पंथाः कर्ता अभिनिष्क्रामति द्वितीयांतात्प्रत्ययः स्याद्यन्निष्क्रामति तच्चेद्द्वारमित्यर्थः स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारमिति स्रुघ्नाभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोऽर्थः पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वं तदित्येवेति अधिकृत्येत्यंतरस्यापेक्षया द्वितीया

शारीरकीय इति कुत्सितं शरीरं शरीरकं तत्संबंधी शारीरको जीवात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रंथः शारीरकीयः चतुर्लक्षणी सूत्रसंदर्भः वृद्धाच्छः अत्र वार्त्तिकं लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी आख्यायिका नाम गद्यरूपो ग्रंथविशेषः अत एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र तत्र भेदेनोपादानं आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्ययः उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुगित्यर्थः वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता सुमनोत्तरा क्वचिन्न भैमरथी अभेदोपचारेण गतार्थत्वान्नेदं वार्त्तिकमावश्यकमिति मूले नोक्तं ॥ ॐ ॥ शिशुक्रंद अत्र वार्त्तिकं द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरं राक्षोसुरं निपातनादिति सभा राजेति सूत्रे अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेत्युक्तत्वात्तेन सूत्रेण क्लीबत्वं न सिद्ध्यतीति भावः सोस्य निवासः स इति प्रथमांतादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितः प्रत्ययः स्यात् प्रथमांतार्थः स निवासश्चेत् स्रु

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ।४।३।८८। शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः यमस्य सभा यमसभं क्लीबत्वन्निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयं । इन्द्रजननादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयं विरुद्धभोजनीयं सोऽस्य निवासः ।४।३।८९। स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः । अभिजनश्च ।४।३।९०। स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजन इति विवेकः । आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ।४।३।९१। पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदाः द्विजाः । शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ।४।३।९२। शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ॥

(( स्रुघ्नो निवास इति निवासाधिकरणमित्यर्थः नन्वस्येति कर्तृयोगे कर्तरि षष्ठी तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् स्रुघ्नाधिकरणवासकर्तेहेत्यर्थः तथा च तत्र भव इत्येव सिद्धं किमनेनेति चेदत्राहुः वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोऽस्तीति नास्ति वैयर्थ्यं वसंति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनीत्यादौ तूपचारो बोध्यः अभिजनश्च योगविभाग उत्तरार्थः अभिजनाः पूर्वबांधवा इति वृत्तिः अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः पूर्वबांधवाः पित्रादयः बंधुशब्दः प्रत्तादिः पूर्वसूत्रादिह निवास इत्यनुवृत्तेन सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबंधिनि लक्षणा एवं स्थिते फलितमाह यत्र पूर्वैरिति आयुधजीविभ्यः तादर्थ्ये एषा चतुर्थी आयुधजीविभ्यः आयुधजीव्यर्थं आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः सोऽस्याभिजन इत्यनुवर्त्तते पर्वत इति प्रकृतिविशेषणं तदाह पर्वतवाचिन इत्यादि पर्वत इति किं सांकाश्य ॥

॥

का। आयुधजीविनः यायधादिति वुञ् शंडिकादिभ्योऽञ्यः शंडिकाः सर्वसेनशकेत्यादि॥ ॥ सिंधुतक्षसिंधुवर्णुगंधारकंबोजादयः सिंध्वादयस्तत्रायेणाकच्छादिष्वपि पठ्यंते तेभ्योऽणि सत एव सिद्धे मनुष्यवुञो बाधनार्थं वचनं तक्षशिलावत्सोद्धरणवर्वरित्यादयस्तक्षशिलादयः वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् छणोऽपवादः अजाद्यदंतमल्पाच्तरमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ज्ञापनार्थं ननु वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे ऋष्यंधकेत्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नस्तथा च तत्र गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इत्युत्तरसूत्रेण वुञेवास्तु किमनेन वुना न ह्यत्र वृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो दोषः

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ।४।३।९३। सिंध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे। सैन्धवः। तक्षशिला नगरी। अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः। तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः।४।३।९४। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः। शालातुरीयः। वार्मतेयः। कौचवार्यः। भक्तिः।४।३।९५। सोऽस्येत्यनुवर्त्तते। भज्यते सेव्यत इति भक्तिः। स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः। अचित्ताददेशकालाट्ठक्।४।३।९६। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः। पायसिकः। अचित्तात्किं। देवदत्तः। अदेशात्किं। स्रौघ्नः। अकालात्किं। ग्रैष्मः। महाराजाट्ठञ्।४।३।९७। माहाराजिकः। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्।४।३।९८। वासुदेवकः। अर्जुनकः। गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्।४।३।९९। अणोऽपवादः। परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते। ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः। नाकुलकः। बहुलग्रहणान्नेह। पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः॥ ॥

स्यादिति वाच्यं वुन्यपि नकोपधाया इति निषेधस्येष्यमाणत्वात् न वा स्वरे विशेषः नित्यादिर्नित्यमिति तुल्यस्वरत्वात् नाप्यभ्यर्हितं पूर्वमिति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यं तथात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे अभ्यर्हितमिति वक्तव्यं कुर्यादिति चेदत्र भाष्यं संज्ञैषा भगवत इति अयं भावः सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वैयतः ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत इति स्मृतेः पठितेऽर्हति वासुदेवः सर्वत्रासौ वसति सर्वमत्र वसतीति वा व्युत्पत्त्या वासुः वाहुलकादुण् वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः तथा च नेयं गोत्राख्या नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वुन्विधिः अभ्यर्हितं पूर्वमिति तु प्रसंगाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यं श्वयुवमघोनामित्यादि लिंगादित्यवधेयं वृद्धाच्छं बाधत इति गार्ग्यो भक्तिरस्य औपगवकः॥ ॥

जनपदिनां स्वस्वामिभावसंबंधे मत्वर्थीयं दर्शयति जनपदस्वामिवाचिनामिति प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्र
त्ययस्यैवातिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः अत्र वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं तच्च मद्रवृज्यर्थमिति अयं भावः वृद्धिनिमि
त्तेषु वुञादिष्वतिदिष्टेष्वपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्ध्या भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः सोप्यबहुत्व एवेति निर्ह्रासोपचयोऽस्य नातथा
हि मद्राणां राजा द्व्यञ्मगधेत्यण् माद्रः वृजिशब्दाद् वृद्धेत्कोसलेति ज्यङ् वार्ज्यः स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्ह्रासे मद्रकः वृजिकः मद्रवृज्योः कन् अन्यथा माद्रकः वा
र्ज्यक इति स्यात् आंगक इति जनपदतदवध्योश्च अवृद्धादपीति वुञ् अंगशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्तादणि प्राप्ते वुञिति दिश्यते पंचालाब्राह्मण

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने। ४।३।१००॥ जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रु
तीनां जनपदवत्सर्वं स्यात् प्रत्ययः प्रकृतिश्च। जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते। अङ्गा जनपदो भक्तिरस्या
ङ्गकः। अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः। जनपदिनां किं। पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः। जनपदेनेति किं। पौरवो राजा भक्तिरस्य पौ
रवीयः। तेन प्रोक्तम्। ४।३।१०१॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं। तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्। ४।३।१०२॥ छन्दोब्राह्मणानीति तद्विष
यता। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः। काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः। ४।३।१०३॥ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः॥ ॥

इति अभेदोपचाराद् ब्राह्मणेषु पंचालशब्दस्य प्रवृत्तिः बहुवचनग्रहणं किं एकवचनद्विवचनयोस्सत्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् आंग आंगौ वा भक्तिरस्य
आंगकः इह वृद्धाच्छे माभूद्वुञ् तेन प्रोक्तं प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते न तु कृतं कृते ग्रन्थ इत्यनेन गतार्थत्वात् पाणिनिना प्रोक्तमिति स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरण
मध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः प्रेति किं देवदत्तेनाध्यापितं यस्य तस्यैव ग्रन्थस्याध्यापनमिति नेहानेन प्रत्ययः तित्तिरिवर अणोपवादः नहि विषयतेति
शौनकादिभ्यश्छंदसीत्यत्रास्यानुवृत्तेस्तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः तैत्तिरीया इति प्रोक्ताल्लुगित्यध्येतृप्रत्ययस्य लुक् एवमग्रेपि काश्यप छंदस्या
पर्वादिः णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः ननु वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधोत्र फलमस्तीति चेदत्राहुः णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रियामप्रवृत्तेः प्रवृत्तावपि

जाते श्चेतिसिद्धत्वाच्चरणत्वेन जातित्वमिति ऋषिभ्यामितिकिं इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयं॥ ॐ॥ कलापिवैशंपायन अणोपवादः छं तुपरत्वाद्बा
धते कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः हरिद्रुः छगली तुंबुरुः उलप इति वैशंपायनान्तेवासिनस्तु नव आलंबिः कलिंगः कमलः ऋचाभः आरुणिः ताण्ड्यः श्यामायनः क
ठः कलापी इति हारिद्रुविणः इति एवं तौंबुरविणः औलपिनः छगलिनस्तु ढिनुकं वक्ष्यति आलंबिन इति एवं कालिंगिनः आर्चाभिनः आरुणिनः ताण्डिनः।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च।४।३।१०४॥ कलाप्यन्तेवासिभ्यः हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः। वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः। आ
लम्बिनः। पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु।४।३।१०५॥ तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिस्स्यात्। यत्प्रोक्तम्पुराणप्रोक्ता श्चेद्ब्राह्मणकल्पास्तेभव
न्ति। पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः। भल्लुः। भाल्लविनः। शाट्यायन। शाट्यायनिनः। कल्पे पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः। पुराणेतिकिं या
ज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि। आश्मरथ्यः कल्पः। अणिञ् आपत्यस्येति यलोपः। कठचरकाल्लुक्।४।३।१०७॥ आभ्याम्प्रोक्तमत्ययस्य लुक्स्यात्
कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। चरकाः। कलापिनोऽण्।४।३।१०८॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। नान्तस्य टिलोपे। सब्रह्मचारिपीठसर्प्पिक
लापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानादिति लोपः॥ छगलिनो ढिनुक्।४।३।१०९॥ छग
लिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः। पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः।४।३।११०॥ पाराशर्य्येण प्रोक्तम्भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरि
णो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः॥ कर्म्मन्दकृशाश्वादिनिः।४।३।१११॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव। कर्म्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्म्मन्दिनो भिक्ष
वः। कृशाश्विनो नटाः

श्यामायनिनः कठात्तु लुकं वक्ष्यति कलापिनश्चाणं याज्ञवल्क्यादयः अचिरकालत्वात् कथं प्रत्युदाहरणं नताभ्यां यत्र ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्या
शायेनाह अणिञ आपत्यस्येति याज्ञवल्क्यादयोऽत्वचिरकाला इत्याख्यानादिषु व्यवहारस्सर्वानुमतः सूत्रकृता कठचरकाल्लुक् कठशब्दस्य वैशंपायनान्तेवा
सित्वात्णिनिः चरकादण् तयोर्लुक् छंदसीत्येव काठाः चारकाः श्लोकाः कलापिनो ण वैशंपायनान्तेवासित्वात् अस्य णिनेरपवादः इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभा
वे प्राप्ते आह नान्तस्य टिलोप इति कलापिन इत्युक्ते प्यौत्सर्गिकः टिलोपः सिद्धः पुनरारम्भसामर्थ्यात् प्रकृतिभावविधानार्थः सद्बाधकबाधनार्थं भवति तेन माथुरेण प्रोक्ता माथुरी

मौदाः पैप्पलादाः शाकलाः इति सिद्धं मुदपिप्पलादशाकल्येभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादोऽण् छगलिनो ढिनुक् कलाप्यन्तेवासित्वात्त्वात्तस्य णिनेरपवादः पाराशर्य मण्डूकल्युत्पाणिनिरिह संबध्यत इत्याह णिनिः स्यादिति तद्विषयतात्रेष्यते तदर्थं छंदोग्रहणमनुवर्त्यं सूत्रयोश्छंदस्त्वं तु गौण्या वृत्त्याके ध्येयं भिक्षुसूत्रमिति चतुर्लैः सलोपः पूर्वं पाराशारिण इति पाराशर्यो व्यासः अनंतरापत्येपि गोत्रत्वेनोपचाराद्गर्गादिभ्य इति यञ् आपत्यस्य चेति यलोपः अध्येत्रणस्तु प्रोक्तादितिलुक् भिक्षुनटसूत्रयोः किम् पाराशरं शैलालकं मंदं इहापि छंदोनुवृत्त्यादिप्रवत् भिक्षुनटसूत्रयोः किम् कार्मंदं कार्शाश्वं ॥ ॐ ॥ तेनैकदिक् तृतीयांता

तेनैकदिक्। ४।३।११२॥ सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक्। सौदामनी। तसिश्च। ४।३।११३॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वं। पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः। उरसो यच्च। ४।३।११४॥ चात्तसिः। अणोपवादः। उरसा एकदिक् उरस्यः। उरस्तः। उपज्ञाते। ४।३।११५॥ तेनेत्येव। पाणिनिना उपज्ञातम् पाणिनीयम्। कृते ग्रन्थे। ४।३।११६॥ वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः। संज्ञायाम्। ४।३।११७॥ तेनेत्येव। अग्रन्थार्थमिदं। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु। कुलालादिभ्यो वुञ्। ४।३।११८॥ तेन कृते संज्ञायां। कुलालेन कृतं कौलालकं। वारुडकं। क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्। ४।३।११९॥ तेन कृते संज्ञायां। क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं। भ्रामरं। वाटरं। पादपं। तस्येदम्। ४।३।१२०॥ उपगोरिदं औपगवं। वहेस्तुरणिट्च॥ संवोढुः स्वं साम्वहित्रं। अग्नीधः शरणे रण् भं च। अग्निमिन्धे अग्नीत्। तस्य स्थानमाग्नीध्रं। तात्स्थ्यात्सोपि आग्नीध्रः। समिधामाधाने षेण्यण्। सामि

स्एकदिगित्यर्थे अणादयः स्युः एकदिक् समानदिगित्यर्थः पुनस्तेनेत्युक्तिश्छंदोधिकारनिवृत्त्यर्था। सौदामनीति ११ धेन्यो मन्त्रः। सामिधेनी ऋक्॥ अन्नितिप्रकृतिभावान्न टिलोपः तडित्सौदामनी विद्युदित्यमरः तसिश्च पूर्वोक्तविषये उपज्ञाते विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातं कुलालादिभ्यो कुलाल वरुड चंडाल। निषाद कुंभकार श्वपाकादयः कुलालादयः क्षुद्राभ्रमर पादपशब्दाच्छे प्राप्ते अन्येभ्यो अणि अञ् विधीयते तस्येदं अणादयः पंचमहोत्सर्गाः घादयश्च षष्ठ्यंतात्संबंधिनि स्युः अनंतरादिष्वनभिधानान्न देवदत्तस्यानंतरमिति वहेस्तु इदमर्थमिदमुपसंख्यानं अण् तु सिद्ध एवानुद्यते तुरिति तृन्तृचोः सामान्यग्रहणं ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावान्न ढत्वादीत्याशयेनोदाहरति सांवहित्रमिति अग्नीदिति क्विप् ऋत्विग्विशेषोयं त्वमग्निद्

तोयद्यप्यत्र तुल्यं रसहस्त्वं आग्नीध्रमानि मलविज्ञानादस्य जस्त्वं नेति भावः सोपीति आग्नीध्रपीत्यर्थः ननु पिवाग्नीध्रान वेत्यादावा युदात्तप्रत्ययान्तत्वात्तत्केनुरणि
तिवादयमन्तोदात्त इति चेदत्राहुः आग्नीध्रसाधारणादञिति वार्त्तिकेन विहितो यः स्वार्थे तत्पक्षे तत्राद्युदात्तत्वं बोध्यमिति समिधामाधाने षेण्यण् आधान
मिति करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठी तदाधानकरणं वेत्यर्थस्तस्मात् सामिधेन्य इति यया अग्निः समिध्यते सा समित् संपदादित्वात्करणे क्विप् तस्या आधान इति वि
ग्रहः सामिधेनीति बिल्वादीषु हलन्तत्वादिति ... यया ऋचा समिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः प्रवो वाजा अभिद्यव इत्याद्याः आ जुहोता दुवस्यतेत्यन्ताः सा
मिधेन्य इति व्यवह्रियन्ते॥ ॥ रथाद्यत् अणोऽपवादः रथाद्यङ्गे इति वार्त्तिकमभिप्रेत्याह रथ्यं चक्रमिति रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुक्तः

रथाद्यत्॥४।३।१२१॥ रथ्यं चक्रं। पत्त्रपूर्वादञ्॥४।३।१२२॥ पत्त्रं वाहनं। अश्वरथस्येदं। आश्वरथं। पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च॥४।३।१२३॥ आश्व
म्। पत्त्राद्वाह्ये। अश्वस्य वहनीयमाश्वं। आध्वर्यवं। पारिषदं। हलसीराट्ठक्॥४।३।१२४॥ हालिकं। सैरिकं। द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः
॥४।३।१२५॥ काकोलूकिका। कुत्सकुशिकिका। द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः॥ दैवासुरं। गोत्रचरणाद्वुञ्॥४।३।१२६॥ औपगवकं। चर
णाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यं। काठकं। संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्॥४।३।१२७॥ घोषग्रहणमपि कर्तव्यं॥ अत्र वैदः संघः। अङ्को घोषो वा।
वैदं लक्षणं। यत्र गार्ग्यः। गार्गः। गार्गं। दाक्षः। दाक्षं। ... शाकलाद्वा॥४।३।१२८॥ अन्यतरस्यां पक्षे चरणत्वाद्वु
ञ्। शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां संघोऽङ्को घोषो वा॥ शाकलः। शाकलकः। लक्षणे क्लीबता॥ ११ स्थापतेरवमरथ्यं उत्तमरथ्यं द्वयोरश्वयोः

गोद्विरथ्यं रहद्विगोर्लुगनपत्ये इति यत्तान्तस्य ... एवं परीष्यन्तेव यं न्वहिरथस्य वोढा रथ्य इति तद्वहतीत्यनेनेति चेदेवं तर्हि अयमेव यद् द्व्या
गमेव वाढ्यं शीघ्र्यतान ... रथ्यमित्यत्र ... त्यज्यतामिति चेन्नैवं द्वौ रथौ वहतीति द्विरथ्य इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक्प्र
सङ्गात् तद्वहतीति यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीयत्वाभावात् लुगिति द्विरथ्य इति सिध्यति ननु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्राचीत्यपकर्षणात्कथमत्र यतो लुक्प्रस
क्तिरिति चेदत्राहुः तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणमवयवकथनेत्यतो हलादेरपि लुग्भवतीति अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयो रथयोरङ्गमिति

[illegible] नित्ययोगः सुख्यइति पत्रपूर्वादञ पूर्वस्ययञोपवादः पत्रमिति यंतेत्यनेनेतिविग्रहेदाम्नीत्यादिनाष्ट्रन् रथादित्येव संबध्यत इत्याह अश्वरथ
स्येदमिति अश्वयुक्तोरथोश्वरथस्तस्यागमित्यर्थः। पत्राध्वर्यु अणोपवादः वार्त्तिकमाहस्पत्राद्यात्यइति इहपत्रेत्यर्थग्रहणेइतरयोस्तुस्वरूपग्रहणं व्याख्या
नमेवशरणं द्वंद्वाद्वुन् अणोपवादः द्वंद्वात्परत्वाद्वाधते काकोलूकिकेति काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः वुन्नंतस्त्रियां वैरमैथुनिकादिवुनितिस्त्र्यधिकारे अमरः
कुत्सकुशिकिकेति कुत्सकुशिकयोमैथुनिकाविवाहरूपः संबंधइत्यर्थः मिथुनेरंपतीतस्यकर्मक्रियानिष्पादनं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् वुञंतं चेदं स्त्रियांस्वभावा
त् अत्रवदंति कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथुनिकेत्यपिविग्रहः इहकुत्सश्च कुशिकाचेति द्वयोरेव मैथुनिकायां वुनितिनाग्रहः कार्यः पूनि
लंगितिसूत्रेकैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसंगादुदाहृत्य बहुवचनांतद्वंद्वाद्वुञो व्याख्यातत्वादिति संघांक पूर्वस्य वुञोपवादः घोषग्रहणमिति

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः। ४।३।१२९॥ छन्दोगानां धर्म्म आम्नायो वा छान्दोग्यं। औक्थिक्यं। याज्ञिक्यं। बाह्वृच्यं। नाट्यं। च
रणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तं। तत्साहचर्य्यान्नटशब्दादपि तयोरेव। न दण्डमाणवान्तेवासिषु। ४।३।१३०॥ दण्डप्रधाना माणवा अन्तेवासिषु शिष्येषु च
वुञ् न स्यात्। दाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा॥ रैवतिकादिभ्यश्छः। ४।३।१३१॥ तस्येदमित्यर्थे वुञोपवादः। रैवतिकः। बैजवापीयः। कौपिञ्जल
हास्तिपदादण् वाच्यः॥ कुपिञ्जलस्यापत्यमिहैव निपातनादण्। नदन्तात्तु नरण्। कौपिञ्जलः। गोत्रवुञोपवादः। हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपद

एवं चपकृतयस्ति स्कः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारीति वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रवर्त्तते गार्गइति आपत्यस्येतियलोपः पद्य (( तस्यायं हास्तिपादः ॥
ण्यंकलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं कलंकांकोलाञ्छनं च चिन्हं लक्ष्मलक्षणमित्यमरस्तथापिपृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिहविशेषपरतेत्याह परंपरासंबंधइतिय
थागवादिनिष्ठः स्वाभित्वागोद्वारा संबंधः साक्षादिति यथाविदानां विद्या घोषआभीरस्थानं लिंत्वंडीवर्थे पुंवद्भाव निषेधार्थं च वैदी विद्यायस्य वैदोविधःवि
द्यानाम सा धारणीयाविद्यातद्वानित्यर्थः॥ ॥ छंदोगौक्थिक संघादयानि वृत्ताः एभ्योन्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे चरणशब्देभ्यो वुञोपवादः नदाक्षौत्सर्गिकस्या
णः धर्माम्नाययोरित्युक्ते नेह छांदोगं कुलमित्यादि नदंड तस्येदमित्यनुवर्त्तते तथा शिष्येषु चेति प्रत्ययार्थवि शेषणेष्विति शेष दाक्षाइति इञश्चेत्यण

रैवतिकादिभ्यश्छः रैवतिकशब्दोऽत्र वन्तः। दिण्डगिनिठगन्तः रैवतिक आरमधि वेजवापीत्यादि रैवतिकादयो गोत्रप्रत्ययान्तास्ततः पूर्वेणाणि प्राप्ते छविधानार्थमिदमित्याह वृत्तावेवं चरति अत इञ् माण्डव्यादि इहैव नियातननादिति हस्तिनः पादः पादस्य लोपो न भवति अहस्त्यादिभ्य इति वचनात् दाह हास्तिपदस्यापि हास्तिपद इति अस्मादवनियातननादण् पदादेशश्छविभाव ॥ ॥ आथर्वणिकस्य अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा अभेदोपचारात् तमधीते वसन्तादित्वाट्ठक् दाण्डिनायनादिसूत्रे नियातननाट्टिलोपाभावः अथवा अथर्वणा प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः इत्ययोक्तोऽणन्तस्तु छन्दो ब्राह्मणानीति तद्विषयता माथर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक् तस्य विधानमामध्यादीत्याकाङ्क्षायामिति॥ ॥ समासाः शौषिकाः॥ ॥ तस्य विकारः षष्ठ्यन्तादिकारः अणादयः स्युः घादिसंबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्य ग्रहणं अणादयस्तु नानिवर्तन्ते प्राग्दीव्यतः प्राग्वहतादिति विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात्

आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥४।३।१३३॥ अण् स्यात्। आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म्म आम्नायो वा चरणाद्वुञोऽपवादः॥ समासाः शौषिकाः॥
तस्य विकारः॥४।३।१३४॥ अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः॥ अश्मनो विकारः आश्मः। भास्मनः मार्त्तिकः। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः
॥४।३।१३५॥ चाद्विकारे। मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः। मौर्वं काण्डं भस्म वा पैप्पलं॥ बिल्वादिभ्योऽण्॥४।३।१३६॥ बैल्वः। कोपधाच्च॥४।३।१३७॥ अण्। अ
ञोऽपवादः। तर्कुः। तार्कवः। तैत्तिडीकं॥ ॥ इह प्राणिरजतादिभ्योऽञ् आरभ्य अनुदात्तादेश्चाप्यपद्वैतयोर्नित्यं वृद्धशरादिभ्यो मयट् एण्या ढञित्यादिभिरपवादा भविष्यमाणत्वादणि आद्युदात्ताः अत इञ्प्रतिपदं भविष्यमाणत्वात् पर्यवस्थापनार्थं वा उदाहरणमिति स्पष्टमेव चोदयतथैवोदाहरति आश्म इत्यादि अश्मन् भस्मन् शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ मृत्तिका नित्स्वरेणाद्युदात्तौ उदात्ताः प्राचीनस्य तस्य निवृत्त्यर्थं चान्तरधिकारो तन्त्र प्रत्ययानन्दवर्ततइतिने हठक् हालः सैरः चाद्विकार इति तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राण्याद्विभ्यस्त्रिभ्योऽर्थद्वयमवस्त्यन्येभ्यस्तु विकार एवेति फलितं मायूर इति प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ् अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वादुदात्तार्थं वृद्धेश्च मयड्बाधनार्थं चावश्यकमिदं प्राण्यादिष्वपि प्रवर्तते ओषधिभ्य उदाहरति मौर्वमिति मूर्वा शब्दः तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तः पिप्पलशब्दस्तु लघावन्त इत्यनेनाद्युदात्तः बिल्वादिभ्योऽण् अञ्मयटोरपवादः बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु कर्पासी वेणु वा इत्यो बिल्वादयः॥

त्रपुजतुनोः बिल्वादिभ्योऽणित्यतोऽनुवर्तनादाह अणस्यादिति । औरञ् इत्यस्यायमपवादः । अप्राण्यादित्वादञैव भवतीत्याशयेनाह विकारे इति । त्रापुषमिति । त्रपुणो वि-
कारः । एवं जतुनो विकारो जातुषम् । औरञ् । अनुदात्तादेरित्यस्योदाहरणं दैवदारवमिति । देवदारुभद्रदारुशब्दौ मितद्रु यीनामित्याद्युदात्तौ । दाधित्थमिति । दधनि तिष्ठतीति सुपि
स्थ इति कः । उपपदसमासः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं । एवं कपित्थेऽपि बोध्यं । पलाशादिभ्यो वा । उभयत्र विभाषेयं । पलाशखदिरशिं-
शपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते करीरशिरीषविकङ्कतपूलासयवासशब्दानामप्राप्ते विधानात् । पालाशमिति । पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । खदिरशब्दोऽ-
जिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः । शिंशपाशब्दोऽथ द्वितीयं प्रागीषादिति वर्तमाने पान्तानां गुर्वादीनामिति मध्योदात्तः । स्पदि किंचिच्चलने अनुदात्तेतश्च हला-
देरिति युच् । कारीरमिति । किरतेरीरन्निति स्वरेण करीरशब्द आद्युदात्तः । कृतॄभ्यामीषन् शॄपॄभ्यां किच्च पूर्ववच्छिरीषशब्दोऽप्याद्युदात्तः । विकङ्कतपूलासयवासशब्दाः ग्राम-

त्रपुजतुनोः षुक् । ४ । ३ । १३८ ॥ आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषं । जातुषं । ओरञ् । ४ । ३ । १३९ ॥ दैवदारवं । भाद्रदारवं । अनुदात्ता-
देश्च । ४ । ३ । १४० ॥ दाधित्थं । कापित्थं । पलाशादिभ्यो वा । ४ । ३ । १४१ ॥ पालाशं । कारीरं । शम्याः ट्लञ् । ४ । ३ । १४२ ॥ शामीलं भस्म । षित्वात् ङीष् । शा-
मीली स्रुक् । मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ॥ प्रकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयं । आश्मनं । अभक्ष्येत्यादि
किं । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनं ॥ ॥

ादीनां चेत्याद्युदात्ताः । षित्वान्ङीषिति टित्वान्ङीब्वेति तु माधवः । मयड्वैतयोः । भाषायां किं । खादिरो यूप इति
वृत्तिकारः । ननु मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदमिति चेदत्राहुः । वेदेव वृद्धचः परस्य मयटो अर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदं द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रस्य छन्दस्येवेति निय-
मार्थत्वेऽपि यद्यपीदं गतार्थं तथापि द्व्यचश्छन्दस्येवेति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति । अधिकारादेव विकारावयवयोर्लाभे एतयोरिति वचनं ये विशेषप्र-
त्ययाः प्राणिरजतादिभ्योऽञित्येवमादयस्तद्विषयेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं । कपोतमयं लोहमयं इह विकारावयवाभ्यां सह भक्ष्यं च अभक्ष्याच्छादनयोरिति सम्बध्यते समास-
निर्देशान्नो यथासंख्येन । आश्मनमिति । विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्मन्निति नान्तमवशिष्यते तथा कस्मात्पां
घ्रातो भार्यायां मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितः सुतोऽश्मको नाम तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्मन्निति नाम भवति तस्यावयवे आश्मनं विकारे त्वाश्मनमित्येव

नचाश्मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यं प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात् वस्तुतस्तु तस्येदमिति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्याप्यश्म
न्शब्दस्याश्मनमिति भविष्यति पैष्टी सुरेतिवत् मौद्गः कार्पासमिति मुद्गशब्दः घृतादित्वादन्तोदात्तः कृत्रःपास इति पासप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दो [illegible]तलक्षणङीषन्त
त्वाप्यामनुदात्तादेश्चेत्यत्रं बाधित्वा बिल्वादित्वादण् ॥ ॥ नित्यं वृद्ध इह भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्यनुवर्तत इति वृत्तिः नन्वेवमानन्दमयाधिकरणे शंकराचार्यैर
न्योन्तर आत्मानन्दमय इति श्रुतावानन्दमय इति विकारे मयडित्युक्तं तत्कथं संगच्छतां प्राचुर्ये मयडिति तु वक्तुमुचितमिति चेदत्राहुः प्राचुर्ये मयट्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो दुः
खस्य लेशतोनुवृत्तिलाभात्स्वकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः यद्वा नित्यं वृद्धेत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते अनुवृत्तावपि भाषायां नित्यं अन्यत्र क्वाचित्क इत्याश्रित्य मय

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।४।३।१४४॥ आम्रमयम् । शरमयम् ॥ एकाचो नित्यम् । त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् । कथन्तर्हि । आप्यममयमिति । तस्येदमित्यण् ।
न्तात्स्वार्थे ष्यञ् । गोश्च पुरीषे ।४।३।१४५॥ गोः पुरीषं गोमयम् । पिष्टाच्च ।४।३।१४६॥ मयट् स्याद्विकारे पिष्टमयम् भस्म । कथम्पैष्टी सुरेति सामान्यविव
क्षायां तस्येदमित्यण् । संज्ञायां कन् ।४।३।१४७॥ पि[illegible]दित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । [illegible]पूपः पिष्टकः स्यात् ॥ व्रीहेः पुरोडाशे ।४।३।१४८॥
मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।४।३।१४९॥ तिलमयं । यवमयं । संज्ञायान्तु तैलम् ।

[illegible]साधः अथ काद्देत्तु समनुष्ठाभ्यां इत्यनुवर्तमाने मयड्वैतयोरिति सू[illegible]ण आगतार्थे मयट् विकार इति स्वार्थिकार्थकथनमेवातः शंकरभगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेति शरमयमिति
शरदर्भमृत्कुटीतृणसोमबिल्वजाः शरादिः एकाचो नित्य[illegible]ति आरंभसामर्थ्यादेव मृच्छब्दपठनं विस्पष्टार्थमित्याहुः गोश्च पुरीषे पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः तथापि त
स्येदमित्यर्थे मयड्न्यायः [illegible]कारान्तवदेव सिद्धे नित्यं वृद्धेति [illegible] पयहरणयोगविभागेनाप्राप्त्यापि क्वचिद्विधानार्थं तेनैन लभ्यत इति भावः एकाचस्त्वाद्वसिद्धे शरादि
य[illegible]सुगौ पयसोर्यत् वक्ष्यति पुरी[illegible] [illegible]गव्यं पयः यावक इति यवशब्दाद्धकारं[illegible] दन्तायावादिभ्य इति स्वार्थेकन् ॥

सि॰कौ॰
टी॰त॰
सु॰त॰
४९

तालादिभ्योण् अञ्मयटोरिति तालश्यामाकशब्दाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः वर्हिणं विकारो वार्हिणं प्राणि रजतादिभ्योञ् ततो ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः श्रौं॰ र्त्तमत्स्वा
नुदात्तादित्वादञ् प्राप्तः तथाहि विशिदृशिभ्यामिंदु शब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः अन्येषामपीति दीर्घः इंद्राविशः इंद्रादृशः चापसांत्वने पचाद्यच् चोपपिपूसाशब्दो
लघावंत इति मध्योदात्तः फिषइत्यधिकारादापः प्रागेवस्वरप्रवृत्तेः इंद्रायुधशब्दः समासस्वरेणांतोदात्तः अण्ग्रहणं बाधकबाधनार्थं यथाविहितप्रत्ययविधौ हि वार्हि
णशब्दाद्द्वुञ् स्याणोमयट् स्यात् ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यञो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वादित्याहुः तालाद्धनुषीति गणसूत्रमिदं हाटक इति इह वृद्धलक्षणो मयट् प्राप्तः त

तालादिभ्योऽण् ।४।३।१५२॥ अञ्मयटोरपवादः। तालाद्धनुषि। तालं धनुः। अन्यत्तालमयं। ऐन्द्रायुधं। जातरूपेभ्यः परिमाणे ।४।३।१५३॥ अण्
बहुवचनात्पर्यायग्रहणं। हाटकः। तापनीयः। सौवर्णो वा निष्कः। परिमाणे किं। हाटकमयी यष्टिः। प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।४।३।१५४॥ शौकं। वाकं।
राजतं। ञितश्च तत्प्रत्ययात् ।४।३।१५५॥ ञितो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः। मयटोऽपवादः। शामीलस्य शामीलं। दा
धित्थं। कापित्थं। ञितः किं। वैल्वमयं। क्रीतवत्परिमाणात् ।४।३।१५६॥ प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहिता
स्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते। अणादीनामपवादः। निष्केण क्रीतं नैष्किकं। एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः। शतस्य विकारः शत्यः। शतिकः॥
उष्ट्राद्वुञ् ।४।३।१५७॥ प्राण्यञोऽपवादः। औष्ट्रकः। उमोर्णयोर्वा ।४।३।१५८॥ औमं। औमकं। और्णं। और्णकं। वुञभावे यथाक्रमम् अणञौ। एण्या
ढञ् ।४।३।१५९॥ ऐणेयं। एणस्य तु ऐणं। गोपयसोर्यत् ।४।३।१६०॥ गव्यं। पयस्यं। द्रोश्च ।४।३।१६१॥ द्रुर्वृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम्॥ ॥

पनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यञ् प्राप्तः प्राणि अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह शौकं वाकमिति शुकवकशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वोत्त्वमित्याद्युदात्तौ रज
तमिति रजत सीस लोह उदुंवर कंटकारेत्यादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां पुनः पाठो मयड्बाधनाय अन्यथा हि परत्वान्मयडेव स्यादेव शामीलमिति शमीलशब्दः
शम्याः ष्लञिति ष्लञन्तः दधित्थादनुदात्तादेश्चेत्यञ् दाधित्थस्य दाधित्थं वैल्वमयमिति विल्वशब्दो अणन्तः नैष्किकमिति तेन क्रीतमिति ठञ् शतः शतिक इति शताच्च
ठन्यतावित्यणञाविति उमाशब्दस्तृणधान्यानां चेत्याद्युदात्तः उर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्त इति भावः एण्या ढञ् प्राण्यञोपवादः स्त्रीलिंगनिर्देशादाह॰ ॥

[illegible]स्त्विति। गोपयसोः यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसंगोपयदुक्तस्तथापि मयड्वैतयोरिति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पुनर्यद्विधिः द्रोश्च [illegible] नः [illegible]चो नित्यमिति मय
ड्वापवादोऽयं द्रव्यमिति ओर्गुणः वांतो यि प्रत्यये द्रव्यगुणकर्मेत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गौ द्रूयते आश्रीयते इति द्रु धातोरचो यदिति यत्प्रत्ययांतः॥ [illegible] मानि
वयः यतोऽपवादः द्रुवयमिति द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादि परिमाणमित्यर्थः फले लुक् विकारावयवेति फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्चेति नान्यस्मिन् प्रत्ययः आम
लकमिति मयटो लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक् न चात्र स्थानिवद्भावेन यस्येति चेति लोपः शंक्यः लुकालुप्ते न स्थानिवदित्यभ्युपगमात् अत एव पंचभिः पट्वीभिः क्रीतः
पंचपटुरित्यत्रा[illegible]र्द्धपूर्वेति ठञो लुकि कृते लुक्तद्धितेति ङीपो लुकालुप्तत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो न भवति प्लक्षादिभ्योऽण् अत्रोपवादः शिग्रु कर्कंधु शब्दा

मानेवयः।४।३।१६२॥ द्रोरित्येव। द्रुवयं। यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकत्रयं। फले लुक्।४।३।१६३॥ विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले॥ आम
लक्याः फलं आमलकं। प्लक्षादिभ्योऽण्।४।३।१६४॥ विधानसामर्थ्यान्न लुक्। प्लाक्षं। न्यग्रोधस्य च केवलस्य।७।३।५॥ अस्य न वृद्धिरैजागमश्च। नै
यग्रोधं। जंब्वा वा।४।३।१६५॥ जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात्। जाम्बवं। पक्षे ओरञ्। तस्य लुक्। जम्बु। लुप् च।४।३।१६६॥ जंब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्या
त्। लुपि युक्तवत्। जंब्वाः फलं जम्बूः। फलपाकशुषामुपसंख्यानं॥ व्रीहयः। मुद्गाः। पुष्पमूलेषु बहुलम्॥ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका। जात्याः पुष्पं जा
ती। विदार्य्या मूलं विदारी। बहुलग्रहणान्नेह। पाटलानि पुष्पाणि। मान्यानि मूलानि। बाहुलकात् क्वचिल्लुक्। अशोकं। करवीरं॥ ॥

[illegible]स्मोरञिति पक्षे [illegible]स्त्वनुदात्तादित्वादञः प्राप्तिः प्लक्षः न्यग्रोध अश्वत्थ इंगुदी शिग्रु कर्कंधु बृहती तत्र प्लक्षशब्दः फिषइत्यंतोदात्तः न्यग्रोधशब्दो लघावंते द्वयोश्च [illegible] इति मध्योदा
त्तः अश्वत्थशब्दस्तु घृतादित्वादंतोदात्तः इंगुदी बृहती शब्दौ गौरादिङीषंतौ [illegible] नैयग्रोधं गुदं फलमित्यमरः न्यग्रोधस्य च केवलस्येति किं न्यग्रोध
मूले भवाः न्याग्रोधमूलाः शालयः न्यक्रोहतीति न्यग्रोधः [illegible] नियमार्थमव्ययानि पक्षे तु विध्यर्थं जंब्विति नपुंसकह्रस्वः फले जंबु वा जंबूः स्त्री जंबु जं
व मित्यमरः फलपाकेति फलपाकेन शुष्यंतीति फलपाक[illegible] व्रीहयो मुद्गा इति [illegible] लुप् मल्लिकेति अनुदात्तलक्षणस्याञो लुप् मादीनां चेति फिट्सूत्रान्मल्लि
काशब्दो द्वितीयमुदात्तः जाती विदारी शब्दौ गौरादिङीषंतौ पा[illegible] शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः॥

हरीतक्यादिभ्यश्च इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो नित्यं वृद्धेति प्राप्तस्य मयटो लुप् [illegible] भ्यो ऽत्र स्त्रीभ्यः फलं लिंगमेवेति वचनं तु विशेष्यवदेव हरीतक्यः [illegible]
व्यक्तिरित्युक्तत्वादिति भावः कंसीयमिति प्राक्क्रीताच्छ इत्यधिकारे तस्मै हितमिति छः तस्यैव छस्यापवाद इतयाउगवादिभ्यो यत् परशव्यं दारुपारशव्यस्यानुदात्तादित्वाद् इति सिद्धे
तत्संनियोगेन यतो लुगर्थं वचनं न च यस्येति लोपे कृते हलस्तद्धितस्येति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यं ईतीत्यनुवृत्तेः॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः॥ तदाहेति
तिवाक्यारयं प्रत्ययविधिः शब्दो माकारीति यो निषेधति समाशब्दिक इत्युच्यते तथा नित्यः शब्द इति य आह स नैत्यशब्दिकः कार्यशब्दिकः इह वाक्याद्द्वितीया न संभवत्यपाति

हरीतक्यादिभ्यश्च॥४।३।१६७॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात्। हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत्। हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञ
ञौ लुक्च॥४।३।१६८॥ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः छयतोश्च लुक्। कंसाय हितं कंसीयं। तस्य विकारः कांस्यम्। परशवे हितम्परशव्यं। तस्य विकारः
पारशवः॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः॥ प्राग्वहतेष्ठक्॥४।४।१॥ तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते। तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्॥ माशब्दः कारी
इति य आह स माशब्दिकः। स्वागतादीनाञ्च॥७।३।७॥ ऐच् न स्यात्। स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वाध्वरिकः। स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः। व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः
व्यडस्यापत्यं व्याडिः। व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः। स्वपतौ साधुः स्वापतेयं। आहौ प्रभूतादिभ्यः॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः। पार्य्याप्तिकः। पृच्छतौ सुस्नाता
दिभ्यः॥ सुस्नातम्पृच्छति सौस्नातिकः। सौखशायनिकः। आनुशातिकादिं। गच्छतौ परदारादिभ्यः॥ पारदारिकः। गौरुतल्पिकः। तेन दीव्यति खनति जयति
जितम्॥४।४।२॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्र्या खनति आभ्रिकः। अक्षैर्जयति। आक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकं॥ ऽऽपदिकत्वात्तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं

निर्दिश्यते तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः ऐच् न स्यादिति न य्वाभ्यामिति प्राप्त ऐजागमोऽनेन निषिध्यते न कर्मेत्यतो नञनुवर्तनादिति भावः स्वापतेयमिति पथ्यतिथिवसतिस्व
पतेर्ढञ् स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य प्राप्तिः द्वारादिफलं तु स्वस्येदं सौवमिति ज्ञेयं आहाविति उपसंख्यानमित्यनुषज्यते आहेति पदैकदेशस्य [illegible] आगंतुके
नेकारेण आहावित्यनुकरणं प्राभूतिक इति क्रियाविशेषणाद्धक्तारि प्रत्ययः तेन दीव्यति इह कालपुरुषसंख्या नं विवक्षिता तेनाक्षैरदेवीत् देविष्यति वा आक्षिक
इति भवति एवमक्षैर्देविष्यसि देविष्यामि वा आक्षिकः दीव्यंति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः कारकं तु विवक्षितमेव जयति जितमिति क [illegible] मेणोः पृथगुपादानात्

नेनाक्षैर्द्युतः अक्षैःखातः इति कर्मार्थे आस्ति कइतिनभवति अभ्रेति अभ्रिःस्त्री काष्ठकुद्दाल इत्यमरः॥ ॥ ॥ संस्कृतं योगविभागउत्तरार्थः आद्रकमिति सूत्रेषकारः सांहि
तकोनेत्वनुबंधइतिनङीष् तथाच आकर्षात्पर्पादेरित्यादि श्लोकवार्तिकं षित्वविवेचनायप्रकरणांते पठिष्यति निकषोपल इति सुवर्णपरीक्षार्थः पाठांतरमिति एतच्चभा
दौकषखषेत्यादिदंडके आकषान्सलितिमाधवेनोपन्यस्तं किंत्वाकर्षात्पर्पादेरितिवार्तिकस्याननुगुणं तत्रहिनीरेफपाठे त्वासंगतिप्रसंगात् पर्प इति पर्पंगतौ हलश्चेति
करणेघञ् इहांतर्गणसूत्रेपादः पचेति पादाभ्यांचरतिपदिकः पत्तुवार्तिकंपद्भाव इके चरतावुपसंख्यानमितिसास्यैवप्रपंचः पर्प अश्व अश्वत्थरथ जाल न्याय व्याल पा

संस्कृतम्।४।४।३॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकं। मारिचिकं। कुलत्थकोपधादण्।४।४।४॥ ठकोपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थं। तैन्तिडीकं। तरति।४।४।५॥
उडुपेन तरति। औडुपिकः। गोपुच्छाट्ठञ्।४।४।६॥ गौपुच्छिकः। नौद्व्यचष्ठन्।४।४।७॥ नाविकः। घटिकः। बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री। चरति।४।४।८॥
तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्ठक्स्यात्। हस्तिना चरति हास्तिकः। शाकटिकः। दध्ना चरति दाधिकः। आकर्षात्ष्ठल्।४।४।९॥ आकर्षो निक
षोपलः। आकषादिति पाठान्तरं। तेन चरति आकर्षिकः। षित्वात् ङीष्। आकर्षिकी। पर्प्यादिभ्यः ष्ठन्।४।४।१०॥ पर्पेण चरति पर्पिकः। पर्पिकी। येन पी
ठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः। अश्विकः। रथिकः। श्वगणाट्ठञ्च।४।४।११॥ चात्ष्ठन्। श्वादेरिञि।७।३।८॥ ऐच्न। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः। श्वादंष्ट्रिः
तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकं। इकारादाविति वाच्यं श्वगणेन चरति। श्वागणिकः। श्वागणिकी। श्वगणिकः। श्वगणिकी। पदान्तस्यान्यतरस्याम्॥
।७।३।९॥ श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा। श्वापदिकं श्वापदं। शौवापदं॥ वेतनादिभ्यो जीवति॥४।४।१२॥ वेतनेन जीवति वैतनिकः। धानुष्कः।
वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्।४।४।१३॥ वस्नेन मूल्येन जीवति वास्निकः। क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थं। क्रयविक्रयिकः। क्रयिकः। विक्रयिकः॥

दःपत् श्वगणाट्ठञ्च ठकोपवादः एतदेवज्ञापकमिति द्वारादीनां श्वादेःशब्दः सूज्यते ननु श्वभस्त्रश्वदंष्ट्रेत्यादिस्तथा च श्वादेरिञीतिनिषेधसूत्रमेव व्यर्थं स द्वारादिषु तदादिवि
धिज्ञापयतीत्यर्थः फलं तु द्वारस्यालस्यायं दौवारपालइत्यानन्तर्यमस्य प्रवृत्तिः इकारादाविति सूत्रे इञीत्यपनीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः अन्ये तु इञीतिस्थाने इ
तीति पठनीयम् तथा चागाङ्क्षि सप्रत्ययस्यविशेष्यत्वाद्य... विघस ... नेन इकारादिर्लभ्यते इत्याहुः श्वगणिकीतिष्ठनः षित्वान्ङीष् श्वापदस्येति अन्ये...

दृश्यत इति दीर्घः धानुष्क इति वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तच्च संघातविगृहीतार्थं तथा च धानुर्दण्डिकः दाण्डिक इत्यप्युदाहार्यम्॥ ॐ॥ आयुधाच्छ च आयुधं येनेत्यस्ये-
नेति आयुधं धनुर्थक विधावमिति कः हरत्युत्संगादिभ्यः एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यष्ठक् स्यादुपादानेन यति वेत्यर्थः उत्संग उडुप उत्पुत पिठक पिटाक भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् भस्त्रा
चर्मविकारः शीर्षभारशब्दोऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभारः सप्तमीसमासश्च तत्पुरुषे कृतीति वा अलुक् पक्षे शीर्षभारः एकदेशविकृतस्येति वीवधाच्चेति वक्तव्यमि
ति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः वृत्तिकृत्तु सूत्रे वीवधशब्दं प्रक्षिप्य विभाषा विवधवीवधादिति पपाठ त्रेर्मम्नित्यं नित्यग्रहणं स्वातंत्र्येण प्रयोगं वारयितुं अ

आयुधाच्छ च। ४।४।१४॥ चाट्ठन्। आयुधेन जीवति। आयुधीयः। आयुधिकः। हरत्युत्सङ्गादिभ्यः। ४।४।१५॥ उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः॥ भस्त्रादिभ्य
ष्ठन्। ४।४।१६॥ भस्त्रया हरति भस्त्रिकः। षित्वान्ङीष्। भस्त्रिकी। विभाषा विवधवीवधात्। ४।४।१७॥ विवधेन हरति विवधिकः। पक्षे ठक्। वैवधिकः। एकदेश
विकृतस्यानन्यत्वात्। वीवधादपि ष्ठन्॥ वीवधिकः। वीवधिकी। विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्त्तेते। अण् कुटिलिका
याः। ४।४।१८॥ कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च। कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान् वा। कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च
निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः। ४।४।१९॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तं। आक्षद्यूतिकं वैरं। त्रेर्मम्नित्यम्। ४।४।२०॥ त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नि
त्यं। कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमं। भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः। पाकेन निर्वृत्तम्। पाकिमं। त्यागिमं। अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ। ४।४।२१॥ अपमित्येति ल्यब
न्तम्। अपमित्य निर्वृत्तमापमित्यकम्। याचितेन निर्वृत्तं याचितकं। संसृष्टे॥ ४।४।२२॥ दध्ना संसृष्टं दाधिकं॥ चूर्णादिनिः। ४।४।२३॥ चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णि
नोऽपूपाः। लवणाल्लुक्। ४।४।२४॥ लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः॥ लवणं शाकं। मुद्गादण्। ४।४।२५॥ मौद्ग ओदनः॥

९९ तएव लौकिकविग्रहवाक्योक्ति।
न्तादीनां प्रयोगो न तु क्तैः तदाह कृत्या निर्वृत्तमिति एवमग्रे पि पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः संख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रह
णात् त्रिजागरूकाणामिति लिंगाच्च ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मपं विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तद्विवक्षायां तस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगो दुर्वार इ
ति चेन्न नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातंत्र्यवारणात् इमबिति एवं च मप् न कर्त्तव्यः तथा हि भावप्रत्ययान्तादिमप् ततः त्रेः पूर्वेण सि

मीप्सितमिदं त्रिप्रत्ययान्त इत्यविषय एवेति नन्विप्रत्ययान्तस्य प्रयोगो निवर्त्तते ततः निरं अनेन निर्वृत्तार्था विवक्षायामपि व्यन्तस्य साधुत्वं वार्यते एवञ्च संख्यावा
चित्वि शब्दस्य ग्रहणशंकैव नास्ति भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः स्वरेपि विशेषो नास्ति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण इरमपरइकारस्योदात्तत्वात् अपमित्यमिति ऊरीचामाङ इति क्त्वा
प्रत्यये अपेत्यनेन सह गतिसमासः क्त्वो ल्यप् मयतेरिदन्यतरस्यामिति इत्वं ह्रस्वस्येति तुक् ल्यबन्तादस्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययो न भवति किंतु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यं
॥ ६ ॥ व्यंजनैरुप व्यज्यते अनेन ओदनादिरस इति व्यंजनं तद्वाचिभ्य उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् तत्प्रत्ययतु वृत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयान्तेन प्रतीपमित्यादिना
संबंध इत्याशंकायामाह क्रियाविशेषणत्वादिति प्रतीपमिति प्रतिगता आपोस्मिन्निति बहुव्रीहिः ऋक्पूरित्यकारः समासान्तः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य इतीत्वं ब्युत्पत्तिमात्र

व्यंजनैरुपसिक्ते ॥४।४।२६॥ ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकं ॥ ओजस्सहोम्भसा वर्त्तते ॥४।४।२७॥ ओजसा वर्त्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः
आम्भसिको मत्स्यः । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥४।४।२८॥ द्वितीयान्तादस्माद्वर्त्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपम्व
र्त्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । परिमुखञ्च ॥४।४।२९॥ परिमुखम्वर्त्तते । पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्वि
कः । प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥४।४।३०॥ द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ वार्द्धुषिकः । कुसीददशैकादशात् ष्ठन्
ष्ठचौ ॥४।४।३१॥ गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिः तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एका
दशार्थत्वादेकादश तेच ते नवजुताः प्रश्चेति विग्रहे [illegible] समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छति

मिदं प्रतिकूलानुकूलपर्यायाहीमस्त शब्दः आन्वीपक इति अन्वीपमित्यत्र ऊदनोर्देश इत्यूत्वं तु न भवत्यदेशत्वात् ॥ परिमु ॥ इत्युत्तमर्णेनैवेहापि तद्धितार्थः
खमिति अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी अपपरि बहिरञ्चवः पंचम्या इत्यव्ययीभावः ततष्ठक् स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको व
र्त्तते स पारिमुखिकः यदानुसर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसमासः तदा यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो यो वर्त्तते स एवमुच्यते एवं पारिपार्श्विकोप्यर्थद्वये बोध्यः प्रय
च्छति द्वितीयान्तात्प्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चे [illegible] द्विगुणार्थं द्विगुणमिति तादर्थ्ये [illegible] मिति भावः बहुवृद्ध्युद्देश्यकदानकर्मतयास्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वं

वाहुविक इति रुद्भार्थ शङ्कितां प्रपद्यतीति विग्रहः अथ कथं स्थानेव स्य वाहुविकेत्यभ्र(?)ः इकत्वं नियोगेनैव स्वधुषिमोपस्वीकारात् अत्राहुः निरंकुशाः कवय इति गार्ग्यमिति किं द्वि गुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छन्त्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि मा भूत् निपात्यत इति अत एव व्याख्यातृप्रयोगोप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति दशैकादशानिति संख्यायाः अल्पीय स्या इति पूर्वनिपातः अधमर्णश्चेति दश दत्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गार्ग्यत्वादिति भावः॥ ॥ उञ्छति भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुञ्छः सामाजिक इति समजंति अ स्मिन्निति समाजः समूहः शब्दं करोतीति प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः अभिधानस्वाभाव्याद्व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः नेह शब्दं करोति वर्वरः स्वरो वा दार्दुरिक इति कुला लः वा घटमांडवाची हि दर्दुरशब्दः मात्स्यिक इति मत्स्यस्य ङ्यामिति परिगणनात् सूर्यतिष्येति यलोपाभावः हारिणिक इति नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वा

उञ्छति। ४।४।३२॥ वदराण्युञ्छति बादरिकः। रक्षति। ४।४।३३॥ समाजं रक्षति सामाजिकः। शब्ददर्दुरं करोति। ४।४।३४॥ शब्दं करोति शाब्दिकः। दार्दुरिकः। पक्षि मत्स्यमृगान्हन्ति। ४।४।३५॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं मत्स्यपर्याये तु मीनस्यैव। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। मात्स्यि कः। मैनिकः। शाकुलिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सारङ्गिकः। परिपन्थं च तिष्ठति। ४।४।३६॥ अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् प रिपन्थं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः। परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः। माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति। ४।४।३७॥ दण्डाकारो माथः प न्थाः दण्डमाथः दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः। पादविकः। आनुपदिकः। आक्रन्दाट्ठञ्च। ४।४।३८॥ अस्माट्ठञ् स्यात् चाट्ठक् धावतीत्यर्थे आक्रन्दः दुःखिनां रोदनस्थानं धावति। आक्रन्दिकः। पदोत्तरपदं गृह्णाति। ४।४।३९॥ पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः। औत्तरपदिकः। प्रतिकण्ठार्थललामं च। ४।४।४०॥ एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो गृह्णातीत्यर्थे ठक् स्यात्। प्रतिकण्ठं गृह्णाति। प्रातिकण्ठिकः। आर्थिकः। लालामिकः॥

दिति तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चे दत्राहुः आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च मृगशब्दो वर्त्तते यदा हरिणवाची मृगशब्दस्तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति परिपंथं च परिमुखवदयमव्ययीभावस्त त्पुरुषो वा। कर्मविशेषणत्वात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेपि परिपंथस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह द्वितीयान्तादिति चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह तिष्ठति हन्ति चे त्येतावत्यर्थ इति मथ्यते गंतृभिरिति माथः मथे विलोडने कर्मणि घञ् पदोत्तरपदं पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदं परान्तमिति तु नोक्तं वहुच्पूर्वान्मा भूदिति

प्रतिकण्ठमिति कण्ठंकण्ठं प्रतीति वीप्सार्थे ऽव्ययीभावः लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यनेन । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासः तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादि
त्याकुलार्थ इह ॥ धर्मं चरति चरतिरिहासेवायां न त्वनुष्ठानमात्रे तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तो ... धार्मिक इति नोच्यते आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः एवं दैववशादधर्मे प्रवृत्तो यः
सकृत् आधर्मिक इति नोच्यते प्रतिपथमिति वीप्सायामाभिमुख्ये वा अव्ययीभावः ऋक्पूरिति समासान्तः समवायान् समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् स्यात्सम
वैतीत्यर्थे इह समवपूर्वस्येणोऽर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनं तत्र गुणभूतप्रवेशापेक्षः समवायानिति द्वितीयानिर्देशः विशेष्यापेक्षया तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते ।

धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ ॥ धार्म्मिकः । अधर्म्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ आधर्म्मिकः । प्रतिपथमेति ठंश्च । ४ । ४ । ४२ प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः । समवायान्
समवैति । ४ । ४ । ४३ ॥ सामवायिकः । सामूहिकः । परिषदो ण्यः । ४ । ४ । ४४ । परिषदं समवैति पारिषद्यः । सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ॥ ण्यः स्यात्पक्षे ठ
क् । सैन्याः । सैनिकाः ॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ॥ ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्पो देशो ल
क्ष्यते । कौक्कुटिको भिक्षुः । तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ॥ आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । अण्महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥ महिष्या धर्म्यं माहिषं । याज
मानं । ऋतोऽञ् । ४ । ४ । ४९ ॥ यातुर्धर्म्यं यात्रं । नराच्चेति वक्तव्यं ॥ नरस्य धर्म्यो नारी । विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रं ।
विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रं । अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ॥ षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे आपणस्यावक्रय
आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः । तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ॥ अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । लवणाट्ठञ् । ४ । ४ । ५२ ॥ लावणिकः ॥ किसरा
दिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । ५३ ॥ किसरं पण्यमस्य किसरिकः । बित्वान्ङीष् । किसरिकी । किसर उशीर नलद इत्यादि किसरादयः । सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशे

कुरुक्षेत्रे समवेता इति यथा एते चरन्तीति वृद्धिरिह न भवत्येजादित्वाभावात् सैन्याः सैनिका इति द्वितीयान्तात्पठकौ यत्तु सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्चेति इ
तिनिर्दिष्टं दुष्कृतं तत्फलितार्थकथनपरं बोध्यं संज्ञायां ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक्स्यात् समुदायेन संज्ञाप्रसिद्धिस्तस्यां प्रसिद्धिविषयभूते
ऽर्थे इत्यर्थः लालाटिक इति ... प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु कार्ये उपतिष्ठतीत्यर्थः लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्चेत्यर्थः कौक्कुटिको भिक्षुरिति सैन्योसी

हिपादविक्षेपपर्य्यासदेशपर्यन्तमेवचलतुसंयम्यगच्छतीतिभावः धर्म्यमिति धर्मादनपेतं धर्म्यं धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इत्ययत् अवक्रयः अवक्रीयते अनेनेति।
काठलोकस्य वण्यमिति यावत् तस्मिन्नर्थे अवक्रयपर्यायेतियद्नोनिपातितः शालालुक इति इसुसुक्तान्तात्कः ठकादेशत्वादिवृद्धिः शालालुकः मार्दङ्गिक इति मृदङ्गशब्देन मृ
दङ्गवादनं लक्ष्यते मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवत्यनभिधानादिति भावः शिल्पं कौशलं तच्च मृदङ्गवादनविषयकं तेन मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणेति।
निष्कर्षः प्रहरणं प्रह्रियते अनेनेति प्रहरणमायुधं धानुष्क इति इसुसुक्तान्तात्कः इणः ष इति विसर्गस्य षः परश्वधात् चाट्ठकठयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च पर

शलालुनोऽन्यतरस्याम्।४।४।५४॥ ष्ठन्स्यात् पक्षे ठक्। शलालुकः। शलालुकी। शालालुकः। शालालुकी। शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः॥ शिल्पम्।४।४।५५ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्।४।४।५६॥ मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः। माड्डुकिकः। झार्झरः। झार्झरिकः॥ प्रहरणम्।४।४।५७॥ तदस्येत्येव। असिः प्रहरणमस्य आसिकः। धानुष्कः॥ परश्वधाट्ठञ्च।४।४।५८॥ पारश्वधिकः। शक्तियष्ट्योरीकक्।४।४।५९॥ शाक्तीकः। याष्टीकः॥ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः।४।४।६०॥ तदस्येत्येव। अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः। नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः। दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः॥ शीलम्।४।४।६१॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः। छत्रादिभ्यो णः।४।४।६२॥ गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः॥ कार्मस्ताच्छील्ये।६।४।१७२॥ कार्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते। कर्मशीलः। कार्मः। नस्तद्धित इत्येव सिद्धे अण्कार्य्यं ताच्छीलिके णेऽपि। तेन चौरी तापसीत्यादि सिद्धम्। ताच्छील्ये किम्। कार्मणः॥ २

श्वधः परलोक इति एतच्चाभिधान
भक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते आस्तिक इति अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातान्नास्तीति निपाताख्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः दिष्टमिति दैवं दिष्टं भाग
धेयमित्यमरः नालं वते दैष्टिकतामिति माघः प्रमाणानुगामतिर्दिष्टेति प्राचोक्तिस्तुपेक्ष्या दिष्टशब्दस्य क्लीबे प्रमाणानुगमतिवाचकत्वे चोक्तकोशविरोधादिति दिक्
छत्रादिभ्यो णः छत्रादिभ्यो णस्येवसुवचमिति कार्मस्ताच्छील्य इति सूत्रे कैयटः ताच्छीलिके इति कर्मन्शब्दस्य छत्रादित्वादिति भावः चौरीत्यादि चुराशीलमस्याः
तपःशीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति तद्धितान्ती प्रसिध्यतीत्यर्थः

कर्मा॰ अथ केन रस्यायनुवर्तते ठगाद्यधिक्रियत एव तराह प्रथमंतादित्यादि ऐकान्यिक इति एकामन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थे इति समासस्ततष्ठक् एवं द्वैयन्यिकः त्रैयन्यिकः इत्युदाहार्यं इह तद्धितेदवाधित्वा न स्वाम्यामित्येव च हितं भक्षाः अस्येति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थी विपरिणम्यते तदस्मा इत्यस्यापकर्षो वेत्याशयेनाह अपूप

कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः ऐकान्यिकः यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षा

काले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ४।४।६४॥ मा विषठ् द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः

हितं भक्षाः ४।४।६५॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः। तदस्मै दीयते नियुक्तम् ४।४।६६॥ अग्रभोजनन्नि

यतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः। श्राणामांसौदनाट्टिठन् ४।४।६७॥ श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः। श्राणिकी। मांसौदनग्रहणं सङ्घातविग

हीतार्थं। मांसौदनिकः। मांसिकः। औदनिकः। भक्ताण्णोऽन्यतरस्याम् ४।४।६८॥ पक्षे ठक्। भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः। भाक्तिकः। तत्र नियुक्तः

४।४।६९॥ आकरे नियुक्तः आकरिकः। अगारान्ताट्ठन् ४।४।७०॥ देवागारे नियुक्तो देवागारिकः। अध्यायिन्यदेशकालात् ४।४।७१॥ निषिद्ध

देशकालवाचकाट्ठक् स्यात्। अध्येतरि। श्मशानेऽधीते श्माशानिकः। चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः। कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ४।४।

७२॥ तत्रेत्येव। वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः। वंशाः वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानु

तिष्ठतीत्यर्थः। प्रास्तारिकः। सांस्थानिकः। निकटे वसति ४।४।७३॥ नैकटिको भिक्षुः। आवसथात् ष्ठल् ४।४।७४॥ आवसथे वसति। आव

सथिकः। षित्वान्ङीष्। आवसथिकी। आकर्षात्ष्ठल् इत्यादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च। आवसथात्किसरादेः षित्वं षडनेऽठगधिकारः षडिति सूत्रषु

मक्षणं हितमस्मा इति अपूपशब्दस्य द्वक्षणे लक्षणिक …श्राणा यवागूः … श्राणा विलेपी तरला च सा १९ द्वैनविहिता इत्यर्थः। प्रत्ययान्तस्य ठको

न्यमरः ठिठनिति इकार उच्चारणार्थः टो ङीबर्थः संघातविगृहीतार्थमिति … त्यत्र हि वृद्धिनिमित्तं यदि ठ नास्थ्योऽन्यथा ला घवादुत्तमेव ब्रूयादिति भावः

आवरिक इति खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः अध्यापितम् अदेशकालात् किं कार्यम् अधीते पूर्वाह्णे अधीते कठिनांत प्रस्तार संस्थानशब्दौ संनिवेशपर्यायाविति वहकः प्र स्तारो यज्ञः पैस्त्रोयज्ञ इति घञ् संस्थानं संनिवेश इत्येके नैकटिको भिक्षुरिति संन्यासी हि ग्रामस्यानिकटे वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामे प्रविशति न तु तत्र वसतीति भावः आवस थात् लकारः स्वरार्थः आवसंत्यस्मिन्नित्यावसथः उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः कुसीदसूत्रादिति कुसीद दशैकादशादिति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः इह नैष्ठ्य च ष्ठन्नित्यत्र वयेषां प्रकारः सांहितिक इति भाव्यते तेषामेव गणे नैष्ठलादेः षित्वमनार्षमिति भ्रमः स्यादतः श्लोक वार्तिककारः षित्वत्ययात्सर्वानपि पर्यजीगणत् ॥ ० ठकावाद्धिः समाप्तः ॥ ॐ ॥ युग्य इति युगं रथागं वहतीत्यर्थः प्रासंग इति प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् धुरो धुरोढकौ स्येवसुवचं नम उपधाया इति उपधायां च

प्राग्घिताद्यत् ।४।४।७५॥ तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम् ।४।४।७६। रथं वहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासंग्यः । धुरो यड्ढकौ ।४।४।७७॥ हलि चेति दीर्घे प्राप्ते ॥ न भकुर्छुराम् ।८।२।७९॥ भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धौरेयः । खः सर्वधुरात् ।४।४।७८॥ सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ॥ एकधुराल्लुक्च ।४।४।७९॥ एकधुरं वहति । एकधुरीणः । एकधुरः । शकटादण् ।४।४।८०॥ शाकटं वहति शाकटो गौः । हलसीराट्ठक् ॥४।४।८१॥ हलं वहतीति हालिकः ॥ सैरिकः ॥ इतिपूर्वसूत्रादेतल्लभ्यत

इति भावः उपधायाः किं प्रतिदीव्नः इह नांतस्य भत्वेपीकारस्यानुपधात्वान्निषेधो न प्रवर्तते खः सर्वधुरात् सर्वधुराया इति वक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया वं धुनिव द्भुनीह्वाविति वत् सर्वधुरामिति पूर्वकालैकेति समासः ऋक्पूरब्धूरिति समासांतः प्रत्यये टाप् एकधुराल्लुक्च चात्खः एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक् खस्य तु विधानसाम र्थ्याल्लुग्वचनमिति फलितं तदाह एकधुरीण इत्यादि शाकटो गौरिति ननु तस्येदमित्यणा सिद्धं यो हि शकटं वहति शाकटस्यासौ भवति अत्राहुः आरंभसामर्थ्यादत्रानदं तविधिरतेन द्वेशकटे वहति द्वैशकट इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयो लुक् भवति तस्येदमित्यणि तु स्यादेव लुगिति हलसीरात् ननु तस्येदमित्युपक्रमे हल सीराट्ठगिति पठितं तथा च तेनैव शैषिकेण हालिकः सैरिक इति सिद्धे किमनेनेति चेत् सत्यं आरंभसामर्थ्यादत्रापि तदंतविधिस्तेन द्वैहलिको द्वैसीरिक इति भवति

त्रिके ऽकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुक् स्यात् जायते अस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह जनीव धूरिति जनिघसिभ्यामिण् जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः कृदिकारादिति ङीष् ततो
ऽस्मिन् सूत्रे व्युत्पत्तिजन्या जामातुर्वयस्या सा हि विवाहादिषु वधूं जामातृसमीपं प्रापयति कालि[illegible]स्तु वध्वाः शयनवाहेष्वपि प्रायुंक्त पाजेति जन्या नववधूकुमारी इति जनीं वहंती
ति चन्यासात्तित्यर्थः पद्मा इति यद्यप्यतदर्थ इति पद्मावक अधनुषा किं चोरं विध्यति संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भवति
एवं च नक्तात्र धनुः करणमित्यत्र संभाव्यत इति विशेषो बोध्यः तूनं तमिति एवं च न लोके इत्यादिना कृद्योगषष्ठ्या निषेधाद् हननमिति प्रयोगो निर्बाध इति भावः वशंगतः
वशनं वशः इच्छा वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् मूलमस्यावर्हि प्रथमान्ताद् आवर्हि इत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् आवर्ह इति वृह उद्यमने इं

संज्ञायां जन्या।४।४।८२॥ जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या॥ विध्यत्यधनुषा।४।४।८३॥ द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धनुः करणं।
पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः॥ धनगणं लब्धा।४।४।८४॥ तृन्नन्तमेतत्। धनं लब्धा धन्यः गणं लब्धा गण्यः॥ अन्नाण्णः।४।४।८५॥ अन्नं लब्धा
आन्नः। वशं गतः।४।४।८६॥ वश्यः परेच्छानुचारी। पदमस्मिन् दृश्यम्।४।४।८७॥ पद्यः कर्दमः॥ नातिशुष्क इत्यर्थः॥ मूलमस्याबर्हि।४।४।
८८॥ आवर्हणमावृहः उत्पाटनं तदस्यास्तीति आवर्हिमूलम् आवर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः। संज्ञायां धेनुष्या।४।४।८९॥ धेनुशब्दस्य षुगागमो
यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायां। धेनुष्या बन्धके स्थिता। गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः।४।४।९०॥ गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः। नौवयो
धर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु।४।४।९१॥ १९ व्याघ्न्यादिरयं न तु पवर्गादिः उद्धरत्सः स

ह मूलमिन्द्रस्यादि प्रयोगदर्शनात् मूल्या मुद्गा इति मूलोत्पाटनं विना सेद्धुमशक्याः मध्यतो लूयमानेषु कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः सुष्ठु
शुष्का इति यावत् यप्रत्यय इति तेन धेनुष्याशब्दो न उदात्तः इति तु नित्स्वरः स्यादिति भावः॥ ॐ॥ संज्ञायामिति ऋणप्रत्यर्पणाय या धेनुर्दोहनार्थमुत्तम[illegible]
संयुक्तेयं गार्हपत्य इति गृहपतिनेति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः संज्ञायामित्यनुवृत्तेराह तृतीयादौ नातिप्रसंगः नौवयो धर्मेत्यादिभ्यो ऽष्टभ्यो यथासंख्यं तार्यादिष्वष्ट
स्वर्थेषु यत्स्यात् इह तार्यादियोगे यथासंभवं करणकर्तरि इत्तौ तुल्यार्थैर्योगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थाल्लभ्यते अत्र प्रथमं मूलं तानां पंचा

सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
सु॰ त॰
५७

नौद्वंद्वं कृत्वाद्वितीयमूलादिद्वंद्वेन सह समाहारद्वंद्वः मूलं नानां द्विःकरणं वा मूलादीनामेव वा द्वंद्वं कृत्वा नावा द्वंद्वे षु द्वंद्वसेन साहत्याभावादेकशेषो न भवति॥ ॥नावा ना र्यमिति शक्यार्थक्ष्म हलोऽर्यत् करणेतृतीया वयस्य इति स्निग्धो वयस्यः सवया इत्यमरः वयसा तुल्यः शत्रुरित्यत्र तु न भवति संज्ञाधिकारात् विषेण वध्य इति विषेण वधमर्हती त्यर्थः दंडादिभ्य इति सूत्रेण वधशब्दाद्यत्। अर्थ यद्विधानात् मूलेनानाम्यमिति मूलं नाम पदादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यं तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं द्र व्यमात्मानं प्रति शेषीक्रियते आत्मन उपकारकं क्रियते तत् आनाम्यं आङ्पूर्वको नमिरभिभवे वर्त्तते तस्मात् पोरदुपधादिति यति प्राप्ते अत एव निपातनाण्ण्यत् त था चोत्ताम्यमभिभवनीयं आत्मानं प्रति शेषीकर्तव्यं स च लाभाख्यो भाग एव लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो न तु मूला तिरिक्तभागमात्रे एवं च लाभमात्रे वृद्ध्यादिवत्तस्य मूल्यशब्दस्य तद्घटितसंघाते निरूढलक्षणा बोध्या सीतेति सीता हलाग्रं संपूर्वादिणः क्तः संमितं संगतं निम्नोन्नतादि

नावा तार्य्यं नाव्यं। वयसा तुल्यो वयस्यः। धर्मेण प्राप्यं धर्म्यं। विषेण वध्यो विष्यः। मूलेन आनाम्यं मूल्यं। मूलेन समो मूल्यः। सीतया समितं सीत्यं क्षे त्रं। तुलया संमितं तुल्यं। धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते। ४।४।९२॥ धर्मादनपेतं धर्म्यं। पथ्यं। अर्थ्यं। न्याय्यं। छन्दसो निर्मिते। ४।४।९३॥ छन्द सा निर्मितं छन्दस्यं। इच्छया कृतमित्यर्थः। उरसोऽण् च। ४।४।९४॥ चाद्यत्। उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः। उरस्यः। हृदयस्य प्रियः। ४।४।९५।

हृद्यो देशः हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेति हृदादेशः॥ ॥ रहितं कृतमित्यर्थः समीकृतमिति यावत् इयं सीता हलेभ्यो य द्विधाविति तदंतवि धिः परमसीत्यं द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्धितार्थसमासः तेनायत् द्विसीत्यं तुलया संमितमिति संमितं परिच्छिन्नं रूढिशब्दोयं संज्ञायामित्यधिकारात् अत एव तु ल्यमित्ति सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तु लायामाग्रहः क्रियते पथ्यमिति संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतं तमेव पथ्यं न तु मार्गादनपेतं श्वोरोपि छं दसो छदि संवरण इति चुरादिरिच्छायामपि वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात्तनोऽसुनि इच्छापर्यायश्छंदशब्दः प्रसिद्ध एव स्वच्छंदो छंदश्छंदकः छंदत्या दौ असुनि तु यः सां तस्यात्र प्रकृतित्वं निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तात्प्रत्ययः इच्छया कृतमिति यद्यपि वेदे त्रिष्टुबादिषु च सांतश्छंदःशब्दोस्ति तथापि इह न गृह्यते संज्ञाधिकारात्किं त्विच्छापर्याय एव स गृह्यत इति भावः पुत्र इति संज्ञाधिकारान्नेह उर सा निर्मितं सुखं हृदयस्य प्रीणातीति प्रियः इगुपधेति कः कर्मयोगात्कर्म

लिषष्ठी अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु तन्नमामाथ्यादिव एवमन्यत्रापि बोध्यं॥ ○ ॥ बंधो बध्यते ऽनेनेति बंधनः करणे ल्युट् वशीकरणमंत्र इति तेन हि परहृदयं वशी
क्रियते संज्ञाधिकारा द्वा सिद्धा दारुषोनायं यत् तस्य करणमिति कर्मणि षष्ठी कृतिः करणं क्रियते ऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह भावः साधनं वेति जल्पशब्दो भावसाध
नः कर्त्तरि षष्ठी हलस्येति कर्षणं कर्षः तद्योगात्कर्मणि षष्ठी करणस्य कर्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि षष्ठी वा रथसीतेनेति तदंतविधिः द्विहल्यः त्रिहल्यः तत्र साधुः साधुरि
ह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते नोपकर्त्ता तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन भाव्यं संज्ञाधिकारादुपकर्त्ता न गृह्यत इत्यन्ये प्रतिजनमिति जनो जनं इति प्रतिजनं वीप्सा

वन्धने चर्षौ ॥४।४।९६॥ हृदयशब्दात्षष्ठ्यन्तादुन्धने यत्स्याहृदेभिधेये। हृदयस्य वन्धनं हृद्यः। वशीकरणमन्त्रः। मतजनहलात्करणजल्प
कर्षेषु ॥४।४।९७॥ मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यं। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः। तत्र साधुः ॥४।४।९८। अग्रे साधुः अग्र्यः
सामसु साधुः सामन्यः। ये चाभावकर्म्मणोरिति प्रकृतिभावः। कर्म्मण्यः। शरण्यः। प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥४।४।९९॥ प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः
सांयुगीनः। सार्वजनीनः। भक्ताण्णः ॥४।४।१००॥ भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः। परिषदो ण्यः ॥४।४।१०१॥ पारिषद्यः। परिषद इति योगविभागात्
पिपारिषदः। कथादिभ्यष्ठक् ॥४।४।१०२॥ कथायां साधुः काथिकः॥ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥४।४।१०३॥ गुडे साधुः गौडिक इक्षुः। साक्तुको यवः। पथ्यतिथि
वसतिस्वपतेर्ढञ् ॥४।४।१०४॥ पथि साधु पाथेयं। आतिथेयं। वासतेयं [illegible] स्वापतेयं धनं। सभाया यः ॥४।४।१०५॥ स
भ्यः॥ समानतीर्थे वासी ॥४।४।१०७॥ साधुरिति निवृत्तं। समानतीर्थे वासी समानतीर्थ्यः गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः। समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥४।४।१०८
समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता। [illegible] ॥४।४।१०९॥ सोदर्यः अर्थः प्राग्वत् ॥ इति प्राग्घितीयाः ॥ ○ ॥

याम व्ययीभावः प्रतिजन इदं युग संयुग [illegible] परकुल परस्य कुल [illegible] ष्यतिषष्ठ्योर्निपातनादन्तकु भक्त [illegible] मि [illegible] भक्तमं वो
नमित्यमरः गुडादिभ्यष्ठञ् गुड कुल्माष सक्तु अपूप शाष्कुल [illegible] वसतिरिति वसेरत्यतिप्रत्ययः स्वपतिः स्वपतिरोध न
स्मिन्स्वापतेयं सभायाय, पतितुति स्वरः स्यात् क्रतुर्भवत्युभयत्र [illegible] वेलायां द्व्यचकस्य यदंतस्यादिरुदात्त इति वेदभाष्ये सभ्यापित

पक्षांतरे तु नमः श्वभ्यां पचध्यापचेत्यादिवदाद्युदात्तः स्यात् एवं च व्याख्यानद्वयस्याप्यावश्यकत्वे लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्किंचिदाश्रयमिति तत्वं समानतीर्थे वासी निपातनात्सिनिर्ग्रु
ह्यदेसकृतिगणत्वान्मंदिग्रहीत्यनेनवा सतीर्थ्य इति तीर्थे ये इति समानस्य सभावः तरंत्यनेनेतितीर्थं तरतेस्थक् तीर्थं शास्त्रगुरुरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु योनौजलावतारे च
तिविश्वः इहत्वध्यापकवाचिन एवग्रहणं नान्यस्य संज्ञाधिकारात् शाब्दिकैः स्थितइति शीधातुः स्थित्यर्थे वर्तते जलेशयः कुशेशयमितिप्रयोगादितिभावः समानमुदरमिति
पूर्वोत्तरपदथमेत्यादिना तत्पुरुषः ततो यत् तत्स्वरापवाद ओकारस्योदात्तः सोदर्यः ओ चोदात्त इति नानुवर्ततेविभाषोदरे इतिसमानस्य सभावः तत्र तीर्थे य इत्यतोऽनुवृत्तं य इत्येन
द्विषये सप्तमी तेन सोदरं इत्यस्मात् यः प्रत्ययस्वरः प्राग्वदिति समानोदरे शयित इत्येवंर्थः इत्यर्थः कथं तर्हि अपंथा नतु गच्छंतं सोदरोऽपि विमुंचतीतिमुरारिरितिचेन्न अत्राहुः स
हसमानमुदरं यस्यसोदरः वोपसर्जनस्येतिसहस्य सभावः तस्य वैकल्पिकत्वाद्यत्र आत्तेसहोदर इत्यपिसिद्धमिति ॥ इतिप्राग्घितीयाः समासाश्चातुर्थिकाः ॥ अथपांचमि

प्राक्क्रीताच्छः ।५।१।१॥ तेनक्रीतमित्यतः प्राक्छोऽधिक्रियते ॥ उगवादिभ्योयत् ।५।१।२॥ प्राक्क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्चयत्स्याच्छस्यापवादः
शंकव्यं हितं । धृत्यं । नाभिनभंच ॥ नभ्योऽक्षः । नभ्यमंजनं रथनाभावेवेदं । शुनः सम्प्रसारणंवाच दीर्घत्वम् ॥ शुन्यं शून्यं । ऊधसोनङ्च । ऊधन्यः ॥ कम्बलाच्चसंज्ञा
याम् ।५।१।३॥ कम्बल्यम् ऊर्णापलशतं । संज्ञायां किं । कम्बलीया ऊर्णा ॥ ॥ ११ काः प्राक्क्रीताच्छः इत्यतः प्रागिति इहार्थोऽवधित्वेन गृह्यते न तु प्रत्ययः

प्रकृतिर्वा तेनार्थ एवावधिमंत इति प्राक्क्रीताद्येऽर्थाहितादयस्तेष्वस्योपस्थानं अवधिसजातीयो ह्यवधिमान्भवति यथा मासात्पर इति कालः प्रतीयते ग्रामात्पूर्व इति देशः अलोऽन्त्यात्पू
र्व इत्यलेव एवं च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानोऽपि यदादिः प्रकृत्यंतरे सावकाशोऽपि छं तक्रकौडिन्यन्यायेन बाधते अन्यथा छस्य यदादेश्च संनिधानाविशेषात् व्यक्तव्यानीयतमिव पर्यायः
स्यात् अतोऽर्थोऽवधित्वेन गृह्यते ननु यदादिविषये छो न भविष्यति विभाषा हविरपूपादिभ्य इति विभाषाग्रहणाल्लिंगात् तथा च प्रत्ययस्य प्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारे न क्षतिः उक्त
ज्ञापके नोगवादिप्रभृतिभ्यश्छस्यातिप्रसंगनिरासादिति चेन्न अत्राहुः एवं सति छ इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थोऽवधिनिर्देशो नाप्राग्वतेष्ठञित्यादिके नु प्रकरणे नास्याधिकारः अधिका
रांतरेणोपबद्धत्वात् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशोऽन्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति चेत् तर्हि विभाषा हविरित्यादिज्ञापकाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवाद्वा इत्यर्थे वावधित्वेन निर्दिष्टमुचितमुचि
ओ गवादिभ्यो उवर्णा देर्गशब्दादेर्वशब्दादेश्च यत्स्यादित्यर्थो न भवति गवादिगणपाठात् गवाद्यंतर्गणसूत्राण्याह नाभिनभं चेति नाभिशब्दो यत्तल भूते नभादेशं चेत्यर्थः नभ्योऽक्ष इति

रथांगसच्छिद्रं नाभिस्तद्नुप्रविष्टः काष्ठविशेषोऽक्षः सचतदनुगुणत्वात्तस्मा[illegible] [illegible] [illegible]हनन्वान्नामयेहितं रथनाभावेवेति [illegible]रावयवेतु नाम्यमित्येव परेण शरी
रावयवाद्यदित्यनेनास्यबाधादितिभावः शून्यमिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् [illegible] [illegible]लोपो न भवति येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावमुदुर्लभः संप्रसारणेपर
रूपेच कृते अनूपाभावात् दीर्घपक्षेतुतद्विधानसामर्थ्यादपिटिलोपाभाव[illegible] परिहारः न [illegible] चाद्यत न [illegible]मिति मनोरमा अन्ये त्वाहुः ऊधन्यशब्दान्नत्करोतीति तदाचष्ट
इतिणिचिणाविष्ठवदितिटिलोपेणिजंतात्कर्तरि क्विपि णिलोपयलोपयोः कृतयोर नून[illegible] [illegible]कस्य [illegible] [illegible] [illegible]दाचारक्विपि ऊधानतेरुत्यादावात्मनेपदार्थेन ङेङि।
त्करणमावश्यकमिति ऊधन्य इति येचेतिप्रकृतिभावः कंबलाच्च संज्ञायां प्राक्क्रीतीयप्रत्ययस्यात् [illegible] ॥ विभाषाहविरपूपादिभ्यः गवादिषु हविर्ग्रहणात्स्वर
ठादिहहविर्विशेषाणां ग्रहणं नचगवादिष्वेव हविर्विशेषाणां ग्रह[illegible]नस्यादितिवाच्यं [illegible] [illegible]पग्रहणस्यानर्थक्यप्रसंगात् अपूप्यमिति अपूपेभ्योहितं चूर्ण

विभाषा हविरपूपादिभ्यः। ५।१।४॥ आमिक्ष्यन्दधि। आमिक्षीयं। पुरोडाश्यास्तण्डुलाः। पुरोडाशीयाः। अपूप्यं। अपूपीयं। तस्मैहितम्। ५।१।५॥ वत्से
भ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्। शङ्कव्यन्दारु। गव्यम्। हविष्यं। शरीरावयवाद्यत्। ५।१।६॥ दन्त्यं। कण्ठ्यं। नस्यं। नासिकायाः यतस्क्षुद्रेषु नस्य नाभ्यं ये च तद्धिते। ६।१।६१॥
यादौ तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात्। शीर्षण्यः॥ तद्धिते किं। शिर इच्छति शिरस्यति। वा केशेषु॥ शीर्षण्याः। शिरस्याः केशाः। अचि शीर्षः इ
तिवाच्यम्॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः। स्थूल शिरसः॥ इदं स्थौलशीर्षं॥ ॥ [illegible] मित्यर्थः अपूप तंडुल पृथुक मुसल कर्णवेष्टकेत्यादयपू
पादिगणः अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते अन्नविकारा अन्नप्रकारा [illegible] [illegible]विशेषाणां [illegible]योद्यस्यादितिनदर्थः ओदन्याः ओदनीयास्तंडुलाः एवंचानेनैवगणसूत्रेणसिद्धेः अपूपा
दीनां [illegible] [illegible]प्रयोजनार्थः हविरपूपादिभ्योविभाषापाठः [illegible]वादिभ्योयत्पूर्वविप्रतिषेधेन सक्तव्याः धानाः चरव्यास्तंडुलाः चरुर्नाम हविरितिकाशिका स्थाली वचनस्यचे
ह [illegible] [illegible]तत्र [illegible]हविर्विशेष[illegible]चारात् [illegible] [illegible] [illegible] नस्यमिति नासिका[illegible] हितं नासिकायां भवमितिविग्रहे तु शरीरावयवाच्चेति यत् नस्यं तस्योदाहरणं नसः अपादाने
[illegible]होरितितसिः क्षुद्रेतु नासिकया क्षुद्रो नः क्षुद्रः क्षुद्रःक्षुप्पेति [illegible] [illegible] नाभ्यमिति नाभिनभं चेति नभादेशो रथनाभावेवप्रवर्त्तते तस्यगवादियत्तासंनियोगशिष्टत्वादिति
भावः शीर्षं छंदसीत्यतो भुवर्तनाद्विशीर्षन्नादेशइति [illegible] [illegible]ये चाभावेति प्रकृतिभावः शिरस्यतीति नः क्यचइति नियमेन पदत्वाभावाद्रुत्वाभावः॥ ॥

खलयव अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः अन्यथा त्वयं टेनार्थे नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत् आत्मन् विश्वजनेतिवत् वृषाय हितं वृष्यं नान्ताद्यति तु वृषण्यं इति तस्या न ब्रह्मण्यमिति ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणपर्यायः प्रकृतिभावस्तु ये चाभावकर्मणोरिति न पूर्ववत् इह वृषन्शब्दा ब्रह्मन्शब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति छोऽप्यनभिधानान्नेत्याकरः तेन वृषेभ्यो हितं ब्रह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव चार्थ्यमिति गवादिषु रथशब्दो न पठितः हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात् अर्थान्तरे माभूदिति अजाविभ्यां अजशब्द इह पुल्लिंग उपात्तः अत एव [illegible] तु विशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा अजाद्यदंतमिति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापीति स्त्रीलिंगादपि थ्यन् तसिलादिषु थ्यनः परिगणनात्तु न पुंवद्रूपं तुल्यं अजथ्येति अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥ कर्मधारया देवेति ॥ ॥ व्याख्यानादिति भावः विश्वजनीयमिति विश्वस्य जनस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि आदिः विश्वोजनो येषामिति बहुव्रीहावपि स एवान्यपदार्थस्तस्मै हितमिति विग्रहः पंचजनीनमिति रथकारपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजनास्तेभ्यो हितं इ

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। ५।१।७॥ खलाय हितं खल्यं। यव्यं। माष्यं। तिल्यं। वृष्यं। ब्रह्मण्यं। चाद्रथ्या। अजाविभ्यां थ्यन्। ५।१।८॥ अजथ्या यूथिः। अविथ्या। आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः। ५।१।९॥ आत्माध्वानौ खे। ६।४।१६९॥ एतौ खे प्रकृत्या स्तः। आत्मने हितमात्मनीनं। विश्व जनीनं। कर्मधारयादेवेष्यते। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव। विश्वजनीयं। पञ्चजनादुपसंख्यानम्। पञ्चजनीनम्। सर्वजनाट्ठञ्खश्च। सार्व जनिकः। सर्वजनीनः। महाजनाट्ठञ्॥ माहाजनिकः। मातृभोगीणः॥ पितृभोगीणः। राजभोगीनः। आचार्य्यादणत्वञ्च॥ आचार्य्यभोगीनः॥

कर्मण्ये संज्ञायामिति समासः पंचजनादित्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव पंचजनीयः सर्वजनीन इति सर्वो जनः सर्व जनः पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः तस्मै हितमिति विग्रहः साध्वर्थे तु प्रतिजनादिभ्यः खञिति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ मातृभोगीण इति इहाखण्डपदत्वाभावेऽप्य ट्कुप्वाङिति णत्वेन न यथा णत्वं भवति तथा प्रागेवोपपादितं मातुर्भोगः शरीरं तस्मै हितं इति विग्रहः यद्यपि भोगः सुखस्यादिभृतावहेश्च वर्णकायपरि त्यमरेण अहेर्हस्युक्तं त थापि प्रयोगबाहुल्याभिप्रायं न तु प्राक्तिस्तु शरीरमात्रे इत्याकरः मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकः छ एव मात्रीयः पित्रीयः राजाचार्याभ्यां त्वौत्सर्गिकः छोऽपि न भवत्यनभिधानात् किं तु राज्ञे हितं माचार्याय हितमिति वाक्यमेव त्याकरः

सर्वपुरुषाभ्यां आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्यं णढञौ स्तः सस्मै हितमित्यर्थे प्राक्क्रीतेतिछस्यापवादाविति सूत्रार्थः सर्वादिति अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः पुरुषाद्वधविकारेति [illegible]
वत्वादिह षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते तेन कृतेत्यत्र तु उपान्तेव तृतीया तदाह पुरुषस्य वध इति समूहेऽप्यणीति तस्य समूह इत्यनेन ग्रंथेऽणीति कृते ग्रंथे इत्यनेन अधिकारे इति पौ
रुषेयः प्रासाद इत्यादौ न कस्याप्यपवादोऽयं ढञिति भावः माणवखञोऽत्रित्करणं वृद्ध्यर्थं स्वरार्थं च यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतः सिद्धैव तथापि माणवीनाभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य
चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमिति तत्र यं माणवायान् मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूर्धन्यत्वेन सिद्ध्यति माणव इत्यपत्याधि

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ।५।१।१०॥ सर्वाण्णस्य वेति वक्तव्यम् ॥ सर्वस्मै हितं सार्वं । सर्वीयं । पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु । भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्य
स्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्रा
प्ते । एकाकिने[illegible]परितः पौरुषेयवृता इवेति माघः । तेन कृते तु ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः । माणवचरकाभ्यां खञ् ।५।१।११॥
माणवेभ्यो हितं माणवीनं । चारकीणं । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।५।१।१२॥ विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां [illegible] प्रत्ययः स्यात
अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु ॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ।५।१।१३॥ छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । उ
पधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते । औपधेयं [illegible] तदेव औपधेयं । ऋषभोपानहोर्ञ्यः ।५।१।१४॥ छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः ।
चर्मण्यण्येयमेव । पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानहं [illegible] चर्म ॥ [illegible] कारस्य वार्त्तिकात्त्वं तच्च वार्त्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थकथनपरमित्या

हुः [illegible] चारकीणमिति [illegible]रणीति चरः पचोराच चरिचलिपतिन[illegible] नामिति [illegible] कल्पितत्वादिह न भवति ततः संज्ञायां कनि चरकः तदर्थं विकृतेः तस्मै हितमित्यतस्मादा
तनुवर्तते तदाह चतुर्थ्यन्तादिति [illegible] प्रति सामान्येन पुं[illegible] यस्य पर[illegible] तदर्थायामिति विकृत्यर्थायामित्यर्थः तदिति सर्वनाम्ना हि विकृतिः
परामृश्यते एवं च [illegible] समर्थानां [illegible] ादित्यधिकारोऽप्यत्र निर्बाध एव शंकव्यमिति उगवादिभ्य इति यत् छदिरुपधि समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वं [illegible]
[illegible]नीति [illegible] नातिछदिः अर्चिशुचिहुसृपिछादि[illegible] इसिः [illegible] ह्रस्वत्वं [illegible] चर्मविकारः छदिस्तदापरत्वाच्चर्मणोऽञित्यञ् प्राप्नोति पूर्वविप्र

त्रिषेधेनतुढञेवेष्यते छादिषेयंचर्म आहचपञ्चा वत्रः पूर्वविप्रतिषिद्धं ढञ् चेतियत्तउदाहरणं स्तनंगव्यं स्तनंगुश्चर्मविकारस्तदर्थंचर्म उगवादिभ्य इतियत् न्यासोदाहर
णमोपानत्यमिति अनुपदंवक्ष्यति वालेयाइति अरोपहारयोः पुंसिवलिः पल्प्यंमजेस्त्रियामित्यमरः उपाधेरिति उपसर्गेघोः किरिति धात्त्रःकिरान्तोलोपइति चन्याहोः
पः विप्रतिषेधेनेति यत्त्रा, वत्तइत्यादिवार्तिकेनेत्यर्थः नमुढञ्चिधौ... त्यस्य व्यविधाउपावहस्वविशिष्यग्रहणेनप्रतिपदोक्तं वलीयइतिसिद्धंकिमनेनपूर्वविप्र
तिषेधेन अत्राहुः निरवकाशत्वेसत्येव...निपदविधित्वंवलीयस्त्वप्रयोजकं नतुसावकाशत्वेइत्येत्तेनमुनिवचनेनानुमीयते तेनस्वपितडाकानीत्येवयुक्तंपरत्वान्नुमुम
इत्येत...दीर्घमाश्रित्यस्वपितडाकानीतिमतंदुर्...आपस्लिष्टंनीनुग्रहणेसावकाशतयाप्रतिपदोक्तत्वस्यावलीयस्त्वादिति ॥ ॥
चर्मणोञ् तदर्थमित्यादिपूर्वोक्तेर्थे अञ्स्यात् छस्यापवादः चर्मण इतिषष्ठीनतुपञ्चमीपंचम्यांतुचः शब्दाच्चर्मपर्यायांप्रकृतौप्रत्ययःस्याच्चर्मणोद्वीपीत्यादौनचेष्यतेचार्मणो

चर्मणोऽञ्॥५।१।१५॥ चर्मण्येषाविकृतिस्तद्वाचकादञ्स्यात्।वर्ध्रैइदं। वार्ध्रं चर्म। वारत्रं चर्म। तदस्यतस्मिन्स्यादिति। ५। १। १६॥ प्राकारआ
सामिष्टकानांस्यात् प्राकारीयाइष्टकाः। प्रासादीयंदारु। प्राकारोऽस्मिन्स्यात् प्राकारीयोदेशः॥ इतिशब्दोलौकिकींविवक्षामनुसारयति। तेनेहन।
प्रासादोदेवदत्तस्यस्यादिति। परिखायाढञ्। ५। १। १७॥ पारिखेयीभूमिः॥ छयतोः पूर्णोवधिः॥ प्राग्वतेष्ठञ्। ५। १। १८॥ तेनतुल्यमितिवतिम्वक्ष्य
तितत्तः प्राकूठञधिक्रियते॥ ॥ ॥ द्वीपीतितदाहचर्मणोयाविकृतिरितिवार्ध्रैइतिवृधिवपिभ्यामितिरन्प्रत्ययेवर्ध्रशब्दआयुत्तसश्चर्मवाची
तस्यविकारइत्यण् टिड्ढेतिङीप् वार्ध्रीरज्जुस्तस्यैवर्धेरिणादिकेष्ट्रनितितुवर्ध्रीतिभवति ततोञितितुवार्ध्रं नध्रीवध्रीवरत्रास्यादित्यमरः चंचाःपथ्यवध्रिकाःपश्यतिभाष्यंतद
स्यअथमासमर्थात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यर्थेसप्तम्यर्थेचयथाविहितंप्रत्ययाः ——— स्यादितिसंभावनेऽलमितिचेदित्यादिनासंभावनेलिङ् ——— इष्टकानांव
कुत्वेनप्राकारआसांस्यादित्येतत्संभाव्यते देशस्यहिगुणेनप्राकारोऽस्मिन्स्यादितिसंभाव्यते. ——— देशस्यहिगु
णेनप्राकारोऽस्मिन्स्यादितिसंभाव्यते इहप्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यंश्चनविवक्षितंकिंतुयोग्यतामात्रतेनपूर्वस्यायमविषयः द्विसत्त्वद्वग्रहणस्यष्टप्रतिपत्त्या
र्थे तदस्मात्स्यस्मिन्इतिवत्सकृत्तच्छब्दग्रहणेनैवेष्टसिद्धेः॥ ॥ छयतोः पूर्णोवधिः॥ ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ठञित्येववक्तव्येप्राग्वतेरितिवचनंमध्येयो

अधिकारवत्न। एवं दः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादिसूत्रेन विच्छेदेपि पारायणतुरायणेत्यादौ ठञेव यथास्यादित्येवमर्थं न चैवं पारायणादिसूत्रेष्वेव ठञ्
निर्दिश्यतामिति वाच्यं उत्तरसूत्रे येषांपर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यष्ठञः प्रकृतसूत्रं विनाऽलाभात् तथा च गोपुच्छिकः सामतिक इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमत्र प्रदेशे
आरब्धमिति बोध्यं ॥ ः ॥ आर्हादगोपुच्छेतदर्हतीति इहतदर्हमिति सूत्रांतर्गतमच्युतत्स्यांतं नानुक्रियते किं तु तिङन्तस्यैकदेशः एवं तत एव व्याख्यानादिति भावः अ
भिव्याप्येति। तेन श्वेतच्छत्रिक इत्यत्रार्हत्यर्थे ठक् भवतीति भावः ननु परिमाणान्पृथक्संख्याग्रहणं व्यर्थं परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्यापि च प

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् । ५।१।१९ ॥ तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य अधिकारमध्ये ठञोऽपवादः ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा ॥
असमासे निष्कादिभ्यः । ५।१।२० ॥ आर्हादित्येव तेन क्रीतमिति यावत्सप्तदश सूत्र्यामनुवर्तते निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु नै
ष्किकं समासे तु ठञ् ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञापकमस्य वर्तीन् तः ।
प्राक् तदन्तविधिरिति तेन सुगव्यम् । यवापूप्यमित्यादि । इत ऊर्द्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तेन लुकि न तिपारायणिकः
द्वैपारायणिकः । अलुकीति किं । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं । द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पादञ् मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकं । अर्धात्परिमाण
स्य पूर्वस्य तु वा । ७।३।२६ ॥ अर्धात्परिमाणवाचकस्य उत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतं । अर्धद्रौणि
कं । आर्धद्रौणिकं । नातः परस्य । ७।३।२७ ॥ अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । अर्धप्रस्थिकं । आर्धप्रस्थिकं । अंतः
[illegible] आर्ध[illegible]विकं । तपरः किं । अर्धखार्यां भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्यः इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ॥ ॥

रिच्छिद्यते इति सापि परिमाणमेवेति चेन्न अत्र श्लोकवार्तिकं ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः अस्यार्थः तुलादा
कराप्ययेन द्रव्यांतरपरिच्छिन्नं गुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाया [illegible] नाम्पामारोह परिणा
हाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन प्रस्थादिपरिमीयते तत् [illegible] परिमाणं प्रस्थादि परिः सर्वतो भावे आयामो [illegible] येन मीयते तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य

वस्तुनो भवति यथा वर आदेर्हस्तादिः कश्चिदूर्ध्वाधोभावावस्थितस्य भवति यथा प्रस्थिलिनमुदकं उरुद्वयसमुदकमिति संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्था
दिहस्तादिभ्यस्त्रिभ तान्हि भूजाएकत्वहित्वादिरिति इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेप्युन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसंगात् कृतमिति बोध्यं असमासे निष्कादिभ्यः
निष्क पलाद्यस्याथ इह द्रोणवाष्टिरिति समनिष्कादयः तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची षष्टिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञ्प्राप्ते वचनं इतरे षां तु पंचानामुन्मानवाचित्वे
...र्वसंख्ये ... सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके अन्ये त्वाहुः पूर्वसूत्रे परिच्छेदक... संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते तेन न सर्वेभ्यष्ठञ्प्राप्ते ठञ्विधाना
र्थं वचनम् न ... वपरिमाणं तु सर्वत्र इति भेदेन त्वनुवादनेव्यर्थमिति वा ... प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये इत्यादावस्योपयोगादिति यच्च इयमप्येतत्पर
मजर्यांस्पष्ट अ... किमर्थमसमास इत्युच्यते प्रातिपदिकग्रहणेतु इदं तत्प्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत आह असमासग्रहणमिति सुगव्यमिति उगवादिभ्यो यत् यवापूप्यमित्तिविभाषाह

शताच्च ठन्यतावशते।५।१।२१॥ शतेन क्रीतं शतिकं। शत्यं। अशते किं। शतम्परिमाणमस्य शतकस्सङ्घः। इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्नभिद्य
तेतेन ठन्यतौ न किं तु कन्नेव। असमास इत्येव। द्विशतेन क्रीतं द्विशतकं। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्।५।१।२२॥ संख्यायाः कन्स्यादर्हीयेऽर्थेन तु
त्यन्तशदन्तयोः। पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः। बहुकः। त्यन्तायास्तु। साप्ततिकः। शदन्तायाः। चात्वारिंशत्कः॥ ११ विरूपादिभ्य इति यत् अन्यविकारत्वादेवसि

द्धे अपूपादीनां प्रतिपदपाठस्यामर्थ्याद्दत्तविधिर्नेति न्यासग्रंथस्वरूपेस्पः हन्दादिग्रंथविरोधादितिभावः अत एव तत्सूत्रे अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपंचार्थ इत्यवोचाम इत उर्ध्वमि
तिज्ञापके न त्वदं तविधौ लब्धेपि ... अवस्थार्थमिदं संख्यापूर्वपदानामिति किम् इह माभूत् परमपारायणं वर्तयति द्विशूर्यमिति तद्धितार्थे द्विगुरयं एवाहि प्रकृतिर्लुग्जान.
भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात् थाप्रादन्यतरस्यामिति प्राप्तस्या ञष्ठञोवा अध्यर्द्धपूर्वेति लुकद्विशोर्पिकमिति परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति ... उत्तरपदवृद्धिः ठञो द्विगुर्भवति निमित्ता
भावाल्लुगभावः यद्यप्यध्यर्द्धेति सूत्रे द्विगोः परस्याहीयस्य लुगित्येव मूले व्याख्यास्यतेतथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्येयमेव अन्यथा अत्रैव ठञो लुक्स्यादेतच्चाध्यर्द्धेति सूत्रे
स्फुटीकरिष्यते तपरः किमिति दी र्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः निषेधो न स्यादिति तथा च वृद्धिनिषेधाभावाय तपरकरणमावश्यकमिति भावः
इदं च पुंवद्भावनिषेधाभावापादनं पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावपक्षे क्रियते यदा तु पूर्वपदस्यापास्त्रिकी वृद्धिः क्रियते तदा फलोपधानवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषे

पामस्य कनोपवादः चकारो मपामरत्यस्यानुकर्षणार्थः द्विशतकमिति द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतं ततः कन् प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुकीत्यनया
इष्ट्याः समासाद् विधानात्तीत्यसमास इत्यतस्यान यनमुचितमितिभावः त्वंतशदं तायाइतित्यंतसहिताशदन्तेत्युत्तरपदलोपी समासः पंचक इति लौकिक्याः संख्यायाउ
दाहरणं बहुक इति पारिभाषिक्याः सार्वतिक इति ठञ्ञित्वादादिवृद्धिः ठस्येकादेशयस्येति चेतीकारलोपः अर्थवतस्ति शब्दस्य ग्रहणान्न तुत्यवयवस्यति शब्दस्य पर्युदा
सोन भवति कतिकः चात्वारिंशत्कः इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ० ॥ वतोरिड्वावतोरितिपंचमी सा च कनिति प्रथमायाः षष्ठीकल्पयतीत्याह वत्वंतात्कन इति तावतिक इति यत्त्वे

वतोरिड्वा ॥५।१।२३॥ वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात्। तावतिकः। तावत्कः॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ॥५।१।२४॥ योगविभागः कर्त्तव्यः। आभ्यां ड्वु
न् स्यात्। असंज्ञायां ड्वुन् स्यात् कनोपवादः। विंशकः। त्रिंशकः। संज्ञायां तु विंशतिकः। त्रिंशत्कः। कंसाट्टिठन् ॥५।१।२५॥ टोङीवर्थः। इकार उच्चा
रणार्थः। कंसिकः। कंसिकी। अर्द्धाच्चेति वक्तव्यं॥ अर्द्धिकः। अर्द्धिकी। कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः। प्रतिरादेशश्च वा॥ कार्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्र
तिकः। प्रतिकी। शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥५।१।२६॥ शौर्पं। शौर्पिकं। शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥५।१।२७॥ एभ्योण् स्यादिति ठञ्कनामप
वादः। शतमानेन क्रीतं शातमानं। वैंशतिकं। साहस्रं। वासनं। अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥५।१।२८॥ अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य
लुक् स्यात्। अध्यर्द्धकंसं। द्विकंसं। संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकं॥ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥५।१।२९॥ लुग्वा स्यात्। अध्यर्द्धकार्षापणं। अध्यर्
द्धकार्षापणिकं॥ द्विकार्षापणं। द्विकार्षापणिकं। पक्षे संख्यायाः कस्येटिठ नालुक्। पक्षे अध्यर्द्धप्रतिकं। द्विप्रतिकं। अध्यर्द्धसहस्रं। अध्यर्द्धसाहस्रं।
द्विसहस्रं। द्विसाहस्रं। द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥५।१।३०॥ लुग्वा स्यात्। द्विनिष्कं। द्विनैष्किकं। त्रिनिष्कं। त्रिनैष्किकं। बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्। बहुनिष्कं। बहुनै
तेः प्रतिवत् पञ्चासर्वनाम इत्यात्वं। कर्त्तव्य इति अन्यथा [illegible] विंशका कनन्दुर्लभ इति भावः विंशक इति तिविंशतेर्डितीति तिशब्दलोपः
अर्द्धक इति [illegible] कार्षापणद्विक [illegible] आसामर्थ्येन [illegible] इत्यादि [illegible] विहितस्यातिनाम्नः सामर्थ्यमिति वा वोध्यम् एतेनार्द्धश्च
समापेक्षत्वात् [illegible] अर्द्धिकः प्रस्थार्द्धिक इति केचित् [illegible] परिमाणवाचित्वादृत्रि प्राप्ते तदपवादत्वेनात्र पक्षे विधीयते।

ठञ्ठकं कनामिति शतमानं परिमाणं तत ठञ् प्राप्तः विंशत्या क्रीतं विंशतिकं संज्ञाशब्दोयं असंज्ञायां हि विंशतित्रिंशद्भ्यामिति वुन् स्यात् संज्ञा च यदि परिमाणस्य तदा
ठञ् प्राप्तः अर्द्धान्तरस्य कन् हि ठक् प्राप्तः वृषन शब्दात्तु ठगेव सहस्रशब्दस्य संख्यावाचित्वात् तु न संख्याया अतिशदन्ताया इति कन्या म इति विवेकः अध्यर्द्धपूर्व अध्यार्द्ध
ढमर्द्धं यस्मिन् तद्ध्यर्द्धं शौंडादिभ्यो धातुजस्येत्युत्तरपदलोपः अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति [illegible] हि गर्भवद्बहुव्रीहौ कृते अध्यर्द्धपूर्वे च द्विगुश्चेति द्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वं द्विगोरि
ति पंचमी न तु षष्ठी प्रथमा येन व्याचष्टे अध्यर्द्धपूर्वादित्यादि [illegible] रिएतच्च वृत्तिकाररीत्या व्या[illegible] अत्र वार्त्तिकं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्त
स्य लुगिति वक्तव्यं द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणे [illegible] लुङ्माभूदिति न चैवं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी तया क्रीतमिति
विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात् तद्धितस्यात्र द्विगोरनिमित्तत्वात् अध्यर्द्धेति लुकोऽप्रसक्तेः द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु सिद्धमिष्टमिति चेत् तमैवं अर्थविशेषासंप्रत्यये अत
न्निमित्तादपीति वक्तव्यं नान्तरस्य वार्त्तिककृतैवोक्तत्वात् यत्र तद्धितार्थे द्विगुना सह अर्थो नभिधीयते तत्र सतद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति व
क्तव्यमिति तस्यार्थः एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थे द्विगुना सह द्विशूर्प्या क्रीतमित्यस्यार्थो नभिधीयत इति समाहाराद्द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग्भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः
वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इति व्याख्याय प्रथमं वार्त्तिकं प्रत्याख्यातुं शक्यं द्विशूर्प्या क्रीतमिति विग्रहे तु द्विशूर्पीत्येव प्रत्ययो भवत्यव्य
विकन्यायान्न तु द्विशूर्पीशब्दादित्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं न च ध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येव तथा च लोके गण्यते एकोऽध्यर्द्धो द्वाविति अत एव अध्यर्द्धकमि
ति कन् अध्यर्द्धकं समिति तद्धितार्थे द्विगुः अध्यर्द्धसांवत्सरिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति तत्किमध्यर्द्धपूर्वग्रहणेनेति चेत् अत्राहुः
संख्याकार्यमेतस्य किंचिन्नेति ज्ञापनार्थमिदं तेन कन् द्विगुसमास वृत्तिभ्योऽन्यत्र भवति तद्यथा अध्यर्द्धं करोति नेह कृत्वसुच् यः सकृत्फलं तां क्रियामभिनि
र्वृत्य पुनस्तामेव कुर्वन् मध्ये निवर्तते स एवमुच्यते इति पांचकलापिकमिति पंचकलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थे इति समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ् एवं पां
चलोहितिकमपि बोध्यम् पंचलोहिन्यो गुंजाः परिमाणस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावात् लोहिनीशब्दस्य ककारनकारयोरभावः परिमा
णविशेषस्य नामधेये एते असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययानस्य विशेषणं न तु द्विगोः एतच्च वृत्तिकृतां सूत्राशयमनुरुध्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तं भाष्यवार्त्तिकयोस्त्वसं

त्राग्रहणं अन्याख्यातं तथाहि द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं पंचकलापयं चलोहितशब्दौ च द्विगुक्त न तद्धितलुकावेव संज्ञो यत्तुनाभ्यामुत्पद्यते ठञ्स श्रूयत एव द्विगो
रनिमित्तत्वेन तस्य लुगभावादिति विभाषा टिठनेलुगिति प्रत्यादेशपक्षे तु लुङ् भवति प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादिति वोध्यं अध्यर्द्धसहस्रमिति शतमा
नविंशतिकेति विहितस्याणो लुक् तदभावपक्षे [illegible] संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाचीत्यधुनैवोक्तत्वात् द्वित्रिपूर्वादिति अध्यर्द्धग्र
हणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीह न संवध्यते द्विगोरिति तु संवध्यत एव षष्ठी समासं व्यावर्तयितुं अत्र च व्याख्यानमेव शरणं द्वित्रिभ्यां निष्कादिष्वेव सिद्धे पूर्वग्रहणं
चिंत्यप्रयोजनमिति हरदत्तः द्वैनैष्किकमिति प्राग्वतेष्ठञ् सर्वोतरेतुठगिति मनोरमायां निष्कादिभ्यस्समासे ठगभावात्परिच्छेदकमात्रं गृह्यते रतिमतां तत्र [illegible]
ञेव भवति तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वाद् गोपुच्छेत्यादिना पर्युदस्तत्वाद् ठगभावे निष्कादिभ्यष्ठञि प्राप्ते असमासे ठग्विधानेपि समासे ठञ् [illegible] दित्यस्मे

विस्ताच्च ॥ ५।१।३१॥ द्वित्रिपूर्वो द्विगुस्ताद्वार्हीयस्य लुग्वास्यात् । द्विविस्तं द्वैविस्तिकमित्यादि । विंशतिकात्खः । ५।१।३२॥ अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगो
रित्येव । अध्यर्द्धविंशतिकीनं । द्विविंशतिकीनं । खार्य्या ईकन् ॥ ५।१।३३॥ अध्यर्द्धखारीकं । द्विखारीकं । केवलायाश्चेति वक्तव्यं । [illegible]
पादमाषशतात् यत् ॥ ५।१।३४॥ अध्यर्द्धपल्यमा । द्विपण्यं । द्विपाद्यं । अध्यर्द्धपाद्यं । रहपादः यदितिनयस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् [illegible]
दर्थेर त्यपि [illegible] । शाण्याद्वा । यस्येव तत्र ग्रहणात् । शाणाद्वा ॥ ५।१।३५॥ यत्स्यात्पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्द्धशाण्यं । अध्यर्द्धशाणं ॥ ॥

परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः द्विगोरिति संवंधान्नेह लुक् द्वयोः [illegible] निष्कयोर्विकारः तद्धितैर्नैष्किकं अध्यर्द्धपूर्वेत्यसंवंधादध्यर्द्धनैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुङ् भवति ।
॥ [illegible] ॥ विस्ताच्च चकारेण द्वित्रिपूर्वादित्यनुकृष्यते तेन फलं तु [illegible] नेहानित्यत्र वेत्युत्तरत्रानुवृत्ते [illegible] विंशतिकात्खः शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते
ऽत्र विधीयते ख [illegible] तदस्य परिमाणमित्यर्थे ठञि प्राप्ते तस्य च [illegible] कप्राप्ते ईकन् विधीयते कन् [illegible] रतिहस्वः स्यादिकन् विधावपि यस्येति चेति लोपादिष्टं न सिद्ध्य
तीति भावः शाणा [illegible] णमेनेति अयं भावः पादस्य पदाज्यातिग [illegible] हतेष्विति [illegible] गस्य वक्ष्यमाणस्य ग्रहणं [illegible] सिवाज्यादिषु गतिवचने संवंधसंभवात् तथा च
यद्यनीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तेरि हतु [illegible] माषाभ्यांमाह चर्यात्परिमाण [illegible] वेनाग्रहणमिति पलेति तिा यद्यपि शाणउन्मानं तथाप्याहादिति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिच्छेदनेपरिच्छिद्यते अ

भावे ठञिति भावः मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः शाणाद्वेति सूत्रे शताच्चेति वक्तव्यं पूर्वेणानित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां वेत्येव वक्तुं युक्तमित्याहुः अ॰ अध्यर्द्धशतं अध्यर्द्धशतं पंचशतं पंचशतं यद्भावे संख्यालक्षणस्य कनो लुक् शताच्च ठन्यतावितितु न प्रवर्त्तते तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्त्तनात्॥ ७६ ॥ द्वित्रिपूर्वादण्च वार्त्तिकमिदं इति हरदत्तः सूत्रेऽपि सिद्धं भाष्यादि प्रामाण्याच्छतग्रहणमिह संबध्यते इत्याशयेनाह शाणादिति न्यासकृता त्वणविधायके वार्त्तिके सूत्रत्वभ्रमेण व्याख्यातं शतशाणाभ्यां वेति सूत्रयितव्ये पणपादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्त्तते तदुत्तरसूत्रे द्वित्रिपूर्वादित्यत्र तु न संबध्यते तेन श॰

द्वित्रिपूर्वादण्च। ५।१।३६॥ शाणादित्येव। चाद्यत्। तेन क्रीतमित्यत्र परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव द्वैशाणं। द्विशाण्यं। द्विशाणं।

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोर्थाश्च कथ्यन्ते। तेन क्रीतम्। ५।१।३७॥ ठञ्। गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकं।

साप्ततिकं। प्रास्थिकं। ठक् नैष्किकं। इन्द्रोण्याः। ५।१।५०॥ गोण्या इत्यात्तद्धितलुकि लुको भ्यास्त पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः तस्य निमि

त्तं संयोगोत्पातौ। ५।१।३८॥ संयोगः सम्बन्धः उत्पातः शुभाशुभसूचकः। शतिकः। शत्यो धनपतिसंयोगः। शत्यं शतिकं। दक्षिणाक्षिस्पन्दनं शतस्य नि

मित्तमित्यर्थः। वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं। वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकं॥ पैत्तिकं। श्लैष्मिकं। सन्निपाताच्चेति वक्तव्यं॥ सा

न्निपातिकं। गोद्व्यचोः संख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्। ५।१।३९॥ गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः। द्व्यच। धन्यः। यशस्यः। स्वर्ग्यः। गोद्व्यचः किं। विज

यस्य वैजयिकः। असंख्येत्यादि किं। पञ्चानां पञ्चकं। सप्तकं। प्रास्थिकं। खारीकं। अश्वादि आश्विकं। आश्मिकं। ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानं॥ ब्रह्मव

र्चस्यं। पुत्राच्छ च। ५।१।४०॥ चाद्यत्। पुत्रीयः। पुत्र्यः। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ। ५।१।४१॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः पार्थिवः।

सर्वभूमिशब्दोनुशतिकादिषु पठ्यते॥ ॥ ७८ तस्माद्धादण्णेति तदिदं सामर्थ्यवर्णनमप्रविधायकं यदि सूत्रं स्यात्तदा संगच्छते नान्यथेत्याशयेनाह॰ वन्तू त्रै

क्रस्यमिति तदेतद्दर्शयति द्वैशाणमित्यादिना अ॰ ऐयकं ठञो लुकि द्वितीयं यति तृतीयं ठञादयस्त्रयोदशेति ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्य

त्प्रत्ययस्य द्विर्गणनेन तु द्वादशेति त्रयोदशत्वं तदुपपादमेव न च शूर्पादञन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणलभ्यठञमादाय त्रयोदशत्वं सूपपादमिति वाच्यम् ॥

तुल्यन्यायेन प्रमाणाद् इति सूत्रलभ्यपतञ्ठञोर्ग्रहणेन पंचदशत्वप्रसंगात् नापि सूत्रोपात्तैर्ह्रीदशभिः सह द्वित्रिपूर्वादण्चेति वार्त्तिकोपात्ताण्प्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः उक्तरी
त्या कंसाट्टिठन् इति सूत्रे अर्द्धाच्चेति वक्तव्यं कार्षापणाट्टिठन् वक्तव्य इत्यादिवार्त्तिकोक्तटिठन्प्रत्ययस्यापि ग्रहणप्रसंगादिति चेत् अत्राहुः कंसाट्टिठन् इति सूत्रस्थ ए
व टिठन् अर्द्धकार्षापणशब्दाभ्यां परामृष्ट इति स न भिद्यते द्वित्रिपूर्वादण्चेति वार्त्तिकस्थाणस्तु भिद्यते श्रूयमाने विंशतिकेत्यणो दूरस्थत्वेन परामर्शमप्राप्यत्वादिति तेन क्री
तं तेनेति तृतीयान्तक्रीतार्थेप्येवं विहिताः प्रत्ययाः स्युः ठञिति आर्हादिति सूत्रे अगोपुच्छेत्यादिपर्युदासाट्ठगभावे गोपुच्छसमतिप्रत्ययेभ्यष्ठञ्भवतीत्यर्थः ननु देवदत्तेन क्रीतं पा
णिनां क्रीतं नैषेण क्रीतमित्यादावतिप्रसंग इति चेत् अत्राहुः करणतृतीयैवेह समर्थविभक्तिः सापि मूल्यद्रव्यसमर्थकाच्छब्दादुत्पन्ना न त्वन्यापि अन्यत्र लवनमिधानान्नप्र
त्ययः एतच्च तद्धितार्हादिर्महासंज्ञाकरणाल्लभ्यते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिताः तद्धिता इति व्याख्यानादिति लुकोपवाद इति लुक्तद्धितलुकीति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽ
पवाद इत्यर्थः पंचकमिति संख्यालक्षणः कन् आश्मिकमिति अश्मनां निमित्तमित्यर्थे ठक् नस्तद्धित इति टिलोपः पुत्राच्छ च गोद्यच इति नित्यं यति प्राप्ते वचनं क
थं प्रत्ययः क्रतुरिति नहि क्रतुः संयोगो नाप्युत्पात इति चेत् अत्राहुः दत्तं संयुज्यते [illegible] इति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते
अतो यागादिरपि संयोगो न केवलं संबंधरूपे [illegible] प्रह इति सर्वभूमि आभ्यां यथासंख्यमणञौ स्तः ॥ ॥

तस्येश्वरः तस्य निमित्तमित्यतो नुवृत्त्यैव सिद्धे पुनस्तस्येति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययार्थस्य निवृत्तये अन्यथा हि संयोगोत्पाता विशेश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्येत तत्र वि। दित इति च योगः। भाग उत्तरार्थो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्च तस्य वापः तस्येति वा पाये स्वयं कर्मणि षष्ठी प्रस्थस्येति कर्तरि षष्ठ्यां तु देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ स्यादिति भा

तस्येश्वरः।५।१।४२। तत्र विदित इति च।५।१।४३। सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः। लोकसर्वलोकाट्ठञ्।५।१।४४। तत्र विदित इत्यर्थे। लौकिकः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। सार्वलौकिकः। तस्य वापः।५।१।४५। उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रं। प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकं। द्रौणिकं। खारीकं। पात्रात्ष्ठन्।५।१।४६। पात्रस्य वापः क्षेत्रम्पात्रिकं। पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः। तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते।५।१।४७। वृद्धिर्दीयत इत्यादिकमेलयेत्येकं सम्बन्धादेकवचनं। पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयो लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्चकः। शतिकः। शत्यः। साहस्रः। उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः। ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः। विक्रेतृमूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः। रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः। उत्कोच उपदा। चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानं॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः। सप्तम्यास्त्रेण दानमितिवदधिकरणविवक्षा वा। पूरणार्धाट्ठन्।५।१।४८। यथाक्रमं ठञ्ठनोरपवादः। द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः। तृतीयिकः। अर्धिकः। अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः॥ भागाद्यच्च।५।१।४९। चाट्ठन्। भागशब्दोपि रूपकस्यार्धे रूढः भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् भाग्यं। भागिकं शतं। भाग्या भागिका विंशतिः। तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः।५।१।५०। वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः। वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः। ऐक्षुभारिकः। भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं। भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति भारभूतान् वंशान् हरति वांशिकः। ऐक्षुकः। वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ।५।१।५१। यथासंख्यं स्तः। वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः॥ द्रव्यकः॥

कः। खारीकमिति खार्या ईकन् तदस्मिन् प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति शुल्कग्रहणं प्रपंचार्थं तस्याप्यायविशेषत्वात् तथा च ठगा

यस्यानिष्पत्तिरुग्रं भवति शौल्क शालिक इति हरदत्तः उपदादीयन इति जसस्तस्य फलत्वे यत्वे च यलोपः साहस्र इति शतमानेत्यादिना अण् इत्यानिर्वेश इति निर्वेशो भृतिः इत्यानिमित्तको निर्वेशः संबंधषष्ठ्यासमासः सममित्यादि एवं च संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयेष्टसिद्धौ उपसंख्यानं नादर्त्तव्यमिति भावः पूरणार्द्धाट्ठन् पूर्यते नेनेति पूरणोर्थः तद्वाचिनोर्द्ध

शब्दाच्च ठन् स्यात् अर्द्धिक इति अर्द्धाच्चेति वक्तव्यमिति टिठन् प्राप्तः सति च तस्मिन् स्त्रियां ङीप् स्यात् इष्यते तु टाप् रूपकस्येति रूपकं कार्षापणं रूढ इति [illegible] भाग वद्दू [illegible]

सत्वे नासामर्थ्यमिह नेद्ग्राव नीयमिति भावः भारभृतभ्यो वंशादिभ्य इति ननु वंशादयश्शब्दाः लोके यं भारभृतास्त आह भारभूतानिति भारशब्दोर्थद्वारा वंशादीनां विशेषणं

संभवत्यवहरति पचति। ५। १। ५२॥ प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः। कटाहः। प्रस्थं स्वस्मिन् समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रस्थमुपसंहरति पचति वेत्यर्थः। तत्पचतीति द्रोणादण् च॥ चात् ठञ्। द्रौणम्पचतीति द्रौणी। द्रौणिकी। आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्। ५। १। ५३॥ पक्षे ठञ्। आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना। आढकिकी। आचितीना आचितिकी। पात्रीणा। पात्रिकी। द्विगोः ष्ठंश्च। ५। १। ५४॥ आढकाचितपात्रादित्येव। आढका। [illegible] धन्ता। द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् खो वा स्तः। पक्षे ठञ्। तस्याध्यर्द्धेति लुक् षित्वान् ङीष्। द्व्याढकिकी। द्व्याढकीना। द्विगोरिति ङीष्। द्व्याढकी। द्व्याचितिकी। द्व्याचितीना। अपरिमाणेति ङीप् निषेधात् द्व्याचिता [illegible] त्रिकी। द्विपात्रीणा। द्विपात्री। कुलिजाल्लुक्खौ च। ५। १। ५५॥ कुलिजान्ताद् द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक् खौ वा स्तः। चात् ष्ठंश्च। लुगभावे ठञ् [illegible] द [illegible] कुलि [illegible] द्वैकुलिजिकी। द्विकुलि [illegible] द्विकुलिजिकी। सोऽस्यांशवस्नभृतयः। ५।

। १। ५६॥ अंशो भागः। वस्नं मूल्यं। भृतिर्वेतनं। पञ्च अंशा [illegible] [illegible] स्य पञ्चकः॥ [illegible] तिभावः भारेभ्य इति वक्तव्ये प्रत्येकं संबंधविवक्षया सूत्रेभार

इति निर्देशः वांशिक इति वस्नं मूल्यं॥ ॥ संभवत्यवहरति आ [illegible] प्रमाणस्य [illegible] दनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेरर्थस्तेन सकर्मकत्वात् दिति द्वितीयां नानुवृत्तिर्नेति [illegible] ष्यते तदाह प्रस्थं स्वस्मिन्निति प्रास्थिकीति [illegible] नेत [illegible] इति [illegible] उपसंहरतीति तत्पचतीति वार्तिके स्मिन्पचति ग्रहणं [illegible] त्यवहरति निवृत्त्यर्थं द्रोणः परिमितेत्यात्सेद्रोणशब्दो लासा [illegible] [illegible] नित्य [illegible] शब्दीनां परिमाण [illegible] दृष्ट इति भावः द्विगोः ष्ठंश्च ष्ठनिति च्छेदः तदाह षित्वादिति द्व्याढकिकीति तद्वाभ्यामित्येतन्मानशंकाः वृद्धिनिषेधसन्नियोगेन [illegible] द्विपा [illegible] ष्ठन्खआ [illegible] वान् अपरिमाणेति आचितस्यपरिमाणत्वेपि तस्मिन् सूत्रे विशिष्य ग्रहण

टित्भावः द्वैकुलिजिकीति असंज्ञाशाणयोरित्यत्र कांस्यजशब्दोपि दृश्यते तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्याहुः॥ ॥ तदस्यपरिमाणं इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते तेन तु
सुवर्णतोमानमेव उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् षष्टिजीवितं परिमाणमस्य षाष्टिकः सोस्येति वर्त्तमाने पुनस्तदस्येति ग्रहणाद्धि षष्टीजीवितं परिमाणमस्य द्वैषा
ष्टिकः त्रैषाष्टिकः इत्यादावध्यर्द्धेत्यलुङ्न भवति स्पष्टं चेदं काशिकादौ पूर्वसूत्रमिति तेन पंच गणाः परिमाणमस्य पंचको गोसंघ इत्यादि सिध्यति यदा तु पंचानां पर्यवसानेन प
रिच्छेदिका संख्या पंचगावोस्य संघस्येति तदा तु प्रत्ययो न भवति परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् एतच्च आर्हादगोपुच्छेति सूत्रे कैयटे स्पष्टं स्वार्थे उदाहरति पंचैवेति।
स्तोमडविधिरिति डित्करणमेकविंश इत्यत्र तिलोपार्थं त्रयस्त्रिंश इत्यत्र टिलोपार्थं च पंचदश मंत्रा इति साम्नां स्तुवीत एकं साम तृचे क्रियत इति हि श्रुतिः तत्र तृचस्य पंच

तदस्य परिमाणम्।५।१।५७॥ प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः॥ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु।५।१।५८॥ पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते। तत्र संज्ञायां
स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः। यद्वा द्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः। पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः। पञ्च परिमाणमेषामिति वा सङ्घे पञ्चकम्
सूत्रे अष्टकं पाणिनीयं। सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तं। पञ्चकमध्ययनं। स्तोमे डविधिः। पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य प
ञ्चदशः। सप्तदशः। एकविंशः। सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणस्तुत्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः। पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य
शीतिनवतिशतम्।५।१।५९॥ एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते॥

॥ १९ कृत्व आवृत्त्या पंचदश मंत्राः सप्तदशस्तोमे अन्त्यायास्तृचः सप्तकृत्व आवृत्तिः प्र
थममध्यमयोस्तु पंचकृत्व एव एकविंशस्तोमे तु तृचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति ज्ञेयं छंदोगैरिति सामगैरित्यर्थः॥ पंक्ति विंशति तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते पंचनशब्दस्य
टिलोपः तिप्रत्ययः पंचाः कुरिति कुत्वं पंच पदानि परिमाणमस्य पंक्तिश्छंद इति काशिका पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः रूढिशब्दा इति तथा चात्र नावयवार्थोऽभि
निवेष्टव्यः पंक्तिशब्दो हि नानार्थः अस्ति क्रमसंनिवेशो यथा ब्राह्मणपंक्तिः पिपीलिकापंक्तिरिति अस्ति च दशसंख्यायां पंक्तिरथ इति दशरथ इत्यर्थः अस्ति हि छंदोवि
शेषे यस्य पंचाक्षराः पंचपादाः तथा च छंदो विशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यं द्वयोर्दशतोर्विंभावः शतिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विं
शतिः अपदत्वात् तनान्नकारस्यानुस्वारः केचित्तु विंभावमुक्त्वा अपदत्वं चेति न पठंति त्रयाणां दशतां त्रिंन्भावः शच्च प्रत्ययः मतांतरे तु त्रिंभावः त्रयोदशतः

परिमाणमस्य निपात्यते एवं च तुर्णां चत्वारिंशत् पंचानां पंचाशत् आभ्यामपि शत्प्रत्ययः षष्ठं दशतां षष्टिरिति श्च प्रत्ययः अपदत्वं च षड् दशतः परिमाणमस्याः षष्टिः ततस्त्रिभ्योऽपि तिप्र
त्यय एव संभाव्यं ...शतां सप्त अष्टानां दशतां अशीति नवानां दशतां नव दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः दशानां दशतां परिमाणमस्य शतं॥ ॥ पंचद्दशतौ इत्यत्र ठस्यं न ल
नेन्नियात्यते वर्गेऽभिधेये तदस्य परिमाणमित्यनुवर्तत एव दशदिति दशपरिमाणमस्य पक्षे इति वा ग्रहणं संख्याया इति कन् पि भवतीति भावः त्रिंशच्चत्वारिंशतोः ब्राह्म
येन पंचम्यर्थे षष्ठी द्विवचनं चत्वारिंशत् ब्राह्मणे इति पाठे तु समाहारद्वंद्वात् पंचम्येकवचनं इह ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्देष्टुमुचितं तथा हि सति ब्राह्मणस्य चे
त्संज्ञेति स्फुटी भवति अन्यथा यस्य कस्यचित्संज्ञायां ब्राह्मणस्य चेत्प्रयोग इत्यनिष्टोऽर्थः संभाव्येत तत्र श्च मंत्रे भाषायां चेड्ण् न सिध्येदिष्यते च सः तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ्या

पञ्चद्दशतौ वर्गे वा। ५। १। ६०॥ पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः। दशत्। पक्षे पञ्चकः। दशकः। त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्। ५। १। ६२।
त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि। चात्वारिंशानि। तदर्हति। ५। १। ६३॥ लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः। श्वेत
छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः। छेदादिभ्यो नित्यम्। ५। १। ६४॥ नित्यमाभीक्ष्ण्यम्। छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः। छिन्नप्ररूढत्वात्। विरागविरङ्गं च॥
विरागं नित्यमर्हति वैरागिकः। वैरङ्गिकः। शीर्षच्छेदाद्यच्च। ५। १। ६५॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः। शैर्षच्छेदिकः। यद्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शी
र्षभावो निपात्यते॥ दण्डादिभ्यः। ५। १। ६६॥ एभ्यो यत् स्यात्। दण्डमर्हति दण्ड्यः। अर्घ्यः। वध्यः। पात्राद्घंश्च। ५। १। ६८॥ चाद्यत्। तदर्हतीत्यर्थे पात्रियः

र्थे सप्तमीति व्याख्येयं ब्राह्मणेऽभिधेये इति तु काशिकायां व्याख्यातं ... ठञ उदाहरणं ...मस्य मर्हति माषिकः द्रौणिक इत्यायुक्तं आदिशब्दस्य ठक उदाहरण
माह श्वैतच्छत्रिक इति एवं खारीकः शात्यः शतिकः मासम्य इत्यादीन्युदाहर्तव्यानि छेदादिभ्यो नित्यं नित्यग्रहणमिह नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्रेव महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्य
स्य निवृत्त्यर्थं न भवति आरम्भसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः किंतु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयन्निति छेदं नित्यमर्हतीति भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमेव नारब्धमिति न्या
य्य इति मनोरमा। अयं भावः नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न भवति नित्यछेदमर्हतीत्य र्थस्यासंभवात् न हि कश्चित् सदा नित्यं छेदमर्हति योऽपि वेतसादिः सोऽपि
छिन्नः प्ररोहति सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति कालान्तर एव तस्य छेदः वर्तनात् न चात्र नित्यग्रहणत्यागे किं छेदमर्हतीत्यादि विग्रहवाक्यानि स्तनये सूत्रस्यावश्यकत्वात् तत्र।

त्याख्यानं न युज्यत इति शंक्यं विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक्॥ छेदभेदद्रोहदोहेत्यादयश्छेदादयः। गणसूत्रमाह विरागेति दंडादिभ्यः पूर्वसूत्राद्यदनुवर्त्तत इत्या हयन्त्यादिति केचित्तु दंडादिभ्यो य इति पठंति स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः तथाहि अचो यदिति सूत्रे भाष्ये उक्तं हनो वा यत् वधादेशश्च वध्यः घात्यः तद्धि तो वा वधमर्हतीति वध्य इति यदि चेह यद्विधीयेत ततस्तदेवैतदुपपद्यते पक्ष इव पक्ष्ये यतो नावेत्याद्युदात्तत्वात् यदि त्विह यो विधीयेत ततः स्वरो भिद्येत मनोरमायां तु क्वचिद्विधौ हनो वा व धस्तद्धितो वेति भाष्यं यदि चेह य द्विधीयेत ततस्तदेवैतदुपपद्यते काव्यादुदात्तत्वं तत्स्थापितद्धिते यतो नावेत्याद्युदात्तत्वमित्यादिस्थितं॥ ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ च कडंगरे तिपाठस्तूपेक्ष्य इति ध्वनयति कडंकरोतीति कडमरे कडगीतीति कडंगः मुद्गादिकाष्ठमिति अमरश्चाह कडंकरं वुसं क्लीबमिति गौरिति नीवारयवादिक डंकरीयै

कडङ्करदक्षिणाच्छ च।५।१।६९॥ चाद्यत्। कडङ्करानीतिविग्रहे अत एव निपातनान्नात्वम्। कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयो गौः कडङ्कर्यः। दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः। दक्षिण्यः। स्थालीबिलात्।५।१।७०॥ स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः। स्थालीबिल्याः। पाकयोग्या इत्यर्थः॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ।५।१।७१॥ यथासंख्यं स्तः। यज्ञमृत्विजं वार्हतीति यज्ञियः। आर्त्विजीनो यजमानः। यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्॥ यज्ञियो देशः। आर्त्विजीन ऋत्विक्॥ आर्हीयाणामेठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः॥ अतः परं ठञेव॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति।५।१।७२॥ पारायणं वर्त्तयति पारायणिकश्छात्रः। तुरायणं यज्ञविशेषः तं वर्त्तयति तौरायणिको यजमानः चान्द्रायणिकः

रिति। स्थालीबिलात्। छयतावनुवर्तेते। अस्माच्छयतौ स्तः। ठञोऽपवादः। पाकयोग्या इति। निष्फलीकृता इति यावत्। यज्ञमृत्विजं वार्हतीति। अर्थसमर्थो विहाय शास्त्रेण पर्युदस्त इत्यर्थः। देशस्यानेवंविधत्वादुपसंख्यानं। यज्ञियो देश इति। यज्ञानुष्ठानयोग्य इत्यर्थः। ऋत्विगिति। स तु ऋत्विक्कर्मार्हतीति न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खञोऽप्राप्तावुपसंख्यानं। आर्हीयाणां ठगादीनां गतो वधिः पारायणं। आदित आरभ्य आंतादविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणं तच्च गुरुणा शिष्येण वा निवर्त्यते। अन्यतरासन्निधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् यापि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुराविव्याकरे स्थितं तदाह छात्र इति। यजमान इति। यद्यपि पुरोडाशादिनिर्वर्त्तने ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्त्तयति तथापि तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते। अनभिधानादिति भावः। चांद्रायणं तपोविशेषः। विषयीभूतोऽर्थ इति। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयविषयीभूते स्थाण्वादौ एव प्रत्यय इष्यते न तु संदेग्धरीति भावः। कथं तर्हि सांश

थिकः संशयापन्नमानं सरतीति चेदत्राहुः । संशयापन्नं मानसं यस्मिन्निति स विषयः ॥ ॥ संशयापन्नमानसं रतीति नेत्यभिगमनमिति । अत्र पंथस्यंतात् प्रत्ययः पंथो ण पथः पंथ इत्यस्मादे
णः ष्कन्प्रत्ययः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह नित्यं गच्छतीति । नित्यमिति किं । पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं । अयं हि भा

संशयमापन्नः ॥५।१।७३॥ संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । योजनं गच्छति ॥५।१।७४॥ यौजनिकः । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः यौजनशतिक आचार्यः । पथः ष्कन् ॥५।१।७५॥ षकारो ङीषर्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । पन्थो ण नित्यम् ॥५।१।७६॥ पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था । उत्तरपथेनाहृतं च ॥५।१।७७॥ उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ वारिपथिकं । कालात् ॥५।१।७८॥ प्रागुष्टादिभ्यो ठञित्यतः प्रागधिक्रियते । तेन निर्वृत्तम् ॥५।१।७९॥ अह्ना निर्वृत्तमाह्निकं ॥ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥५।१।८०॥ अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासम्भृतो मासिकः कर्मकरः । मासम्भूतो मासिको व्याधिः । मासम्भावी मासिक उत्सवः । मासाद्वयसि यत्खञौ ॥५।१।८१॥ मासं भूतो मास्यः मासीनः । द्विगोर्यप् ॥५।१।८२॥ मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । षण्मासाण्ण्यच्च ॥५।१।८३॥ वयसीत्येव । यबनुवर्तते चाद्‌ठञ् । षाण्मास्यः । षण्मास्यः । षाण्मासिकः । अवयसि ठंश्च ॥५।१।८४॥ चात् ण्यत् । षाण्मासिको व्याधिः ॥ षाण्मास्यः । समायाः खः ॥५।१।८५॥ समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ॥

यापः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थो न विसंभवति तथापि नात्र वाक्यं यथाशब्दस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद् प्रत्यपि तत्प्रयोगतानं चैव समासविग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति शंकामपि प्रयोगविग्रहवा
क्यस्य दर्शनादिति । उत्तरपथेन । चकारेण गच्छतीति पर्यायार्थः नदीपतितदाह उत्तरपथेन गच्छतीति औत्तरपथिकमिति । वारिपथेन गच्छति वारिपथेनाहृतमिति

कालात्। स्वरूपग्रहणमिह न भवति तमधीष्टो भृतो भूतो भावी त्यत्यंतसंयोगे द्वितीयानिर्देशात्। मासाद्य्वसीत्यादौ मासादीनां काले विशेषणाच्च। तेन निर्वृत्तं। तृतीयांतात्का लवाचिनष्ठञ्स्यात् तेन निर्वृत्तिकरणे तृतीया। चतुर्थ्यंतर्गतं तेन निर्वृत्तमित्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः। उभयत्राप्यंतर्भावितण्यर्थाद्धतेः कर्मणि क्तः। आह्निकमिति। अह्नष्ट खोरेवेति नियमान्न स्तद्धितं इति टिलोपेन मासाद्भूयसि॥ स्वत्रोक्तिः करणं भूरार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च मासीनाभार्या। अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेपि सामर्थ्यानुभूत इत्येन स्वसंबध्यते। न हि मासमधीष्टो भृतो वेत्यादयुक्तौ काचित्काल इत्यतः शरीरावस्थागम्यत इत्याशयेनाह। मासं भूत इति। एतच्च वृत्तिपदमंजर्योः स्पष्टं। मासीन इति। बालकः द्विगोर्यप् प्राप्नवतः संख्यापूर्वपदानां तदंतविधेरभ्युपगमात्पूर्वेणायमेव तो मासस्यार्थस्य विधीयते पि त्वादनुदात्तः। तेन द्विमास्य इत्यादावितर्गत कालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृ तिस्वरो वतिष्ठते। यदि त्वनंतु प्रत्ययस्योदात्तत्वात्स्यादेवद्विमास्य इत्यत्र सति शिष्टस्वरो बलीयस्त्वादिति भावः। यवपनुवर्तत इति। व्याख्यानमेव शरणं समायाः खः हायनो

द्विगोर्वा। ५।१।८६॥ समायाः ख इत्येव। तेन परिजय्यत्यतः प्राक्प्रवृत्ता दिग्ध्व स्वार्थेषु प्रत्ययाः। द्विसमीनः। द्वैसमीकः। रात्र्यहः संवत्सराच्च। ५।१।८७॥ द्विगोरित्येव। द्विरात्रीणः। द्वैरात्रिकः। द्व्यहीनः। द्वैयह्निकः। समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच्। द्विसंवत्सरीणः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। ७।३। १५॥ संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ। द्विसांवत्सरिकः। द्वैषष्टीभूतो द्विषाष्टिकः। संख्यायाः परिमाणं तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणमपरिमा णग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थं। तेन द्वैसमीक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न। वर्षाल्लुक्च। ५।१।८८॥ वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः। पक्षे ठञ्वा च लुक्। त्रीणि वर्षाणि

त्रीणि वर्षाणि भूतो भावी वा। त्रिवर्षीणः। त्रिवार्षिकः। इत्यमरः। समामधीष्ट इत्यादि। अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अत्राप्यनुवर्तन्त इति भावः॥ ॥ द्विगोर्वा। संख्यायाः पूर्वपदानां तदंतग्रहणमलुकीत्यभ्युपगमात्पूर्वेणानि त्यप्राप्तो विकल्पः। द्वैसम करति। खेन मुक्ते पक्षे ठञिति भावः। द्वैयह्निक इति। टखोरेवेति नियमादिह टिलोपो न। अह्नोह्नः न खाभ्यामिमित्येव न नु तद्धिते ष्ठेति द्विगुसमासांतं रात्र्यह संवत्सराच्चेत्येवं वाधिकवत्वाद्वाधाभाव्यंन वमह्नाविभाषयटचो विकल्प इति वाच्यं। वृहतीजात्यंताः समासांता इति नित्येषु परिगणनादत आह। समासांतविधेरनित्यत्वादि तु विकृतेप्यह्नादेशनद्वैयह्निक इति रूपं सिध्यति तथापि द्व्यहीन इति रूपं न सिध्यति टचि सत्यह्नादेशे तस्याप्यनिवत्वाद्द्राजाह इति समासांतस्याहः शब्दांत समासग्रहणेन ग्रहणाच्च रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति खप्रत्यये कृते पि द्व्यहीन इति रूपप्रसंगादित्याहुः। आरपदवृद्धिर्नेति। एतच्चोपलक्षणं। द्विवर्षेत्यत्राद्विगोरिति ङीन्न भवति। परि

णयपर्युदासेन पर्युदासाभावात्परिमाणविशेषाच्चिन्तेतीह निषेधप्रवृत्तेः द्वैवर्षिभृतेन तमधीष्ट इति ठञ् वर्षाल्लुक्वेति लुक्। चित्तवति नित्यमिति नित्यं लुको वक्ष्यमाणत्वात्
[illegible]न्निह प्रत्ययार्थ इत्युदाहरति॥ ॥ द्विवर्षीणो व्याधिरिति। द्विवार्षिको मनुष्य इति। अत्र वदंति। मनुष्ये चित्तवतीति नित्यं लुक्प्रसंगान्मनुष्यो मनुष्यसदृशः प्र

द्विवर्षीणो व्याधि. ॥द्विवर्षः वर्षस्य ः भविष्यति। ७।३।१६॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात्। द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वैवर्षिकः। अधीष्टभृतयोरभवि
ष्यत्वेति प्रतिषेधेन। गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्विज्ञार्थः द्वैवर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः। परिमाणान्तस्याः संज्ञाशा
णयोः ७।३।१७॥ द्वौ कुडवौ परिमाणमस्य द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। द्विनैष्किकम्। असंज्ञेति किम्। पञ्चकलायाः परिमा
णमस्य पाञ्चकलायिकम्। तद्धिताः संज्ञैषा। द्वैशाणम्। कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति। द्वैकुलिजिकं। चित्तवति नित्यम्। ५।१।८९॥ वर्षशब्दान्ताद्द्विगोः
प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात्। चेतने प्रत्ययार्थे। द्विवर्षो दारकः। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। ५।१।९०॥ बहुवचनमतन्त्रं। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीयान्ता
त्कन् रात्रिशब्दलोपश्च निपात्यते। तेन परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम्। ५।१।९३॥ मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः मासेन लभ्यः कार्य्यः सुक
रो वा मासिकः। तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्। ५।१।९४॥ द्विती[illegible]प्रत्ययः स्यात्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मासं ब्रह्मचर्य्यमस्य मा
सिको ब्रह्मचारी। आर्द्धमासिकः। यद्वा प्रथमान्तात् [illegible] मासोऽस्ति मासिकं ब्रह्मचर्य्यं। महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्॥ म
हानाम्न्यो नाम विद्रामघवन्निति साधा ऋचः। तासां ब्रह्म[illegible]र्य्यमस्य माहानाम्निकः। हरदत्तस्तु भस्याढे इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह। चातुर्मास्या
स्यो यज्ञे। तत्र भव इत्यर्थे। चतुर्षु मासेषु भवानि चातु[illegible]निर्देशः। अण्संज्ञायां चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी। अण्णन्तान्ङीप्। पौर्णमासी

तिमादिरिति व्याख्या यस्थितस्य गतिः समर्थनीयेति। दारक इ[illegible] बालकः। परिजय्यस्य विवरणं जेतुं शक्य इति। परिजय्यो शक्यार्थ इत्ययादेशः। महानाम्न्यो नामे
ति। तथा च भाषितपुंस्कात्पुंवद्भावो नेति भावः। हरदत्तस्ति[illegible] इति मन्यते। महानामिक इति पुंवद्भावे कृते नस्तद्धित इति टिलोपः। चतुर्मा

साद्दिति। मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधिकारे वार्त्तिकारम्भः। नच विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्निरूपेति शंक्यं। प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमित्यस्योपक्र
मादस्त्येव संगतिरिति। अण्संज्ञायामिति। तत्र भव इत्यनेन सिद्धे पुनरण्विधिर्हि गोर्लुग नपत्य इति लुग्बाधनार्थमित्यत्र स्थितं एवं चास्मिन् वार्त्तिके चतुर्मासादित्यस्या
नुवृत्त्यै पूर्ववार्त्तिकमत्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयं। चातुर्मासीति। संज्ञायामाह। आषाढीति। अषाढानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासीत्यर्थः। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्ये
भ्य इत्यस्मिंस्तदर्थे ठञ् स्यात्। कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशंकां परिहरति। आख्याग्रहणादिति। तत्र च। कालवाचिभिः सम्बन्धं

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। ५।१।९५॥ द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी। आख्याग्रहणादकालादपि। आग्निष्टोमिकी। वाजपेयिकी। तत्र च दीयते
कार्यं भववत्। ५।१।९६॥ प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यं। [illegible]॥ कालाधिकारस्य सम्पूर्णावधिः॥ व्युष्टादिभ्योऽण्। ५।१।९७॥ व्युष्टे दीयते
कार्यं वा वैयुष्टं। व्युष्ट तीर्थ संग्राम प्रवास इत्यादि। तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां णयतौ। ५।१।९८॥ यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्तात् हस्ता
भ्यां च यथासंख्यं णयतौ स्तः। अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते। यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचं। अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः। हस्तेन दीयते का
र्यं वा हस्त्यं। सम्पादिनि। ५।१।९९॥ तेनेत्येव॥ कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखं। कर्णालङ्काराभ्यां अवश्यं शोभत इत्यर्थः। कर्मवेषाद्य
त्। ५।१।१००॥ कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यं। वेषेण सम्पादि वेष्यो नटः। वेषः कृत्रिम आकारः। तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः। ५।१।१०१॥ सन्तापाय
प्रभवति सान्तापिकः। सांग्रामिकः। योगाद्यच्च। ५।१।१०२॥ चाट्ठञ्। योगाय प्रभवति योग्यः। यौगिकः। कर्मण उकञ्। ५।१।१०३॥ कर्मणे प्रभवति कार्मुकं
समयस्तदस्य प्राप्तम्। ५।१।१०४॥ समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं। ऋतोरण्। ५।१।१०५॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं। कालाद्यत्। ५।१।१०७॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं

दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययः स्यात्। प्रावृषेण्यमिति। प्रावृष एण्य इति भवार्थे विहितस्येहाप्यतिदिश्यत इति भावः। शारदमिति। संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्॥
कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः। व्युष्टादिभ्योऽण्। व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्त्तते। संपादिनि। गुणोत्कर्षः संपत्तिः। आवश्यके णिनिरिति णिनिः कृतः। एवं च वस्त्रयुगेन संपा
दि वास्त्रयुगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यं। वस्त्रयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः। तस्मै प्रभवति। समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते। आर्त्तवमिति। पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यं। कालं प्राप्तः

प्रत्युदाहरणे स्वंकल्यमित्यमरस्तत्र प्रानः कालेकल्यशब्दस्य व्युत्पत्यंतरं मृग्यं॥ ॐ॥ प्रकृष्टे ठञ्॥ प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः कर्मणि क्तः तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह दीर्घः
काल इति। ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थं। अन्यथा अनंतरस्य यतोनुवृत्तिराशंक्येत। इंद्रमह इति। मह उत्सवः। वैशाखो मंथः। आषाढो दंड इति। वैशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मंथदंड
योर्वर्तेते [illegible] तयोस्तु यथाकथंचित् व्युत्पत्तिः। क्रियत इति हरदत्तः। विलोडनदंडस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो मंथ इत्युच्यते। अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मोदनमुच्यते। सपूर्वपदादिति
विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः। ऐकागारिकट् टाङीवर्थः। ऐकागारिकी। किमर्थमिदमुच्यते। यावता प्रयोजनमित्येव ठञ् सिद्धमासत्यां चौरेनियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रमन्य
प्रयोजनात् [illegible] ञ्।५।१।१०८॥ कालादित्येव तदस्येति च प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति कालिकं वैरम्॥ प्रयोजनम्।५।१।१०९॥ तदस्येत्येव इन्द्रमहः प्रयोजनम
स्येत्यैन्द्रमहिकं। प्रयोजनं फलं कारणञ्च॥ विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः।५।१।११०॥ आभ्याम् अण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थ
योः। वि[illegible]खा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः। आषाढो दण्डः। चूडादिभ्य उपसंख्यानम्॥ चूडा। चौडं। श्रद्धा। श्राद्धम्॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः।५।१।
१११॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयं। समापनात्सपूर्वपदात्।५।१।११२॥ व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनी
यं। ऐकागारिकट् चौरे॥ [illegible]।१।११३॥ एकमसहायमगारं प्र[illegible]नम[illegible]सिचोः। स ऐकागारिकश्चौरः। आकालिकडाद्यन्तवचने।५।१।११४॥
समानकालावाद्यन्तौ यस्य स आकालिकः॥ समानकाल [illegible] [illegible]त्पद्य विनाशीत्यर्थः। पूर्वेद्युर्दिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्व
र इति वा। आकालाट्ठञ्च॥ आकालिका विद्युत्॥ ठञः प्र[illegible] [illegible]वृद्धिः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः।५।१।११५॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते। क्रिया
चेदिति किं। गुणतुल्ये मा भूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः॥ [illegible] स्यादेकागारं प्रयोजनं यस्येति [illegible]स्यादित्यत्रापि स्यात् नन्वेवमप्येकागाराच्चौरे एव ठच्
वनियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन टित्करणेन [illegible] [illegible] [illegible]चार्थः। [illegible]ति नञ्न्स्वर इति वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येवेति। आका
लआदेश इति। निपात्यत इति शेषः। आद्यन्तौ यस्येत्यादि अस्येत्य [illegible] [illegible]त्पद्य [illegible]निपात्यत इ तेभावः। आकालाट्ठञ्च। वार्त्तिकमिदं। ठञः पूर्णावधिः। तेन तुल्यं
क्रिया चेद्वतिः॥ तुल्यमिति सामान्येन पुंसकं। तृतीया तात्तुल्यमित्यर्थे [illegible] [illegible] क्रियाविशेषणतुल्यमिति। नन्वत्र ब्राह्मणे यथा वर्त्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृ

काध्ययनं वर्त्तत इति वाक्यार्थो न संगत इति चेदत्राहुः। ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्त्तते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थ इति न कोपि दोष इति
गुणतुल्ये इति। उपलक्षणमिदं। अक्रियातुल्य इत्यर्थः। एवं च ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रिय इत्यर्थे ब्राह्मणवत् क्षत्रिय इति प्रयोगः साधुरेव। अत एव पर्वतो वह्निमान्
महानसवदिति वाक्ये महानससदृशः पर्वत इत्यर्थे वतेस्साधुत्वं मत्वा तथा वतेस्साधुत्वं लक्षणार्थे पर्वतो वा [illegible] वेतुमर्हतीत्यादि क्रियापदं प्रयुंजते [illegible]॥ ॥
तत्र तस्येव। सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः। क्रिया चेदिति नानुवर्त्तते इति द्रव्यादि तुल्यमप्यत्र भवति। मथुरायामिव स्रुघ्ने प्राकारः तेन तुल्यः प्राकारः स्रुघ्ने
न तदर्हं। अर्हतीत्यर्हं पचाद्यच्। यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं तथापि अत्र सौत्री विभक्तिव्यत्यय इत्येके। नन्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदं। तेन च धर्म्ये

तत्र तस्येव। ५।१।११६॥ मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः। चैत्रस्येव मैत्रवन्मैत्रस्य गावः। तदर्हम्॥ ५।१।११७॥ विधिमर्हति विधिवत्पूज्य
ते। क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते। तेनेह न। राजानमर्हति छत्रं। [illegible] भावस्त्वतलौ॥ ५।१।११९॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः। गोर्भावः गो
त्वं। गोता। त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियां। आ च त्वात्॥ ५।१।१२०॥ ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते। अपवादैस्सह समावेशार्थं। गुणवच
नादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदं। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः। स्त्रिया भावः स्त्रैणं। स्त्रीत्वं। स्त्रीता। पौंस्नं। पुंस्त्वं। पुंस्ता। न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादच
तुरसंगततलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः॥ ५।१।१२१॥ इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युः चतुरादीन्वर्जयित्वा। अपतित्वं। अपटुत्वं
नञ्पूर्वात्किं। बार्हस्पत्यं। तत्पुरुषात्किं। नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भावः आपटवं॥ अचतुरेत्यादि किं। आचतुर्य्यं। आसङ्गत्यं। आलवण्यं। आव
ट्यं। आयुध्यं। आकत्यं। आरस्यं॥ आलस्यं॥ ॥ रामो रघुत्तममिति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु कारकेष्वेवाचार्य्यैः द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति
स्पष्टीकृतं तिङंतेन विगृह्णाति। विधिमर्हतीति। कथं तर्हि ततो यथावद्धुहिताध्वरायेति। असत्वार्थकस्य कर्मत्वासंभवेन द्वितीयान्तत्वाभावादिति चेदत्राहुः। यथाशब्दो द्व
ति विषये सत्वार्थकस्तथात्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात्। अन्यथा षष्ठ्यपि नास्तीति त्वतलौ न स्यातां। तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादिहार्थे वतिः। योग्यतामर्हतीति विग्रहो नमि
त्यर्थात्क्रियायोगोपि सुलभ इति। तस्य भावस्त्वतलौ। प्रकृतीति। न तु यः कश्चिद्धर्मः। घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरभानात्। गोर्भाव इति। इह गोशब्दोर्थपरः शब्दस्व

[illegible]प्रकारो वेति प्रष्टव्यं । यदार्थपरस्तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते । प्रकृतिजन्ये त्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः । यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः
संबं[illegible]धे विशेषणं वा । पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबंधः प्रकारः । पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबंधः । तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबंधः प्रकारस्तु न पुरु
[illegible]त्र तु स्वरूपसंबंध इत्याहुः । एवं स्थिते हरिटीकायां । यदुक्तं कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति तत्र नापूर्वशक्त्यंतरकल्प्यं । उक्तरीत्यैव तत्रा
व्युत्प[illegible]तिसंक्षेपः । अथवा दैस्सहेति । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्यादिभिः । चकार इति । अन्यथा त्वतलोः स्त्रीपुंसाभ्यां नस्नञौ स्यातामन्य    अतयोस्स्यावकाशत्वादिति भावः ॥ पौ
स्नपुंस्त्वा[illegible]ति । संयोगांतलोपे पुंमः खयीति रुत्वे । पूर्वस्यानुनासिकानुस्वारौ । विसर्गे कृते सत्वं । अपतित्वमिति । इह पत्यंतेति यक् न भवति । अपटुत्वमिति । इहालिंगनाच्च
लघुपूर्वा[illegible]ष्यण्न भवति । आचतुर्यमित्यादि । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥ ः ॥ पृथ्वादिभ्यः । अणादीति । इगंतलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिषु अणस्समावेशः । चंडखंडादि

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ । वावचनमणादिसमावेशार्थं । र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ । हलादेर्लघोः ऋकारस्य रस्स्यात् । इष्ठेमेयस्सु । टेः ॥
भसंज्ञस्य टेर्लोपस्स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवं । म्रदिमा । मार्दवं । वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ । चादिमनिच् । शौक्ल्यं । शुक्लिमा । दार्ढ्यं
पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वं ॥ द्रढि[illegible] । दे[illegible]र्थः [illegible]मा । पाश्चात्यकामी ॥ ॥ गुणवचने तु ष्यञः । बालवत्सादिषु वयोवचन
त्वल्लास्यात् इति बोध्यं । त्वतलौ तु पूर्वसूत्रेणैव लभ्यौ । र[illegible] हलादेः किं । ऋ[illegible] लघोः किं । कृष्णिष्ठः । पृथुमृदुभृशेति परिगणनेन तु हलादेर्लघोरिति [illegible]
शुक्लिमा । वर्णदृढादिभ्यः । गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं [illegible]नम् । [illegible]पृथुमृदु[illegible] परिगणनादिह स्मात्तेनः [illegible]
गणत्वात् ष्यञ् । हलस्तद्धितस्येति [illegible]लोपः । [illegible]वंशाख्या कामी[illegible] [illegible]त्यादि । अत्र द्विगुणा सूत्रे[illegible]वः पांतर्गणसुमतिमनः शारदानां विशारदस्य तु नरेयपानाद
यः पंचतदेतानां समासानां अनंतरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः । वि[illegible]त्वा[illegible] । विलापि[illegible] विमतिभावे मत्यां । इगंतत्वादणपि । [illegible]मनो विम
निमा । वैमनस्यं । विशारदिमा । वैशारद्यं । त्वतलौ स्समा[illegible]शान [illegible]गमत्वं [illegible]त्यादि [illegible] [illegible]तिमःपरेयमतिमनसी न दंतयोस्समासे योरनंतरः ष्य
ञ् भवतीत्यर्थः । संमतित्वं संमतिना । [illegible]मतिमा । सांमत्यं । [illegible]तत्वा[illegible] सं[illegible] [illegible]समनस्ता । संमति[illegible] संमनस्यं

गुणवचाद्यत्रानुवर्त्तते। कर्मक्रियाकार्यं च। शरीरयात्राप्र[illegible]साध्यं श्रोचादि[illegible]। शास्त्रेण विहितं योगादिः कार्यमिति तत्पर्यादमाहः। अर्हत इति। अर्हः प्रशंसायामिति शत्रन्तो अर्हन्शब्दः पूजार्थाभिधायीति कैयटः। आकृतिगण इति। केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तरार्थः। तथाहि अर्हतो नुम्चेति नुमर्थः पाठः एवं चतुर्वर्णादिः त्रिभावः अन्यभावः एषां पाठः स्वार्थविधानार्थः तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्तिके प्रयोगः। आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति अन्यभाव एव आन्यभाव्यं अन्यत्वमित्यर्थः। यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तमान्यभाव्य

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। ५।१।१२४। जडस्य भावो वा जाड्यं। मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यं। ब्राह्मण्यं॥ अर्हतो नुम् च। अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यं। आर्हन्ती। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। यथातथयथापुरयोः पर्य्यायेण। ७।३।३१॥ नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्य्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ। अयथातथाभावः आयथातथ्यं। अयथातथ्यं। आयथापुर्य्यं। अयथापुर्य्यं। आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः। चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्। चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यं। चातुराश्रम्यं। [illegible]र्यं। षाड्गुण्यं। सैन्यं। सान्निध्यं। सामीप्यं। औपम्यं। त्रैलोक्यमित्यादि। सर्ववेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः। सर्वादेरिति लुक्। स एव सार्ववैद्यः। चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः। स एव चातुर्वैद्यः। चतुर्विद्य इति पाठान्तरं॥ चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च। ५।१।१२५॥ नेति संघातग्रहणं। स्तेनं चौर्य्ये पचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयमस्मानादिति योगविभज्य। स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति॥ सख्युर्यः। ५।१।१२६॥ सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं। दूतवणिग्भ्यां च॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यं। वाणिज्यमिति काशिका। माधवस्तु वाणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः। भाव एवायं प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह। भाष्ये तु दूतमप्रयोगाः। इति। तच्च वैय्याकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयं। सर्ववेदा इति। पूर्वकाले केति समासः। चतुर्वेद इति। वणिग्भ्यां चेति नास्त्येव। ब्राह्मणादित्वाद्वा। तद्धितार्थ इति द्विगुः। द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणो लुक्। चतुर्विद्य इति। विद्यालक्षणसूत्रान्तादिति ठक्। तस्य लुक्। संघातग्रहणमिति। वर्णग्रहणे तु यस्येति चेत्यकारलोपे स्तेनीयं स्यादिति भावः। अच्परस्मिन्नित्यलोपस्य स्थानिवद्भावाद्यादेशप्रसंगादिति भावः। ननु संघातग्रहणेऽप्यलोऽन्त्यस्येत्यकारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातस्येति चेन्मैवं। आरंभसामर्थ्यान्नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति निषेधाद्वा नसिद्धेः। ॥

कपित्ताद्योः इह कपित्ताती द्वौ भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ तयोर्यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्य इत्युमनोज्ञादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यं ब्राह्मणादित्वादिति। यद्यपि ब्रा

[illegible]दिषु राजन् शब्दः केवलः पठितस्तथाप्ययमेवासे इति प्रतिषेधो ज्ञापयति। अस्त्यत्र प्रकरणे राजन् शब्देन तदन्तविधिरिति। एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्था

[illegible]त्वा समासे विशेषविहितो यगेव भवति। अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव न दन्तात् कथं चित्ष्यञ् सिद्ध इति राजन् शब्दस्य तत्र पाठो यकासह समावेशार्थ इति। तथा

चो[illegible]धिकरणे श्रावरभाष्य उक्तं। राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञिति। पुरोहित। संग्रामिक। पथिक। सारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः। प्राणभृज्जाति। मुखना

सासंत्[illegible] वायुः प्राणः प्राणि जातीत्येव सुवचं। प्राणभृदिति किं। तृणत्वं। तृणता। जातीति किं। देवदत्तत्वं। औद्गात्रमिति॥ उद्गात्रादिषु ये ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यः छ

क[illegible]त्योर्ढक्। ५। १। १२७॥ कापेयं। ज्ञातेयं। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्। ५। १। १२८। सैनापत्यं। पौरोहित्यं। राजाऽसे॥ राजशब्दोऽसमासे यकं लभ

तइत्य[illegible]र्थः। राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं। समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। आधिराज्यं। प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्। ५। १। १२९॥ प्राणभृज्जा

ति आश्वं। औष्ट्रं। वयोवचनं। कौमारं। कैशोरं। औद्गात्रं। औन्नेत्रं। सौष्टवं। दौष्टवं। हायनान्तयुवादिभ्योऽण्। ५। १। १३०॥ द्वैहायनं। त्रैहायनं। यौव

नं। स्थाविरं। श्रोत्रियस्य यलोपश्च॥ श्रौत्रम्। [illegible] कुतूहलस्य त्र ज्ञा। युवादिषु च ब्राह्मणादिषु च पठ्यते। कौशल्यं। कौशलमि

इति। [illegible] अत्र विधीयते। सुहृद् दुहृद्भ्यां गुणलक्षणे ष्यञि[illegible] दिगं[illegible]लि[illegible]भ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः। इत्यनुसुभगमन्त्रे[illegible] ते। सुभगमित्येतद्रूपं मंत्रविष

यप्रयोगे [illegible] महते सौभगाय सर्वविधी[illegible] विकल्पितत्वादि[illegible] नद्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति। अत एव मंत्रेऽपि क्वचिदस्य न भवति। सौ

भाग्यमस्ति इत्वाया इह ष्यञ्। हायनान्ता अस्मात्त्वतलोः प्राप्तयोः [illegible]तधानेयुवस्थविर[illegible]भ्यां वयोवचनलक्षण[illegible] अनिप्राप्तौ यौवनमिति। आणपरतः अणिति प्रकृतिभावः

मनोज्ञादिपाठः तु अपि। यौवनकं। प्रकृत्या केराजन्य म[illegible]नइति प्रकृतिभाव[illegible] श्रोत्रियस्य [illegible] श्रोत्रि[illegible]तरस्यत्र छन्दसः श्रोत्रभावः। [illegible] राख्या

ख्यानं तदेह घलोप इति यथाश्रुत। यदा तु वाक्यार्थे [illegible] वचनं [illegible] ते [illegible] स्यते। कश्चित्तु यलोपश्चेति पाठस्तत्र यदि संघात ग्रहणं ख्या

व्यपं। वर्णग्रहणेऽत्विकारस्य [illegible] देशः स्यान्न[illegible]स्याति चे[illegible] लोपः। अकारलोपः [illegible] अभावात्। एतच्च हरदत्तग्रंथे स्पष्टं मूलपुस्तकेषु यलोपइत्यपु

इगंताच्च। लघुः पूर्वोऽवयवो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणं। पूर्वत्वं च सन्निधानादिगपेक्षं। तेनातिपाण्डुशब्दान्न भवति। लघुपूर्वेक इत्येवमुवाच। लघुपूर्वश्चासौ इकश्च लघुपूर्वेकः। तस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वेन तदंतलाभ इत्याहुर्व्याख्यातारः। इगंतात्किं। ... लघुपूर्वात्किं। पाण्डुत्वं। कथं काव्यमिति। कुधातोः औणादिक इप्रत्यय इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मेत्यर्थे काव्यमिति स्यादिति प्रश्नः। योपधात्। गुरूपोत्तमस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः। योपधात्किं। विदेशस्य। गुरूपोत्तमादिति किं। क्षात्रियत्वं। आभिषेचनिकमिति अत्र प्रकृतिरभेः परः अनीयर्प्रत्ययान्तो दधातिः। अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः। साहायाद्वेति। सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं। द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च। मनोज्ञ। प्रियरूप। अवकुल। अवश्यसन्यादयो मनोज्ञादिः। गोत्रचरणात्। गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ् स्याद्भावकर्मणोः। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं। तेनापत्यप्रत्ययां

इगन्ताच्च लघुपूर्वात्। ५।१।१३१। शुचेर्भावः कर्म वा शौचं। मौनं। कथं काव्यम्। कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। ५।१।।१३२। रामणीयकं। आभिधानीयकं। सहायाद्वा। साहाय्यं। साहायकं। द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च। ५।१।१३३। शौष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकं। गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु। ५।१।१३४। अत्याकारोऽधिक्षेपः। तदवेतस्तेन गोत्रचरणयोर्भावकर्मणा प्राप्तः। अवगतवान्वा। गार्गिकया श्लाघते। गार्गत्वेन विकत्थत इत्यर्थः। गार्गिकयात्याकुरुते। गार्गिकामवेतः। होत्राभ्यश्छः। ५।१।१३५। होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः। बहुवचनाद्विशेषग्रहणं। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयं। मैत्रावरुणीयं। ब्रह्मणस्त्वः। ५।१।१३६। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात्। छस्यापवादः। ब्रह्मत्वं। नेति वाच्ये त्वग्रहणं तलो बाधनार्थम्। ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मणशब्दात्तु त्वतलौ। ब्रह्मत्वम्। ब्रह्मता॥ ॥ नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः॥ ॥ ॥

तेभ्यश्चेत्यर्थः। प्रवराध्यायपठितास्तेभ्य इत्यपरे। गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात्प्राणभृज्जातीत्यादिना अञि प्राप्ते वचनं। श्लाघेत्यादि। श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः। प्राप्तः। प्राप्त्यर्थत्वात् अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह। अवगतवानिति गार्गिकेति। आपत्यस्य यस्य हलोपः। चरणाद्वुञ् उदाहरणं तु काठिकया श्लाघत इत्यादि बोध्यं। श्लाघादिष्विति किं। गार्ग्यत्वं। कठत्वं। होत्राशब्द इति। जुहोतेस्त्रन्। नेति वाच्ये इति। छप्रत्ययेन निषिद्धे तस्य भावस्त्वतलाविति सूत्रेणैव प्रत्ययः सिध्यति विभक्तेरनुच्चारणेन लाघवं च भवतीति भावः। होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति॥ ब्राह्मणपर्यायादिति। नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नां ॥ धिवि प्रीणने इत्यस्मात् कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट् । आस्मादेव निपातनाद् इत्यस्य लोपः रेफस्य चात्वं धिनोतीति धान्यं । मंत्रश्च धान्यमसि धिनुहि देवानिति दर्शनात् । धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी । सा च निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थं । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु एकवचनानुवादेन तद्भूतविधिसामर्थ्यादेव विभक्ति[illegible] भवतीति हि । न्यासवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि सप्तमीवचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं स्यादिति क्षेत्रग्रहणं कृतं । अन्यथा धान्यानां भवने कुसूलादावपि स्यादिति धान्यानां [illegible] मुद्गानां भवनं क्षेत्रं । व्रीहिशाल्योः । अत्रापि निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । सा च भवनापेक्षया कर्त्तरीत्यादि पूर्ववत् । यवयवक । अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यात् षष्ठी समर्थविभक्तिः । विभाषा । खञि नित्ये प्राप्ते वचनं । औमीनं भाङ्गीनमिति । ननु माभंगयोर्द्धान्यत्वाभावात् कथमिह खञ् । व्रीहयश्च मे यवाश्च मे इति चमकानु

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ॥ भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ॥ व्रीहिशाल्योर्ढक् । ५ । २ । २ ॥ व्रैहेयं । शालेयं । यवयवकषष्टिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं । यवक्यं । षष्टिक्यं । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । ५ । २ । ४ ॥ यद्वा स्यात् पक्षे खञ् तिल्यं तैलीनं । माष्यं माषीणं । उम्यं । औमीनं । भङ्ग्यं । भाङ्गीनं । अणव्यं । आणवीनं । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ । २ । ५ ॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात् समासः सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः सार्वचर्मीणः । यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५ । २ । ६ ॥ मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं निपातनात् सादृश्ये अव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखं । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ।

वाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि न तु माभंगौ पठितौ इति चेन्नैव । [illegible] सप्तदश धान्यानीति स्मरणात् तत्र चोमाभंगयोरपि पाठाद् धान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ । स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थसंबाध [illegible] मुद्गादीनां पाठात् धान्यानामापेक्षिकी [illegible] नाम पाठात्तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णय इति पूर्वोक्तसूत्रात् तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयं । सर्वचर्मणः । [illegible] एकवचनमेवोक्तं । [illegible] समाख्येति । अनुकृतीयसमर्थविभक्तिः कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् । सर्वचर्मणेति । सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यत इति भाष्यं यथामुखं [illegible] इत्यादिः । [illegible] असादृश्य इति प्रतिषेधात् सादृश्ये यथाशब्दस्य कथं समासस्तत्राह । निपातनादिति । एतच्च वृत्तिग्रंथमनुसृत्योक्तं । भट्टि काव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथा [illegible] तयाच माया मृगं प्रकृत्योक्तं । यथामुखीनः सीतायाः ॥

पुल्लुवे बहुलमेभयन्निति। यथामुखं दर्शन इति। अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योमत्तः [illegible] दिवत्सत्ववचनत्वात्कर्मप्रक्ति योगे सति कृद्योगलक्षणा षष्ठी तस्याः नाव्ययीभावा
दित्यमादेशः। सर्वस्यमुखस्येति संमुखस्येति नोक्तं। प्रत्ययसंनियोगेनैव समप्रशब्दस्यात्र लोपनिपातनात्। संप्रशब्दस्तु समप्र[illegible] इत्यनेन संमुखो भवेत्यत्राभिमुख इत्यर्थप्रतीतेस्तत्र च
खप्रत्ययस्यानिष्यमाणत्वात्। कथं तर्हि संयुगे संमुखीनं तमुद्यतं [illegible]तक इति भट्टिः। अभिमुखावस्थानात्सामर्थ्याद् द्विष्यन्तीति हरदत्तः॥ ॐ॥ तत्सर्वादेः॥ तदिति द्वितीया समर्थ
विभक्तिः। व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणं॥ तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदंतविधिः। तदाह पथ्याद्यंतादिति पथ्यंगकर्मपत्रभ
पात्रांतात्प्रातिपदिकादित्यर्थः। सर्वपथीन इति। पूर्वकालैकेति समासः। ऋक्पूरिति समासांतस्तस्य पथ्यंतसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः। अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभ

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति। ५।२।७॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद्द्वितीयान्तात्खः स्यात्। सर्वपथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः। सर्वाङ्गीणः। सर्वकर्मी
णः। सर्वपत्रीणः। सर्वपात्रीणः॥ आप्रपदं प्राप्नोति। ५।२।८॥ पादस्याग्रम्प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य। आप्रपदं। आप्रपदीनः पटः॥ अनुपदसर्वान्नायानयं
बद्धाभक्षयतिनेयेषु। ५।२।९॥ अनुरायामे सादृश्ये वा। अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत्। सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः। अयानयः स्थलविशे
षः। तं नेयः अयानयीनः शारः॥ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति। ५।२।१०॥ परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः। अवरस्योत्वं निपात्यते। परांश्च प
रतरांश्चानुभवति परम्परीणः। प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मा
[illegible]। अर्थेषु च्छ निपारम्पर्य्यं। कुप्रम्पारोवर्य्यं वदिति असाधुरेवायं खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात्॥ ११ स्वपतीत्यत्र निपातनात्तिङंतेन स

हरदत्तः। [illegible]यां तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं बद्धादिष्वर्थेषु खः स्यात्। अनुरायाम इत्यादि। यस्य चायाम इति यथार्थे यदव्ययमिति वा अव्ययीभाव इत्यर्थः। सर्वान्नीन इति।
[illegible] सर्वशब्दः। यान्यन्नानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतलानि सरसानि नीरसानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः। अयः प्रदक्षिणगमनं। अनयः प्रसव्यगमनं। प्रदक्षिणप्रसव्यगा
मिनां शारादीनां यस्मिन्परैरसमावेशः सोयमयानय इति काशिका। तन्नेय इति। नयतेर्हि द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया। अयानयीनः शार इति। फलकशिरसि स्थित इत्य
र्थ इति काशिका। अवरस्येति। आदेरिति शेषः। उत्वे कृते आद्गुणः। केचित्तु ओत्वं परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्परस्यात् एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपादेश इति पक्षान्तरमाहुः॥

अवारपारं गामीति। गमेरिति। आङि णिच्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्काले तान्यासकारस्तु आवश्यके णिनिः सोपि भविष्यत्ये वेत्यत्र। अवारपारमिति। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठी प्रतिषेधः केचित्तु गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थं तेन [illegible] षष्ठी न भवति [illegible] तेति वदंति व्याचक्षते तदसत्। अकेनोरिति प्रतिषेधे षष्ठी प्रसंगस्यैवाभावात्। अवारीणं त्यादि। विगृहीताद्विपरीताद्पीष्यत इति भावः। अत्यंतमिति क्रिया वि[illegible] अनुकाममिति कामस्येच्छा तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः। अव्ययं विभक्तीत्यादि यथार्थेऽव्ययीभावः। समांसमां। यलोप इति। समायामित्यत्र यकार लोप [illegible] पूर्वपदे निपात्यत इति। अन्यथा तद्धिते उत्तरपदे सुपो लुग्भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति। तथा पूर्वपदेपि स्यादिति भावः। समांसमीनेति

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी। ५।२।११॥ अवारपारं गामी। अवारपारीणः। अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। अत्यन्तं गामी। अत्यन्तीनः। भृशङ्गन्तेत्यर्थः। अनुकामं गामी। अनुकामीनः। यथेष्टं गन्ता। समांसमां विजायते। ५।२।१२॥ यलोपो वा विभक्तेश्च लुक् पूर्वपदे निपात्यते। समांसमीना गौः। समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते। खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः॥ समांसमां विजायते। समायां समायाम्वा॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे। ५।२।१३॥ अद्यश्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा। आसन्नप्रसवेत्यर्थः। केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति। अद्यश्वीनं मरणं आसन्नमित्यर्थः। आगवीनः। ५।२।१४॥ आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते। गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः॥ ॥

वीप्सायां द्विर्वचनं। सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः विजायत इत्येतत् [illegible] प्रसूयत इति। विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः। गर्भविमोचने कृत्स्ना याः स मायाव्याप्त्यभावादत्रैव तत्संयोगे चेति द्वितीया [illegible] समायामित्यादि। खप्रत्ययानुत्पत्तौ विग्रहे [illegible] केन समांसमामिति सौत्रप्रयोगस्योपपन्न इति भावः। अद्यश्वीना। अविभक्तिको निर्देशः। न तु स्त्रीलिंगनिर्देशोयं अद्यश्वीनो गोसमूहः अद्यश्वीनं गामंडलमित्यादावपि दृष्टत्वात्। अद्यश्वो वेति। निपातनात्तु वार्थे समासो यमिति भावः। अवाच्चालंबनेति सूत्रेण आविदूर्ये सम्मेः [illegible] दृष्टव्यः शब्द आसन्नपरः। विजायत इति [illegible] तेन च गर्भविमोचनार्थकत्वं दृष्टं। आसन्नप्रसवेत्यर्थ इति। कर्मकर इति। यस्तु प्रातः गां गृहीत्वा गच्छति गो [illegible] त्यर्थः। [illegible] पर्यंतमिति। गोशब्दस्य प्रत्यायागोः प्रतिदाने वर्तत इति भावः। आगवी

आङ्‌मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे कृते खप्रत्ययः। आगुलीनः॥ ॥अनुगु॥ खइत्यनुवर्तते। अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः स्यात्। गोः पश्चादिति
पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। मर्यादमिति क्रियाविशेषणं। अत्र हरदत्तः। अनुरित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीयांतादिह प्रत्ययः। न चालंगामीत्यस्य सुप्यजातावितिणि
निप्रत्ययांततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यं। क्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः शोभनं पाचक इत्यादौ तथा दर्शनादित्याह। अत्र केचित् धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रय
त्वं यत्र तन्मुख्यं कर्म यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकं। ततश्च तंडुलानां पाचक इत्यत्र मुख्यकर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी भवति। मृदु पाचकः शोभनं पाचक
इत्यत्र तु सा न भवति। फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्यौपचारिककर्मत्वात् तद्विशेषणत्वाच्च मृद्वादेरिति तस्याशय इत्याहुः। अन्ये त्वेवं तर्हि तुल्यन्या
येन क्रियाविशेषणात् द्वितीयाया अप्रवृत्तिः स्यात्तस्मात्तदर्हमिति निर्देशादनित्या कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सा न स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कथंचिदूह्यं।

अनुग्वलंगामी।५।२।१५॥ अनुगु। गोः पश्चात्पर्याप्तं यथा गच्छति स अनुगवीनो गोपालः। अध्वनो यत्खौ।५।२।१६॥ अध्वानमलंगच्छ
ति अध्वन्यः। अध्वनीनः। ये चाभावकर्मणोः। आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावः। अभ्यमित्राच्छ च।५।२।१७॥ चाद्यत्खौ। अभ्या
मित्रीयः। अभ्यमित्र्यः। अभ्यमित्रीणः। अमित्राऽभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे।५।२।१८॥ गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः। अ
श्वस्यैकाहगमः।५।२।१९॥ एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः। आश्वीनोध्वा॥ ॥

नीय इत्याहुः। वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोयमिति
निर्विवादं पश्चादिति चास्मात्पर्यायेन निपातितं। तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणं तथापीह योग्यताबलात्समर्थवृत्तिरतस्तस्य कर्मत्वायोगात् प्रथमांतादेवेह प्रत्यय इति
वक्तुमुचितं। कृद्योगलक्षणषष्ठीशंकाप्यत एव नेति बोध्यं। अभ्यमित्रात्। अभ्यमित्रशब्दो लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः। क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयास
मर्थविभक्तिः। गोष्ठात्खञ्। गावस्तिष्ठंत्यस्मिन्निति गोष्ठः। घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः। अंबांबगोभूमीति षत्वं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः। अश्वस्य। क
र्तरि षष्ठी प्रनिर्देशादेव समर्थविभक्तिः। एकाहगम इति। कर्तरि करणे कृतेति समासः। नन्विह ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यपं बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति। अस्ति
चात्र परिमाणाख्या एकाहेन गम्यत इति परिच्छेदावगमात्। अत्राहुः। अस्मादेव निपातनादप् द्रष्टव्य इति॥ ॥ ॥ ॥

शालीनकौपीने। इमौ खञ्प्रत्ययान्तत्वेन निपात्येते। रूढिशब्दावेतौ कथंचिद्व्युत्पाद्येते तेनात्रावयवार्थे ऽभिनिवेशः कार्यः। शालाप्रवेशमिति। अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपपतनमिति। पदकार्यं तदाच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। तदाच्छादनमिति। वासःखण्ड इत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः अकार्यशब्दः कुत्सितक्रियासामान्यवचनः स च लज्जाहेतुत्वेन अदृष्टव्यत्वात्पुरुषलिंगं कौपीनम्। अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमिति। शरीरायासेनेति। भारवहनादिनेत्यर्थः यद्यपि व्रातशब्दो लोके संघातवचनस्तथाप्यत्र भाष्यादिग्रन्थपर्यालोचनया अयमेवार्थ इह उचित इति भावः। साप्तपदीनम्। योग्यतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेति दर्शयति। सप्तभिः पदैरिति। पदमिह संभाषणं पादविक्षेपो वा। तद्धितार्थे द्विगुः। अवाप्यत इत्यर्थे खञ्। हैयंगवीनम्। ह्योगोदोहस्येति। गोर्दोहो गोदोहः षष्ठीसमासः

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ५।२।२०॥ शालाप्रवेशमर्हति शालीनः। अधृष्टः। कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम्। तत्साधनत्वात्तद्योग्यत्वाद्वा पुरुषलिङ्गमपि तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि। व्रातेन जीवति ५।२।२१॥ व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः। साप्तपदीनं सख्यम् ५।२।२२॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम्। हैयंगवीनं संज्ञायाम् ५।२।२३॥ ह्योगोदोहस्य हियंगुरादेशो विकारार्थे खञ् च निपात्यते। दुह्यत इति दोहः क्षीरम्। ह्योगोदोहस्य विकारः हैयंगवीनं नवनीतम्। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ५।२।२४॥ पीलूनां पाकः पीलुकुणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहम्। पक्षात्तिः ५।२।२५॥ मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते। पक्षस्य मूलं पक्षतिः॥

॥ तेन सहत्यस्य शब्दस्य सुप्सुपेति समासः। ततो विकारे ऽनुदात्तलक्षणस्याणोऽपवादः खञ्। अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता। नवनीतमिति। यद्यपि तन्नोपधनमित्युक्तं तथैव चामरेणापि। तज्जु हैयंगवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् इत्युक्तं तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्त ... धानुराधेनेदमुक्तम्। तस्य पाक। पाकः परिणामः। मूलमुपक्रमः। तस्येदमित्यण्णादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः। जाहचोः जकारस्य प्रयोजनाभावात्तत्वमार्गे। पीलु। कर्कन्धु। शमी। करीर। कुवल। बदर। अश्वत्थ। खदिर। पील्वादिः। कर्ण। अक्षि। नख। मुख। केश। पाद। गुल्फ। भ्रू। शृंग। दंत। ओष्ठ। पृष्ठ। कर्णादिः। मूलग्रहणमात्रमिति। एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। पक्षात्तिरिति। प्रतिपत्। पक्षिणां पक्षमूलं च।

सि.कौ. | तेन वित्तं। विन्नः प्रतीतः। वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनाद्रदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वं न। लुप्तनिर्दिष्ट इति। चुञ्चुपः प्रत्ययस्येति वक्तव्ये पृथग्योगकरणान्न चुञ्चुप इत्येतदनित्यमिति सम
ती.त. | धानान्तरमप्याहुः। नानाञाविति। नाञो ञकारो वृद्ध्यर्थः स्वरार्थश्च। असहेति प्रकृतिविशेषणं न प्रत्ययार्थ इत्याशयेनाह। असहार्थ इत्यादि। यदि प्रत्ययार्थः स्यात्तर्हि नञः प्रतिषेधोऽप्र
सु.त. | कृतमर्थं गमयन्निति सहार्थो गम्येत न सह अपि तु सहैवेति। तस्मादसहेति प्रकृतिविशेषणमेतच्च व्याख्यानलभ्यम्। यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थोऽस्तु विनञोः प्रतिषेधार्थत्वादिष्टसिद्धेर्वि
६४ | गार्दभरथक इत्यादौ विशब्दस्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टैवेति। सत्यं। क्रियावाचिनो विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत। विगतेन सह विकृतेन सहेति। तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यमेतच्च

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ। ५।२।२६॥ पकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः। तेन च स्यनेत्संज्ञा। विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः। विद्याचणः। विनञ्भ्यां नानाञौ
न सह। ५।२।२७॥ असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ। विना। नाना। वेः शालच्छङ्कटचौ। ५।२।२८॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे
विस्तृतं विशालं। विशङ्कटं। सम्प्रोदश्च कटच्। ५।२।२९॥ सङ्कटं। प्रकटं। उत्कटं। चाद्विकटं॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानं। अलाबू
नां रजः। अलाबूकटं। गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः॥ गवां स्थानं गोगोष्ठं। सङ्घाते कटच्॥ अवीनां सङ्घातः। अविकटः। विस्तारे पटच्। अविपटः
द्वित्वे गोयुगच्॥ द्वौ उष्ट्रौ। उष्ट्रगोयुगं। षट्त्वे षड्गवच्। अश्वषड्गवं। स्नेहे तैलच्। तिलतैलं। सर्षपतैलं। भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ। इक्षुशाकटम्। इक्षु
शाकिनं। अवात्कुटारच्च। ५।२।३०॥ चात्कटच्। अवाचीनः। अवकुटारः। अवकटः। नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः। ५।२।३१॥ अ
वादित्येव। नतं नमनम्। नासिकाया नतं। अवटीटं। अवनाटं। अवभ्रटम्। तद्योगान्नासिका अवटीटा। पुरुषोऽवटीटः॥ ॥ ॥

हरदत्तग्रन्थे स्पष्टं स्वार्थ इति। अनिर्दिष्टार्थत्वादिति भावः। संप्रोदश्च। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः। संकटं संहतं संबाध इत्यर्थः। प्रकटं प्रज्ञातं प्रकाशित
इत्यर्थः। उत्कटं उद्धतं विकटं। विकृतं। रूढशब्दाश्चैते कथंचिद्व्युत्पाद्यन्ते। अलाबू तिलेत्यादि। एभ्यः पंचभ्यः रजस्यभिधेये कटच् प्रत्ययो भवति। रजसो विकारत्वाद्विकारे प्र
त्ययप्राप्तावपवादोऽयं। अलाबूकटमिति। ओरञ्। मयड्वैतयोरिति मयडिह प्राप्तः। तिलकटमिति। असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयट् प्राप्तः। उमाशब्दात्तु घृतादित्वादन्तो
दात्तादनुदात्तादेश्चेत्यञ्। उमोर्णयोर्वेति वुञ् प्राप्तः। भंगाशब्दात्तु धान्यानां च वक्ष्यमाणमित्याद्युदात्तत्वादण्मयड्वा प्राप्त इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूह्या। हरदत्तस्तु तिल

शब्दस्य घृतादित्वादंतोदात्तत्वमंगीकृत्य ततोनुदात्तादेश्चेत्यञ्। असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयट्प्राप्त इत्याह तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने बीजं चिन्त्यं। तृणधान्या-
नां च द्व्यषामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात्। तिलाश्च मे इत्यत्र तथैव वेदे पाठाच्च। गोष्ठजादय इति संघाते कटजित्यादीन्यस्यैव प्रपंचः। इहोभयत्रादिशब्दः प्रकारे।
पशुनामभ्य इति। पशुनामादिभ्य इति भाष्ये प्रचुरः पाठः। गवां स्थानमिति। तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रसंग इति यति प्राप्ते गोष्ठच्। संघात इति। अप्रसृतावयव-
समूहः संघातः। प्रसृतावयवस्तु विस्तारः। कटच्प्रत्ययोद्गन पि सामूहिकानामपवादः। द्वित्वे इति। प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्ये इत्यर्थः। उष्ट्रगोयुगमिति। हंसयुगमित्यादि
तत्त्ववयवसंख्यातत्वाधान्यादेकवचनं। एवमग्रेपि। नतमिति। नपुंसके भावे क्तः। नमनमिति। नीचैस्त्वमित्यर्थः। अवटीटमिति। नासिकासाधनकेनमने वर्त-
मानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः। कथं तर्हि नासिकायां पुरुषे चावटीटशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह। तद्योगादिति॥ ॥ नेर्बिडच्। नतेनासिकायाः संज्ञाया-

नेर्बिडज्बिरीसचौ।५।२।३२॥ निबिडं। निबिरीसम्। इनच्पिटच्चिकचि च।५।२।३३॥ नेरित्येव। नासिकायानतेऽभिधेये इनच्पिटचौ
प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च। कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ। चिकिनं। चिपिटं। चिक्कं। क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी। क्लिन्ने च-
क्षुषी अस्य चिल्लः। पिल्लः। चुल्च। चुल्लः। उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः।५।२।३४॥ संज्ञायामित्यनुवर्तते। पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्य-
का। आरूढं स्थलमधित्यका॥

मितिवर्तते। निशब्दान्नासिकायानतेऽभिधेये बिडज्बिरीसचौ स्तः। निबिडमिति। तद्योगान्निबिडा नासिका निबिरीसा। कथं
तर्हि निबिडाः केशाः निबिडं वस्त्रमिति। उपमानाद्भविष्यति। [illegible] चक्रादिकायांस्य दृ। केचित्तु उक्तप्रयोगानुरोधेनेह सूत्रे नतेनासिकाया इति नानुवर्तत इति व्याचक्षते।
प्रकृतेरिति। निशब्दस्येत्यर्थः। आदेशौ चेति। प्रत्ययानन्तरं सं[illegible]योगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च स्त इत्यर्थः। चिकिनमिति। इनच्प्रत्ययसन्नियोगेन चिकादेशः। चिपिट-
मिति। पिटच्प्रत्ययसन्नियोगेन चिरित्यादेशः। क्लिन्नस्येति। चिल पिल इत्येतावादेशौ प्रकृतेः। लश्च प्रत्ययः। अस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे चुल चेति। चाल्लप्रत्ययः चुल इति।
क्लिन्नस्य चक्षुषी इति पूर्वोक्त एव विग्रहः। कथं तर्हि स्युः क्लि[illegible]क्षास्त्विचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेक्ष्णि चाप्यमी इत्यमर इति चेदत्राहुः। पुरुषेष्वप्यादितो[illegible]तदवयवे लक्षणा।
बोध्या। अमरस्त्वाह। रस्य चक्षुषी इत्यन्नसेतिन वक्तव्यं क्लिन्नेऽक्ष्णि चिल्ल पिल्ल पुरुषे तु मत्वर्थे च। अर्श आदिभ्योऽच् गाढ्ठीनादिति सूत्रितत्वादिति। उपाधिभ्याम्॥

संज्ञाधिकारादिह नियतविषयमासन्नारूढं गृह्यत इत्याशयेनाह। पर्वतस्येति। आसन्नं समीपम्। आरूढमुच्चस्थानम्। उपत्यकेति। प्रत्ययस्थादितीत्वं तु न भवति। त्यकनश्च ॥ निषेधस्योक्तत्वात्। ॥ कर्मणि घटोऽठच् ॥ सप्तम्यन्तात्कर्मन्शब्दात् घटत इत्यर्थे ठच् स्यात्। कर्मठ इति। ठस्येक इतीको न भवति। अठचि ठस्याप्रत्ययपरत्वेनाङ्गसंज्ञानिमित्ताभावात्। तारकितमिति। एवं पुष्पितम्। फलितं पुलकितं रोमाञ्चितमित्याद्युदाहार्यम्। प्रमाणे द्वयसच्। प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तादस्येति निर्दिष्टे प्रमेये षष्ठ्यर्थे प्रत्ययाः प्रत्ययाः स्युः। प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम्। तत्र मात्रच्। द्वयसज्दघ्नचौ तूर्ध्वमान एव भवतः। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति भाष्यात्। ऊर्ध्वमवस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम्। ऊर्वादि तेन तिर्यङ्मानादौ दण्डद्वयसं क्षेत्रमित्यादि न प्रयुज्यते। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। अत एव द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरित्यत्र द्वयसाद्यलुगिति प्राचोक्तं नादर्तव्यमित्यवोचाम। प्रमाणे ल इति। लुकः एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा। प्रमाणत्वेन ये प्रसिद्धास्ततः परस्यैवायं लुगित्युदाहरति। शमो दिष्टिर्वितस्ति

कर्मणि घटोऽठच् ५।२।३५॥ घटत इति घटः। पचाद्यच्। कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः। तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ५।२।३६॥ तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः। आकृतिगणोऽयम्। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ५।२।३७॥ तदस्येत्यनुवर्तते। ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रम्। प्रमाणे लः। शमः। दिष्टिः। वितस्तिः। द्विगोर्नित्यम्॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम्। प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्च संशये मात्रज्वक्तव्यः॥ शममात्रम्। प्रस्थमात्रम्। पञ्चमात्राः। वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ॥ तावदेव तावद्द्वयसम्। तावन्मा

इति। शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः। एषु मात्रचो लुक्। इतरयोरसम्भवात् शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात्। द्विगोर्नित्यमिति। द्विगोः प्रमाणत्वाभावादन्तवर्तिविभक्त्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्ते विधीयते। न च विकल्पस्याप्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह निरर्थकमिति वेद्यमाहुः। अनुपदं संशये वक्ष्यमाणो मात्रच् शममात्रमित्यादौ यथा न लुप्यते प्रमाणे ल इत्यस्य प्रमाणे द्वयसजिति यः पूर्वविधिस्तद्विषयत्वादेवं द्विगोरपि न लुप्येत। इष्यते च लुक्। द्वौ शमौ स्यातां न वा द्विशम इति। तथा चाधिकसंग्रहार्थं नित्यग्रहणमिति। अत्र केचित् द्विगोर्लुगित्युक्तेऽपि पुनर्लुग्ग्रहणं नित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यातुं शक्यत इति वैचित्र्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः। शममात्रमित्यादि। शमः स्यान्न वेत्यादिविग्रहः॥

[पु]रुषहस्तिभ्यामण् च इत्यण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः। हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनं। अत्र काशिकायामुक्तं द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषमुदकमित्यादि व्याख्यातं च[illegible]स्तेन
[illegible]पि प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्यस्यायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः शमादिवत् प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वादत एव हि पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे [illegible]
[भ]वति। तथाप्यपूर्वोत्र लुग्विधीयत इति। एतच्चासंगतं द्विगोर्नित्यं लुगित्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात्। वस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः। अयं भावः। द्विगो
[र्ल]ग्विहितलुकीत्यनुवर्तमाने पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति ङीब्विकल्प्यते तत इदं लुकमनुमापयतीति। यत्तदेतेभ्यः॥ यावानित्यादि। आ सर्वनाम्न इत्यात्वे उगिदचामिति नु
म्। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति दीर्घः। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। प्रमाणे इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात्कृतं। तथा च वार्तिकं। डावतावर्थवैशेष्यान्नि
र्देशः पृथगुच्यते। मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोरिति। अस्यार्थः॥ इह शास्त्रे वतुपं विधाय तस्मिन्परे आत्वं विहितं। पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे तद्धि

पुरुषहस्तिभ्यामण् च। ५।२।३८॥ पुरुषप्रमाणमस्य पौरुषं। पुरुषद्वयसं। हास्तिनं। हास्तिद्वयसं। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। ५।२।३९॥ य
त्परिमाणमस्य यावान्। तावान्। एतावान्। किमिदंभ्यां वो घः। ५।२।४०॥ आभ्यां वतुपो वस्य घः। कियान्। इयान्। किमः संख्यापरिमा
णे डति च। ५।२।४१। चाद्वतुप्। तस्य च वस्य घस्स्यात्। का संख्या येषां ते कति। कियन्तः॥ ॥ ९९ त्यानिर्देशोयं डावतावितिविशेष्यत इति

विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मात्। अर्थभेदादित्यर्थः। अर्थभेदं [illegible]परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति प्रागेवोक्तमिति भावः। नन्वनयोरर्थभेदे सति यावान्भ
व्या यावतीरज्जुरित्यादि न सिध्येदेकत्वस्यायाममानत्वेन[illegible] यदि [प्र]मानाद्भविष्यतीति ब्रूषे तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यतां यावानध्वेत्यादिप्रयोगाश्च मुख्याः संतु ये तु परि
माणे प्रयोगाः यावान्धान्यराशिरित्यादयस्ते तूपमानाद्भविष्यन्तीत्याह। मात्रादीति। यत्तदेतेभ्य इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान्मात्रजादीन्बाधेत तेन
तन्मात्रमित्यादि न स्यात्। परिमाणग्रहणे सति तु भिन्नो विषय[illegible] प्रमाणे विहितमात्रजादिभिस्सह बाध्यबाधकभावो नेति भावः। न[illegible]मपि बाधः स्यादेव
प्रमाणे द्वयसजित्यत्र प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहण[illegible]दिति [illegible] परत[illegible] न वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वान्न पायात्तस्माद्य
त्तदेतेभ्यो वतुप् चेत्येवं सूत्र्यतां नार्थः परिमाणग्रहणमस्तु च [illegible] ऽधिकारे [illegible] यावतीरज्जुर्यावान्धान्यराशिरित्यादिप्रयोगास्सर्वेप्युपचारं विनैव निर्वहन्तीत्य

सि॰ कौ॰
टी॰ त॰
हृ॰ त॰
६६

परमनुकूलमत आह। भावः सिद्धश्चेति। डावतोरिति यं चम्पतं। अर्थभेदसंभिवत्वं तन्मात्रजादीनामुत्पत्तिः। सिध्यति। तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकुर्वीत तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेः तावन्मात्रं। यादृग्राशीकृतस्य धान्यादेर्दैर्घ्यं तादृक्कुड्यादेरपीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्धतुर्वं तन्मात्रजादीनस्तुः। यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणं। जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणकमिति वक्तुं शक्यत्वात्। एवं च तावतु शब्द एव प्रयुज्येत न तु तावन्मात्रमित्यादि। अन्यथा तत्परिमाणमस्य तन्मात्रं। तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादिभ्यामपि प्रत्ययमालाप्रसंगात्। किमिदंभ्यां। वतुप्स्यादिति। वकारस्य घविधिसामर्थ्याद्वतुपमनुवर्त्य सोऽप्यत्र विधीयत इति भाव। आदेः परस्येत्येव सिद्धे वचनं इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थमितरथा घं प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत। कियानिति। इदंकिमोरीश्की। यस्येति चेति लोपः। इयानिति। ईशादेशस्य यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते। पठन्ति च। उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेऽपि प्रपंचे। सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत्तदियदिति मिमीते कोत्हदा पंडितोऽपि। वैयाकरणानामौपनिषदानां च श्लोकमाश्रित्य प्रवृत्तो द्व्यर्थोयं श्लोकः। किमः संख्या। तदस्य

संख्याया अवयवे तयप्।५।२।४२। पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु। द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा।५।२।४३। द्वयं। द्वितयं। त्रयम्। त्रितयम्॥

नुवर्त्तत एव वा संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदस्तस्मिन् कर्त्तव्ये यः प्रश्नस्तस्मिन्वर्तमानात्किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात्। संख्यापरिमाणे किं। ह्नपे माभूत् का संख्येयमेषां दृशानां। अज्ञाता नाममंत्राणां जातिमात्रोपजीविनां। सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते इत्येवं संख्येयद्वारेणात्र संख्यायाः कुत्सा बोध्या॥ ॥ संख्याया अवयवे। अवयवे वर्त्तमानाया संख्यातद्वाचिनः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे तयप् स्यात्। यं प्रत्यवयवः सोऽवयवी प्रत्ययार्थः अस्येत्यधिकारात्। यथा हृयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्तद्वत्। त्रयमिति। ननु त्रयोऽवयवाः तंतवो यस्य त्रयं सूत्रमिति प्रयोगे संभवत्यपि मुनित्रयमिति प्रयोगो न संगच्छते। अन्यपदार्थस्याऽवयविनोऽभावादिति चेदत्राहुः। अवयवीत्यत्र समुदाय एव स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारान्तरं एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि समुदायघटकत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्य विघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति॥

उभादुदात्तो नित्यम्। इह चित्तरत्यने नैवान्तोदात्तत्वं सिद्धं। सर्वोदात्तत्वं तु अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्बाधितः। न च उभयेति संबुध्यन्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुं वचनमिति शङ्क्यं।
पुंस्त्वादेव वा दन्यायेन चित्स्वरस्येव बाध्यतानन्त्वामन्त्रिताद्युदात्तत्वस्येति सुवचत्वात्। तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादाद्यैवायं। अपुत्र्यते च तन्त्रा। उभयं शृणव च्च नः इति। तदेत
त्फलमभिप्रेत्याह स च चेति। तदस्मिन्। पुनस्तद्ग्रहणमस्येति यच्छ्यं तसंवत्यतद्ग्रहणनिरासार्थं। प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावादाह। दशान्तादिति। अन्तग्रहणं किं। दश अधिका अस्मिन्
ति। न चेह व्यपदेशिवद्भावेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यं। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यभ्युपगमात्। अदन्ता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा
दिस्तदन्तस्येति परिभाषया तदादिनियमः स्यात्। तं वारयितुमन्तग्रहणं। तेन एकत्रिंशं शतं एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धं। न चैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इत्यादावतिप्र

उभादुदात्तो नित्यम्। ५।२।४४॥ उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्। स चाद्युदात्तः। उभयम्। तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः। ५।२।४५॥ एकादश अधिका
अस्मिन् शते सहस्रे वा एकादशं शतं सहस्रं वा। शतसहस्रयोरेवेष्यते। नेह। एकादश अधिका अस्यां विंशतौ। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेवेष्यते। नेह। एकादश माषा अधिका
अस्मिन् सुवर्णशते। शदन्तविंशतेश्च। ५।२।४६॥ डः स्यादुक्तेऽर्थे। त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम्। विंशं। संख्याया गुणस्य निमाने मयट्। ५।२।४७॥
भागस्य मूल्ये वर्तमानात् प्रथमान्तात् संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात्। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्वितः द्विमयमुदश्विद्यवानाम्। गुणस्येति
किम्। द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः। निमाने किम्। गुणो क्षीरस्य एकः तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन॥ ॥ संगः शंक्यः संख्याया अवयवे तयविस्यत

संख्याग्रहणानुवृत्तिः। अन्तग्रहणमिह विंशतिशब्दानन्तरं कर्तव्यं। शद्विंशत्यन्ताच्चेति तेन एकत्रिंशं शतमित्यादि सिध्यत्यन्यथा ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधादिह न स्यात्। सं
ख्याया गुणस्य। गुणो भागः निमीयते क्रीयते नेनेति निमानं मूल्यं। मेयगुणादानं तस्मान्निपूर्वान्माङो ल्युट्। तदाह भागस्य मूल्ये इति। षष्ठ्यर्थे इति। यद्यप्यत्र तदस्मिन्नधिकमित्यत
स्तदित्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते तथापि तदस्य संजातमित्यतः अस्येत्यनुवर्तनात् षष्ठ्यर्थ इत्येतदपि लभ्यत इति भावः। द्विमयमिति। द्विशब्दस्य सं
बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामिति पदसत्त्वेऽपि तद्धितोत्पत्तिः। किं तु नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभम्। यावतोदश्विद्भा
गो प्रत्ययार्थो विहितो नोदश्विदिति। अत्राहुः। भागेऽपि विधीयमानः प्रत्ययः अप्रधानस्याभावात् भागवन्तमाचष्टे॥ तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति गुणनिर्माणे इति वक्तव्यं।

न्यसो ह्यारणादेकत्वं गुणस्येत्यत्र विवक्षितं। तेनेह न भवति। यवानां द्वौ भागौ निमानमेषां गुदश्वितस्संख्याणां भागानामिति। भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्र[illegible]ष्यते। इह न भव
ति। एको भागो निमानमस्येति। भूयस इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्र[illegible]त्यर्थस्याविवक्षितं न तु बहुत्वं तेन न हि शब्दादपि भवत्येव। तस्य पूरणे। तस्येति षष्ठ्यर्थं नानुकरणमेकत्वं
त्वविवक्षितं। एकस्य पूरणासंभवात्। पूर्यतेऽनेनेति पूरणः। एवंता[illegible]णे ल्युट्‌ एकादशानां पूरणीति। उद्भूतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवः प्रत्ययार्थः। इह यस्मात्संख्या
वाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे ध्वन्यते। यथाऽतिशायने प्य इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते अन्तरंगत्वात् तथेहापीति तेन ए
कादशानां घटानां पूरणो जलादिरित्यत्र नातिप्रसंगः। काले प्राप्यनुभावः। ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययस्तर्हि त्र एकादशत्वस्य पूरण इति विग्रहो वक्तुं युक्त
इति चेदत्राहुः वैयाकरणपाशा इत्यत्र यथा याप्यो वैयाकरण इति विग्रहः। ननु याप्यं वैयाकरणत्वमिति निमित्त इहापि बोध्यमिति। एवं च व्युत्क्रमेणाध्यायेषु गम्यमा

तस्य पूरणे डट्।५।२।४८॥ एकादशानां पूरण एकादशः॥ नान्तादसंख्यादेर्मट्।५।२।४९॥ डटो मडागमः स्यात्। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः। नान्तात्किं
विंशः। असंख्यादेः किं। एकादशः॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्।५।२।५१॥ एषां थुगागमः स्याड्डटि। षण्णां पूरणः षष्ठः। कतिथः। कतिपयशब्द
स्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट्। कतिपयथः। चतुर्थः॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च॥ तुरीयः। तुर्यः। बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्।५।२।५२॥ [illegible]
वा पूगसङ्घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट्। बहुतिथः इत्यादि। वतोरिथुक्॥५।२।५३॥ डटीत्येव। यावतिथः॥ ११ नेषु वृद्धिरादैजित्यध्यायोपदाचरमंगल्यं तेन दा

णप्यतमो भवत्येव। नान्तादसंख्यादेः। डट इति। डडिति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य नान्तादिति पंचम्याः षष्ठी कल्प्यत इति भावः। यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिस्तथाप्युत्तरत्र मट आगमत्व
मेवाभ्युपगंतव्यं। अनुदात्तत्वाय यथा स्यात् प्रत्ययत्वे त्वाद्युदात्तः स्यात्तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितं। अन्ये त्वाहुर्मटः प्रत्ययत्वे अकारसहितो मकारो विधेयः। आग
मत्वे तु मकारमात्रमिति लाघवमस्तीति। विंश इति। विंशतेः पूरणः। तिविंशतेर्डितीति ति लोपः। षट्कति इह षष्ठीनिर्देशबलात् षडानामागमित्वं स्पष्टं फिति तदानुकूल्येनानुष्ठितो ड
टः। अप्याविपरिणम्यते तदाह। डटीति। डट एव थुट्‌ तु न कृतः। षष्ठे पकारस्य जश्त्वप्रसंगात्। चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसंगाच्च। न चैवं नान्तादिति सूत्रेऽपि डटि परे मुगेवास्तु [illegible]यता
मिति वाच्यं। पंचमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः। चतुरश्छयताविति॥ विशेषविहिताभ्यामपि छयद्भ्यां डट्‌ प्रत्ययो न बाध्यते पुग्विधानसामर्थ्यान्नेन चतुर्थ इति सिद्धं

अच इत्येरेति। अच्सहितं व्यंजनमक्षरशब्देनोच्यते। अच्सहितस्यादेर्व्यंजनस्येत्यर्थः। व्यंजनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विर्वचनन्याये नतकारस्यापि लोपः स्यादिति ह
अचः स्वरेति। अच्सहितं व्यंजनमक्षरशब्देनोच्यते। ... इति निर्देशो बोध्यः॥ ॥ द्वितीयः। उटोपवाद इति। डट आदेशो न भवति डिति टिलोपे ति अपः प्रस
...आदेर्व्यंजनस्येति व्याख्यानप्रमाणात् द्वितीयतृतीयेति सूत्रे तुर्यालीति निर्देशो बोध्यः॥ ... भवति। तृतीय इति। रेफस्य ऋकारः संप्रसारणं। हल इति दीर्घस्तु न भवति ऋलोपं ... तेस्सूत्राद
तृयाद्वितीयाश्रितेति निर्देशानुपपत्तेः। अत एव निर्देशाद्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति। ... पंक्त्यादिसूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यंते न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतं। वृत्ति
कारस्त्वनुवृत्तेरेव ... बोक्तः प्रत्ययो माविज्ञायीति। विंशत्यादिभ्यः। इहप्रस्तावस्त्यापंक्त्यादिसूत्रे निर्दिष्टास्तद्ग्रहणेनैकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात्। एवं च स
कृतानुविंशत्यादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यंते न पंक्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टास्तद्ग्रहणे ... यद्यपि भाष्यमते तदंतविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ट्यादेश्चेति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति।
ति षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तं। एकविंशतितम इति। यद्यपि भाष्यमते तदंतविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ट्यादेश्चेति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति।

तृतीयः। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्। ५।२।५६॥ एभ्यो
द्वितीयः। ५।२।५४॥ डटोऽपवादः। द्वयोः पूरणो द्वितीयः। त्रेः संप्रसारणं च। ५।२।५५॥
डट् तमडागमो वा स्यात्। विंशतितमः। विंशः। एकविंशतितमः। एकविंशः। नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च। ५।२।५७॥ शतस्य पूरणः
शततमः। एकशततमः। मासादेरत एव डट्। मासतमः। षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः। ५।२।५८॥ षष्टितमः। संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प
एव। एकषष्टः। एकषष्टितमः॥

इह त्वयोः स्पष्टा न च नारंभो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा मह ... द्विविति वदता कात्यायनेन पंक्त्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात्
इह प्रकरणे तदंतानामपि ग्रहणमिति एवं च सति एकान्नविंशतेः ... एकान्नविंशतितम इत्यपि सिद्धं ... लौकिकानां ग्रहणं
मिति वृत्तिमतेन नैतस्मि ... विंशतिसंख्यानः प्राग्भावित्वा ... संख्यायाः एतच्चैकेन ... पृथक्पोः स्पष्टा न च नारंभो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा महत्सादिविति वदता।
कात्यायनेन पंक्त्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात्तत्सूत्रे निपातिता ... गृह्यंत इति भाष्य ... मयुक्तमिति चेदत्राहुः। यद्यपि प्रत्याख्यानं तथापीहार्थमावश्यकं तत्। अत एव
वृत्तच भाष्यकृता नासु ... कर्तव्या पत्यानुगमः क्रियत इत्युक्तमत ... भाष्यकृता प्रत्याख्याने नादर्तव्यमिति। शततम इति। यद्यपीदं षष्ट्यादेश्चेत्युत्तरसूत्रेणैव सिध्यति तथापि
संख्याद्यर्थं नित्यं शतादीनां पृथक्कमिति ध्वनयन्नुदाहरति ... तम इति। मासादेरिति। संख्यानामित्वाभावे पीति भावः। षष्ट्यादेश्चेति। विंशत्यादिभ्य इति विक
ल्पप्राप्ते नित्यार्थोयमारंभः ... ल्पे प्राप्ते नित्यार्थोऽयमारंभः ... स्योदिस्विति एतच्च धाकता ... नित्यग्रहणं नित्यं शतादीत्युक्तत्वात्॥

मतौ छः। मत्वर्थ इति। मतोर्विषय इत्यर्थः। तेन तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिरस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते। विधानसामर्थ्यादिति। मतुप्प्रकरण एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुग्विधानं तदस्मिन्लुकमनुमापयतीति कैयटः। तत्र कुशलः। सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात्कुशल इत्यर्थे वुन्स्यात्। आकर्षादिभ्यः कन्। वुना सिद्धे कन्।

मतौ छः सूक्तसाम्नोः। ५।२।५९॥ मत्वर्थे छः स्यात्। अच्छावाकशब्दो अस्मिन्नस्ति। अच्छावाकीयं सूक्तं। वारवन्तीयं साम। अध्यायानुवाकयोर्लुक्। ५।२।६०॥ मत्वर्थस्य छस्य अत एव ज्ञापकात्तत्र लुक्। विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक्। गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीयः। विमुक्तादिभ्योऽण्। ५।२।६१॥ मत्वर्थेऽण्स्यादध्यायानुवाकयोः॥ विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः॥ दैवासुरः॥ गोषदादिभ्यो वुन्। ५।२।६२॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गोषदकः। इषेत्वकः। तत्र कुशलः पथः। ५।२।६३॥ वुन्स्यात्। पथिकुशलः पथिकः॥ आकर्षादिभ्यः कन्। ५।२।६४॥ आकर्षे कुशल आकर्षकः आकर्षादिभ्य इति पकारहितो मुख्यः पाठः। आकषो निकषः। धनहिरण्यात्कामे। ५।२।६५॥ कामे इच्छा। धने कामो धनको देवदत्तस्य। हिरण्यकः॥ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते। ५।२।६६॥ केशेषु प्रसितः केशकः। तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः। उदराट्ठगाद्यूने। ५।२।६७॥ अविजिगीषौ ठक् स्यात्। नोपवादः। बुभुक्षया त्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः। आद्यूने किम्। उदरकः। उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः। सस्येन परिजातः। ५।२।६८॥ कन्स्यात्। स्वर्थे तेन तु ठक्। सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची शस्येनेति पाठान्तरं। सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः॥ अंशं हारी। ५।२।६९॥ हारीत्यावश्यके णिनिः। अत एव तद्योगे षष्ठी न। अंशको दायादः। तन्त्रादचिरापहृते। ५।२।७०॥ तन्त्रकः पटः। प्रत्यग्र इत्यर्थः॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्। ५।२।७१॥ आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः॥ अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः। १ अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते॥

गृह्णं इदुदन्तार्थ अशनिकः शाकुनिकः सरुकः मत्स्यः पाठ इति। आकषत्यस्मिन् सुवर्णादिकमित्याकषः। पुंसि सं ज्ञायां घ इति व्याख्याययेत्वा आकर्षादिभ्य इति सरेफं पठन्ति तेषामाकर्ष इति घञिरूपमिति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः॥ धने काम इति। तित्रेत्यनुवर्तनात्सप्तम्यन्तात्प्रत्य

उदाहृत। आद्यनशब्दार्थमाह। अविजीगीषावेति। दिवोऽविजिगीषायामिति निष्ठानत्वविधानात्। तस्येन। कर्तरि तृतीयेयं। परिज्ञातः परिज्ञातः फलितमाह। संवहुरिति
अनलवेति। अकेनोरिति निषेधादिति भावः। तन्त्रात्। तन्यंतेऽनेन वोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तन्त्रं तन्तुवायसकाशात्। अचिरः कालोऽपहृतस्येत्यचिरापहृतनकस्मिन्। कालाः परिमाणिने
तिसमासप्रत्ययविधिरिति। भूतन इत्यर्थः। ब्राह्मणकोष्णिके। ब्राह्मणशब्दादायुधजीवित्वोपाधिकात् प्रथमान्तात् समर्थ्यर्थे कन् प्रत्ययो निपात्यते। अल्पशब्दात्तु अल्पत्वोपाधिकात्। तदाह
आयुधजीविनः … शीतोष्णाभ्यां शीतमिव शीतं मंदमित्यर्थः। शीतेन समिकार्यकरणे पाठवाभावात्। उष्णमिवोष्णं शीघ्रमित्यर्थः। क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां प्रत्ययः। कृञ्योग
लक्षणा षष्ठी तु क्रियाविशेषणेष्वित्युक्ता। मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्। अधिकं। अध्यारूढशब्दादिति। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहेः कर्तरि कर्मणि वा क्तो वि
हितः। आदिकर्मप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वात् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया। अध्यारूढो द्रोणं खारीमिति। ग्राममगत इतिवत्। तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्ता

शीतोष्णाभ्यां कारिणि। पा। ५।२।७२॥ शीतं करोतीति शीतकः। अलसः। उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी। अधिकम्। पा। ५।२।७३॥ अध्यारूढशब्दात् कन् उत्त
रपदलोपश्च। अनुकाभिकाभीकः कमिता। पा। ५।२।७४॥ अन्वभिभ्यां कन्। अभेः पाक्षिको दीर्घश्च। अनुकामयते। अनुकः। अभिकामयते। अभिकः।
अभीकः। पार्श्वेनान्विच्छति। पा। ५।२।७५॥ अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ। पा। ५।२।७६॥ तीक्ष्णउपायो
ऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः। दण्डाजिनं दम्भः। तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः॥ ॥ ॥ ॥

पांपस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादयात् पंचमीसप्तम्यौ …। अधिका द्रोणः खार्याः अधिको द्रोणः खार्यामिति। द्वितीये तु क्तेन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथ
मा। अधिकारवारी द्रोणेन कर्मणोऽभिहितत्वादेव पंचमीसप्तम्यावित्यत्र … नीय। अनुका। समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं। सूत्रत्वाल्लिंगव्यत्यय इति फलितोऽर्थः। अन्व भि
भ्यां कनिति। क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यो … पार्श्वेनान्विच्छति। आकर्षादिभ्यः कन्नित्यतः कन्ननुवर्तते। अनृजुरिति। तिर्यगवस्थानात्
पार्श्वमनृजुतत्साधर्म्यादुपायोऽपि इह शीतोष्णपार्श्वायः … दण्डाजिनशब्दाः गौणा एव गृह्यंते। मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्॥ ॥ ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। तावतां पूरणं तावतिथं। वतोरिथुक्। यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशस्तथात्र तावतिथमिति। पूरणप्रत्ययान्तानां सामा
न्यनिर्देशः। अनन्तरावपठितौ कन्प्रत्ययौ नानुवर्तेते अस्वरितत्वादित्यभिप्रेत्याह॥ कन्स्यादिति। पूरणप्रत्ययस्येति। ननु कनः लुग्वा ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। पंचमं पंचमकमि
त्यादिरूपसंहितेन साध्यं। तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कनुत्पत्त्या सिद्धमेव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक् सूत्रकारस्याभिमतमिति व्याचष्ट। द्विकमिति। वार्तिकका
रलुकनएव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा वचनानर्थक्यं विभाषाग्रहणादित्याह। नन्वमते द्वितीयकं द्वितीय मित्येव रूपं न तु द्विकमिति वो

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। ५।२।७७॥ कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा। द्वितीयकम् द्विकम्वा ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्य
र्थः। तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यञ्च लुक्॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः। पञ्चकः॥ स एषां ग्रामणीः। ५।२।७८॥ देवदत्तो मुख्यो
येषां ते देवदत्तकाः। त्वत्काः। मत्काः। शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे। ५।२।७९॥ शृङ्खलकः करभः। उत्क उन्मनाः। ५।२।८०॥ उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वा
र्थे कन्। उत्कः उत्कण्ठितः॥ कालप्रयोजनाद्रोगे। ५।२।८१॥ कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन्स्याद्रोगे। द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्व
रः। प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलम्वा। विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः। उष्णं कार्यमस्य उष्णकः। रोगे किम्। द्वितीयो दिवसोऽस्य। तदस्मिन्नन्नं प्रा
ये संज्ञायाम्। ५।२।८२॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात्। यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत्। गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका
पौर्णमासी। वटकेभ्य इनिर्वाच्यः॥ वटकिनी। कुल्माषादञ्। ५।२।८३॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी॥ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते। ५।२।८४॥
श्रोत्रियः। वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ। ५।२।८५॥ श्राद्धी। श्राद्धिकः॥ ॥ (( ध्यं। तावतिथेनेति। पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणो

पाधिकात्स्वार्थे विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः। स एषां ग्रामणीः। ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिष्वित्यमरः। करभ इति। उष्ट्रबालकः। द्वितीयेह
नीति। यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तत इति भावः। ननु साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यो न भवति द्वितीयादि
भ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेदत्राहुः। उत्तरसूत्रस्थ संज्ञापकर्षणाद्व्यवस्थाभावाद्वा तद्बोध्यमिति। वटकेभ्य इति। कनि प्राप्ते वचनं। ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यती
ति चेत्किं ततः इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थं वचनमङ्गीकार्यमेव। अत इनिठनावित्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्याशास्त्रनकार्या सप्तम्यां चनत्नोस्मृता विलिवचनात्। श्रोत्रियन्॥

पः। छन्दोऽधीते सः श्रोत्रियो भवति। अत्र भाष्ये छन्दोऽधीतइत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्निपात्यतेनत्वयं निपात्यतेइति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः। छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीतइ
त्येतस्मिन्नर्थे घश्च प्रत्ययइति पक्षांतरं च स्थितं। व्याख्यातं च कैयटेन वाक्यार्थस्य संबंधरूपस्य क्रियारूपस्य वा असत्वरूपत्वात्। श्रोत्रियशब्दस्य च सत्वरूपाभिधायित्वा
द्वाक्यार्थग्रहणे न तदर्थप्रत्ययः। छंदोध्यायी अभिधीयतइति। एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रं। वेत्यनुवृत्तेरिति। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वक्ष्यतः। श्राद्धमने
नाश्राद्धास्मिन्नस्तीति श्राद्धी। मन्त्रा श्राद्धार्था भोज्याः। यद्यपि पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देनोच्यते। तथापीह तत्साधनद्रव्यमुच्यते मुख्यस्य श्राद्धस्य भो[illegible]क्यत्वात्। श्राद्धी।
श्राद्धिकइति। अद्यतनएवेष्यते अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिकइति मा भूत्॥ ॐ ॥ पूर्वादिनिः। पूर्वमिति क्रियाविशेषणात् द्वितीयांतात्प्रत्ययः। अनेनेति कर्तृवाचकमनुवर्तते न च क्रि
यामंतरेण कर्तृसंभवतीति द्विका। चिक्रिया। मध्यात्कृतस्य प्रत्ययात्ति विधेयत्वादाह पूर्वं कृतमनेनेति। सपूर्वाच्च। अनेनेति पूर्वसूत्रमनुवर्तते। विद्यमानपूर्वकात्पूर्वशब्दादनेनेत्य

पूर्वादिनिः। पा। ५। २। ८६॥ पूर्वं कृतमनेन पूर्वी। सपूर्वाच्च। पा। ५। २। ८७॥ कृतपूर्वी॥ इष्टादिभ्यश्च। पा। ५। २। ८८॥ इष्टमनेन इष्टी। अधीती॥ छन्दसि परि
पन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि। पा। ५। २। ८९॥ लोके तु परिपन्थिशब्दो नन्याय्यः॥ अनुपद्यन्वेष्टा। पा। ५। २। ९०॥ अनुपदमन्वेष्टा। अनुपदी॥ साक्षाद्द्रष्ट
रि संज्ञायाम्। पा। ५। २। ९१॥ साक्षाद्द्रष्टा साक्षी। क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः॥ पा। ५। २। ९२॥ क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्यः॥ अप्रतीतकार्य

स्मिन्नर्थे इनिः स्यात्। पूर्वान्नाच्चेत्यत्र तत्फलितम्। कृतपूर्वीति। कृतपूर्वशब्दयोः सुप्सुपेति समासः। इह प्रातिपदिकाधिकारात्पूर्वादिनिरित्यनेनैव पूर्वशब्दात् प्रातिपदिकात्
कृतपूर्वशब्दादिनौ सिद्धे सपूर्वाच्चेत्येतत् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नेति परिभाषां ज्ञापयति। कृतपूर्वीत्येतत्सिद्धये पूर्वान्नाच्चेति स्वीकृतेन नैव व्यपदेशिव
द्भावेन पूर्वीत्यपि सिद्धे सिद्धे पूर्वादिनिरित्येतत् व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषां ज्ञापयति। छंदसि परिपर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपर्यायात्स्वार्थे इनिप्रत्ययः। अ
वस्थातृशब्दस्य च पंथपरणतावादेशौ निपात्येते। अपत्यं परिपंथिनं। मा त्वा परिपरीविदन्। उभयत्रापि [illegible] अवग्रहः। लोके त्विति। अनुपस्थितपरिपन्थिभिः
वाधिवैरित्यादौ। अनुपद्यन्वेष्टा। अन्वेष्टरि इनिप्रत्ययान्तं निपात्यते। अनुपदमिति। पदस्य पश्चात्। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। अनुपदी गवामिति। पदात्पदस्य या षष्ठी। गो
पदात्पश्चादन्वेषणं गवामेव। तेन हिरण्यादावन्वेष्यं न भवतीति। इह तु साक्षाद्द्रष्टरि। द्रष्टर्यर्थे इनिः स्यात्। साक्षाच्छब्दोऽव्ययं तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यनि

मु·कौ·
तु·त·
७०

दिशादि हसूत्रे पंचम्या लुक् उदस्थाः स्तंभोः अवाच्चालंवनेत्यादौ तु प्रकृतिवदित्यातिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावान्न पंचम्या लुक्· नभवतीति वोध्यं। सासीति। अव्यया
भमात्रे इति टिलोपः। यद्यपि साक्षाद्द्रष्टारस्त्रयो भवंति दातारो ग्रहीतार उपद्रष्टा च। तथापीह संज्ञाग्रहणात्साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यत इत्याहुः। क्षेत्रियच्। परक्षेत्रशब्दा
त्सं[illegible] पंताद्वे च परशब्दस्य लोपश्च निपात्यत इति मनोरमा। अन्ये तु परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यर्थे क्षेत्रियजिति निपात्यते वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्याहुः एवमन्य
त्राप्यत्वात्·· क्षेत्रियो व्याधिरिति। किंच क्षेत्रियं विषं। यत्परशरीरं संक्रमय्य चिकित्स्यते। अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि। यानि सस्यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि
विनाशयितव्यानि। किंच क्षेत्रियः पारदारिकः परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः। सर्वेप्येते पक्षा आकरे स्थिताः॥ ॐ॥ इंद्रियमिंद्र॥ इंद्रशब्दाद्घच्। इंद्रेण

इंद्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा। पा।५।२।९३॥ इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात्। इति करणः प्रकारा
र्थः। इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम्। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। पा।५।२।९४॥ गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान्॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने॥
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायाम्भवन्ति मतुबादयः॥१॥ रसादिभ्यश्च। पा।५।२।९५॥ मतुप्। रसवान्। रूपवान्॥ अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम्। रसस्सव
र्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहगुणात् एकाचः। स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्॥ तसौ मत्वर्थे।१।४।१९॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थेऽन्य
ये परे। वसोस्सम्प्रसारणं। विदुष्मान्। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शुक्लो गुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः। कृष्णः॥ ९९ दृष्टं ज्ञातं मम चक्षुर्मम श्रोत्रमि

त्यादिक्रमेण सृष्टं दृष्टं द्वारा जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः रूढिशब्दोऽयं कथंचिद्व्युत्पादितः। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। तदिति प्रथमासमर्थोऽस्य
पः अस्तीति वि[illegible]ने अविवक्षिते कालस्तु विवक्षितः। धनेन गतेन भाविना वा धनवानयमिति प्रतीत्यभावात्। इति शब्दो विषयविशेषलाभार्थस्तथाहि। भूमनिन्दाप्रशं
सासु नित्ययोगेतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवंति मतुबादयः। अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवंतीति वार्त्तिकार्थः। भूमा वहुत्वं तच्चाप
क्षिकं। यस्य हि यावद्रुचितं तावदेव वहुत्ववोधकं वहुशब्देनापि प्रतीयते। यथा पंचषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य वह्वो गाव इति व्यवहारः। एतत्तु सहस्रगोरपि गावोऽ।
[illegible] इति व्यवहारः। गोमान्। यवमान्। यस्य खार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवाः संति स एवमुच्यते। ननु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति। कथं तर्हि यवमतीभिर।

७०

द्विर्यूपं प्रोस्तनीति। अत्राहुः। जातिमात्रसंबंधस्य विवक्षितत्वान्न भूमाभावेप्यत्र मतुप्। भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयंत इत्येतत्परमिति। निंदायां ककुदा वर्तिनी कन्या। प्रशंसायां रूपवान्। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने। उदरिणी कन्या। संसर्गे दंडी। संसर्गः संयोगः तेन संयुक्त दंड उच्यते। ननु गृहावस्थित दंडोपि। इह दंडपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दंडी पुरुष इत्यादिवत् पुरुषी दंडः पुरुषवान् दंड इति न प्रयुज्यते। वृत्तिनियामकस्य विलक्षण[illegible]संबंधस्याभावात् संयोगे सम[illegible]न्नेपि प्रतीतिवलात् [illegible] स एव कल्प्यत इत्याहुः। एवं च यवसंयोगमात्रेण यवमत्यः। आपो न भवंति किंतु यवमज्जलवच्च पात्रमेवेत्याशयेन कथं यवमतीभिरद्भिर्यूपाक्षेपः। भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याद्युक्तं च संगच्छत एव। अन्ये [illegible]। कथं तर्हि तुंदिली कन्या रसिको नट इति। अत्राहुः। रसादिभ्यो गुणादिति [illegible]। तेन गु[illegible]

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः। ८।२।९॥ मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। विद्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेस्तु यवमान्। भूमिमान्॥ झयः। ८।२।१०॥ झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात्। [illegible] विद्युत्वान्। संज्ञायाम्। ८।२।११॥ मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति दीर्घः॥ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। ८।२।१२॥ एते संज्ञायां निपात्यन्ते। आसनशब्दस्यासन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासनवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्। अस्थिमानन्यत्र। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्यायाः संप्रसारणं कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमण्भावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र॥ उदन्वानुदधौ च। ८।२।१३॥ उदकस्य उदन्भावो मतौ। उदधौ संज्ञायां च। उदन्वान्समुद्रः। ऋषिश्च। राजन्वान्सौराज्ये। ८।२।१४॥ राजन्वती भूः। राजवानन्यत्र॥

णवाचिभ्य एवान्यमत्वर्थीयस्य निषेधः। रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन सौंदर्यं गृह्यते तच्च न गुणः [illegible] तु रसशब्देन भावो गृह्यते न तु रसनाग्राह्यो गुण इति। गुणवचनेभ्य इति। मूले न इति च प्रसिद्धाये शुक्लादयस्त[illegible] तेन तु रूपादयोपि [illegible] रूपं वस्त्रमित्यादिप्रयोगो न भवति॥ [illegible] मादुपधायाश्च [illegible] समाहारे द्वंद्वः। तेन मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते। [illegible] मवर्णावर्णान्तादिति। उपधायाश्चेति वाक्यांतरं। उपधाभूत[illegible]

दिशादिह सूत्रे पंचम्या लुक्। उदस्मात्संभोः अवचालंबनेत्यादौ तु प्रकृतिवदित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वाभावान्न पंचम्या लुङ् न भवतीति बोध्यं। सासीति। अव्यया
भमात्रे इति टिलोपः। यद्यपि साक्षाद्द्रष्टारस्त्रयो भवंति दाता ग्रहीता उपद्रष्टा च। नच्छ्रीह संज्ञाग्रहणात् साक्षिशब्देनोपद्रष्टैवोच्यत इत्याहुः। क्षेत्रियच्। परक्षेत्रशब्दा
त्सप्तम्यन्ताद्घच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यत इति मनोरमा। अन्ये तु परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यर्थे क्षेत्रियजिति निपात्यते वाक्यार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदित्यप्याहुः। एवमन्य
त्राप्यूत्वाः क्षेत्रियो व्याधिरिति। किंच क्षेत्रियं विषं। यत्परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते। अपि च क्षेत्रियाणि तृणानि। यानि सस्यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि
विनाशयितुं शक्यानि। किंच क्षेत्रियः पारदारिकः। परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः। सर्वेप्येते पक्षा आकरे स्थिताः॥ ॥ इंद्रियमिंद्र॥ इंद्रशब्दाद्घच्

इन्द्रियमि॰ इन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा। पा ५।२।९३॥ इन्द्र आत्मा तस्य लिंगं करणेन कर्तुरनुमानात्। इति करणः प्रकारा
र्थः। इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम्। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। पा ५।२।९४॥ गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान्॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने॥
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥ १॥ रसादिभ्यश्च। पा ५।२।९५॥ मतुप्। रसवान्। रूपवान्॥ अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम्। रसरूपव
र्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहगुणात् एकाचः। स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम्॥ तसौ मत्वर्थे। १।४।१९॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्य
ययेपरे। वसोस्सम्प्रसारणम्। विदुष्मान्। गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः। शुक्लो गुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः। कृष्णः॥ ९९ इष्टं ज्ञातं मम चक्षुर्मम श्रोत्रमि

त्यादिक्रमेण सृष्टं दृष्टं हृष्टं जुष्टं प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः। रूढिशब्दोऽयं कथंचिद्व्युत्पादितः। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। तदिति प्रथमासमर्थोऽस्य
पः अस्तीति पुरुषबहुत्वे। न तु अविवक्षिते काले सुविवक्षितः। घनेन गजेन भाविनि वा धनवानयमिति प्रतीत्यभावात्। इति शब्दो विषयविशेषलाभार्थस्तथाहि। भूमनिंदाप्रशं
सासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवंति मतुबादयः। अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवंतीति वार्तिकार्थः। भूमा बहुत्वं तच्चाप
क्षिकं। यस्य हि यावदुचितं तावदेव बहुत्वबोधकबहुशब्देनापि प्रतीयते। यथा पंचषाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बह्व्यो गाव इति व्यवहारः। एतत्तु सहस्रे गोभिरपि गावो
...गाव इति व्यवहारः। गोमान्। यवमान्। यस्य खार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवास्संति स एवमुच्यते। ननु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति। कथं तर्हि यवमतीभिर

द्विर्यूपं प्रोक्षतीति। अत्राहुः। जातिमात्रसंबंधस्य विवक्षितत्वात् भूमाभावेऽप्यत्र मतुप्। भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्त इत्येवंपरमिति। निंदायां ककुदा
वर्तिनी कन्या। प्रशंसायां रूपवान्। नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने। उदरिणी कन्या। संसर्गे दंडी। संसर्गः संयोगः तेन संयुक्तो दंड उच्यते। ननु गृहावस्थि
तदंडोऽपि। इह दंडपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दंडी पुरुष इत्यादिवत्पुरुषी दंडः पुरुषवान् दंड इति न प्रयुज्यते। वृत्तिनियामकस्य विवक्षाया अभावात् तत्संयोगे सम
नृपि प्रतीति वल्लीत्येवं कल्प्यत इत्याहुः। एवं च यवसंयोगमात्रेण यवमत्यः आपो न भवंति किंतु यवमज्जलवच्च पात्रमेवेत्याशयेन कथमत्र भिरिद्विरित्यस्ये
नृपि प्रतीति ... यः भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याहुस्तच्च संगच्छत एव। ... कथं नार्हलपिली कन्यारसिको ... अत्राहुः रसादिभ्यो गुणादिति यच्यते। तेन गु
णः। भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याहुस्तच्च संगच्छत एव। अन्यमतर्थायानि। कथं नार्हलपिली कन्यारसिको न ... अत्राहुः। रसादिभ्यो गुणादिति यच्यते। तेन गु

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः। ८।२।९॥ म ...र्णोऽवर्णान्तादवर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। किंवान्। ज्ञानवान्। वि
द्यावान्। लक्ष्मीवान्। यशस्वान्। भास्वान्। यवादेः। यवमान्। भूमिमान्॥ झयः। ८।२।१०॥ झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात्। ... अपरान्। विद्युत्वान्
...। संज्ञायाम्। ८।२।११॥ मतोर्मस्य वः स्यात्। अहीवती। मुनीवती। शरादीनां चेति दीर्घः॥ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती। ८।
२।१२॥ ... संज्ञायां निपात्यन्ते। आसन्नशब्दस्य आसन्दीभावः। आसन्दीवान् ग्रामः। अन्यत्रासन्नवान्। अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः। अष्ठीवान्। अ
न्यत्रास्थिमान्। चक्रशब्दस्य चक्रीभावः। चक्रीवान्नाम राजा। चक्रवानन्यत्र। कक्ष्याया संप्रसारणम्। कक्षीवान्नाम ऋषिः। कक्ष्यावानन्यत्र।
लवणशब्दस्य रुमणभावः। रुमण्वान्नाम पर्वतः। लवणवानन्यत्र। चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च। चर्मण्वती नाम नदी। चर्मवत्यन्यत्र। उदन्वानुद
धौ च। ८।२।१३॥ उदकस्य उदन्भावो मतौ। उदधौ संज्ञायां च। उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च। राजन्वान् सौराज्ये। ८।२।१४॥ राजन्वती। राजवानन्यत्र॥
...वाच्चिमपरं वा न्यमलर्थीयस्य निषेधः। रूपिणीत्यत्र तु ... शब्देन सौंदर्यं गृह्यते तच्च न गुणः इति ... इत्यत्र तु ... शब्देन भा... ततेन तु रसन... इति गु
णवचनेभ्य इति। मुखेन चेति च प्रसिद्धा येषु ... रूपाद ... रूपवत्त्वमित्यादिप्रयोगो न भवति॥ ... नाद्युपधायाश्च ... समासा...
णवचनेभ्य इति। ... उपधाया श्चेति वाक्यांतरं। उपधाभूत ... यायेन नाव्यवधा
... तेन मतुप्प्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते। ... मवर्णावर्णान्तादिति। उपधायाश्चेति वाक्यांतरं। उपधाभूत ... नाव्यवधा

न्यायेनांत्यालव्यवहितेऽपि भवति। एवमक्षरार्थे स्थिते फलितमाह। मवर्णावर्णोपधादिति। इदमपि मतुवास्सिसस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणं। तदाह। झयंताद्विति
विद्युत्वानिति। एतेन वन्हिमद्धामिति नैयायिकप्र योगो निरस्तः। उक्तरीत्या अग्न्यादेर्मतुपो मत्वं नान्मतुपो निषेधाच्च। ननु गुणवत्त्वान मधुलिण् माक्षिकमत्र
हस्य घत्वे ढत्वे च कृते झय इति वत्वप्रवृत्त्याऽनुनासिकपरत्वाभावात्अनुनासिकाभावे यानित्यमित्यनेन घकारढकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान्। मधुलिड्वान्। नित्यनि
ष्टप्रसङ्ग्येव। मैवं। घत्वढत्वयोरसिद्धत्वेन झय इति वत्वाप्रवृत्तेः॥ ॥ प्राणिस्थात्। शिखावान् दीप इति। प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता। शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादिपाठे
नलचोपसंख्यानात्। चूडावानद्दस इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः। न च हंसस्य प्राणित्वमस्तीति शंक्यं। मुखनासासंचारी वायुः प्राणस्तद्वानेव प्राणी ... तेन तदभावात्। प्राण्यं
गादर्तिः स्वाङ्गमिति करणानुवृत्त्या लभ्यते। चूडालोसीति। असीत्यस्य तिङ्ङतिङ इति निघातः। चूडालशब्दान्तोदात्तत्वेन स्यातामेरसुमन् इत्युकारे कृते हलोस्त्व

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्। ५।२।९६। चूडालः। चूडावान्। प्राणिस्थात्किं। शिखावान्दीपः। आतः किं। हस्तवान्। प्राण्यङ्गादेव नेह। मेधा
वान्। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोसीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः॥ सिध्मादिभ्यश्च। ५।२।९७॥ लच्
स्यात्। सिध्मलः। सिध्मवान्। अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थं। तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न। वातदन्तबलललाटानामूङ् च। वातूलः

धर्मत्वात्तत्स्थानिकवकारोनुदात्तः। सुप्स्थानिकस्यापित्स्वादनुदात्तौ सुप्पितौ विन्यनुदात्त इत्यन्ये। पूर्वेण सह आद्गुणे सत्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः। ए
तेन एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेकादेशस्य स्वरितो वानुदात्ते इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तद्बाधनाय चकार इत्यर्थः सिध्मादिभ्यश्च सिध्म। गडु। मणि। विजया। मिध्या। वपा। पांसु। हनु
पार्ष्ण्यादयः। सिध्मादयः। समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। न च इनिठनावप्यन्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयेतामिति शंक्यम्। तयोरप्रकृतत्वात् मतुप्प्रत्य
यस्य समुच्चीयमानस्य प्रकृतत्वादस्ति चेह लिंगं केशाद्वोऽन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं। तद्धि इनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियते। प्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनुवृ
त्त्यैव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणेनानुपूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव तथा च वार्तिकं लजन्यतरस्यामिति समुच्चय इति अयं भावः प्राणिस्थादिति सू
त्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मतुबिति चूडालश्चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिध्यति तथापि सिध्मादिषु पाठः दंतावलेषु इनिठनोः प्रवृत्त्यर्थः समुच्चयार्थत्वेन ॥

दोष इति एवं च लज्वास्यादिति ॥ वृत्तौ वा शब्दः समुच्चये बोध्यः ॥ वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये इत्यमरः। वांतरं तेत्यादि सिध्यार्थं मर्गणसू
त्रे। ऊङ् चेति। ङित्वादंबादेशः। ऊकारमात्रोक्तावतादेशत्वसिद्धावपि प्रत्ययत्वशंकानिवारणाय ङानुबंधः कृतः। न च षष्ठ्यंतानाद्धि हितस्य प्रत्ययत्वं नेति शंक्यं। अहंशु
भमी युसिंगोपपसोऽर्यद्रित्यादौ प्रत्ययत्वाभ्युपगमात्। वातूल इति। अंतोदात्तमिदं। प्राचां तु वला दूलः वाताच्चेति पठित्वा वातूल इत्युक्तं तदुपेक्ष्यं। प्रत्ययस्वरेण मध्योदा
त्तप्रसंगात्। गलस्य बले नांतोदात्तमेवेष्यत इत्याहुः। [illegible] धमन्योर्दीर्घे [illegible] पार्ष्णी [illegible] धमनीलः। शुक्रजं तु। पूर्वकालः मस्तीक
लः। उपतापो रोगः विषादिकालः वैत्सांसाभ्यां। कामब[illegible]। कामबल[illegible] [illegible]। वत्सल इति। स्नेहवानित्यर्थः। ननु वत्सांसशब्दौ वयो
विशेषे प्राण्यंगविशेषे च रूढौ न कामबलयोः। तत्कथं [illegible] इति विषये वत्सांसशब्दौ स्नेहबलयोर्वर्तेते इति

वत्सांसाभ्यां कामबले ५।२।९८॥ आभ्यां लच् स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे। वत्सलः। अंसलः। फेनादिलच्च ५।२।९९॥ वालच॥
अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते। फेनिलः। फेनलः। फेनवान्। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५।२।१००॥ लोमादि
भ्यः शः। लोमशः। लोमवान्। रोमशः। रोमवान्। पामादिभ्यो नः। पामनः। अंगात्कल्याणे। अंगना। लक्ष्म्या अच्च। लक्ष्मणः। विष्वगित्युत्तरपद
लोपश्चाकृतसन्धेः। विषुणः। पिच्छादिभ्य इलच्। पिच्छिलः। पिच्छवान्। उरसिलः। उरस्वान्॥ ॥ [illegible] असिंस्त्रपके [illegible] सर्वत्र समुच्चीयमा

नोऽपि मतुबिह नेष्यते। मतुबंतेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः। [illegible] वत्सवती गौः अंसवान् दुर्बलः [illegible]। लोमादि इह [illegible] पिच्छादिभ्य इति
वक्ष्ये न पामपिच्छादिभ्य इति सुपठं। अंगात्कल्याणे इति गणसूत्रमध्ये [illegible] काकीवल [illegible] स्तवकं च। [illegible] प्रत्ययः। महत्त्वाकांक्षा कीर्तिहतप्रा
कि नं। महत्त्वस्यालंपलाशी तद्रूपलालित्वं। दरिद्राते [illegible] सूत्रेण [illegible] लोपश्चाद्प्रत्ययः। दद्रूवत्त्व गोगामि [illegible]। तदान् दद्रुणः तिष्वगि
ति। समर्थानामित्यस्यापवादोऽयं। अकृतसंधेरकृत [illegible] [illegible] अर्थः। यदि तु [illegible] पणोदेशोऽनेन [illegible] लोपः स्यात्तदा वलिकोपे
सति विष्वगिति स्यात्। विषुण इति। विषुनाना अंचर [illegible] विष्वंचितास्य संततिविषुणः विषुवद्वाच्यः कालः। [illegible] नानागता तत्र दिनानि संतिदिनांतराणि पुनः

धिकभावस्यतन्मूलत्वात्। अयंभावः। विषुवतिदिनानांसमतायांजातायामग्रेन्यूनान्यधिकानिचदिनानिभवेयुरितिनानागतदिनवत्त्वंयद्यपिविषुवतिनास्तितथापि
नानागतदिनमूलभूतदिनानांसत्त्वात्तथोच्यतइति। तथानानागमनवत्त्वान्नतुपूर्वपुरुष्यवस्थितंकिंत्वविषुणशब्देनोच्यते॥ ॥ प्रज्ञाश्रद्धा। प्राज्ञोव्याकरणमि
तिगुणभूतयाक्रिययाकर्मत्वेनसंबंधः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगेषष्ठीन। कृतपूर्वीकटमितिवत्। ननुप्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञः स्त्रैवप्रज्ञावानानतथात्वेप्रज्ञइ
वप्राज्ञइत्यपिसिद्धमिष्टंकिमत्रप्रज्ञाग्रहणेनेत्याशंकांनिराकुर्वन्नाहप्रइति। स्त्रियांटाप्। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण्तुङीप्स्याद् इतिभावः। स्त्रैणेति। वार्तिकमिदं
काशिकोक्तंनतुवृत्तिग्रन्थःसूत्रेप्रक्षिप्तः। विच्छिन्नस्यप्रतिविधानंवृत्तिर्नतपस्वीसहस्त्रीति। असंतत्वाद् इदंतत्वाच्चसिद्धेपुनर्वचनमण्बाधामाभूद् इति। सहस्त्रात्तुठनो

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्योणः। ५।२।१०१॥ प्राज्ञोव्याकरणम्। प्राज्ञा। श्राद्धः। आर्च्चः। वृत्तेश्चवार्त्तः। तपस्सहस्राभ्यांविनीनी। ५।२।१०२॥ विन्योरिकारोनकारप
रित्राणार्थः। तपस्वी। सहस्री। असंतत्वाद् इदंतत्वाच्चसिद्धेपुनर्वचनमणोबाधामाभूद् इति। सहस्रात्तुठनोपिबाधनार्थम्। अण्च। ५।२।१०३॥
योगविभागउत्तरार्थः। तापसः। साहस्रः। ज्योत्स्नादिभ्यउपसंख्यानम्॥ ज्योत्स्नः। तामिस्रः॥ सिकताशर्कराभ्यांच। ५।२।१०४॥ सैकतोघटः। शा
र्करः॥ देशेलुबिलचौच। ५।२।१०५॥ चादण्मतुप्च। सिकताःसन्त्यस्मिन्देशेसिकता। सिकतिलः। सैकतः। सिकतावान्। एवंशर्करेत्यादि
दन्तउन्नतउरच्। ५।२।१०६। उन्नतादन्ताःसन्त्यस्यदन्तुरः॥ ॥ ११ पिबाधनार्थं। एतच्चसमाधानंमूलपुस्तकेक्वचिद्दृश्यते। उत्तरार्थइति। विन्योर्यथा
संख्यंप्रवृत्त्यर्थश्चेत्यपिबोध्यं। ज्यौत्स्नइति। शुक्लपक्षः। तामिस्रइति। कृष्णपक्षः नरकविशेषश्च। तमःसमूहस्तमिस्रंज्योत्स्नातमिस्रेतिनिपातनान्नाम्नस्त्वर्थोयोरस्त्वत्रत्ववयव
भूतानितमांसिविद्यन्तेतदस्मिन्नस्तीतिविग्रहेलंतादण्। तमिस्रातामसीरात्रिःज्यौत्स्नीचन्द्रिकयान्वितेत्यमरोक्तौतुतमिस्रेत्येतदित्तंनलक्षणतमिस्रितविरोधः। एवंचतमि
स्रारात्रयोअस्मिन्सन्तितामिस्रःपक्षइत्यपिव्याख्यातुंशक्यः। सिकताशर्करा। देशविशेषस्यवक्ष्यमाणत्वाद् आह। घटइति मतुप्चेति। अन्यतरस्यांग्रहणेनसर्वत्रम
तुपःसमुच्चयाद् इतिभावः। सिकताइति। लुपियुक्तवद्भावः अत्रसूत्रद्वयस्योदाहरणन्यमरःसंजग्राह। स्त्रीशर्कराशर्करिलःशार्करःशर्करावति। देशएवाद्भिमावेवमुन्नेया
स्सिकतावतीति। दंतउन्नताउन्नतइतिकिं। दंतवान्॥ ॥

ऊषसुषि। समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं। स्यादूषः क्षारमृत्तिका। ऊषवानूषर इत्यमरः। सुषिश्छिद्रं। खर इति। महत्कंठविवरं खं तद्वानित्यर्थः। गर्दभे रूढोयं। मुखरोऽबद्धवाक् इति
हरदत्तः। नगरमिति। नगाः वृक्षाः पर्वताश्च। जातिशब्दोयं। तथा च नगरीत्यत्र ङीष् भवति। नगशब्दोयमश्मादिषु पठ्यते इति वृत्तौ पाठोदिसूत्रेणास्य सिद्धत्वात् रसादे
यं मत्वर्थकत्वमिति हरदत्तः। पांडुर इति। पांडुः शुक्लो वर्णः स तद्वान्। अव्युत्पन्न एवेति। गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते। हरिणः पांडुरः पांडुरित्यमरः। गुणे शुक्लादयः पुंसि गु
णिलिंगास्तु तद्वति। च। कच्छुः। कच्छूरस्त्वक्सूरोगविशेषः। द्युद्रुभ्यां। द्युम इति। द्यौरस्यास्तीति दिव उदित्युत्वं। द्रुर्वृक्षः सोस्यास्ति जनकतयेति द्रुमोपि द्रुमस्त्वेव पलाशीद्रु
द्रुमागमा इत्यमरः। इह सर्वत्र समुच्चीयमानोपि मतुप् प्रकृते पुनर्ग्रहणं। तदर्थस्य मतुपा अभिधातुमशक्यत्वात्। दश्यन इति। व इत्यनुवर्तते। अर्णव इति।

ऊषसुषिमुष्कमधो रः। ५।२।१०७॥ ऊषरः। सुषिरः। मुष्कोऽण्डः। मुष्करः। मधु माधुर्यम्। मधुरः। खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्। खरः। मुखरः। कुञ्जो हस्तिहनुः। कुञ्जरः। नगपांसुपाण्डुभ्यश्च। नगरं। पांसुरः। पाण्डुरः। शब्दास्तु अव्युत्पन्ना एव। कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च। कच्छुरः। द्युद्रुभ्यां मः। ५।२।१०८॥ द्युमः। द्रुमः। केशाद्वोऽन्यतरस्याम्। ५।२।१०९॥ प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम्। केशवः। केशी। केशिकः। केशवान्। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। मणिवो नागविशेषः। हिरण्यवो निधिविशेषः। अर्णसो लोपश्च। अर्णवः। गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्। ५।२।११०॥ ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः। गाण्डिवं। गाण्डीवं। अर्जुनस्य धनुः। अजगवं पिनाकः। काण्डाण्डादीरन्नीरचौ। ५।२।१११॥ काण्डीरः। आण्डीरः। रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। ५।२।११२॥ रजस्वला स्त्री। कृषीवलः। वले इति दीर्घः। आसुतीवलः शौण्डिकः। परिषद्वलः। पर्षदिति पाठान्तरम्। पर्षद्वलः। अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥ ॥

अर्णसो लोपश्च। अर्णेरसुन्नुट्। अर्णः जलं तद्वान्। संज्ञायामिति। न इत्यस्मिन्
तिसूत्रस्येति शब्दस्यैवायं प्रपंचः। पणेति। ख्यत्यादिति वत्वे तथा नकारेण नभवति। लक्ष्ये पर लोभावात् किं तु सूत्रे सांहितिकोयं ... ति भावः। प्रयुक्तोपि मय
स्या। अधिरोहति गांडिकं महेषो। गांडीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति च। आसुतीवल इति। सुत्रं अभिषवं ति... आसुतिरभिषवः ... परिषद्वल इति। परितः सी
दतीति परिषत् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। सदिरप्रतेरिति ... पाठान्तरमिति। शृद्भसोदिरित्यदिः ... प्रथमा इति पोभवति॥ तथा च भाष्यं॥ ॥

पार्षदकृतिरेषा तत्रभवतां सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रमिति च। मदिरत्वाह। पर्षद्वलान्महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमानिति। पर्षद्रेषा दशावरेति मनुः॥ ॥ भ्रातृवलइति
वलेइत्यत्राणग्रहणानुवृत्तेर्नेह दीर्घः। पुत्रवलादौ तु स्यादेव। अत्राह संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति वनगिर्योरिति सूत्रादिति भावः। ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा तत्रावयवीभूतं ज्योति-
रस्तीति मत्वर्थीयोपपत्तिः। एतेन तमस्समूहे तमिस्राशब्दो व्याख्यातः। निघण्टुषु तमःपर्यायस्तमिस्रशब्दः पठितस्तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः।
स्त्रीत्वमतन्त्रमिति व्याख्यानमत्र शरणम्। ऊर्जस्विन्नो मिन्निन्नित्यत्र नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः। अत इनिठनौ। तपरकरणं किं। खट्वावान्। एकाक्षरात्कृतो जा-

भ्रातृवलः। पुत्रवलः। शत्रुवलः। वलइत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम्। ५।२।११३॥ दन्तावलो हस्ती। शिखावलः के-
की। ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः। ५।२।११४॥ मत्वर्थे निपात्यन्ते। ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः।
ज्योत्स्ना। तमस उपधाया इत्वं रश्च। तमिस्रा। स्त्रीत्वमतन्त्रम्। तमिस्रम्। शृङ्गादिनच्। शृङ्गिणः। ऊर्जसो वलच्। तेन वाधा मा भूदिति विनिरपि।
ऊर्जस्वी। ऊर्जस्वलः। ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या। ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः। गोमी। मलशब्दादिनच्।
मलिनः। ईमसच्च। मलीमसः। अत इनिठनौ। ५।२।११५॥ दण्डी। दण्डिकः॥ व्रीह्यादिभ्यश्च। ५।२।११६॥ व्रीही। व्रीहिकः। न च सर्वेभ्यो व्रीह्या-
दिभ्य इनिठनाविष्येते किन्तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः। यवखदादिभ्य इकः॥ अन्येभ्य उभयम्। तुन्दादिभ्य इलच्च। ५।२।११७॥ चादिनि-
ठनौ मतुप् च। तुन्दिलः। तुन्दी। तुन्दिकः। तुन्दवान्। उदर पिचण्ड यव व्रीहि। स्वाङ्गाद्विवृद्धौ। विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः। विवृद्धौ
कर्णौ वस्य स कर्णिलः। कर्णी। कर्णिकः। कर्णवान्॥ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्। ५।२।११८॥ एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गौश-
तिकः। गौसहस्रिकः। शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्। ५।२।११९॥ निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः

तेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। स्ववान्। कृतः कारकवान्। जातेः व्याघ्रवान्। सप्तम्यां दण्डाः अस्यां सन्तीति दण्डवती शाला। तदस्यास्तीति सूत्रस्येतिकरणं विषयनियमार्थं सर्वत्रा-
पि संबध्यत इति। क्वचिन्न तोऽपि भवति कार्यी कार्यिकः। क्वचित्तु जातेरपि। तण्डुली तण्डुलिकः एतच्च काशिकादौ स्पष्टं। तुन्दादिभ्य इलच्च। अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह

मतुब्भवति। अत्र स्वांगात्तत्वं विरुद्धाविति पक्षे तद्विरुद्धोपाधिकात्स्वांगवाचिनः स्वजादयः स्युर्विरुद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः कर्णी कर्णिकः। कर्णवान्। एकगोपूर्वात्। एकशतात्
कं इति। एकं च तत् शतं चेति पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वंद्वाच्च न भवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः। अतद्गुण[illegible] एकविंशतिर
स्यास्तीति। नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थं। अन्यथा ठञादयो नेति नोपाधेकन्तेष्वन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या मतुप्स्यादेवेत्याहुः। कथमेकद्रव्यवानिति। असाधुरेवायं
एकेन द्रव्यवानितिवा विग्रहीतव्यम्। कथमेकदंडी इति। एकदेशिनैकाधिकरण्य इति निर्देशो ज्ञापयति इनिरपि क्वचिद्भवतीति॥ ॐ॥ रूपादाहत। आह

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्। ५।२।१२०॥ आहतं [illegible]मस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः। प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः। आहतेति किम्। रूपवान्। अन्ये
भ्योपि दृश्यते। हिम्याः पर्वताः। गुण्याः ब्राह्मणाः। अस्मायामेधास्रजो विनिः। ५।२।१२१॥ यशस्वी। यशस्वान्। मायावी। व्रीह्यादित्वादिनिठनौ मा
यी। मायिकः। क्विन्नेनत्वाल्लुक्। स्रग्वी। आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च। आमयावी। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्॥ शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फलबर्हाभ्यामिन
च्। फलिनः बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्। इन् ठनौ मतुप् च। हृदयालुः हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने॥ शीत
न्न सहते शीतालुः। उष्णालुः। स्फायितञ्चि[illegible]निरके[illegible]प्रत्ययः[illegible] तन्न सहते तृप्रालुः। तृप्रं दुःखमिति माधवः। हिमाच्चेलुः॥ हिमं न सहते हिमेलुः॥ ब
लाद्दूलः॥ बलं न सहते बलूलः। वातात्समूहे च॥ वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः। तप[illegible] मरुद्भ्यां मा पर्वते[illegible] मरु[illegible]। ऊर्णाया युस्। ५।२।१२३
सित्वात्पदत्वम्। ऊर्णायुः। अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्त्तयन्ति। युक्तं चैतत्। अन्यथा हि। अहं शुभमारित्यत्रैवोर्णायुग्रहणं कुर्यात्॥ ॥

तत्प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात्। आहतमिति। आहननमाहतं ताडनमित्यर्थः। ततो निष्पन्नं यत्कार्षापणादिरूपं तत्र यप्। कार्ये कारणोपचा
रादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्य[illegible]मुपपद्यते। हिम्या इति। भूम्नि यप्। पर्वता इति। हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च। गुण्या इति। दृष्टिग्रहणादि
निरूपितत्वाच्च माघाः गुण्या गुण्य इति न व्यजीगणन्। ग[illegible] ऊ गुण्य इति पदच्छेदः। अस्मायामेधा। यशस्वीति। तसौ मत्वर्थ इति भत्वा[illegible] यशस्वानिति। नित्यग्रहणा
त्पूर्वत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संब[illegible] यशस्वान् तसौ मत्वर्थ इति सूत्रे यशस्वी यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः। [illegible] रित्यनेन न सिद्ध्यत्र श्वादि

षत्वमाशंक्याह। क्विन्नंतत्वादिति। ह्रदयाच्चालुरन्यतरस्यां। अन्यतरस्यांग्रहणं इनिठनोः प्रास्त्यर्थमंतुपसर्वत्रसमुच्चीयतएव। चकारस्यचुदूइतीत्संज्ञा। तेनन्त्ह्रदयालु शब्दोंतोदात्तइत्याहुः। शीतोष्णेति। इहचालुरनुवर्त्तते। पुरोडाशाइनि नतुप्राउरूव्यचसमितिमंत्रस्य भाष्येतथाव्याख्यातत्वादितिभावः माधवइति। सुवूधातुश्चौसिथि तमिदं। हिमाच्चेलुरिति। एकारादिरयंप्रत्ययइतिमाधवः। वलादिति। सिध्मादिषुवलुलवातूलशब्दोमत्वर्थप्रकारांतरेणव्युत्पादितो तत्पूर्वमरूढ्यां। पित्वमेतुदा त्तत्वार्थं। काशिकायांतुपर्वमरुद्भ्यां तन्वक्तव्यइतिस्थितं। हरदत्तेनतुतन्निति प्रतीकमुपादायआद्युदात्तत्वार्थोनकारइत्युक्तं। तच्चमनोरमायामहतामवंधेनदीष्ठ

वाचोग्मिनिः। ५। २। १२४॥ वाग्मी। आलजाटचौबहुभाषिणि। ५। २। १२५॥ कुत्सितइतिवक्तव्यम्॥ कुत्सितंबहुभाषतेवाचालः वाचाटः। यस्तुसम्यग्बहुभाषतेसवाग्मीत्येव। स्वामिन्नैश्वर्य्ये। ५। २। १२६॥ ऐश्वर्य्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच्॥ स्वामी॥

तेर्निराकृतं। ततएवतत्स्वधार्यं पदंश्च मिति। तेनयस्येतिचेति लोपोनप्रवर्त्ततइतिभावः। अनुवर्त्तयन्तीति। वहुलंछंदसीत्यतः॥ ॐ ॥ वाचोग्मिनिः। इकारोनका रपरित्राणार्थः। गकारस्यकुत्वंजश्त्वेचवाग्मीवाग्मिनाविधादोहयोर्गकारयोः श्रवणं भवति। झित्वेतुत्रयाणांमिनिरित्युक्तेतुढि त्वेसतिहयोर्गकारयोः श्रवणंढि त्वाभावेत्वेकस्यैवश्रवणंस्यात्। किंचयरोनुनासिके प्रत्ययेभाषायांनित्यमितिवाड्यमित्यत्रेवनित्यमनुनासिकःप्राप्नोति। तच्चानिष्टमितिग्मिनिकृतः। स्वामि न्नैश्वर्ये। ऐश्वर्यवाचकादिति। स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचित्वमेतद्वृत्तिविषयकमेवेतिबोध्यं। इशिता हिरीश्वरः सतुस्वामीत्युच्यते। यथावागीशएववाचस्पतिर्वाचः स्वा मीति। ऐश्वर्येकिं। स्ववान्॥

अर्श आदिभ्योऽच् । अर्हसाण्डीनादिति गणे पठ्यते । खंजः पदोऽस्यास्तीति खंजः । काणं चक्षुरस्यास्तीति काणः । अथ्विमिनीति । एष्वात्स्य स्मान्नाच्वे इति टिलोपः । रन्नद्धितिरभावः । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्त— विधिं प्रयोजयन्तीति मन्नन्तादिनो कृते नस्तद्धिते इति टिलोपेनां तत्वा डिन्या दामिनीति दाधातो

अर्श आदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥ अर्शोऽस्यास्ति अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ॥ द्वन्द्वी । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम् । ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवान् घटः । प्राण्यङ्गान्न । पाणिपादवती । अतइत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥ वातातीसाराभ्यां कुक्च । ५ । २ । १२९ ॥ चादिनिः । वातकी । अतीसारकी । रोगे चायमिष्यते नेह । वातवती गुहा । पिशाचाच्च । पिशाचकी । वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ॥ पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थ इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठनो बाधनार्थमिदं । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः । सुखादिभ्यश्च । ५ । २ । १३१ ॥ इनिर्म्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । मालाक्षेपे । माली ॥ धर्म्मशीलवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ ॥ धर्म्माद्यन्तादिनिर्म्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्म्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी । हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ॥ हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्पुरुषः । वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ५ । २ । १३४ ॥ वर्णी । पुष्करादिभ्यो देशे ॥ ५ । २ । १३५ ॥ पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करी । बाहूरुपूर्वपदाद्बलात् ॥ बाहुबली । ऊरुबली । सर्व्वादेश्च । सर्व्वधनी । सर्व्वबीजी । अर्थाच्चासन्निहिते ॥ अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् । तदन्ताच्च । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ॥ बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५ । २ । १३७ ॥ मन्नन्तान्मान्तात् इनिर्म्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायाङ्किम् । सोमवान् ॥

मिनि । होमिनी । सोमिनीति । अर्ति स्तु सु हु सृ धृ क्षि ... त्याणादिकेन मनिनिति । होमसोमशब्दौ मन्प्रत्ययान्तौ ।

कंशंभ्यां। पदत्वार्थ इति। अन्यथा कँम्युः इति स्यादिति भावः। वकारयकारपरस्येति। बहुव्रीहिरयं। अनुनासिकौ वयाविति। एतेन प्रथमप्रत्ययः दंत्योष्ठ्यादिर्नतु पवर्गीत
यीय इति ध्वनितं। माधव इति। तुडितोडन इति धातौ तेनोक्तं। वृद्धानामिसुंडिः इत्ना। तुंडिरस्यास्तीति तुंडिलः। तुंदादिभ्य इलच्चेत्यत्र स्वांगाद्विवृद्धाविति गणसूत्रेण इल
च्। तुंडिल एव तुंडिभः। तुंडिवलिवटेर्भ इति मत्वर्थीयो भ इति। वटिभ इति। वट वेष्टने इत्न वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते तेन वठिन इत्यपि भवति। अहंयुः शुभंयु
रिति। पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ। इति मत्वर्थीयाः। किं सर्वनाम। द्व्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणं। द्व्यादिषु किम्शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं च कश्च कौ। अहं च क

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः। ५।२।१३८॥ कंशमिति मान्तौ कमित्युदकसुखयोः शमिति सुखे। आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः। युस्यसोः सकारः प
दत्वार्थः। कम्बः। कम्भः। कंयुः। कन्तिः। कन्तुः। कन्तः। कंयः। शम्बः। शम्भः। शंयुः। शन्तिः। शन्तुः। शन्तः। शंयः। अनुस्वारस्य वैकल्पिकः प
रसवर्णः। वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ। तुन्दिवलिवटेर्भः। ५।२।१३९॥ वृद्धा नाभिस्तुन्दिः। मूर्द्धन्योपधोयमिति माधवः। तुन्दिभः। वलि
भः। वटिभः। तुन्ना। दृश्यते हलिनोपि। अहंशुभमोर्युस्। ५।२।१४०॥ अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे। शुभमिति शुभे। अहंयुः अहङ्कारवान्।
शुभंयुः शुभान्वितः॥ ॥ इति मत्वर्थीयाः॥ प्राग्दिशो विभक्तिः। ५।३।१॥ दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसं
ज्ञाः स्युः। अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः। समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम्। वेति त्वनुवर्त्तत एव। किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः। ५।३।
२॥ किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते॥ इदम इश्। ५।३।३॥ प्राग्दिशीये परे। एतेतौ रथोः। ५।३।४॥ इदम्शब्दस्य एत इत
इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे। इशोऽपवादः। एतदोऽन्। ५।३।५॥ योगविभागः कर्त्तव्यः। एतदः। एतेतौ स्तो रथोः। अन्। एतद इत्येव। अ
नेकाल्त्वात्सर्वादेशः। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि। ५।३।६॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात्। पञ्चम्यास्तसिल्। ५।३।७॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्यात्॥ ॥ ९९ श्वकौ इत्यत्र किमः शेषः। त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते इत्युक्तत्वात्। एत
दोऽन्। अध्याहृतो यं पाठः। वृत्तिकारस्तु एतदोऽश्। शितिपठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह। अनिशि प्राग्दिशीये परे अन् स्यात्। अनेकाल्त्वादिति। निन्करणस्य प्रयो

॥ मरुमापक्षे अस्मात् । अत इति ॥ ३

एतदोऽन्वादेशे । अश् अनुदात्त इति । अदसो सेरिति मुत्वम् । पक्षे अमुष्मात् । बहुत इति । पक्षे बहुभ्यः । द्वाभ्याम् । अजात्सर्वनामत्वात् प्राप्तोऽपि तसिल् अद्व्यादिभ्य इति निषिद्धः । स्मात् तसे-
रिति । परियोगे पंचम्याः तसिः । अपादाने चाहीयरुहोरिति विहितस्य तसेस्तसिलादेशार्थस्त्यर्थः । विभक्त्यर्थं चेति । अन्यथा परत्वात् तसौ कृते तेनैव प्राग्दिशीयत्वाद्विभ-
क्तित्वात् । वकारादिकार उच्चारणार्थः । वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति । कस्मादिति । यत एत इति तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुक् इत्यदाद्यत्वं । पक्षे यस्मात् । तस्मात् । इत इति । इद-

कुतिहोः ।५।३।१३। किमः कुः स्यात् त्रादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु द्वाभ्याम् । तसेश्च ।५।३।
८। किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् ॥ स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनं । पर्यभिभ्यां च ।५।३।९। आभ्यां तसिल् स्यात् । सर्वोभयार्था-
भ्यामेव । परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः । सप्तम्यास्त्रल् ।५।३।१०। कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । इदमो हः ।५।३।११। त्रलोऽपवादः । इशादे-
शः । इह । किमोऽत् ।५।३।१२। वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् पक्षे त्रल् । क्वाति ।५।३।१३। किमः क्वादेशः स्यादिति । क्व । कुत्र । वा
ह च छन्दसि । कुह स्थः । कुह जग्मथुः ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ।५।४।३३। अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात् स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः
तौ चानुदात्तौ । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो अत्राधीमहे । अतो न गन्तास्मः । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।५।३।१४। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि
तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः ।
देवानांप्रियः । आयुष्मान् । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।५।३।१५। सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सदा । सर्वदा । एकदा ।
अन्यदा । कदा । तदा । काले किं । सर्वत्र देशे ॥ इदमो र्हिल् ।५।३।१६। सप्तम्यन्तात्काल इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले किं । इह देशे ।

किंसंज्ञायाः अभावात् ... त्वाभावे यत्तोऽ ... गच्छतीत्यादिनासिध्यतीति भावः । ननु तसेर्ग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात् किमादिभ्यस्तसिलो बाध्यत्वेन तसिर्न भवेत्तस्य निर-
वकाशत्वात् तथा च तसेश्चेति विधानं व्यर्थमिति चेन्न । कुतो वहीयते कुतो न रोहतीत्यादौ तसिलं सावकाशत्वात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेवेति । अत्र चाभिधानस्य

भाव्यं हेतुस्तेनेह न भवति परिषिंचति। अभिषिंचति। उपर्यर्थे परि। अभिस्त्वाभिमुख्ये। अन्वोरनं परिषिंचतीत्यत्र सर्वतो भावे परिरिति तसिल भावः कथमिति चे
न्मैवं। वा वचनानुवृत्त्या तसिद्धेः। सप्तम्यास्त्रल्। इह त्रलसिलौ स्वतंत्रौ प्रत्ययौ न तु सप्तमीपंचम्योरादेशौ। तेन कुत्र वहुत्र कुतः वहुत इत्यादौ अच्च घेर्ङ्
ती त्यादिकं नेत्याहुः। किमोत्। न विभक्तौ तुस्मा इति निषेधोत्र न प्रवर्तते। थमो रुकारे लोमकारपरित्राणार्थेनानित्यता ज्ञापनात्। वाग्रहणमिति। किमोद्वेति सू
त्रं पठि त्वा हच्चक्कदसीति सूत्रयितुं युक्तं। कुत्रेति। यद्यपि भाग वृत्तिकारो भाष्यायां त्रलं नेच्छति तथापि वहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतं। तथा च श्री हर्षः। नान्यत्र
कुत्रापि च साभिलाषं। अमरश्चाह साहचर्याच्च कुत्रचिदिति। वाह च छन्दसि पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तं। अत इति। एतस्मा

अधुना। ५। ३। १७॥ इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुना प्रत्ययः स्यात्। इश्। यस्येति लोपः। अधुना। दानीं च। ५। ३। १८॥ इदानीम्।
तदो दा च। ५। ३। १९॥ तदा। तदानीं। तदो दा च चानर्थकम् विहितत्वात्। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्। ५। ३। २१॥ कर्हि। कदा। यर्हि। यदा।
तर्हि। तदा। एतौ स्मिन् काले एतर्हि। सद्यः परुत् परार्य्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः। ५। ३।
२२॥ एते निपात्यन्ते। समानस्य सभावो द्यस् चाहनि॥ समानेऽहनि सद्यः। पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारी च सम्वत्सरे। पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत्।
पूर्वतरे वत्सरे परारि। इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च सम्वत्सरे॥ अस्मिन्सम्वत्सरे ऐषमः। परस्मादेद्यव्यहनि॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि। इदमो
ऽश् द्यश्च। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वादिभ्योष्टभ्योऽहन्येद्युस्। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। उभयोरह्नोरुभयेद्युः। द्यश्चोभयात्
। द्युभयद्युः।

त ग्रामादित्यर्थः। तत्र भवंतमिति। ततो भवता तत्र भवता। ततो भवते। तत्र भवते इत्यादि। एवमिति। ततो दीर्घायुस्तत्र दीर्घायु॥ ॥ अधुना मेत्यय इति। निपातना।
युरित्यायुष्यमित्यर्थः। सदेति। सर्वस्य सोन्यतरस्यां दीति सभावः। कदेति। किमः कः। एतर्हीति। एतेतौ रथोरित्येतादेशः॥ ॥ अधुना मेत्यय इति। निपातना।
न्मध्योदात्तोयं। भाष्यमते चेदं। वृत्तिकारस्त्वाह। इदमोऽश्भावः। धुना च प्रत्यय इति। तत्र उङ्कि दमित्यादिना विभक्ति स्वरः स चादेः परिस्येत्यादेर्भवतीति ह
रेदत्तः। दा च वचनमिति। तद श्चेत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः। एतस्मिन्काले एतर्हीति। एतदः इति योगविभागादेफादावेतादेशः। सद्यः परुदिति निपातनाद्विष

यादिशेषात् ॥ एतदस्याह। अहनीति। एतस्यं तस्याहन् शब्दस्यार्थद्वयं परत्वदर्शयति। समानेऽह्नि। तापरतु उरारी चेति। परद्रूत्यादेश उदारी प्रत्ययौ॥ ॥ प्रकार॥
वचने थाल्। सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः। यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरकाठकादयः इति॥ ॥ एतेः। यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र सादृश्यं प्रकारेण चापि
नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात्। अन्यथं विमक्तीति सूत्रे सादृश्यमपि यथा शब्दार्थ इत्युक्तमिह तु केवल स्यथाल् प्रत्ययस्य सादृश्यं ... किं तु प्रकार एवे।
त्युक्तमिति नाति पूर्वापर विरोध इति बोध्यम्। तेन प्रकारेण तथा इति। प्रथमांतात्तु न भवति स प्रकारस्तथेति। अनभिधानादेवेति भावः। किं सर्वनामबहुभ्यो।

प्रकारवचने थाल् ५।३।२३॥ प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्थे॥ तेन प्रकारेण तथा। यथा॥ इदमस्थमुः ५।३।२४॥ थालोऽपवा
दः। एतदोऽपि वाच्यः। अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम्॥ किमश्च ५।३।२५॥ केन प्रकारेण कथम्॥ प्राग्दिशो विभक्तिसंज्ञा ॥ ... नां पूरणो वधिः
दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ५।३।२७॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वा
र्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात्। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ५।३।३९॥ एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात् तद्योगे चैषां क्रमात् पुर अध्।
अव इत्यादेशाः स्युः। अस्ताति च ५।३।४०॥ अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक्। पुरः। पुरस्तात्। अधः। अ
धस्तात्। अवः। अवस्तात्। विभाषाऽवरस्य ५।३।४१॥ अवरस्यास्तातौ परेऽवादेशो वा स्यात्। अवस्तात्। अवरस्तात्। एवं देशे काले चापि। दिशि रूढे
भ्यः किम्? ऐन्द्र्यां वसति। सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम्? पूर्वं ग्रामं गतः। दिगादिवृत्तिभ्यः किम्? पूर्वस्मिन् गुरौ वसति। अस्ताति चेति ज्ञापकादि
सिः प्रत्ययः। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ५।३।२८॥ अस्तातेरपवादः। दक्षिणतः। उत्तरतः। विभाषा परावराभ्याम् ५।३।२९॥ परतः। अ
वरतः। परस्तात्। अवरस्तात्। अञ्चेर्लुक् ५।३।३०॥ अञ्चत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्। लुक् तद्धितलुकि॥ ॥ ॥

विशेषविहितेनापि थाला जातीयर् न बाध्यते। अर्थभेदात्। प्रकारे हि थाल्। जातीयर् तु जातिस्वभावात्। एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधाय तद्वता प्रकारव
ति जातीयरं प्रयुंजते। तथा जातीयो यथाजातीयः कथं जातीय इति। अनेन एतेन वेति। इत्थं जातीयानामपि थमुर्भवत्येव। इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थं भूतः॥

अत्र चलस्सरोस्स्वंभू ता ख्यानेत्यादि सौत्र प्रयोगो लिंगं। एतेन कथंभूतो व्याख्यातः। इत्थमिति। एतेनै रथोरिति रूढमरूं तारेशः एतरूरू ति योगविभागादेत रोपि रूना देशरूति भावः। दिमश्चा योगविभागः। थाहेतौ चच्छंदसी त्युत्तरसूत्रे किमएवानुवृत्ति र्यथा स्यादिदमो मा भूदिति। प्राग्दिशीयानां पूर्णो वधिः॥ दिग्देश काले षि ति। यथासंख्यमत्र नेष्यते। अस्वरितत्वात्। पुरः पुरस्तादिति। कथं तर्हि पश्यामि तानितरितः पुरस्तश्च पश्चादिति भवभूतिः स्यात्पुरः पुरतो युत इत्यमरः। पुरतः प्रथमेवांग्रे इति विश्वश्च। समानकालीनं पूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः। केचित्तु दक्षिणोत्तराभ्यां तसुच् विधिनैवेष्टसिद्धौ अतसुजित्यका रोच्चारणमन्यतो विधानार्थं तेन पुरत इति सिध्यति। पुर अग्र गमने क्विपि पुरं वोरिति दीर्घस्तु न भवति भत्वात्। न चात सुच श्रित्वेप्यकारोच्चारणं लपसे आयु

प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक्। प्राक्। उदक्। एवं देशे काले च। उपर्युपरिष्टात्। ५।३।३१॥ अस्तातेर्विषये। ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्यात्। रिल् रिष्टा तिलौ च प्रत्ययौ। उपरि। उपरिष्टाद्वा वसतीत्यागतो रमणीयं वा। पश्चात्। ५।३।३२॥ अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययो स्तातेर्विषये। उत्तराधरदक्षिणादातिः। ५।३।३४॥ उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः। ५।३।३५॥ उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना। उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः। इह केचिदुत्तरादीन्न नुवर्त्य दिक् शब्दमात्रादेनपमाहुः। पूर्वेण ग्रामम्। अपरेण ग्रामम्। दक्षिणादाच्। ५।३।३६॥ अस्तातेर्विषये। दक्षिणवर्तिनि अपञ्चम्या इत्येव। दक्षिणा दागतः॥ आहि च दूरे। ५।३।३७॥ दक्षिणा दूरे आहिः स्यात् चादाच्। दक्षिणाहि। दक्षिणा। उत्तराच्च। ५।३।३८॥ उत्तराहि। उत्तरा॥ ॥ ८ दात्तन्वार्थमिति वाच्यं। बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्य न्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः। यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयं। अधस्ताद्वसति अधस्तादागत इत्यादि सि ध्यति॥ ८॥ प्राच्यां प्राच्या इति। प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति। प्राच्या दिशः आगतः प्रागागत इत्यादि योज्यं। पंचम्यंतं विनेति। नेह उत्तराद्धागतः। अधरादागतः उत्तरे त्यादि। वसतिरमणीयं वा पक्षे यथास्वमिति। दक्षिणतः। उत्तरतः। अधः। अधस्तात्। उत्तरात्। अधरात्। दक्षिणात्।

संख्याया विधार्थे धा। विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः। यद्यप्योदनप्रकारोपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते। तेन एकाशोदनो विधेयस्यादौ न भवति। इह द्विविधा यामिति वक्तव्ये अर्थ ग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दोयमर्थे प्रसिद्धतर इत्येवं यथा स्यात्। तदा अस्यार्थः प्रकार एवं स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्। क्रियाप्रकारे वर्तमाना दिति। कथं तर्हि नु बुधा द्रव्यं बहुधा गुणादित्यादि। अत्रापि हि श्रुतापि क्रिया प्रतीयते उपदिश्यन इति वा भवतीति वेतिहारदत्तः। अधिकरणविचाले च। अधिकरणं द्रव्यं विचालनं विचालो ऽन्यथाकरणं लिजन्तादेरच्। तच्चेह संख्यासन्निधानात् संख्यान्तरापादनं इति व्याचष्टे। द्रव्यस्येत्यादिना। संख्यान्तरापादनं हि एकस्यानेकीकरणं

संख्याया विधार्थे धा। ५।३।४२॥ क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्यावाचिनः स्वार्थे धा स्यात्। चतुर्धा। पञ्चधा। अधिकरणविचाले च। ५।३।४३। द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात्। एकं राशिं पञ्चधा कुरु। एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्। ५।३।४४। ऐकध्यम्। एकधा। द्वित्र्योश्च धमुञ्। ५।३।४५। आम्नाय(?)स्यधमुञ्स्यात्। द्वैधम्। द्विधा। त्रैधम्। त्रिधा। धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्। पथि द्वैधानि तृणानि। एधाच्च। ५।३।४६। द्वेधा। त्रेधा। द्वेधा। याप्ये पाशप्। ५।३।४७। कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः। पूरणाद्भागे तीयादन्। ५।३।४८। द्वितीयो भागो द्वितीयः तृतीयः। स्वरे विशेषः। तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः। द्वैतीयीकः। द्वितीयः। तार्तीयीकः। तृतीयः। न विद्यायाः। द्वितीया। तृतीया। विद्येत्येव। प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि। ५।३।४९। पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन्। चतुर्थः। पञ्चमः। षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च। ५।३।५०। अन्। षष्ठो भागः षाष्ठः। षष्ठः। अष्टमः। आष्टमः। मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च। ५।३।५१। षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन् लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये। षष्ठको भागः मानं चेत्। अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्। अस्य ञ न। वा लुक्। द्वकारात् पृथक् प्रामम्। षष्ठः। षाष्ठः। अष्टमः। आष्टमः महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञो नो नित्यो विनिवृत्त्यर्थम्

अनेकस्य चएकीकरणं तत्राद्ये उदाहरणम्। एकं राशिं पञ्चधेति। पञ्च राशीन् कुर्विति यः। द्वितीये तु अनेकं एकधा कुर्विति उदाहर्तव्यं। इह क्रियाविषयक प्रकारो न तस्यान्तर इति सूत्रारम्भः। एकाद्धो। अव्ययप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः। इह प्रकरणे एव सिद्धे पुनर्ग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यादनन्तरस्येति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्येन द्विमा प्रतीतिरिति नियमं मर्यादा स्थिता। एतेन स्वतन्त्र एवं प्रत्ययोस्तित्याशंका परास्ता। ऐकध्यमिति। विधार्थे ऐकध्यं भुङ्क्ते। अधिकरणवि

सि·कौ· टी·त· सु·त· ७८

चात्वेतु एकधेंराशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयं। एवमग्रेपि द्वैधमित्यादौ बोध्यं। एधाच्च। द्वित्र्योः संबंधिनो धाप्रत्ययस्य एधा च स्यात्। योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः। पाप्ये
पाशप्। कुत्सित इत्यर्थेवमायं विहितस्तिङंतादपि प्रसंगात्। पूरणाद्भागे। पूरणार्थत्वात् तीयप्रत्ययः। पूरणशब्देनोक्तः। पूरणग्रहणं चोत्तरार्थं न त्वपूरणस्तीयप्
प्रत्ययो भवति। मुखतीयः पार्श्वतीय इत्यत्र त्वनर्थकत्वान्नातिप्रसंगः। भाग इति स्वरूपं विवक्षितं। तेन समानेप्यर्थे भक्तौ विवक्षितायां च तुर्थीपंचमी त्येव भवति।
भागकादर्थ्य इत्यनि सति तु द्वापि च तुर्थपंचमेति प्रसज्येत॥ ॐ ॥ एकादाकिनिच्च। असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात्। कन्लुकाविति। आकिनि
चः कनो वा पक्षे लुकौ। तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात्। असहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थं। अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात्। इष्टापत्तौ
तु द्वित्वबहुत्वे च न स्यात् एकाकिनौ एकाकिन इति। नहि द्वयोर्बहुषु वा एकसंख्यास्ति। असहायत्वं तु परस्परातिरिक्तसहायाभावेन द्वयोर्बहूनामपि संभवति। इह आ

एकादाकिनिच्चासहाये। ५।३।५२। चात्कन्लुकौ। एकः। एकाकी। एककः। भूतपूर्वे चरट्। ५।३।५३। आढ्यो भूतपूर्वः। आढ्यचरः। षष्ठ्या
रूप्य च। ५। षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेर्थे रूप्यस्स्याच्चरट् च। कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः। कृष्णचरः। तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वा
न्न पुंवत्। शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः। अतिशायने तमबिष्ठनौ। ५।३।५५। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः। अयमेषामतिशये
नाढ्यः आढ्यतमः। लघुतमो लघिष्ठः।

किनिजेवायं वक्तव्यः सवर्णदीर्घेण सिद्धमिष्टं। यस्येति चेति लोपस्याकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवतीत्यादि हरदत्त
ग्रंथे स्थितं। भूतपूर्वे। अत्र वर्त्तमानाच्चरट् स्यात्। गोष्ठात् खञिपत्रैव नोक्तं। वि[illegible]षविहिते न खञा चरटो बाधा माभूदिति। सन्निधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति
यद्यपि दूरस्थस्यापि बाधो न्याय्य एव तथापीह गौरवस्वीकारेण दूरे पाठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः। षष्ठ्या रूप्य च। भूतपूर्व इत्यनुवर्त्तते। तच्च यद्यपि पूर्वत्र ऊपा प्रातिपदिक
स्य विशेषणं तथापीह न तथा षष्ठ्यंतार्थविशेषणत्वात्। तदास्मिन्नस्य संबंधिनो गवादेः प्रधानत्वात्प्रधानेतरसन्निधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह
भूतपूर्वेर्थे रूप्यः स्यादिति। अतिशायने। अतिपूर्वाच्छेतेर्ल्युट्। अतिशयनमेवातिशायनं। अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः। ननु सौत्रः तेन लोकेपि दीर्घः साधुः॥ आ
बोधकान्यपि तिङन्तानि भवन्ति। तेन ह्रस्वोपि साधुः। यद्यपि केवलः शेतिः स्वपिमेव वर्त्तते तथाप्य[illegible]पूर्वः प्रकर्षे प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं त्वाभिभवः॥ ॥

७८

पूर्वानुमहाभामतयातिशोषे इति प्रयोगदर्शनात्। नचैवं प्रकर्षे तमबिष्ठनावित्येव कुतो न सूत्रितमिति शंक्यं। अतिशायनमिति निपातनेनार्थमेव तन्त्रीकृत्वात्। अति
शायनं प्रत्ययार्थो तथाहि सति लघोरतिशायनं लघुतममिति स्यात्। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्। नापि प्रकृत्यर्थः। तथाहि सति प्रकर्षातिशयातिशय…विशिष्य एवस्यामत्वा
ण्यादिष्ठ। किंतु प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रत्ययसुपां तक समरेतदाह। अतिशयविशिष्टत्वादि। अयमेषामिति। अवयवे समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते तदा तर
बीयसुनाववथवासे वक्ष्येते। तथा च पूर्वशेषा हुहूनां मध्ये यदा एकदेशस्य निर्द्धारणं सोऽस्य विषय इति भावः। आढ्यतम इति। सुबंतात्तमप्। सुपो धातु इति लुक्।। य
… व्यय … अत्याहि पूर्वाह्णेतरां पूर्वाह्णेतमामित्यादौ घकालतनेषु कालनाम्न इति सप्तम्या अलु
द्यपि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येवानुवर्तते तथापि सुबंतप्रत्यये व… अजादी गुणवचनादेवेति नियमादित्याशयेनाह। तमप्स्यादिति। तरप्तमपौ घः। अस्मिन्नेवाति
ग्विधानं कथमुपपद्यतां।। ॐ।। तिङश्च। अस्मादिष्ठन्नभ…त्यजादी गुणवचनादेवेति…

तरप्तमपौ घः।१।१।२२।। एतौ घसंज्ञौ स्तः।। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे।५।४।११।। कि
तिङश्चाव्ययाच्च घान्तादाम् स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे। किंतमां। प्राह्णेतमां। पचतितमां। उच्चैस्तमां। द्रव्यप्रकर्षे तु। उच्चैस्तमस्तरुः। द्विवचन
…ब्ययाच्च … नाद्रामुस्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे। … अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघु
विभज्योपपदे तरबीयसुनौ।५।३।५७।। द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघु
तरः। लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः। पटीयांसः। अजादी गुणवचनादेव।५।३।५८।। इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः। नेह। पाचकतमः। पा
घुतरः। लघीयान्। …

…करणमत्यन्तस्वार्थिकमपि नरपं ज्ञापयति। तेन अल्पाच् तरं लोपश्च बलवत्तर इत्यादि सिद्धं। अल्पाजेव
…यनिकृ… रलोपादीघः पिलौघ इति वा वक्तव्ये प्रकरणांतरे गुरु… करणमत्यन्त…प्रथा… इत्यादि सिद्धं। … विशिष्य स्तद्दोभिः वीणा इत्यादि न सिद्ध्येदित्याहुः। किमेतः। आमोरुकारो… दित्यन्येत
त्वल्याच्… नत्वत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप्। अन्यथा… केष… वादित्यादि सिद्धं। …लोपस्य परेण नुदावाधात्। सिद्धांतेनुनिर नुवंधग्रहणे नसानुवंधस्येति परिभाषया नेडिघौ
नर्हिपवति नरालित्यदो ह्रस्वनद्यापरति नुट्यच्चति न…। …तायस्येति लोपस्य परेण नुदावाधात्। … यमपरेन द्वा… तेतद्धि वचनं विभक्तव्यं विभज्य। अहलोरिति
नामग्रहणं द्विवचने विभज्योपपदे। द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनं … तोल्युटकर्मणिषष्ठ्याः समासः… यमपरेन… तदेतद्धि वचनं विभक्तव्यं विभज्य…
एयमित्यमपिनतरपवादायमनिपात्यतेएयतितु चजोरितिकुत्वेनाविभाज्यमितिस्यात्। विभाज्यशब्दस्य स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिंत्या। एयंतात् चायतिविभाज्यमि

णाविति सूत्रे व्युत्पादनादिति दिक्। द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वंद्वस्तस्य उपपदेन कर्मधारय·स्तथा च द्व्यर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः। द्विवचनांते उपपदे
इति व्याख्यायां तु द्वंद्वेऽपि स्पर्द्धनात् स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति। न च द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेऽपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात्। गुणभूतवर्त्तिपदार्थाश्रयणेन तु
द्वावित्रिशा हंताः द्वावेताविति तेषां बहुत्वात्सुतरां न सिध्येति दिचे दत्राहुः वृत्तावभेदैकत्वसंख्या मुख्या इति वर्त्तिपदानि। ततश्च भेदस्य परित्यागाद्भेदे वृत्तिसंख्या
याश्चोपसनाद्वंद्वोक्तलक्षणार्थद्वयं तेनोक्तशब्देनोच्यत इति नास्ति द्विवचनोपपद इति पक्षे दोष इति विस्तरस्त्वाकरग्रंथेभ्योऽवगंतव्यः। अन्वर्थं चोपपदं उपोच्चारितं
पदमिति न तु कृत्रिमं। तद्धितविधौ तस्यासंभवात्। तच्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते। हंतै तु गतार्थत्वान्नावश्यकः। एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थं। इह उपपदे
द्व्यचमुवं ततिउं तद्रूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तु तत्रापि यथासंख्यं नेष्यते। द्विवचनोपपदमुदाहरति। अनयोरिति। लघीयानिति। टेरिति लोपः। उगित्वान्नुम्। सांतम
हत इति दीर्घः। हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ। विभज्योपपदमुदाहरति। प्राच्येभ्य इति। पंचमी विभक्तौ इति पंचमी। कथं तर्हि परुद्भवान् पटुरासीत् ऐषमस्तु पटुतर इति। अ

तुश्छंदसि ५।३।५९॥ तृन्तृजंतादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः। तुरिष्ठेमेयःसु तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठ परेषु। अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः। दोहीयसी धेनुः।

त्राहुः एकस्यापि धर्मिणः। तत्कालिस्थत्वादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्मति योग्यपेक्षः प्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरप्प्रत्यय इति व्यपदिशंति। अन्य एवासिसंदंतः क
श्चिन्तस्त एवासि धनंजयस्त्वमिति। अजादी गुणवचनादेव। इष्ठनेवधारणार्थ एवकारस्तेन प्रत्ययनियमोऽयं। एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति प्रकृति
नियमोऽपि संभाव्येत। तथा च पटुतरः पटुतम इत्यादि न सिध्येत्। तुश्छंदसि पूर्वेण नियमेन आवर्जितयोः प्रतिप्रसवोऽयं न त्वपूर्वो विधिस्तेन उपाधिसंकरो न॥ तु
रिष्ठा। टेरित्यनेनांत्यलोपे सिद्धे प्रारंभसामर्थ्यात्सर्वस्य तृशब्दस्य लोपस्तदाह करिष्ठ इति। दोहीयसीति। इयमनयोरतिशयेन दोग्ध्री भस्याढे तद्धिते सिद्धश्च प्रत्ययवि
धाविति वचनात्। तद्धिते कर्त्तव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति ङीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दात्प्रत्ययः ततस्तु चिनिवृत्ते निमित्ताभावात् घत्वजश्त्वयोर्निवृत्तिः। अलौकिकवि
ग्रहवाक्ये प्रागेव तु तयोः प्रवृत्तिरिति न तु ब्रूह परिभाषयेति तत्त्वं। गुणस्तु प्रवर्त्तते लुमेपि तचि प्रत्ययलक्षणं ध्रौव्यात्। छांदसमपि तुरिति सूत्रं तुरिष्ठेमेयस्स्विति चणावि
ष्ठवदित्यतिदेशेन लोपेऽपि कर्त्तारमाचष्टे कारयतीत्यादावुपयोस्य णत्वादिहोपन्यस्तं॥

प्रशस्यस्य श्रः। अजादीत्यनेनैतत्समस्याविधारणम्प्रत्ययतरमाह। अजाद्योरिति। अजाद्योः किं। प्रशस्यतरः। प्रशस्यतमः। श्रेष्ठ इति। प्रकृतिभावादिह टेरिति लोपो यस्येति लोप

[illegible] न भवति। ज्यादादीयसः। ज्यादुत्तरस्येयसुन आकारादेशः स्यात्। वृद्धस्य च। स्वरूपस्येह ग्रहणं न तु वृद्धिर्यस्याचामादिरिति पारिभाषिकस्य व्याख्यानात्। अस्य प्रियस्थिरेत्या

[illegible] वर्षादेशो [illegible] भवति। न च तस्यामनिचि सावकाशता शंक्या। वृद्धशब्दादिमनिच्योऽभावात्। यदि तु वृद्धस्य वर्षिश्चेति सूत्रमिहैव क्रियेत तदा हि वृद्धग्रहणं न

प्रशस्यस्य श्रः।५।३।६०॥ अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः। प्रकृत्यैकाच्।६।४।१६३॥ इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात्। श्रेष्ठः। श्रेयान्। ज्य च।५।३।६१॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः। ज्येष्ठः। ज्यादादीयसः।६।४।१६०॥ आदेः परस्य। ज्यायान्। वृद्धस्य च।५।३।६२॥ ज्यादेशः स्यादजाद्योः॥

ज्येष्ठः। ज्यायान्। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ।५।३।६३॥ अजाद्योः। नेदिष्ठः। नेदीयान्। साधिष्ठः। साधीयान्। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां

यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः।६।४।१५६॥ एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः।

एवमीयसुन्। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा। क्षेपिमा। क्षोदिमा॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फ

वबंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः।६।४।१५७॥ प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्युरिष्ठादिषु। प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। बंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर्षिष्ठः।

त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः। वृन्दिष्ठः। एवमीयसुन्। प्रेयान्। प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वादिमनिच्। प्रेमेत्यादि। बहोर्लोपो भू च बहोः।६।४।

१५८॥ बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः। भूमा। भूयान्॥ इष्ठस्य यिट् च।६।४।१५९॥ बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडाग

मश्च। भूयिष्ठः। युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्।५।३।६४॥ एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः। कनिष्ठः। कनीयान्। पक्षे यविष्ठः। अल्पिष्ठ इत्यादि।

कर्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः। स्थूलदूर। परग्रहणं यविष्ठो ह्रसिष्ठ इत्यत्र पूर्वे यणादेर्लोपो माभूदिति। पूर्वग्रहणं तु स्थूलार्थं परस्मिन् लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्य गुणाला

भावात्। स्थविष्ठ इति। नन्वत्र ओर्गुण इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं। परयणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। क्षिप्रक्षुद्रयोरोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात्। क्षेपिष्ठः।

[illegible]दिष्ठ इत्यसिद्धिप्रसंगाच्च एवमिति। प्रेयान्। स्थेयान्। स्फेयान्। वरीयानित्यादि। इमेयसोर्लोप इति। स चादेः परस्येत्यादेरेव भवति। इष्ठस्य यिट्। पूर्वसूत्रं संपूर्णमनु

वर्त्तमेनदाह। बहोरित्यादिभूरादेश्चेत्यपि ज्ञातव्यं। भूयिष्ठ इति। इष्ठस्यादिलोपे कृते यिट्शब्द आगमः। यद्वा लोपापवादो यकार आगमः इकार उच्चारणार्थः। पक्षद्वय
मपीदं भाष्यारूढं। युवाल्पयोः ॥ युवेति स्वरूपग्रहणं ननु युवाल्पयोः अल्पसाहचर्याद्वा ल्पत्वाच्च। अजादी इत्यनुवर्त्तनादजादौ रेव परयोर्न तु तरतमपोरित्याशयेन
व्याचष्टे इष्ठेयसोरिति॥ ॥ विन्मतोर्लुक् ॥ स्रजिष्ठ इति विनो लुकि कृते भत्वात्स्त्रकार्याभावः अ[illegible]सादेव ज्ञापकाद्गुणवचनत्वेपि विन्मतोरजादी भवतः प्रशंसा
यां रूपप्। बहुपरिचितार्थस्य [illegible] परिपूर्णते इह प्रशंसा न तु स्तुतिः। तेनेहापि भवति। चोररूपोयं यः [illegible] जनेहरति गुप्तवस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्यते। पचतिरूपमिति। क्रि
याप्रधानमाख्यातं क्रियायाश्चासत्वरूपत्वेपि औत्सर्गिकमेकवचनं भवति। तेन पचतो रूपं पचन्ति रूपमित्यादि। इह प्रथममेव विभक्त्यंतरागमप्राप्ते[illegible]प्रतिवहवचनाव

विन्मतोर्लुक्। ५। ३। ६५। विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः। स्रजीयान्। अतिशयेन त्वग्वान्। त्वचिष्ठः। त्वचीयान्।
प्रशंसायां रूपप्। ५। ३। ६६॥ सुबन्तात्तिङन्ताच्च। प्रशस्तः पटुः पटुरूपः। प्रशस्तं पचति पचतिरूपं। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः। ५। ३। ६७।
ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः। पशुकल्पम्। यजुःकल्पम्। विद्वद्देश्यः। विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पम्। विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु। ५। ३। ६८।
ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परः। ईषदूनः पटुः। बहुपटुः। पटुकल्पः। सुपः किम्। पचतिकल्पम्। प्रकारवचने जा
तीयर्। ५। ३। ६९॥ प्रकारवति चायम्। थाल तु प्रकारमात्रे। पटुप्रकारः पटुजातीयः। प्रागिवात्कः। ५। ३। ७०॥ इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक् काऽधिकारः।
अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः। ५। ३। ७१॥ तिङश्चेत्यनुवर्त्तते॥ ॥ ९ सुतसुपश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीया। विसुलभालीवत्त्वं लोकात्।
एवं पचतिकल्पमित्यादौ वपि बोध्यौ। विभाषा सुपः। सूत्रे सुप इति षष्ठ्यंतं। षष्ठ्यंतसमर्थप्रत्ययेनेत्युक्तेः सुबंतादिति। एतच्च पंचम्यंतमुक्तमेव। पुरस्ताद्बहुच्पर्यायस्य प्रा
गिति शब्दस्य सूत्रे यद्युक्तत्वात् प्रागित्यपठिष्यत इति तु मनोरमायां स्थितं। न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेपि षष्ठ्यंतसर्थेति षष्ठी स्यादिति वाच्यं। अ
[illegible]दिति सूत्रे च तरप्रत्ययो बहुच्त्वेपि षष्ठ्यंतसर्थप्रत्ययेनेत्येतद्वाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धांतयित्वा प्राक्प्रत्यया ग्रामादिन्युदाहृतत्वात्। काशिकायां त्वत्रा
पि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः सुबंतादिति च प्रयुक्तं। तदसमंजसमिति मत्वाहर दत्तेन कथंचित्समर्थितं ल्यप्लोपे पंचमी। एवंभूतं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति॥ ॥

मुखेवेति भोन तु शब्देन धारणे वर्तते इति भावः । तेन च बहुजेव विकल्प्यते न तु पूर्वत्वं । तु शब्दाभावे तु प्राक् विकल्पेन तथा च पक्षे बहुच् परः स्यात् । [illegible] स्य मते तु नेदं तु
[illegible] स्य फलं [illegible] । [illegible] तर स्यामित्यादौ प्रधानत्वात् [illegible] विकल्प्यते न तु परत्वं प्रत्ययएव हि परत्वविशिष्टो विधीयत इति विशेषण [illegible] मुलत्वात् । गुणो [illegible] च प
[illegible] त्वादिति न्याय [illegible] रिहापि विभाषा ग्रहणेन [illegible] जेवस [illegible] मं स्यते न पुरस्तादिति गतं । तु शब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव स [illegible] यथा स्यादित्ति न
[illegible] सं [illegible] णि [illegible] प्रत्ययो न कृते । प्रकृत्यर्थ [illegible] यांयेर [illegible] एवम बहुचः प्रयोगश्च प्राक्कृतरेव भवतीति । तेन बहुगुडो द्राक्षा लघुर्बहुतृणं न [illegible] दौ प्रकृतिवल्लिंगमेवम
वतिन [illegible] भिधेयवल्लिंगं । न तु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तन्ते [illegible] मिति । [illegible] मनेन तु [illegible] णेनेति चेद्वाहुः [illegible] देवत्त्वापत्ति [illegible] समानीये स्वार्थिका

कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥ का न्ताव्ययस्य दकारो नादेशः स्यात् कच् । अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥ कस्यायमश्वो ऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । ओकार
सकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका
मयका । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः । मिलित्वा [illegible] दत्वं कपरः । तूष्णीकामास्ते । शीले कोमलोपश्च ॥ तूष्णीशीलः । तूष्णीकः । पृथक् । पृथकिका । जल्प
तकि । धकित । हिरकुत । कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ । कुत्सितो [illegible] श्वकः । संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ॥ कुत्सितेऽकन्स्यान्न दनेन च [illegible] संज्ञा गम्यते ॥ शूद्रकः । राधकः
[illegible] स्वार्थमवचनम् । अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ॥ पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥ [illegible] ॥ [illegible] सोऽभिधेयवदेव लिंगवचने [illegible] इति । [illegible] त्वाद्रा
[illegible] शर्करा [illegible] गुडस्यादि सिद्धं । [illegible] सुपइत्यनुवर्तते । न तिङंतात्कोन । अव्ययस [illegible] नाम्नो अनुवर्तन इति । [illegible] प्रातिपदिकात्सुपइति वानुव
र्तत एव ॥ [illegible] ॥ कस्य च दः । कांताव्ययस्येति । सर्वनामग्रहणेतिङ [illegible] हणं च नेह संबध्यते तयोः कांतत्वासंभवात् । नचाधीक् अधीगित्यादौ संभवोऽस्तीति वाच्यं । कत्वस्यासिद्धत्वात्
यद्यपि [illegible] तेर्यङ्लुकि लङि तिपि [illegible] णि तिसंभवति तथापि यङ् [illegible] सार्वत्रिकत्वान्नेदं [illegible] समा [illegible] सकचित्वस्य सद्भावेपि सर्व विषय [illegible] सिवा विधीयन इति त्वबि
धिनेष्व वर्तत इति भावः । ओकारेति । अकच्विधौ सुपो ऽप्यनुवृत्त्या सत्त्वं [illegible] सुपा [illegible] विशेषणे कामचारात् । अव्यवस्था प्रसंगे भाष्यकारवचनाद्व्यवस्था श्रीयते ओकारसकारइ
त्यादि संकोचश्च युष्मदस्मदोत्र विषयकत्वेव भाष्येउदाहृतत्वात् ॥ अन्येषां त्वविशेषण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् न तु सुबंतस्य तेन सर्वके ण इमके न भवकं त्वमित्यादि

त्वध्ककामयके॥ न त्वत्र सुपः सागकचिकृते प्रत्ययेपर तत्स्वमादेशयोः सतोरपियो चोति यत्वं नस्याद्विभक्तिपरत्वाभावादिति चेन्मैवं। अकृतव्यूहपरिभाषया अनित्यत्वमाश्रि
त्याकः चः पूर्वमेव यत्वविधानात। ए॥ युवकामावकामित्यत्रापि अकच्चः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यं॥ शीलेक इति। शीलस्वभावो नियमश्चतूष्णीक इति केण इति ह्रस्वस्तु अव्यका
त्प्रत्ययेमान्त कथौ यत्र नेति योगविभाग ह्यन भवतीत्याहुः। अकचो द्वितीय अ कार उच्चारणार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति। पचतकीत्यादि॥ अनुकंपायां॥ कृपादयानुकंपस्यादित्य
मरः॥ नीतौ च तद्युक्तात् अनुकंपायुक्तादिति यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकंपायुक्तो न तु धानादिस्तथापि शिष्यानुधानादीनामप्यस्त्यनुकंपासंबंध इति भावः। धानका इति। धा

नीतौ च तद्युक्तात्॥ ५।३।७७॥ सामदानादिरूपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकंप्यमानयुक्तात् कप्रत्ययः स्यात्॥ हन्त ते धानकाः। गुडकाः। एहकिः। अद्धकि
पूर्वेणानुकंप्यमानात्प्रत्ययः। अनेन तु परम्परासम्बन्धेपीति विशेषः॥ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा॥ ५।३।७८॥ पूर्वसूत्रद्वयविषये॥ घनिलचौ च॥ ५।३।
७९॥ तत्रैव॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः॥ ५।३।८३॥ अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादचऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते। अनुक
म्पितो देवदत्तो देविकः। देवियः। देविलः। देवदत्तकः। अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः। ठग्रहणमुकाद्द्वितीयत्वकविधानार्थम्॥ वायुदत्तः। वायुकः
॥ पितृकः॥ चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य वाच्यः॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः॥ देवदत्तकः। देवकः। लोपः
पूर्वपदस्य च॥ दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिलः। दत्तकः। विनापि प्रत्ययम्पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः। देवदत्तः। दत्तो देवः। सत्यभामा। भामा सत्या। उवर्णाल्ल
इलस्य च॥ भानुदत्तः। भानुलः। ऋवर्णादपि॥ सवितृयः। सवितृलः। चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च। अप्रत्यये तथैवेष्टउवर्णाल्लइलस्य च १

नाथः। स्त्रीलियः। ततः कः के ण इति ह्रस्वः। कप्रत्ययांताट्टाप्। अत्र प्रत्ययस्थादितीत्वेन न भाव्यं। प्रायेणतु धानका इति पठ्यते। न चालिंगातिवृत्ति दृष्टव्येति हरदत्तः। कर्मव्यतिहा
रेणाच स्त्रियामि...तो सेढेणत्व स्त्रियामिति सूत्रे पुनः स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृतिलिंगं क्वचिदतिवर्तंत इति तेन धानका इत्यत्र पुंस्त्वमिति भावः। घनिलचौ च
॥ कारा यथा प्राप्तमिति॥ श्कार इह पूर्वसूत्रेणैव ठञ्विहितः वा वचनात्कोपि च कारेण तु कस्याप्यनुवृत्तेति चिंत्यं। योगविभागे फलमपि चिंत्यमिह हरदत्तः। ठजादौ॥ समाहार द्वंद्वे
सौत्रं पुंस्त्वं आदिग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं। यस्मिन्विधिस्तदादाविस्येव सिद्धमिति हरदत्तः। अस्मिन्प्रकरण इति। अनुकंपायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्यैव प्रत्यासत्त्या बुद्धौ सन्निधानादिति

अर्थग्रहणमिह सर्वलोपार्थं अन्यथा आदेः परस्येत्यादेरेव स्यादित्यभिप्रेत्याह द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वमिति। अजिनांतस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तनादाह लुप्यत इति। नः। ठग्र
हणं स्पष्टार्थं इकादेशे कृते अजादाविति वसिद्धत्वादत आह। ठको द्वितीयत्व इति। वायुक इति। वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य ठावस्थायामेव लोपे इसुसुक्तान्तादिति कः। किंच
पृथक् ठग्रहणस्य प्रयोजनं नान्तरमप्यस्ति यदनुचित्रगुप्रभृतिभ्यष्ठच् तदोगंतत्वात् कादेशप्राप्त्या प्रथममिकादेशस्यासंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थम
पि ठग्रहणेन ठच्चावस्थायामेव लोपे कादेशस्यासंभवादिकादेशे चित्रक इति रूपं सिध्यतीति बोध्यं चतुर्थादनजादौ चेति वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भक्त्वा व्याचष्टे। चतु
र्थादच ऊर्ध्वस्येति। अनजादाविति। हलादावित्यर्थः। अस्मिन् प्रकरण इत्येव। लोपः पूर्वपदस्य चेति। ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः। अप्रत्ययत एवेत्येतद्व्याचष्टे। विना
पि प्रत्ययमिति। एकलस्येति। इलस्य लः। लोप इ त्यर्थ तत्रादेः परस्येति इकारलोपो बोध्यः॥ ॥ प्राचामुपादेः। वह्वचो मनुष्यनाम्न इत्याद्यनुवर्तते। उपेन्द्रदत्त इति। ननु कृतसं

प्राचामुपादेरडज्वुचौ च। ५।३।८०॥ उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः। चाद्यथाप्राप्तम्। प्राचां ग्रहणं पूजार्थम्। अनुकम्पित उ
पेन्द्रदत्तः। उपडः। उपकः। उपिकः। उपियः। उपिलः। उपेन्द्रदत्तकः। षड्रूपाणि। जातिनाम्नः कन्। ५।३।८१॥ मनुष्यनाम्न इत्येव। जातिशब्दो
यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यात् अनुकम्पायाम् नीतौ च। सिंहकः। शरभकः। शरभकः। द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः॥ कहोडः
कहिकः। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः॥ वागाशीर्दत्तः॥ ॥ घेरुत्तद शब्दादेकाक्षरपूर्वा ततया ग्रहणाद्दृश्यादेरिति विधीय
मानो प्रत्ययो नाम्नः कृत्ये प्रत्यये नकारादेरेव स्यात्तत उपक उप इति रूपे न स्याताम्। किं तु उपियडउपेयक इति रूपे स्यातामेवं घनिलचठचश्चपि दोष एव। तस्मादिहैव द्वि
तीयं संध्यक्षरं चेति वार्तिकं कृतं सांकृतमिति इत्याहुः प्रकारान्तरेण निर्वाहसंभवान्नोक्तार्थ्याहि। आदुल्लंकृते द्वितीयं संध्यक्षरमित्यादिना अकारस्यापि लोपप्रस
क्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः। न च वर्णि तत्परेण समर्थग्रहणेन सोढ्यातिरित्येव परिभाषा बाधः शंक्यः। प्राग्दिश इति सूत्रे समर्थग्रह
णनिवृत्तिरित्युक्तत्वात् कृतसंधेरिति प्रागुक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहणं प्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्याविशेषपरत्वाश्रयणादिति। उपेंद्रः उपगुरुपकर्तृत्यादिरूपडादी
नां पंचानां रूपाणां साम्येऽपि सैंधवादिवद्विप्रकरणादिना विशेषाध्यवसेयः। जातिनाम्नः यि शब्दा जात्यंतरे प्रसिद्धाः मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्तरहोदाहरणं द्वितीय

मिन्मादि। एचः संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा। वागाशीरिति। वाचि आशीर्यस्येति विग्रहः॥ ॥ वाचिक इति। यद्यत्र द्वितीयादचऊर्ध्वस्य लोपः स्यात्तदा वाच आ इक इति स्थि तेयस्येति चेत्याकारस्य लोपेन सवर्णदीर्घस्य निवृत्ता दाकारांतस्य भत्वे अंतर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारांतस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोस्सतोर्वागिक इति स्यात्। उत्तरपदलोपेन तु अ जलादेशत्वेन तस्या निवृत्ताभावात्तुल्याविधिकत्वाच्च विभक्तिमिति भसंज्ञया सुप्तिङंतमिति पदसंज्ञायाः एकसंज्ञाधिकारान्यत्वाद्बाध्यते स्वादिष्विति पदसंज्ञा तु न शक्यनीयैव यच विभमिति भसंज्ञयास्तदपवादत्वात्। कथमिति। अत्राप्युत्तरपदलोपे जाते जश्त्वं दुर्लभमिति प्रश्नः। षषइति। अत्रसौत्र एकलोप इष्यते। न लोपसंख्यानिकइत्यर्थः। शेवल सुपरि। शेवलिक इति। बह्वचो मनुष्यनाम्न इति ठच्। घनिलचौ तु शेवलियः। शेवलिलः। शेवलादीनां तृतीयाल्लोपोपसंख्यानं। सचाकृतसंधीनां वक्तव्यः सुपर्याशीः सुप

वाचिकः। कथं षडङ्गुलीदत्तस्य षडिक इति। षषष्ठाजादि वचनात्सिद्धम्। शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्। ५।३।८४॥ एषां मनुष्यना म्नां ठाजादौ परे तृतीयादचऊर्ध्वं लोपः स्यात्। पूर्वस्यापवादः। अनुकम्पितः शेवलदत्तः। शेवलिकः। शेवलियः। शेवलिलः। सुपरिकः। विशालि कः। वरुणिकः। अर्यमिकः॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च। ५।३।८२॥ अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः। अनु कम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः। सिंहकः। अल्पे। ५।३।८५॥ अल्पं तैलं तैलकं। ह्रस्वे। ५।३।८६॥ ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः॥ संज्ञायां कन्। ५।३।८७॥ ह्रस्वे त्वकायां संज्ञातस्वां गम्यमानायां कन्। पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेणुकः। कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः। ५।३।८८॥ ह्रस्वा कुटी। कुटीरः। शमीरः शुण्डारः। कुत्वा डुपच्। ५।३।८९॥ ह्रस्वा कुतूः। कुतुपः। कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं। ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्। कासूगोणीभ्यां ष्टरच्। ५।३।९०॥ आयु धविशेषः कासूः। ह्रस्वा सा कासूतरी। गोणीतरी॥ ॥ ९ रिकः सुपरिपः। सुपरिल इति भाष्ये स्थितं। कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपाद पसंहिताकार्ये द्वाभ्यां लोपे सति सुपर्षिक इति स्यादिति व्याख्यातं। अयं भावः। संहिताकार्यस्यापि कृते तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपे सति शीर्दित्र इत्यस्यैव लोपः स्यात्। आ कृतसंधीनामुपसंख्यानेन तस्या निवृत्ताविति। ह्रस्वो तैलादेह्र्स्वदीर्घादिव्यवहाराभावात् वृक्षक इत्युदाहृतं। यद्यप्यत्र इत्यने नैव ह्रस्वं सिध्यति तथापि शाखावोचविशेषोऽयमाहुः। कुटीर इति। स्वार्थिकाः प्रकृतिलिंगमतिवर्तन्त इति पुंल्लिंगता नात्र संगच्छते॥ ॥

वेत्सोक्षाश्वा। ननु तन्वं न्यूनता सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य तस्यासत्तेः। कश्चित्तु तत्तःसहचरितधर्मान्तराणां तत्र वत्स[illegible]तराः वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोन्तरप्राप्तिलक्ष
हाद्वितीयमिति। नकलउक्षा नाम[illegible]लक्षणतनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः। अश्वायाम श्वादुत्पन्नोश्वः अश्वत्वं च जातिः। तत्सहचरितस्याश्वायामश्वादुत्पन्नत्वधर्मस्य न्यूनत्वम
श्वेपितृकता। तथा चेतरेभ्योश्वापाङ्गुल्यादिनोश्वतरः। ऋषभो भारस्य वोढा तस्य तनुत्वं भारोद्वहने मंदशक्तिता। तद्वांस्तु ऋषभतरः। किंयत्तदो। कतरो वैष्णव इति। गुणेन नि
र्द्धारणमिति। क्रियया संज्ञाभ्यां निर्द्धारणे तु कतरो ध्यापकः। कतरो देवदत्तः स्यादित्येवं। ननु द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच्चेद्भवति तर्हि कयोरन्यतरो देवदत्तः। ययो
रन्यतरस्तयोरन्यतर इति। एवमादिषु। अत्राहुः। निर्द्धार्यमाणवाचिभ्य एवायं प्रत्ययो गमिधानस्वाभाव्यात् तेनात्रेनातिप्रसंग इति। एकस्येति किं। द्वयोरिति क
र्मेति षष्ठी मा भूत्। तथाहि सत्यस्मिन्सर्वकोदेवदत्तयज्ञदत्तादित्यादिर्वक्तव्यः स्यात्। वा बहूनां। किंयत्तद इति वर्त्तते। जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वंद्वः। अत्र

वत्सोक्षा। ऋषभेभ्यश्च तनुत्वे। पा। ५।३।९१॥ वत्सतरः। द्वितीयं वयः प्राप्तः। उक्षतरः। अश्वतरः। ऋषभतरः। प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम्। किं
यत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्॥ पा। ५।३।९२॥ अनयोः कतरो वैष्णवः। यतरः। ततरः। महाविभाषया कः। यः। सः॥ वा बहूनां जातिप
रिप्रश्ने डतमच्। पा। ५।३।९३॥ बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात्। जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे। कतमो भवतां कठः।
यतमः। ततमः। वाग्रहणमकजर्थम्। यकः। सकः। महाविभाषया यः। सः। किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि। कतरः। एकाच्च प्राचाम्। पा। ५।३।
९४॥ इतरच् डतमच्च स्यात्। अनयोरेकतरो मैत्रः। एषाम् एकतमः॥ ॥ ९९ जाताविति सर्वेषां विशेषणं। षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जा
तिग्रहणस्य निष्कृष्यसंबंधो[illegible] स्यात्। परिप्रश्नग्रहणं तु [illegible] विशेषणं तच्च [illegible]निवृत्त्यर्थं। तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायं क्रियागुणसंज्ञाभिरपि नि
र्द्धारणे डतरच् [illegible]त्तथा पूर्वमपेक्षितमिति [illegible] बहूनां निर्द्धारणे पि डतरच [illegible]तथा च वार्त्तिकं। किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यान
र्थक्यमिति। अत्र कैयटः। द्वयोरिति जातिपरिप्रश्न इति चानर्थकमेवमेव भवतीति तदेतदाह। प्रत्याख्यातमाकर इति। कठ इति। कतमो भवतामध्यापकः श्रू
रो देवदत्तो वेत्युदाहार्यो ध्यापकः स कर इति। कक इति तु नो [illegible] अप[illegible] हितस्यापि किमः कर इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात्। महाविभाषयेति। प्राग्दिश इति सूत्रे

सि·कौ·
टी·त·
सु·त·
८३

समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेपि वाग्रहणमनुवर्तत इत्युक्तत्वादिति भावः। किंयत्तद इति सूत्रे द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानादाह। किमोस्मिन्निति। एकाच्च। प्राचांग्रहणं पूजा
र्थं विकल्पोऽनुवर्त्तत एव॥ ॥ अवक्षेपणे कन्। कुत्सिते तु कः। स्वरविशेषः। येन इत्वर इति। अवक्षिप्यते येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्त इति भावः। प्रागि
वीयानां पूर्णो विधिः। अश्वक इति। अश्वशब्दोऽश्व एव वर्तते कन् प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृशाकृतिना यं स्वार्थिक इत्येके। अन्ये तु सादृश्यनिबंधनादभेदोपचारात्तौ
र्वाहीक इतिवदश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते। प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इत्याहुः। प्रतिकृतौ किं गौरिव यः तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्र

अवक्षेपणे कन्। ५।३।९५॥ व्याकरणेन गर्वितः। व्याकरणकः। येनेत्तरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम्। स्वतः कुत्सिते तु कुत्सित इत्यस्य। प्रागिवीयानां
पूर्णो विधिः। इवे प्रतिकृतौ। ५।३।९६॥ कन् स्यात्। अश्व इव प्रतिकृतिः। अश्वकः। प्रतिकृतौ किम्। गौरिव गवयः। संज्ञायां च। ५।३।९७॥ इवार्थे क
न् स्यात् समुदायश्चेत्संज्ञा। अप्रतिकृत्यर्थमारंभः। अश्वसदृशस्य संज्ञा। अश्वकः। उष्ट्रकः। लुम्मनुष्ये। ५।३।९८॥ संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यात्
मनुष्ये वाच्ये। चंचा तृणमयः पुमान्। चंचेव मनुष्यश्चंचा। वर्ध्रिका॥ जीविकार्थे चापण्ये। ५।३।९९॥ जीविकार्थं यद्विक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये
कनो लुप्स्यात्। वासुदेवः। शिवः। स्कंदः। देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम्। अपण्ये किम्। हस्तिकान्विक्रीणीते। देवपथादिभ्यश्च।
५।३।१००॥ कनो लुप्स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोयम्। वस्तेर्ढञ्। ५।३।१०१॥ इवेत्यनुवर्त्तत एव। प्रतिकृतावितिनिवृत्तम्। वस्तिरिव
वास्तेयम्। वास्तेयी। शिलाया ढः। ५।३।१०२॥ शिलेव शिलेयम्। ।शिलाया इति योगविभागाड्ढञपीत्येके। शैलेयम्। शाखादिभ्यो यः। ५।३।१०३॥
शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः। द्रव्यं च भव्ये। ५।३।१०४॥ द्रव्यमयं ब्राह्मणः। कुशाग्राच्छः। ५।३।१०५॥ कुशाग्र

तिकृतिः। गवयस्तु नैवं। समुदायश्चेत् इति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायश्चेदश्वसदृशस्य संज्ञेत्यर्थः। चंचावध्रिके इति। लुपि युक्तवद्भावात्स्त्रीलिंगता। वासुदेवः शिव इत्या
द्याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्गृहं भिक्षमाणा अटंति ता एवमुच्यन्ते। देवलका अपि त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः। याश्चायतनेषु प्रतिष्ठाप्यंते पूज्यंते च तासूत्तरसूत्रेण लुप्
न दृष्टं। अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु इति। आर्चासु प्रतिमासु कीदृशीषु पूजनार्हासु गेहेष्वायतनेषु वा याः पुः पं तेना

[illegible]त्रकर्मध्वजाभ्यां [illegible] निरूतयोरेल [illegible]ते आर्चासूद्रा [illegible] शिवः विष्णुः चित्रकर्मणि अर्जुनः दुर्योधनः। ध्वजेषु कपिः। गरुडः सिंहः सुपर्णमिह [illegible]कारात्
यः ध्वजेषु रात्रांसंतिः हस्तिकानिति। ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठंति। रामसीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक् धिक् आसम्यप्र्यायाप [illegible]स्थान्नवेत्ति

समासाच्च तद्विषयात्। ५। ३। १०६॥ इवार्थे विषयात् समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो देवदत्तस्य वधः। इह काकतालसमागमसदृश
श्वोरसमागम [illegible] समासार्थः। तत्प्रयुक्तः काकमरणमस्य दृशस्तु प्रत्ययार्थः। अजाकृपाणीयः। अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः। शर्करादिभ्योऽ
ण्। ५। ३। १०७॥ शार्करं वज्ञार्करम॥ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्। ५। ३। १०८॥ अंगुलीव। आङ्गुलिकः। भरुजेव। भारुजिकः। एकशालायाष्ठजन्यतर
स्याम्। ५। ३। १०९॥ एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा पक्षे ठक्। एकशालेव। ऐकशालिकः। एकशालिकः। कर्कलोहितादीकक्। ५। ३। ११०॥ कर्कः
शुक्लोऽश्वस्तद्वत्। कार्कीकः। लौहितीकः स्फटिकः॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्। ५। ३। ११२॥ इवार्थे निवृत्तः। नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकाम
प्रधानाः संघाः पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात्। लौहितध्वज्यः। व्रातच्फञोरस्त्रियाम्। ५। ३। ११३॥ व्रातः कापोतपाक्यः। च्फञ्। कौञ्जायन्यः ब्राध्नाय
न्यः। आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेषु ब्राह्मणराजन्यात्। ५। ३। ११४॥ वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्। क्षौद्रक्यः। मालव्यः। टि
त्वान्ङीप्। क्षौद्रकी। आयुधेति किम्। मल्लाः संघः। [illegible] वाहीकेषु किम्। शबराः। अब्राह्मणेति किम्। गोपालवाः। शालङ्कायनाः ब्राह्मणे तद्वि
शेषग्रहणम्। राजन्ये [illegible] वृकाट्टेण्यण्। ५। ३। ११५॥ आयुधजीविसंघवाचकात्स्वार्थे। वार्केण्यः। आयुधेति किम्। जातिशब्दान्मा भू
त्। दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः। ५। ३। ११६॥ दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठाच्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो येषां ते

[illegible]दिवर्त्तनं [illegible] इति [illegible] हस्तिकानिति वनरामकं सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधव इति। देवपथ इत्यादि। देवपथ इव अ
तिकृति। [illegible] इति [illegible] यमः। द्रव्यं च भव्ये। द्रुशब्दादिवार्थे यप्रत्ययो निपात्यते॥ ॥ समासाच्च तद्विषयात् छेन प्रकृतदृष्टा

छः स्यादिति। इवार्थ इति बोध्यं। पूगाञ्ञ इत्यतः प्रागिवेत्यधिकारात्। अस्त्री च्छ्यामेत्यादौ तु एक एवेवार्थः स च समासान्तर्भूत इति छो न भवत्युक्तार्थानामप्रयोगात्। का कतालीय इति। प्रकृतसूत्रादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा। उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः स च छप्रत्ययविषय एव तेनेह स्वातन्त्र्यं उपाध्यन्तरयोगाति ग्रहश्चेनेत्याकरः। इह काकतालेत्यादि॥ आगच्छतः काकस्य कस्मात्तालफलपतनाद्यथा वधस्तथैवाकस्मिकचोरसमागमाद्देवदत्तवधः। एवमजाया आगच्छन्त्या कृपाणपतनात् यथा वधस्तत्र इदं शामरणमिति फलितोर्थः। अतर्कितोपनत इति। अचिन्तितोपपन्नः यादृच्छिक इत्यर्थः। पूगाञ्ञ्यो॥ स्वरूपग्रहणं तु न भवति अग्रामणीपूर्वादिति वचनात्। पूर्वशब्दोत्र अवयववचनः। अग्रामणीपूर्वादिति किं। देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः। स एवं ग्रामणीरिति कन्। अत्र समुदायः पूगवचनः। लोहितध्वज्य इति। लोहितः ध्वजो यस्य संघस्य सः लोहितध्वजः। स एव लोहितध्वज्यः। व्रातच्फञोरिति। उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः। उत्सेधः शारीरायासः। कौ

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी। क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः १ दामनीयः। दामनीयौ। दामनयः। औलपिः। औलपीयः। त्रिगर्तः। कौण्डोपरथीयः। दाण्डकीयः। पार्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ। ५।३।११७॥ आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे। पार्शवः। पार्शवौ। पार्शवाः। यौधेयः। यौधेयौ। यौधेयाः॥ ॥

१ जानक्य इति। गोत्रे कुञ्जादिभ्य इति च्फञ्। दामन्यादित्रिगर्तषष्ठात्स माहारहं द्वात्यं च मी। त्रिगर्तषष्ठेभ्य इति। येषामायुधजीविनां षडन्तर्वर्गाः षष्ठवर्गास्तु त्रिगर्तास्तेभ्य इत्यर्थः। त्रिगर्तवर्गषष्ठकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह॥ ❀ ॥ आहुस्त्रिगर्तषष्ठांश्चेति। अत्र जानकि पर्यन्तास्त्रिगर्तवर्गाः तेषु च त्रिगर्तषष्ठेषु प्रथमपञ्चमौ कौण्डोपरथब्रह्मगुप्तशब्दौ शिवाद्यणन्तौ शेषास्त्विञन्ताः। केचित्तु अतद्धितान्तमेव पञ्चमं ब्रह्मगुप्तशब्दं पठन्ति। कौण्डोपरथीय इति। बहुवचने तु कौण्डोपरथाः दाण्डकय इत्यादि। पार्शव इति। पर्शुरिति जनपदशब्दस्ततो यत्येद्य ञ्मगधेत्यण बहुत्वेन तद्राजत्वाल्लुक्। पुनः संघविवक्षायामनेनाण्। अस्याप्यणो बहुत्वेन तद्राजत्वाल्लुक्। तदाह। पर्शव इति। ननु पर्शुरिति यो जनपदशब्दस्तस्मादेवानेन यत्स्वार्थेण् विधीयतां मं प्रत्ययेन विपर्शुशब्दात्संघविवक्षायामेव धातुस्वार्थिकत्वं न सिध्येदिति चेदत्राहुः। केवलः पर्शुशब्द एव जनपदवाचीन त्वणन्त इति जनपदवाचिनः स्वार्थेऽण् न विधीयते किं तु ञ्मगधेत्यणो तद्राजस्य बहुष्वित्यादिना लुकि बहुपत्यवाचि पर्शुशब्दादेव स्वार्थे विधीयते स्वार्थश्चात्र संघ एव। न च पर्शुशब्दस्य संघवाचित्वं नेति शङ्क्यं॥

यद्वाऽपत्यं वा विवक्षितं संघो वा विवक्षितो व्यादिति न काप्यनुपपत्तिरिति। यौधेय इति। युध्यते सा युधा। युधेरिगुपधलक्षणः कः। युधाया अपत्यं द्व्यच इति ढक्। तदन्तात् संघविवक्षा
यामनेनाञ् तेन यौधेय इति आद्युदात्तं भवति। किं च यौधेयस्य को लक्षणं वा यौधेयः संघाङ्कलक्षणेत्यत्रैतादृणा। एवं यौधेयादिषु पठ्यन्ते। नाः कौकेयाः स्वकोशुभ्रसर्वे शुभ्रयो
जनहूयमृत्यां यौधेया इति। अत्रोत्सुक अन्तोदात्तानां नञ्चनसाच्चभर्गं त्यादिना निषेधः शांकवः स्त्रियामवतन्निषेधात्॥ ॥ आभिजित्य इति। आभिजितशब्दाद् अणन्ता
बन्त्राएवं विदभृत्यमतिभ्यो अणि तदन्तेभ्यो वैदभृतशालावतशैखावतादिभ्यो यञ्॥ पादशतस्य संख्यादेः। पादशतस्य किम्। द्वौ द्वौ माषौ ददाति। संख्यादेरिति किं। पा
दपादं ददाति वीप्सायां भीतर्। द्वौ पादौ ददाति। अनैमित्तिकत्वार्थमिति। निमित्ते भवो नैमित्तिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। तद्धितार्थ इति समास इति। यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वी।

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्। पा ४।३।११८॥ अभिजिदादिभ्यः अणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात्। आभिजि
तः पुत्राः आभिजित्याः। वैदभृत्याः। शालावत्याः। शैखावत्याः। शामीवत्याः। और्णावत्याः। श्रौमत्याः। ञ्यादयस्तद्राजाः। पा ५।३।११९॥ पूगाञ्ञ्यस्त्या
दयुक्ता एतत्संज्ञाः स्युः। तेनास्त्रियां बहुषु लुक्। लोहितध्वजाः। कपोतपाकाः। कौञ्जायनाः। ब्राध्नायना इत्यादि। पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सा
यां वुन् लोपश्च। पा ५।४।१॥ लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम्। अतोऽनन्त्यस्य निवृत्तिः। पादः पत्। तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः। वुन्नन्तं स्त्रिया
मेव। द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम्। द्विशतिकाम्। पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्। द्विमोदकिकाम्। दण्डव्यवसर्गयोश्च
॥पा ५।४।२॥ वुन् स्यात्। अवीप्सार्थमिदं। द्वौ पादौ दण्डितः। द्विपदिकां व्यवसृजति ददातीत्यर्थः॥ ॥ ११ स्यात्तथापि वुनाद्यो त्यतितद्धितार्थम

वत्स्यैवेति भावः। ददातीति। समर्पणमात्रमिह ददाते रर्थः। न तु परस्वत्वापादनपर्यन्तं तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात्। केचित्तु व्यवसृजते र्दानेः प्रयोगस्तस्यैवं उत्तरसू
त्रस्य प्रवृत्तिमाहुः। अन्यत्रापि दर्शनादिति। द्वौ द्वौ माषौ ददाति। पा रीत्वं नभिधानान्नातिप्रसंग इति भावः। दण्डव्यवसर्ग। दण्डनं दण्डः। दण्डेश्चुरादित्वं ततो भावे घञ्। अत्रापु
दाहरणे तद्धितार्थे इति समासः। स्त्रीलिंगं च तद्धितार्थत्वात् यद्यप्यन्यथैवं तद्धितार्थः स्वार्थिकत्वाद्धेतोः। द्वौ पादौ दण्डित इतादेव दत्तेन यत्तद्दत्त इति शेषः। दण्डेः प्रधाने कर्म
णि क्त इति यत्तद्दत्तस्यैव प्रथमा द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र च द्वितीया भवति दण्डिग्रहणार्थ इति द्विकर्मके षु क्त मा तथा च द्विपदिकाकमेकग्रहणविषयीभूतो यत्तद्दत्त

स्थूलादिभ्यः। प्रकारभेदः सादृश्यं च उभयत्रापि यथासंभवं कन्। जातीयरोपवाद इति। तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति न तु प्रकारमात्र इत्युक्तं भवति। चंचद्बृहतोरिति। एता
वपि स्थूलादिष्वेव पठितव्यौ विशिभाक्। चंचत्क इति चंचा तिस्खलनकर्मा। चंचत्येव कश्चिच्चंचत्कः॥ एवं बृहद्विशेषो बृहत्कः। यद्वा अचंचन्नबृहन्नपि प्रभाविशेषाच्चंचन्नि
व बृहन्निव मणिविशेषाल्लक्ष्यते स चंचत्कः। बृहत्कः। सुरक इति। कोण इति ह्रस्वः। चित्रकमिति। ईषच्छिन्नमित्यर्थः। क्तप्रकृतिवाच्यया क्रियया क्तप्रत्ययवाच्यस्य सा
धनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः। सुत्ता। नसामिवचने। सामि अर्द्धः उच्यतेऽनेनेति सामिवचनमिति व्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह। सामिपर्याय इति। सामिकृत
मिति। सामीति समासः अर्द्धकृतमिति। विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा प्रकृते वेति। सामिवचनेनैवेत्यर्थः। ज्ञापयतीति। अयं भावः। नसामिवचन इत्यनेनानत्यन्तगताविति

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्। ५।४।३॥ जातीयरोपवादः। स्थूलकः। अणुकः। चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्। चञ्चत्कः। बृहत्कः। सुराया
अहौ॥ सुरावर्णोऽहिः सुरकः। अनत्यन्तगतौ क्तात्। ५।४।४॥ छिन्नकम्। भिन्नकं। नसामिवचने। ५।४।५॥ सामिपर्याये उपपदे
क्तान्तात्कन्न। सामिकृतम्। अर्द्धकृतम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्प्राप्तः। इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि क
नं ज्ञापयति। बृहतिकम्। बृहत्या आच्छादने। ५।४।६॥ कन्स्यात्। द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा। आच्छादने किम्। बृहती छन्दः। अ
षडक्षाशितंग्वलंकर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः। ५।४।७॥ स्वार्थे। अषडक्षीणो मन्त्रः। द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः। आशिता गावोऽस्मिन्निति आ
शितङ्गवीनमरण्यम्। निपातनात्पूर्वपदस्य मुम्। अलंकर्मीणः। अलम्पुरुषीणः।

निकेनोननिषेधः सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्रसक्त्यभावात् तेभ्यो असमासे सामिपदे नैव अनत्यन्तगतेर्द्योतनात् समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च। न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य॥ ॥
क्तान्तत्वमस्तीति शंक्यं सामिशब्दस्य गतिसंज्ञकत्वाभावात्। तस्मात्स्वार्थिक एव कन्निषिध्यत इति इदमेव निषेधवचनं क्वचित्स्वार्थिकं कनं ज्ञापयतीति। अषडक्षीण
इति। अविद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। अक्षिशब्दोऽत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्त्तते। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्। तदन्तादनेन खः। मन्त्रो मन्त्रणं। आशितंगवीनमि
ति। आङ्पूर्वादश्नातेराशितः कर्त्तरि ज्ञापकात्कर्त्तरि क्तः। एवं तालकर्माणि वा उभयथापि प्रभूतघवसमितिफलितोऽर्थः। अलंकर्मीण इति अलंकर्म अलंपुरुषेतिपर्याद

ईश्वराधीन इति। अधिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तं। तमबादय इति। अतिशायने तमबिष्ठनावित्यादयः। प्राक्कन इति अवक्षेपणे कन्निति विहितात्। ण्यादय इति। पूगाञ्ञ्योग्रामणी-
पूर्वादित्यादयः। प्राग्वुन इति। पादशतस्य संख्यादेरिति विहितात्। अमादय इति। किमेत्तिङव्ययघादाम्विद्रव्यप्रकर्षे इति। तत्र कृतवचने मयडित्यतः प्रागि-
त्यर्थः। बृहतीजात्यन्ताः इति। ——— बृहतीशब्देन बृहत्या आच्छादने इति विहितः कन उपलक्ष्यते। जात्यन्तशब्देन जात्यन्ताच्छ इति छः बहुवचननिर्देशादाशब्दाद्योग-
ध्यते। यो हि वैयाकरणशास्त्रीयशब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयत इति नियमवादिवन्नित्या एवेति स्थितमाकरे। कनुष्ठौ मुक्त्वा मूले बृहतीमात्रप्रयोगो जात्यन्तम-
त्र प्रयोगश्च कृतस्सन्तु अज्ञकौ व्यावर्णधानवादत्वान्नदोषाय। विभाषाञ्चेर॥ दिक्स्त्री चेति दिक् स्त्रीत्र तत्र प्रतिषेधो न तु दिक्ष्विति स्त्रियां चा। स्त्रीलिंगैकवचननिर्देशात्

ईश्वराधीनः। नित्यायुक्तः उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्। अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्या इष्यन्ते। तमबादयः प्राक्कनः। ण्यादयः प्राग्वुनः। आ-
मादयः प्राङ्मयटः। बृहती जात्यन्ताः समासान्ताश्चेति। विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्। ५।४।८॥ अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्ख स्याद्वा स्वार्थे।
प्राक्। प्राचीनम्। प्रत्यक्। प्रतीचीनम्। अवाक्। अवाचीनम्। निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यवमाधमाः। अर्वं नमश्वं गीति। अर्वाक्। अर्वाचीनम्। अ-
दिक्स्त्रियां किम्। प्राची दिक्। उदीची दिक्॥ स्त्रीग्रहणं किम्। प्राचीना ब्राह्मणी। स्त्रीग्रहणं किम्। प्राचीनं ग्रामादाम्राः। जात्यन्ताच्छ बन्धुनि। ५।४।९॥
ब्राह्मणजातीयः। बन्धुनि किम्। ब्राह्मणजातिश्शोभना। जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु। स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्। ५।४।१०॥ सस्थानेन तुल्ये-
न चेत्स्थानान्तं सार्थवदित्यर्थः। पित्रा स्थानीयः। पितृस्थानः। सस्थानेन किम्। गोस्थानम्। अनुगादिनष्ठक्। ५।४।१३॥ अनुगदतीत्यनुगादी। स एव

प्राचीनमिति। प्रकर्षस्य कालनिमित्तकत्वाद्वा विनैवार्थः। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यं। प्राचीना ब्राह्मणीति। प्रकर्षेणाञ्चतीति प्राचीनेत्येवं क्रियानिमित्तको वा देशकालनिमित्तको वा अयं
शब्दः। ब्राह्मण्यां वर्ततेऽतो न दिक्स्त्रीति प्रतिषेधाभावः। प्राचीनमिति। प्राच्या दिशोऽत्यर्थे दिक्शब्देभ्य इत्यस्ताति। अञ्चेर्लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक्। तद्धितश्चासर्वविभक्ति-
रित्यव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः। स्वभावान्नपुंसकत्वं। ब्राह्मणजातीय इति। द्व्येकयोरिति वद्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः तस्य जातिशब्देन सह बहुव्रीहिः ब्राह्मणत्वजात्याधारमू-
र्त्तः पिण्ड इत्यर्थः। ब्राह्मणजातेरिति षष्ठीतत्पुरुषः भावप्रधानेन स[illegible] मेधा इयो वा। जातेर्व्यञ्जकमिति। बध्यते जातिरस्मिन्निति बन्धुः शृस्वृस्निहीत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः

सि·कौ
टी·त
सु·त
८६

दृष्टोपि बंधुशब्दः आसमपर्यायः पुल्लिंगोस्ति तथापि स नेह गृह्यते। बंधुनीति नपुंसकनिर्देशादिति भावः। स्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं तुल्येनेति पितृस्थानीय इति स्थानमत्र संबं
धविशेषः। पदमिति पस्य प्रसिद्धिः। पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः पितृतुल्य इत्यर्थः। गोस्थानमिति। तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थानं देशः। इति करणे विवक्षार्थे स्नेनन त्पुरुषो बहु
व्रीहिर्वा यस्तुल्यः स्थानशब्दश्च समासो न भवति अनुगादिनः। प्रकृतिग्रहणं स्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत्। न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः ठको नित्यत्वादिति हरदत्तः। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनिः।
।। विसारिणो।। पूर्ववदित्यादि। णिनिः। हरदत्तस्तु सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये इति णिनिरुपसर्गभिन्न एव सुप्युपपदे भवतीत्याशयेन पूर्वसूत्रेस्मिन्नपि एवं नियामकत्वात् णिनिरित्या
ह। तदयुक्तं। स एवमूर्वेपि जीविनां। अनुपायि...। नवचनीयाः प्रभवो नुजा विभिरित्यादिप्रयोगानुरोधेन उणादौ तु प्युपपदे पिणिनेरवश्यं स्वीकर्तव्यत्वात् यानिपातनाश्रयणा

विसारिणो मत्स्ये।पा।४।१६।। अण्स्यात्। वैसारिणः। मत्स्य इति किम्। विसारी देवदत्तः। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्।पा।४।१७।। अभ्यावृ
त्तिर्जन्म क्रियाजन्मगणने वर्तमानेभ्यः संख्याशब्देभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात्। पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। संख्यायाः किम्। भूरिवारान् भुङ्क्ते। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्।पा।४।१८
कृत्वसुचोऽपवादः।। द्विर्भुङ्क्ते। त्रिः। रात्सस्य। चतुः। एकस्य सकृच्च।पा।४।१९।। सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच्। सकृद्भुङ्क्ते। संयोगान्तस्येति सुचो लोपः। न तु हल
ङ्यादिभिरिति। अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात्। विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले।पा।४।२०।। अविप्रकृष्ट आसन्नः। बहुधा। बहुकृत्वो वा दिवस
स्य भुङ्क्ते। आसन्नकाले किम्। बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते।। तत्प्रकृतवचने मयट्।पा।४।२१।। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम्। भावेऽधिक
रणे वा ल्युट्। आद्ये प्रकृतमन्नं अन्नमयम्। अपूपमयम्। यवागूमयी। द्वितीये।। ।। १ स्वव्यर्थत्वात्। अणित्यनुवर्तनादाह। अण्स्यादिति। वै

सारिण इति। इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावः। संख्यायाः। अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते तदा षट्कृत्वः प्रवृत्तो पंचकृत्व इति स्यात्। नात्र विवक्षितमर्थमाह। अभ्याव
त्तिर्जन्मेति। भूरिवारानिति। भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणं। बहुगणेति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। अनियतसंख्यावाचिनां चेद्भवति बहोरेवेति नियम
मशरीरमिति मनोरमा। बहुगणयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये।। वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वात् कालाध्वनोरिति द्वितीयेति हरदत्तः। वारशब्दस्य कालवाचित्वे
भूरिशब्दोपि तत्समानाधिकरणत्वात्काल एव वर्तत इति कथमत्र प्रसंग इति चेत् इत्याहुः। कालवाचित्वेपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसंग इति। अभ्यावृत्तिगणने किं।।

ंचपाकाः स्थूलपाकाः इत्येवं क्रियामात्रगणनेमाभूत्। क्रियाग्रहणं किमर्थं। यावता अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवति साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः न द्रव्यगुणयोः तयोः सुसिद्ध
स्वभावतया शब्दाभिधानात्। पुनःपुनर्दण्डी पुनःपुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवति क्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेन्नैवं। उत्तरार्थं क्रियाग्रहणस्या
वश्यकत्वात्। एकस्य सकृच्च। अभ्यावृत्तिरिति न संबध्यते। एकशब्देन त्वेकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते तस्यास्त्वावृत्तेरसंभवात्। क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकमन्यथा आ
दशतः संख्याः संख्येये वर्त्तन्ते इत्येको भुंक्ते इत्यत्रापि स्यादिति। इह साधु पचतीत्यादिवदेकं भुंक्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः। एकः पाक इत्यत्र
तु अनभिधानादेति काशिका। संयोगान्तस्येति। हल्ङ्यादिना सुलोप इति प्राचांग्रंथयोः युक्त इत्याह। नन्विति। सुतिसीति साहचर्याद्धि भक्तय एव तत्र गृह्यन्त इत्यभिप्रेत्याह।
सिचरेवेति बहुधा दिवसस्य भुंक्ते इति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरण इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्त्तव्या। शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्यास्स
मासनिवृत्तिफलकतया तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः। तत्प्रकृत प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति। यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः तथापि वच
नग्रहणादयं विशेषो लभ्यते वचनग्रहणाद्धि यादृशस्य प्रकृतत्वं लोके [illegible] वचनं प्रत्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं। आद्य इति। प्रथमान्तात्प्रकृते द्योत्ये प्रत्ययः स्वार्थिक
त्वात्प्रकृतितो लिंगं। अपूपमयं पर्वेत्यपि क्वचिन्नियम्यते। प्रस्तुतोऽपूपः अपूपमयं क्वचित्तु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त्तन्ते। अस्मिन्पक्षे तद्ग्रहणं व्यर्थं। द्वितीये त्वाव
श्यकं प्रथमान्तादेव प्रत्ययः [illegible] मार्थं। द्वितीये इति। अस्मिन्पक्षे तु [illegible] अनन्तात्प्रकृतेनानाच प्रकृत्यर्थविशेषणं स्फुटोक्तमधिकरणं तु मयडर्थः। अत एव विशेष्यनिघ्नतानयो

अन्नमयो यज्ञ इति । अन्नं प्रकृतमुच्यते अस्मिन्नित्यर्थः । मौदकिकं शाष्कुलिकमिति । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । आवसथ इति । उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः । निपातसमुदाय इति । उपदेशपारंपर्ये वर्त्तते वचनाच्चा प्रातिपदिकादेव प्रत्ययः । ऐतिह्यमिति हाव्ययमिति कोशः । भेषजमिति । भिषज्यतेः कंड्वादियगन्तात्क्विप् भिषजामिदं भेषजं । अस्मात्स्वार्थनिपातनादेकारः । एतद्दैवत्यमिति । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः । अर्घ्यमिति । मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः । पूर्वोक्तादिति । त्वप्तनप्त्वप्रत्यया इत्यर्थः । आग्नीध्रमिति । अग्नीधः शरणे रण् भं चेति औणादिके धुक्प्रत्ययादिकं तं तत्रान्तोदात्तं ततः स्वार्थेऽनेनाञ् । आद्युदात्तत्वफलं । फलांतरमप्याह स्त्रियामिति ।

अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । समूहवच्च बहुषु ।५।४।२२। सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम् । मोदकमयं । शाष्कुलिकम् । शष्कुलीमयं । द्वितीयेऽर्थे । मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ।५।४।२३। अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिह इति निपातसमुदायः । ऐतिह्यं । भेषजमेव भैषज्यम् । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ।५।४।२४। तादर्थ्य एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् । पितृदैवत्यम् । पादार्घाभ्यां च ।५।४।२५। पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । नवस्य नू आदेशः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् । नश्च पुराणे प्रात् । पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनं । प्रीणं । भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ भागधेयः । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । आग्नीध्रसाधारणादञ् । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी । अतिथेर्ञ्यः ।५।४।२६। तादर्थ्य इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् । देवात्तल् ।५।४।२७। देव एव देवता । अवेः कः ।५।४।२८। अविरेवाविकः ॥ यावादिभ्यः कन् ।५।४।२९। याव एव यावकः । मणिकः । लोहितान्मणौ ।५।४।३०। लोहित एव मणिर्लोहितको मणिः ॥ ॥

आग्नीध्रीति शालेति विशेष्यं । समानं धारणमस्याः साधारणी । अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबंधा भूम्यादिः पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः । विभाषाप्रकरणे दञभावे टाप् । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूमिः । नन्वञभावपक्षे समानस्य साधारण इत्येव स्यान्न तु वृद्धिरिति चेदत्राहुः । साधारणादञित्यत एव निपातनात्समानस्य सभावविधानाद्वा इष्टसिद्धिरिति । देवतेति तलंतं स्त्रियां ॥

वर्णे चानित्ये अनित्ये किं। लोहितं रुधिरं। लोहिता लाक्षा। अनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वं। अत एव रक्ते इत्युत्तरसूत्रं सार्थकं। लाक्षादिना रक्ते लौहित्य
स्य यावद्द्रव्यमवस्थानेन नित्यतया पूर्वेण सिद्धेः। लोहितक इति। कोपेन लोहितो यः पुरुषस्तस्मिन्नेव क्षणे दृष्टे कोपशान्तौ लोहितो न स्यादिति भवत्यत्रानित्यो वर्णः। प्राति
पदिकात्तद्धितप्रत्ययप्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षस्य चाश्रयणे वर्णादनुदात्तादित्यतः प्रागेव कनि कृते लोहितिके तिरूपं न स्यादित्याशंकायामाह॥
लिंगबाधनं चेति। लोहितादिभ्यः परत्वलक्षणेऽनिकाऽनिके त्यादरपि संग्राह्यत्वात्। एवं तान्तद्धिता इति पक्षस्याति निरवकाशत्वमपवादत्वमिति पक्षस्य च मुख्यत्वात् ...
श्रयणे तु वर्णादनुदात्तादित्यस्यानन्तरमेव कनः प्रवृत्तेः कन् प्रत्ययस्य पुल्लिंगे सावकाशतया निरवकाशत्वाभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यं। अत एव ङ्याप्ग्रह

वर्णे चानित्ये ५।४।३१॥ लोहितकः कोपेन। लोहिता लिङ्गबाधनं वा। लोहितिका लोहिनिका। रक्ते ५।४।३२॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात्। लालि
तः। वा धमे वा। लोहितिका लोहिनिका शाटी। कालाच्च ५।४।३३॥ वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते ... कालकं मुखं वैलक्ष्येण। कालकः पटः। का
लिका शाटी॥ विनयादिभ्यष्ठक् ५।४।३४॥ विनय एव वैनयिकः। सामयिकः। उपायाद्ध्रस्वत्वं च। औपयिकः॥ वाचो व्याहृतार्थायाम् ५।४।३५॥ स
न्दिष्टार्थायामिति व्याचिख्यासमानाह्वा ... त्स्वार्थे ठक् स्यात्। सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्। तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ५।४।३६॥ वाचिकमेव कार्मणम्। वाचिकं॥
श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः। ओषधेरजातौ ५।४।३७॥ स्वार्थेऽण्। औषधं पिबति। अजातौ किम्। ओषधयः क्षेत्रे रूढाः। प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८
प्राज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी स्त्री। दैवतः। बान्धवः॥ ॥ ... गुण्यर्थमिति स्वपीति रूपं प्रबलमिति च मनोरमायां पुं...मिति दिक्। उपायेति। उपायशब्दष्ठकं
... तस्य इति चेत्यर्थः। अकस्मात्स्थले त्रपत्यन्तस्तु दीनोनतु ... कादेशेन अध्ययनं नाममात्रे टिलोपः। आकस्मिकं। वाचो व्याहृता। व्याहृतार्थायां किं। मधुरा वाचं
वदन्त्यस्या ... वाचिकं ... भिति। अतिदर्जने स्वार्थिकाः क्वचिल्लिंगमिति न ... कृत्वा। प्रज्ञ एवेति। प्रजानातीति प्रज्ञः। इगुपधज्ञेति कः। ततः स्वार्थेऽण् प्राज्ञः। प्राज्ञीति। टिड्ढेति ङी
प्। प्रज्ञा अस्य ... प्राज्ञा भवति। प्रज्ञा श्रद्धार्चाभ्य इति णः॥ ॥

मृत्स्ने कृते। प्रत्ययस्थादित्येव सिद्धे इकारोच्चारणं प्रकृत्यर्थस्य अन्यार्थत्वायोक्तमपि श्रवणार्थं च यं च भिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पंचमृत्तिकः पटः। सस्नौ। इह प्रशंसा ... या स्नेवि
त्यस्यानंतरं व कन्येति अभ्यां तिलताति लौ च छ दसि। मृत्सा इत्यत्र ... नचैवं सस्ना विति कन प्रत्ययोपि प्रशंसायामेवेत्यवगम्य संगतिः ... स्नेत्यत्र प्रशं
सायाम्मित्येति तम्मिति कल्पनायां मानाभावादिति वाच्यं। मृत्सा सस्नेति कन इति वक्तव्येति कनः पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात्॥ प्रशस्ता मृदिति। मृत्स्ना मृत्तिका प्रशस्ता तु म
त्सा मृत्स्ना च मृत्तिके त्यमरः। नित्योयमिति। मृदित्येतावदुक्ते प्रशस्तत्वानवगमात्। ... इति सस्नाविषयं विधिः चिंत्य एव उत्तर सूत्रे ... न्यतरस्यां ग्रहणात्
सुतरामिति भावः ... बह्वल्पार्थात्। इह नीति वहुभ्यो ददाति वहुशः। अल्पेभ्य अल्पशः इत्यादावपि वोध्यं वह्वल्पार्थात्किं। गां ददाति। अश्वं ददाति ॥ अर्थग्रहणात्पर्याये
भ्यो विशेषेभ्यश्च भूरिशो ददाति त्रिशः ... कारकात्किं। बहूनां स्वामी अल्पानां स्वामी। मंगलवचनमिति। बहुशो ददात्याभ्युदयिकेषु कर्मसु। अल्पशो ददात्यनिष्टे

मृदस्तिकन्॥ ५।४।३९॥ मृदेव मृत्तिका॥ सस्नौ प्रशंसायाम्॥ ५।४।४०॥ रूपपोपवादः। प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना। उत्तरसूत्रे ... न्यतरस्यां ग्रहणान्नि
त्योयम्॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्॥ ५।४।४२॥ बहूनि ददाति वहुशः। अल्पानि अल्पशः। वह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्॥ नेह।
बहूनि ददात्यनिष्टेषु। अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्॥ ५।४।४३॥ द्वौ द्वौ ददाति द्विशः। माषं माषं ... माषशः। प्रस्थशः। प

षु। आभ्युदयिकेषु वहुदानं अनिष्टे स्वल्पदानं च मंगलं। तद्विपरीत्येन दानं तु मंगलं न भवतीत्याशयेनाह ॥ रिमाणशब्दा वृत्तावेकार्थ ... एवासंख्यैकवचनात्किम्
नेहेति। अनिष्टेष्विति। मघादिनिमित्तेषु दानेषु। आभ्युदयिकेष्विति। अभ्युदयप्रयोजनेष्वग्न्याधेयादिषु। मूलपुस्तके तु मंगल ... मंगलवचनमिति प्रायेण पठ्यते
तत्रामंगलमुदाहरणं द्रष्टव्यानुः प्रायिकं चैतन्मंगलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते अयेनापोठमुक्तपतिनापत्रसेरल्पशः इति। का ... कत्वं तु समसनक्रियां प्रतिपंचम्याः क
र्मत्वात्तद्विधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य तथा च व्याचख्याते अल्पापंचमीसमस्तमिति आचार्येणेति शेषः। परिमाणशब्दा इति। तथा ... चैकवचनग्रहणेनएकोर्थः उच्यते
येनेत्यर्थके न वृत्तावेकार्थता नियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यंत इति भावः। माषं माषमिति। माषं ददातेत्युक्ते माषमात्रस्यापि ... रण्यादर्शनेति प्रतीयते न तु माषाणामि
ति प्रतीतिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थता नियतः। एवं प्रस्थादिरपि। घटादयस्तु नैवं। घटं दानेत्युक्ते तु घटानां दानेत्यर्थ ... स्यापि प्रतीयमानत्वादत एव च प्रस्तुताहरणि

घटंघटमिति। घटादयो हि जातिशब्दा न कार्थामधातु [illegible] स्यैकानेकसाधारणत्वात् किं त्वभेदैकत्वसंख्यां उपाददते। एतच्च सर्वै जयादित्यमतानुसारेणोक्तं
वामनमते तु जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव तथा च जश्शसोरिति सूत्रे तेनोक्तं जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति। कुण्डशो ददातीति वनशः प्रविशन्तीति। तस्याय-
माशयः। जातिशब्देऽपि यद्यर्थप्रकरणादिना वृत्तावकाशो भवति तदा भवत्येव ततोऽपि शसिति। अथ कथमेकैकशः पितृसंयुक्तानीति। द्विवचनशसोः सहप्रयोगाद्

घटं घटं ददाति। वीप्सायां किम्। द्वौ ददाति। कारकादित्येव। द्वयोर्द्वयोः स्वामी। प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः। ५।४।४४॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन यो-
गे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्। आदौ। आदितः। मध्यतः। अन्ततः। पृष्ठतः। पार्श्वतः। आ-
कृतिगणोऽयम्। स्वरेण स्वरतः। वर्णतः। अपादाने चाऽहीयरुहोः। ५।४।४५॥ अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात्। ग्रामादागच्छति ग्रामतः। अ-
हीयरुहोः किम्। स्वर्गाद्धीयते। पर्वतादवरोहति। अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः। ५।४।४६॥ अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात्। अ-
तिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः। चारित्रेणातिगृह्यते। चारित्रतोऽतिगृह्यते। चारित्रेणान्यान [illegible] तिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः। अव्यथनमचलनम्।
वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते। वृत्तेन न चलतीत्यर्थः। क्षेपो वृत्तेन क्षिप्तः। वृत्ततः क्षिप्तः। वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः। अकर्तरीति किम्। देवदत्ते-
न क्षिप्तः। हीयमानपापयोगाच्च। ५।४।४७॥ हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः। वृत्तेन हीयते [illegible] हीयते। वृत्तेन पापः। वृत्ततः पापः। ले-
पस्याऽविवक्षायामिदम्। अपत्तु पूर्वेण सिद्धम्। अकर्तरि किम्। देवदत्तेन हीयते॥ षष्ठ्या व्याश्रये। ५।४।४८॥ [illegible] षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्याद् नाना-
पक्षसमाश्रये। देवा अर्जुनतोऽभवन्। आदित्याः कर्णतोऽभवन्। अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः। व्याश्रये किम्। वृक्षस्य शाखा। रोगाच्चापनय-
ने। ५।४।४९॥ रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्याच्चिकि[त्सायाम्]। प्रवाहिकातः कुरु। प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः। अपनयने किम्। प्रवाहिका-

तिचेनाच्छेदेऽवेदनं यः कुर्वन्तीति हरदत्तः। अत एव सुपरतिसूत्रे एकैकशः [illegible] चोद्यः पामादिक इत्यवोचामेति मनोरमायामिह स्थितम्। वस्तुतस्तु एकैकमेव एकैकशः
स्वार्थे शस्। न तु वीप्सायाम्। एकैकं पिलामकैकशः सहस्रशः [illegible] इति भाष्यादिति नान्येन वचनेत्यादि सूत्रे व्याख्यातम्। द्वौ ददातीति। कथं तर्हि अत्र नाना मन्त्राणां जातिम-

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यत इति। न त्वत्र वीप्सास्ति नापि कारकत्वमिति चेद् इत्याहुः। सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि परिषत्त्वं नेत्यर्थः। तथा च समवाय्य क्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा वास्त्येवेति एतेन एकश एकवचनोऽपि संगृहीतः इति व्याख्यातं। एकशब्दार्थस्यास्ति क्रियां प्रति कर्तृत्वात्। कृत्वसः प्रतीतिः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पंचमी। आद्यादिभ्य इति तसि। आदितउदात्तमर्द्धह्रस्वमित्यत्र ग्रामं ग्रामत इति। एवमध्ययनतोऽत्यराजन्यते अध्ययनत इत्याद्यपि बोध्यम्॥ अतिगृह्यत इति। अन्यातिक्रमेण लोकैर्गृह्यत इत्यर्थः। फलितमाह॥ अन्याननतिक्रम्य वर्तेत इति प्रवाहिकान इति। प्रच्छर्दिकातः कुर्विन्या [illegible]हरणी प्रवाहिका विसूचिका प्रच्छर्दिका तु वमनव्याधिः॥ ॥कृभ्वस्तियोगे इति किं। अशुक्लः शुक्लो जायते सं

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ५।४।५०॥ अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे। अस्य च्वौ ७।४।३२॥ अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ। वेर्लोपः। च्व्यन्तत्वादव्ययत्वं। अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति। ब्रह्मीभवति। गङ्गीस्यात्। अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्॥ दोषाभूतमहः। दिवाभूता रात्रिः। एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। क्यच्व्योश्च ६।४।१५२ हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्। क्ये च्वौ च परतः गार्गीभवति। च्वौ च ७।४।२६॥ च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। शुचीभवति। पटूस्यात्। अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्। तन्निर्मूलम्। स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम्। स्वस्तीस्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानान्न च्विरित्येवं नोत्पद्यत इत्यस्तु। रीङृतः। मात्रीकरोति। अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ५।४।५१॥ एषां लोपः स्याच्च्विश्च अरूकरोति। उन्मनीस्यात्। उच्चक्षूकरोति॥ विचेतीकरोति॥ विरहीकरोति। विरजीकरोति॥

९ पद्यकर्तरीति। संपद्यश्चासौ कर्ता चेति विग्रहः। गाघाध्मापेदृशः इति विहितः शप्रत्ययोऽस्मादेव निपातनात्संपद्योऽपि भवति। दिवादित्वात् श्यनिति हरदत्तः। वक्तव्यमिति। वृत्तिकारास्तु अभूततद्भाव इति सूत्रमध्ये प्रक्षिप्य च्व्यन्तत्वादिति तस्य निपातनत्वात्स्वरादिनिपातमव्ययमित्यनेनेत्यर्थः। गार्गीभवतीति। इह यञन्तात् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते आपत्यस्य चेति द्धितेनातीति यलोपो न भवति ईकारेणव्यवधानादिति बोध्यम्। अरुर्मनः च्विश्चेति। पूर्वेणासिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादो लोपस्तु तत्सन्नियोगशिष्टत्वार्थः॥ ॥ ॥ ॥

विभाषा साति विभाषेति विकल्पयतेः सति विभाषा गुरोश्च हलः इत्यकारप्रत्ययः ततः टाप् न लिङम् अव्ययं ह्ययोर्विभाषयोर्मध्ये पठ्यते सातु । विभाषयेत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात् ॥
कात्स्न्ये इति सर्वावयवोपेतमित्यर्थः । अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति । जातावेकवचनं सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः । वं देरमेवेति । देवान् वंदेदेवत्रा वंदे देवेषु रमे देवत्रा रमेदे
विभाषा साति कार्त्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ॥ च्विविषये साति र्वा स्यात्साकल्ये । सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥ सस्य षत्वन्न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्प
द्यते अग्निसाद्भवति । अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि कार्त्स्न्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः । अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ॥ सम्प
द्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रं । अग्नीभवति । जल
दीकृष्णलिङ्गभिश्च संभेसाति र्वा स्याद्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रं । अग्नीभवति । जल
सात्सम्पद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनाऽन्यथाभावः कार्त्स्न्यम् । बह्वीनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवाऽवच्छेदेनान्यथात्वं
भिविधिः । तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥ सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । राजसात्सम्पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः । देयत्रा च । ५ ।
४ । ५५ ॥ तदधीने देये त्रा स्यात्साति श्च कृञादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देय किम् । राज
सात् भवति राष्ट्रम् ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ॥ एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात् । देवत्रा वंदे
रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः । अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ५ । ४ । ५७ ॥ च अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनम
नेकाजिति यावत् । द्व्यजवरार्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे । डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् । नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् ॥ डाच्परं यदा
म्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृषत्करोति । द्व्यज
वरार्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरेति किम् ॥ ॥ ९ पर्यायाः पर्यवसन्नाः । एवं मनुष्यान्गच्छति । मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति । मनुष्यत्रा व
सति । पुरुषान्गच्छति । पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति । पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दो बहु पर्यायः । पुरून्गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुत्रा । मर्त्यान्मर्त्येषु वा मर्त्यत्रा ॥
डाचि द्वित्वमपेक्षितं रतिः । परस्य सम्यक्त्वन्यायोन्याश्रयः स्यात् डाचि विवक्षिते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्द्धत्वात्तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ॥ ॥

खरटखरटाकरोतीति। द्वित्वपररूपादि प्रागेव द्व्यजवरार्धादित्युक्ते त्वत्र डाच् न स्यात्। न स्यत्राईद्व्यच्किंतु त्र्यच्। अनेकाच इत्येवेति। द्व्यजवरार्धादित्यपनीयेत्यर्थः
पटितीति। अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ विति पररूपं। नन्वचेकरोतिना योगो दुर्लभ इति शब्देन व्यवधानात्तथा चानिताविति व्यर्थमिति चेदत्राहुः इतिश

खरटखरटाकरोति। श्रपटश्रपटाकरोति। अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। एवं हि डाचीति परस्सम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम्। अनिता किम्
पटितिकरोति। कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ। ५।४।५८॥ द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे। बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणाद्द्व्य
स्य डाचि न द्वित्वम्। द्वितीयं तृतीयं वा कर्षणं करोति। द्वितीयाकरोति। तृतीयाकरोति। शम्बशब्दः प्रतिलोमे। अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं क
र्षति। शम्बाकरोति। बीजेन सह कर्षति। बीजाकरोति। संख्यायाश्च गुणान्तायाः। ५।४।५९॥ कृञो योगे कर्षणे डाच् स्यात्। द्विगुणाकरोति क्षेत्र
म्। क्षेत्रं कर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः। समयाच्च यापनायाम्। ५।४।६०॥ कृष्यादिनिवृत्तम्। कृञो योगे डाच् स्यात्। समयाकरोति
कालं यापयतीत्यर्थः। सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने। ५।४।६१॥ सपत्राकरोति मृगं। सपुङ्खशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः। निष्पत्राकरोति। स
पुङ्खस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निःपत्रं करोतीत्यर्थः। अतिव्यथने किम्। सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम्॥ निष्कुलान्निष्कोषणे। ५
।४।६२॥ निष्कुलाकरोति दाडिमम्। निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच्। सुखप्रियादानुलोम्ये। ५।४।६३॥ सुखा
करोति। प्रियाकरोति गुरुम्। अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः। दुःखात्प्रातिलोम्ये। ५।४।६४॥ दुःखाकरोति स्वामिनम्। पीडयतीत्यर्थः।
शूलात्पाके। ५।४।६५॥ शूलाकरोति मांसम्। शूलेन पचतीत्यर्थः। सत्यादशपथे। ५।४।६६॥ सत्याकरोति भाण्डं वणिक्। केतव्यमिति तथ्यं
करोतीत्यर्थः। शपथे तु सत्यं करोति विप्रः। मद्रात्परिवापणे। ५।४।६७॥ मद्रशब्दो मङ्गलार्थः। परिवापणं मुण्डनम्। मद्राकरोति कुमारं माङ्गल्यमुण्डं
नेन संस्करोतीत्यर्थः। भद्राच्चेति वक्तव्यम्। भद्राकरोति। अर्थः प्राग्वत्। परिवापणे किम्। भद्रं करोति भद्रं करोति॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता॥

व्येऽन्यकरोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येवं प्रकारेण करोतीति। तथा च पटशब्दस्यार्थद्वारा योगोऽस्त्येवेति। बीजेन सहेति। ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्षणे बी

ज्ञानामपि कर्मणां प्रसंगाद्द्विवक्षितार्थो न सिध्यतीति चेदत्राहुः। र त्रैविषये वीजशब्दो वीजावाप सहिते विलेखने वर्तते। तथा च वीजावाप सहितावलेखनं
करोतीत्यर्थ इति। समन्वाच्च। कालेयापयतीत्यर्थ इति। कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिस्समयस्तस्यातिक्रमणं यापने, वृत्तिग्रंथमुपादाय हरदत्त आह। अथ मे
मारवं स्वः श्वः परश्वो वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यत इति। सपत्रनिष्पत्राताल[illegible]पि शरा: पतंत्यनेनेति पत्रं। प्राणाणां पुरवगतो बहिः
सपत्रं निष्पत्रं वा करोतीति। पश्चात्पिच्छानि तत्सहितं तद्रहितं तियथासंभवमर्थः। निष्कुलान्नाति निष्कोषणमंतरवयवानां बहिर्निष्कासनेन निष्कु[illegible]
निष्कुलं करोति धान्यं। शूलात्पाके। पाके किं। शूलं करोति कदन्नो शूलमुदररोगः। सत्याद् शपथे। सतसु साधु सत्यं तत्र साधुरिति प्राग्घितीयत्प्रत्ययः [illegible]भे अनृत
वा निपात वा मयः। अंतोदात्तो यं। सत्येनोत्तभिताभूमिः। स्मृतं च सत्य[illegible] इत्यत्र तथादर्शनात्। सत्यां करोतीति भांडं रत्नादि द्रव्यमनेनावक्रेतव्यमिति [illegible] यैवत
त्यमिति वुध्याय परीक्षादिना सत्यंकार द्रव्यप्रदानेन च दृढं करोतीत्यर्थः। तथ्यमिति। तथैव तथ्यं। पादार्घाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् [illegible]यत
यारवापत्यमिति। कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वयं हेतुमण्णिच्वित्यु [illegible] इति हरदत्तः। कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात् [illegible] फलमात्रवाचिन इत्यर्थः फलि
तरत्याहुः। मंगलस्य मंडनेनेति चोलशीलो हि। भद्राश्चेति। भद्रादि [illegible] पर्यग्रहणात्सिद्धमिति व्याख्यानेन तु मंगलादिभ्योऽपि स्यात् इति बोध्यं॥ इति [illegible]हितप्रक्रिया। ॥

सर्वस्य द्वे। सर्वशब्दस्य द्वे भवत इति विधिमुनशंक्यः। किंतु नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यिणोरनिर्देशेन साकांक्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारो
यं तदाह। इत्यधिकृत्येति। एतदर्थं रूपमधिकृत्येत्यर्थः। स्वरूपग्रहणं तु न भवति नाम्रेडितस्यांत्यस्य तु वेति लिंगात्। स्वरूपग्रहणे हि सनिद्धिकृतत्व सर्व
शब्दस्यैव परमाम्रेडितं स्यात्तत्तु हि रुक्तस्याप्यः तानुकरणशब्दस्य परमिति नाम्रेडितस्येति पररूपनिषेधोंत्यस्य तकारस्य विकल्पविधिश्च कथं संगच्छेत
नेन नित्यवीप्सयोरित्यादौ परस्येति वस्यमाण। पदस्य परस्यैव द्वित्वं विधीयते इति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत्त्राहुः। स्वादिष्वितिपदसंज्ञामादाय द्वि
त्वाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात्। कृते तु सर्वस्येति ग्रहणे सर्वशब्दो वयवकार्त्स्न्ये वर्तते इति सर्वावयवोपेतस्य द्वित्वं ननु कश्चिदवयवो वर्ज्येत इ
त्यर्थलाभादिष्टसिद्धिरिति। इह हे इत्यस्य संख्यापेक्षायां शब्दरूपे गृहीते शब्दानुशासनप्रस्तावात्। स्वस्येति स्थानषष्ठी येस्थाने हि द्विर्वचनपक्षः यदि तु उ
च्चारणसंख्येयत दा स्थान्यादेशभावो न संभवति। निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवति सर्वं चेत् निवृत्तं कस्योच्चारणं स्यादतः सर्वस्येत्यध्यात् नोच्चारणमित्यपेक्षपाक

॥सर्वस्य द्वे॥८।१।१॥ इत्यधिकृत्य ॥ ॥

र्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सर्वं हि रुच्चारयेदिति फलितोर्थः सोयं द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्या
न्नत्ववयवयोस्तत्र पदकार्याणि न स्युः नचेष्टापत्तिः। अपचन्नपचन्नित्यत्र ङमुडागमान् ह्रस्वान्नित्यत्र पूर्वदांतस्येति णत्वनिषेधः अग्नेऽग्ने इत्यत्र एङः पदां
तादिति पूर्वरूपत्वं च न सिध्येत्। किं चापदांतत्वप्रयुक्तकार्याणि स्युः यथा पयः पयः इत्यत्र सोपदादाविति सत्वं स्यात् पपीः पपीरित्यत्रेणः ष इति षत्वं स्यात् आप
ण्णकल्पकाम्यविरित्ति गृंथमवधृष्य कथं चित्सत्वषत्वपरिहारेप्यग्नीताग्नीतेत्यत्र अतो गुण इति पररूपं स्यादिति चेदत्राहुः यदि प्रत्यस्तमितावयवभेदः समु
दाय एक एवादेशः स्यात् हेड् इति वचनमनुपपन्नं स्यादतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते तत्र स्थानिवद्भावेन समु
दायस्य पदत्वं स्वत एव चावयवयोः प्राप्नोतीति न कश्चिद्दोष इति। स्यादेतत्। द्विः प्रयोगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञायां सिद्धायामपि समुदायस्य सा न सिध्यति। ततश्च देव
दत्तः पचति पचतीत्यादौ तिङ्ङतिङ इति सर्वस्य पदस्य निघातो न सिध्यतीति चेदत्राहुः। पचति पचतीत्यादौ हि स एव धातुः प्रत्ययश्चात्र द्विः प्रयुज्यते ततश्च य

यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदन्तं तामातावधीयमानापदसंज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्त्तते। तेनावग्रहादिः सिध्यतीति॥ ॥ नित्यवीप्सयोः॥ नित्यमिह पौनःपुन्य मेवाह। आभीक्ष्ण्य इति। यौनः इति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः एकवद्भावश्च बोध्यः। पदस्येति तिङन्तनित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति। किं [illegible] समभिहारे धातोर्विहितो यङन्तरङ्गः। पदसंज्ञाभावान्न द्विर्वचनं तु बहिरङ्गमिति यङा न बाध्यते। अन्यथा हि पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहार इति भृशार्थस्यावकाशोऽयं यङ्। पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत। न च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे सगतिकस्य प्रपचति प्रपचतीत्यादौ द्विर्वचनं न स्यादिति वाच्यं [illegible] इति ककारवचनात्तत्सिद्धेः। अत्र वदन्ति। सुप्तिङन्तस्य द्वित्वे एकपदत्वान्नास्त्येव स्यादिनिः पदत्वाभावेन आदेशनिस्तस्य दोलभ्यात्। तिङ् प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वाभावात्तस्मिन्नन्त्य

नित्यवीप्सयोः॥ ८।१।४॥ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च। पचति पचति। भुक्त्वा भुक्त्वा। वीप्सायां। वृक्षं वृक्षं सिञ्चति। ग्रामो ग्रामो रमणीयः। परेर्वर्जने॥ ८।१।५॥ परि परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः। वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः। परिवर्जने वा वचनम्। परि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः। उपर्यध्यधसः सामीप्ये॥ ८।१।७॥ उपर्युपरि ग्रामम्। ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देश इत्यर्थः। अध्यधि सुखम्। सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः। अधोऽधो लोकम्। लोकस्याधस्तात्समीपे देश इत्यर्थः। वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु॥ ८।१।८॥ असूयायाम्। सुन्दर सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम्। सम्मतौ। देव देव वन्द्योऽसि। कोपे। दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि। कुत्सने। धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः। भर्त्सने। चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम्॥ ॥

पिनष्टीति। वस्तुतस्तिङन्तस्यानेदं द्विर्वचनपक्षे एवमुख्यस्यानिनः सुबन्तत्वेनादेशस्यापि सुबन्तत्वात्सुबन्ता तद्धितरश्च [illegible] समुदायात् व्यञ्जनात् संभवेन पौनःपुन्ये पौनःपुनिक इति रूपसिद्धेः। प्रातिपदिकान्तद्धितरति पक्षाभ्युपगमेऽपि श्रूयमाणे प्रत्यये तस्यैव प्रातिपदिकत्वे [illegible] धातु पुनरित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वेनादेशस्यापि प्रातिपदिकत्वात् पौनःपुनमित्यादि सिध्यत्येव। द्विःप्रयोगपक्षे त्वन्तरङ्गत्वाद्व्यत्ययात्सु [illegible] लुकि द्वित्वं प्रवर्त्तत इति स[illegible] यस्य सुबन्तत्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावाच्च व्यञ्जनात् न भवतीति। न चार्थवदधातुरित्यादि यो समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे [illegible] सुबन्तत्वप्रातिपदिकत्व [illegible] संभवेऽस्य वेति वाच्यं। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्येवेति नियमेन प्रातिपदिक

सि·कौ·
टी·त·
सु·त·
९२

त्वस्यासंभवेन सुबंतत्वस्याप्यसंभवात्। न च द्विः प्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विः पठ्यत इति समुदायस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्त्तेतेत्यत आह। धुनेवोक्तत्वात्पुनः। पुनरिति स-
मुदायस्य सुबंतत्वमस्त्येवेति शंक्यं। अंतरंगत्वात्सोर्लुकि प्रकृतिभागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादिस्तदंतमिति विधीयमानाया अपि पदसंज्ञायाः समुदा-
यस्य दुर्लभत्वात्। ततश्चैकपदाभावे पुनःपुनर्जल्पमानानां पुराणीत्यादाववग्रहोपि न सिध्येदिति। आभीक्ष्ण्यमिति। तद्धि क्रियानिष्ठो धर्मः। तेन द्रव्यवाचिभिः क्रि-
याप्रधानानामेवन्याय्यं। क्रियाप्राधान्यं चाख्याते तिङि कृद्विशेषे च। अव्युत्पन्नतो भावे इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। केचित्तु क्रियाप्रधानानामेव द्वित्वं परिगृहीत-
साधनानामेव क्रियायाः व्यवहारोपयोगित्वात्तदनभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं न भवति किं तु नाद्व्यशक्तियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पूरस्यैत्यस्यापकर्ष-
णाभावेपि न क्षतिरित्याहुः तच्चिन्त्यं। उक्तरीत्या नानाकारकविशिष्टक्रियासमर्थस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः। किं च भावार्थकलकारांतानामव्ययकृतां च भुवदुत्करी-
त्यादि द्वित्वं न स्यात्। ननु तत्र तिङ्ग्रहणादवगम्यते नंतरं पदांतरैः साधनाकांक्षा परिपूर्यत इति भूयते पचतेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत्तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्य-
तां। पिबत खादतेत्यत्र कर्तृकर्मलकारस्थलेपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्येत्यपकर्षणमावश्यकमेवेति दिक्। वीप्सायामिति। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्तिप्रतिपादयिष-
[illegible]ता। सा च प्रयोक्तृधर्मः। आबाधवत्। गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनात्पीडितो वाक्यं प्रयुक्त इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षंवृक्षं सिंचतीत्यादावपि सा व्याप्तिं बुबो-
धयिषितेदं वाक्यमित्यवगमात्। शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव। तथा च नित्यव्याप्त्योरित्येव सूत्रयितुं शक्यं। व्याप्तिरिह कार्त्स्न्येन बाधिकारिकं। सर्वे ब्राह्मणा आमंत्र्य-
न्तामित्यादौ यथा न हि जगतीतले विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेपि केनचिदामंत्रयितुं शक्यंत इति स्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणपरतया तत्र संकोच उपपद्यते तेन तत्रापि
स[illegible]वृक्षसेचनं श्रीमध्यकस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षाणामेव कार्त्स्न्ये वृक्षंवृक्षं सिंचतीत्यादौ गम्यत इत्य-
नुमेयं। यत्र तु संकोचे कारणं नास्ति तत्रासंकोच इष्ट एव जातोजातो निधनमुपैतीति यथा। न चैवं वृक्षमित्यादौ बहुवचनप्रसंगः। बहूनां भानेपि बहुत्वसंख्याया अन-
भानात्। प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासत इत्यादि मनोरमायां स्थितं। वृक्षंवृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनस्य प्रसंग एव नास्ति। वचा-
पि वक्तुर्धातुरित्यनेन प्रातिपदिकत्वं शंक्यं। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमात्। न चाष्टमिकं द्विर्वचनमादेशरूपमिति संघातो न भव-

तीत्यपि शङ्क्यं द्वे इति वचनादेकस्य द्वस्य स्थाने द्वे परे समुदिते युगपद्वा द्वित्वेन विधीयेते इति प्रागुक्तत्वात् नन्वेवमपि सत्तारत्स्वार तयोर्भाष्याद्यपत्या द्वकृत नो

मतिर्दुर्वारैवा सरिरित्यादि स्थानिनः प्रातिपदिकत्वसंभवेन नतरां स्यापि सरित्सरिरित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसंभवादिति च इत्याहुः अंतरंगे ककसंस्थानकद्वे

द्विरुक्तार्थः संख्यांतरनिराकांक्ष एवं न हि वस्तुगत्या बहुत्वगतौ तावतैव तस्य शाब्दबोधमापादयितुं शक्यते। अभ्रत्वा पितदापत्तेः। न हि शयनवाङ्गुस्य भिन्ना

ये ण द्वेवरत्नेन श्यंत इति भाविकश्चिन्त्यप्रयुक्तो। तत्राक्षेप दिति चेत्सम्प्रकृतेपि। अत्र च लिंगं एकैकस्याप्य मिति निर्देश इति। परेर्वर्जने। अत्र वार्त्तिकं

परेर्वर्जने समासे नेत्वासित्रिमर्तगर्ते दिक्वेति वक्तव्यं। तथा परिहरेः परिहरं संसार इति कारके घृतादृतौ। परिवंग इति। अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां

पंचम्यपाङ् परिभिरिति पंचमी। अपर्यध्या। सामीप्यं मन्यसति। कालकृतं देशकृतं वा। अध्यधि सुखमिति। कालकृतस्योदाहरणमिदं। सामीप्य इति किं। उपरि वंश

माः। उपरिशिरसो घटं धारयतीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं किं त्वौत्तराधर्यमेव केवलं विवक्षितमिति हि द्विर्वचनेन विवक्षा हि त्नैः यथा

नंकारतो। अत्र चोपत्नोपक्रमं तदाद्याचिख्यासा सामिति सत्नेत योगात्पुर्वकरत्वाद्वः कथ्यासुरा सुदरादे। स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु आम्रे डि

तं भर्त्सने इति सूत्रभाष्ये यथापथ शमं सुतः वैकल्पिकत हकृतः। उक्तं हि प्राक् सर्वः प्लुतो वैकल्पिक इति। नन्वत्र कोपासूयाभ्यां पृथक् कुत्सनभर्त्सनयोर्ग्रहण

मपार्थकं नत्वसूयादिना कुत्स्यते नवा अकुपितो भर्त्सय विचेरना कुम्पोहि तेषि लारकापिता अपि भर्त्सनं कर्वेत विलप्य सूयया कुत्सां कर्वेतीति पृथगुपादानमिति

ई पः सूत्रकारेण कृतः। साम्प्रतं पाणिनि मिथ्या गुरु वो नवि हितैः लालना श्चिदि पाला डना श्यति गुणा इति ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ८।१।९ इत्यनुवर्त्तते। अत्रानुवाद्यसमर्पकं नदाह। द्विरुक्त इति। तेनेति। यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ तथापि न ... बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोपीष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदि श्यते तथा च समायादेशोऽत्र दुर्लभ इति चेत् अत्राहुः सुब्लोपपुंवद्भावावित्र सर्वनामसंज्ञाभावः ...
सुब्लोपपुंवद्भावाक्षिति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च बोध्यः। समुदायात्सुविति। तच्चैकवचनमेवेति अंतरंगैकसंख्यावत्त्वात्। द्विरुक्तार्थः संख्या ... इति प्रागेवोक्तत्वात् ...
पूर्वभागे इति न तूत्तरभागेपि। तथा हि द्विधात्र पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा। तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्त्रैति ज्ञपकादित्युक्तं। द्वितीयस्तु समानाधि
करणे परे विधीयते। न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणे परत्वमस्तीति भावः। अवग्रहे विशेष इति। एकैकयेत्येक एकयेति भवतीत्यर्थः। एकैकस्मै इति। ननु सुब्लोपपुंवद्भावावि
विबहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोपीष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यतां तथा च स्मायादेशोऽत्र दुर्लभ इति चेत् अत्राहुः सुब्लोपपुंवद्भावावित्र सर्वनामसंज्ञाभावः ...

एकम्बहुव्रीहिवत्। ८।१।९॥ द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्। तेन सुब्लोपपुम्वद्भावौ। एकैकमक्षरम्। इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते पुनः प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप्। एकैकस्या आहुत्या इह पूर्वभागे पुम्वद्भावादवग्रहे विशेषः। न बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणमत्य
बहुव्रीहित्वाभावार्थम्। तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत्सूत्रम्। तत्र बहुव्रीहित्वार्थः लौकिके विग्रहे
निषेधकं न बहुव्रीहाविति। तेनातिदेशशङ्कैव नास्ति। एकैकस्मै देहि। आबाधे च। ८।१।१०॥ पीडायां द्योत्यायां द्विरुक्तौ बहुव्रीहिवच्च। गतगतः। विरहात्पी
ड्यमानस्येयमुक्तिः। बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक्। गतगता। इह पुम्वद्भावः॥ ॥ ...ण न दृष्टः। किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्ववाचकत्वं न संभवतीति

तद्भावोऽदृष्ट इति न्यायमतिदिश्यते। न बहुव्रीहावितिशास्त्रं तु लौकिकवाक्ये निषेधकं न तु बहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति। आबाधे चेति। इहेति बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुष
ज्यते। तथा च स्त्रियाः पुंवदिति प्रवर्त्तते। न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदं नेति वाच्यं। बहुव्रीहिवदित्यतिदेशबलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लाभात्। ननु बहुव्रीहेर्वद्भावेनोत्त
रपदत्वलाभे सति नने त्यत्र न लोपः कस्मान्न भवति। उच्यते। न लोपो नञ इत्यत्र उत्तरपदे इति वर्त्तते। नञ इति च कार्यिणो निर्देशः। तत्र सा साक्षिष्टेन कार्यित्वेन नञ्ग्रहणानिमि
त्तभावो बाध्यते। यथा मद्रह्रदो भद्रह्रद इति। अत्र रेफस्याचो रहाभ्यामिति द्वित्वप्रसंगे आकार उक्तं नेमौ रहौ कार्यिणौ। किं तु निमित्तमेतौ द्विर्वचनस्येति नन्वेवमपि धूर्धूः प्र

यः पंथा दृश्यादेश्च कपूरपधूरिति समासो । तत्स्यादिति [illegible] समासाच्चतद्धितवधादित्यतः समासादित्यनुवर्तमाने समासान्त इति पुनः समासग्रहणं [illegible] समासा
धिकारविहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थं ॥ तेनातिदृष्टि [illegible] समासे समासान्ता नाम प्रवृत्तिरितिदिक् ॥ ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ अधिकारोऽयं सिद्धे वदुत्तरेष्वधि
निर्वचने विस्पष्टार्थमितिवृत्तिः प्रकारे गुणवचनस्य । पथिप्रकारशब्दोऽभेदे सादृश्ये च वर्तते बहुभिः प्रकारैर्भुक्ते [illegible] भभर्दैर्विशेषैरित्यवगमात् [illegible] ब्राह्मणप्रका
[illegible] माणवकः ब्राह्मणो [illegible] दृशस्त्यच [illegible] मा च्चा तथापीह वसितमाह । सादृश्य इति । व्याख्यानमेवात्र शरणं पूर्वाद्व इति । पंवत्कर्मधारयेति सूत्रात्मत [illegible] पधा

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ८ । १ । ११ ॥ इत उत्तरेषु पूर्ववचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । प्रकारे गुणवचनस्य
स्य । ८ । १ । १२ ॥ सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तः । कर्मधारयवच्चात्र्य्यम् । कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः स
मासम्य [illegible] न्तोदात्तत्वं च । पटुपट्वी । पटुपटुः । पट [illegible] सदृशः ईषत्पटुरित्यावत् । गुणोपसर्जनेन द्रव्यवाचिना केवलगुणवाचिना च न । इह गुणवता । शु
क्लः शुक्लो रूपं । शुक्लशुक्लो पटः । आनुपूर्व्ये द्वे वा [illegible] ॥ मूले मूले स्थूलः । संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥ सर्पः सर्पः बुध्य
स्व [illegible] ॥ सर्पः ३ बुध्यस्व ॥ ३ ॥ क्रियासमभिहारे [illegible] लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्यवीप्सयोरिति सिद्धं भृशार्थे द्वित्वं प्रयोगेतराभिः पीनः
[illegible] पुन्यापलो [illegible] हस समुच्चिन्वेषान कतालव्धुम्वा ॥
[illegible] पिकालकः कालिकेत्यादि प्रवर्तते । नेच बहुव्रीहिव वे प्रवृत्ते कर्मधारयवद्भावेति प्रत्येति शंका
यानिरथका [illegible] इति बोध्यं । पटुपटुरिति । इह द्वित्वे नंजातीय वा धानेष्पन्ने पटुजातीय इति वा मतः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचनेगुणवचनेऽपि द्वे रूपे प्र
वे ब्राह्मणजातीय [illegible] गुणवचनत्व [illegible] द्वित्वनिभावः । गुणवचनस्येति किं । अग्निर्माणवकः ॥ सिंहो माणवकः । यद्यपीहाग्निसिंहशब्दाभ्यां गौणत्वात्
न्याते [illegible] कार्यादि गुणे [illegible] तथापि प्रकारे वर्तमानः । वसिद्धे गुणवचनग्रहणं सामर्थ्यात्तन्न्याय [illegible] गुणपर [illegible] वतत्रन्यथेयमित्याकरः । नवं नेत्र पीतिरेहा

सि॰ कौ॰ टी॰ त॰ बु॰ त॰ ८४

करोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनं अनेन तु द्विर्वचने सुब्लुक् स्यात्। नवनवां वनवायुभिरादृदेरुस्यत्र त्वनेनैव द्विर्वचनं न तु वीप्सायामिति पुंवद्भावः। कथं भीतभीत इव शीतमयूखः
इति भारविः। इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात्। सत्यं भीतेभ्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयं तेनातिभीत इति फलितं। आधिक्ये द्वे वाच्ये इति वार्तिकेन
भीतभीता रौद्रित्वमिति दुर्घटादिभिरुक्तं समाधानं नादर्तव्यं। तादृशस्य वार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात्। अथ कथं खिन्नखिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिल
घु पयः स्रोतसां चोपभुज्येति मेघदूतः। पदार्थभेदस्याभावेन वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेदत्राहुः। एकस्यापि विविधावस्थासु तस्यावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्सा बोध्ये
ति। अथ कथं मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघः। वीप्सार्थस्यासंभवादनेनैव द्विर्वचने कृते मंदमंदमुदितः प्रययौ खमिति वत्तावत्स्यान्न इति चेन्म
त्वां स्वतो मंदगामिनं त्वां पवनो मंदं नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयं। सिद्धस्यागतेश्चिंतनीयत्वात्। शुक्लशुक्लमिति केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वनयन्नाह। कृष्णमिति।
आनुपूर्व्ये इति। वीप्साभावादयमारंभः। मूले मूले इति। अग्रे अग्रे सूक्ष्मा इत्यप्युदाहर्तव्यं। एकस्य वस्तुनो वेणुदंडादेरेकमेव मुख्यं मूलमग्रं तु इतरे बहवो भागा नामापोषि।
कोऽग्रमूलव्यपदेशः। स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे किं तर्हि यथा मूलमुपची[illegible]तरे स्थौल्यं यथा अग्रसौक्ष्म्यं तथानंतरे भागा इति वीप्साया असंभवः। मूले मूले पथि वि
टपिनामिति तत्र तु वीप्सायां द्विर्वचनमेतच्च हरदत्तग्रंथे स्पष्टं। न्यायसिद्ध इति। यावद्भिः शब्दैः संबोध्यार्थमवगच्छति तावतां प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः। पौनःपुन्य इति
पुनः पुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनःशब्दाभावे प्रत्ययः। लोटा सह समुच्चित्येति। नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्य यथा द्विर्वचनं भवति तथा क्रियासमभिव्याहारे यद्विहितं यङस्तेन सह
समुच्चित्य द्विर्वचने स्यात्। पापच्यते पापच्यते बोभूयते बोभूयते इति। अत्राहुः। लोट् क्रियासमभिव्याहारं व्यभिचरति समुच्चये विधीयमानत्वात्। ततश्च लोट् द्विर्वचनयोर
र्थे द्योतकत्वं न तु केवलस्येति युक्तं लोटं तत्र द्विर्वचनं। यङ् तु क्रियासमभिहारं न व्यभिचरतीति द्विर्वचनं विनैव तस्य द्योतकत्वं तेन न तदंतस्य न द्विर्वचनमिति ॥

कर्मव्यतिहारे इति। क्रियाविनिमय इत्यर्थः॥ द्वे इति। नित्यमेव द्वित्वं बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव। सुपः सुर्वक्तव्य इति। अत्र केश्चिदुक्तं द्वितीयामात्रस्येदं स्वा-
दिविधानं अत एवोत्तरदलेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरमिति। तदपाणिनीयं भाष्यादावनुक्तत्वात्। न केवलमयमनव

कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्। बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत्। इतरयोस्तु नित्यम्। असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य
सुपः सुर्वक्तव्यः। अन्योन्यं विप्रा नमन्ति। अन्योन्यौ। अन्योन्यान्। अन्योन्येन कृतम्। अन्योन्यस्मै इत्यादि। अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः।
एवं परस्परम्। अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः। इतरेतरम्। इतरेतरेणेत्यादि। स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः। अन्योन्याम्
अन्योन्यम्। परस्पराम्। परस्परम्। इतरेतराम्। इतरेतरम्॥ इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। अत्र केचित्। आमादेशो द्वितीयाया एव। भाष्यादौ तथैवो-
दाहृतत्वात्। तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः। अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः। द्वन्द्व-
येदाबभावः क्लीबे चाद्विर्हिः स्वमोः। समासे सोरलुक्कोति सिद्धमाहुः बहुलकात्त्रयम् १ तथा हि। अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि द्वितीया प्राप्तः। मध्ये
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः। अन्यपरयोरसमासवद्भावात्। न च द्विर्वचने सुवद्वृत्तिः। यथा प्रियः प्रेष्ठतकान्तरा ससर्पा इति प्रस-
ङ्गात्। अन्योन्यमितरेतरमित्यत्र चाद्विर्हितरादिभ्य इत्यद्ड् प्राप्तः॥ अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्॥ अन्योन्याश्रयः॥ ॥ ॥

वचनान्तरमुदाहरति। अन्योन्यावन्योन्यानिति। माघ इति। स च भाष्यानुगुण एवेति भावः। एतेनार्वाचीनमतं कवयोऽपि नाद्रियन्त इत्युक्तं भवति। भारविश्चाह। क्षितिनभःसुर-
लोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति। अत्रादृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः। परेतु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानं न तु प्रथमायाः। त्वयं प्रयोगो नास्ति

अन्योन्यमिति। नचात्र आमं भावेपि टाप् स्यादिति शंक्यं। बहुलग्रहणाद्वा वभावस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। स्त्रीनपुंसकयोस्तु नीयादिषु पुंवद्भावेऽपि [illegible] या चो प्रयं पर स्कृ[illegible]
ह। अत्र केचिदिति। वस्तुस्थितिमाह। अन्ये त्विति। अतिप्रसंगादिति। तथाच एकशेषप्रतिबंधाद्द्विर्वचनस्यापि प्रवृत्तित्वमाश्रित्य तद्बलेन पुंवद्भावो न शंक्यः। तस्य वि

परस्पराभिसाहचर्यमनुपरस्परैरित्यादौ सोऽलुक्प्राप्तः स बहुलकत्वेन समाधेयम्। प्रकृतवार्त्तिकभाष्योदाहरणं त्रियामिति सूत्रेऽ
न्योन्यसंश्रयत्वादिति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति। अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्। ८।१।१३॥ प्रियप्रियेण ददाति। प्रियेण वा। सुखसुखे
न ददाति। सुखेन वा। द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुकि तदेव वचनम्। अतिप्रियमपि वस्तु नायासेन ददातीत्यर्थः॥ यथास्वे यथाय
थम्। ८।१।१४॥ यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः। यो यं आत्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम्। तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते। य
थायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः। यथात्मीयमिति वा। द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु। ८।१।१५॥ द्विश
ब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्द वाच्यं॥ इतरे विषयभूताः। द्वन्द्वं
मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः। मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः॥ आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति। पौत्रेण प्रपौत्रेणा
पीति मर्यादार्थः। व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम्। द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः। द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः। द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति। द्वन्द्वं संकर्षणवासु
देवौ। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते॥ इति द्विरुक्तप्रक्रिया॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमु

[illegible]त्ता। कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेदित्यकथितसूत्रस्थ यां यामिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति भावः। नन्वाम्नु यां यां प्रियः प्रैक्षते त्यादि माघप्रयोगे [illegible] सेति द्विर्व
चनमयुक्तं। द्विरुक्तार्थस्य सेत्यनेनैव परामर्ष्टुं शक्यत्वात्। अत एव भाष्ये यां यां मन्येत सा भवेदित्येवोक्तमित्याहुः॥ ॥ सोऽलुक्प्राप्त इति। सुपः स्वादेशविधानस्यान्यत्रा

[illegible] स्यरमित्यत्र [illegible] चरितार्थत्वादिभावः। योयआत्मेत्यादि। आत्मात्मीयप्रकार [illegible] त्वान्। यथायथमिति। नलोके इत्यनेन कृद्योगषष्ठीनिषेधः स्यातेत्यस्यत
न्नित्वात् योयआत्मेत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह। यथास्वभावमिति। आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म चेत्यमरः। पूर्वपदस्येति। द्वि औ द्वि औ इति।
स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुकि कृते पूर्वपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः। अत्व पुनरुत्तरपदस्येति। उत्तरपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः नपुंसकत्वं चेति। चकारादेकवद्भावे ह्रस्वापवाधं
नेनात्वमित्यमादेशे द्वंद्वमिति सिध्यति। रहस्यं द्वंद्वशब्दवाच्यमिति। द्वाभ्यां निर्वृत्तैः रहस्ययोगहृदि रेतं इत्यर्थः। द्वंद्वं मंत्रयते इति। द्वौ द्वौ भूत्वा मंत्रयते इत्यर्थः। एवं हितन
रहस्यं भवति। आचतुरमिति। आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति टच्। चतुःशब्दोत्र चतुर्णां पूरणे द्रष्टव्यः। आचतुर्थादित्यर्थः। द्वं
द्वं यज्ञपात्राणीति। स्फ्यश्च कपालानि चेत्यादीनि पात्राणि। द्वंद्वं संपद्यन्ते। आसादयतीत्यर्थः। अभिव्यक्तौ सहचर्ये इत्यर्थ इति। अत्र द्वंद्वमित्यत्र सर्वार्थे द्विर्वचनं [illegible] एक
वद्भावादिकं तु पूर्ववत्। अन्यत्रापीति। द्वंद्वं युद्धं वर्तते। इह वीप्सायां द्विर्वचनं। द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्वमित्यर्थः। द्वंद्वानि सहते। शीतमुष्णमेकं द्वंद्वं सुखदुःखं चापरं क्षुत्पिपासा चापरं
इह सर्वत्र द्विर्वचनमेकवद्भावादि पूर्ववत्। बहुत्वं त्वेकशेषप्रयुक्तं॥ ॥ सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां कृतौ तत्त्वबोधिनी समाप्ता तत्र पूर्वार्द्धं तेन नतुष्यतु शंकरः॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवामनेंद्रस्वामिचरणारविंदसेवकज्ञानेंद्रसरस्वतीकृतौ सिद्धांतव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां पूर्वार्द्धं समाप्तम्॥ ॥
॥ मिती माघवदी ३ रवीवासर संम्वत [illegible] २८

॥ इतिश्रीसिद्धांतकौमुदीतत्वबोधिनीटीकासंयुक्तपूर्वार्द्धंसमाप्तम् ॥